

Дев'ятнадцятий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України в двох книгах містить тематичну добірку статей/ доповідей, підготовлених учасниками Міжнародної наукової конференції “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація” (Київ, 29–30 вересня 2009 року). Автори розглядають різноманітні аспекти дослідження та використання інформаційного ресурсу історичних джерел, пропонуючи сучасні методологічні підходи, що напрацьовані в царині локальної історії.

Редакційна колегія

П. С. Сохань (відповідальний редактор),
Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,
Д. В. Бурім (відповідальний секретар),
І. Б. Гирич, Я. Р. Дашкевич (заступник редактора),
О. О. Маврін, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик,
В. І. Наулко, О. В. Павлюченко, В. І. Уляновський

Редакційна колегія тому

П. Сохань (відповідальний редактор)
Н. Зіневич, (відповідальний секретар)
Т. Ананьєва, Д. Бурім, В. Левикін,
О. Маврін, Е. Стьопченко

*Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної Академії наук України*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

**Том 19
Книга II
Частина 2**

Київ 2009

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

Джерела локальної історії:

*методи дослідження,
проблеми інтерпретації,
популяризація*

Київ 2009

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies

Sources of local history:

*Methods of research,
problems of interpretation
and popularization*

Kyiv 2009

Зміст

СЕКЦІЯ VI

Локальний вимір джерел з історії Другої світової війни

Стрекалова Елена (<i>Ставрополь, Россія</i>). «Эмиссия» источников личного происхождения: к возможностям устной истории в исследовательском локальном пространстве	19
Кухарева Наталія (<i>Переяслав-Хмельницький, Україна</i>). Спогади оstarбайтерів як важливе джерело вивчення теми війни	40
Михайлюк Марина (<i>Кіровоград, Україна</i>). Спогади як джерело дослідження нацистського окупаційного режиму на Кіровоградщині (1941 – 1944 рр.)	58
Пастушенко Тетяна (<i>Київ, Україна</i>). Усні історії киян як джерело дослідження повоєнної долі колишніх примусових робітників нацизму в радянському суспільстві (1945 – 2000 рр.)	71
Реброва Ірина (<i>Харків, Україна</i>). Усна історія в локальних дослідженнях пам'яті про нацистську окупацію (за матеріалами журналів «Oral History» та «Oral History Review», 2005 – 2007)	82
Стародубець Галина (<i>Біла Церква, Україна</i>). Висвітлення суспільно-політичної ситуації в західних областях України в 1944 р. крізь призму архівних документів.	94
Ковальчук Володимир (<i>Київ, Україна</i>). Інформаційний потенціал хроніки загону УПА ім. Колодзінського (Волинь і Полісся, 1943 – 1945 рр.)	105
Себта Тетяна (<i>Київ, Україна</i>). Адміністративно-територіальний	

устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення	116
Рибченко Людмила (<i>Київ, Україна</i>). Документальний фонд з обліку людських втрат Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років як джерело з вивчення проблеми радянських військових мобілізацій 1943 – 1944 рр.	129
Дьякова Олена (<i>Харків, Україна</i>). Внесок В.О. Рибалова у вивчення історії Великої Вітчизняної війни на Харківщині	140
Дубик Марина (<i>Київ, Україна</i>). Українське містечко в умовах нацистської окупації: джерелознавчий аспект	147
Левикін Володимир (<i>Київ, Україна</i>). Есесівські та пам'ятні тагування у військовополонених солдатів Вермахту.	154
Осински Томаш (<i>Люблин, Польща</i>). Участие местных органов общей администрации Народной Польши в акции регистрации военного ущерб в 1944 – 1946 гг. (на примере Люблинского воеводства)	170
Бобровський Артем (<i>Донецьк, Україна</i>). Будинки інвалідів Донбасу у 1950-ті рр. як локальні соціокультурні спільноти.	179

СЕКЦІЯ VII

Історична пам'ять в джерелах локальної історії XIX–XX ст.

Соломонова Тетяна (<i>Вінниця, Україна</i>). Приватні бібліотечні зібрання у контексті локальної історії	197
Чіркова Марина (<i>Полтава, Україна</i>). Архіви як простір конструювання колективної пам'яті регіональної спільноти	204
Волошенко Вікторія (<i>Донецьк, Україна</i>). Селянство Донбасу 1920 – 1930-х рр. в історичній пам'яті “краю вугілля та металу“ другої половини ХХ – початку ХХІ ст.	215
Темірова Надія (<i>Донецьк, Україна</i>). Образ Донбасу в сучасних наукових дослідженнях: зміна парадигми чи повторення пройденого	228
Попов Алексей (<i>Симферополь, Украина</i>). Местные архивные источники по истории иностранного туризма в Крыму	240

Воронко Олег (<i>Чернігів, Україна</i>). Підсумки загальних переписів населення 1959 – 2001 рр. як джерело вивчення регіональних етнічних процесів в Україні	250
Пронь Тетяна (<i>Миколаїв, Україна</i>). Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків Степу України	264
Пуларія Тетяна (<i>Сімферополь, Україна</i>). Весільні скрині Нижньої Наддніпряниці як джерело локальної історії	274
Слісаренко Олександр (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>). Особисті спогади жертв голодомору – специфіка джерела.	287
Старков Валерій (<i>Київ, Україна</i>). В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців)	291
Суржикова Наталія (<i>Екатеринбург, Росія</i>). Локальное и надлокальное в периферийной советской прессе 1946 г. (на материалах Среднего Урала)	311
Шеремет Олена (<i>Харків, Україна</i>). Книги протоколів летучок як важливе джерело з історії становлення і розвитку української телевізійної журналістики (на прикладі архівних матеріалів Харківської студії телебачення 50–60-х рр. ХХ ст.)	332

СЕКЦІЯ VIII

Популяризація джерел локальної історії в закладах освіти та культури

Караманов Олексій (<i>Львів, Україна</i>). Музейні експонати як джерела локальної історії: педагогічний аспект	343
Гузенков Сергій (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Образ історії краю в освітньому просторі Запорізької області	350
Кучеренко Світлана (<i>Одеса, Україна</i>). Використання краєзнавчих джерел у викладанні історії України в технічному вищому навчальному закладі м. Одеси	361
Константінова Вікторія (<i>Бердянськ, Україна</i>). Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету	372

Крупник Любов (<i>Київ, Україна</i>). Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті рр. ХХ ст.	382
Забіяка Іван (<i>Київ, Україна</i>). Місцева історія Талалаївщини на сторінках альманаху “Вітряк”	394
Латишева Людмила (<i>Одеса, Україна</i>). Містобудування і архітектура як джерело локальної історії Одеси ХVІІІ – ХІХ ст.	405
Mares Teresa (<i>Bydgoszcz, Polska</i>). Miejsce i rola regionalizmu w historii krajowej i globalnej. Aby wiedzieć się, jak uczyć historii regionu nie tylko w szkole.	416
Кононська Олена (<i>Малин, Україна</i>). Залучення молодших школярів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля.	431
Матрос Марина (<i>Новомосковськ, Україна</i>). Особливості викладання в середній школі місцевої історії як основного елемента краєзнавчих курсів.	443
Коротенко Володимир (<i>Полтава, Україна</i>). Науково-видавнича діяльність Державного архіву Полтавської області з історії Полтавщини (1947 – 2007 рр.)	448
Песчаній Олег (<i>Київ, Україна</i>). Значення місцевої історії у загальній історії Швейцарії	455
Сокирська Влада (<i>Умань, Україна</i>). Григорій Юхимович Храбан – дослідник та популяризатор місцевої історії	463
Дорох Тамара (<i>Тирасполь, Молдова</i>). Комплектование музейных коллекций для создания источниковой базы по региональной истории Приднестровья.	475
Дубиківська-Кальненко Лідія (<i>Київ, Україна</i>). Меморіальний архів І.М. Гончара в контексті краєзнавчої і збиральницької діяльності фундатора хатнього музею.	484
Набок Людмила (<i>Переяслав-Хмельницький, Україна</i>). Пам’ятки меморіального музею архітектора В. Заболотного – важливе джерело історико-культурних досліджень Переяславщини.	497
Савенко Наталя (<i>Горлівка, Україна</i>). Генеалогічні дослідження музею історії міста Горлівка: універсальний масштаб і смисловий центр історії	505

- Патлань Юлія** (*Київ, Україна*). Хатний музей Івана Гончара як осередок вивчення локальної історії: “Україна і українці”. 516
- Златогорський Олексій, Панишко Сергій** (*Луцьк, Україна*). Польовий археологічний сезон 2008 р. на Волині 528

КРУГЛИЙ СТІЛ

Цигани/роми в проблемному полі локальної історії

- Смирнова-Сеславинская Марианна** (*Москва, Россія*). Методологические аспекты использования источников по локальной истории Индии в цыгановедении 543
- Зіневич Наталія** (*Київ, Україна*). Цигани/роми в проблемному полі локальної історії (методологічні підходи) 577
- Марушиакова Елена, Попов Веселин** (*Софія, Болгарія*). От локальной к общей истории (на примере двух цыганских микрогрупп в Карпатском регионе). 593
- Думиника Ион** (*Кишинев, Молдова*). Лэутары из Дурлешть в “про странстве истории”. Этнофольклорное наследие Республики Молдова 602
- Сторожко Тетяна, Зіневич Наталія** (*Київ, Україна*). Цигани Охтирщини (за матеріалами усних джерел та родинних фотоархівів) 621
- Смирнова-Сеславинская Марианна, Цветков Георгий** (*Москва, Россія*). Традиционная экономика и уклад как фактор брачной политики у отдельных групп цыган 633
- Беліков Олександр** (*Донецьк, Україна*). Матеріали діловодчої документації державних установ 1920 – 1950-х рр. як джерело вивчення циган (на прикладі Донецької області). 655

Contents

SECTION VI

Local dimension of sources on the history of World War II

Strekalova Elena (<i>Stavropol', Russia</i>). «Emission» of sources of the personal origin: to the possibilities of verbal history in the research local extant	19
Kukhareva Natalia (<i>Perejaslav-Khmelnytsky, Ukraine</i>). The recollections of the ostarbeiters as an important source of researching the theme of war	40
Mykhailyuk Maryna (<i>Kirovograd, Ukraine</i>). Recollections as a source of studying of Nazi occupational regime in Kirovograd district (1941–1944)	58
Pastushenko Tetiana (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Oral stories of Kyiv citizens as a historical source of studying post-war fate of the former forced workers of Nazi Germany in the Soviet society (1945–2000)	71
Rebrova Iryna (<i>Kharkiv, Ukraine</i>). Oral history in the local studies of memories of the nazi occupation (recent publications in “Oral History” and “Oral History Review”, 2005–2007)	82
Starodubets Galina (<i>Bila Cerkva, Ukraine</i>). Elucidation of socially-political situation on the territory of western regions of Ukraine in 1944 with the help of the documents from the archives.	94
Kovalchuk Vladimir (<i>Kyiv, Ukraine</i>). The informational potential of the chronicle of UPA Kolodzinsky group (Volyn and Polissia, 1943–1945)	105

Sebta Tatyana (<i>Kyiv, Ukraine</i>). The administrative structure of Reichskommissariat in Ukraine in terms and names: the origin and the modern vision.	116
Ribchenko Ljudmila (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Documental fund of accounting human losses of the National museum of the Great Patriotic war of 1941–1945 history as a source of studying the problem of soviet military mobilization 1943–1944	129
Diakova Olena (<i>Kharkiv, Ukraine</i>). The contribution of V. Rybalov to the study of the history of great patriotic war in Kharkiv region	140
Dubik Marina (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Ukrainian township under the conditions of Nazi occupation: in the context of researching the sources.	147
Levikin Volodymyr (<i>Kyiv, Ukraine</i>). SS-tattoos and memorable tattoos of captive soldiers of <i>Vermakht</i>	154
Osinsky Tomasz (<i>Lublin, Poland</i>). The process registering military losses with the help of general administrative institution in Poland during the first afterwar years (on the example of Lublinski province).	170
Bobrovskiy Artem (<i>Makeevka, Ukraine</i>). Nursing homes of Donbas in 1950's as the local sociocultural communities	179

SECTION VII

Historical memory in the sources of local history 19th – 20th centuries

Solomonova Tatiana (<i>Vinnitsa, Ukraine</i>). Private library collections in the context of local history	197
Chirkova Marina (<i>Poltava, Ukraine</i>). Archives as the extent of constructing collective memory of regional community	204
Voloshenko Viktoriya (<i>Donetsk, Ukraine</i>). Donbas peasantry (1920–1930) in collective memory of the “Region of Coal and Steel”, second half 20 th – 21 th centuries.	215
Temirova Nadiya (<i>Donetsk, Ukraine</i>). The image of Donbas in the modern scientific research: a paradigm shift or a the repetition of the material covered	228

Popov Oleksyj (<i>Simferopol, Ukraine</i>). Local archival sources on the history of foreign tourism in the Crimea	240
Voronko Oleh (<i>Chernihiv, Ukraine</i>). The results of general censuses of the population 1959 – 2001 as a source of studying the regional ethnic processes in Ukraine.	250
Pron’ Tetiana (<i>Nikolaev, Ukraine</i>). Soviet-Polish exchange of the territorial areas of 1951 in the stories of firing-pins Steppe of Ukraine	264
Pulariya Tetiana (<i>Sipferopol, Ukraine</i>). The wedding chests of lower Naddnipryanshchina region as a source of local history	274
Slisarenko Alexander (<i>Dnepropetrovsk, Ukraine</i>). Personal memories of the victims of famine – specificity of the source	274
Starkov Valeryi (<i>Kyiv, Ukraine</i>). What games Ivan Kotliarevskyi “Eneida” heroes played (the sources of the representation of the Ukrainian population play culture).	291
Surzhikova Natalia (<i>Ekaterinburg, Russia</i>). Local and above local in the peripheral soviet press in 1946 (on materials of Middle Ural)	311
Sheremet Olena (<i>Harkiv, Ukraine</i>). The Books of protocols of “letuchkas” an important source on the study of history of becoming and development of Ukrainian television journalism (on the example of the archived materials of the Kharkiv’s studio of television in the 50–60 th years of the 20 th century)	332

SECTION VIII

Popularization of local history sources in educational and culture institutions

Karamanov Oleksyj (<i>Lviv, Ukraine</i>). Museum exhibits as sources of local history: Pedagogical aspect	343
Guzenkov Serhyj (<i>Zaporizhia, Ukraine</i>). The image of local history in educational extent of Zaporizhzhya region.	350
Kucherenko Svitlana (<i>Odessa, Ukraine</i>). Sources of local history in teaching of history of Ukraine in Odessa technical university	361
Konstantinova Viktoriya (<i>Berdjansk, Ukraine</i>). The primary sources of local history of education: the project of creation	

of multivolume archeographical edition from the history of Berdyansk state pedagogical university	372
Krupnyk Lyubov (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Museums of Soviet Ukraine as an instrument of Soviet ideological policy in 1970 th	382
Zabiyaka Ivan (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Local history of Talalaivschina in almanac “Vitryak”	394
Latysheva Ludmyla (<i>Odessa, Ukraine</i>). Engineering and architecture as a source of local history of Odessa in 18 th –19 th centuries.	405
Maresh Teresa (<i>Bydgoszcz, Poland</i>). The place and role of regionalism in the national and global history. The region’s history can be taught not only at school.	416
Kononska Elena (<i>Malyn, Ukraine</i>). Attracting younger students to actively work on studying the history of native land and the environment	431
Matros Marina (<i>Novomoskovsk, Ukraine</i>). The peculiarities of teaching in local history in middle school as the basic element of region studing courses	443
Korotenko Vladimir (<i>Poltava, Ukraine</i>). Scientific and publishing activity of the State Archive of Poltava region on the history of Poltava region (1947–2007)	448
Peschanyi Oleh (<i>Kyiv, Ukraine</i>). The value of local history in general history of Switzerland	455
Sokyrska Vlada (<i>Uman’, Ukraine</i>). Grigory Hraban – researcher and popularizer of local history.	463
Doroh Tamara (<i>Tiraspol, Moldova</i>). Acquisition of museum collections for creation of the source base of the regional hystory in Transnistria	475
Dubykivska-Kalnenko Lydia (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Memorial archive in the context of regional studies and collecting activities of Ivan Honchar as a founder of his private museum	484
Nabok Ljudmyla (<i>Pereyaslav-Khmelnitskiy, Ukraine</i>). The Monuments of memorial Museum of the architect V. Zabolotnyi – an important source of historical and cultural researches in Pereyaslav region	497
Savenko Natalia (<i>Gorlovka, Ukraine</i>). Genealogical research in Gorlovka history museum: universal scale and semantic history center.	505

Patlan' Julia (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Home museum of Ivan Gonchar as a centre of studying local history: "Ukraine and Ukrainians" . . .	516
Zlatogorskyi Oleksyj, Panyshko Serhyi (<i>Luts'k, Ukraine</i>). The Field archaeological season of 2008 on Volyn	528

ROUNDTABLE

**Roma/Gypsies in the problematic field
of the local history**

Smirnova-Seslavinskaya Marianna (<i>Moscow, Russia</i>). Methodological aspects of the using of local Indian history sources in Romology.	543
Zinevych Natalia (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Roma/Gypsies in the problematic field of the local history (methodological approaches)	577
Marushyakova Elena, Popov Veselin (<i>Sofia, Bulgaria</i>). From local to general history (on the example of two Gypsy micro-groups in the Carpathian region).	593
Duminika Ion (<i>Chisinau, Moldova</i>). Lautars of Durlisht in the "space of history". Ethnic and folklore heritage of the Republic of Moldova	612
Storozhko Tatiana, Zinevych Natalia (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Ohtyrshyna Gypsies (according to verbal sources, family photo archive). . . .	621
Smirnova-Seslavinskaya Marianna, Tsvietkov Georgiy (<i>Moscow, Russia</i>). Traditional economy and lifestyle as factors of matrimonial policy at particular Rom groups.	633
Belikov Alexander (<i>Donetsk, Ukraine</i>). Materials of the office work documentation of government institutions in 1920 th – 1950 th years as a source of research of Gypsies (on example of Donetsk region)	655

СЕКЦІЯ VI

*Локальний
вимір джерел*
з історії Другої
світової війни

Елена СТРЕКАЛОВА
(Ставрополь, Россия)

**«Эмиссия» источников
личного происхождения:
к возможностям устной истории
в исследовательском
локальном пространстве***

В названии статьи звучит фрагмент перефразированной цитаты одного из известных исследователей в области устной истории. А. Портелли сравнивая традиционные письменные источники и источники, возникающие посредством методологии устной истории, заметил, что первые возникают задолго до того как исследователь узнает о их существовании. Устное же свидетельство является потенциальным источником пока исследователь не вызовет его к жизни, не способствует его созданию. Отсюда, важным для появления устного источника является процесс передачи информации или «трансмиссия» от носителя коммуникативной памяти к исследователю в процессе интервью, благодаря чему происходит запись источника, «выпуск его в свет» или эмиссия [20, с.46].

В действительности такое отношение к возникающим устным источникам представляется вполне обоснованным, поскольку основным методологическим приемом исследования устной истории является метод интервьюирования. С помощью «исторического интервью» осуществляется фиксирование субъективного знания отдельного человека о времени его жизни. Отсутствие объективности – неотъемлемая черта устных источников. Они субъективны и пристрастны по своей сути, поскольку возникают благодаря исследователю и значительно позже изучаемого события. Тем не менее, в последние десятилетия устная история стала достаточно распространенным инструментом мировой

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ («Трансформация коллективной памяти о Великой Отечественной войне в воспоминаниях детей военного времени (1940-е –2000-е гг.)»), проект № 08–01–00511а.

гуманитаристики, применяемым для получения сведений о различных сообществах, об историческом опыте, индивидуальной и коллективной памяти разнообразных социальных групп.

Вспомним, что историография длительное время делала ставку почти исключительно на так называемые объективные и на индивидуальные источники. Однако формирование в последней трети XX в. принципиально новых полей исторического знания под влиянием лингвистического и культурного поворотов имело широкие последствия, благодаря чему появились историческая антропология с историей ментальностей и историей повседневности, историческая культурология, интеллектуальная история, новая биографика, микроистория, новая локальная история и др. [22]. В рамках исследовательских категорий новых направлений индивидуальные, и поэтому всегда субъективно окрашенные, источники представляют особую ценность и потому попадают в поле пристального внимания историков. Однако источники личного происхождения – дневники, мемуары, автобиографии, письма – являлись достаточно редкими находками исследователей российской истории. В архивах мы находим справки, отчеты, партийные решения, методы их реализации, но источники личного происхождения, свидетельствующие о «голосе безмолвствующего большинства» чаще всего являются ценными и немногочисленными находками в арсенале историков. Тоталитарный режим, культ личности, репрессии и неприятие инакомыслия в нашей стране не давали возможности накапливать источники личного происхождения. Устная история предоставляет возможность записать и сохранить индивидуальное видение жизни интервьюированных на фоне событий эпохи. Многим исследователям привлекательна именно эта сторона устной истории – перспектива «эмиссии» источников антропологического ракурса.

Отметим, что специфика устной истории, ее субъективно окрашенные источники признаются главным достоинством этого методологического направления в понимании одних исследователей и являются главным объектом критики других [20, с. 42]. Однако критики забывают, что и другие виды источников, зачастую создаваемые разного рода чиновниками отчасти субъективны. Содержащаяся в них информация проходит определенный «субъективный контроль» сознания этих людей. Многие письменные источники пишутся с позиции государства, и человек в них остается объектом приложения его властных полномочий. Архивы, по сути, государственные учреждения, отражающие развитие этого государства и лишь только отчасти социума и отдельного челове-

ка. Напротив, устные источники открывают возможности приблизиться к осмыслению людьми своей истории, повседневной жизни, выявлять особенности менталитета. Они заставляют историка, как справедливо и метко отметил английский исследователь П. Томпсон, «с высот исторических теорий... опуститься на землю – к неуклюже индивидуальным человеческим жизням, лежащим в их основе» [25, с.23.].

Устная история, как историографическая и методологическая практика стала распространяться в современной российской историографии с 1990-х гг. Одним из основных объектов интереса устных историков в настоящее время в России, или шире – на постсоветском пространстве, является проблематика Второй мировой и Великой Отечественной войн, социальных процессов, связанных с ней. Центр устной истории в Европейском университете в Санкт-Петербурге провел исследование памяти о блокаде и памяти переселенцев Карельского перешейка, заселивших земли финской территории после советско-финляндской войны 1939–1940 гг. и после завершения Великой Отечественной войны [6; 17]. В Петрозаводске исследователи занимаются сбором воспоминаний о довоенном и послевоенном времени [5, с.68–75]. В Харькове под руководством Г. Гринченко собраны воспоминания оstarбайтеров, подобную работу ведет и общество «Мемориал» в России [7, с.215–226; 26, 16]. Изучение военной тематики – одна из исследовательских тем центра устной истории в Барнауле, на первый план исследования руководитель центра Т.К. Щеглова ставит изучение устных рассказов алтайских крестьян [27]. В Калининградской области предметом исследования стали свидетельства первых советских граждан на территории Восточной Пруссии после войны. Надо сказать, что в Калининградском университете еще в 1988–1992 гг. было организовано, наверное, самое раннее устно-историческое исследование на всем бывшем постсоветском пространстве [3].

Все представленные работы в качестве основных (но не единственных) источников использовали устные интервью с современниками событий. Важно, что устные рассказы использовались не в качестве иллюстративного материала, а становились предметом непосредственного анализа и источником информации. Результатом кропотливой работы исследователей стала по-новому прозвучавшая тематика известных исследовательских линий, в частности темы блокады. Одновременно сбор устных воспоминаний позволил поставить новые познавательные задачи, практически неразрешаемые без этого вида источников. Так, взгляд «изнутри» алтайской деревни времени десятилетий советской

власти отразился в книге Т.К. Щегловой «Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история» [27]. Историю Калининградской области (бывшего Кенигсберга) с позиции населения, а не партийных директив, статистики и отчетов без устных источников вообще невозможно было написать. Так утверждают руководители проекта «Восточная Пруссия глазами советских переселенцев. Первые годы Калининградской области». За многочисленными архивными документами терялся человек, вынужденный осваивать территорию присоединенную к СССР [3, с.3–5].

Активность исследователей по использованию устных источников в отношении проблематики Второй мировой войны и социальных процессов, связанных с ней, объясняется общей историографической ситуацией вокруг этой тематики. Существование человека на войне, эмоции, страхи и переживания в условиях боевой и тыловой повседневности, его отношение с властью стали предметом пристального изучения последних двух десятилетий. Главная роль в таких исследованиях отводится источникам, помогающим понять психологию людей в экстремальных условиях жизни и выживания. Устные источники позволяют наблюдать эти процессы, а также приблизиться через воспоминание к реалиям и опыту самовосприятия человека, следовательно, к общественному сознанию. Устные источники предоставляют возможность писать историю «с низу», сфокусировать внимание на отдельном человеке как действующем лице и по-новому интерпретировать отношение человека к прошлому.

С 2005–2006 гг. автор данной работы занимается применением методологии устной истории к исследованию соотношения коллективной/исторической и индивидуальной/приватной памяти о Великой Отечественной войне на Северном Кавказе. Причем Северный Кавказ мы рассматриваем как локальное социальное и полиэтничное пространство.

Результатом этой работы стал формирующийся архив устной истории Великой Отечественной войны на материалах Северного Кавказа при кафедре истории России и научно-образовательном центре «Новая локальная история» Ставропольского государственного университета. Речь идет о формировании базы устных источников по истории войны. Записи устных воспоминаний-интервью с людьми военного поколения создают своеобразные мемуары. Однако их отличие от такого рода источников в возможности анализа голосового и эмоционального фона рассказа информанта (записи сохраняются в цифровом формате на CD)

и в уникальности источника, поскольку это мемуары не возникли бы никогда без усилий исследователей. По сути, происходит пополнение и расширение источниковой базы по истории войны, которую большинство граждан современной России считают важнейшим событием XX в. Актуальность создания такой устно-исторической источниковой базы очевидна и с точки зрения бедности архивов источниками личного происхождения, и с точки зрения развития современной исторической науки, и с точки зрения уходящего поколения свидетелей и очевидцев войны.

Идея создания архива появилась у автора представленной работы и была поддержана Российским гуманитарным научным фондом в 2008 г. В действительности работа по сбору, хранению, интерпретации устных источников ведется на историческом факультете СГУ более трех лет. С 2007 г. архив создается объединенными усилиями с коллегой из Краснодара И.В. Ребровой. Цель, проводимой нами работы заключается в пополнении источниковой базы «антропологического прочтения», выявления «человеческого измерения» военной поры 1941–1945 гг. и региональной специфики памяти об этом периоде на Северном Кавказе.

На наш взгляд историки новейшего времени имеют уникальную возможность лично участвовать в формировании базы для своего исследования, восполняя пробел с помощью интервьюирования современников событий. Хотя в источниковедении устные источники не выделяют в качестве самостоятельных, тем не менее, признают их возрастающую познавательную пользу для исследователей XX века [8, с.672]. Как справедливо заметила Т.К. Щеглова

«устный источник, «говорящий» от народа, принципиально отличается от архивных источников, говорящих языком властных структур: анонимно и унифицировано. Он одновременно и индивидуален и объективен в силу своей субъективности, так как отражает видение прошлого конкретным человеком, излагающим свой прошлый жизненный опыт и свою правду жизни, которые можно интегрировать в «макроисторию» [27, с.77].

Потенциальных информантов мы находили двумя способами. С одной стороны, исследовательской группой налажены связи с ветеранскими организациями, краеведческими музеями, вследствие чего были получены списки ветеранов, инвалидов войны, вдов участников войны. Одновременно с этим мы использовали и способ поиска информантов

по принципу так называемого «снежного кома»: просили информантов подсказать, кого они бы посоветовали опросить. И в ряде случаев это оказывались интересные находки. Этот подход был для нас особенно важен, поскольку мы ставили задачу выявить зависимость способов трансляции военного прошлого от того, насколько человек вписан в официальную культуру памяти, иными словами, как часто он выступал перед различными аудиториями с рассказами о войне.

Большая часть записей производилась дома у информантов. Предположительно это объясняется желанием многих опрошиваемых воспользоваться документальным подтверждением своего фронтового и военного прошлого, а также возрастом и здоровьем людей военного поколения. Обзванивая фронтовиков, рассказывая о целях и содержании проекта, мы редко получали отказы участвовать в опросе по немотивированным болезням, слабостью, потерей памяти причинам. В целом, военное поколение достаточно охотно отзывалось на наши предложения о встрече и записи воспоминаний. Лишь однажды фронтовик, инвалид, потерявший ногу, сказал, что говорить о военных победах, сравнивая жизнь наших ветеранов и за границей, не хочет. Дважды уже после договоренности по телефону исследователей не пустили в дом и отказались от беседы, объяснив это тем, что боятся рассказывать под диктофон. Были и курьезные случаи, когда в ходе беседы становилось ясно, что память человека уже не дает возможности рассказать о своем военном прошлом по фронтовым причинам (например: перенесенная в годы войны контузия).

Тем не менее, в целом работа над проектом показала желание «безмолвствующего большинства» дополнить «большую» общегосударственную глобальную историю своими воспоминаниями о войне. Благодаря устным интервью война предстает сквозь мировоззрение рядовых участников исторического процесса, это взгляд на войну из окопа, блиндажа, разрушенного дома, боевого поста, оккупированного Ставрополя и Кубани и т.д.

Процесс создания устных источников весьма притягателен, но далеко не так прост, как кажется на первый взгляд. Использование устных данных в исследованиях известно со времен Геродота. Современные антропологи, этнографы, социологи, фольклористы активно собирают «в поле» сведения по интересующим проблемам. Тем не менее, особенность устной истории в ее современном понимании заключается в том, что она могла появиться как самостоятельное методологическое направление только в век доступности технических записывающих

аудио- и видеоустройств (неприменимы стенографирование, выборочная фиксация рассказанного). Записи проводились с использованием цифрового диктофона, переносились в компьютер и на диск, который сохраняется, как и текстовая версия интервью. Методология этого направления предполагает хранение записей, для того, чтобы исследователь мог воспользоваться анализом не только смыслового и лингвистического содержания устного рассказа, но и эмоциональным фоном, сопутствующим трансляции (рассказу) человеком своего опыта. Эмоциональная составляющая устного документа позволяет увидеть, как человек оценивает исторические события, вписанные в историю его жизни.

Параллельно с опросами проводилась не менее трудоемкая работа по переводу аудиозаписей интервью в текстовый формат и бумажные носители согласно устно-историческим правилам транскрибирования интервью. Цель расшифровки-транскрибирования заключается в максимальном приближении источника записанного на диктофон в форме беседы-интервью к текстовому аналогу устного воспоминания. Интервью переводится в текстовый формат без редактирования, стилистической правки, с максимальным сохранением особенностей устной речи. Остаются обрывки предложений, недосказанные фразы, переходы между темами. Иными словами, при переводе из аудиозаписи в текстовый формат сохраняется, насколько это возможно, «спонтанность» устных воспоминаний, дающих возможность увидеть, как человек вспоминает свое прошлое и каковы приоритеты в темах памяти о его жизни в контексте военной эпохи. Сохранены и эмоции информанта: в скобках отмечены паузы в воспоминаниях, слезы, смех. Таким образом, вербальные и невербальные компоненты устного рассказа, значимые для интерпретации, по большей части сохранены. В скобки помещены вставки, сделанные при расшифровке в том случае, если эти слова были понятны из контекста разговора непосредственно во время беседы или дополнительных сведений об информанте. Интервью сопровождаются комментариями и пояснениями для возможности их адекватного прочтения как источника. Фиксируется место рождения, семейное положение, образование, место работы, продолжительность записи, время и место, имя проводившего интервью и транскрипцию.

При проведении интервью, в рамках первой части беседы респондентов просили рассказать о том, что они помнят о своей жизни и о времени войны. Однако «провоцирование» информанта на монолог удавалось не всегда, и в некоторых случаях во время «основного по-

вестования» о жизни задавались вопросы, тем самым, прерывался единый контекст рассказа о довоенной и военной жизни и собственного видения респондентом своего прошлого. Вопросы стимулировали воспоминания и вербально сигнализировали о заинтересованности исследователя, что оказалось очень важным для наших информантов. Поэтому в форме диалога записана большая часть интервью. Для такой «исследовательской беседы» была специально разработана анкета с приблизительными вопросами, которая должна была служить ориентиром для проводивших интервью о военном времени. Таким образом, полученные нами интервью включают и элементы биографического и проблемного интервью [21, с.328–329].

Каждое интервью занесено в опись с фиксированием возраста информанта, времени и места проведения опроса, с присвоением ему определенного номера, что дает возможность делать ссылку на этот источник любому исследователю¹.

В архив вошли уже более 80 воспоминаний людей фронтового поколения 1941–1945 гг., проживающие на Ставрополье и Кубани. Изначально предполагалось выявить региональную специфику памяти о войне и проследить, как жители этих регионов вписывают опыт военных лет в историю своей жизни вообще и, особенно, в воспоминания периода 1930–1940-х гг. Иными словами, в период наиболее тяжелых испытаний: коллективизации, раскулачивания, репрессий, военного времени, оккупации, послевоенного восстановления. Население названных, преимущественно аграрных, казачьих, северокавказских регионов, тяжело перенесло эпопею «сплошной коллективизации» и раскулачивания, в 1932–1933 гг. и после войны перенесло голод. Оба региона Северного Кавказа, ставшие предметом нашего непосредственного анализа – Ставропольский и Краснодарский края – практически одновременно были оккупированы в конце июля – начале августа 1942 г., стали частью территории, где проходила битва за Кавказ в 1942–1943 гг. После освобождения большей части территории Северного Кавказа в январе-феврале 1943 г. (за исключением территории в районе Новороссийска и Таманского полуострова, где бои шли до октября 1943 г.) восстанавливали разрушенное хозяйство, оказывали помощь фронту. В связи с этим, ставя изначально цель сравнить особенности региональных воспоминаний о военной поре для нас было

¹ *напр.*: интервью с Дёмкиной Н.П. // Архив Устной истории НОЦ «Новая локальная история» СГУ, интервью [Ф.1 Оп.3. 0038].

важно, чтобы наши информанты родились и жили до и после войны на Ставрополье и Кубани, уходили на фронт из этих регионов, были очевидцами оккупации и послевоенной жизни.

Часть проделанной работы уже нашла отражение в нашей книге «Память о Великой отечественной войне в социокультурном пространстве современной России: материалы и исследования», вышедшей в Санкт-Петербурге в 2008 г. [18]. В целях сохранения возможности аналитического использования собранных устных источников другими исследователями интервью из архива устной истории публикуются в книге без редактирования, стилистической правки, с сохранением дословно особенностей устной речи. Неразборчивые фразы также отмечены в треугольных скобках, как правило это географические названия и имена. Продолжительность записи, время и место, имя проводившего интервью и транскрипцию, отражены в примечаниях в начале каждого рассказа.

Часть устных интервью, ставших «единицами хранения» нашего архива, воспоминания фронтовиков. Эти «мужские» воспоминания показывают, как при всем разнообразии биографических рассказов о войне четко выявляется структурное подчинение фронтовой реальности. Они дают возможность выявлять социальную обусловленность памяти о войне. Вторая часть собранных интервью – воспоминания женщин, участниц войны и тех, кто пережил войну в детском и подростковом возрасте. Устные нарративы этих воспоминаний открывают малоизвестные страницы «неженских» сторон войны в женском описании, раскрывают неоднозначную картину оккупации региона и тяжелые картины военного детства. Женские рассказы корректируют общие, устоявшиеся представления о героизме. Сюжеты их воспоминаний разрушают «глянцевый» портрет войны, отшлифованный в советское время. В источниках четко наблюдаются страницы специфичного для Северокавказского региона «табуированного прошлого»: прошлое раскулаченной семьи, вымирание в голодные 1932–1933 годы, проживание в спецпоселках НКВД, выселение горских народов в 1943 г. (репрессии в отношении чеченцев, ингушей, карачаевцев). Об участии в событиях выселения горцев говорят только устно, без записи на диктофон и просят их «не предавать». Коллаборационизм местных народов, наиболее часто встречающиеся воспоминания о предательстве калмыков, казачества. Вспоминают о предательстве односельчан-полицаев, дезертирах в лесах.

В целом, занимаясь изучением памяти о войне с помощью устной истории, мы пришли к выводу о комплексности, взаимосвязанности

открывающихся исследовательских полей. В первую очередь, мы вышли на проблему изучения устных воспоминаний фронтового поколения, как свидетельств о войне, как тип исторического источника о военном времени. Память, несмотря на определенную неполноту, способна удерживать в сознании людей основные исторические события прошлого. В этой перспективе устные записи воспоминаний – исторический источник о социальной истории войны, повседневности в годы войны, психологии и гендерной истории войны. Реальная жизнь и выживание людей во время войны, их тяготы, заботы, страдания, боль зачастую умещались в универсальную, хрестоматийную, растиражированную и учебниками, и публичными выступлениями фразу: «Народ вынес, перенес, выстрадал...». Повседневная жизнь советского воюющего общества и на фронте, и в тылу остается малоизученной проблемой.

Вторая исследовательская линия связана с функционированием и эволюцией политики памяти. Так сложилось, что память о Великой Отечественной войне служила и служит легитимизации политического режима. По воспоминаниям можно наблюдать, как менялось, трансформировалось содержание и структура памяти. В воспоминаниях, где встречаются моменты, не вписывающиеся в ранее общепринятую концепцию истории войны, информанты подчеркивают: «раньше об этом нельзя было говорить». Благодаря рассказам участников и очевидцев войны создавались и продолжают создаваться образы и представления, которые включаются в состав культурной памяти.

Третья тематическая линия, связанная с анализом устных источников о войне, выводит на исследование функций социальной памяти и формах ее воплощения в литературе, кино, средствах массовой информации, позволяет определить значение памяти о войне для современного российского общества. Интервью свидетельствуют, как официальная историческая версия или свидетельства других людей вплетаются в индивидуальную память. Происходит так называемое «забвение источника». Благодаря исследованиям памяти известно, что человек может встраивать в историю своей жизни сведения, эпизоды и даже целые событийные ряды не из его собственного опыта, а из совершенно иных источников: из учебников, из рассказов других людей, из романов, из документальных и художественных фильмов и т.д. Устные свидетельства дают возможность наблюдать и «забвение прошлого». Забвение необходимо для стремящихся к примирению, стремящихся все забыть, иногда все простить за давностью лет.

Одна из тем, привлекающая наше внимание на основании опросов фронтового поколения – память о военном детстве и повседневности четырех лет времени войны, сложившаяся у детей и подростков под влиянием реальной действительности, трансформация ее содержания и оценок прошлого под влиянием последующей жизни. Историографическая ситуация свидетельствует, что наблюдающийся в российской исторической науке интерес к исследованию исторической памяти о Великой Отечественной войне не распространяется на воспоминания «детей войны» и специфика памяти этого «фронтового» поколения остается малоизученной проблемой [4, 19, 23, 24].

Рассказы наших информантов, которым в годы войны было от 7 до 17 лет, показывают как их личный опыт превратился в память и историю. Используя синтезирующую и обобщающую функции памяти, ее способности к рефлексии, которые проявляются в интервью-воспоминаниях, проследим, как культура общества и отдельного человека взаимодействуют во времени. Рамочным конструктом для создания особой реальности в воспоминаниях поколения, пережившего фронтовую эпоху в детском и подростковом возрасте, является тема войны и истории семьи. При этом в процессе передачи своего жизненного опыта транслируются культурные ориентиры и социальные практики общества и эпохи, в которой они прожили свою жизнь, и наблюдается переплетение и взаимодействие индивидуального опыта отдельного человека и исторической памяти всего общества. В связи с этим важно выявить общие и особенные «места памяти» (*lieux de memoire*), из которых складывается и концентрируется память общества. Самая главная функция этих «мест», в сохранении и поддержании коллективной памяти. Таким символическим смыслом могут быть наделены события, ритуалы, предметы, традиции, мифы, люди, географические населенные пункты и др. [9, с. 7–24].

Остановимся на своеобразии символических образов нарративных повествований детей войны. В их рассказах наблюдаются собственные логические линии, которые мы относим к особым местам памяти этого фронтового поколения либо особому содержанию известных памятных вех войны.

«Детские» воспоминания характеризует практически полное отсутствие боевых действий, память о которых в оценочном ключе присутствует в воспоминаниях ветеранов-фронтовиков. Исключение составляют повествования так называемых детей полка и подростков, встретивших войну в 15–16-летнем возрасте, к концу войны попавших

на фронт. Следовательно, для большинства «детей войны» по причине их возраста масштаб боевых действий опосредован в структуре психологического времени более важными и близкими к ним процессами, связанными с семьей, работой в тылу, учебой во время войны, пребыванием на оккупированной территории.

Характерно также, что припоминание боевых действий и своего участия в них в качестве действующих лиц передавали респонденты мужского пола. В ходе войны происходила их социализация, становление их как мужчин, и хотя война в общем однозначно оценивается ими отрицательно, но связывается с идеалами мужественности и чести. В нашей коллекции интервью два воспоминания людей, на какой-то период войны ставших детьми полка. Неизбежное столкновение с военной реальностью, со смертью глубоко потрясло их и привело к утрате мальчишеских иллюзий о войне. В восприятии того времени насилие и массовое убийство представляло определяющую действительность, постоянную угрозу и даже обыденность для бесчисленного количества людей, но дети воспринимали это особенно остро.

Значимым событием начала войны, с точки зрения большинства «детей войны», стало начало, условно говоря, «времени потерь». Воспоминания о потерях родных и близких в годы войны характерно для миллионов людей. Однако в детском возрасте эти потери особенно болезненно ощутимы и приводят к разрушению основ самого представления о детстве. Отцы, а у многих и матери, уходят на фронт и не возвращаются назад. Теряется привычное связанное с детством течение жизни в семье. Практически все опрошенные нами (за исключением неполных семей; тех, у кого родители развелись; отцы были репрессированы) подробно останавливались и эмоционально описывали моменты, связанные с воспоминанием об уходе отцов на фронт.

«Я в семье была самая младшая, нас было пять человек... Я помню, папа, когда уходил на войну, поднял меня на руки и быстро так опустил, отвернулся, а на кухне полотенце висело, им он вытирал слезы... Папа погиб в 1943 году» [14].

Важно, что рефлексия о потерях близких и психологической цене войны лично для конкретного человека присутствует зачастую структурно в конце устного воспоминания или смыслового блока внутри повествования, завершая рассказ о войне. Обращаясь к теории высказывания как единице речевого общения можно объяснить это обращенностью к слушателю, объяснением оценочного поля предыдущего

тематического блока. М.М. Бахтин обращал внимание, что высказывание характеризует его адресность, апперцептивный фон восприятия или ответного понимания слушателем [2, с.276]. Этими оценочными высказываниями информанты объясняли свое отношение к войне, к своему практически потерянному детству:

«... Я потерял все, родителей потерял, дом разрушили. Ну что ж там, в душе у меня до сих пор, конечно, обида. Обида на то, что я все потерял. Это нельзя передать, и посмотрел, какая наша страна разрушенная стала, во что превратили нашу страну. Вот одни разрушения. А сколько калек было, сколько убитых...» [13].

Неоднозначным по содержанию местом памяти «детей войны» являются события оккупации. Эта тема в воспоминаниях менее всего испытала влияния предыдущих высказываний, поскольку относится к числу обойденных коллективной, официальной памятью. Очевидно, что человек, рассказывая о своей жизни, обращается к сюжетным линиям, существующим в его сознании, к разным приемам рассказа, известным ему из множества источников: учебников, литературы, радио и телевидения. В этом смысле оккупация не была частью памяти советского общества о Великой Отечественной войне, поскольку тематика, связанная с оккупацией, оставалась за гранью героической в целом картины войны в мета-нарративной структуре советского официального дискурса. Пребывание на оккупированной территории рассматривалось как потенциальное предательство и было веским основанием для отклонения возможности попасть юношам в танковые войска, разведку еще в годы войны, а после – в военные училища. Спустя почти двадцать лет после развала советской системы, испытавшие на себе косвенно «вину» пребывания на оккупированной территории, могут рассказать об этом [10, 12]. В связи с этим, тема оккупации исчезла из учебников, о ней предпочитали не вспоминать. Повседневная коммуникативная память в силу сформировавшегося страха также была настроена на вытеснение, сознательное забывание событий оккупации. Как замечет Я. Ассман, «стратегическое забывание» наблюдается в тех случаях, если общество оценивает это событие негативно [1]. В силу отсутствия стереотипных предшествующих высказываний воспоминания об оккупации сбивчивы, противоречивы и индивидуальны. Тем не менее, в них выделяются похожие описания и рассуждения о событиях.

Коллективная память в условной группе «детей войны» закрепила представление об оккупации как об отсутствии выбора. Оккупация

началась достаточно внезапно, и спастись, убежать, скрыться, эвакуироваться не было возможности. В построениях рассказов о собственной жизни четко выделяется начало и окончание этого периода, а внутри него память о солдатах: «своих» и «чужих». Солдаты отступающей Красной Армии перед началом оккупации вызывали с одной стороны горечь, жалость, с другой – сочувствие, сострадание. Отступление летом 1942 г. было стремительным, кровопролитным и тягостным и для армии, и населения. Не зря именно в этот период войны после отступления от Ростова-на-Дону 28 июля 1942 г. был издан приказ наркома обороны СССР № 227 более известный как приказ «Ни шагу назад!», который имел цель пресечь всякое проявление трусости и дезертирства, категорически запрещал отступление без особого распоряжения командования. Это тяжелое ощущение надвигающейся беды сохранилось в памяти очевидцев:

«... Там такой боевой командир, [у него] маузер болтается, ходил по двору, говорит: «Мать, можно фрукты?» Она: «Конечно, кому они нужны». Август, то ли сентябрь месяц, фруктов полно. Он вот то попросил фруктов и говорит: «Ну, что, мать, вот еще часа два пробудите в Советском Союзе, а потом все». Мать заплакала, говорила, а как же мы. Ну, он ответил: «Мы еще вернемся». И немножко побыли и он дал команду отходить...» [12].

Никто из информантов не передал в рассказе сомнения, существовавшие на тот момент, в возможности победы. И в этом случае трудно сказать, передают ли они действительно свои оценки тех лет или уже постфактум, основанные на реальности победы. Можно предположить, что это стереотипные оценки веры в победу более позднего времени, характерные для массового сознания. Сомнения в победе уже после победы перешли в разряд «сознательного забвения». На такое заключение наводят далеко не героические описания наступающей Красной Армии. Однако после начавшегося наступления зимой 1943 г. солдаты Красной Армии сохранились в памяти «страдальцами» за победу:

«Потом слышим: «Наши, идут, наши!» «А где?» – «Возле кладбища» [южная часть села, ныне г. Михайловска, откуда шла наступающая Красная Армия]. Мы побежали. Кто что принес, кто картошки сварил, у кого что было, несли туда, их встречали. Солдаты шли, бедные, у поршнях [в портянках], обмотками обмотанные ноги. Страшно глядеть. Я говорю: «Да бедные люди,

как же вы воевали?» Они и не останавливаются. Команда: «Шагом марш!» и все тут. Они брали из рук [все что им принесли] и шли дальше» [10].

Воспоминания о «чужих» солдатах передают, прежде всего, характерные для нашей культуры памяти представления о сущности войны, вине немецко-фашистской армии за миллионы человеческих жизней, разрушение страны. Солдаты нацистской армии выступают в разных ипостасях: наступающие – захватчики, оккупанты; отступающие и пленные. Ко времени оккупации Ставрополя и Кубани война уже шла более года. О зверствах фашистов мирные жители были наслышаны через прессу, сообщавшую о содеянном фашистами для концентрации народной мести, а также через рассказы эвакуированных и раненых. В первую очередь, увиденная немецкая армия запомнилась хорошо вооруженной, безоговорочно уверенной в своей победе, одновременно с этим армией мародеров и грабителей.

«Мы вышли [из подвала] и тут увидели: полно немцев уже ходит. Сразу видно то наши [солдаты] зашли, спросили разрешения. А эти ходят по комнатам, гогочут, смеются, жуют что-то, копаются в вещах, что-то ищут. Что там у нас в колхозе было искать!?» [12].

В контексте воспоминаний об оккупации «чужие» солдаты превращаются в образ «врага». Есть воспоминания о зверствах, о расстрелах и душегубках. В целом, это образ извергов, потерявших человеческое лицо. Происходит демонизация и дегуманизация образа врага, на что оказывали влияние как пропаганда, так и реальная действительность нового «немецкого порядка» на оккупированной территории. Представленный пласт воспоминаний о грабеже, зверствах, расстрелах и душегубках подтверждается архивными источниками. Однако иногда образ «врага» в устных рассказах не соответствует традиционным представлениям, и расходится с архивными источниками. Эти, так сказать, казусы воспоминаний никак не вписывались в официальную память, и даже на уровне коммуникативной памяти стали передаваться только в постсоветскую эпоху. В индивидуальных воспоминаниях враг приобретает индивидуальные черты и наделяется «человеческими качествами». В одной из последних своих работ «Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества», основательница такого направления современной российской исторической науки как военная антропология Е.С. Сенявская, ставит проблему фор-

мирования и трансформации образа врага в истории России в XX веке. Она обоснованно подчеркивает, что во враге редко видели человека. На что влияли и ментальные стереотипы, и работа политической пропаганды, и реалии войны [23–24]. Однако в устных рассказах «детей войны» 1941–1945 гг. образ врага носит черты не только «фашистов-извергов», но и наделяется «человеческими качествами». Они могут не только расстреливать, но и угощать шоколадом, показывать фотографии своих детей, лечить, солдаты могут встречаться с девушками и это не преподносится как нечто предосудительное. Предположим, что этому способствовало детское восприятие действительности. Однозначно можно сказать, что очеловеченный, а не демонический образ нацистских солдат присутствует в воспоминаниях людей, чьи семьи и их близкие не были расстреляны и не пострадали от насилия в годы войны.

Характерной чертой части мужских воспоминаний о военном детстве является участие в сопротивлении в период оккупации. С одной стороны, воспоминания этих людей отражают наличие романтических представлений о борьбе с «врагом, пришедшим на нашу землю» и о патриотизме, с другой – о простом мальчишеском хулиганстве. Патриотический дискурс является отличительной чертой большинства воспоминаний, многие объясняют свою смелость, бесстрашие или добровольный уход на фронт именно особым отношением к стране: «...мы были такие патриоты». Согласимся с мнением о том, что советский патриотизм обеспечивал в качестве коммуникативной практики некое единство общества. Одновременно наличие в воспоминаниях причастности к «единому патриотическому порыву» доказывает, что наши информанты в своем большинстве вписывают свою биографию в соответствующее советское время в его официальном звучании.

По длительности рассказа об участии в группе сопротивления в структуре всего интервью можно сказать, что этот опыт оценивается интервьюированными высоко. Очевидно, и собирание оружия под носом у немцев, и нарушение комендантского часа, и попытки связаться с партизанским отрядом, и участие в спасении скота одного из колхозов способствовали росту самоуважения, мужественности и обеспечивало чувство непосредственной причастности к победе. Не случайно один из известных историков, занимающихся изучением изменений коллективной и индивидуальной памяти, А. Томсон, заметил, что индивидуальные воспоминания обеспечивают осмысление событий своей жизни в соотношении с коллективной памятью. Создавая воспоминание человек следует приемлемым для общества образам и понятиям,

для того чтобы они обеспечивали ему возможность чувствовать себя комфортно [13, 14, 15].

В процессе общения с информантами выяснилось, что присутствие на оккупированной территории бросало на подростков тень недоверия и не позволяло однозначно оценить их попытки сопротивления «немецкому порядку» в советское время. Представляется, что размышления информантов об оценках их детского военного прошлого со стороны общества и власти, говорит о влиянии «конъюнктуры памяти» на возможность вспоминать публично и о способности памяти сохранять меняющееся восприятие событий, а следовательно, и трансформироваться.

Рамки данной работы не позволяют провести развернутый анализ памяти о войне поколения, пережившего ее в детском возрасте. Тем не менее, в заключение заметим, что проведенный анализ собранных устных свидетельств очевидцев войны как источника показывает, что воспоминания о войне по смысловому содержанию возможно разделить на три нарративных дискурса. Первый тип нарратива отражает прокоммунистический дискурс, он передает мифы о войне советского времени. Второй тип нарратива – патриотический, в котором история войны не вписывается в рамки традиционной официальной памяти о войне. В нем содержатся различные образы войны и врага, переоценка «своих», собственная, не хрестоматийная, оценка событий войны, признание ошибок Красной Армии, тяжесть и несправедливость жизни в войну и после нее, образы обыденной военной повседневности. Такие воспоминания позволяют оценить, насколько многогранна память о войне. Третий тип нарратива содержит маргинальный дискурс о войне, который вообще не был вписан в официальный, общегосударственный нарратив. Это воспоминания репрессированных, раскулаченных, пленных, оstarбайтеров или воспоминания о встрече на войне или в военное время с такими людьми. Память о войне таких маргинальных групп по-прежнему находится на периферии общественного сознания, представлений о войне, культурной памяти общества об этом событии. Все представленные нами три типа дискурса о войне практически не встречаются в «чистом виде» в воспоминаниях «детей войны». Они переплетаются дополняя и соперничая друг с другом, показывая, что есть прошлое, оставшееся за гранью официальной истории войны.

Источники и литература

1. *Ассман Я.* Культурная память. Письмо, память о прошлом в высоких культурах древности. – М., 2004.
2. *Бахтин М.М.* Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
3. Восточная Пруссия глазами советских переселенцев. Первые годы Калининградской области в воспоминаниях и документах. – СПб., 2002.
4. Век памяти, память века. Опыт обращения с прошлым в XX столетии. Сб. статей. – Челябинск, 2004.
5. *Голубев А.В., Осипов А.Ю., Савицкий А.А.* Региональная и этническая идентичность населения Карелии в первое послевоенное десятилетие (1945–1956) // Устная история (Oral History): теория и практика. Материалы всероссийского научного семинара 25–26 сентября 2006. – Барнаул, 2007.
6. Граница и люди. Воспоминания советских переселенцев Приладожской Карелии и Карельского Перешейка. – СПб., 2005.
7. *Гринченко Г.Г.* «Устные истории» и проблемы их интерпретации (на примере устных интервью с бывшими оstarбайтерами Харьковской области) // Век памяти, память века. Опыт обращения с прошлым в XX столетии. Сб. статей. – Челябинск, 2004.
8. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / Под редакцией А.К. Соколова. – М., 2004. – С620–687.
9. *Nora P.* Between Memory and History: Les Lieux de Memoire // Representations, Vol. 0, Issue 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring, 1989), P.7–24.
10. Интервью с Апальковой Н.Н. Ставрополь. 12.10.2007 // Архив Устной истории НОЦ «Новая локальная история» СГУ [Ф.1 Оп.3. 0037].
11. Интервью с Гончаровой В.К. Ставрополь. 9.07.2007 // Архив Устной истории НОЦ «Новая локальная история» СГУ, интервью [Ф.1 Оп.3. 0032].
12. Интервью со Жмырко С.Н. Ставрополь. 17.09.2007 // Архив Устной истории НОЦ «Новая локальная история» СГУ [Ф.1 Оп.3. 0035].
13. Интервью с Мовзолеевским В.Я. Ставрополь. 10.07.2008 // Архив Устной истории НОЦ «Новая локальная история» СГУ [Ф.1 Оп.4. 00412. РГНФ/ДВ–08. СК 02–ЕС].
14. Интервью с Нечепорук Н.А. Ставрополь. 17.06.2008 // Архив Устной истории НОЦ «Новая локальная история» СГУ [Ф.1 Оп.4. 00418. РГНФ/ДВ–08. СК 08–ЕС].

15. Интервью с Лапиным И.Д. Ставрополь. 11.08.2008 // Архив Устной истории НОЦ «Новая локальная история» СГУ [Ф.1 Оп.4. 00415. РГНФ/ ДВ–08. СК 05–ЕС].

16. *Островская И.С., Щербакова И.Л.* Опыт принудительного труда в устных свидетельствах бывших остарбайтеров // Устная история (Oral History): теория и практика. Материалы всероссийского научного семинара 25–26 сентября 2006. – Барнаул, 2007.

17. Память о блокаде. Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования / Под ред. М.В. Лоскутовой. – М., 2006.

18. Память о Великой отечественной войне в социокультурном пространстве современной России. Материалы и исследования. – СПб., 2008.

19. Память о войне 60 лет спустя. Россия, Германия, Европа. – М., 2005.

20. *Портелли А.* Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории. / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб., 2003.

21. *Розенталь Г.* Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // Хрестоматия по устной истории. – СПб., 2003.

22. *Румянцева М.Ф.* Теория истории. – М., 2002.

23. *Сенявская Е.С.* Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. – М., 2006.

24. *Сенявская Е.С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999.

25. *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003.

26. Усні історії остербайтерів / Автор-упорядник Г.Г. Гринченко. – Х., 2004.

27. *Щеглова Т.К.* Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история. – Барнаул, 2008.

Елена Стрекалова (Ставрополь, Россия) «Эмиссия» источников личного происхождения: к возможностям устной истории в исследовательском локальном пространстве

Статья посвящена осмыслению возможностей устной истории в целях пополнения, «эмиссии» источников личного происхождения для изучения антропологических аспектов Великой Отечественной войны. Анализ собран-

ных устных свидетельств очевидцев войны как источника показывает, что воспоминания о войне по смысловому содержанию возможно разделить на три нарративных дискурса. Первый тип нарратива отражает прокоммунистический дискурс, он передает мифы о войне советского времени. Второй тип нарратива – патриотический, в котором история войны не вписывается в рамки традиционной официальной памяти о войне. Третий тип нарратива содержит маргинальный дискурс о войне, который вообще не был вписан в официальный, общегосударственный нарратив. Это воспоминания репрессированных, раскулаченных, пленных, остарбайтеров или воспоминания о встрече на войне или в военное время с такими людьми. Память о войне таких маргинальных групп по-прежнему находится на периферии общественного сознания, представлений о войне, культурной памяти общества об этом событии. Представленные три типа дискурса о войне практически не встречаются в «чистом виде» в воспоминаниях «детей войны». Они переплетаются дополняя и соперничая друг с другом, показывая, что есть прошлое, оставшееся за гранью официальной истории войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, устная история, источники личного происхождения

Єлена Стрекалова (Ставрополь, Росія) «Ємісія» джерел особового походження: до можливостей усної історії в дослідницькому локальному просторі

Стаття присвячена осмисленню можливостей усної історії з метою поповнення, «емісії» джерел особового походження для вивчення антропологічних аспектів Великої Вітчизняної війни. Аналіз зібраних усних свідочств очевидців війни як джерела показує, що спогади про війну по смысловому вмісту можливо розділити на три нарративних дискурси. Перший тип нарративу відображає прокомуністичний дискурс, він передає мифи про війну радянського часу. Другий тип нарративу – патріотичний, в якому історія війни не вписується в рамки традиційної офіційної пам'яті про війну. Третього типу нарративу містить маргінальний дискурс про війну, який взагалі не був вписаний в офіційний, загальнодержавний нарратив. Це спогади репресованих, розкуркулених, полонених, остарбайтерів або спогади про зустріч на війні або у військовий час з такими людьми. Пам'ять про війну таких маргінальних груп як і раніше перебуває на периферії суспільної свідомості, уявлень про війну, культурою пам'яті суспільства про цю подію. Представлені три типи дискурсу про війну практично не зустрічаються в «чистому вигляді» в спогадах «дітей війни». Вони переплітаються доповнюючи і змагаючись один з одним, показуючи наявність минулого, що залишилося за межею офіційної історії війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, усна історія, джерела особового походження

Elena Strekalova (Stavropol', Russia) «Emission» of sources of the personal origin: to the possibilities of verbal history in the research local extant

The Article is devoted to the comprehension of the possibilities of verbal history for addition, «emission» of sources of the personal origin for the study of anthropological aspects of The Great Patriotic war. Analysis of collected verbal certificates of war eyewitnesses as a source shows that recollections about war on meaning content can be divided into three narrative discourses. The first type of the narrative reflects pro-communistic discourse; it conveys myths about the war of soviet time. Second type of the narrative – patriotic, in which war history is not written into the scopes of traditional memory about war. The third type of the narrative contains marginal discourse about war, which was actually not entered in the official, national narrative. These are the recollections of those subjected to repression, dispossessed kulaks, captive, ostarbeiters or recollections about encounters at war or during the war-time with such people. Memory about war of such marginal groups still matters for the public conscience, beliefs about war, cultural memory of society about this event. The presented three types of the discourse about war practically can not be met in «per se» in the recollections the war children. They interlace complementing and contesting with each other, showing that there is past, that remained beyond the bound of official history of the war.

Key words: Great Patriotic war, verbal history, sources of the personal origin

Наталія КУХАРЄВА

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

Спогади остарбайтерів як важливе джерело вивчення теми війни

Тематиці Великої Вітчизняної війни, участі України в Другій світовій війні присвячена величезна кількість як документальної, так і публіцистичної літератури. На жаль, тривалий час у вітчизняних наукових дослідженнях темі примусової праці наших співвітчизників у Німеччині не надавали важливого значення. Воно не перебувало в центрі дискусій радянського суспільства. І це зрозуміло, адже трагічна доля мільйонів невольників з України, які не з власної волі працювали на ворога, не вписувалася в загальну концепцію «всенародної боротьби проти нацизму у Великій Вітчизняній війні». Більш того, у повоєнному суспільстві колишні примусові робітники вважалися мало не зрадниками. Дехто з них навіть відбував незаслужене покарання в ГУЛАГу, їм складно було отримати гарну освіту, престижну роботу тощо.

Тема використання примусової праці в Третьюму Рейху привертає увагу багатьох дослідників як в Україні, так і в Німеччині та інших країнах. У фондах Національного історико-етнографічного заповіднику (далі НІЕЗ) «Переяслав» зберігалася незначна кількість документів із цієї тематики. Вони не були представлені в експозиції колишнього історичного музею¹.

За ініціативою Київського регіонального відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» та за підтримки

¹ Напередодні святкування 60-річчя Перемоги Київське регіональне відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» уклало угоду з німецьким федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» щодо реалізації гуманітарної програми у м. Переяславі-Хмельницькому та районі «Підтримка колишніх жертв націонал-соціалізму».

дирекції НІЕЗ «Переяслав» наукові співробітники колишнього історичного музею та музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава восени 1943 року» в результаті активної пошукової роботи знайшли документи, фотографії, особисті речі, зробили копії архівних матеріалів фільтраційних справ своїх земляків та записали спогади колишніх оstarбайтерів, в'язнів концтаборів, гетто та інших місць ув'язнення під час Другої світової війни. Спогади оstarбайтерів зберігаються в інвентарних книгах №№6,7 «Науково-допоміжного фонду» НІЕЗ «Переяслав», а частина зібраних матеріалів використано при створенні виставки «Ostarбайтери Переяславщини» [1].

Спогади оstarбайтерів – неоціненне джерело дослідження теми війни. Читаючи спогади оstarбайтерів, можна повністю відновити цю трагічну сторінку історії війни. З них дізнавалися, де був вербувальний пункт із набору робочої сили в Переяславі, скільки разів був набір робочої сили, про перепис населення в Переяславі в 1943 р., про відправку молоді в товарняках, про їхню рабську працю, про ставлення до них німців, оплату праці та ін. Тобто, тему використання примусової праці в Третьюму Рейху вивчали не з академічної літератури, а з живого джерела народної пам'яті. Використані автором матеріали вперше вводяться до наукового обігу. Це історія покоління, народженого в 20-х рр. минулого століття. Голодомор, який прокотився Україною в 1930-х рр., забрав у них дитинство. Війна 1941–1945 рр. забрала у них юність. Але вони не стали жорстокими, не втратили віру в людяність, можливо, гостріше стали відчувати саме життя і цінувати його більше, ніж інші.

Перший набір робочої сили на Переяславщині проводився з весни 1942 р. Зі спогадів оstarбайтерів дізнаємось, яким чином їх забирали на примусові роботи.

Наведемо окремі свідчення (стиль мови та орфографія авторів збережені):

“29 травня 1942 року вночі була облава і нас 20 дівчат зігнали на подвір'я школи №1, де протримали двоє суток. Потім машиною нас повезли на станцію Переяславську, погрузили у вагони і ми поїхали до Німеччини” [2, с.1];

“17 травня 1942 року сільський поліцай Семен Чепіга зігнав 15 дівчат у сільську Раду, а потім вранці підводою відвіз нас на станцію, там нас посадили до вагонів, які були заповнені молодими дівчатами, і повезли до Німеччини” [3, с.2];

“В травні 1942 року мені принесли з сільської управи повістку, що я повинна прийти до сільської управи на якесь число з речами.

Коли я прийшла, то нас зібрали, посадили на підводи з поліцаями і повезли на Яготин. В Яготині нас посадили на товарняк і повезли в Київ. В Києві згрузили на плацу біля вокзалу. Там було багато молоді. Нас охороняли. Їли кожен своє. В Києві ми були три дні. Погрузили нас в товарні вагони і повезли до Німеччини» [4, с.3];

«Після окупації німцями району працювала дояркою на фермі в колгоспі. Щоб не забрали до Німеччини, то ховалась на горіщі хати тиждень. А потім вже не могла. Прийшли поліцаї з нашого села й забрали мене та відвели мене, де забрали багатьох хлопців та дівчат. Нас посадили на підводи й повезли на станцію Переяславську. Нас погрузили в товарняки (хлопців і дівчат в один вагон). Повезли в Німеччину» [5, с.4];

«Після окупації німцями Помоклів саму старшу й середню сестер забрали по роках поліцаї. Поліцаї заходили в хату й забирали молодь. Мене в Німеччину забрали голодну, в калошах. Ноги були обмотані ганчірками. Було йду, загублю калошу й шукаю в снігу. Забрали мене в грудні 1942 року. Ходили в полотняних спідницях. Мати мені нічого не дала, бо була голодовка. Повели мене до сільської управи, де зібрали молодь. Нас закрили в сільській управі. А вранці по нас під'їхали і забрали вантажні машини й повезли на станцію Переяславську, де погрузили у товарняки. Нас було 22 із Помокель. Повезли у Німеччину. Ніхто нас не годував. У кого була їжа, той те їв. Дівчата між собою ділились домашньою їжею» [6, с.6].

Як ми бачимо, правдами і не правдами забирали молодих людей на примусові роботи до “квітучої Німеччини”, як називала її нацистська пропаганда. Коли перетинали кордон Німеччини, то стояв стовп з написом “Квітуча Німеччина”. Навіть на фотографіях, які зберігаються у багатьох остарбайтерів, на звороті читаємо: “Під час перебування у “квітучій” або “прекрасній” Німеччині.

Збереглася і повістка, написана на невеличкому клаптику паперу “хімічним” олівцем, типова для всіх сільських управ, і видавалася молоді для того, щоб вона збиралася на відправку до Німеччини. Так, в повістці, яку отримала жителька села Пологи-Вергуни Мисюра Євдокія Іванівна, зазначалось:

“На підставі наряду переяславської райуправи від 23.05.42 р. № 859 Вас призначено їхати на роботу у Німеччину, з собою взяти робочий одяг, кріпке взуття, домашній посуд, пляшку для води, одіяло

та харчів на 3 дні. 27.05.42 р. о 5-й год. ранку треба бути коло сільської управи, а потім на 10 год. ранку 27.05.42 р. на ст. Переяславській.

Явка обов'язкова.

Староста (підпис).

Начсільполіції (підпис).

Зав. гром. господ. (підпис)» [7, с.6].

Другий великий набір на Переяславщині проводився з весни 1943 р., бо величезні втрати Рейху на фронті потребували все більше робочої сили. Відповідальний за організацію робочої сили Ф. Заукель 17 березня 1943 р. звернувся до А. Розенберга з проханням провести новий набір. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не було й мови. Тепер це був обов'язок.

У Переяславі в 1943 р. було проведено перепис всього населення, і поліцаї мали списки на кожну хату, хто мусив їхати до Німеччини. Гайдук Людмила Олексіївна з м. Переяслава-Хмельницького, 1925 р. н., пригадує:

«В 1943 році мені принесли повістку й брату з міської управи. Але попередньо зробили перепис населення. Всім, хто працював у радгоспі, давали повістки. Завідував там німець Туніус. Коли прислали повістку, то сказали, якщо не з'являться, то заберуть батьків. Від німців зразу ховались на горищі фуражного складу, ховались у погребі, який був на підвищенні над крутим берегом Трубежа. Нас закривав батько на ключ, щоб ніхто не бачив. Там ховалось чоловік шість. Вдень рано відкривали і йшли на роботу до німця. Так проробили до 1942 року. А тоді по повістках забрали в школу №1. В школі були 2 дні. Потім нас машинами відвезли в Київ. Супроводжували поліцаї й німці до Києва. В Києві склали списки, перевіряли чи всі є. Потім відвели на станцію пішки і погрузили в товарні вагони. Коли погрузали в вагони, то давали просяний хліб (називали його золотим) – півтори хлібини» [8, с.5].

Хто втік і переховувався після першого набору в 1942 р., того забирали в 1943 р., погрожуючи, якщо втече і на цей раз, – розстрілом.

«У німецькій неволі перебував з травня 1943 року. У 1942 році, коли почали ловити молодь і насильно вивозити в Німеччину, я, Овдіїв Василь, Бурдун Марія (ми жили на одному кутку) захова-

лися в лісі і пересиділи там. Ходили по черзі в село по їжу, воду. А в травні 1943 року я таки потрапив під мобілізацію. Мене схопили поліцаї, відвезли в Переяслав і закрили в школі №1 на другому поверсі» [9, с.3].

Безнос Яків Гордійович 1925 р. н., який багато років працював у НІЕЗ «Переяслав», говорив нам:

«В 1942 році восени мене забрали. Я вже не намагався втікати, бо староста попередив: “Утечеш – я тебе розстріляю. А твою матір з двома дітьми відправлю до Німеччини» [10, с.2]. Тікали з вербувального пункту школи №1, «сміливіші спускалися по водостічній трубі з другого поверху» [11, с.2], тікали, коли зупинялися вагони на станціях: «...Із станції Переяславської повезли до Козятина. Зробили остановку. Ми вийшли попити води. Втрюх ми заховались за колодязем. Німці, що супроводжували поїзд, побачили й зупинили поїзд. Одну дівчину з Вінничини застрелили, а нас двох посадили в самий останній вагон» [12, с.7].

Комусь щастило втекти, а багатьох наздоганяла німецька куля або своїх поліцаїв.

«Двері у вагоні були просто закриті на защепки. І тут ми почули автоматні черги, що їх давали німці з тамбурів кожного вагону. Як з'ясувалось, в кожному вагоні були прорізані ножами дірки проти засувів і, відчинивши двері, бранці почали вистрибувати з вагонів на ходу, а охорона “поливала” їх автоматними чергами. Прорізано було і в нашому вагоні, та не знайшлось відчайдухи, який би виплигнув під кулі. Після цього двері в усіх вагонах були закручені катанкою так, що з середини відчинити двері уже було неможливо. Та це було лише до польського кордону, а коли в'їхали до Польщі, то всі двері відчинили і ми їхали при відкритих дверях, адже звідси добратись додому шансів було мало» [13, с.5].

У 1943 р. “полювання за черепами” досягло свого апогею.

Німецькі донесення підкреслювали, що набір робочої сили майже скрізь набув форми полювання на людей і супроводжувався нещадними репресіями. Якщо в повістці за 1942 р. вказувалось, що явка має бути обов'язковою, то в повістці, виданій 1 травня 1943 р. обласним (штадт) комісаром громадянці с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького району Миколаєнко Євдокії Миколаївні зазначалось:

“В случае неявки это обязательство будет приведено в исполнение принудительными мерами против Вас или против Ваших родных. Кроме того, нарушение трудовой повинности будет наказано арестом, заключением в тюрьму или ссылкой в лагерь для принудительных работ” [14, с.2].

Як бачимо, “новий порядок”, який несли фашисти із Європи нашому народу, нічим не відрізнявся від сталінських репресій. А масовий примусовий набір населення можна порівняти з більшовицькими депортаціями на примусові роботи до Сибіру.

Умови перевезення робітників до Німеччини були жахливими. “Цікава подорож” на Захід для робітників зі Сходу починалася з поїздки у вагонах для худоби. Кількість людей, загнаних до одного вагону, була такою, що вистачало місця лише для сидіння. На підлогу, в кращому випадку, кидали оберемки соломи. Іноді вагони не відкривали по кілька днів до станції прибуття. В усіх спогадах остарбайтери говорять про те, що вагони були переповнені людьми, яких везли як худобу:

„...у вагонах нас було дуже багато, один раз в день давали три хлібини, які ми ділили між собою, а води не давали по кілька днів” [15, с.4], „посадили у вагони, у яких вже не було де і стати, їсти давали двічі в сутки: кружку якоїсь баланди та маленький кусочок хліба” [16, с.5], „закрили двері на замок, і ми, набиті в вагоні як оселедці, стоячи, поїхали світ за очі; в вагоні тільки під дахом було невеличке віконечко, якщо його можна так назвати, туди люди викидали як хто сходив по потребі, а „по маленькому”, то ніхто не здержувався – на підлогу; від нестачі повітря і запаху задихались і стогнали” [17, с.7].

Взимку вагони не опалювались, тому часто з вагонів при прибутті на станцію призначення доводилось вивантажувати трупи.

Поїзди з невільниками зупинялись в Польщі, де їх виводили в лазні, а одяг в цей час дезинфікували.

“У Польщі нас виводили декілька разів у баню, після бані садили на довгий час у підвал голих, очевидно, боялись, щоб не привезти у Німеччину ніякої хвороби” [18, с.3]; “В Польщі остання “баня” і перевірка на вошивість, одяг знову піддали дезинфекції. Не дай Бог завезти до Німеччини вошей чи якоїсь зарази» [19, с.10]; “Цей табір у м. Лодзь (Польща) був для нас другим пеклом. Снували сюди-туди в білім спецодязі. Санітари й підсобники забрали наші

речі: валізки, вузлики і на колясках десь повезли. Нам наказали роздягтися до наготи і голих погнали до дезінфекційних камер. Там на голову натягали по шию резинові ковпаки-маски. Лише отвір для дихання був відкритим. Резинова труба кріпилася до ковпака. Через неї з паром смердючої речовини душили нас так, не знаю, скільки часу, ну недовго. Деякі не видержували цього знущання, кричали, падали без свідомості. Після цієї душоугубки у другому відділенні стригли, брили, у кого не пропали зовсім паразити. Були жакливі випадки при тій обробці дезінфекції» [20, с.7].

На таких станціях проводили і облік робочої сили – на людей одягали номери, іноді номери просто тримали в руках і фотографували для облікових карток. Сьогодні велика кількість таких облікових карток з фотографіями, на яких люди тримають номери, зберігається в українських архівах і в остарбайтерів.

На території самої Німеччини поїзди зупинялись на кожній зупинці, де сходили люди, і їх забирали на промислові підприємства (фабрики і заводи) або у приватний сектор до хазяїв-бауерів. Це були справжні торги, як на невідільничих ринках. Хазяї ходили, оглядали людей, мацали м'язи, відбирали тих, хто їм сподобався. Брали по декілька чоловік, тому намагались потрапити і до хазяїв, і на фабрики та заводи разом із переяславськими людьми.

Селили людей, як правило, у бараках по кілька десятків осіб у кімнаті. Замість ліжок були двоповерхові нари. Холод і недостатнє опалення, темрява в бараках, відсутність можливості прання. Територія, де були розташовані, огорожувалась колючим дротом, охоронялась наглядачами та собаками. На роботу в більшості випадків теж водили під охороною.

Зі спогадів П.І. Романка, с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну, 1924 р. н., дізнаємось:

«Привезли в Німеччину 17 жовтня 1942 року в город Гільзенкірхен. Там нас розбирали хазяїни. Привели в лагерь, дали спецовки, на ноги дали дерев'яні колодяшки, дали матраси, понабивали соломою, повели в барак, де вміщалося 100 чоловік. Нари двоспальні, один вгорі, а другий внизу. В шість утра німці ввели на роботу. Робили по 12 годин» [21, с.6]; «... в Німеччині працював з 12 жовтня 1942 року. Працював на модельній фабриці "Пульс" до 1 листопада 1944 року. Наш табір був у районі військового аеродрому Темпельгоф. Начальник табору дзвонив на пропускну і розпоря-

джався, щоб працівників “Пульса” пропускали самих, без конвою. Ми сідали в електричку і їхали до фабрики в м. Берлін. Одяг давали 1 раз на рік з розстріляних євреїв. Ботінці з дерев’яною підошвою, а зверху кожани. А ще хлопці вночі ходили по завалах, під якими вишукували одяг. На території табору був крематорій. Вранці і ввечері нам давали баланду без хліба. У обід – 150 г хліба і 20 г ковбаси. Робив у цеху на станку залізобетонні двері для бункерів. На фабриці було 70 українців, були й німці. Табір був недалеко від лісу, куди інколи випускали за межі табору на відпочинок по 10 осіб. Інколи їздив у Берлін» [10, с.7]; «Жили в таборі у лісі. Годували бруквою, а зверху плавали черви. Картопля попадалася рідко. За в’язнями наглядав німець. Його возили на візку військовополонені. В м. Обернцельн ходив просити їсти. Там, де бідніше жили люди, то давали хліб, а багатші німці цькували собаками» [22, с.2]; «Я опинився в таборі міста Вюрцбург (Баварія), звідки розподіляли в рабство. Потім потрапив на деревообробну фабрику міста Гоф, працював на каторжних роботах з лопатою в руках. На ногах – гумові чоботи, доводилось годинами працювати в траншеях з водою. Годували варивом з брукви. Ми дуже голодували» [23, с.8]; «Фабрика була невелика. Бараки для хлопців були окремо. Людей було небагато. Виготовляли сірку. Годували в бараці 3 рази на день. На сніданок – кофе-ерзац. В обід та ввечері – суп, брюква, невеличкий шматочок хліба. У вихідні дні (суботу, неділю) ходили за 4 км до бауера на роботу, щоб потім дав щось поїсти (весною, літом). Дівчата ходили на поле, крали картоплю, а тоді варили. У бауера давали суп, хліб. Ходили у своєму сільському одязі без нашивок “OST”. На ноги давали шуги (дерев’яна підошва, а зверху на передку була тканина). На ногах у мене були домашні черевики. Спали у бараці, де були двоповерхові дерев’яні ліжка. У хазяїна була до травня 1945 року» [12, с.10].

Невільникам на все життя запам’яталась німецька юшка з бруквою. Майже всі, хто написав спогади про робітничі табори, згадують про постійне нестерпне відчуття голоду.

Пізніше, коли фронт наближався до Німеччини, робітникам видавали аусвайси (перепустки), і вони могли виходити за межі табору, аби щось купити собі поїсти, відпочити, навіть сфотографуватись.

“Табір був недалеко від лісу, куди інколи випускали за межі табору на відпочинок по 10 осіб, інколи їздив у Берлін” [24, с.4]. “З території заводу зразу не випускали, а під кінець почали випускати в неділю, у неділю почали працювати на бауера, щоб погодував”

[25, с.6]. “В неділю у нас був вихідний день. Шість місяців нас нікуди не випускали за територію. А потім на прохідній нам давали аусвайси і ми йшли гуляти в парк, який знаходився за межами території фабрики, але поруч з нею” [26, с.7].

Остарбайтери (українці, росіяни, білоруси) носили знак «OST» – принизливе тавро. Спочатку знак “OST” був нагрудним і його потрібно було носити на верхньому одязі. З літа 1943 р. “слухняним” робітникам було дозволено носити цю «відзнаку» на рукаві, а для порушників він залишався нагрудним.

Як згадує Малишко Ольга Семенівна, уроженка села Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну, 1921 р. н.,

«...за нами бігали німецькі діти, кидали в нас каміння, бо було нашито знак “OST” і називали нас “русіш бандит” [27, с.8];

«...коли їхала з візком, німченята мене дражили «комуніст», це через значок «OST» [28, с.9];

«...штрафували ще й за те, що був не пришитий знак «OST» [19, с.12].

Хто працював у приватному секторі і потрапляв до нерадивих хазяїв, мали право жалітись на погане ставлення до них.

“Годували: вранці – ерзац-кава, 200 г хліба, обід – варена бруква, кольрабі. Вечері – хто що нам дасть. З одягу та взуття нічого не давав. Написали ми жалобу на пересилочний пункт у Франкфурт, що нас б’ють, погано годують. Нас забрали і перевели до іншого господаря” [29, с.10].

Остарбайтери з вдячністю згадують, як деякі німці допомагали нашим робітникам, підгодовували, приносили одяг.

“На фабриці був старший майстер. Його всі боялись. Але до мене він був добрий. Було скаже, щоб я пішла в туалет і помила кофейник. Піду, подивлюсь, а в кофейнику – бруква поварена й картопля, я все поїм” [30, с.7].

У приватному секторі теж потрапляли до хазяїв, які непогано ставилися до своїх робітників.

«Годували 6 раз на день. Сідали їсти разом з хазяями. Вранці кава з хлібом. На обід суп. Везли з поля на 12.00 на обід. Крім супу могла бути каша. В 16.00 суп або кава. В 18.00 або 19.00 (коли привезуть з поля) – подоїти корів й віднести молоко до воріт. На

вечерю давали суп. Робочий день кінчався у 24.00. Спала на другому поверсі будинку на дерев'яному ліжку. Вкривалась периною. Цей поверх не отоплювався. Щоб було тепло, гріла цеглину. В неділю в мене був вихідний. Ходила гулять на пересильний пункт» [5, с.7];

«Привезли нас в Берлін, постріли. Приїхали хазяїни і почали нас розбирати. Переодягли у їхній одяг з номером на спині. Мене привезли в с. Тауртік. Хазяїн був бургомістром села. Будинок був дуже великий і господарство теж. Я працювала в полі, доїла корів (доїти мене навчила дочка хазяйки Магда), виконувала різну роботу по господарству. Крім мене працювало ще двоє поляків. Мене не били. Жила я на кухні, було дуже холодно. Вранці давали каву й бутерброд, в обід давали варену їжу, хліб. Я не голодувала. На свята давали навіть печений пиріг» [31, с.10];

«Але мені повезло. Хоч важко працювала, та хазяї були до мене добрі. Мене не били, не обзивали. Ми їли за одним столом і одну їжу. У неділю я доїла корів, порала свиней, курей, а в полі не працювала. У свята теж не працювала. У мене була кімната на другому поверсі. Стояло ліжко, внизу лежала перина, застелене простирадло. Вкривалася теж периною» [32, с.8].

Плата за роботу оstarбайтерів була невисокою. У спогадах оstarбайтерів читаємо:

«Платив хазяїн двадцять марок, але за них нічого не можна було купити» [11, с.7]; «На Новий рік господарка давала кофту чи платок, пляшку вина. Зарплата щомісяця 25 марок» [33, с.8];

«За роботу нам платили невеличкі суми грішми. Платили по роках: малолітнім – менше, кому більше років – тому більше; чоловіки отримували більше ніж жінки. За гроші ми могли придбати харчі або щось інше. Іноді привозили одяг, з якого ми мали право вибрати щось собі, а також давали спецодяг для роботи на фабриці, але він був дуже не зручним» [34, с.11].

Оstarбайтерам дозволяли листування з рідними. Листи переглядалися цензурним відомством, а тому писати про реальний стан речей у німецькому рабстві було небезпечно. За несприятливий зміст листа оstarбайтера могли притягнути до адміністративної відповідальності і навіть заслати до концтабору, як це трапилося з Савченко Варварою Федотівною із с. В'юнища Переяслав-Хмельницького р-ну, яка працювала в 1942 р. в м. Хемніц на фабриці, де в'язали рукавиці. Вона написала три

листи, в яких описувала, як до них погано ставляться, погано годують, змушують довго працювати і називала німців фашистами. І ось за таку “провину” потрапила спочатку в тюрму, а потім в концтабір Равенсбрюк [35, с.12]. Але листи були єдиною формою зв’язку з домом, рідними, батьківщиною. Тому писали в них не завжди правдиво, завуальовано, щоб не травмувати рідних, щоб пропустила цензура, щоб прийшла така очікувана відповідь.

Чимало наших земляків-остарбайтерів з різних причин потрапили до концтаборів і пройшли пекельні муки і страждання Освенціма, Бухенвальда, Равенсбрюка, Дахау, вижили, щоб через 64 роки нагадати нам про горе і жах, які приніс народам фашизм. На Переяславщині зараз проживає 23 особи, які залишились живими в концтаборах.

Іван Кирилович Антоненко із с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну, 1926 р. н., розповів про своє перебування у концтаборах:

“У 1942 році мене, 16-річного юнака, забрали до Австрії. Попрацювавши у Відні місяць на фабриці, я втік. Зловили мене аж у Західній Україні і відправили у Краківську в’язницю, а звідти – у Освенцім” [36, с.10].

Через Освенцім пройшов і остарбайтер з с. Пологи-Яненки Переяслав-Хмельницького р-ну Микола Парфенович Обертій, 1925 р. н., який згадує:

“Мені йшов вісімнадцятий рік, як мене і ще двох односельців забрали працювати на польську шахту. Годували препаскудно, і одного вечора ми вибралися за межі шахти до українських дівчат, які працювали у якогось пана. Вони доїли корів, і ми вирішили попросити молока. Та нас швидко зловили і сприйняли за втікачів. Тоді ж як було: місцевому населенню платили по 100 марок за кожного виявленого втікача. Затараторили нас в Освенцім” [37, с.12].

Табірний номер 54204, випалений на руці, як диявольське тавро, привезла на Переяславщину наша землячка, жителька с. Єрківці Ольга Григорівна Зелена, 1924 р. н. із концтабору Аушвіц-Біркенау (один з відділів Освенціма). Ось що вона розповіла:

“Мене спіймали і відправили в Німеччину у травні 42-го. Працювала я на воєнному заводі. А в мене такий характер, що не могла я послухно виконувати усі розпорядження. Та все думала, як би

його зробить яку диверсію. Невдовзі дивлюся, мій станок щось не так працює, наглядачу кажу, що машина не “зер гут”. А він рукою махнув та й пішов. Я включила станок, а він ба-бах! Тут збіглися німці, щось кричать, лаються. Вскорості приїхало гестапо і мене забрали з заводу. Спочатку – тюрма, потім – Освенцім” [38, с.13].

На момент записів інтерв’ю у місті проживало близько 370 осіб, а в районі – близько 1370 осіб колишніх оstarбайтерів.

Спогади оstarбайтерів дають можливість дослідникові вивчити ще одну трагічну сторінку історії, пережити з її учасниками ті страждання і поневір’яння, яких зазнало покоління людей, котрим сьогодні вже за 80. Багатьох людей, свідчення яких наводяться в даній публікації, вже немає в живих. Довге забуття цієї сторінки історії нарешті скінчилося. Спогади очевидців трагедії – це важливий джерелознавчий аспект дослідження теми війни, зокрема, теми використання примусової праці у Третьюму Рейху. Кожне свідчення, кожна розповідь про власну долю доносить до нас знання про долю цілого народу і є складовою частиною загального історичного тла. Вкрай важливим для нас сьогодні є зберегти пам’ять про минуле, оскільки свідки тих подій поступово ідуть від нас, забираючи з собою всю правду про війну.

Пам’ять – найцінніший скарб. Бо хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього.

Джерела та література

1. Матеріали рукописних документів фондової збірки НІЕЗ “Переяслав”.

2. Інтерв’ю з Гурою Галиною Пилипівною, уродженкою м. Переяслава, 1926 р. н. Записано в м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н. М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” та занесений до науково-облікової документації (інвентарна книга “Науково-допоміжний фонд № 7” (НДФ), шифр документа НДФ-11833, с. 1.

3. Інтерв’ю з Козаковцевою Олександрою Гнатівною, уродженкою с. Виповзки Переяславського р-ну, 1923 р. н. Записано в м. Переяславі-Хмельницькому Дембійським С. С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11994, с. 2.

4. Інтерв'ю з Черевач Олександрою Кирилівною, уродженкою с. Хоцьки Переяславського р-ну, 1922 р. н. Записано в м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л. В. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” тінвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(4), с. 3.

5. Інтерв'ю з Черногор Ольгою Сидорівною, уродженкою с. Велика Каратувль Переяславського р-ну, 1923 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(6), с. 4; с. 7.

6. Інтерв'ю з Сьомак Софією Іванівною, уродженкою с. Помоклі Переяславського р-ну, 1923 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11563, с. 6.

7. Інтерв'ю з Мисюрою Євдокією Іванівною. Записано у с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р., респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(5), с. 6.

8. Інтерв'ю з Гайдук Людмилою Олексіївною, уродженкою м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Дембіцьким С.С. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11678, с. 5.

9. Інтерв'ю з Плескачем Іваном Марковичем, 1924 р. н. Записано у с. Стовпяти Кухаревою Н.М. у 2005 р. Респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-1199(12), с. 3.

10. Інтерв'ю з Безносом Яковом Гордійовичем, уродженцем м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л.В. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(17), с. 2; с. 7.

11. Інтерв'ю з Авраменко Мотроною Кирилівною, уродженкою с. Гланишів Переяславського р-ну, 1923 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Дембіцьким С.С. у 2005 р. На момент інтерв'ю респон-

дент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(2), с. 2; с. 7.

12. Інтерв’ю з Іваненко Анастасією Йосипівною, уродженкою с. Помоклі Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(1), с. 7; с. 10.

13. Інтерв’ю з Лазенком Григорієм Романовичем, уродженцем с. Підварки Переяславського р-ну, 1927 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(11), с. 5.

14. Інтерв’ю з Миколаєнко Євдокією Миколаївною, 1924 р. н. Записано в с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н. М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11834, с. 2.

15. Інтерв’ю з Цюцорою Уляною Миколаївною, уродженкою с. Студеники Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Зайченко С. В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991, с. 4.

16. Інтерв’ю з Калач Марією Іларіонівною, уродженкою с. Дівички Переяславського р-ну, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Зайченко С. В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11835, с. 5.

17. Інтерв’ю з Турчин Ганною Максимівною, 1927 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11562, с. 7.

18. Інтерв’ю з Руденко Марією Мефодіївною, уродженкою с. Пологи-Вергуни Переяславського р-ну, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю рес-

пондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11559, с. 3.

19. Інтерв’ю з Литовченко Ганною Григорівною, уродженкою м. Переяслава, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Дембичьким С.С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11998, с. 10; с. 12.

20. Інтерв’ю з Шавейко Василюю Іванівною, уродженкою м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Ковальовою В.С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-Р-5477, с. 7.

21. Інтерв’ю з Романком Павлом Івановичем, 1924 р. н. Записано у с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н. М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(12), с. 6.

22. Інтерв’ю з Удодом Володимировичем, уродженцем с. Городище Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л. В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11830, с. 2.

23. Інтерв’ю з Борком Михайлом Степановичем, уродженцем м. Переяслава, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н. М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-12058, с. 8.

24. Інтерв’ю з Чайкою Дмитром Тимофійовичем, 1924 р. н. Записано у с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Лиховид Л. В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(2), с. 4.

25. Інтерв’ю з Побузінною Марією Іванівною, уродженкою м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Ковальовою В.С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-

Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(16), с. 6.

26. Інтерв’ю з Білоусько Мотроною Гнатівною, 1926 р. н. Записано у с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(13), с. 7.

27. Інтерв’ю з Малишко Ольгою Семенівною, уродженкою с. Соснова Переяславського р-ну, 1921 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11832, с. 8.

28. Інтерв’ю з Литовченко Іриною Григорівною, уродженкою м. Переяслава, 1926 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Дембійським С.С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(7), с. 9.

29. Інтерв’ю з Степаненко Марією Степанівною, уродженкою с. Андруші Переяславського р-ну, 1921 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лялько В.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11560, с. 10.

30. Інтерв’ю з Черниш Любов’ю Федорівною, уродженкою с. Хоцьки Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л.В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11559, с. 7.

31. Інтерв’ю з Романенко Меланією Лук’янівною, уродженкою м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лялько В.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-12062, с. 10.

32. Інтерв’ю з Новородовською Парасковією Захарівною, уродженкою с. Трубайлівка Переяславського р-ну, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11996, с. 8.

33. Інтерв'ю з Дяченко Марією Ничипорівною, уродженкою с. Зарубенці Переяславського р-ну, 1918 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л. В. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(4), с. 8.

34. Інтерв'ю з Сідало Марією Яківною, уродженкою м. Переяслава, 1923 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11568, с. 11.

35. Інтерв'ю з Савченко Варварою Федотівною, уродженкою с. Вюнища Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-12040(3), с. 12.

36. Інтерв'ю з Антоненком Іваном Кириловичем, 1926 р. н. Записано у с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(17), с. 10.

37. Інтерв'ю з Обертієм Миколою Парфеновичем, 1925 р. н. Записано у с. Пологи-Яненки Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11831, с. 12.

38. Інтерв'ю з Зеленою Ольгою Григорівною, 1924 р. н. Записано у с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-12049(1), с. 13.

Наталія Кухарєва (*Переяслав-Хмельницький, Україна*) Спогади остарбайтерів як важливе джерело вивчення теми війни

Спогади остарбайтерів, подані в даній публікації, є важливим джерелознавчим аспектом вивчення теми війни, зокрема, трагічної й довго замовчуваної теми використання примусової праці в Третьюму Рейху.

Ключові слова: остарбайтери, примусова праця, Третій Рейх, війна

Наталья Кухарева (*Переяслав-Хмельницкий, Украина*) **Воспоминания остарбайтеров как важный источник изучения темы войны**

Воспоминания остарбайтеров, изложенные в данной публикации, являются важным источником изучения темы войны, в частности, трагической и долго умалчиваемой темы использования принудительного труда в Третьем Рейхе.

Ключевые слова: остарбайтеры, принудительный труд, Третий Рейх, война

Kukhareva Natalia (*Perejaslav-Khmelnytsky, Ukraine*) **The recollections of the ostarbeiters as an important source of researching the theme of war**

The recollections of ostarbeiters given in the article are the important source of the research of the war, and in particular the research of the tragic and long ignored theme of forced labour used in the Third Reich.

Key words: ostarbeiters, forced labour, the Third Reich, war

Марина МИХАЙЛЮК
(Кіровоград, Україна)

**Спогади як джерело дослідження
нацистського окупаційного
режиму на Кіровоградщині
(1941 – 1944 рр.)**

Ураховуючи наближення 65-ї річниці з дня закінчення Другої світової війни упродовж 2008 р. студентами Кіровоградського педагогічного університету (далі КДПУ) імені В. Винниченка і Кіровоградського інституту розвитку людини «Україна» (далі КІРоЛУ) було проведено збір спогадів у вигляді інтерв'ю з очевидцями нацистського окупаційного режиму на Кіровоградщині. Під час інтерв'ю, яке тривало протягом кількох годин, респонденти відповідали на питання завчасно розроблених кафедрами історії України КДПУ імені В. Винниченка і соціально-гуманітарних дисциплін КІРоЛУ анкет-запитальників (від 43 до 56 питань). Загалом було опитано 50 осіб, мешканців Кіровограда, Знам'янки, Бобринецького, Компаніївського, Новоархангельського, Новгородківського, Олександрівського районів Кіровоградської області, яким на початку війни виповнилося 9-27 років. Основний контингент складали малоосвічені селяни, які на той час були неповнолітніми дітьми та підлітками. Зібраний матеріал увійшов до видання «Трагічні сторінки історії Кіровоградщини» (Кіровоград, 2009).

Станом на червень 1941 р. родини у середньому склалися з п'яти осіб. Мобілізація на фронт зачепила майже кожну з них. Здебільшого на фронті перебували батьки (чоловіки), старші брати. Мобілізація проходила швидкими темпами, організовано через військкомати за викликом [10]. Сільрадами було оголошено і про набір добровольців [2].

Бажаючих добровільно йти на фронт виявилось немало. Лише з 23 по 30 червня 1941 р. до райвійськкоматів області надійшло 1654 заяви. Доповідаючи управлінню політичної пропаганди Одеського військового округу про хід мобілізації, начальник відділу політпропаганди Кіровоградського обласного військкомату старший батальйонний комісар Яр-мак відзначив, що з проханням записати їх добровольцями до Червоної

армії звертаються жінки, орденоносці, учасники громадянської війни та недавньої радянсько-фінської війни. Так, голова колгоспу Новопрязького району безпартійний І. Проквас у своїй заяві написав:

«Бажаю грудьми стати на захист моєї любимої Батьківщини – СРСР. Я буду бити німецький фашизм, не жалючі сил, крові і життя, і вірю, як увесь радянський народ, в кінцеву перемогу над фашизмом» [35, с.430].

Як і по всій Україні, в області формувалися загони ополченців, до яких вступила 66281 особа. У Кіровограді було створено дивізію народного ополчення у складі 1600 бійців [35, с.433].

Із наближенням фронту розпочалася евакуація населення, підприємств, сільськогосподарської техніки, реманенту і худоби у глибокий СРСР. Про це дуже добре пам'ятають респонденти, переважна більшість яких перебувала у сільській місцевості.

«Коли німець наближався, оголосили гнати скот на Схід, – згадує мешканець с. Василівка Бобринецького р-ну М.Чемирис. – У нас були в колгоспі коні для армії. Племінних жеребців відправляли у Кривий Ріг, спускали в шахту на збереження, а інших – на Дніпропетровськ. Доїхавши до Дніпропетровська, ми здали коней у військову частину і повернулися назад. А в селі Гуляйполе розбомбили тих коней, що везли у Кривий Ріг. Нас теж бомбили, але ми доїхали всі».

Загалом усі опитані добре пам'ятають початок війни: одні – як по-радіо оголосили війну [2, 9, 11, 21, 22, 28, 30, 32], інші – як дізналися про це з переказів сусідів і родичів [1, 3]; як швидко, без зброї з переляканим виглядом відступали радянські війська, і люди були дуже стурбовані тим, що почалася війна [9, 10]; як у села на мотоциклах, на підводах або машинах заїхали німці [4, 12, 18, 24, 25, 28, 34], народ їх зустрічав хлібом-сіллю [9, 29], а вони цинічно грабували місцеве населення. Забирали домашніх тварин: корів, биків, свиней, курей [5, 8, 11, 21, 28], а також продукти харчування: яйця, молоко [10, 12, 25]. Хоча двоє респондентів повідомили, що не всі німці забирали продукти безкоштовно, деякі з них розраховувалися рейхсмарками [4, 16].

Поведінку «нових господарів» можна пояснити незадовільним забезпеченням продуктами харчування, одягом і товарами широкого вжитку через значний відрив від баз постачання внаслідок поганого стану доріг і нестачі транспортних ешелонів, які перевозили на фронт

війська й техніку, а також розпорядженням ОКХ (верховне командування сухопутних військ) щодо самозабезпечення за рахунок місцевих ресурсів [36, с.102–103].

Людська пам'ять зафіксувала й те, що більшовиків ніхто не критикував, адже на фронт пішли рідні й близькі, хоча дехто упевнений, що населення «займало очікувальну позицію і критикувало більшовиків за відступ» [16]. О. Малокоост пригадала, як відступаючі війська у паніці кидали зброю і тікали [23]. Німців дуже боялися, на них ніхто не чекав [2, 8, 11, 25], адже радянська влада поширювала дезінформацію про наступ німецьких військ і закликала народ не панікувати [20].

З приходом нацистів люди переховувалися у погребах і сараях, скиртах соломи, в ямах, у найближчій лісосмузі [1, 2, 5, 8, 18]. За свідченням 12 респондентів німецькі війська розселилися по хатах [1, 3, 6, 7, 8, 9, 12, 20, 22, 27, 30, 32]. Мешкали здебільшого з господарями будинку, які готували їм їжу і прали білизну [2, 7, 8, 11, 18], хоча це було категорично заборонено. Військовослужбовцям заборонялося проживати разом із господарями будинку з огляду на заходи безпеки, можливість здійснення шпигунської діяльності, а також через ймовірність підхопити від них якусь інфекційну (венеричну) хворобу чи педикульоз [36, с.102].

Людей не чіпали, але глузували і насміхалися з їхньої бідності. За непокору – били [15, 19, 23, 24]. Хоча найбільше знущалися з українців калмики, які служили в німецькій армії [1, 22, 33].

Проте окремі респонденти пам'ятають й випадки людяного ставлення окупантів до селян. Ділилися залишками їжі з польової кухні, дітей пригощали цукерками, а дорослих попереджали про небезпеку [7, 8, 11, 18].

«З боку німців до людей були випадки і людяного ставлення, – згадує М. Крикун, – вони говорили, що не хотіли воювати, бо в них є також діти і сім'ї. Були й такі, по-рангу, офіцери, які говорили, що краще б Гітлер зі Сталіним лобами побилися, як нас повели на цю різанину» [21].

Не всі німці безпідставно ображали селян. Були серед них й такі, хто карав справедливо.

«У Рошаховці був комендант Байс – німець, – розповідає М. Бобріцький, – щоб він був когось образив – то ні, такого не було ніколи. То раз був Іваневича Івана упоров декілька разів нагайкою за те,

що той п'яний під комендатурою сидів і нічого не хотів робити» [4].

О. Омельчук (Мунтян) також пригадує людяне ставлення представників «нової влади» до місцевого населення:

«У нашому селі проживав німецький пан Бангофер, він був добрим, ні одного з жителів села не наказав розстріляти. Завжди було прийде та поцікавиться, чи ми їли, чи ні, але він змушений був відправляти молодь на примусові роботи до Німеччини, кому виповнилося 16 років» [27].

Інформацію про перебіг бойових дій на початку війни отримували по чутках або з випусків спеціальних газет і листівок, наприклад, з видання «Червоний випускник» [1, 3].

Загалом про німецький окупаційний режим люди згадують з болем і сумом, оскільки він відзначився терором і примусовим відправленням людей на роботи до Німеччини, викачуванням продовольчих ресурсів із села. Тому на переконання п'яти респондентів основна маса населення негативно ставилася до окупантів, відсоток прихильників «нової влади» був незначним [2, 8, 10, 11, 16].

Як відомо, на німців працювали старости сіл та поліцаї, які призначалися з місцевого населення. Їхню діяльність люди не підтримували і засуджували. Навіть зараз, коли минуло уже понад 60 років, четверо респондентів з презирством розповідають про їхню «брудну» роботу [2, 10, 27, 34]. Хоча відомі не поодинокі випадки, коли старости допомагали своїм селянам уникати відправки до Німеччини, попереджали про облави, радили переховуватися, заступалися перед німецькою адміністрацією у разі неможливості виконувати фізичну роботу [1, 19], а місцеві поліцаї обходилися з односельчанами по-людськи, не грабували і не ображали їх [4]. О. Малокоп свідчить, що їхній сільський староста і деякі місцеві поліцаї допомагали односельчанам [23], а З. Лашкул пам'ятає, як староста села разом зі своїм секретарем передавали партизанам у ліс продукти харчування і коней [22].

Значна частина респондентів свідчили про те, що на селі освітні заклади (школи), дитячі садки, заклади культури, медичні і санітарно-епідеміологічні служби, економічна інфраструктура не працювали [1, 2, 5, 9, 10, 11, 12, 14, 20, 21, 22, 24, 26, 32]. Тому на селі займалися самолікуванням або користувалися послугами знахарів [25, 29]. У Знам'янці працювали чотирирічні школи і депо, а лікарні перетворилися на німецькі шпиталі [16].

Здебільшого своє дозвілля люди проводили вдома. На відміну від німців, які часто влаштовували гучні вечірки із залученням місцевих дівчат, попри те, що існувала сувора заборона на стосунки із представницями неарійської крові. Хоча М. Іванько не пам'ятає, щоб молоді дівчата з її села мали якісь стосунки з представниками окупаційної влади. Повсякденне життя було майже незмінним: так само гнали самогон з буряка («бурячиху»), дівчата ворожили, відзначали усі церковні свята, справляли весілля [20].

Усі респонденти відзначають, що українські націоналісти у селах Кіровоградщини не діяли, а окупаційна влада, здебільшого, переслідувала радянських партизанів. Їх страчували через повішення або розстрілювали без суду і слідства. У цьому їм допомагала місцева поліція. Зазвичай, страти відбувалися прилюдно. Трупи по кілька днів гойдалися на базарних площах, тобто в людних місцях, де їх могли побачити місцеві мешканці і зробити для себе «відповідні» висновки [8].

Попри це населення допомагало партизанським групам: надавали їм потрібну інформацію, передавали продукти харчування, у разі потреби переховували, ризикуючи власним життям [2, 8, 21, 22, 29, 32]. Що не можна сказати про єврейське населення. Не у всіх населених пунктах проживали євреї. Там, де вони були, їх масово розстрілювали у великих ярах, балках, цілими родинами з малими дітьми [8, 34]. Інколи трупи скидали у великі колодязі [24]. М. Балацька розповіла, що у знищенні єврейського населення активну участь брали сільські поліцаї [2].

Дійсно, судний день для єврейського населення Кіровоградщини, як і для євреїв усієї України, настав 30 вересня 1941 р., коли айнзацгрупи почали масові розстріли. Якщо у Києві страшною дорогою смерті був шлях від Лук'янівки до Бабиного Яру, то в Кіровограді такою дорогою був шлях від синагоги до протитанкового рову, на місці якого нині стоїть скромний обеліск. У Новомиргороді місцем масових розстрілів став Грушевий Яр та підвальне приміщення колишньої МТС, у Новоукраїнці – Гусарський ліс, в Олександрівці та Голованівську – яри у прилеглих лісах [35, с.449]. Лише в обласному центрі було знищено близько 6 тис. євреїв [35, с.452].

Про випадки масового переховування євреїв респонденти не пам'ятають, адже за це розстрілювали. Проте жителі все ж переховували осіб єврейської національності, сприяли їм у придбанні документів. Так, Зінаїда Сливко з села Підвисокого, нині Новоархангельського р-ну, з моменту окупації району і до його визволення в березні 1944 р. переховувала дружину свого дядька – Клавдію, за що у 2007 р. була визнана

Праведницею народів миру, її прізвище значиться у експозиції музею Катастрофи (Яд Вашем) у Єрусалимі [35, с.452].

Окупаційна влада жорстоко ставилася і до радянських військовополонених, яких масово розстрілювали [11, 21]. Солдатів майже не годували, тримали в антисанітарних умовах, у бараках чи корівниках. Місцеве населення їх «підгодовувало», зокрема борщем [2].

«Пам'ятаю, гнали селом колону військовополонених радянських солдатів, обідраних, голодних. – свідчить К. Заїка (Ільченко). – Люди вибігали на вулицю, виносили їм хліб, картоплю. Конвоїри відганяли людей, били нагайками, але ті все ж таки намагалися передати їжу або просто кидали її в середину колони» [12].

За переховування червоноармійців карали.

Значна частина респондентів свідчить, що на селі нацистська пропаганда не проводилася і видавництв періодичної преси не було. Хоча Г. Миргородська пригадала, що німці розповсюджували листівки, в яких ішлося про те, що Росії і Сталіну «капут» [25], а мешканка с. Бобринка Бобринецького р-ну Є. Драченко (Бугаєнко) – як у приміщенні старости висів портрет Гітлера, а поруч – плакат з написом «Ми визволяємо Вас від більшовизму». Проте пропаганда не діяла, оскільки місцеві парубки увечері пробралися в приміщення старостату і на зворотному боці плаката написали: «Смерть німецьким окупантам». Гітлеру намалювали «запорізькі» вуса, облили червоною фарбою і дописали: «Гітлер п'є кров людську!». До того ж знищили усю документацію.

Двоє респондентів переконують, що німецькі листівки, які розкидалися з літаків, закликали червоноармійців здаватися, а людей допомагати владі у виявленні представників підпільно-партизанського руху опору. Проте бажаючих допомагати німцям майже не було [24, 26].

Четверо з опитаних респондентів упевнені, що радіомережа не працювала [5, 10, 25, 34], хоча Л. Грозан пам'ятає, як у центрі села Шевченкове Кіровоградського району працювало вуличне радіо, що передавало воєнні зведення [11], а М. Крикун – як «ловили трансляцію по приймачах. Радіо транслувало про хід війни. Так ми дізнавалися як просуваються війська наші» [21]. Оскільки існувала заборона на прослуховування домашнього радіо, усі приймачі конфісковувалися, тому не дивно, що за це били і катували [21].

Німецька преса не була розповсюдженою, оскільки на селі представників німецької окупаційної влади було обмаль. Проте Г. Миргородська пригадала, що по селу «ходили» німецькі брошури, хоча німецьку

мову селяни знали погано, здебільшого окремі слова. М. Балацька і М. Іванько підтверджують, що німецьку мову знав незначний відсоток громадян, зокрема поляки та фольксдойче [2, 14].

Троє респондентів добре пам'ятають, що радянська влада проведенню агітаційно-пропагандистської роботи надавала великого значення, адже над окупованою територією розкидалися радянські листівки, які населення читало і обговорювало [2, 6, 8]. «Радянську пропаганду читали, але таємно і відносились позитивно», – переконає М. Крикун [21]. Її думку підтримує Г. Миргородська. Є. Драченко (Бугаєнко) розповіла, що узимку 1943 р. на Різдвяні свята під час посівання місцеві хлопці роздавали листівки. Вона теж ходила селом і розповсюджувала листівки, які переконували односельчан не працювати на німців.

За свідченням деяких респондентів, окупаційна влада жодних податків і повинностей не накладала. Якщо німцям було щось потрібно, вони приходили і забирали стільки, скільки треба [8, 13]. «Все нагробоване відсиляли для підтримки німецької армії, – згадує М. Балацька. – Золото, одяг та інші цінні речі посилали у свої сім'ї» [2]. Дійсно, представники окупаційного режиму піклувалися про добробут своїх родин, які лишилися в Німеччині. В одному із німецьких листів повідомлялося про відсилення дружині на Різдво 1,5 центнера різноманітних товарів. Великі посилки таємно перевозилися службовим транспортом, літаками, а також залізницею завдяки поширенню хабарництва [36, с.108].

Водночас М. Крикун точно пам'ятає, що існували податки на м'ясо, яйця, борошно. Якщо господарі цього не мали, то їм доводилося купувати потрібні продукти і здавати. За невиконання – конфісковували усе. «Податки і повинності були, але не було чіткого відсотку. – розповідає Г. Миргородська. – Податок встановлювали старости, поліцаї. Вони знали, що і у кого можна відібрати».

Респонденти погано пригадують цінову політику на продукти харчування і речі широкого вжитку (сірники, гас, одяг, взуття, мило тощо), оскільки розвиненою була обмінна торгівля. Так, мило варили у домашніх умовах [1, 11]. Сірники, гас, мило обмінювали на продукти харчування (картоплю, квасолу) [12]. М. Мальована (Омельченко) згадала, як «замість сірників були кресала, [а] ...замість мила використовували попіл із соняшника і гречки» [24]. Г. Миргородська свідчить, що сірники, гас, новий одяг можна було купити у спекулянтів на міському базарі, тому здебільшого латали старий одяг [25].

Не у всіх населених пунктах Кіровоградщини працювали церкви. У деяких були примусово закриті окупаційною владою, як, наприклад,

у с. Надлак Новоархангельського району [2] або зруйновані німцями, зокрема в с. Сасівка Компаніївського району [5], хоча О. Шестакова (Михайлюк) впевнена, що церква була, але з неї зробили зерносковище [34]. Мешканці с. Шевченкове Кіровоградського району церкву відвідували таємно [11]. У с. Отрадівка церкву німці перетворили на конюшню [24].

На питання «Яким був щоденний раціон сім'ї?», усі респонденти відповіли однозначно: «Їли те, що було» (буряк, картоплю, кукурудзу), але не голодували. «Їли те, що вродило на городі, в полі...», – згадує Г. Миргородська [25], а О. Шестакова (Михайлюк) доповнює: «Що крали, те й їли. День на день не приходився. Одного дня їли паляниці, а іншого – шукали мишоловки» [34]. Упроголодь жили лише мешканці Кіровограду, які не мали великого господарства. За роботу на полі видавали пшеницю, просо, кукурудзу або взагалі нічого не платили [2, 4, 25, 26, 24, 34]. За будівництво доріг, спорудження протитанкових ровів, траншей тощо теж не платили [3, 5, 11].

Усім опитаним найбільше запам'яталася трудова мобілізація до Німеччини, особливо те, як молодь переховувалася і не бажала залишати рідні домовини [2, 14, 24, 26, 27, 31]. На селі мобілізували за списками сільрад, що надсилали повістки [10]. Хоча в с. Сасівка німці

«на кожному дворі наказали вивісити списки дітей і рік народження, для того, щоб забрати до Німеччини. Ходили по дворам і дивилися чи люди правду написали, а якщо ні – то розстрілювали» [5].

Щоб уникнути трудової мобілізації до Німеччини, жінки спеціально вагітніли, навіть не виходячи заміж [11]. У Кіровограді робили облави, оскільки бажаччих їхати до Рейху майже не було. Ті, що зголошилися добровільно – мріяли про красиве життя за кордоном, зокрема розбагатіти. Декому це вдалося, оскільки привозили із собою імпортований одяг та взуття. Щось залишали собі, решту продавали на ринку [8]. Проте не всі «добровольці» мали намір повертатися на Батьківщину, оскільки боялися переслідування з боку радянських властей [24].

Східних робітників до залізничних станцій везли на підводах або машинах, а потім заганяли у товарні вагони. Значна частина респондентів пригадують, що під час подорожі молоді люди намагалися втекти [11, 13, 15, 17], наприклад, зістрибнути з поїзда [1]. Хворих не забирали, а тих, хто попадався під час облав, повертали назад [7, 25]. Родичі, які перебували в Німеччині, після повернення на Батьківщину

розповідали про важку і брудну працю на будівництві доріг, промислових підприємств, про те, як з них знущалися, як вони голодували і були виснажені працею [2, 3, 25].

Під час інтерв'ю (липень 2008 р.) мешканці Бобринецького р-ну Кіровоградської області пригадували нелегке життя остарбайтерів. Зокрема жителька с. Василівка Н. Гришук (Виноградська), яку забрали до Німеччини у 1943 р., розповіла студентам про важку роботу на воєнному заводі у м. Ленгеріх, знущання адміністрації (побиття і карцер з крижаною водою), антисанітарні умови проживання у бараках з клопами, незадовільне харчування, адже їли брукву і хліб з тирсою. Також згадала, що на ногах носили дерев'яні черевики, а нашивку «ОСТ» розуміли, як «остерегайся советской твари».

Є. Месєвра (Бублик) із с. Витязівка пригадує, що остарбайтери німецьку абрєвіатуру тлумачили, як «остерегайтесь советского тигра». М. Орищенко (Крушеницька) (с. Новоградівка) пам'ятає місто Ромбах:

«Ми там були. Різне було. Дерев'яні бараки були, триповерхові койки. Хліб пекли, з половиною тирси мішали, 300 г давали. Сушену брукву, картоплю, все сушене, варили. Кормили тричі на день».

Тих, хто не міг працювати, добивали [2]. Поталанило лише остарбайтерам, які влаштувалися у бауєра і працювали у сільському господарстві, адже їх краще годували і було більше можливості щось вкрасти у фруктовому саду, на городі або фермі [25]. Серед німецьких бауєрів деякі добре ставились до своїх робітників.

Доставка пошти на село проходила з великими труднощами. Я. Самопаленко (с. Володимиро-Іллінка Бобринецького р-ну) точно пам'ятає, що напередодні виїзду до Німеччини їм роздавали брошури, де чітко вказувалося про що можна писати рідним. З поштових листівок люди дізнавалися, що їхні рідні в Німеччині ще живі [2, 25]. Хоча до сіл Комишувате і Отрадівка листи остарбайтерів не доходили взагалі [21, 24].

Значна частина респондентів добре пам'ятає про наближення радянських військ і швидкий відступ німців, які використовували метод «випаленої землі», зокрема, залишали по собі зруйновані мости [2, 25], забирали все, що можна було вивезти [9, 15, 33], навіть гнали із собою людей [12] і були дуже озлоблені. Тому селяни, щоб не наражатися на їхній гнів, переховувалися і чекали на своїх [1]. Серед тих, хто намагався виїхати з німцями, були поліцаї і старости сіл, яких чекало покарання за співпрацю з окупантами. Поліцаї, які залишилися, по поверненню

радянської влади були заарештовані і засуджені до розстрілу [9], а староста с. Поселянівка Олександрівського району отримав 25 років позбавлення волі [12].

М. Козуля пам'ятає випадки самосуду над колаборантами:

«Коли прийшли наші, то схопили тих, хто співробітничав з німцями. І тоді два офіцера повели їх в хату і там допитували, жорстоко допитували: били їх і по обличчю, і по бокам, потім вивели їх ледве живих, після того я їх більше і не бачив» [19].

Подібну історію пригадує О.Омельчук (Мунтян): «був страшний суд над місцевим поліцаєм. Двадцять п'ять років йому дали тюрми. Судив воєнний трибунал, але пізніше йому наші місцеві хлопці самосуд влаштували» [27].

М. Бобріцький із наближенням Червоної армії взагалі виліз на телеграфний стовп, щоб перерізати німцям зв'язок із Кіровоградом [4]. За свідченням багатьох респондентів населення окупованої території раділо від приходу наших, цілувало солдатів, пригощало піріжками, варениками, борщем та іншими кулінарними виробами [1, 10, 21, 22, 24, 25]. Хоча їм кинуло у вічі погане обмундирування, зморений вигляд, голодні очі червоноармійців [8, 25].

Проте не у всіх респондентів залишилися приємні враження від зустрічі зі своїми. Так, Л. Грозан пам'ятає, як один із радянських офіцерів чіплявся до неї і докоряв за те, що лишилася в окупації [11].

Значна частина респондентів пригадує, як із поверненням радянської влади усіх придатних до стройової служби, особливо чоловіків, масово мобілізували до армії [4, 6, 14, 15, 22, 29].

«Ми оце з товаришем ще два роки встигли попарубкувати, а потім забрали мене в армію в 1944 р., – згадує І.Кондратьєв. – До лав Червоної армії мобілізували всіх, хто міг носити зброю. Зараз комісія, а тоді всіх брали. Тих, яких забрали ще в першу мобілізацію, то ніхто із села не прийшов. Прислалі похоронки про тих, хто загинув» [20].

Дійсно, після звільнення території одразу ж відбулася мобілізація до Червоної армії. Усього з 18 жовтня 1943 р. по кінець війни з Кіровоградської області було призвано 129 955 осіб, у тому числі польовими військкоматами 10 451 особу. Багато юнаків, які ще не мали досвіду бойових дій, були беззбройними і не обмундиrowаними, кинуті в жорстокої бої і полягли на рідній землі. Це було одним із проявів жорстокого

ставлення сталінського керівництва до населення щойно визволених територій, особливо українців, які нібито масово співпрацювали з окупантами, а тому повинні були кров'ю спокутувати провину за нездійснені злочини [35, с.471].

Отже, спогади свідків нацистського окупаційного режиму на Кіровоградщині підтверджують архівні документи про розгубленість громадян на початку війни, неочікуваний прихід німців, жорстокість і цинічність «нової влади», Голокост єврейського населення, а особливо те, що люди протягом окупації не йшли на масову співпрацю з окупантами, а чекали на прихід своїх.

Джерела та література

1. Інтерв'ю з Г. Андрушеною (Максютою) 1920 р.н. Аудіозапис 02.07.2008. с. Кірове Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
2. Інтерв'ю з М. Балацькою 1923 р.н. Аудіозапис 10.12.2008. с. Надлак Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.
3. Інтерв'ю з Д. Безпалко 1926 р.н. Аудіозапис 03.07.2008. с. Рошківка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
4. Інтерв'ю з М. Бобріцьким Аудіозапис 03.07.2008. с. Миколо-Бабанка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
5. Інтерв'ю з М. Бондаревською (Балашовою) 1926 р.н. Аудіозапис 15.12.2008. с. Сасівка Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.
6. Інтерв'ю з М. Величко 1923 р.н. Аудіозапис 03.07.2008. с. Буховецьке Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
7. Інтерв'ю з Л. Винниченко 1929 р.н. Аудіозапис 02.07.2008. с. Бобринка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
8. Інтерв'ю з Є. Вітряченко (Олійник) 1931 р.н. Аудіозапис 20.02.2009. м. Кіровоград
9. Інтерв'ю з Б. Годлевським 1929 р.н. Аудіозапис 04.07.2008. с. Кетрисанівка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
10. Інтерв'ю А. Головка 1927 р.н. Аудіозапис 12.12.2008. смт Новгородка Кіровоградської обл.
11. Інтерв'ю Л. Грозан 1927 р.н. Аудіозапис 05.12.2008. м. Кіровоград
12. Інтерв'ю з К. Заїкою (Ільченко) 1924 р.н. Аудіозапис 7.12.2008. смт Олександрівка Кіровоградської обл.
13. Інтерв'ю з Г. Іваненко (Бутвиновською) 1923 р.н. Аудіозапис 02.07.2008. с. Новомиколаївка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
14. Інтерв'ю з М. Іванько 1929 р.н. Аудіозапис 01.07.2008. с. Володимиро-Іллінка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

15. Інтерв'ю з Г. Івашенко (Гутвиновською) 1923 р.н. Аудіозапис 04.07.2008. с. Буховецьке Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
16. Інтерв'ю з Г. Ільченко 1925 р.н. Аудіозапис 15.12.2008. м. Зна-м'янка Кіровоградської обл.
17. Інтерв'ю з Т. Кабачинюк (Паладій) 1929 р.н. Аудіозапис 02.07.2008. с. Федіївка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
18. Інтерв'ю з Є. Кліпо (Смаглюк) 1929 р.н. Аудіозапис 30.11.2008. с. Сасівка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
19. Інтерв'ю з М. Козулею 1932 р.н. Аудіозапис 01.07.2008. с. Воло-димиро-Іллінка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
20. Інтерв'ю з І. Кондратьєвим 1925 р.н. Аудіозапис 01.07.2008. с. Мирне Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
21. Інтерв'ю з М. Крикун 1925 р.н. Аудіозапис 30.11.2008. смт Ком-паніївка Кіровоградської обл.
22. Інтерв'ю з З. Лашкул 1924 р.н. Аудіозапис 03.07.2008. с. Микола-Бабанка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
23. Інтерв'ю з О. Малокост 1929 р.н. Аудіозапис 03.07.2008. с. Бухо-вецьке Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
24. Інтерв'ю з М. Мальованою (Омельченко) 1923 р.н. Аудіозапис 20.12.2008. с. Отрадівка Маловисківського р-ну Кіровоградської обл.
25. Інтерв'ю з Г. Миргородською 1926 р.н. Аудіозапис 10.12.2008. с. Виноградівка Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.
26. Інтерв'ю з Г. Носенко (Коломієць) 1918 р.н. Аудіозапис 01.07.2008. с. Мирне Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
27. Інтерв'ю з О. Омельчук (Мунтян) 1924 р.н. Аудіозапис 01.07.2008. с. Мирне Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
28. Інтерв'ю з Л. Пшенік (Богаченко) 1926 р.н. Аудіозапис 04.07.2008. с. Буховецьке Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
29. Інтерв'ю з С. Різановим 1939 р.н. Аудіозапис 03.07.2008. с. Ми-коло-Бабанка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
30. Інтерв'ю з В. Рябокiнь 1919 р.н. Аудіозапис 02.07.2008. с. Витя-зівка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
31. Інтерв'ю з П. Тетеріною 1919 р.н. Аудіозапис 01.07.2008. с. Воло-димиро-Іллінка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
32. Інтерв'ю з Г. Федорчук 1925 р.н. Аудіозапис 04.07.2008. с. Кетри-санівка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
33. Інтерв'ю з К. Цепуриндою 1928 р.н. Аудіозапис 01.07.2008. с. Во-лодимиро-Іллінка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.
34. Інтерв'ю з О. Шестаковою (Михайлюк) 1924 р.н. Аудіозапис 10.12.2008. с. Сасівка Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.

35. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність /За заг. ред. О. Чуднова. – Кіровоград, 2008.

36. Михайлюк М. Нацистський режим в Україні: побут і дозвілля окупантів // Історичний журнал. – 2007. – № 5.

Михайлюк Марина (Кіровоград, Україна) Спогади як джерело дослідження нацистського окупаційного режиму на Кіровоградщині (1941–1944 рр.)

У статті на основі спогадів очевидців аналізується функціонування нацистського окупаційного режиму на Кіровоградщині. Основна увага акцентується на проблемах евакуації матеріальних і людських ресурсів, мобілізації на фронт, німецько-українських відносинах, Голокості. Розглядається релігійне питання, а також функціонування соціально-економічної інфраструктури регіону, життя та побут місцевого населення.

Ключові слова: Кіровоградщина, нацистський окупаційний режим, спогади, інтерв'ю, респонденти

Марина Михайлюк (Кіровоград, Україна) Воспоминания как источник изучения нацистского оккупационного режима на Кіровоградщине (1941–1944 гг.)

В статье на основании воспоминаний очевидцев анализируется функционирование нацистского оккупационного режима в Кировоградской области. Основное внимание акцентируется на проблемах эвакуации материальных и человеческих ресурсов, мобилизации на фронт, немецко-украинских отношениях, Холокосте. Рассматривается религиозный вопрос, а также функционирование социально-экономической инфраструктуры региона, жизнь и быт местного населения.

Ключевые слова: Кировоградская область, нацистский оккупационный режим, воспоминания, интервью, респонденты

Maryna Mykhailyuk (Kirovograd, Ukraine) Recollections as a source of studying of Nazi occupational regime in Kirovograd district (1941–1944)

In the article, basing on the recollections of the eyewitnesses, the functioning of the Nazi occupational regime is being analysed in Kirovograd district. The attention is given to the problems of evacuation of financial and still human resources, mobilization to the front, German-Ukrainian relations, Holocaust. A religious topic, and also the functioning of socio-economic infrastructure of the region, life and way of life of the local population, is examined.

Key words: Kirovograd region, Nazi occupational regime, recollections, interview, respondents

Тетяна ПАСТУШЕНКО
(Київ, Україна)

**Усні історії киян
як джерело дослідження
повоєнної долі колишніх
примусових робітників нацизму
в радянському суспільстві
(1945 – 2000 рр.)***

Контекст

Поштовхом для локалізації дослідження повоєнної долі примусових робітників із СРСР, які працювали в роки Другої світової війни у Третньому райху, долею лише мешканців Києва, стала особливість їх ситуації, що обумовлювалася офіційною заборонаю радянського уряду повертатися киянам у рідне місто. Згідно постанови РНК СРСР № 30–12с від 6 січня 1945 р. “Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав” репатріантам заборонялося селитися в містах Москва, Ленінград та Київ (в липні 1945 р. було зроблене виключення для неповнолітніх репатріантів, у яких в місті залишилися рідні) [23, с.206]. Це рішення руйнувало долі десятків тисяч людей. Київ був єдиним містом в Радянському Союзі, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації, й куди заборонено було повертатися репатріантам. Тим не менше в 1947 р. їх офіційно проживало в місті понад 16 тисяч. Можна припустити, що жителі Києва, депортовані на примусову працю до Райху, мають свій особливий досвід (негативний/ позитивний) входження у повоєнне радянське суспільство, і свої методи протистояння тоталітарній системі.

Історіографічний огляд

Епопея репатріації (повернення) на батьківщину радянських громадян, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися

* Стаття написана в рамках проекту, яке фінансується Німецьким федеральним фондом “Пам’ять, відповідальність, майбутнє” у рамках програми “Документація примусової праці, як завдання збереження пам’яті”.

за межами території СРСР, нині є відносно дослідженою. Одними з перших почали її вивчати зарубіжні історики, діячі українських та російських еміграційних організацій [2, 4, 7, 27]. У цих публікаціях переважно увага зосереджувалася на проблемі перебування переміщених осіб в Західноєвропейських країнах після закінчення Другої світової війни та на примусових методах репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. Коли наприкінці 1980-х рр. у Радянському Союзі почався процес розсекречення архівних фондів, до вивчення цієї теми долучилися радянські історики. Першими науковими публікаціями на пострадянському просторі стали статті, а згодом і монографії російських дослідників В. Земскова [11, 12, 13, 14], О. Шев'якова [28, 29], П. Поляна [23, 24]. Насичені статистичними даними, вони в деталях висвітлювали організаційну структуру та діяльність репатріаційних органів для повернення колишніх радянських громадян. Серед українських учених тему репатріації вивчали М. Коваль [16, 17, 18], О. Буцько [5, 6], С. Гальчак [8], окремі питання організації та функціонування репатріаційної системи у Київській області розглядалися й авторкою даної статті [20, 21, 22]. Оцінюючи діяльність репатріаційних органів, а також становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному суспільстві СРСР, більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників вказують на підозріле та місцями злочинне ставлення радянської влади до колишніх репатріантів. У Герберт зауважує, що

“на відміну від французьких чи польських робітників, мільйони невільників із Радянського Союзу після повернення на батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій” [3, s.489].

В. Земсков дещо пом'якшує подібну характеристику:

“Не можна сказати, що в морально-психологічному плані репатріанти опинилися поза суспільством, але в усякому разі, особливо в перше повоєнне десятиліття, вони перебували ніби на його узбіччі” [14, с.39–40].

Названі праці з репатріації переважно виконані в руслі політичної історії. Вони обмежуються вивченням діяльності державних органів влади й зовсім мало уваги приділяють долі безпосередніх суб'єктів репатріації – колишніх оstarбайтерів, військовополонених, інтернованих. З одного боку це легко пояснити характером джерел із репа-

тріації – адже це документи владних структур, створені в період від 1944 до 1953 рр. (період існування Комісії у справах по репатріації при РНК/Раді Міністрів СРСР). Матеріали зі створення та діяльність репатріаційних органів СРСР в Україні, процес повернення колишніх примусових робітників на Батьківщину складають три групи: документи організаційного характеру, статистичні дані та аналітичні документи. До першої групи належать накази, розпорядження, інструкції, котрі стосуються різноманітних організаційних моментів створення й налагодження роботи Комісії у справах репатріації при Кабінеті Міністрів України, обласних комісій, пересильних пунктів і таборів, зокрема Комісії у справах репатріації при Київській обласній раді, Комісії у справах репатріації при Київській міській раді та Миронівського прийомно-розподільчого пункту. Одним із завдань репатріаційних органів був облік: кожні 10 днів районні, міські, обласні комісії, перевірконо-фільтраційні пункти (ПФП) повинні були надавати дані про кількість новоприбулих репатріантів, тому названі архівні фонди насичені щомісячними, подекадними статистичними відомостями.

Багатовекторність завдань репатріаційних органів дає можливість отримати з доповідних записок та звітів інспекторів, скарг, телеграм різного роду інформацію про умови проживання в ПФП, ставлення до репатрійованих місцевих органів влади та населення, обставини працевлаштування, настрої громадян. Найбільш аналітично опрацьований матеріал про хід репатріації міститься в річних звітах Комісії у справах репатріації при Київській обласній та міській радах, підсумкових звітах Комісії у справах репатріації при КМ УРСР на ім'я секретаря ЦК КП(б)У. Матеріали фонду Центрального комітету КПУ (ЦДАГО України) цікаві ще й тим, що містять інформацію про репатріацію, яка надходила з інших державних структур, не контрольованих Комісією: НКВС, НКДБ та НКЗС, місцевих органів КП(б)У.

Важливий погляд звичайної людини на процеси повернення та ресоціалізації колишніх оstarбайтерів демонструють документи особового походження, в основному епістолярії: листи зі скаргами, проханнями, заявами, що надходили до органів репатріації. Але, знову ж таки, вони датуються до 1953 р. Більш широко, у часовому проміжку розглядає питання повоєнного облаштування колишніх примусових робітників у СРСР П. Полян, оперуючи колом наративних джерел, які включають біографічні спогади, щоденники очевидців, а також анкетування колишніх примусових робітників, здійснені московським історико-просвітницьким товариством „Меморіал” на початку 1990-х рр. [24,

с.557–558]. Ґрунтуючись на аналізі анкет, заповнених колишніми репатріантами через 50 років після повернення на батьківщину, учений зміг відійти від абсолютизації їх становища. Він зазначав, що серед дописувачів було чимало й таких, які зустріли “співчутливе” до себе ставлення на батьківщині: “нас жаліли”, “ставилися доброзичливо”, “з розумінням” і, власне, перебування в Німеччині не позначилося негативно на їхньому життєвому шляху. Тобто знайомство з долями безпосередніх свідків репатріації дозволяє поглянути інакше на проблему, у першу чергу, через призму сприйняття людини.

Усні історії

Важливим джерелом вивчення повоєнної долі киян-репатріантів, поряд з архівними документами, було обрано інтерв’ю з мешканцями Києва, які в роки війни перебували на примусовій праці в Німеччині й змогли повернутися до столиці. Проект перебуває ще на стадії збору інформації. На даний момент впродовж 2002 – 2008 рр. нами записано 17 біографічних інтерв’ю за методикою усної історії¹ з колишніми оstarбайтерами й військовополоненими, які народилися чи жили перед війною в Києві й змогли після війни повернутися до столиці, а також 15 біографічних інтерв’ю з колишніми репатріантами, що оселилися в Києві після війни. Частина інтерв’ю записані для міжнародних проєктів: “Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього Райху”² та “Книга пам’яті колишніх в’язнів концтабору Дахау”³. Деякі спогади, використані у роботі, вже опубліковано окремим збірником документів [1].

¹ Детальніше про метод усної історії див.: Грінченко Г.Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007. – 28 с.

² Докладніше див.: *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich* / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien, 2008. – 498 s. <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.

³ Українською мовою інформацію про проєкт розташовано на вебсторінці Секції усної історії Східного інституту українознавства ім. Ковальських: <http://keui.univer.kharkov.ua/project/project-dahau.htm>

Соціальний профіль вибірки респондентів має таку картину: порівну опитано жінок та чоловіків. Середній вік очевидців – 82 роки, тобто це особи 1923–1925 рр. народження, яким на початку війни було 15–18 років. За соціальним походженням переважно більшість респондентів становили городяни – 22 особи й, відповідно – 10 осіб були селянами. Третина оповідачів у ранньому дитячому або в підлітковому віці втратили батька або матір, причому за досить трагічних обставин (голодомор, сталінські репресії), ще третина втратили найближчих родичів під час війни. За рівнем освіти респонденти розподілилися так: 18 осіб мали вищу освіту, 10 – середню, двоє – початкову. Що звичайно не відображає дійсного стану рівня освіти серед колишніх оstarбайтерів, а радше вказує на специфіку. За сферою використання в економіці Третього райху можна визначити такі групи інформантів: 20 осіб працювало в промисловості, семеро – у сільському господарстві, 11 очевидців залучалося до рабської праці в робочих командах концтаборів та у виправно-трудовах таборах, четверо були дітьми й офіційно не працювали. Таким чином, репрезентативна картина опитаних очевидців охоплює різноманітні вікові й соціальні категорії колишніх оstarбайтерів. Що стосується умов повоєнної ресоціалізації, то очевидно, записані інтерв'ю з тими “успішними” репатріантами, яким пощастило оселитися в Києві. Зафіксована лише одна біографічна розповідь, коли родину киян виселили до Миронівки.

Пояснення потребує метод, який використовувався для запису інтерв'ю, адже метод збору джерел впливає і на саме джерело [19, с.224]. Розповіді очевидців мають вигляд напіввідкритого біографічного інтерв'ю (тривалістю від 45 хвилин до 6 годин), запис якого відбувався без структурованого запитальника [9, 10, 25, 26]. Процедура запису біографічного інтерв'ю передбачає три фази проведення опитування: перша – відкрита, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, друга – відкритих запитань, під час якої дослідник, як правило, у хронологічному порядку ставить питання стосовно почутого, розпитує про періоди й моменти, які були опущені респондентом, третя – фаза уточнення. Подальший аналіз отриманих усних оповідей проводився на основі транскрипту інтерв'ю. У ході опитування нас цікавила не лише та частина біографії очевидця, котра стосувалася трагічного досвіду перебування на примусовій праці й повернення на Батьківщину. Ми намагалися не афішувати основну мету свого дослідження, з'ясування проблем, що виникали після повернення до рідного міста. Питання спрямовувалися так, щоб більш чи менш детально реконструювати

весь життєвий шлях людини. І одночасно виявити, наскільки великою була проблема адаптуватися в Києві для інформанта, і як він її подолав. Оповідачі охоче говорили про родинне життя, обставини повоєнного облаштування, теперішні турботи, про власні погляди на життя, як він/вона оцінює минуле та які його/її сучасні політичні уподобання.

Сюжети біографічних оповідей

Біографічна структура кожного інтерв'ю складається приблизно з трьох частин: життя до війни, війна та повоєнний період. Цілком очевидно, що домінуючу роль у розповіді відведено опису подій воєнного часу й досвіду перебування на примусовій праці в Німеччині. З одного боку, саме таке завдання ставилося перед опитуваними у названих міжнародних проєктах. З іншого, навіть якщо інтерв'юер і не акцентував увагу на своєму завданні опитування, все ж події війни у біографії цих людей залишаються найбільш драматичними і яскравими. У більшості опитаних у першій нарративній частині інтерв'ю присутні розлогі, детально структуровані оповіді про життя за німців, перебування на примусовій праці, але тільки у корінних киян та жителів навколишніх сіл є розповіді про обставини повернення додому й проблеми облаштування, отримання паспортів, прописки, пошуку роботи, здобуття освіти тощо. Ті колишні репатріанти, що оселилися в Києві у 1950-х чи 1970-х рр., не акцентують увагу на проблемах реадаптації на батьківщині.

Наративи інформантів складаються з невеликих історій та описів окремих випадків із власного повсякденного життя, “нанизаних”, як правило, в хронологічній послідовності. У кожного з опитаних корінних жителів столиці своя, не схожа на іншу, історія повернення до рідного міста. Скажімо, родину Євгена Руднева виселили до Миронівки, де вони жили до кінця 1960-х рр. Сім'я Олександри Горевої тільки завдяки збереженим документам після чотирьох років судової тяганини змогла повернути собі родинний будинок і право залишитися у Києві. Інесса Мірчевська разом з мамою більше року жили в місті без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в Ортопедичному інституті, мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина піти до школи. Людмила Тарасенко-Залевській та її мамі дозволили залишитися в Києві тільки тому, що їх прізвища були у списку затриманих під час облави на Печерському базарі в липні 1942 р. Вона зберегла досить яскраві спогади про саму процедуру проходження реєстрації:

„Но вот неделя прошла, надо идти в этот вот... на Крещатик, 4 – это там принимают всех, кто был в Германии, ре...ре... репатриационный отдел. И вот мы туда пришли, а там очередь! Чуть ли не на пол-Крещатика стоит очередь с документами. Вот. И вот мы стоим и ждем, когда нас примут. И вот смотрим: одни выходят, уже кто там был, в слезах, рыдают... одна вышла, в обморок упала... а кто-то выходит, улыбается... а кто-то так – все по-разному. Помню, утром мы заняли рано очередь и попали уже где-то часов в пять-шесть, к концу дня к нему. Майор Руденко. Я его запомнила на всю жизнь, его там называли в очереди Волкодавом” [15].

Корисним виявилось порівняння скарг від киян, які надходили до органів репатріації та усних історій, записаних для проекту. Проблеми, про які повідомляється у скаргах і про які оповідали колишні репатріанти в інтерв'ю – однакові. Переважно вони стосуються житла, прописки й паспорта. Але, що характерно, жоден інформант не звертався до державних органів про допомогу для вирішення цих проблем. Переважно користувалися нелегальними способами: хабарі, пошук “знайомих”, приховування інформації тощо. Загалом, опитані автором очевидці визначають як найбільш тяжкий період час до 1953 р., коли особливо допікала матеріальна скрута й доводилося приховувати свою працю в Німеччині. Ті з колишніх оstarбайтерів і військовополонених, хто прибував до Києва після 1953 р., не мали проблем з легалізацією свого становища. Але й надалі також потрібно було замовчувати своє минуле.

“Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять доучитися. Це продовжувалося досить довго. Я відчувала себе винною, навіть не знаючи, за що” [1, с.194].

Інтерв'ю у цьому дослідженні розглядаються не лише як джерело інформації про події та факти, про які збереглося дуже мало інформації в офіційних/архівних джерелах. Планується також спробувати простежити особливості представлення власного досвіду переживання драматичних ситуацій, притаманного опитаним для проекту мешканцям Києва. Особливість усних історій полягає в тому, що вони доносять до нас інформацію не стільки про самі події минулого, а радше про сенс

цих подій [25, с.39]. Представлені наративні джерела відіграють важливу роль у розумінні значення та впливу досвіду перебування в Райху на життя респондентів, а також дозволяють побачити в їх життєвих історіях можливості/дії, котрі дозволили вплинути на власну долю. Використання такого типу наративних джерел в історичних дослідженнях дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, стосунки із близькими людьми в родині та поза нею, що у свою чергу дає можливість показати її певним чином активним суб'єктом індивідуальної діяльності, навіть в умовах тоталітарного обмеження особистої свободи.

Джерела та література

1. "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс „Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років“ / В.А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – 544 с.

2. *Bonwetsch Bernd*. Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // *Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas*, 41, 1993. – S.532–546.

3. *Herbert U*. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – S. 489.

4. *Jacobmeyer W*. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945. // *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*. – Göttingen: Vandenhoeck U.Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd 65. – 324 s.

5. *Буцько О.В.* В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего рейха. // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць*. – Вип.4 – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 9–95.

6. *Буцько О.В.* “С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць*. Вип. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С.148–162.

7. В боротьбі за Українську державу / М. Марунчак. – Львів: Меморіал, 1992. –1303с.

8. *Гальчак С.Д.* “Остарбайтери” з Поділля. (1942–1947)”: Дисер. к. іст. наук. – К. 2002. –194 с.

9. *Грінченко Г.Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу наративних інтерв'ю. – Х., 2008. – 31 с.

10. *Грінченко Г.Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007 – 28 с.
11. *Земсков В.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944 – 1956 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – №5 – С.3-13.
12. *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Институт российской истории. Кн. 2-я. – М., 2004. – С.331–359.
13. *Земсков В.* Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // Россия XXI. – 1993. – №5. – С.74–81.
14. *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. // История СССР. – 1990. – №4. – С. 26–41.
15. Інтерв'ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.
16. *Коваль М.* “Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9–10.
17. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – С. 170–196.
18. *Коваль М. В.* Гірка доля українських остарбайтерів // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відп. секретар Р.Г. Вишневський). – К., 2000. – 944 с.
19. *Пасерини Л.* Рабочие Турина и фашизм (главы из книги) // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ., ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – С. 244.
20. *Пастушенко Т.В.* Доля українських остарбайтерок в Німеччині та після повернення до СРСР // Тріщина через усе життя. Спогади українських примусових робітниць землі Рейнлад /Каталог виставки – 2007. – С.58–72.
21. *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини). Дис...к.іст. наук. – К., 2007. – 238 с.
22. *Пастушенко Т.В.* Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944–1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част.3. – С. 123–136.
23. *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – 896 с.

24. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

25. Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ., ред. М.В. Лоскутовой. – СПб., 2003.

26. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М., 1998.

27. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К., 2004.

28. Толстой Н. Жертвы Ялты. / Пер. с англ. Е.С.Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т.7. – 530 с.

29. Шевяков А.А. «Тайны» послевоенной репатриации // Социологические исследования. – 1993. – №8.

30. Шевяков А.А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С.195–222.

Тетяна Пастушенко (*Київ, Україна*) **Усні історії киян як джерело дослідження повоевної долі колишніх примусових робітників нацизму в радянському суспільстві (1945–2000 рр.)**

Ця стаття є спробою критичного погляду на інтерв'ю, як історичне джерело дослідження повоевної долі киян, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці у нацистській Німеччині. У статті подано історичний контекст реадaptaції колишніх остарбайтерів. Розглядається методика запису інтерв'ю та соціальний портрет опитаних респондентів.

Ключові слова: усна історія, інтерв'ю, примусова праця, остарбайтери, адаптація, репатриція, репатріанти

Татьяна Пастушенко (*Киев, Украина*) **Устные истории киевлян как источник исследования послевоенной судьбы бывших принудительных работников нацизма в советском обществе (1945–2000 гг.)**

Эта статья является попыткой критического взгляда на интервью как исторический источник послевоенной судьбы киевлян, которые в годы Второй мировой войны привлекались к рабскому и принудительному труду в нацистской Германии. В статье дан исторический контекст реадaptaции

бывших оstarбайтеров. Рассматривается методика записи интервью и социальный портрет опрошенных респондентов.

Ключевые слова: устная история, интервью, принудительный труд, оstarбайтеры, адаптация, репатриация, репатрианты

Tetiana Pastushenko (Kyiv, Ukraine) Oral stories of Kyiv citizens as a historical source of studying post-war fate of the former forced workers of Nazi Germany in the Soviet society (1945–2000)

This article is an attempt of the critical look on the interview as a historical source of studying the post-war fate of Kiev citizens, who've been involved in the slave and forced labour in Nazi Germany. The historical context of the readaptation of former Ostarbeiters is given in the article. The method of recording the interviews and a social portrait of respondents is examined.

Key words: oral stories, interview, forced labour, Ostarbeiters, adaptation, repatriation, repatriated people

Ірина РЕБРОВА
(Харків, Україна)

**Усна історія в локальних
дослідженнях пам'яті
про нацистську окупацію
(за матеріалами журналів
«Oral History» та «Oral History
Review», 2005 – 2007)**

Усна історія як напрямок досліджень вже довгий час веде плідний діалог з локальною історією; власне, особливо для західної історіографії, усноісторичні проекти є одним з основних інструментів дослідження локальних спільнот (в тому числі community projects) [2; 7; 17]. Саме такий спосіб використання усної історії накладає на дослідника відразу кілька завдань. *По-перше*, він ставить історика перед необхідністю вписувати мікрорівневе дослідження до ширшого контексту із застосуванням узагальнюючих пояснювальних схем, тобто пов'язувати часто унікальні випадки із можливими структурами чи «типовими» явищами. *По-друге*, дослідження локальних спільнот наближає усну історію до «public history» (яка реалізується в роботі історика з пересічними особами з-поза академічного середовища – в музеях, архівах, інституціях з охорони спадщини), тобто уможлиблює безпосередню співпрацю, діалог науковця із самими носіями історичного досвіду, які не є професіоналами-істориками. Через цю позицію співпраці відбувається важлива деконструкція владних стосунків між носіями історичного досвіду та науковцем, який у традиційних підходах розглядався як такий, що має виключне право на формулювання «об'єктивного» і «незалежного» від впливу поля знання. Саме ситуація усного інтерв'ю з його інтерсуб'єктивною природою, а також і співпраця із досліджуваними спільнотами в публічному просторі суттєво трансформує розуміння ролі науковця взагалі. Зазначені дослідження є особливо плідними стосовно такої проблеми, як історична (або колективна) пам'ять. На думку Д. Гласберга, «розуміння, які публічні історики (public historians) отримують від співпраці із публікою в різноманітних контекстах, отримуючи “з перших рук” знання про те, як створюється,

інституціоналізується, розповсюджується та сприймається історичне знання, може допомогти оновити історичну професію загалом, у той час як вона протягом останніх років перевизначається професійно та інтелектуально» [8, с.8].

Таким чином, саме глибоке локальне дослідження є особливо цінним для дослідника пам'яті, який отримує можливість зблизька простежити реальне комунікативне створення і перетворення знань про минуле, співвідношення індивідуальних спогадів та колективної пам'яті, конфліктність і боротьбу різних версій минулих подій тощо.

Для історичної пам'яті та самоідентифікації локальних спільнот та окремих груп у Європі і досі залишаються досить значущими події часів Другої світової війни, зокрема нацистської окупації. Отже, нам видається важливим прослідкувати, як в сучасній західній історіографії розглядаються проблеми зв'язку усної історії та локальних досліджень історичної пам'яті, зокрема, про нацистську окупацію. У цьому огляді ми спробуємо простежити основні проблеми, що ставляться у зв'язку з таким поєднанням двох напрямків досліджень, на прикладі нещодавніх публікацій у провідних західних усноїсторичних часописах «*Oral History*» та «*Oral History Review*».

Серед таких найважливіших проблем, які обговорюються західними істориками у зв'язку з усною історією та пам'яттю про окупацію, виділимо наступні:

- проблема вписування нацистської окупації в національний наратив за умови існування «поділених пам'ятей»;
- проблема провини, відповідальності та травми в історичній пам'яті спільнот;
- роль і відповідальність усного історика у дослідженні спільноти;
- усна історія у локальних дослідженнях пам'яті – як вони співвідносяться та якими можуть бути напрямки інтеграції цих двох дослідницьких полів?

Вписування історичної пам'яті про певні події до загальних, монолітних національних історичних наративів вже давно стало предметом критичних досліджень. Особливо виразно проблемність такого вписування виявляється на прикладах «поділених пам'ятей», тобто феномену існування відмінних (а часто і протилежних) версій певних історичних подій в одному суспільстві і навіть одній локальній спільноті. Національні еліти, як правило, розглядають таку ситуацію як проблемну і пов'язують «поділені пам'яті» із існуючими в суспільстві

та потенційно загрозливими для нього соціальними, культурними, політичними поділами й намагаються нівелювати ці відмінності. Однак, створення єдиної, монолітної національної нарації, в тому числі про нацистську окупацію, загрожує виключенням іншого, репресуванням відмінних точок зору та ще більшим посиленням протистояння. Західні дослідники, як видається, на сьогодні вже дійшли згоди стосовно того, що повне узгодження та примирення «поділених пам'ятей» не тільки неможливе, але і небажане, оскільки являє собою природній стан плюралістичного демократичного суспільства, хоча це і не знімає проблеми необхідності подолання історичних травм та взаєморозуміння і примирення різних груп.

Особливо виразно проблема «поділених пам'ятей» проявляється у дослідженнях локальних спільнот (як правило, окремих сіл), які показують, як конкретні історичні події, пережиті спільно певним колом осіб, можуть запам'ятовуватися у різний спосіб [див., серед іншого, 3; 4; 6; 10; 11; 12; 14; 15; 16; 19]. Зокрема, Рікі ван Бьошотен (Riki van Boeschoten) [4] за допомогою усних інтерв'ю досліджує проблему «поділених пам'ятей» на прикладі окремого села Дракея (Drakeia) в Греції. За часів Другої світової війни, у грудні 1943 р., тут відбулася різанина мирних жителів села вояками СС у відповідь на діяльність партизан. І до сьогодні жителі цього села по-різному згадують про ці події: або наголошують провину окупантів та страждання цивільного населення, або покладають провину за різанину на самих партизан, а окупантів подають подібно до всевладних сил природи – які неможливо ні втримати, ні спрогнозувати, ні вмотивувати [4, с.40]. Парадоксально, але в цьому селі, яке активно підтримувало партизан в часи війни, існує дуже сильна традиція згадування про партизан в негативному світлі. Всебічне дослідження життя цієї невеликої спільноти дозволяє з'ясувати, що існування різних версій подій обумовлене не тільки політичними чинниками, як часто вважають дослідники колективної пам'яті. Окрім політичного фактору (засудження партизан часто є проявом правих політичних настроїв), суттєва й соціальна структура громади (бідніші і заможніші по-різному пам'ятають про події), розподіл символічного капіталу (і влади відповідно) серед членів громади та представників місцевої влади, а також і деякі сформовані ще до війни культурні патерни (як-от уявлення про обумовленість будь-яких лих, в тому числі і різанини, порушенням певних релігійних правил та відповідним гнівом божественних сил). Важливою особливістю культури пам'яті тут виступає також наявність поширеного в повосенних офіційних історіографіях багатьох

країн образу «мученицького села» («martyred village») – на кшталт сіл Орадур чи Лідіце. Створення такого образу передбачало, як правило, ігнорування усього складного політичного і соціального контексту подій і акцентування уваги на самій жертвості та невинності; саме ці «мученицькі села» («martyred villages») в національних історіографіях були покликані репрезентувати цілу націю та її долю в часи окупації, замовчуючи при цьому існування колаборації, провокативний характер дій з боку партизан тощо. Побудова офіційної пам'яті про окупацію за допомогою образу «нації-жертви» було загальним правилом для європейських країн аж до 1990-х рр. Як показує у своєму дослідженні щодо Швейцарії Крістоф Деюнг (Christof Dejung), образ нації-жертви, яка або страждає, або бореться проти окупантів, теж довго домінував у цій країні, незважаючи на існування також і альтернативних пам'ятей, які, однак, не могли артикулюватися публічно [6]. Як і в багатьох інших країнах, суттєвим викликом для такого офіційного образу пам'яті стали бурхливі дебати про Голокост, які у випадку Швейцарії були дебатами про роль швейцарських банків, які під час війни приймали на зберігання кошти, награбовані у жертв геноциду. Навіть така «опосередкована» залученість до здійснення Голокосту викликала дискусії про визнання співвідповідальності цілої нації. На жаль, на нашу думку, в Україні – країні, де безпосередньо відбувалися масові акції знищення – наразі не випадає говорити про значну масштабність дискусій про співвідповідальність за Голокост.

Зауважимо, що в пострадянських країнах акцент на віктимності часто призводить не тільки до міфологізації, але й до уникання питання реальної відповідальності: в Україні як у випадку вшанування пам'яті Голокосту, так і комуністичних репресій, ми спостерігаємо радше акцент на стражданнях самих жертв, однак не на діях конкретних злочинців (за винятком найвищого керівництва, виконавці цих злочинів подаються радше як абстрактні «сили зла», ніж конкретні особи; за цим приховується як небажання визнавати суттєву присутність самих українців серед злочинців, так і намагання перекласти відповідальність на абстрактний «режим»), аби не ставити питання про відповідальність конкретних осіб, які й досі часто посідають керівні посади в країні (див. про цю особливість пам'яті пострадянських країн, напр., у Александра Еткінда [1]). В Україні в межах сучасної офіційної політики історичної пам'яті про війну робляться спроби створити певний «спільний» для всіх наратив, який би об'єднував ворогуючі між собою групи (як-от ветеранів радянської армії та УПА; див. про поразку цих

спроб, зокрема, у Софії Грачової [9]). Девід Блайт (David Blight) описує подібну політику пам'яті у США щодо пам'яті про громадянську війну: з історії страждання, насильства та протистояння створено об'єднавчий наратив: жодна зі сторін не постає як винна чи права, але подія віділому представлена як ще один крок до більшої єдності, прогресу та зміцнення США [3, с.9]. Чи можливе успішне формування подібного «прогресистського» наративу про Другу світову війну в Україні – наразі виглядає сумнівним.

Однак, яку позицію має посісти сам науковець в контексті такого локального дослідження, коли він безпосередньо включається в процес комунікації, в якому створюється і перетворюється пам'ять? Р. Бьоттен ставить це питання навіть більш гостро: чи може історик бути суддею? Слід зазначити, що останнім часом як у студиях пам'яті, так і в усній історії, стає все помітнішим акцент на необхідності саморефлексивності дослідника: в триаді «оповідач – текст інтерв'ю – дослідник (і ширша аудиторія усної історії)» все більше акцентується саме остання складова. На зміну позірній (і недосяжній) об'єктивності історика, його відстороненості і «монополії на знання» приходить вимога критичного аналізу власної позиції дослідника, усвідомлення ним свого впливу на досліджуване поле. Саме така вимога, яка уможлиблює виявлення і аналіз власної заангажованості дослідника, в кінцевому рахунку робить дослідження більш «об'єктивним», ніж коли науковець декларує позірну незаангажованість і безсторонність. Однак, при цьому на дослідника часто покладаються завдання, які він/вона не завжди в змозі виконати. Уявлення про те, що науковець може стати посередником між ворогуючими сторонами та привести до згоди та примирення, на думку Р. Бьоттен, часто є надто оптимістичним: якщо історик займе владну позицію як монополіст на правильну версію подій, на справжнє історичне знання, то тим самим він перекриє інші шляхи порозуміння з минулим для членів цієї спільноти, які відтак змушені прийняти саме версію подій історика-професіонала [4, с.48].

Відмінний погляд на ці проблеми пропонує відомий італійський дослідник Алессандро Портеллі, зокрема, у своїй нещодавній книжці про історію та пам'ять про нацистську різанину мирного населення у Римі, яка теж відбулася як покарання за партизанський напад на поліцейський загін [14]. Цій важливій книзі було присвячено цілий блок дискусійних матеріалів на сторінках «*Oral History Review*» [3; 10; 12; 15]. А. Портеллі в своїх роботах пропонує складний проект поєднання традиційного дослідження історичних подій із їх усною

історією та пам'яттю про ці події. Після численних (близько 200) інтерв'ю, дослідник також вказує на існування «поділених пам'ятей» і намагається проаналізувати фактори, що спричиняють ці поділи, в широкому політичному, соціальному та культурному контекстах. Він досліджує вплив поширених у суспільстві узагальнюючих наративів, ширших пояснювальних історичних схем, ідеологій на різні способи пам'ятання про певні події, так само як і вплив біографічних траєкторій оповідачів. При цьому він не лише закликає займати активну та самокритичну дослідницьку позицію, яка уможливить чітке застосування певних методологій та саморефлексію над власним науковим текстом. Він також висуває тезу про «інтервенцію» дослідника до самого ходу подій, до циркуляції пам'ятей у спільноті, і цю інтервенцію слід розглядати не як шкідливий чинник, який заважає досліджувати певну спільноту «як вона є», а як додаткову можливість виявити приховані феномени пам'яті, які проявляються тільки як відповідь на цілеспрямовані дії дослідника. Слід розуміти, що будь-яка діяльність науковця (в тому числі і його наукові тексти) є впливом на історичну (соціальну) реальність, і цей вплив не можна не враховувати.

Звідси постає важлива проблема відповідальності – не тільки відповідальності злочинців, які здійснили геноциди чи інші негуманні дії, але і відповідальності історика в процесі дослідження цих злочинів чи інших травматичних подій минулого. А. Портеллі підкреслює обов'язок дослідника чітко визначати свою моральну позицію щодо подій минулого. Досліджуючи різного роду міфи, домисли, творчі трансформації реальних подій у пам'яті жителів Риму, А. Портеллі розглядає їх як цінні джерела, які надають історикові важливі смисли і значення подій минулого, промовляють про їхнє функціонування в сьогоденній спільноті, їхній зв'язок із ідентичностями та культурними практиками суспільства. Однак, італійський дослідник застерігає від того, щоб трактувати всі історичні свідчення як рівнозначні в моральному сенсі. Він вбачає за один зі своїх важливих обов'язків – ствердження того, що «партизани залишаються партизанами, а злочинці – злочинцями» [12, с.21], як і свого вболівання за можливість досягнення історичної істини. Що характерно, А. Портеллі намагається шукати цю істину саме у співпраці зі своїми партнерами по інтерв'ю, маючи на меті поєднання свого голосу із їхніми голосами, а не тільки критичне «препарування» їхніх свідчень. Підтвердженням цього є і наведення повного списку респондентів, яких А. Портеллі поіменував «співавторами» книги [14, с.V-XII].

Обговорювана тут праця А. Портеллі викликала переважно захоплені відгуки серед його колег, і водночас спровокувала цікаві дискусійні виступи. Зокрема, вони стосуються поглядів А. Портеллі на роль усного історика як «примирювача», «організатора переговорів» між групами із суперечливими пам'яттями, «медіатора» між поколіннями. Як влучно зауважує Едвард Ліненталь [12, с.20], у студіях пам'яті набуло розповсюдження уявлення про те, що публічне згадування (вшанування, або ж англ. commemoration) певних раніше замовчуваних і травматичних подій сама по собі є цілющою, реабілітаційною для всього суспільства і особливо – для тих, кому було завдано цієї травми. Е. Ліненталь спростовує це уявлення: самі по собі меморіали чи книжки не зцілюють рани; після травматичних подій людство завжди приречене на постісторію [12, с.20]. Особливо це стосується таких явищ, як геноциди, і насамперед, Голокост: це приклад граничного явища, яке взагалі важко піддається вербалізації, а його жертви і злочинці навряд чи можуть бути цілком «примирені». Також і Паула Гамільтон [10, с.13] зазначає, що, на її думку, «поділені пам'яті» взагалі не мають тенденції з плином часу ставати менш суперечливими і менш непримиреними. За виразом Авішая Маргаліта, «пам'ять дихає помстою так само часто, як і примиренням» [10, с.13]. Як бачимо, робота історика з «поділеними пам'яттями», яка передбачає деконструювання міфів, логічне висвітлення передумов, що призвели до цих поділів, вивчення нюансів конфлікту, і надання голосу раніше пригнобленим чи вигісненим з публічного простору групам, зовсім не завжди увінчується примиренням цих груп із їхніми кривдниками. Однак, через цілеспрямовану роботу в цьому напрямку історик може стати одним з учасників такого процесу.

Близькою до обговорюваної вище проблеми ролі історика у «зціленні» колективних травм та узгодженні «поділених пам'ятей» є також і питання про можливість індивідуального «терапевтичного» ефекту діяльності «публічного історика». Йдеться передусім про можливість усного інтерв'ювання у подоланні травматичного досвіду окремої особи – напрямом, що вже має значні напрацювання в західній історіографії. Поза сумнівом, це питання є дуже актуальним у дослідженні пам'яті про такі травматичні події, як нацистська окупація. Слід зазначити, що протягом тривалого часу науковці мали досить оптимістичний погляд на можливість інтерв'ювання з терапевтичною метою – починаючи ще від методик терапії фрейдистського кшталту. Вважалося, що відповідність пережитого досвіду особи, яка розказала біографічну історію, відкриває можливість упорядкування проблемного і травматичного досвіду

в більш-менш чітку лінійну біографічну нарацію про травматичні події минулого. Таке біографічне інтерв'ювання має упорядкувати та «унормувати» досвід особи, зробити його соціально прийнятним, вивести його з репресованого та замовчуваного становища (*див.* виразний приклад такого підходу, наприклад, у Г. Розенталь [18]).

Однак, цей підхід зазнає і суттєвої критики. Зокрема, цікавим в цьому плані видається дослідження Елісон Парр [13], присвячене інтерв'юванню ветеранів війни, які зазнали посттравматичного синдрому. Авторка поставила питання про те, чи справді інтерв'ювання здатне допомогти оповідачеві подолати травматичні спогади? Дійсно, під час інтерв'ювання історик, який володіє спеціальними методиками, може допомогти оповідачеві упорядкувати власний досвід, скласти його в нарративний ланцюжок подій, пов'язати ці події причинно-наслідково, надавши значення цим подіям в контексті життя в цілому. Однак, надзвичайно важливим є питання – а що ж відбудеться із цією конструкцією після того, як інтерв'ювання закінчиться? Чи існують гарантії того, що й надалі цей досвід залишиться упорядкованим, осмисленим і прийнятним? Чи не відбудуться надалі (спровоковані спілкуванням в інтерв'ю) ще більш болісні переосмислення життєвої історії в ще гірший бік?

Саме для з'ясування того, як впливає інтерв'ювання на оповідачів постфактум, Е. Парр через 13 років після першого спілкування провела повторні інтерв'ю з кількома новозеландськими ветеранами Другої світової війни, зокрема фокусуючись на тому, як вплинуло обговорення їхнього травматичного досвіду в першому інтерв'юванні на їхнє подальше життя. Незважаючи на те, що оповідачі відзначали позитивний вплив інтерв'ювання на їхнє життя, тим не менше, їхня травма і далі залишалася здебільшого замовчуваною і не стала предметом подальших обговорень в сім'ї чи колі друзів. Крім того, і під час другого інтерв'ювання дослідниця помічала суттєві симптоми травми, захисних реакцій (намагань уникнути безпосередніх звернень до найбільш болючих моментів) тощо. Авторка робить висновок на користь більш поміркованого погляду на можливості поєднання дослідницького інтерв'ювання та терапії: ці дві галузі все ж таки є суттєво відмінними і мають поєднуватися з обережністю, за умови усвідомлення істориком можливих негативних впливів його діяльності.

Варто також зазначити, що обговорюваний тут підхід до травматичних спогадів, який передбачає обов'язкове намагання «розкрити травму» («disclosing trauma»), «витягти її на поверхню», зробити її публічною, часто реалізується і на рівні досліджень колективної пам'яті

у вигляді метафор «репресованої пам'яті», «витісненої пам'яті» тощо. Цей підхід передбачає, що розкриття (чи викриття) замовчуваного минулого, утвердження його у публічному просторі має призвести до зцілення цих травм. Однак, як уже зазначалося вище, такий підхід надто спрощує ситуацію: подолання травм та примирення «конкурентних пам'ятей» не відбудеться автоматично після введення раніше замовчуваного у публічний простір. Крім того, метафора «репресованої пам'яті» виразно відсилає до фрейдистських підходів із їх уявленням про спільні для всіх людей процеси «травматизації», «витіснення» тощо, а також і з їх нав'язливим прагненням відшукати сліди травм у спілкуванні з кожним респондентом. Вживання цієї метафори щодо цілих спільнот людей має також бути свідомим походження цієї риторичної фігури.

Отже, як бачимо, усна історія і дослідження пам'яті є напрямками досліджень, що успішно поєднуються, зокрема у студіях локального характеру. При цьому важливо, що усна історія виступає не тільки методом, інструментом для отримання наративів про те, що «пам'ятають» представники тої чи іншої спільноти. Усна історія ставить перед дослідником пам'яті кілька важливих проблем, зокрема етичних, що стосуються ролі науковця у безпосередньому спілкуванні з носіями історичного досвіду (під час інтерв'ювання). Своєю чергою, студії пам'яті дозволяють поставити усні інтерв'ю в ширший контекст інших репрезентацій минулого, як-от публічних церемоній вшанування подій минулого, монументів, музеїв тощо. Як слушно зазначає П. Гамільтон [10, с.16-18], студії пам'яті дозволяють перейти від окремих наративів до ширших узагальнень; усна історія, зі свого боку, привносить у дослідження пам'яті елемент індивідуальності та конкретної людської діяльності, що дозволяє уникнути абстрактного бачення колективної пам'яті як чогось анонімного, належного усім і водночас нікому конкретно. Застосування усної історії у студіях пам'яті про такі події, як нацистська окупація, уможливує більш нюансоване бачення цих подій, а також і більш відповідальну (в тому числі з моральної точки зору) та саморефлексивну позицію дослідника, який має справу не тільки з процесами чи структурами пам'яті, але і з живими людьми, які і є творцями історії та пам'яті.

Джерела та література

1. Эткинд А. Время сравнивать камни. Постреволюционная культура политической скорби в современной России // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2: Память репрессированная, вытесненная и потерянная. – с. 77–124.

2. *Allen B., Linwood M.* From Memory to History: Using Oral Sources in Local History Research. – Nashville, 1981. – 172 p.

3. *Blight D. W.* Fossilized Lies: A Reflection on Alessandro Portelli's "The Order Has Been Carried Out" // Oral History Review. – 2005. – Vol. 32. – Issue 1 (Winter/Spring). – Pp. 5–9.

4. *Boeschoten R.* Broken Bonds and Divided Memories: Wartime Massacres Reconsidered in a Comparative Perspective // Oral History. – 2007. – Vol. 35. – Issue 1 (Spring). – Pp. 39–48.

5. *Clapperton J.* The Siege of Leningrad as Sacred Narrative: Conversations with survivors // Oral History. – 2007. – Vol. 35. – Issue 1 (Spring). – Pp. 49–60.

6. *Dejung C.* Dissonant Memories: National Identity, Political Power, and the Commemoration of World War Two in Switzerland // Oral History. – 2007. – Vol. 35. – No. 2. – Pp. 57–66.

7. *Felt T. E.* Researching, Writing, and Publishing Local History. 2nd ed. – Nashville, 1982. – 165 p.

8. *Glassberg D.* Public History and the Study of Memory // The Public Historian. – 1996. – Vol. 18. – № 2 (Spring). – Pp. 7–23.

9. *Grachova S.* 2008. "Unknown Victims": Ethnic-Based Violence of the World War II Era in Ukrainian Politics of History after 2004. Paper presented at the Fourth Annual Danyliw Seminar on Contemporary Ukraine, Chair of Ukrainian Studies, University of Ottawa. [WWW document]. URL <http://www.ukrainianstudies.uottawa.ca/POL3162.html>

10. *Hamilton P.* The Oral Historian as Memorist // Oral History Review. – 2005. – Vol. 32. – Issue 1 (Winter/Spring). – Pp. 11–18.

11. *Koleva D.* Memories of the War and the War of Memories in Post-Communist Bulgaria // Oral History. – 2006. – Vol. 34. – Issue 2. – Pp. 44–55.

12. *Linenthal E. T.* Stories and Bodies: A Personal Reflection on Alessandro Portelli's "The Order Has Been Carried Out" // Oral History Review. – 2005. – Vol. 32. – Issue 1 (Winter/Spring). – Pp. 19–26.

13. *Parr A.* Breaking the Silence: Traumatized War Veterans in Oral History // Oral History. – 2007. – Vol. 35. – Pp. 61–70.

14. *Portelli A.* The Order Has Been Carried Out: History, Memory, and Meaning of Nazi Massacre in Rome. – New York, 2003. – 329 p.

15. *Portelli A.* Response to Commentaries // Oral History Review. – 2005. – Vol. 32. – Issue 1 (Winter/Spring). – Pp. 27–33.

16. *Portelli A.* So Much Depends on a Red Bus, or, Innocent Victims of the Liberating Gun // Oral History. – 2006. – Vol. 34. – Issue 2. – Pp. 29–43.

17. *The Pursuit of Local History: Readings on Theory and Practice* / Ed. by Carol Kammen. – Thousand Oaks, Calif., 1996. – 240 p.

18. *Rosenthal G.* The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling // *Qualitative Inquiry*. – 2003. – № 9. – P. 915–933 (укр. переклад: *Розенталь Г.* Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії // *Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник*. – 2008. – Вип. 11-12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С. 42-58).

Wolford J. B. Review: “The Order Has Been Carried Out: History, Memory, and Meaning of a Nazi Massacre in Rome” by A. Portelli // *Oral History Review*. – 2004. – Vol. 31. – Issue 2_(Summer/Fall). – Pp. 118–120.

Ирина Реброва (Харків, Україна) Усна історія в локальних дослідженнях пам'яті про нацистську окупацію (за матеріалами журналів «Oral History» та «Oral History Review», 2005–2007)

Стаття являє собою проблемний аналіз публікацій, присвячених локальним дослідженням пам'яті про нацистську окупацію, у двох провідних західних усноісторичних журналах («Oral History» та «Oral History Review»). Основну увагу приділено проблемі вписування нацистської окупації в національний наратив за наявності «поділених пам'ятей»; взаємозв'язку між провинною, відповідальністю та травмою в історичній пам'яті суспільства; ролі та відповідальності історика в дослідженні локальних спільнот; можливим напрямкам інтеграції усної історії та локальних досліджень пам'яті.

Ключові слова: нацистська окупація, західні усноісторичні журнали, локальні дослідження, національний наратив

Ирина Реброва (Харьков, Украина) Устная история в локальных исследованиях памяти о нацистской оккупации (по материалам журналов «Oral History» и «Oral History Review», 2005–2007)

Статья представляет собой проблемный анализ публикаций, посвященных локальным исследованиям памяти о нацистской оккупации, в двух ведущих западных устноисторических журналах («Oral History» и «Oral History Review»). Основное внимание уделяется проблеме вписывания нацистской оккупации в национальный нарратив при наличии «разделенных памятей»; взаимосвязям между виной, ответственностью и травмой в исторической памяти общества; роли и ответственности историка в исследовании локальных сообществ; возможным направлениям интеграции устной истории и локальных исследований памяти.

Ключевые слова: нацистская оккупация, западные устноисторические журналы, локальные исследования, национальный нарратив

Iryna Rebrova (*Kharkiv, Ukraine*) **Oral history in the local studies of memories of the nazi occupation (recent publications in “Oral History” and “Oral History Review”, 2005–2007)**

This article presents the analysis of the problem of the publications devoted to local studies of the memories of Nazi occupation in two leading Western oral history journals («Oral History» and «Oral History Review»). The main attention is given to the problem of writing the Nazi occupation into the national narrative while dealing with “divided memories”; to interrelations between guilt, responsibility and trauma in the historical memory of society; to the role and responsibility of a historian while studying the local communities; to the possible directions of an integration of oral history and local memory studies.

Key words: Nazi Occupation, western oral history Journals, local studies, national narrative

Галина СТАРОДУБЕЦЬ
(Біла Церква, Україна)

**Висвітлення
суспільно-політичної ситуації
в західних областях України в 1944 р.
крізь призму архівних документів**

Перша половина 1944 р. для західних областей України була періодом визволення від німецьких окупантів та відновлення радянської влади. Особливості протікання військово-політичних процесів, що мали місце у цьому регіоні впродовж 1939–1944 рр. (насамперед, йдеться про діяльність обох ОУН (Організація українських націоналістів), національних збройних формувань, українсько-польське протистояння, боротьбу проти радянських партизанів тощо), не могли не відобразитися на загальній картині суспільно-політичної ситуації краю. Основними суб'єктами її формування виступали, з однієї сторони, представники радянської держави – працівники більшовицько-радянських органів влади, силових структур та ін., а з іншої – національно-самостійницький рух, представлений, головним чином, УПА (Українська повстанська армія) та ОУН(б) (Організація українських націоналістів (бандерівці)). Кожна з них намагалася легітимізувати свою присутність на території, використовуючи для цього арсенал найрізноманітніших засобів, як збройно-силового, так і агітаційно-пропагандистського характеру. Одним із безпосередніх об'єктів інтересу антагоністичних сторін виступало місцеве населення. Саме його позиція в 1944 р. впливала на ступінь суспільно-політичної напруги в регіоні. Суть проблеми полягала в тому, що мешканці краю під впливом подій, що в калейдоскопічному форматі змінювалися навколо них, більшою мірою усвідомлювали себе активними суб'єктами повстанського запілля, ніж громадянами радянської держави. Такого роду роздвоєність суспільної свідомості якраз і була характерною для західних областей України в середині 40-их років ХХ ст.

Мета нашої статті полягає у тому, щоб на підставі архівних документів, по-перше, проаналізувати загальну картину суспільно-

політичної ситуації в західноукраїнському регіоні у 1944 р., по-друге, визначити як впливала на її формування кадрова політика більшовицько-радянської влади, здійснювана тут в означений період.

Джерельну базу досліджуваної проблеми складають документи та матеріали, які умовно можна поділити на дві основні групи: радянські та оунівського підпілля. З останніх найбільший інтерес для нас представляє комплекс документів ОУН(б) і повстанського запілля, які, згідно класифікації, запропонованої київським дослідником В. Ковальчуком [1], відносяться до агітаційно-пропагандистських та внутрішньогалузевої групи. Переважну більшість з них складають інформаційні вістки, повідомлення, огляди подій, відомості з терену, звіти низових ланок Організації. Наприклад, звіт курінного політвиховника «Криги» з рейду відділів 1122 і 1010 від 8.09.1944 р. [2, арк.11–12], місячний розвідний звіт від 1.11. до 30.11 1944 р. з округи Калуш [3, арк.1–5], звіт «Вишитого» за 7.10.1944 р.[4, арк.75–76], вісті з терену за листопад 1944 р. (Радехівщина, Щиреччина, Яворів) [5, арк.145–147], вісті з Березанської округи від 1–15.10.1944 р.[6, арк.167–169], вісті з терену 15.03.–31.03.1944 р. Тернопільщина. Березанська округа [7, арк.132–137], вісті з терену 15.04.–31.04.1944 р. Львівщина [8, арк.52–55] та інші. Більша частина документів цієї групи зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади в Україні та галузевому Державному архіві служби безпеки України.

Автори «вісток» і «звітів», як правило, надавали керівним органам інформацію про стан справ у тому чи іншому населеному пункті чи в цілому по регіону. Вона включала в себе дані про національний склад мешканців села чи району, їх політичні вподобання, перелік масових заходів (митингів, різноманітних свят тощо), організовуваних як оунівцями, так і представниками радянської влади. Інформаційні повідомлення першої половини 1944 р. містять дані про пересування німецьких і радянських військ окремими населеними пунктами, особливості проведення мобілізаційних акцій в районах Західної України. Ця група документів є дуже важливою для розуміння специфіки формування суспільних настроїв у краї. Вони, зокрема, дають уявлення про масштаби та динаміку залучення місцевого населення до повстанської боротьби на Волині та Галичині, причини розгортання масового антирадянського руху Опору відразу після визволення регіону від німецьких окупантів.

Так, архівні матеріали засвідчують, що в своїй масі галицьке населення (принаймні окремі його категорії, як-от заможне селянство, духовенство, частина інтелігенції) не було готовим беззастережно

прийняти радикальні методи боротьби, пропоновані бандерівцями. Здебільшого воно займало вичікувальну позицію, причому загальна картина суспільно-політичних настроїв населення Галичини не зазнала кардинальних змін і наприкінці весни 1944 р. Проте певна морально-психологічна переорієнтація спостерігалася.

У цьому контексті при визначенні мотивації цієї групи населення для нас особливо цінним був політичний звіт за березень-квітень з Дрогобиччини, побудований у формі аналітичної записки. Автор документу не обмежився сухою інформацією про події, а зробив аналіз суспільно-політичної ситуації в конкретному регіоні та основні чинники, що мали безпосередній вплив на її формування. В ньому, зокрема, відображено причини, що спонукали галицьку інтелігенцію, котра донедавна піддавала критичним сумнівам доцільність розгортання збройного руху Опору і стояла на позиції лояльно-поміркового ставлення до існуючої влади, шукати контактів з оунівським підпіллям. З певним засудженням автором виділяються корисливі мотиви ініціаторів такої співпраці:

«Вони навернулись тільки бачучи, що провалюється одне корито, завчасу шукають іншого, як не корита, то бодай щось в роді того (схоронення для рідні, допомога в транспорті, ну і багато інших філантропічних вчинків. Багато є таких, що ... нарікають на організацію, що вона не опікується інтелігенцією, не дала точних інформацій, що робити, не помагає і т.д.. Дивно і смішно виглядає оцей їхній патріотизм, революційність та ідейність, немовби Україну будувати і за неї гинути мали селянсько-робітничі маси і всі інші, тільки не вони. Немовби їх завдання – приглядатись, осуджувати, обвинувачувати, а опісля хіба тільки панувати при повному кориті у вільній Українській Державі» [9, арк.2].

Даний, та низка документів такого ж походження [10] дали підстави для висновку, що національна еліта під впливом зовнішніх обставин відчула об'єктивну необхідність гуртувати сили навколо найбільш потужного на той час політичного центру – УПА та ОУН(б).

Загалом суспільні настрої, зокрема у галицькій частині Західної України, в першій половині 1944 р. вирізнялися строкатістю – одна частина населення беззаперечно підтримувала український повстанський рух, інша намагалася зайняти максимально нейтральну позицію і тільки незначна частина однозначно визначилася на користь служіння радянській владі. Позитивні зміни на фронті на користь радянської

сторони, зумовлені масовим наступом Червоної армії, детермінували зміну суспільних настроїв.

Архівні документи як оунівського так і радянського походження зафіксували чимало прикладів посилення антирадянських настроїв, що вилилися у масовий спротив місцевого населення радянській владі. У фондах Тернопільського обласного архіву зберігаються довідки, доповідні записки начальників та уповноважених райвідділів НКВС, різного рангу керівників місцевих партійних комітетів, у яких наводяться факти не тільки збройного, але й пасивного опору владі на рівні окремих сіл [11]. Важливість цих документів полягала, насамперед, у тому, що вони дають можливість подивитися на одні й ті ж події очима обох антагоністичних сторін.

З метою запобігти зростанню протестних настроїв серед населення західноукраїнського регіону радянська влада акумулювала тут максимум свого ресурсу, в першу чергу – силового та пропагандистського, що спричинило критичне загострення суспільно-політичної ситуації в краї. Йдеться не тільки про силове протистояння (збройного підпілля й УПА проти озброєних підрозділів відповідних державних силових структур), але й про конфлікт соціального характеру. У своєму бажанні нав'язати сталінську ідеологію соціальної організації суспільства, стрижневою лінією якої “була зневага до особистості, абсолютизація лжеколективістських начал соціальності, трактовка людини як «гвинтика» великого соціального механізму «диктатури пролетаріату»” [12, с.287], представники більшовицько-радянської влади грубо і почасти жорстоко руйнували традиційно усталені морально-етичні норми співжиття західноукраїнської громади.

У суто імперських традиціях почалося активне втілення у практику життя римського принципу «Divide et impera» («розділяй і володарюй»). Оскільки використати традиційний для більшовизму поділ суспільства за класовою ознакою – на експлуататорів та експлуатованих – не видавалося за можливе (по-перше, рівень майнового розшарування західноукраїнського населення був дуже низький, по-друге, процес втілення принципу «соціальної рівності» в життя вже був «успішно» реалізований в період радянзації краю 1939–1941 рр.), то «полювання на відьом» здійснювалося здебільшого під політичними гаслами.

Переслідуванню піддавалися всі, хто був запідозрений у співпраці з окупантами, в першу чергу – учасники та симпатичні оунівського підпілля та УПА. Хоча населення Західної України психологічно було готове до зустрічі з радянською владою, проте розмах здійсню-

ваних нею репресій вражав своїми масштабами. Як стверджували очевидці,

“перші місяці більшовицького побуту були жахливі: велике перенасичення в терені війська, масові облави, арешти, вішання, мордування, знищення, насилування жінок, евакуація, насильна мобілізація” [13, арк.19].

Усе це загалом справляло вкрай гнітюче враження на місцеве населення.

Можливо дещо опосередковану, але без сумніву надзвичайно важливу роль у загальному процесі формування суспільно-політичної ситуації в регіоні відіграла кадрова політика, здійснювана тут офіційною владою в означений нами період. У перші місяці 1944 р., тобто напередодні вступу частин Червоної армії на територію західних областей України, проблема реконструкції тут радянської політичної системи стояла надзвичайно гостро.

На початку 1944 р. відповідним рішенням ЦК КП(б)У у Ровенській, Волинській, Тернопільській, Львівській, Дрогобицькій, Станіславській областях було відновлено обкоми компартії, облвиконкоми і обкоми комсомолу. Оскільки саме ці структури формували основу радянської політичної системи, були її наріжним каменем, то підбору кадрів на посади у радянсько-партійні органи влади керівництво держави і республіки приділяло багато уваги. В першу чергу це стосувалося представників вищого ешелону регіональної влади (секретарів обкомів, райкомів, міськкомів КП(б)У, голів райвиконкомів та ін.), кандидатур, які повинні були відповідати не стільки професійним характеристикам, скільки морально-етичним нормам «відданого борця за світле комуністичне майбутнє».

На найвищому рівні було прийнято рішення про максимальне залучення на керівні посади більшовицько-радянських органів влади у західні області України колишніх членів радянських партизанських загонів та спеціалістів, відряджених (так званих, «командировочних») з інших регіонів України. Найбільш повну інформацію про їх кількісний склад, національність, освітній рівень можна знайти у фондах обласних архівів та ЦДАГО України. Періодично секретарі з кадрів обласних партійних комітетів готували довідки, в яких аналізували стан кадрового забезпечення на місцях. Наприклад, у документі, підготовленому на ім'я М. Хрушова «Про стан у районах Тернопільської області, визволених від німецької окупації», вказувалося, що туди

“на 10.03.1944 р. відправлено для роботи відповідальних партійних, радянських і господарських працівників – 29 чоловік. З них, виконуючих обов’язки секретарів райкомів КП(б)У – 7, виконуючих обов’язки голів виконкомів депутатів трудящих – 7, а решта – на різні керівні роботи в районах” [14, арк.1-2].

Впродовж наступного місяця ситуація дещо покращилася. Принаймні, у квітні секретар із кадрів Тернопільського ОК КП(б)У Зозулев у довідці «Про стан комплектування керівними кадрами обласних організацій, районних комітетів КП(б)У і райвиконкомів депутатів трудящих» інформував секретаря ЦК Кириченка про те, що

“станом на 25.04.1944 р. укомплектовано першими секретарями 26 райкомів КП(б)У, другими – 28 райкомів і секретарів РК КП(б)У по кадрах – 17. Головами райвиконкомів укомплектовано 29 районів. Загалом комплектування обласних організацій іде вкрай повільно” [15, арк.57–58].

Зі схожими проблемами зіткнулося керівництво й інших західних областей України. Досить повну інформацію про кількість і особливості розстановки кадрів у Львівській області можна почерпнути з «Довідки про наявність та розстановку керівних партійних, радянських і господарських кадрів Львівської області станом на 15.04.1944 р.» [16, арк.1–10]. На відміну від своїх колег з інших областей, керівництво Станіславської області визнавало відсутність у регіоні

“бази для підбору і висування людей на керівну партійну, радянську і господарську роботу. Всі наші організації, – вказувалося в одному з документів, – комплектуються виключно за рахунок присланих ЦК КП(б)У і наркоматами, враховуючи, що ці кадри присилаються в дуже обмеженій кількості, обком особливу увагу приділяє їх правильній розстановці і вивченню” [17, арк.4].

Автор «Довідки про наявність та розстановку керівних партійних, радянських і господарських кадрів Станіславської області станом на червень 1944 р.», дає доволі детальну характеристику кадрового десанту зі Східної України [18, арк.1–10]. Аналіз вміщеної у документі інформації дозволяє зробити висновок, що переважаюча кількість відряджених на роботу за національністю були українці, віком від 25 до 40 років, члени ВКП(б), із середньою освітою.

Загалом у 1944 р. органи більшовицької влади на місцях відчували не тільки гостру нестачу спеціалістів-професіоналів, а, в першу чергу, членів більшовицької партії, приналежність до якої була однією з умов призначення на номенклатурну посаду. Логічність такого висновку підтверджує зміст виступів учасників наради секретарів райкомів КП(б)У з кадрів, що відбулася 2-3 червня 1944 р. в Ровенському обкомі КП(б). Лейтмотивом усіх доповідей були слова Сталіна, процитовані одним з виступаючих: «Правильно підбирати кадри і правильно розставляти їх на роботі – це значить підбирати працівників, по-перше, за політичною ознакою, тобто, чи заслуговують вони політичної довіри, по-друге, за діловою ознакою, тобто чи придатні вони для такої-то конкретної роботи» [19, арк.63]. Тому-то й не дивно, що на фоні фактично повної відсутності фахівців з різних галузей господарства (в тому числі, й керівної ланки) представники райкомів висловили думку звернутися до ЦК КП(б)У з проханням посприяти у наданні допомоги

«в першу чергу, такими кадрами, як лектори, заввідділами пропаганди, агітатори, заввідділами обкому, міськкому і РК КП(б)У, секретарі райрад» [20, арк.5].

Зі зрозумілих причин ключові посади регіонального масштабу априорі не могли займати вихідці з місцевого населення, оскільки, з точки зору радянської влади, його представники не витримала випробування на політичну зрілість, «заплямувавши» себе прямою чи опосередкованою участю в оунівському підпіллі та УПА. Тому основну частину керівних кадрів 1944–1945 рр. у західних областях України складали колишні члени радянських партизанських загонів та приїжджі зі Східної України.

Згідно офіційної статистики, поданої в авторитетних радянських джерелах, тільки впродовж двох повоєнних років (до середини 1946 р.) в західні області УРСР зі східних та інших республік Радянського Союзу було відряджено понад 86 тисяч партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів [21, с.71]. Про кількість таких працівників на середину 1944 року свідчать дані, розміщені в *Таблиці 1*.

**«Інформаційна записка
організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У
про господарсько-політичне становище» [22, арк.2].**

Область	Разом партійних працівників	Зокрема		Радянські працівники
		Секретарів РК КП(б)У	Зав. орг.-інструкторськими відділами	
1. Волинська	71	47	2	32
2. Дрогобицька	31	12	3	4
3. Львівська	89	35	7	13
4. Ровенська	86	64	–	25
5. Тернопільська	120	51	13	22
6. Станіславська	129	34	14	15
Разом	526	243	39	111

Як видно з таблиці, левову частку відряджених на роботу до західних областей України склали партійні працівники (їх майже в 5 разів більше, ніж радянських). Саме на них покладалося завдання здійснювати загальне керівництво процесами відбудови зруйнованого господарства; боротьби зі збройним антирадянським національним рухом Опору та насадження комуністичної ідеології.

Проте далеко не завжди вони могли впоратися з покладеними на них обов'язками. Причин цьому було декілька. По-перше, часто на відповідальних посадах виявлялися професійно некомпетентні, безініціативні люди, основним критерієм відбору котрих нерідко виступав зовнішній формальний чинник – належність до лав ВКП(б). Це було однією з низки причин низької ефективності роботи місцевої влади. Проте оперативно замінити таких посадовців на більш якісних професіоналів у 1944 – першій половині 1945 рр. не було можливості. І тільки з другої половини 1945 – на початку 1946 рр. республіканська і місцева влада змогла більш об'єктивно і неформально підійти до вирішення проблеми кадрів, про що свідчать протоколи окремих засідань бюро комітетів КП(б)У західноукраїнських областей, присвячені роз-

гляду питань про підготовку, підбір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів [23].

Ще однією причиною низької ефективності праці номенклатурних працівників було те, що більшість із числа відряджених змінювали місце роботи не з власної волі, а за наказом Партії, тому, вважаючи себе у тимчасовому відрядженні, відповідно їй поводитися. Вони не переймалися глибоко проблемами краю: чи то соціально-економічного, чи політичного характеру. Місцеве населення сприймалося ними мало не як аборигени, тому переважна більшість з них не обтяжувало себе вивченням української мови та культурних традицій. Звідси – прояви взаємної підозрілості, недовіри, що, підсилювані актами терору та тотальних репресій з обох сторін, легко переростали у ворожість, які безпосередньо позначалися на загальній суспільно-політичній ситуації.

Багато було й таких, які усіма правдами і неправдами намагалися втекти з “бандерівського” краю. З цього приводу секретар Тернопільського обкому КП(б)У Компанець в листопаді 1944 р. доповідав у Київ:

“За останній місяць почастишали випадки дезертирства відповідальних партійних і радянських працівників, направлених ЦК для роботи в область. Так, з числа присланих з парткурсів Запорізької і Вінницької областей, відразу дезертирувало 10 чоловік. Окремі комуністи, що прибули в область, ведуть себе зверхньо і часто виїжджають назад до Києва чи в область, звідки приїхали. Так, відряджений на роботу голови райвиконкому т. Олійник К.А., отримавши призначення головою Шумського райвиконкому в район не поїхав, а повернувся назад” [24, арк.148].

Як засвідчують архіви, такі випадки були непоодинокими в усіх західних областях і сприяли формуванню в свідомості місцевого населення негативного образу «східняка».

Отже, аналіз джерельної бази з визначеної нами проблеми дає підстави зробити декілька узагальнюючих висновків. По-перше, єдиного джерела, в якому б всебічно характеризувалася суспільно-політична ситуація в західноукраїнському регіоні у 1944 р. немає. Більш-менш об’єктивну схему процесу його формування можна накреслити шляхом співставлення оунівських та радянських документів, нерівномірно представлених в центральних архівах (ЦДАГО і ЦДАВОВ) України та обласних – Львівському, Тернопільському Івано-Франківському, Рівненському та Волинському. Безпосередній вплив на характер суспільно-політичної ситуації в західних областях УРСР мала кадрова

політика радянської влади. У 1944 р. вона була не зовсім послідовною, дещо хаотичною і, як наслідок, – несла за собою великі людські втрати в особі місцевого керівництва рівня окремих сіл (здебільшого голови та секретарі сільрад) і районів. Основним джерелом кадрового поповнення більшовицько-радянських органів влади виступали відряджувані за цільовим направленням з інших регіонів країни. Їх діяльність, а подекуди і бездіяльність, викликала гостре несприйняття з боку місцевого населення і почасти виступала генератором загострення суспільно-політичної ситуації.

Джерела та література

1. Ковальчук В. Види документів мережі ОУН (б) і Запілля УПА на Волині та Поліссі у роки Другої світової війни // http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2005.13.07-11.php;
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні (ЦДАВОВ України). ЦДАВОВ України. – Ф.3836. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.11-12.
3. ЦДАВОВ України. – Ф.3836. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.1-5.
4. Державний галузевий архів Служби Безпеки України. – (ДГА СБ України). – ФДВ 376. – Т.62. – Арк.76-77.
5. ДГА СБ України. – ФДВ 376. – Т.79. – Арк.145-147.
6. ДГА СБ України. – ФДВ 376. – Т.75. – Арк.167-169.
7. ДГА СБ України. – ФДВ 376. – Т.75. – Арк.132-137.
8. ДГА СБ України. – ФДВ 376. – Т.79. – Арк.52-55.
9. ЦДАВОВ України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр. 150. – Арк. 2.
10. ЦДАВОВ України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр. 151. – Арк. 31; ЦДАВОВ України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр. 14. – Арк. 50-53; ЦДАВОВ України. – Ф.3836.– Оп.1. – Спр. 64.– Арк. 30-33.
11. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. 21 – Оп.-1 – Спр.5 – Арк.6-8; ДАТО. – Ф. 24 – Оп.-1 – Спр.14 – Арк.12-13; ДАТО. – Ф. 24 – Оп.-1 – Спр.14 – Арк. 10-11.
12. Україна: проблеми самоорганізації / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К., 2003.– Т.1.
13. ЦДАВОВ України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.156.
14. ДАТО. – Ф. П-1 – Оп.-1 – Спр.101 – Арк.1-2
15. ДАТО. – Ф. П-1 – Оп.-1 – Спр.101 – Арк.57-58.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.45. – Спр.963. – Арк.1-10.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.962.
18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.962. – Арк.1-10.

19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.961.
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.961.
21. Історія Української РСР – К.,1979. – Кн.1.
22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.46. – Спр.301.
23. ДАТО. – Ф. П-1 – Оп.-1 – Спр.467 – Арк.1-150; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.345.
24. ДАТО. – Ф. П-1 – Оп.-1 – Спр.101.

Галина Стародубець (*Біла Церква, Україна*) **Висвітлення суспільно-політичної ситуації в західних областях України в 1944 році крізь призму архівних документів**

У статті на підставі архівних документів аналізуються основні чинники, що впливали на формування суспільно-політичної ситуації в західноукраїнському регіоні у 1944 р. Також визначено, яким чином на її формування впливала кадрова політика більшовицько-радянської влади, здійснювана тут в означений нами період.

Ключові слова: західноукраїнський регіон, суспільно-політична ситуація, ОУН, радянська влада, номенклатура

Галина Стародубець (*Белая Церковь, Украина*) **Освещение общественно-политической ситуации в западных областях Украины в 1944 году сквозь призму архивных документов.**

В статье на основании архивных документов анализируются основные факторы, оказавшие влияние на формирование общественно-политической ситуации в западноукраинском регионе в 1944 г. Также определено, каким образом на ее формирование повлияла кадровая политика большевистско-советской власти, осуществляемая здесь в этот период.

Ключевые слова: западноукраинский регион, общественно-политическая ситуация, ОУН, советская власть, номенклатура

Galina Starodubets (*Bila Cerkva, Ukraine*) **Elucidation of socially-political situation on the territory of western regions of Ukraine in 1944 with the help of the documents from the archives.**

In the article, based on the documents from the archives the main factors, which influenced the forming of socially-political situation on the territory of western regions in 1944, are analyzed. It is also defined how the human resources management of Bolshevik-soviet power, which was realized here during the determined period, influenced the formation of this situation.

Key words: Western Ukrainian region, social-political situation, OUN, soviet power, nomenclature.

Володимир КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

**Інформаційний потенціал
хроніки загону УПА
ім. Колодзінського
(Волинь і Полісся, 1943–1945 рр.)**

Рівень вивчення історії Української повстанської армії (*дали* – УПА) залежить від повноти актуалізації її джерельної бази. Важливо, щоб не були обійдені дослідницькою увагою ті з різновидів повстанської документації, які мають вельми багатий інформаційний потенціал. “Хроніки” (трапляється й інша назва – “хронології подій”) – один з таких різновидів.

Парадоксально, але тому, що нині є змога вивчати нотатки “хронікерів” УПА часів Другої світової війни, маємо завдячувати радянським партизанським з’єднанням, а також органам державної безпеки. Радянські спеціальні органи скрупульозно відстежували повстанське діловодство, внаслідок чого артефакти бандерівського руху, зокрема і хроніки, відклалися у кількох вітчизняних архівах. На такі документи можна натрапити у фонді 57 Центрального державного архіву громадських об’єднань, фонді 13 Галузевого архіву Служби безпеки України, фонді Р-30 Державного архіву Рівненської області [19, арк.67–81].

Хроніки УПА є наративами чи писемними організаційними документами? По-перше, вони далеко не завжди створювалися через призму суб’єкта-укладача [10, с.28]. По-друге, керівництво повстанської армії цілеспрямовано намагалось надати процесові написання хронік (а також спогадів та щоденників) масового та загальнообов’язкового характеру. Інструкція Головного командування УПА (вересень 1943 р.) зобов’язувала політичного працівника кожного військового підрозділу вести хроніку [13, с.28]. Відтак, хроніки є документами, повноцінною складовою документального комплексу, який зберігся від УПА.

Відомості хронік, як правило, мають описовий характер, а не аналітичний. Кожна з подій, про які йдеться, прив’язується до певної дати. Таким чином, такі документи є різновидом звітної (виконавчої)

документації УПА. По-сусідству з хроніками у схемі класифікації за різновидами¹ розміщуються періодичні звіти, розвідувальні “інформації” та “вістки”. Втім, між хроніками та іншими звітними документами є чітка різниця. Її встановив командир УПА на Північно-західних українських землях Дмитро Клячківський (“Клим Савур”) у своєму наказі ч. 9 від 1 вересня 1943 р.: “... донесення мусять бути змістовні, короткі і докладні, без *літературного* (курсив мій – В.К.) опису поодиноких боїв, що належить вже до хроніки” [3, арк. 207].

Деякі зі збережених хронік великі за обсягом, за ними можливо простежити широкий спектр нюансів історії певного повстанського підрозділу, інші – лаконічні, охоплюють лише незначний хронологічний відрізок і стосуються якогось локального ареалу. Так, хроніка підрозділу УПА “Чорноморця” волинської групи “Енея” умістилася всього на 4-х сторінках. У ній йдеться про події, що сталися у березні-червні 1943 р., зокрема докладно висвітлені обставини створення згаданого підрозділу на Острожчині [7, арк.83–86]². Хроніка загону ім. “Остапа” групи УПА “Заграва” обширніша, займає 27 аркушів. Її почали писати з січня 1944 р. Верхня хронологічна межа документа сягає березня місяця. За цей період назва загону встигла змінитися на “Батуринський”. Прикро, що оригінал цього документу фактично втрачений для археографів – текст дуже вицвів [17, арк.49–76]. Цікаво, що збереглося продовження згаданої вище хроніки. Перша його частина – за квітень [18, арк.5–15], а друга – за травень 1944 р. [18, арк.1–4]. Стан збереження останньої також катастрофічний.

За своїм інформаційним потенціалом і обсягом хроніка загону ім. Колодзінського значно виграє у згаданих вище джерел. Документ “розмістився” аж у двох справах фонду Р-30 Державного архіву Рівненської області. Писали хроніку одразу декілька політичних

¹ Схема поділу документів ОУН(б) і УПА за різновидами розроблена за нашою участю, з жовтня 2008 р. апробується у Інформаційно-довідковій залі Галузевого державного архіву Служби безпеки України (м. Київ). Співробітники ГДА СБУ щойно розсекречені документи оцифровують і розміщують їх (за схемою розподілу) у електронній базі даних, до якої має доступ кожен бажаючий.

² Ідентифікацію місцевості, у якій оперував відділ “Чорноморця”, ускладнює те, що автор документа скорочував назви населених пунктів до першої чи кількох перших літер: Т... (потрібно – Тайкури), Буд. (потрібно – Будараж).

виховників³ (так в УПА називалися особи, функції яких нагадували діяльність політруків Червоної Армії) [6, арк.142; 5, арк.14–15]. Один з політвиховників мав псевдонім “Канада”.

Як випливає зі змісту документа, спершу загін ім. Колодзінського належав до групи УПА “Заграва”, яка з серпня-вересня 1943 р. діяла у північних та центральних районах сучасної Рівненської області. Та, в свою чергу, підпорядковувалася Головному командуванню УПА на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) (к-р Д. Клячківський). Проте в липні 1944 р. військову одиницю включили в упівське з’єднання груп № 33 (“Завихост”), де вона знаходилася до початку 1945 р. До листопада ЗГ № 33 очолював “Остріжський” – колишній перший заступник командира групи УПА “Заграва” Івана Литвинчука (“Дубовий”). Починаючи з 1 листопада 1944 р. на чолі загону став Литвинчук, “Остріжський” став його першим заступником (і начальником військового штабу), “Яворенко” – другим заступником (і керівником оперативного відділу) [8; 2, арк.17, 23, 30].

Чисельність загону постійно змінювалася. Якщо восени 1943 – у березні 1944 рр. він нараховував 240 чол., у вересні 1944 р. – 360 чол. [2, арк.53], жовтні 1944 р. – близько 200 чол. [1, арк.461], то у січні 1945 р. туди входило менше ніж 200 чол. [2, арк.54; 20, арк.184], а через 1 місяць – 200 чол. [2, арк.75].

Слід зазначити, що за хронікою загону ім. Колодзінського добре простежується як змінювалася назва підрозділу. Автори хроніки загону ім. Колодзінського розпочинають виклад історії з вересня 1943 р. [8, арк.1]. Сотня М. Скуби (“Лайдака”) – “кістяк”, який поступово “оброс-тав м’язами” і з часом перетворився на військовий відділ УПА, у складі 3-х сотень. Ними командували “Лайдака”, “Ярко”, “Гук”. Окреме місце у структурі загону займала кіннота “Гонти” [8, арк.1 зв.].

У перші місяці 1944 р. відбулася реорганізація № 1 загону. Його у квітні-травні назвали на честь Корсунської битви – героїчної перемоги Б. Хмельницького та його соратників над поляками на першому етапі Визвольної війни 1648–1657 рр. [14, с.644]. Новим командиром оновленої військової одиниці став легендарний Д. Калинюк (“Ярок”) [15], Військово-польову жандармерію очолив “Аршин” [8, арк.21 зв.].

³ Починаючи з пізньої осені 1944 р. у бригаді ім. “Лайдаки” хроніку повинен був писати т.зв. персональний старшина при штабі. З січня 1945 р. цей обов’язок у бригаді “Пам’ять Крут” покладався на командирів “відділів та підвідділів”.

а інтендантуру – “Беркут” [8, арк.27]. Поділ на 3 сотні зберігся. Якщо в квітні-травні їх очолювали “Ярко”, “Задума” і “Кора”, то вже у червні сотнями командували “Давун”, “Верховинець” і “Задума” [8, арк.23, 29 зв.–30]. Через місяць “Давуна” замінив “Звір” [8, арк.33].

Реорганізація № 2 завершилася в липні 1944 р. Корсунський загін перетворився на “бригаду ім. Лайдаки” – на честь М. Скуби (“Лайдака”), котрий загинув ще 1 березня у бою з сотнею НКВС на околиці с. Дубров’я Володимирецького району (тепер – Рівненська область) [14, с.641] і був похований у с. Литвиця [8, арк.40–40 зв.]. На пам’ять про “Лайдаку” насипали “іменну” символічну могилу [14, с.697; 12, с.25]⁴. “Ярко” продовжив керувати військовим підрозділом. Він залишався “поза зоною досяжності” для радянських чекістів до листопада, доки ті не дізналися про його посаду з документів, вилучених у вбитого командира бригади ім. Мазепи “Бурі” [2, арк.15]. Як свідчать таємні документи СБУ, подія трапилася на хуторі Гірник поблизу села Кухарська Воля під час чекістсько-військової операції 169 стрілецького полку внутрішніх військ НКВС у Морочанському, Маневицькому, Камінь-Каширському районах Волинської області [2, арк.13]. Політичну роботу військової одиниці курував “Канада” [8, арк.41 зв.].

Якою була внутрішня структура оновленої військової одиниці? Якщо станом на жовтень вона складалася зі сотень “Степана” (з вишкільною сотнею), “Давуна”, “Євгена”, “Шворного” (з кіннотою) [8, арк.44 зв.–45], то пізніше, в грудні, їхня кількість зменшилася до трьох – під керівництвом “Степана”, “Максима”, “Таркуші” [8, арк.43–43 зв.]. Чому так трапилося? Очевидно, вплинув наказ командування ЗГ № 33 від 18 листопада, де йшлося саме про 3 загони [2, арк.7]. Цікаво, що цю вказівку до “Ярка” та його оточення командир з’єднання доніс особисто: “бригада мусить *розростися* до трьох загонів” [8, арк. 43]. Військовий відділ, про який йдеться, і кожна з його 3-х сотень у листопаді 1944 р. отримали спеціальні числові коди. Їх використовували задля конспірації під час листування. Бригада значилася під № 050, її структурні одиниці мали №№ 1541, 1542, 1543. Спільний № польової пошти останніх – 050 [14, с.670; 2, арк.18, 30]. Далі № бригади змінився на 0024 [2, арк.67].

⁴ Насипання символічних могил на честь українців-учасників визвольних змагань 1917–1921 рр., героїв УВО і ОУН уперше було системно запроваджене на західноукраїнських землях тамтешнім Крайовим проводом ОУН(б) під керівництвом Степана Бандери ще на початку 1930-х рр. Це допомагало оунівцям здобувати прихильність цивільного населення.

Остання реорганізація військового відділу “Ярка” припадає на початок 1945 р. Цього разу його перейменували на “Бригада “Пам’ять Крут” – на честь полеглих українських юнаків під Крутами. Рік розпочався з болісної втрати – у лютому “Ярко” був убитий (дані переліку осіб, які розроблялися за агентурною справою НКВС УРСР “Зверхники”). На момент смерті він виглядав так: “26 років, високий на зріст, шатен, обличчя видовжене, ніс прямий, носить німецьку шинель, підбиту хутром” [2, арк.67]. На нашу думку, “Ярка” міг здати якийсь агент НКВС. Здається, командир це прекрасно розумів і намагався чинити опір інфільтрації до свого військового відділу агентури. Приміром, у другому пункті наказу по бригаді “Пам’ять Крут” від 3 лютого 1945 р. читаємо таке:

“Наказую всім командирам відділів та підвідділів з днем 3.ІІ.1945 р. затримувати і переконтрольовувати козаків та командирів до ступня ком[анди]ра сотенного, переходячих через терен діяння даного командира відділу та підвідділу. Якщо переходять без відома свого вищого командира, затримувати і відставляти до штабу бригади” [6, арк.125].

Іншими словами, за мить до смерті “Ярко” намагався посилити контроль над кадровим складом бригади.

Після смерті командира “Ярка” військовий відділ почав стрімко занепадати.

“... рештки розбитого відділу перебрав агент НКВД Аршин, який цей відділ довів до цілковитої деморалізації і розкладу. По усуненні Аршина ... поставлено на його місце Кармелюка, також агента НКВД, який з агентом Сніжком докінчив цілий відділ, так що при перевірці відділу у місяці вересні [1945 р.] був переверований на 90 %” [14, с.713].

Хроніка загону ім. Колодзінського – чудове джерело з вивчення тактики, якої дотримувався цей підрозділ УПА. Упродовж усього свого існування загін рейдував, уникаючи відкритих повномасштабних сутичок з ворогами. Хоча командир 3Г УПА № 33 І. Литвинчук (“Дубовий”) і писав у наказі № 4 від 8 листопада 1944 р. про необхідність збільшення кількості “боїв наступального характеру та рейдів” [2, арк.21], на практиці повстанці виконували другий пункт вказівки – радо вирушали саме у короткострокові рейди. У кожному з них вони не залишалися на тому самому місці більше ніж на 1–3 доби. За нашими підрахунками, зробленими на підставі хроніки загону ім. Колодзінського, упродовж

вересня 1943 – лютого 1945 рр. підрозділ змінив дислокацію понад 150 разів (!). Довші затримки якщо і були, то лише на свята чи у разі прибуття військової інспекції з перевіркою.

Як правило, згаданий військовий підрозділ рейдував на обмеженому відрізку простору, на території кількох районів однієї чи двох областей. Так, с. Трипутні чи його околиці як місце його перебування згадуються в аналізованому документі аж 9 разів [8; 9]. Навесні 1944 р. підрозділ намагався оперувати поряд з місцем перебування військового штабу групи УПА “Заграва”. Інколи він співдіяв з охороною цього штабу [8, арк.25]. Прикметно й те, що починаючи з літа підрозділ УПА, про який йдеться, часом ненадовго розформовувався і оперував у вигляді тимчасових ситуативних груп. Так, “Степан” і “Давун” 28 липня очолили дві з них [8, арк.36]. За потреби котрась з них могла віддалятися від “своїх” і співдіяти з “сусідніми” військовими відділами УПА (під кер. “Галайди”, “Гамалі”, “Чорноти”⁵) [8, арк.31–31 зв.]. Командир “Ярок” з кіннотою, як правило, перебував неподалік осердя військового відділу, а не разом з ним, хоча і навідувався туди. Можливо, це робилося з конспіративних міркувань, щоб ворог не розгромив відділ одразу.

Загін ім. Колодзінського (“Корсунський”) брав активну участь у збройних сутичках. Нам не вдалося виявити документів про бої загону з німцями. З іншого боку, відомостей про бої його сотень з підрозділами ЧА (Червоної Армії) чи НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ) більше ніж удосталь.

Велика битва підрозділу загону (сотня “Давуна”) з т.зв. “більшовиками” відбулася у жовтні 1944 р. За допомогою боївки “Кори” “Давун” оточив прибічників радянської влади у с. Озерськ Висоцького району. Цей епізод збройної боротьби цікавий тим, що українські повстанці багатьох захопили у полон, вилучили зброю, провели з ними “політичну гутірку” і ... відпустили [14, с.735].

Крім відкритої збройної боротьби, активно практикувалася диверсійна робота. Спеціальна група військового підрозділу, про який йде мова у цій статті, успішно діяла під “радянською маркою” [11, с.67–73]. 18 листопада 1944 р. цій невеличкій структурі (нараховувала 15–30 стрільців) в.о. командира ЗГ УПА № 33 “Остріжський” наказав нападати у несподіваних місцях на ворогів, викрадати радянських працівників на допити, вилучати радянські документи і “найбільш шкідливий елемент”

⁵ Два останні відділи наприкінці червня – на початку липня 1944 р. перебували у Цуманському лісі на Рівненщині.

[14, с.678]. І справді, диверсанти булавного “Євгена” 26 жовтня звели бій з “червоними” [14, с.735].

Деякі сюжети хроніки загону ім. Колодзінського є настільки неординарними, що гідні навіть екранізації. Наприклад, дуже вражає викладена там причина смерті першого заступника командира “Ярка” – сотенного “Давуна”. Цей імовірний наступник “Ярка” 15 листопада 1944 р. трагічно загинув від нещасного випадку. “Впав на фінку, а та вистрілила і поцілила в живіт смертельно. Таке буває на світі. А ще тоді, коли хтось трошки п’яний. Немає дива”, – так своєрідно прокоментував його смерть автор хроніки політвиховник “Канада” [8, арк.41 зв.]. І це не вигадка. Інше джерело – “Золота книга героїв Корсунського загону” (документ-реєстр полеглих воїнів військової одиниці, складений орієнтовно наприкінці 1944-го р.) – підтверджує незвичну загибель “Давуна”. Він там проходить як “старший булавний”, останнім, під номером 103. Зазначається, що “Давун” загинув від “нещасного випадку” в с. Бутово Висоцького району. Поряд уточнюється: смерть “трагічна” [4, арк.44 зв.–45]. Похоронили “Давуна” у с. Литвиця на почесному місці, біля могили легендарного командира “Лайдаки”. З того моменту функції першого заступника “Ярка” почав виконувати “Степан”. А у грудні 1944 р. він навіть виконував обов’язки командира [14, с.699].

Ще один цікавий сюжет хроніки (для майбутнього фільму?) стосується панічної втечі *радянських партизанів* від повстанців “Корсунського” загону. Подія сталася 14 травня 1944 р. Разом з охороною, вихованцями підстаршинської школи та двома сотнями “Кузьми” активісти загону атакували *невідомих* (у хроніці вони абстрактно позначені як “більшовики” чи “червоні”) у лісовому масиві поміж річкою Горинь, залізницею Антонівка–Сарни та відрізком Сарни–Малинськ. Оскільки напад було організовано на світанку, заспані прихильники відновлення на Волині радянської влади стали втікати у напрямку річки Горинь. Не розуміючи, звідки прийшла загроза (називали нападників “німецьким десантом”), вони стрибали у річку з надією перебраться на протилежний бік [14, с.601]. Здійнялася паніка. Дехто просто втопився. Якщо вірити командирові військового штабу групи “Заграда”, втрати, яких зазнали упівці у цій битві, були вдесятеро менші за радянські – 8 проти 83-х убитими. Утім, до цієї інформації потрібно ставитися критично. За спостереженням дослідників І. Марчука та О. Тищенка, якщо говорити про бої між УПА і військами НКВС на Волині у березні–квітні 1944 р., то обидві сторони конфлікту в звітах “... майже в 10 разів завищували втрати суперника” [16, с.66].

Не завжди українські повстанці покидали поле бою переможцями. Правдою історії є і прикрі поразки. Так, у бою з “червоними”, що стався у с. Липно 20 листопада 1943 р., військовий відділ зазнав істотних кадрових втрат, насамперед серед персонального складу сотень “Ярка” (“Махно”, “Тріска”, “Почаєвець”, “Молодняк”), “Гука” (“Цвіт”, “Колода”, “Ганджа”, “Болько”, “Експрес”, “Ватаг”, “Журик”) та кінноти “Гонти” [8, арк.20].

7 червня 1944 р., випадково натрапивши на “два курені червоних” у Степанському районі на Рівненщині, військовий відділ УПА, образно кажучи, “накивав від них п’ятами”. Через 3 дні в тому самому районі, неподалік с. Тельча, зчинилася чергова перестрілка [14, с.645]. Під час нападу повстанців на радянську землянку 6 червня 1944 р. “... звідти швирилася граната. Розірвавшись, ранила тяжко командира Чугайчука в руку і лице” [8, арк. 27–27 зв.]. 4 лютого 1945 р. загинув в радянському оточенні в с. Ромейки керівник СБ бригади ім. Лайдаки “Задума” [8, арк. 48 зв.].

Слід зазначити, що хроніка загону ім. Колодзінського насичена великою кількістю колоритних фразеологізмів. Уведення їх до документу спрощує його сприйняття, він стає доступнішим і “читабельнішим” для ширшого кола зацікавлених осіб, а не тільки для фахівців. Так, в одному місці хроніки зустрічаємо такий епізод з повстанської історії:

“На Бродниці ночуємо. Помучені, бо зробили за день понад 40 км. На другий день того секретаря райпарткому післали в царство Прозерпіни і Плутона, і від’їхали в сторону Трипутень” [9, арк.39].

Інший приклад:

“... червоні з’явилися в с. Литвиці. Також робили сходини з населенням, говорячи, щоб нам не помагати. Але командир Степан відійшов, щоб засісти на них і *жарнути щоб з них посипалося пір’я*” [9, арк. 44].

Хроніка загону ім. Колодзінського – цінне джерело з вивчення повсякденного життя, причому як особового складу загону, так і цивільного населення українського й білоруського Полісся, з яким повстанцям доводилося неодноразово перетинатися, спілкуватися, переконувати у правоті своїх ідей.

Варті скрупульозної дослідницької уваги і такі моменти як навчальні курси в УПА, традиції відзначення свят, функціонування пошти, харчування, приватне інтимне листування (цінне джерело для

дослідників темпераменту, характеру повстанців), тобто все, що так чи інакше стосується повстанського побуту.

Як йдеться у хроніці, у 1944 р., наприклад, здібні стрільці військового відділу опановували премудрощі саперної справи, проходили політичний і підстаршинський навчальні курси. Загін на належному рівні відзначив головні повстанські свята. Серед них – Різдво (7 січня), річниця смерті Симона Петлюри і Євгена Коновальця (28 травня) [8, арк.24 зв., 26, 45].

Часом серед стрільців загону зустрічалися колоритні типажі, здатні своєю неординарністю й почуттям гумору підняти настрій навіть дуже побитих долею. У сотні “Ярка” таким був бунчужний “Вусатий”. Своїм нетривіальним почуттям гумору він розраджував обстановку в будь-якому товаристві [8, арк.15–16].

Отже, хроніка загону ім. Колодзінського – важлива складова виконавчої документації УПА. Автори документа детально простежили бойовий шлях підрозділу, відслідкували долю багатьох його керівників та стрільців. Добре описані битви повстанців з радянськими партизанами, військами НКВС, хоча трапляються перебільшення у підрахунках ворожих втрат. З тексту джерела випливає, що загін дотримувався тактики перманентних рейдів. Він, як правило, не здійснював переходів на далекі відстані, постійно “петляв” тими самими місцями. Хронікам не притаманний “сухий” стиль викладу, мова їхня барвиста, здобрена епітетами, фразеологізмами. Також маємо чудову нагоду довідатися про неординарні випадки з історії загону ім. Колодзінського. Деякі з них гідні екранізації. Хронікери намагалися передати дух особового складу загону. Завдяки їм ми можемо відстежити, як змінювалися настрої стрільців у залежності від того, яким став результат тієї чи іншої битви, яка пора року, які умови повстанського побуту тощо.

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 55 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 4.
2. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 55 (1953 р.). – Спр. 7. – Т. 1.
3. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60.
4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 17.
5. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 26.
6. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35.
7. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 38.

8. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 88.
9. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 89.
10. Ковальський Н. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. – Запорожье, 1999.
11. Ковальчук В. Діяльність відділів УПА в радянських одностроях // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 2.
12. Ковальчук В. Степан Бандера. – К., 2009.
13. Літопис УПА. Нова серія / Сохань П., Штендера Є. (ред.), Вовк О., Павленко І. (упоряд.). – К.,–Торонто, 1999. – Т. 2.
14. Літопис УПА. Нова серія / Сохань П., Штендера Є. (ред.), Вовк О., Кокін С. (упоряд.). – К.,–Торонто, 2006. – Т. 8.
15. Марчук І. Діловодство та архівна справа в УПА–Північ. Неопублікована стаття.
16. Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2007.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 67.
18. ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 73.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 361.
20. ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1537.

Володимир Ковальчук (*Київ, Україна*) **Інформаційний потенціал хроніки загону УПА ім. Колодзінського (Волинь і Полісся, 1943–1945 рр.)**

У статті досліджується зміст хроніки загону ім. Колодзінського – важливого джерела з вивчення структури, території перебування і головних напрямків діяльності цього повстанського підрозділу, повсякденного життя його учасників.

Ключові слова: хроніка, загін ім. Колодзінського, Корсунський загін, бригада “Пам’ять Крут”, “Ярко”

Владимир Ковальчук (*Киев, Украина*) **Информационный потенциал хроника отряда УПА им. Колодзинского (Волынь и Полесье, 1943–1945 гг.)**

В статье исследуется содержание хроника отряда им. Колодзинского – важного источника по изучению структуры, районов пребывания и главных направлений деятельности этого повстанческого подразделения, повседневной жизни его участников.

Ключевые слова: хроника, отряд, им. Колодзинского, Корсунский отряд, бригада “Память Крут”, “Ярко”

Vladimir Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*) **The informational potential of the chronicle of UPA Kolodzinsky group (Volyn and Polissia, 1943–1945)**

The article investigates the essence of the chronicle of Kolodzinsky group – the important source of studying the structure, action areas and the activity of this insurgent division, an everyday life of its participants.

Key words: chronicle, group, the Kolodzinsky group, the Korsunsky group, a brigade “Pamyat’ Crut”, “Yarko”

Тетяна СЕБТА
(Київ, Україна)

Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення

Питання адміністративно-територіального устрою Райхскомісаріату Україна (далі РКУ) в українській історіографії є, начебто, загально відомим і не може викликати будь-яких труднощів або непорозумінь. Проте, інколи в науковій літературі доводиться зустрічати дату створення РКУ 20 серпня і 1 вересня 1941 р.; замість генеральної округи, найбільшої адміністративно-територіальної одиниці РКУ – “генералкомісаріат”; замість округи – “гебітскомісаріат”, “обласний комісаріат” або дивну назву “окружний гебітскомісаріат”; назву однієї й тієї ж генеральної округи як Криму, так і Таврії, не кажучи вже про назву “Райхскомісаріат Україна”, яка існує у багатьох варіантах. Звідки такі розбіжності? Що є вірним? Саме ці питання спонукали звернутися до походження термінів, щоб вірно та уніфіковано застосовувати їх у сучасних наукових дослідженнях.

Райхскомісаріат Україна було створено за наказом Гітлера 20 серпня 1941 р. [20, с.30–31]. В період з 1 вересня 1941 р. по 1 вересня 1942 р. включно військовою владою до РКУ поступово було передано територію Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Кам’янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Ровенської областей, майже всю Миколаївську область (без трьох західних районів), 6 північних районів Тернопільської області, північно-східні райони Вінницької та Одеської областей, а також південні райони чотирьох білоруських областей – Брестської, Пінської (з 1954 р. включена до Брестської), Поліської (з 1954 р. включена до Гомельської) і Гомельської.

Територію РКУ було поділено на шість генеральних округ, ті, в свою чергу, за станом на 1 січня 1943 р. на 114 округ, які охоплювали разом 433 райони [6, с.1–4]. Їх очолювали відповідно: генеральний комісар,

окружний комісар, голова району. У великих містах, що прирівнювалися до округи, управління здійснювали міські комісари (штадткомісари). Найнижчою ланкою в сільській місцевості була сільська громада, яку очолював староста, в містах без поділу на райони – міські громади, а в містах з поділом на райони – міські районні громади [10].

Представники німецької влади займали посади генеральних, окружних і міських комісарів. Місцеве т.зв. допоміжне управління починалося з районного рівня. У великих і малих містах органами місцевого управління були міські управи, на чолі яких у містах з поділом на райони стояв голова, а в містах без поділу на райони – бургомістр [10]. У тому випадку, якщо невелике місто або містечко було місцем осілості генерального або окружного комісара, то посаду бургомістра займав представник німецької влади [14, с.11; 19, с.91]. При цьому варто зазначити, що німці називали бургомістром всіх керівників міських управ незалежно від розміру міста. Голова Київської міської управи, наприклад, також називався у німецьких документах бургомістр [13, с.8]. Проте, це не заперечувало офіційно діючий на той час перекладний термін *голова*.

Вперше тема адміністративно-територіального устрою РКУ і, взагалі, розподілу окупованої території України між нацистською Німеччиною та її союзниками знайшла наукове висвітлення у збірнику документів “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.”, що вийшов у Києві в 1951 р. [19]. Одразу після виходу із друкарні названий збірник документів було заборонено і майже весь його тираж пішов під ніж. Вціліло небагато примірників, які є нині бібліографічною рідкістю. Знищений збірник документів із деякими доповненнями і змінами побачив світ лише у 1963 р. [20].

Термінологія

Саме збірники 1951 р., 1963 р. закріпили у науковому обігу терміни *райхскомісаріат** (Reichskommissariat), *генеральна округа* (Generalbezirk), *округа* (Kreisgebiet/Gebiet), які, звичайно, на той час не були чимось новим, оскільки більшість із них знаходилась в офіційному

* Дана публікація не розглядає відмінності, пов’язані з передачею українською мовою німецького дифтонга **ei**. Український правопис 1993 р. вимагає передавати цей дифтонг як **ай** (райхскомісаріат), а не через **ей** (рейхскомісаріат), як це було за зросійщеним українським правописом 1933 р.

і побутовому обігу протягом чотирьох років (1941–1944 рр.). Потрібно зазначити, що саме такий переклад назв нацистських адміністративно-територіальних одиниць вимагався окупаційною владою, яка закріпила його у квітні 1943 р. [9, с.168; 14, с.50]. До кінця 1942 р. замість терміну *Gebiet* (округа) в усіх документах німецької влади використовувався термін *Kreisgebiet* [15, с.2], що мав перекладатися як *уїзд* [4, с.128]. Проте, якщо судити з тогочасних україномовних періодичних видань, *Kreisgebiet* перекладався як *округа*, а подекуди, навіть, *область*. Це добре видно, наприклад, з назв газет за 1942 р. – початок 1943 р.: “Миргородські вісті: Український часопис Миргородської області”, “Нове життя: Офіційні вісті для міста Пологи та його уїзду”, “Нове Запоріжжя: Офіційні вісті для міста Запоріжжя та його області”.

Звідки ж взялися тоді терміни *генералкомісаріат* замість *генеральної округи*, *гебітскомісаріат* замість *округи*? Їх ввели самі німці. Це – неофіційні терміни розмовної мови. Термін *генералкомісаріат* походить від назви посади керівника генеральної округи – *генералкомісар*, а *гебітскомісаріат* – від назви посади керівника округи – *гебітскомісар* [20, с.15; 2, с.8]. Причому довгий час окупаційна влада вимагала використовувати німецькі назви цих посад, не перекладаючи їх на українську мову [4, с.128]. Тільки у квітні 1943 р. офіційно було прийнято перекладати *генералкомісар* як *генеральний комісар*, а *гебітскомісар* як *окружний комісар* [9, с.168].

Відповідно назві посади керівника адміністративно-територіальної одиниці у розмовній мові стали називати як його апарат управління, так і адміністративно-територіальну одиницю, йому підпорядковану: *райхскомісар* – *райхскомісаріат*, *генералкомісар* – *генералкомісаріат*, *гебітскомісар* – *гебітскомісаріат*. Таким чином, всі три назви мали подвійне значення – апарату управління та адміністративно-територіальної одиниці. Ці неофіційні терміни не рідко можна зустріти в німецькомовних документах за 1941–1942 рр., зокрема *генералкомісаріат* замість *генеральної округи* та *гебітскомісаріат* замість *округи* [7, с.44; 3, с.2; 8, с.212]. Вони були в обігу поряд з офіційними назвами. І лише з контексту можна було зрозуміти, що малося на увазі – адміністрація чи адміністративно-територіальна одиниця.

Тому, саме з метою уніфікації термінів, наказом райхскомісара України від 27 червня 1942 р. було заборонено, крім терміну *райхскомісаріат*, вживати терміни *генералкомісаріат* і *гебітскомісаріат* для означення адміністративно-територіальної одиниці [4, с.103]. Дійсними вважалися лише терміни *генеральна округа* (*Generalbezirk*) і

округа (Kreisgebiet/Gebiet). А згодом, з 1 січня 1943 р., було заборонено використовувати ці терміни (генералкомісаріат і гебітскомісаріат) і у значенні адміністрацій генерального та окружного комісарів. Всі вивіски, дороговкази, штемпелі, печатки мали містити назву посади: “Генеральний комісар...”, “Окружний комісар...” [1, с.124]. Те саме стосувалося терміну *штадткомісаріат* як апарату управління міського комісара (штадткомісара). Однак, за звичкою старі терміни продовжували вживатися і далі, щоправда, у меншому обсязі [21, с.234]. Власне, з німецьких документів вони й потрапили до наукової літератури [44, с.103].

Вважаємо, що терміни *генералкомісаріат*, *гебітскомісаріат* та *штадткомісаріат* допустимо вживати лише при цитуванні або публікації того чи іншого документа, відповідно коментуючи їх. В інших випадках слід користуватися для означення адміністрації термінами *адміністрація генерального комісара*, *окружного комісара* або *міського комісара*, а для означення адміністративно-територіальних одиниць – термінами *генеральна округа*, *округа* та *міська округа*.

Терміни *генералкомісаріат*, *гебітскомісаріат* та *штадткомісаріат* можна вживати також як загальні назви, що означають будинок/ приміщення адміністрації генерального комісара, окружного комісара або міського комісара. Наприклад: “Зайти до генералкомісаріату”, “Надійшла відповідь зі штадткомісаріату”. Але не може бути, наприклад, “генералкомісаріат Києва”, “штадткомісаріат Житомира”, що одразу робить цей термін двозначним і неконкретним.

Щодо назв *генералкомісар*, *гебітскомісар*, *штадткомісар* бажано, на нашу думку, використовувати їхні переклади – *генеральний комісар*, *окружний комісар*, *міський комісар*, або, принаймні, не змішувати їх в одній публікації.

Назва “Райхскомісаріат Україна” у 1941–1944 рр.

Слово *Reichskommissariat* (з нім. імперський комісаріат) означає територію, що знаходиться під управлінням райхскомісара, і в той же час – адміністрацію райхскомісара. Останнє значення було неофіційним. Воно побутувало у розмовній мові, проникаючи часто до службового листування.

Саме двозначність терміну *райхскомісаріат* (територія і адміністрація) стала каменем спотикання вже для перших українських перекладачів і редакторів ще у 1941 р. Це призвело до того, що слово *Україна* у назві райхскомісаріата в перекладі на українську мову стояло

як у називному, так і родовому відмінку – *Райхскомісаріат Україна/України*.

Якщо переглянути періодичні видання, які виходили на окупованій території України, знайдемо лише одну розбіжність у назві райхскомісаріата. Вона стосувалася саме відмінювання назви *Україна*. Те, що термін *райхскомісаріат* писався тоді як *райхскомісаріят/райхскомісаріат* або *імперський/державний комісаріят*, до уваги не беремо, оскільки на суть питання це не впливає. Принципове розходження зводилося до написання назви *Україна*. Одні писали – Райхскомісаріат Україна [42, с.1; 36, с.2; 39, с.4], інші, вони становили більшість, – Райхскомісаріат України [29, с.4; 30, с.3; 31, с.2; 24, с.3; 37, с.2; 26, с.2; 38, с.4; 35, с.3]. При чому одна й та сама газета могла використовувати обидві назви.

У першому випадку райхскомісаріат розглядався як територія, підпорядкована райхскомісару, тобто адміністративно-територіальна одиниця, з чого випливала його назва *Райхскомісаріат Україна*. У другому випадку *райхскомісаріат* розглядався як апарат управління райхскомісаром, що діяв на певній території. При цьому і апарат управління, і територія отримували одну й ту саму назву – *Райхскомісаріат України*. Цю двозначність добре видно з таких заголовків: “Підле вбивство керівних урядовців з Райхскомісаріату України” [28, с.1] – значення апарату управління, і “Райхскомісаріят України більший від Італії” [35, с.3] – значення території.

З часом тенденція до використання назви *Райхскомісаріат Україна* зростала все більше. В окупаційній пресі за 1943 р. майже не зустріти назви *Райхскомісаріат Україна*. З великої кількості переглянутих окупаційних газет за 1943 р. назва *Райхскомісаріат Україна* зустрілася у двох київських газетах – “Последние новости” і “Нове українське слово” [41, с.1; 40, с.1]. Більше того, все частіше стала з’являтися просто назва *Україна*: “На Україну”, “В Україні”, “По Україні” [32, с.1; 33, с.2; 26, с.4; 27, с.4; 34, с.1] і т.д., тоді як приблизно до кінця 1942 р. у тодішній періодичній пресі в залежності від газети можна було зустріти лише прикметник “український”, а назва *Україна* зустрічалася, головним чином, у згадках про минуле або в поєднанні зі словом райхскомісаріат. Все більше використання назви *Райхскомісаріат України* було, на нашу думку, знаком відношення українців до утвореного на їхній території райхскомісаріата, як до уособлення апарату управління окупаційної влади.

Яку ж позицію займали самі німці щодо терміну *райхскомісаріат*? У наказі райхскомісара України від 27 вересня 1942 р. про заборону

використання термінів *генералкомісаріат* і *гебітскомісаріат* щодо терміну *райхскомісаріат* зазначалося:

“Термін “райхскомісаріат” діє тільки для означення всієї території, підпорядкованій управлінню райхскомісара України” (Der Ausdruck “Reichskommissariat” dient nur zur Bezeichnung des gesamten der Verwaltung des Reichskommissars für die Ukraine unterstellten Gebiets) [1, с.55].

Тобто, самі німці на протигагу від українців не розглядали райхс-комісаріат як апарат управління.

Для поняття адміністрації будь-то райхскомісара, генерального комісара або окружного комісара існував офіційний термін *Dienststelle* (штаб/відомство/служба). Адміністрація райхскомісара України називалася так само як і його посада *Reichskommissar für die Ukraine* (райхс-комісар України). Такий заголовок мають усі документи, які виходили з його адміністрації.

Власне від назви посади – *райхскомісар України* (інколи зустрічається дослівний переклад *райхскомісар для України*) виник неофіційний термін *Райхскомісаріат України* (*Райхскомісаріат для України*) у значенні адміністрації райхскомісара, що й поширився на назву адміністративно-територіальної одиниці. Наприклад: “Текстильна промисловість у *Райхскомісаріаті для України ...*” [27, с.4].

Неофіційний термін *райхскомісаріат* у значенні адміністрації використовувався і в німецьких документах, оскільки він був зручнішим ніж громіздке словосполучення – *штаб (відомство/служба) райхскомісара України*. Його можна зустріти у листуванні або внутрішній документації німецьких чиновників [5, с.46 і 64; 22, с.344]. Крім того, воно увійшло в лексику місцевої української періодичної преси (див. “Підле вбивство керівних урядовців з *Райхскомісаріату України*” [28, с.1]), а звідси у художньо-публіцистичну [18, с.52 і 55] і наукову літературу.

Отже, офіційно німці уникали використовувати термін *райхс-комісаріат* для означення апарату управління, так само як українці не визнавали його тільки у значенні адміністративно-територіальної одиниці. І у першому, і у другому випадку відчувається тенденційність. Позиція українців зрозуміла – вони не були господарями на своїй землі, де панувала німецька окупаційна влада, що і підкреслювалося ними у назві *Райхскомісаріат України*, а приблизно з кінця 1942 р. часто просто *Україна*. Німці ж не хотіли допустити ототожнення влади і адміністративно-територіальної одиниці, щоб не було підміни понять.

У науковій літературі як радянській, так і сучасній українській, проблеми у цьому питанні практично не існувало і не існує. Науковці розглядають Райхскомісаріат Україна як адміністративно-територіальну одиницю середньої ланки окупованих східних територій. Вона мала свій кордон, свою валюту – карбованець, яка була в обігу лише на її території, свою банківську систему, представлену Центральним емісійним банком України і мережею господарчих банків. Це відрізняло її від інших утворених адміністративно-територіальних одиниць німецького цивільного управління в окупованих країнах Європи, і в першу чергу від Райхскомісаріата Остланд, адміністративно-територіальний устрій і управління якого були досить схожими. Таким чином, з двох історичних назв адміністративно-територіальної одиниці – *Райхскомісаріат Україна* і *Райхскомісаріат України* – дійсному стану речей відповідає перша назва – *Райхскомісаріат Україна*.

Що стосується терміну, який означає апарат управління райхскомісара, слід, на нашу думку, використовувати термін *адміністрація*, а не *райхскомісаріат*, інакше знову можна наступити на ті самі граблі. Знову відбудеться підміна понять, адміністративно-територіальна одиниця замінить управління і навпаки. Звичайно, повністю уникнути цього буде інколи досить важко. У таких випадках слід давати відповідний коментар.

Назва “Райхскомісаріат Україна” у сучасній науковій літературі

Вірно послуговуючись назвою *Райхскомісаріат Україна*, сучасні дослідники не мають однастайності щодо написання цієї назви. У науковій літературі як українській, так і російській, можна зустріти, крім зазначеного варіанту, ще: *райхскомісаріат Україна*, “*Райхскомісаріат Україна*”, *райхскомісаріат “Україна”* і *Райхскомісаріат “Україна”*.

Як бачимо, усі розходження зводяться до двох пунктів:

- 1) заключення в лапки слова *Україна* або усієї назви;
- 2) написання слова *райхскомісаріат* з великої чи малої літери.

Виходячи з основного принципу перекладу – максимально точно передавати власну назву або зміст тексту і не спотворювати при цьому закладеної в них інформації, маємо суттєві зауваження по першому пункту. Не має жодних підстав брати назву *Україна* в лапки, а тим більше всю назву, оскільки вони відсутні в оригіналі.

Відомий лише один випадок, коли назву *Україна* було взято в німецькому тексті у лапки. Це – наказ Гітлера про створення РКУ від 20 серпня 1941 р. При повідомленні про присвоєння новоствореному

райхскомісаріату назви *Україна* це слово було взято у лапки, і далі по тексту воно так і залишилося – *Reichskommissariat "Ukraine"* [46, с.47–48]. У цьому випадку, без сумніву, правильним перекладом є *Райхскомісаріат "Україна"*. У наступних німецьких документах лапки в слові *Україна* зникли і закріпилася назва *Reichskommissariat Ukraine*. Принаймні, серед великої кількості переглянутих і опрацьованих німецьких документів назва *Reichskommissariat "Ukraine"* авторові ніде більше не зустрічалася.

Наказ фюрера про створення РКУ від 20 серпня 1941 р. було оприлюднено у 2-й частині т. зв. "Коричневої папки" Райхсміністерства окупованих східних територій. Більшість документів, які вона містила, у тому числі й цей наказ, опубліковано у збірниках документів "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр." 1951 і 1963 років видання [19, с.35–37, 47, 48–50; 20, 14–16, 30–31, 34–36]. Не дивлячись на те, що в інших документах "Коричневої папки" слово *Україна* у назві райхскомісаріату вже було без лапок, при публікації в обох збірниках документів вони збереглися [46, с.16; 20, с.34–36]. Так, у науковий обіг було введено назву *райхскомісаріат "Україна"*.

Принагідно зазначимо, що радянська цензура і не дозволила б з ідеологічних міркувань ніяких інших варіантів. Все, що було пов'язано з "німецько-фашистськими загарбниками", зумисне припинювалося, спотворювалося. Як результат, стали писати Вермахт, назву збройних сил нацистської Німеччини, з малої літери (на жаль, до сих пір науковці пишуть цю власну назву по-радянськи з малої літери), нацистська Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) перетворилася на Націонал-соціалістську..., щоб, борони Боже, не було проведено паралелі з радянською соціалістичною державою (можливо, з цієї ж причини націонал-соціалісти перетворилися на фашистів*), а назва *Райхскомісаріат Україна* ніяк не могла писатися з великої літери, а слово *Україна* не могло не бути у лапках, інакше це був би натяк на самостійність (не відомо, правда, яку).

Написання слова *райхскомісаріат* з малої літери також слід розглядати як ідеологічний прийом радянської пропаганди. Це слово є частиною власної назви адміністративно-територіальної одиниці. Як

* Михайло Дубинянський, наприклад, у статті "Фашизм vs нацизм" вважає, що слово «фашист» для радянської пропаганди стало "універсальним ярликом для всіх політиків, ворожих комунізму", оскільки фашизм в Італії з'явився раніше, ніж нацизм у Німеччині [16, 21].

відомо, перше слово у назвах адміністративно-територіальних одиниць як нових, так і старих, пишеться з великої літери [23, с.52]. Оскільки слово райхскомісаріат належить до власної назви і стоїть у ній на першому місті, то й має писатися з великої літери. І ніякі інші правила, а тим більше ідеологічні підходи або емоції, тут не повинні застосовуватися. Тому правильним є *Райхскомісаріат Україна*.

Назви генеральних округ

Серед німецькомовних документів можна іноді зустріти неофіційні назви деяких генеральних округ, які відображали місце осілості генерального комісара. Наприклад, *Генералкомісаріат Луцьк* [21, с.234], *Генералкомісаріат Мелітополь* [11] замість *Генеральної округи Волинь і Поділля* та *Генеральної округи Крим (частина Таврії)*. До переїзду генерального комісара Волині та Поділля наприкінці червня 1942 р. з Брест-Литовська до Луцька Генеральна округа Волинь і Поділля часто називалася ще *Генералкомісаріатом Брест-Литовськ* [4, с.81]. У назвах інших генеральних округ, а це Житомир, Київ, Дніпропетровськ і Миколаїв, нічого подібного не могло бути тільки тому, що офіційна назва вже сама по собі вказувала на місцеперебування генерального комісара. Тому при посиланні на документи з неофіційними назвами генеральних округ слід давати їхні офіційні назви, а при публікації таких документів має бути відповідний коментар.

Подекуди зустрічається назва *Генеральна округа Волинь*. Це була попередня назва Генеральної округи Волинь і Поділля. Вона існувала досить короткий час, приблизно до кінця 1941 р. Тому при публікації документів з цією назвою її бажано супроводжувати відповідним коментарем.

Різноманітність також зустрічаються у назві однієї з шести генеральних округ, яка називається в одних випадках генеральною округою Таврія, в інших – Крим. У документі про попередній поділ РКУ на генеральні округи за серпень 1941 р., опублікованому в збірнику документів “Німецько-фашистський режим на Україні 1941–1944 рр.” [19, с.48–50; 20, с.34–36] ця генеральна округа носить назву Таврія. Вона мала включати колишню Кримську АРСР та південні частини Миколаївської і Запорізької областей. У коментарі до неї було зазначено, що фактично

“розміри цієї генеральної округи були обмежені лише районами згаданих областей УРСР, а через це округа звалася Teilbezirk Taurien (частина Таврії). Центр був у м. Мелітополі” [20, с.36].

Коментар цілком відповідає дійсності за виключенням одного – назви генеральної округи, яку дано не повністю. Цю генеральну округу було створено 1 вересня 1942 р. і офіційно названо *Генеральна округа Крим (частина Таврії)* (Generalbezirk Krim (Teilbezirk Taurien)) [4, с.128]. Звідси всі непорозуміння. Скорочуючи таку довгу назву, західні дослідники називали її, як правило, *Генеральною округою Крим* [43, с.85; 17, с.175], а українські, опираючись на вказаний документ, – *Генеральною округою Таврія*. Керівник цієї генеральної округи офіційно називався генеральний комісар Криму (Generalkommissar für die Krim) [4, с.128]. На наш погляд, можна допустити вживання скороченої назви *Генеральна округа Крим*, але лише за однієї умови – при першій згадці у тексті цієї генеральної округи обов'язково потрібно вказувати її повну назву.

Підсумовуючи вище сказане, нагадаємо, що терміни *генералкомісаріат*, *гебітскомісаріат* і *штадткомісаріат* можна вживати як загальні назви у значенні будинку/приміщення адміністрації генерального, окружного або міського комісара без географічної конкретизації. Не може бути “генералкомісаріат Києва” або “штадткомісаріат Києва”, що одразу робить дану назву двозначною. Для означення адміністративно-територіальної одиниці слід використовувати терміни *генеральна округа*, *округа* і *міська округа*. Для термінів *генералкомісар*, *гебітскомісар* і *штадткомісар* бажано вживати їхні переклади – *генеральний комісар*, *окружний комісар* і *міський комісар*. Якщо все таки для означення посади вживається калька з німецькомовного терміну, то не слід в одній публікації змішувати обидва терміни.

Райхскомісаріат Україна, як адміністративно-територіальна одиниця, пишеться з великої літери, а назва *Україна* у ньому не береться в лапки. Генеральна округа Волинь і Поділля приблизно до кінця 1941 р. називалася Генеральною округою Волинь. Не можна називати генеральні округи за місцем осілості генерального комісара, оскільки це не офіційні назви. У першу чергу, це стосується генеральних округ Волинь і Поділля та Крим (частина Таврії), генеральні комісари яких перебували відповідно у Брест-Литовську/Луцьку та Мелітополі.

Дотримання цих правил зробить термінологію чіткою, усуне двозначності та підвищить наукову вартість дослідження.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 2077, оп. 1, спр. 10.

2. ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр. 2.
3. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6.
4. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 46.
5. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 69.
6. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76.
7. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 231.
8. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 9.
9. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25.
10. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, серія Т-454, ролик 98, кадр 482.
11. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, серія Т-454, ролик 105, кадр 119.
12. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, серія Т-454, ролик 106, кадр 205.
13. Державний архів Київської області, ф. Р-2354, оп. 1, спр. 28.
14. Державний архів Рівненської області, ф. Р-22, оп. 1, спр. 4.
15. Державний архів Херсонської області, ф. Р-1824, оп. 1, спр. 70.
16. *Дубинянський М.* Фашизм vs нацизм // Дзеркало тижня. – 9–15.12.2006. – № 47 (626).
17. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993.
18. *Лукин А., Гладков Т.* Николай Кузнецов. – М.: “Молодая гвардия”, 1971.
19. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. док. і матеріалів. – К., 1951.
20. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. док. і матеріалів. – К., 1963.
21. *Севта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Райхскомісаріату України та Генерал-губернаторства // Архіви України. – 2003. – № 4 – 6.
22. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. арх. м-ів / Упор. В. Косик. – Т. 1. – Львів, 1997.
23. Український правопис / НАНУ, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови. – К.: Наукова думка, 2005.
24. Вінницькі Вісті. – 1942. – Вінниця, 20 вересня.
25. Вінницькі Вісті. – 1943. – Вінниця, 8 квітня.
26. Вісті Лохвиччини: Офіціальний вісник гебітскомісара Лохвиччини. – 1942. – Лохвиця, 25 листопада.
27. Волинь: Український часопис. – 1943. – Рівне, 16 травня.
28. Волинь: Український часопис. – 1943. – Рівне, 26 вересня.
29. Волинь: Часопис для Волині. – 1941. – Рівне, 12 жовтня.

30. Голос Волині. – 1942. – Житомир, 27 червня.
31. Голос Волині. – 1942. – Житомир, 25 липня.
32. Голос Дніпра: Херсонський часопис. – 1943. – Херсон, 14 березня.
33. Голос Дніпра: Херсонський часопис. – 1943. – Херсон, 27 квітня.
34. Голос Полтавщини: Український часопис міста й села. – 1943. – Полтава, 13 червня.
35. Дніпрова хвиля. – 1943. – Кременчук, 20 березня.
36. Краківські вісті: Український щоденник. – 1942. – Краків, 15 жовтня.
37. Краківські вісті: Український щоденник. – 1942. – Краків, 15 листопада.
38. Нове українське слово. – 1943. – Київ, 13 люте.
39. Нове українське слово. – 1943. – Київ, 19 березня.
40. Нове українське слово. – 1943. – Київ, 19 червня.
41. Последние новости. – 1943. – Киев, 7 июля.
42. Українське слово. – 1941. – Київ, 20 листопада.
43. *Berkhoff, Karel C.* Ukraine under Nazi Rule (1941–1944): Sources and Finding Aids // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1997. – Heft. 1.
44. *Dallin A.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945: Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1958.
45. *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* / Hrg. Von W. Benz, H. Graml, H. Weiß. – München, 2001.
46. Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe) / Hrsg. Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. – Teil II: Reichskommissariat Ukraine. – Berlin-Neukölln, 1941.

Тетяна Себта (Київ, Україна) Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення

У статті розглядаються походження і значення термінів райхскомісаріат, генералкомісаріат, гебітскомісаріат, штатдткомісаріат та їхнє вірне застосування; висвітлено історію появи перекладних термінів як то: округа, генеральна округа, генеральний комісар, окружний комісар і т. д. Обґрунтовано сучасне написання назв: Райхскомісаріат Україна, Генеральна округа Волинь і Поділля, Генеральна округа Крим (частина Таврії).

Ключові слова: райхскомісаріат, генералкомісаріат, гебітскомісаріат, штатдткомісаріат, генеральна округа, Райхскомісаріат Україна

Татьяна Себта (*Киев, Украина*) **Административно-территориальное устройство Рейхскомиссариата Украина в терминах и названиях: происхождение и современное видение**

В статье рассматриваются происхождение и значение терминов рейхскомиссариат, генералкомиссариат, гебитскомиссариат, штатткомиссариат и их правильное применение; освещена история появления переводных терминов таких как, округ, генеральный округ, генеральный комиссар, окружной комиссар и т.д. Обосновано современное написание названий: Рейхскомиссариат Украина, Генеральный округ Волынь и Подолье, Генеральный округ Крым (часть Таврии).

Ключевые слова: рейхскомиссариат, генералкомиссариат, гебитскомиссариат, штатткомиссариат, генеральная округа, Рейхскомиссариат Украина

Tatyana Sebta (*Kyiv, Ukraine*) **The administrative structure of Reichskommissariat in Ukraine in terms and names: the origin and the modern vision**

The article covers the origin and the meaning of terms Reichskommissariat, Generalkommissariat, Gebietskommissariat, Stadtkommissariat and their correct use, elucidates the history of the appearance of translated terms as district, general district, district commissar asf. The grounds of the modern writing of the names: Reichskommissariat Ukraine, General District of Volhynia and Podolia, General District of the Crimea (Part District of Taurida) are given.

Key words: Reichskommissariat, Generalkommissariat, Gebietskommissariat, Stadtkommissariat, General District, Reichskommissariat Ukraine

Людмила РИБЧЕНКО
(Київ, Україна)

**Документальний фонд
з обліку людських втрат
Національного музею історії
Великої Вітчизняної війни
1941 – 1945 років як джерело
з вивчення проблеми
радянських військових
мобілізацій 1943 – 1944 рр.**

Проблема історії Великої Вітчизняної війни, участі в ній українців на сьогоднішній день є вельми актуальною. Зі здобуттям Україною незалежності розпочато процес переосмислення українського виміру у війні. Зважуються злочини, заподіяні народові, як нацистською, так і комуністичною сторонами. Попри значну кількість нових історичних праць, багато питань, які є надзвичайно важливими для розуміння суті минулих подій, усе ще залишаються недослідженими. Одним із них є проблема радянських військових мобілізацій на території України під час її визволення та участь місцевого поповнення в наступальних боях.

Вітчизняні науковці порушили дану проблему лише в 1990-х рр. Одним із перших основні її аспекти висвітлив М.В. Коваль у праці “Україна 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” [1, с.78]. Спробу загальної постановки проблеми зроблено дослідниками О.Є. Лисенком та І.Т. Муковським в одному з розділів монографії “Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни” [2, с.393–405]. Низку публікацій про безконтрольне, а інколи навіть злочинне використання нового поповнення в битві за Дніпро та визволенні України було підготовлено В.Ю. Королем [3]. Плідно займається вивченням даної теми дослідник В.А. Гриневич, який є автором відповідних розділів у таких фундаментальних працях: “Історія українського війська (1917–1995 рр.)”, “Політична історія України ХХ ст.”, “Україна і Росія в історичній ретроспективі” [4] тощо.

Стосовно оцінок процесу мобілізацій, то серед науковців-істориків та громадськості немає єдиної думки. Дехто з дослідників жорстоке ставлення до мобілізованих з України вважає наслідком існуючого у той час у верхніх ешелонах влади стереотипу «українського зрадництва» і наполягає на визнанні діяльності «польових військкоматів» злочином проти українського народу. Інші ж переконані, що дана проблема не має національного або політичного забарвлення, а є складовою вивчення питання ціни перемоги. Великі втрати серед поповнення пояснюються жорстоким опором противника, прорахунками й помилками радянського командування.

Але обидва табори сходяться на думці, що це питання потребує детального вивчення, залучення нових джерел, обґрунтування та узагальнення даних. У даному дослідженні пропонується аналіз документів фонду людських втрат України, що зберігається в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Ці матеріали відображають процес проведення військових мобілізацій в окремих населених пунктах та дають можливість скласти реальну загальну картину даного процесу.

Науково-дослідницька робота є органічною складовою частиною всієї багатогранної діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». В її основу покладено сучасну концепцію історії України в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах, що були найбільшою трагедією для українського народу. З метою вивчення та представлення в експозиції проблеми втрат України у війні науковці музею з власної ініціативи розпочали вивчення унікальних документів – сповіщень про загибель, так званих «похоронок».

До недавнього часу цей масив документів був розпорошений по обласних та районних військкоматах України і їх комплексне дослідження було досить проблематичним. На початку 1990-х рр. працівниками музею було здійснено декілька відряджень для роботи в районних та обласних військкоматах. За їх результатами експозиція поповнилася розділами: «Втрачені роди України», «Вдови» тощо.

У 1995 р., під час реекспозиції, у «Залі Пам'яті» музею були представлені «похоронки» полеглих воїнів із села Мельники Чорнобаївського району Черкаської області, в якому після війни проживало 268 вдів. Сповідання про загибель були викладені у вигляді «скорботної ріки», в якій у долі одного села віддзеркалювалася трагедія всієї України.

У 2003 р. до 60-річчя визволення Києва та у 2005 р. до 60-річчя Перемоги також відбулися ювілейні виставки: «І пам'ять і слава...» та «Переможці». На них уперше в повному обсязі були представлені передані на той час на тимчасове експонування Міністерством оборони на прохання керівництва Меморіального комплексу «похоронки» з військкоматів м. Києва, Київської області та по декілька справ з усіх областей України й АР Крим.

В експозиціях згаданих вище виставок сповіщення про загибель стали не лише музейним предметом, а й документальним джерелом. З їх допомогою вдалося дослідити, реконструювати долі десятків киян та мешканців інших українських міст і сіл, відтворити трагедію війни у масштабах України – від окремих вулиць, будинків, сіл до конкретних родин. Вони також наочно засвідчили ціну здобутої Перемоги, рівний ступінь героїки і жертвності представників усіх регіонів нашої Батьківщини.

За результатами підготовки до виставки науковцями музею були складені додаткові списки загиблих воїнів, які стали складовою частиною чергового тому “Книги Пам’яті України. Місто-герой Київ. У вічному боргу”, що побачив світ у 2005 р. [5, с.129–174]. Також за допомогою переданих документів було підготовлено низку статей із питань історії військових некрополів м. Києва, втрат у ході оборони та визволення нашої столиці тощо [6].

Роботу колективу музею з «похоронками» високо оцінили Президент України та Міністр оборони, які 9 травня 2006 р. відвідали Меморіальний комплекс. Вони задовольнили численні прохання керівництва музею передати справи зі сповіщеннями про загибель з усіх областей України та АР Крим до музею на постійне зберігання. Міністром оборони було ухвалене рішення від 22.06.2006 р. № 6460/з щодо передачі цих справ. Протягом 2006–2008 рр. співробітниками музею було здійснено низку відряджень до усіх областей України, з яких привезено понад 7 тис. справ.

Отримані справи – це зброшуровані томи, що мають у собі сповіщення про загибель, які надходили до військкоматів із військових частин. Сповіщення різної форми, не завжди на бланках, іноді написані від руки. Часто до таких сповіщень додаються останні листи воїна, його особисті документи, довідки про склад сім’ї тощо. Відразу стало зрозуміло, що дані документи – це гігантський науковий айсберг, який ще ніхто не вивчав.

Серед «похоронок» на рядових та офіцерів Червоної армії, виданих як діючими військовими частинами, санітарними та лікувальними

установами, так і районними військкоматами, є унікальні документи, так звані «документи з уточнення втрат» – завірені місцевими сільрадами довідки, свідоцтва, акти про факти проведення мобілізації «польовими військкоматами» та про трагічні долі односельців, що загинули одразу після призову.

Перші такі документи почали з'являтися невдовзі після визволення населених пунктів України. У своїх довідках мешканці сіл свідчили про призов й загибель щойно мобілізованих односельчан поруч зі своїми домівками. Метою складання актів було: по-перше, довести факт призову односельця на військову службу, потрібний для надання родині статусу родини військовослужбовця, по-друге, підтвердити його загибель для надання військкоматом родині сповіщення про загибель встановленого зразка й призначення пільг, передбачених чинним законодавством.

Наступна хвиля «документів з уточнення втрат» з'явилася вже після завершення війни. Багато родин військовозобов'язаних, мобілізованих у ході визволення, до кінця 1945 р. так і не отримали жодної звістки з фронту. Вони розпочали їх розшук. Воліли мати будь-яку інформацію про долю рідних, а також підтвердити факт призову розшукуваного до діючої армії для отримання статусу родини військовослужбовця.

Першим каталізатором даного процесу стала Директива Головного штабу Сухопутних військ Радянської армії № орг/4/751524 від 24.04.1946 р. – так звана Директива про «подвірне опитування» стосовно воїнів, що не повернулися з війни. Директива наказувала військкоматам зібрати відомості про воїнів, з якими був утрачений зв'язок у період Великої Вітчизняної війни, й оформити їх загальним порядком на спеціальних бланках (Форма 2 БП). У разі відсутності в родині довідок про проведення мобілізації, факт останньої міг бути підтверджений свідченнями очевидців або односельців. Як правило, після перевірки документів таким родинам видавалось сповіщення на зниклого безвісти. Сім'ям, що мали підстави на отримання допомоги, починали виплачуватися пенсії у зв'язку із втратою годувальника.

Так, значна кількість витягів та актів, складених свідками-односельцями одразу після проведеної мобілізації, зберігається у справах Вище-Дубечанського РВК Київської області. В іменному списку на колишніх військовослужбовців, загиблих у боях (список складається з 1035 осіб, що зникли безвісти в жовтні – грудні 1943 р.), у графі «яким РВК мобілізований» найчастіше значиться: «передовими частинами 1-го Українського фронту». У справі № 013 десятки зазначених вище актів про те, що, наприклад, «Мусієнко Самійло Остапович із с. Мала

Дубечня, 1909 р.н., був призваний польовим військкоматом у 1943 р. у вересні 20 дня і перебував в армії до листопада 4 дня, де й загинув під час наступу на Київ»; «Карин Михайло Васильович з с. Соболівка, 1905 р.н., узятий передовими частинами 20 вересня 1943 р. на фронт, де пробув до 30 жовтня 1943 р. і в боях за визволення Києва загинув»; «Молот Гаврило Гаврилович із с. Тарасовичі, 1925 р.н., 10 жовтня 1943 р. був мобілізований польовим військкоматом у ряди РСЧА і при форсуванні р. Ірпінь 20 жовтня був убитий»; «Шестопад Андрій Павлович із с. В.Дубечня був узятий передовими частинами 25 вересня 1943 р. і загинув 11 жовтня 1943 р.»; «Кабиш Василь Андрійович із с. Тарасівка, 1902 р.н., 8 вересня 1943 р. мобілізований передовими частинами в РСЧА і був убитий 30 жовтня 1943 р. у с. Ясногородка» [7, арк.13, 14,17, 26, 39].

У документі сільської Ради с. Старі Петрівці зазначено:

“Журавель Андрій Корнійович, 1912 р.н., 20.10.1943 р. призваний польовим військкоматом у РСЧА і 4.11.1943 р. був убитий на полі бою за взяття Києва, похований у лісі біля Пущі-Водиці” [7, арк.41].

Того самого дня у Пущі-Водиці загинув новобранець із Старих Петрівців Чухманенко Григорій Семенович, який зовсім недалеко відійшов від власного дому [7, арк.46].

Багато було щойно мобілізованих, які воювали лише один день. З довідки військової частини №5285 дізнаємося, що житель с. Петрівське Мельниченко Григорій Іванович, 1908 р.н., 13.10.1943 р. таємно провів бійців цієї військової частини без втрат, завдяки чому було визволено с. Петрівське, проте в цей самий день при виконанні розвідувального завдання боєць загинув. Військова частина висловила клопотання про нагородження загиблого орденом Червоної Зірки [8, арк.146].

Житель с. Гута-Межигірська Топол Іван Федорович теж воїн – «однорічник», який так само у своєму селі був убитий і похований, про що й свідчить довідка про «мобілізованого передовими частинами 132-го протитанкового винищувального батальйону» [8, арк.139].

З наведеного вище випливає, що щойно мобілізовані мешканці визволених українських сіл одразу потрапили в бій. До того ж (оскільки в родинях не залишилось документів про їхній призов) переважна частина їх не була взята на військовий облік.

Варто зауважити, що у 1943 р. порядок мобілізації військовозобов'язаних значно змінився від попереднього. У 1941-му р. призов та

мобілізація проводилися військоматами. Тепер армія отримала дозвіл самій проводити поповнення своїх військ. Діяв наказ Ставки ВГК № 089 «Про призів до Червоної армії громадян, що мешкають на визволених від окупації територіях» в якому йшлося про таке:

«Оскільки діюча армія повинна своєчасно отримувати поповнення живою силою, а підготовлений військовий контингент тилу через транспортні труднощі затримується в дорозі й прибуває у діючі частини несвоєчасно, військові ради армій отримують дозвіл на самостійне поповнення своїх частин живою силою в ході наступу» [9, арк.41].

Вікові межі мобілізованих установлювались у більш ширших межах – від 17 до 50 років. Відсів, бойова підготовка щойно призваних мала проходити в армійських запасних полках упродовж лише 15 днів [10, арк.231].

На початку січня 1943 р. на його виконання у війська була розіслана відповідна «Інструкція про проведення мобілізації з визволених територій». Відповідно до її змісту одразу ж після визволення населених пунктів серед населення повинно було проводитися усне оповіщення про мобілізацію із зазначенням часу, пункту й місця збору. На збірному пункті призовна комісія, що складалася з уповноваженого від РВК, від запасного полку, заступника міського райвиконкому чи голови сільради, представника місцевого відділу (НКВС) та двох лікарів, мала проводити політичний, фізичний відбір, зарахування до лав Червоної армії. Зі збірних пунктів мобілізовані мали командами направлятися до армійських запасних полків, де після медичного огляду, санітарної обробки й розподілу по підрозділах полків, повинні були починати проводити бойову підготовку [11, арк.37–38].

Таким був офіційний порядок проведення мобілізацій військовозобов'язаних, які раніше не служили в діючій армії. Майже без змін він проіснував увесь 1943 рік. Проте з першого дня мобілізацій із визволених територій військові частини припускалися порушення навіть таких, значно обмежених й суворих, правил мобілізації. У складеній з цього приводу Директиві начальника Головного управління формування й комплектування Червоної армії № М/1/1562 від 4.11.1943 р. зазначалося:

“У практиці проведення мобілізації військовозобов'язаних військовими частинами фронтів та армій на території, визволеній від німецької окупації, мали місце ряд порушень, зокрема:

- 1) військові з'єднання й окремі частини під час визволення від німецьких окупантів територій проводять на ходу зарахування військовозобов'язаних до складу своїх частин без складання іменних списків, не залишаючи жодних даних про людей у сільрадах. У результаті цих поспішних дій військкомати на місцях до сих пір не можуть розібратися, хто був призваний на військову службу до РСЧА, а кого з них вважати забраним німцями;
- 2) медична перевірка при такому поспіху мобілізації військовозобов'язаних, як правило, не проводиться, внаслідок чого в армію потрапляють військовозобов'язані, не придатні до військової служби, а також із заразними хворобами;
- 3) призивались в армію спеціалісти й кваліфіковані робітники народного господарства, які підлягають бронюванню;
- 4) прийом і зарахування на укомплектування військових частин мобілізованими військовозобов'язаними відбувався в окремих випадках не організовано. Траплялося, що в бій ішли зовсім не навчені військовій справі, не обмундировані;
- 5) політичний відбір мобілізованих належним чином не проводиться, тому це не позбавляє можливості потрапляння до РСЧА зрадників та шпигунів [12, арк.54–56].

Для усунення зазначених недоліків із листопада 1943 р. Ставкою ВГК було прийняте рішення: мобілізацію військовими частинами діючої армії дозволити проводити лише в районах бойових дій у зоні близько 50 км від лінії фронту. За її межами – територія військових комісаріатів, куди повинні були передаватися списки на всіх мобілізованих. Також армії дозволялося мобілізувати військовозобов'язаних до 50-річного віку, але лише придатних для строївої служби в армії. Призовники 1925 р.н. та 1926 р.н. направлялися через військкомати до запасних частин Військових округів [13, арк.4].

Проте спроби вищого командування взяти процес армійських мобілізацій під свій контроль залишилися лише на папері. На практиці й надалі відбувалися значні порушення. Про них знову свідчать «документи з уточнення втрат».

Зокрема, довідки про факти мобілізації та загибелі щойно призваних зі справ Обухівського району. Так, у довідці сільської ради, виданій громадянці Литвиненко Катерині Михайлівні, уродженці с. Обухів-ІІ, 1910 року народження, значиться, що її чоловік – Литвиненко Петро Миколайович

«був призваний на фронт передовими частинами діючої армії 21 грудня 1943 р. Сімейний склад такий: донька Олена 1936 р.н., Ганна 1938 р.н., Надія 1940 р.н., син Олексій 1943 р.н. Дружина із сільським господарством пов'язана» [14, арк.54].

З довідки Геращенко Віри Семенівни, виданої Обухівською сільрадою № 1, дізнаємося про те, що

«її чоловік – Геращенко Василь Іванович у 1943 році призваний в Червону армію і на полі бою 26.12. 1943 року вбитий. Похований своєю сім'єю власним коштом у м. Обухів-І Обухівського району. Довідка видана для одержання «ізвіщення» [14, арк.92].

Свідки підтверджували таку саму долю Живаго Сергія Івановича, який

«загинув 3.01.1944 р. на полі бою і був похоронений сім'єю в с. Обухів», Куліша Михайла Івановича – вбитого на полі бою 28.12.1943 р., Михайлюка Грицька Гавриловича й Назаренка Олексія Логвиновича – обоє «вбиті при захисті СРСР 29 грудня 1943 р. й поховані вдома», Музички Івана Омеляновича, загиблого 6.01.1944 р. й похованого 58-річною матір'ю в с. Обухів – II» [14, арк.170].

Наведені з Обухівщини документи датовані груднем-січнем 1944 р. Вони свідчать, про те, що армійські військові мобілізації на визволеній території й надалі проводилися із значними порушеннями. Знову їх вели не армійські призовні комісії, а «передові частини» або «польові військкомати». Щойно мобілізовані не проходили належного документального оформлення, військової підготовки, до родин загиблих не відправлялося сповіщення про їх загибель.

Поруч з актами зберігаються й сповіщення про загибель, видані військовими частинами, але вони також не є підтвердженням, що мобілізовані щойно місцеві мешканці були занесені до іменних списків цієї частини. Так, наприклад, у «похоронці» на червоноармійця Бову Якова Кириловича йдеться про те, що він зник безвісти 29.12. 1943 р. біля с. Германівська Слобідка Обухівського району Київської області й був «при військовій частині № 42779» [14, арк. 57].

Невідомо, в якій частині воював й Максим Сулима – житель с. Германівська Слобідка. Ні сповіщення про загибель, ні даних у Книзі Пам'яті про його долю немає. Залишився загиблий визволитель лише

у пам'яті односельців. Клименко Іван Кирилович 1923 р.н., колишній мешканець цього села, у своїх спогадах розповів наступне

«Коли появилися наші, то польовий військкомат зібрав усіх військовополонених, зібрав тих, хто повернувся з полону, зібрав тих, хто за ці роки підріс до того (коротка пауза) до воєнного службовця [до призовного віку]. До призову оце всіх цих зібрав, і їх вигнали за село, сказали, що треба взяти оту могилу. А на тій могилі були німці з кулеметом. І там їх всіх перестріляли. (пауза) Тому що рушницю дали на п'ять чоловік одну, у своїй одежі погнали брати цю дорогу... цю могила. А на спині і мати дала мішка, там білизну напевне і... То німці їх всіх перестріляли. (коротка пауза) І батьки пішли туди на поле до тої могили, забрали своїх дітей і поховали. Принесли у село і поховали. Мій сусід, наприклад, Сергій Сєкало, Сєкало – це прізвисько, а прізвище Сулима, (коротка пауза) свого сина, Максима, приніс на плечах. (коротка пауза) Не було волів, не було повозки, не було конячки. Приніс на плечах і так (пауза)» [15].

Наведені спогади підтверджують зроблені вище висновки про значні порушення у проведенні на визволеній території мобілізації місцевого населення, а також наводять на думку про те, що навіть серед документів, що уточнюють воєнні втрати, немає всієї інформації про багатьох жертв злочинного використання поповнення в наступальних боях. Багато воїнів із загиблого у першому бою місцевого поповнення й досі залишаються не облікованими, навіть як зниклі безвісти.

Підводячи підсумки проведеного дослідження слід зазначити, що проблема радянських військових мобілізацій на визволеній території потребує подальшого свого вивчення й, оскільки в даному процесі офіційно задекларовані правила значно відрізняються від проведеного на практиці, майбутні роботи передбачають обов'язкове залучення такого виду джерела, як «документи з уточнення втрат», що зберігаються в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни. Ці документи дають змогу слідом за з'ясуванням долі окремих мобілізованих військовослужбовців, мешканців одного села або міста, скласти загальну правдиву картину даного процесу в масштабах всієї України.

Джерела та література

1. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.

2. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни – К., 1996. – С.393–405.

3. *Король В.Ю.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944рр.)// Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.16–34; *Король В.Ю.* Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія. (Маловідомі сторінки)// Военна історія. – 2003. – № 5–6. – С.25–38.

4. *Гриневиц В.А.* Радянські військові мобілізації в Україні. // *Гриневиц В., Гриневиц Л., Якимович Б.* Історія Українського війська (1917–1995). – Львів, 1996. – С. 370-395; *Гриневиц В.А.* Німецько-радянська війна 1941 – 1945 рр. // *Кучер В.І., Гриневиц В.А., Коваль В.С.* Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – К., 2003. – С.220–245; *Гриневиц В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський аспект для України. – К., 2004. – С. 184–202.

5. Книга Пам'яті України – Місто-герой Київ. “У вічному боргу”. – К., 2005.

6. *Смолярчук Н., Пасічко Я.* Парк Слави – парк Героїв // Військовий музей. – 2006. – Вип.7. – С.71-86; *Смолярчук Н.* “Пам'ять і Слава...” (За матеріалами повідомлень про загибель, що зберігаються в Меморіальному комплексі “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”) // Сторінки воєнної історії України. – 2005. – Вип.9, Частина 1. – С. 227–236.

7. Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (*Далі* – НМІВВВ) – ТФ – 4270.

8. Фонди НМІВВВ – ТФ – 4275.

9. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (*Далі* – ЦАМО РФ). – Ф. 209. – Оп. 999. – Спр.446.

10. ЦАМО. – Ф. 203. – Оп. 2870. – Спр. 22.

11. ЦАМО. – Ф.169Азп. – Оп.14309с. – Спр.1.

12. ЦАМО. – Ф. 151. – Оп. 13014. – Спр. 90.

13. ЦАМО. – Ф. 131. – Оп. 12951. – Спр. 60.

14. Фонди НМІВВВ – ТФ – 4407.

15. International Slave- und Forced Labourers Documentation Project. Інтерв'ю з Клименком Іваном Кириловичем, м. Київ, 26.01.2006 р.

Людмила Рибченко (*Київ, Україна*) Документальний фонд з обліку людських втрат Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років як джерело з вивчення проблеми радянських військових мобілізацій 1943 – 1944 років

Розглядаються загальні тенденції мобілізаційної політики на період початку визволення України та аналізуються її нововведення у частині

мобілізації населення з щойно визволених територій. На конкретних прикладах висвітлюється процес мобілізації та використання нового поповнення у ході боїв. Зроблено висновок про невідповідність фактичного проведення мобілізації задекларованим правилам.

Ключові слова: Національний музей історії Великої Вітчизняної війни, мобілізаційна політика, документація

Людмила Рыбченко (Киев, Украина) **Документальный фонд учета человеческих потерь Национального музея истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов как источник изучения проблемы советских военных мобилизаций 1943–1944 годов**

Рассматриваются общие тенденции советской воинской мобилизационной политики в период начала освобождения Украины, анализируются ее нововведения, в части проведения мобилизации населения с недавно освобожденной территории. На конкретных примерах освещается непосредственный процесс мобилизации и использования нового пополнения в ходе боев. Сделан вывод о несоответствии фактического проведения мобилизаций с задекларированными правилами.

Ключевые слова: Национальный музей истории Великой Отечественной войны, мобилизационная политика, документація

Ljudmila Ribchenko (Kyiv, Ukraine) **Documental fund of accounting human losses of the National museum of the Great Patriotic war of 1941–1945 history as a source of studying the problem of soviet military mobilization 1943–1944.**

The article analyzes general tendencies of the Soviet military mobilization policy in the period of the beginning of the liberation of Ukraine as well as its innovations with regard to the mobilization campaign on the newly liberated territories. It cites a series of examples to illustrate the mobilization process and the use of new reinforcements during the battles. The author comes to the conclusion that the mobilization practice did not adhere to the established rules.

Key words: The National museum of the Great Patriotic war history, mobilization policy, documentation

Олена ДЬЯКОВА
(Харків, Україна)

Внесок В.О. Рибалова у вивчення історії Великої Вітчизняної війни на Харківщині

Одним із актуальних питань вітчизняної історіографії є вивчення повсякденного життя людей на різних історичних етапах. Адже щоб краще зрозуміти історичні події, необхідно знати, у яких соціальних, політичних умовах жили люди, їх ставлення до існуючого порядку, державного та місцевого керівництва. І важливу роль у дослідженні історії повсякденності відіграють мемуари як видатних людей, так і пересічних громадян. Бо у своїх спогадах автори відображають такі деталі, які у загальноісторичному процесі не дуже помітні, але набагато яскравіше відображають події та факти, що відбувалися на місцевому рівні.

Для вивчення історії Великої Вітчизняної війни на Харківщині важливе значення має колекція спогадів, зібрана у 1960–1970-х рр. В.О. Рибаловим. І метою даної статті є характеристика зібраних ним документів.

Володимир Олексійович Рибалов народився у 1898 р. у Харкові у робітничій родині. Свою трудову діяльність розпочав учнем у магазині готової одежі, а в 1914 р. почав працювати на паровозобудівному заводі. З 1918 по 1924 рр. служив у Червоній армії, а у 1924–1929 рр. – в органах зв'язку спочатку в Житомирі, а пізніше – в Молдавії. У 1924 р. вступив до комуністичної партії. За закликом ЦК Компартії України 1929 р. повернувся до Харкова і до 1938 р. перебував на партійній роботі тут і в Одесі, спочатку на виробництві, а у 1936–1938 рр. працював інструктором промислово-транспортного відділу Харківського міськкому партії. 1938 року переведений до головноштабту Харкова на посаду замісника директора. Однак через рік знову повернувся до апарату міськкому партії: спочатку завідувачем новоствореного воєнного відділу, а з 1941 р. – секретарем міськкому з харчової промисловості. У воєнні роки працював на обох цих посадах [1. с.67]. З 1949 р. завідував

адміністративним відділом міськкому партії. У 1952 р. переведений спочатку начальником, а з 1954 р. – заступником начальника обласного управління Держтрудоощадкас і Держкредиту.

Вийшовши у 1957 р. на пенсію, В.О. Рибалов активно займався пошуково-дослідницькою роботою, брав участь у діяльності воєнно-наукового товариства при гарнізонному Будинку офіцерів, приймав участь у збиранні та публікації документів і мемуарів [1, с.68]. Особисто написав 15 статей, є автором неопублікованих мемуарів і нарисів з історії Харківщини 1930–1960-х рр.

У 1960-х рр. у Радянському Союзі проводилась масштабна робота зі збору спогадів учасників Великої Вітчизняної війни. У Харкові також було створено спеціальну групу, до складу якої входили історики, архівісти, партійні і радянські працівники. У 1970-х рр. до цієї роботи було підключено молодь, і цей рух отримав назву «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», у якому приймали участь мільйони громадян держави. У Харкові серед активістів цього руху був В.О. Рибалов.

Взагалі, Володимир Олексійович збирав розповіді про події часів Великої Вітчизняної війни у визначних воєначальників (М.К. Попеля [2], М.С. Шумілова [3]), Героїв Радянського Союзу (П. Бельдієва [4]), партійних і радянських керівників області (О.І. Смирнова [5], Ф.К. Сирова [6]), партизан та підпільників (Л.О. Полякової (Кручиніної) [7], І.Ф. Гаркуши [8], І.В. Грішкіна [9], О.М. Камишана [10], родичів загиблих харків'ян (родини І.І. Бакуліна [11], О.Г. Зубарева [12], Г.О. Нікітіної [13]), червоноармійців (П. Вернигоренка [14]), бійців та командирів Першого Окремого Чехословацького батальйону (Л. Свободи [15], З. Коржнар [16], М. Квапілової-Пішлової [17]).

Розповіді учасників та свідків подій були написані у звичайних зошитах власноручно В.О. Рибаловим або надруковані на друкарській машинці та ним підписані, що дає підставу вважати їх єдиною колекцією документів.

Частина зібраних документів зберігається в історичному музеї, а ще одна частина – у державному архіві Харківської області.

У сховищах музею зібрані В.О. Рибаловим мемуари розпорошені по загальним і персональним фондам документів, присвячених війні. Також тут зберігаються тексти екскурсій по місцях бойової слави, складені Володимиром Олексійовичем.

У державному архіві Харківської області мемуари, зібрані В.О. Рибаловим, зберігаються у фонді 10417, де розміщена колекція матеріалів воєнно-наукового товариства при Харківському гарнізонному Будинку

офіцерів. Із 223 справ цього фонду 120 – це спогади учасників війни, де також є рибалівські зошити.

Маючи значний матеріал, В.О. Рибалов залишив також рукописи нарисів, присвячені Харківському українському інституту переливання крові [18], обласному військовому комісаріату [19], Тсоавіахіму і Червоному Хресту [20], діяльність яких була малопомітною, але вкрай важливою у роки війни. У фонді історичного музею знаходяться також рукописи, де висвітлюється діяльність підпільного обкому комсомолу [21] і перших партизанських загонів, що діяли на Київщині [22]. Також у фонді історичного музею зберігаються мемуари самого В.О. Рибалова «Записки заведующего военным отделом горкома партии» [23]. Це машинописний текст загальним обсягом 778 сторінок. Він поділений на три частини і хронологічно охоплює період з 1939 по 1962 рр., переважно згадки, присвячені подіям на Харківщині у 1941 – 1945 рр.

Частково зібрані В.О. Рибаловим матеріали увійшли до книг «В боях за Харьковщину» [24] та «Подвиги во имя Отчизны» [25]: ті мемуари, що зберігаються у музеї та архіві, за обсягом більше, ніж ті, що надруковані у книжках.

У багатьох неопублікованих спогадах автори не приховували дійсного стану речей на фронті або ворожому тилу в 1941–1943 рр. Люди намагалися показати, як у дійсності відбувалися події, учасниками яких вони були. Так, член підпільного обкому партії І.О. Корзін у своїх записках чесно написав, що не зміг об'єднати партизанські загони районів області, якими повинен був керувати [26, с.4] і пізніше переїхав до Харкова і ніякої боротьби не вів. А завідувач воєнним відділом міськкому партії Ф.К. Сиров згадував, що напередодні окупації Харкова до нього прийшли командири дивізії, яка відступала через місто, і висловили думку про даремність оборони міста, бо «доля нашої армії і фронту вирішена і що усі наші зусилля й опір безплідні» [6, спр.73, арк.7 зв.]. У своїх спогадах К.І. Бакуліна, дружина першого секретаря підпільного обкому партії, описала свої поневіряння після повернення із евакуації до Харкова і байдуже ставлення місцевого керівництва до неї [11, арк.10-11]. Зрозуміло, що у 1960-х рр., коли у радянській історіографії панувала концепція героїзації учасників війни та дбайливого ставлення комуністів до ветеранів та сімей загиблих у боях або у ворожому тилу, такі відомості ніхто не друкував.

При написанні нарисів власних мемуарів В.О. Рибалов використовував архівні документи, власні нотатки, зроблені під час війни, листи до дружини [23, ч. 1, с.3], спогади колег та друзів. Це давало

можливість відтворити дійсну картину подій, що у більшості її робив автор. Цікавими є, наприклад, його описи умов життя людей під час війни, враження від поведінки харків'ян, які пережили окупацію [23]. Цікавою для вивчення означеного періоду є також його записки про перші місяці війни, формування воєнізованих загонів, умови життя і роботи партійних робітників у Куп'янську, де знаходився обком партії та облвиконком у листопаді 1941 – травні 1942 рр., зростання рівня злочинності у звільненому Харкові тощо.

Пишучи нариси або довідки, В.О. Рибалов також користувався архівними документами, які сьогодні поки що науковцями не виявлені. Яскравим прикладом цього є фраза, написана у довідці про І.І. Бакуліна. У цій довідці крім біографії написано, що очолити підпільний обком партії повинен був І.І. Профатілов, який у роки війни займав посаду другого секретаря обкому партії. Однак за декілька днів до залишення міста він був призначений керівником штабу партизанського руху Харківської області, тому секретарем підпільного обкому партії затвердили І.І. Бакуліна [27, арк.1-2]. Зрозуміло, що дослідник зробив такий запис не випадково, а добре знаючи про такий факт. Однак через те, що посилає на першоджерело у довідці немає, то сьогодні важко сказати звідки з'явилося таке свідчення – із якихось документів чи В.О. Рибалов про нього просто знав ще з часів війни. Як би там не було, але така чутка відома у Харкові і сучасні дослідники, не маючи поки що документальних підтверджень, не можуть ні спростувати, ні підтвердити цей факт.

Значним недоліком спогадів і нарисів В.О. Рибалова було те, що він не робив посилань і тому стверджувати, що вони абсолютно правдиві, неможливо. Хоча при ознайомленні із його спогадами відчувається, що автор добре знає тему і має на меті розповісти про дійсний стан, у якому опинилися місто і його мешканці у часи війни, не ховаючи негативні явища і в той же час намагаючись пояснити причини того, що відбувалося у місті. Зрозуміло, що в цьому йому допомагав досвід партійної роботи, вміння аналізувати ситуацію. І все ж будучи партійним працівником, він у всьому дотримувався лінії партії і залишався вірним партійцем до кінця. І написати такі спогади його, скоріш за все, змусила вимога комуністичної партії бути чесним до кінця.

Однак іноді В.О. Рибалов прикрашав те, про що писав. Це особливо яскраво видно із його нарисів про перші харківські партизанські загоны, що діяли на Київщині, в яких розповідається про їх героїчну боротьбу із гітлерівцями [22]. Хоча вже у 1941 р. було відомо, що загін Рутченка,

після залишення Києва радянськими частинами, розпався на дві групи, із яких одна залишилась у місті і незабаром була заарештована німцями, а друга відійшла у район Ірпеня; загін Косова також розпався [28, арк.5]. Серед месників на окупованій Харківщині найбільш відомі два партизани, які продовжили активно боротися з ворогом на батьківщині. Один із них – Т.С. Мілюха, який організував загін у Краснокутському районі, а другий – М.Я. Франков, що увійшов до складу підпільної групи Белоусової у Харкові. І, спілкуючись з ними після війни, Володимир Олексійович не міг не знати про дійсний жахливий стан, у який потрапили харківські загони під Києвом.

Те, що зібрані В.О. Рибаловим спогади були надруковані із купюрами або зовсім не побачили світ, яскраво демонструє, яким чином створювалась загальноприйнята концепція історії Великої Вітчизняної війни.

Отже, характеризуючи зібрані або написані В.О. Рибаловим мемуари, можна зазначити, що вони є важливим джерелом для вивчення багатьох проблем історії Великої Вітчизняної війни на Харківщині.

Джерела та література

1. Рыбалов Владимир Алексеевич (биография) // Харьков, 1943-1. освобожденный навсегда!: Сб. док. и материалов / Сост. В. Вохмянин. – Х., 2008.
2. Попель Н.К. О боях за Харьков // Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 59.
3. Шумилов М.С. 70-я гвардейская армия в боях за освобождение Харькова и области // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 164.
4. Бельдиев П. Мы отходили с боями // Там само. Спр. 4; Його ж. На харьковском направлении // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 5.
5. Смирнов А.И. Патриоты // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 70, 71.
6. Серов Ф.К. Народные мстители // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 73; Його ж. Все силы на разгром врага // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 73а.
7. Полякова (Кручинина) А.А. Детские годы: Рукопись в 3-х ч. // Харківський історичний музей (далі – ХІМ). ПДФ № 3777.
8. Гаркуша И.Ф. Моя жизнь: Рукопись в 5-ти ч. // ХІМ. ПДФ № 3783.
9. Гришкин И.В. О формировании партизанского отряда и его боевых действиях (Печенеги) // ДАХО. Ф. 10417. ОП. 5. Спр. 19а.
10. Камышан А.И. Воспоминания // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 35а.
11. Бакулина К.И. Наша жизнь // ХІМ. НДФ № 3781.

12. Воспоминания о А.Г. Зубареве жены // ХІМ. НВФ № 3461.
13. *Воспоминания* о Г.А. Никитиной матери // ХІМ. НВФ № 3462; Дорфман. Воспоминания о совместной учебе // ХІМ. НВФ № 3770.
14. *Вернигоренко И.Г.* Легендарный подвиг у Тарановки // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 11.
15. *Свобода Л.* Боевое крещение // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 65.
16. *Кожнар З.* Первый иностранец – Герой Советского Союза // ДАХО. Ф. 10417. Оп. Спр. 33.
17. *Квапилова-Пышлова М.* Они спасла мне жизнь // ДАХО. Ф. 10417. Оп. 5. Спр. 37.
18. *Рыбалов В.А.* Служба крови. Харьковский украинский институт переливания крови // ХІМ. НДФ № 3766.
19. *Рудницкий Н.И., Рыбалов В.А.* Военкоматы в предвоенные и военные годы: В 2-х ч. // ХІМ. ПДФ № 3767.
20. *Рыбалов В.А.* Осоавиахим и Красный Крест Харькова в предвоенные и военные годы: в 2-х ч. // ХІМ. ПДФ № 34788.
21. *Рыбалов В.А.* Их было трое: в 2-х ч. // ХІМ. ПДФ № 3764.
22. *Рыбалов В.А.* Харьковские городские партизанские отряды: В 2-х ч. // ХІМ. ПДФ № 3776.
23. *Рыбалов В.А.* Записки заведующего военным отделом горкома партии: В 3-х ч. // ХІМ. Вст. № 9295. Инв. № 1274.
24. В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны / Отв. Ред. С.З. Голиков. – Изд. 3-е, испр. И доп. – Х.: Прапор, 1973.
25. Подвиги во имя Отчизны: Очерки о Героях Советского Союза – харьковчанах / Рук. Р.И. Мильнер. – Х.,; Прапор, 1974.
26. *Корзин И.А.* Воспоминания о моем пребывании на оккупированной территории: Автобиография // ХІМ. НДФ № 2139.
27. *Рыбалов В.А.* Иван Иванович Бакулин: справка // ХІМ. ПДФ № 3400.
28. ДАХО. Ф. П-2. оп. 122. Спр. 129.

Олена Дьякова (Харків, Україна) Внесок В.О. Рыбалова у вивчення історії Великої Вітчизняної війни на Харківщині

Володимир Олексійович Рыбалов у роки війни був секретарем міському партії з харчової промисловості і паралельно очолював військовий відділ обкому КП(б)У. Він приймав участь у мобілізації харків'ян на фронт, до ополчення, на окопні роботи, слідкував за забезпеченням харчуванням місцевого населення й евакуйованих із західних областей України. У 1960-х рр. Рыбалов брав участь у роботі військово-наукового товариства

при гарнізонному Будинку офіцерів. Завдяки його діяльності було зібрано величезну кількість спогадів ветеранів війни. У цих зошитах зберігаються відомості, які висвітлюють тяжкі умови, в яких доводилось харків'янам боротися проти німецьких загарбників.

Ключові слова: В.О. Рибалов, мобілізація, військово-наукове товариство, Харків

Елена Дьякова (Харьков, Украина) Вклад В.А. Рыбалова в изучение истории Великой Отечественной войны на Харьковщине

Владимир Алексеевич Рыбалов в годы войны был секретарем горкома партии по пищевой промышленности и параллельно возглавлял военный отдел обкома КП(б)У. Он принимал участие в мобилизации харьковчан на фронт, в ополчение, на окопные работы, следил за обеспечением питанием местного населения и эвакуированных из западных областей Украины. В 1960-х гг. Рыбалов принимал участие в работе военно-научного общества при гарнизонном Доме офицеров. Благодаря его деятельности было собрано огромное количество воспоминаний ветеранов войны. В этих тетрадях хранятся сведения, освещающие тяжелые условия, в которых приходилось харьковчанам бороться против немецких захватчиков.

Ключевые слова: В.А. Рыбалов, мобилизация, военно-научное общество, Харьков

Olena Diakova (Kharkiv, Ukraine) The contribution of V. Rybalov to the study of the history of great patriotic war in Kharkiv region

Vladimir Rybalov was the secretary of the city council of the party of food industry in the years of war and at the same time was the head of the military department of regional committee of KP(b)U. He took part in the mobilization of Kharkov citizens to the front, militia, trench works, watched after the provision of food to the locals and the evacuees from the western areas of Ukraine. In 1960th Rybalov took part in the work of military-scientific society at the garrison House of officers. Due to his activity the enormous amount of memories of war veterans was collected. Information, showing heavy conditions in which Kharkov citizens had to fight against the German invaders, are kept in these notebooks.

Key words: Rybalov V., mobilization, military-scientific society, Kharkiv

Марина ДУБИК
(Київ, Україна)

Українське містечко в умовах нацистської окупації: джерелознавчий аспект

На превеликий жаль, і через понад 60 років часи нацистської окупації України залишаються недостатньо дослідженими. Це найбільшою мірою стосується жанру мікроісторії: документів замало, а свідки в силу суб'єктивності досвіду не в змозі надати повну та достовірну інформацію про давні події, та й вони з кожним днем йдуть із життя. Здебільшого історія невеликих містечок і сіл того часу базується на документах післявоєнного походження – актах НДК СРСР¹, а також на основних документах центральних органів окупаційної влади – розпорядженнях, постановах, загальних звітах. Фонди гебітскомістаріатів, військових комендатур є здебільшого фрагментарними і невеликими за обсягом. На нашу думку, залишаються неопрацьованими належним чином документи місцевих допоміжних органів влади нижчого рівня, які зберіглися у великій кількості по всіх обласних архівах. Це можна пояснити дуже нерівномірною збереженістю документів, відсутністю інтересу до документів мікрорівня, адже вони не дають можливості узагальнити результати дослідження і часто стосуються тільки окремої місцевості або установи. На нашу думку, дослідження документів саме регіонального рівня дозволить відновити дійсну, не декларативну картину життя під окупацією. Важливим є також те, що ці документи складені переважно українською або російською мовами, що позбавляє

¹ Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Документи НДК стосовно України зберігаються частково по обласних архівах, але у повному обсязі лише у Державному архіві Російської Федерації.

дослідника необхідності перекладу, на відміну від документів центральних установ окупаційної влади.

Якщо порівняти збереженість документів такого рівня по обласних архівах України, впадає в око, що найбільші масиви документів відклалися на сході України, який весь час перебував у військовій зоні, порівняно значна кількість фондів – на території райхскомісаріату України та губернаторства Трансністрії та зовсім незначна кількість фондів невеликого обсягу – на території дистрикту Галичина. Це можна пояснити також тим, що у зонах цивільного управління було більше часу для знищення документів, до того ж і окупаційна політика у цих регіонах відрізнялася одна від одної, тому дослідження документів цього рівня є перспективним. Так, у Державному архіві Львівської області зберігається 4 фонди окружних староств та лише один фонд сільської управи, а у Державному архіві Чернігівської області – 23 фонди районних управ та 122 – сільських управ, причому досить великі [див. 4]. Зауважимо також, що окрім фондів місцевих управлінь, в архівах зберігається велика кількість фондів окремих організацій, підприємств, товариств. Документи такого типу дуже важливі для висвітлення стану судочинства, промисловості, сільського господарства, банківської справи та ін. на окупованій території, але вони у переважній більшості також залишаються недостатньо введеними до наукового обігу.

У Державному архіві Київської області зберігаються 41 фонд районних управ та 175 фондів сільських управ. Серед цієї кількості можна виділити, окрім фондів київських районних управ, 5 фондів зі збереженістю понад 100 справ – Таращанської, Богуславської, Васильківської, Білоцерківської та Іванківської районних управ. Ще п'ять фондів районних управ і тільки два фонди сільських управ налічують понад 50 справ – така кількість, на нашу думку, є граничною для достатнього висвітлення історії окремого населеного пункту часів окупації. Таким чином, серед понад 200 фондів регіонального рівня тільки 12 дозволять більш-менш реконструювати картину подій.

У 2006–2007 рр. за сприяння Німецького фонду «Пам'ять і майбутнє» був здійснений українсько-німецький молодіжний дослідницький проект «Іванків і Мюнстер у Другій світовій війні. Переплетіння людських дол, на підставі фото, документів, експонатів та спогадів». Поштовхом для цієї роботи стала знахідка у Німеччині понад 100 фотографій та листів чиновника окупаційної адміністрації з сільського господарства Йоганна Бюше до дружини, у яких він детально опису-

вав Іванків, місцевих жителів, події в районі. Ці документи частково опубліковані в альбомі, виданому Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» на завершення проекту [5], а також представлені на постійній експозиції в Іванківському краєзнавчому музеї. В ході реалізації проекту для співставлення листів з історією містечка тих часів були опитані свідки подій, вивчено літературу з теми та архівні джерела.

Після передачі окупованого Іванківського району з військової зони до зони цивільного управління – райхскомісаріату України – він був включений разом з Розважівським та Димерським районами до Іванківського гебіту, який відповідно входив до складу Київського генерального комісаріату. Таким чином, в Іванкові знаходилися різні гілки окупаційної влади: до німецької відносилися гебітскомісаріат та усі його складові служби (біржа праці, сільськогосподарська комендатура та ін.), жандармерія, поліція служби безпеки та СД. До місцевої системи управління відносилися: районна управа, яка безпосередньо підпорядковувалася гебітскомісаріату, міська управа Іванкова, а також старости у кожному населеному пункті гебіту, українська поліція. Із документації усіх цих організацій в архіві налічуються фонди тільки Іванківського гебітскомісаріату та Іванківської райуправи.

Фонд Іванківського гебітскомісаріату [2] нараховує всього 3 справи, новими для проведеного дослідження стали дані про кількість працюючих у районі протягом 1942 р. та про динаміку відправки місцевих жителів на роботи до Німеччини.

Основним джерельним масивом для пошуку архівних свідчень став фонд Іванківської районної управи [1], який зберігся у достатньо великому обсязі (115 справ), щоб дозволити реконструювати життя містечка та району під час нацистської окупації. Документи фонду містять списки населення по населених пунктах 1942–1943 рр., регулярні повідомлення про кількість працюючих, які дозволяють оперувати кількісними показниками стосовно стану населення протягом окупації. На 15 грудня 1941 р., за переписом населення в Іванківському районі, нараховувалося 34 134 осіб, у т.ч. до 16 років – 13 763 дітей [1, оп. 1, спр. 4, арк. 32]. На 23 липня 1942 р. нараховувалося 31 251 особа, у т.ч. в Іванкові – 2 463 особи, з них 813 дітей до 15 років [2, оп. 1, спр. 2, арк. 110]. За даними біржі праці, на кінець вересня 1942 р. у районі працювало 13 224 особи, з них понад 11 тисяч – у сільському господарстві, майже 5 тисяч було вже вивезено до Німеччини [2, оп. 1, спр. 2, арк. 216].

Документом виключного значення є список поховань німецьких солдат на 70 осіб, померлих у серпні-вересні 1941 р., із вказанням їхніх особових даних та місця поховання [1, оп.1, спр.96, арк.93-94 зв].

За даними райуправи, на 15 грудня 1941 р. в Іванківському районі залишилися лише одна єврейська родина з чотирьох дітей, мати яких була україною [1, оп.1, спр.4, арк.32]. З інших джерел відомо, що в Іванкові було закатовано понад 360 осіб єврейської національності. Вагомими для істориків є постанови райуправи про продаж будинків євреїв у власність мешканцям Іванкова при сплаті грошей на рахунок райуправи [1, оп.1, спр.52, арк.11, 16].

Фонд Іванківської райуправи містить численні документи про одержання продуктових пайків по установах. Детальні дані про розміри пайків по різних категоріях населення дозволяють зробити висновки про значну різницю у забезпеченні продуктами. Населення ділилося на 6 категорій. Найменше отримувала I категорія, до якої відносили непрацездатних самотніх людей, найвищою серед місцевого населення вважалася IV категорія, до якої відносили етнічні німці (фольксдойче) та працюючі на відповідальних посадах (наприклад, майже усі працюючі в райуправі, перекладачі, шуцмани та ін.). У листопаді 1942 р. до цієї категорії відносилось 55 осіб, у лютому 1943 р. 119 осіб, у т. ч. 58 шуцманів. До II категорії зараховували утриманців робітників та службовців, до III – працюючих в установах та на підприємствах, переважно робітників. У вересні 1943 р. нараховувалося 473 особи III категорії. Норми продуктів між цими категоріями населення значно відрізнялися. Якщо IV категорія отримувала 300 г м'яса, 2,5 кг хліба та 3,5 кг картоплі на тиждень, то I категорія – відповідно 70 г м'яса, 700 г хліба та 1,5 кг картоплі [1, оп.1, спр.3, арк.213, 233].

Щодо зарплатні у фонді є багато списків із вказанням її розмірів у працівників райуправи та її бюджетних організацій. Так, шеф райуправи отримував на місяць 1440 крб., агроном – 750-950, а прибиральниця чи вартовий – 200 крб. [1, оп.1, спр.37-а, арк.1-2].

Місцеве населення було зобов'язаним працювати. Якщо хтось ухилявся від роботи, він у подальшому працював примусово, під охороною поліції [1, оп.1, спр.16а, арк.276].

Вивезення на примусові роботи до Третього рейху почалося в Іванківському районі приблизно з квітня 1942 р. Розпорядження біржі праці Іванківського гебіту про план відправки до Німеччини показує заплановану динаміку вивезення у 1942 р. – тільки за два с половиною місяці мало бути відправлено 6 400 осіб [2 оп.1, спр.2, арк.16]. За да-

ними райуправи, на вересень 1942 р. було вивезено 4 928 осіб [2, оп.1, спр.2, арк.216], за даними на кінець листопада 1942 р. – вже 5 254 особи. Зміни відбулися за рахунок осіб, які працювали в установах та на підприємствах. На жаль, не зберіглося відповідних документів 1943 р. Цілком ймовірно, що загальна кількість вивезених була ще більшою. Ці дані не збігаються з офіційною статистикою району, яка у підсумковому акті про злодіяння загарбників надає значно меншу кількість вивезених на роботи до Німеччини – усього 3 237 осіб [6, с.174]. Ці значні розбіжності підкреслюють умовність відомих кількісних показників щодо окупаційного періоду, який досьогдні не вивчений належним чином. За тим же актом, з Іванкова було вивезено 235 осіб, а за списками, які були складені райуправою під час окупації – 246.

У фонді знаходиться велика кількість різноманітних документів, які підтверджують отримання родинами вивезених на роботи в Німеччину грошової допомоги протягом 1942–1943 рр. кожного місяця, по 130 крб. на родину, незалежно від кількості вивезених осіб. Так, у жовтні 1942 р. було сплачено за вересень 13 790 крб., або 106 родинам [1, оп.1, спр.57, арк.24], у квітні 1943 р. – 45 140 крб., або 347 родинам, у серпні 1943 р. – 90 720 крб., або 698 родинам [1, оп.1, спр.80, арк.208, 233]. Враховуючи, що до Німеччини було вивезено понад 5 тисяч осіб, таку допомогу отримували далеко не всі родини.

Додатковим джерелом з історії району став тижневик «Іванківські вісті», який видавався з вересня 1942 р. до жовтня 1943 р. (усього 53 часописи). У газеті друкувалися повідомлення про новини у світі та в Україні, іноді трапляється інформація про події в Іванківському гебіті.

У 14 номері часопису було опубліковане розпорядження стосовно регламентації пересування та реєстрації населення Іванківського гебіту [3, ч.14 від 27.12.1942 р., с.1], у 49 номері – оголошення про введення наказом від 17 травня 1943 р. особистого посвідчення осіб з 12 років за підписом гебітскомісара Петерсона. У часописі було опубліковано також кілька повідомлень про події культурного життя в Іванкові: у жовтні 1942 р. – про виставу аматорського театру Іванкова «Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці» та підготовку інших вистав, про великий концерт, який був даний німецькими артистами для німців та фольксдойче, у червні 1943 р. – про виступ в Іванкові циркової групи «Демон» Київського театру відділу пропаганди України.

За актами, складеними після визволення, в Іванківському районі було замучено і розстріляно до 2 тисяч чоловік, знищено 6 шкіл, дитячий будинок, зруйновано понад 70% будівель [6].

Містечко Іванків Київської області було одним з багатьох окупованих населених пунктів України, події, які розгорталися тут, були часто типовими та відображали загальну картину повсякденного життя на окупованій території. Знищення комуністів та комсомольців, єврейського населення, створення окупаційних органів управління, примусова праця, вивезення молоді до Німеччини – все це надає змогу стверджувати, що, ознайомившись з долею маленького містечка у ті часи, ми краще зрозуміємо історію багатьох таких містечок України, зможемо відчувати біль та смуток людей, покинутих напризволяще та вимушених якимось чином жити під ворожою окупацією, кожен день боротися за існування своє та своїх дітей, кожен день стояти перед вибором: чи ризикувати своїм життям та чинити спротив ворогові, чи змиритися та сподіватися якимось чином пережити важкі часи або взагалі перейти на сторону ворога та допомагати знищувати своїх земляків. Документи чекають на дослідників, щоб розповісти, як це було.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. Р-2457 – Іванківська районна управа.
2. ДАКО. – Ф. Р-2659 – Іванківський гебітскомісаріат.
3. Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ. Іванківські вісті, 1942–1943 рр.
4. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
5. Іванків – 800 днів окупації. – К.: Стилос, 2007.
6. *Смовж П.Я.* Кризь роки і відстані. Нариси з історії Іванківського району Київської області. – Іванків-Київ: Генеза, 2001.

Марина Дубик (Київ, Україна) Українське містечко в умовах нацистської окупації: джерелознавчий аспект

Стаття присвячена долі українських містечок в умовах нацистської окупації. На прикладі містечка Іванків Київської області подано типову загальну картину повсякденного життя на окупованій території. Репресії місцевого населення, створення окупаційних органів управління, примусова праця, вивезення молоді до Німеччини – подібні події мали місце у більшості містечок України. Для подальшого вивчення історії повсякдення подібних населених пунктів важливим є дослідження архівних документів місцевих допоміжних органів окупаційної влади нижчого рівня (здебільшого не опрацьованих), тобто документів мікрорівня.

Ключові слова: документи, Іванків, районна управа, окупація

Марина Дубик (*Киев, Украина*) **Украинский посёлок в условиях нацистской оккупации: источниковедческий аспект**

Статья посвящена судьбе украинских посёлков в условиях нацистской оккупации. На примере поселка Иванков Киевской области приведена типичная общая картина повседневной жизни на оккупированной территории. Репрессии местного населения, создание оккупационных органов управления, принудительный труд, вывоз молодежи в Германию – подобные события имели место в большинстве местечек Украины. Для изучения повседневности подобных населенных пунктов необходимо исследование документов местных вспомогательных органов оккупационной власти низшего уровня (по большей части не исследованных), то есть документов микроуровня.

Ключевые слова: документы, Иванков, районная управа, оккупация

Maryna Dubyk (*Kyiv, Ukraine*) **Ukrainian township under the conditions of Nazi occupation: in the context of researching the sources**

The article is devoted to the fate of the Ukrainian townships under the conditions of Nazi occupation. On the example of the township of Ivankiv of the Kiev region the typical general picture of an everyday life is represented on the occupied territory. Repressions of local population, creation of occupational governmental bodies, forced labor, the export of young people to Germany – similar events took place in most of the townships in Ukraine. To examine the daily routine of such communities the research of the documents by local subsidiary bodies of occupational government of the lower level (mostly not examined) is needed, meaning researching those documents on the micro-level.

Key words: documents, Ivankov, district justice, occupation

Володимир ЛЕВИКІН
(Київ, Україна)

Есесівські та пам'ятні татуювання у військовополонених солдатів Вермахту

Культурний феномен “незгладимих знаків” на тілі має дуже довгу історію. Історія татуювань нараховує мінімум 6 тисяч років, хоча скоріш за все, вона набагато довша [7]. Протягом століть люди різних культур, народів, віку прикрашали та прикрашають своє тіло різноманітними малюнками. Згадки про звичай нанесення знаків на тіло (татуювань) зустрічаються навіть в Біблії (Левит, 19, 28).

Якщо по татуюванням мешканця Океанії можна простежити його життєвий шлях, найбільш важливі події його життя, то і за сучасними татуюваннями, певною мірою, можна зробити висновок про долю людини. Навряд чи людина, яка не мала відношення до флоту, стане робити татуювання з малюнком конкретного корабля (напр. *див.* мал. 19, 20).

Напевне не існує принципової різниці між психологічними мотиваціями німецького курсанта льотного училища, який прикрашав себе малюнком літака та написом “Тут я вдома” (*мал.* 9) та юнака архаїчної культури, який успішно пройшов обряд ініціації і мав право прикрашати себе знаками приналежності до певного роду. І в першому, і в другому випадку татуювання свідчить “Я свій, я звідти”. Також подібними міркуваннями керувалися німецькі підводники, прикрашаючи свої субмарини забороненими малюнками. Мода на персональний малюнок на рубці підводного човна у німців з’явилася з дихаючого вогнем Тільця, якого намалював командир U-47, герой підводної війни Гюнтер Прін. І хоча Карл Дьоніц, командувач німецьким підводним флотом, вимагав замальовувати подібні знаки, підводники не поспішали виконувати цей наказ. Мабуть це був єдиний випадок невиконання наказу “татечка Дьоніца”. Усміхнена риба-меч, яка спочатку була символом підводного човна U-96 стала знаком для всієї 9-ої флотилії. Іноді малюнки відобра-

жали особливості прізвища командира. Наприклад у командирів Шнее (Сніг) та Льове (Лев) на бойових рубках було намальовано сніговика та лева відповідно. На субмарині U-666, командира якої звали Герберт Енгель (Янгол), був зображений падший янгол [6, с.22]. Не лише німці прикрашали свої бойові машини персональними емблемами: есмінець “Уокер”, за іронією долі, носив таку саму емблему як і потоплений ним U-99 знаменитого Отто Кречмера – кінська підкова [6, с.84]. Позначали свої бойові машини персональними емблемами також і радянські танкісти. Тому не дивно, що люди намагалися відобразити свій статус, виділитися не лише на загальному рівні (напр. емблема корабля), а і на особистому (татуювання). Як писав Карл-Густав Юнг, вища мета людського існування – це процес “індивідуації”.

В статті мова піде лише про два види татуювань: про так звані есесівські татуювання, які зіграли досить трагічну роль для своїх носіїв, та про звичайні пам’ятні татуювання, що були зкопійовані в радянському полоні у військовополонених німців та японців. Власне, цим видам татуювань, як певному культурному феномену, що свідчив про приналежність людини до певного військового об’єднання, і присвячується ця стаття.

Вивчення гуманітарних аспектів будь-якого явища передбачає якомога більш повне охоплення кола питань, що виникають при розгляді проблеми. Так само це необхідно і при дослідженні своєрідного та особливого співтовариства військовополонених, що за всіх часів відрізнялися замкнутістю і закритістю. Не був виключенням і полон у СРСР підчас і після Великої Вітчизняної війни.

Спроби тотальної (тоталітарної) влади отримати повний контроль не тільки над тілами, але і над душами такої своєрідної локальної спільності як полонені солдати ворожих армій, не припинялися до самого моменту репатріації. При намаганні позбавити практично всіх особистісних рис бранців, татуювання, якого було досить проблематично позбавитись, ставало одним із специфічних індивідуальних знаків, які могли собі дозволити бранці.

Досить заплутана ситуація з есесівськими татуюваннями спричинена таємничістю самої організації СС. Навіть зараз важко знайти інформацію про подібні татуювання тому, що люди, які їх мають, не поспішають оприлюднювати їх, навіть якщо вони і не соромляться свого минулого. Але все-таки існують спогади, в яких згадується власний досвід, що стосується есесівських татуювань [1; 2]. Так само складною є ситуація з фотографіями цих татуювань. Тому навколо татуювань СС досі багато міфів та чуток.

За деякими відомостями історію татуювань групи крові для СС-манів започаткував військовий злочинець, імперський лікар СС доктор Ернст Гравіц, який запропонував ввести татуювання для членів СС та солдат СС. З 1935 р. за наказом рейхсфюрера СС Г. Гіmlера у Allgemeine SS (загальних СС), Waffen SS (військах СС), SS-Totenkopfverbände (частинах СС “Мертва голова”, що охороняли концтабори) було запроваджено татуювання [13]. Зроблено це було для полегшення надання допомоги пораненим. Татуювання являло собою літери латинського алфавіту (на початку війни літери писалися готичним шрифтом), які вказували групи крові службовців. Колір татуювання не був регламентований.

*Мал.1. Літера “О” –
перша група крові [13]*

*Мал.2. Також перша
група крові [16]*

*Мал.3. Літера “А” –
друга група [13]*

*Мал.4. “АВ” –
четверта група [15]*

Літерою “В” позначалася третя група крові (на жаль нам не вдалося знайти фото).

Висотою літери були від 7 мм до 1 см, шириною від 5 мм до 1 см. Наносилися вони на внутрішню поверхню лівої руки на 20 см вище

ліктя. Місце розташування татуювання було обрано не випадково. За аналізом поранень часів Першої світової війни було виявлено, що ця частина тіла найменш страждає, і навіть при отриманні сильних опіків вона залишається неушкодженою. Резус фактор, відкритий у 1937 р., не позначався у татуюванні і практично не враховувався під час війни [5]. За деякими відомостями поряд з групою крові татуювалася руна “Tir” або “Тюр” що символізувала непримиренність у бою [18].

Мал.5.

Наприклад, військовий злочинець оберштурмбанфюрер СС Карл Адольф Ейхман, який очолював відділ IV D4 Головного управління імперської безпеки (RSHA) і був одним із організаторів геноциду євреїв в Європі, також мав татуювання і не міг приховати своєї приналежності до СС, а тому під час взяття в полон назвався лейтенантом 22-ої бронекавалерійської дивізії СС Отто Екманом із розрахунком, що прізвище Екман для америкаців звучить майже так як Ейхман (на випадок якщо хтось з колишніх знайомих окликне його) [12].

Татуювання зі знаком групи крові робив новобранцям військовий лікар під час проходження ними навчання в підготовчих таборах. Як правило, татуювання не мали вищі офіцери СС (хоча були і виключення, наприклад той же К.А. Ейхман) та деякі іноземні добровольці у військах СС. Іноді татуювання отримували солдати, які не були членами СС, або солдатами військ СС. Досить часто це відбувалося при лікуванні у госпіталях СС.

Мал.6. Союзнацький комічний малюнок свідчить, що власники татуювання, колишні есесівці, різними засобами намагалися позбутися цього компрометуючого знака [14].

За згадкою Георга Лепре, колишнього службовця 13-ї гірсько-стрілецької дивізії СС “Хандшар” (хорватська №1), перебуваючи у полоні в таборі військовополонених Тамсвег за допомогою водневих

компресів, що дав йому лікар з 14 дивізії СС, за два-три дні вивів татування (рани гоїлися ще 2-3 тижні). Завдяки цьому він вдало пройшов два медичних огляди, приховавши свою приналежність до СС [11].

Треба відмітити, що навіть формальна приналежність до СС вважалася приводом для репресій. Згідно з директиви №38 Контрольної ради в Німеччині¹, до головних військових злочинців належали:

“1. Загальні СС (Альгеймайне СС) – всі офіцери охоронних загонів (шутцштафель, або СС) від лейтенанта (унтерштурмфюрер) та вище, а також всі, хто має аналогічні почесні звання СС (еренамтліхес СС митглід).

2. Війська СС (Ваффен СС) – всі офіцери від чина майора (штурмбанфюрер) і вище. Всі учасники з’єднань “Мертва голова” та лейбштандарту “Адольф Гітлер”. Всі члени допоміжних загонів СС концентраційних таборів”.

Просто військовими злочинцями, що також підлягали виявленню в таборах для військовополонених та інтернованих, вважалися:

1. Загальні СС і його організації – всі члени до унтерштурмфюрера, з них так звані “співдіючі члени”.

2. Війська СС – весь особистий склад до майора і весь персонал концентраційних таборів” [4, с.746, 749].

Тому військовополонені, які потрапили в полон на заході і на сході однаково намагалися виводити компрометуючі татування, часто це робилося за допомогою лікарів-військовополонених [8].

Під час репатріації бранців із Радянського Союзу у 1945 р., одразу по закінченню війни, татування СС слугувало одним із основних чинників при забороні відправки додому конкретного бранця. Наприклад, в “Розпорядженні міністра внутрішніх справ Союзу РСР №465 міністрам внутрішніх справ республік, начальникам УМВС по краям і областям, заступникам начальників управлінь таборів МВС для військовополонених з оперативної роботи про факти незаконної репатріації військовополонених із таборів МВС” від 21 червня 1945 р., підписаному заступником міністра внутрішніх справ СРСР генералом армії І.І. Масленниковим, наведено факти, з яких видно, що саме тату-

¹ Спільний орган СРСР, США, Великобританії, Франції, створений ними для здійснення верховної влади в Німеччині на час виконання останньою вимог з безумовної капітуляції.

ювання стали причиною виявлення приналежності бранців до СС та зняття їх із потягів, що везли їх на Батьківщину.

“... 17 травня 1949 року з ешелону № 98159 (відправник – табір № 99 УМВС по Карагандинській області) знято 6 військовополонених, з яких військовополонені Деринг, Гроховина і Леєк з явними татуюваннями про їхню службу в частинах СС.... 13 червня 1949 року з ешелону № 98227 (відправник – УПВІ МВС Латвійської РСР) знято 9 військовополонених, з них у військовополонених Вагнера, Цюріха, Лампа, Козиуля, Кравчека, Крафта, Трапчака і Вельмана були виявлені явні татуювання, що свідчать про їхню службу в частинах СС... 16 червня 1949 року з ешелону № 98240 (відправник – табір № 119 МВС Татарської АРСР) знято 2 військовополонених – Фішера і Ломана, у яких були виявлені явні татуювання, що свідчать про службу в частинах СС” [9, с.441].

Проблематичність позбавлення татуювання дозволила НКВС за цією ознакою відбирати контингент, із яким у подальшому працювали наполегливо та плідно. Для роз’яснень при пошуку татуювань була видана “Директива Народного комісара внутрішніх справ СРСР №216 народним комісарам внутрішніх справ Союзних та Автономних республік, начальникам управлінь НКВС країв та областей про проведення медичного огляду військовополонених німців із метою виявлення татуювання” від 22 листопада 1945 р., підписана заступником Народного комісара внутрішніх справ СРСР генерал-полковником С.Н. Круглова, де достеменно розписувалася процедура виявлення есесівського татуювання і наступних санкцій.

“За наявними агентурно-слідчим відомостями, військовополонені колишньої німецької армії, що служили в частинах СС і поліцейських формуваннях, мають на передпліччі лівої руки з внутрішньої сторони татуїровані букви: «А», «О», «В», «АВ», які позначають групу крові й одночасно особисту приналежність військовослужбовців німецької армії до військ СС, що вони в більшості випадків приховують.

Так, проведеним у таборі НКВС № 27 медичним оглядом військовополонених було виявлено по татуюванню 39 німецьких офіцерів і солдатів, що приховували свою приналежність до військ СС і визнали це при проведенні розслідування.

Такими ж є відомості в УНКВС по Свердловській області, при чому існують дані, що деякі есесівці, вважаючи, що татуювання

може їх у кінцевому рахунку викрити, мають намір за допомогою військовополонених лікарів видалити татуювання.

Пропонується:

1. Провести з метою виявлення військовослужбовців частин СС, що переховуються, в усіх таборах у п'ятиденний термін медичний огляд військовополонених німецької армії.
2. Узяти всіх військовополонених, у яких буде виявлено вищевказаного характеру татуювання, як есесівців на оперативний облік. Усіх їх надалі активно розробляти як ймовірних учасників звірств і злодіянь та як співробітників німецьких розвідувальних органів.
3. Про результати медичного огляду військовополонених доповісти негайно по його проведенні в оперативне управління ГУПВІ НКВС СРСР” [8, с.269-270].

У подальшому при підготовці відкритих судових процесів над військовими злочинцями, есесівське татуювання фігурувало також як один із головних чинників при визначенні провини військовополоненого. Наприклад, в орієнтуванні, яке звалось “Директива МВС СРСР №230 про виявлення серед військовополонених осіб, що служили в військах СС та що приймали участь у масових звірствах на окупованій території СРСР” від 20 вересня 1946 р., підписаному заступником міністра внутрішніх справ Союзу РСР генерал-полковником В.В.Чернишовим, пропонувалося:

“...насамперед перевірити облікові справи, заведені на військовополонених, і по ним скласти списки тих, що служили в дивізіях «Мертва голова». З огляду на те, що більшість тих, хто служив у частинах СС приховують це, одночасно з перевіркою особистих справ необхідно організувати агентурну роботу з виявлення військовополонених, що служили в зазначених дивізіях, а також використовувати результати проведених медичних оглядів, у процесі яких були виявлені СС-івці за наявними у них татуюваннями” [підкреслено мною – Л.В.] [4, с.741].

У “Розпорядженні начальника ГУПВІ МВС СРСР міністрам внутрішніх справ Союзних та Автономних республік, начальникам управлінь МВС країв та областей, начальникам оперативних відділень таборів для військовополонених про посилення оперативної та слідчої роботи з виявлення серед військовополонених учасників звірств і злодіянь на окупованій території” за №52/4517 від 15 травня 1948 р. рекомендується:

“...3. Сміліше переходити від оперативної розробки до активних слідчих дій, особливо по встановленим за татуюваннями есесівцям і особам, узятим на облік за директивою МВС № 00285” [10, с.324].

А в “Інструкції з фільтрації військовополонених, що перебувають на оперативному обліку” від 16 липня 1949 р., підписаної заступником начальника ГУПВІ МВС СРСР А. Кобуловим, вказувалося:

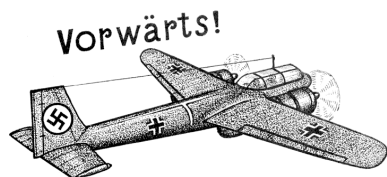
“...у справі військовополоненого, узятого на оперативний облік, повинні бути наступні документи: спеціальна анкета з вичерпними відповідями на всі питання; власноручно написана біографія; довідка медогляду для виявлення татуювання [підкреслено мною – Л.В.], свідчення про службу в СС, протокол допиту підзвітної особи і свідків з військовополонених... висновок оперативного відділу табору по цим матеріалам про необхідність залучення підзвітної особи до судової відповідальності чи про можливість репатріації, якщо відсутні конкретні матеріали його вини” [10, с.329].

⚡ Іноді зустрічаються відомості про татуювання подвоєної руни «Зіг», або навіть номеру партійного квитка НСДАП. Вони не відповідають дійсності. Ми не знайшли будь якого згадування про це і, скоріше за все, ці відомості є фольклором, що не містить під собою реального підґрунтя.

Тобто ми бачимо, що есесівське татуювання не несло ніякого сакрального смислу, і не гарантувало навіть приналежність його носія до СС, а було лише утилітарним знаком, що дозволяв отримати більше шансів вижити на полі бою при пораненні, та створювало додаткові, іноді дуже серйозні, проблеми для бранців у полоні.

Окрім татуювання з даними про групу крові, за деякими відомостями, у іноземних військовополонених, що перебували в радянському полоні, були і інші татуювання. Слугували вони переважно звичайними знаками приналежності до певного роду військ, як то підводники, моряки, артилеристи, танкісти, пілоти. Досить відомий на заході як збирач радянських кримінальних татуювань, колишній майор МВС СРСР Данциг Балдаєв, відомості якого є досить неоднозначними, у своєму альбомі татуювань ув'язнених [3], присвячує невеликий розділ татуюванням, які він скопіював у німецьких та японських військовопо-

лонених, що перебували в таборах СРСР з 1940-х до середини 1950-х років. За часів своєї служби у МВС, спілкуючись із в'язнями таборів, він зустрічався і з військовополоненими, копіював їх татуювання і слухав їх пояснення. З цих пояснень видно, що переважну більшість татуювань було зроблено під час служби чи під час навчання. Тобто однозначно до того, як фігурант потрапив у полон.

Мал.8. Татуювання військово-полоненого – льотчика “Люфт-ваффе”. Скопійована в Нижньому Тагілі в 1950 р.

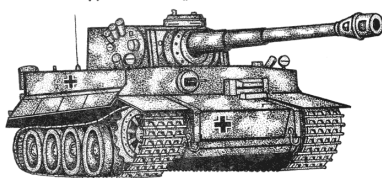

Мал.9. Татуювання німецького військовополоненого льотчика “Люфтваффе”. Скопійована в Нижньому Тагілі в 1950 році. “Татуювання моє було зроблено в льотному училищі під м. Дюссельдорфом. 1938 р.”.

Мал.10. Татуювання німецького військовополоненого артилериста. Скопійована в таборі для військовополонених. Л-д. 1949 р.

Танковая дивизия СС „Великая Германия“

Мал.11. Татуювання військовополоненого, що був офіцером танкової дивізії СС “Велика Німеччина”. Скопійована в таборі для військовополонених. Нижній Тагіл. 1950 р. “Я потрапив у полон узимку 1944 року. Такі татуювання в нашій дивізії були в багатьох”.

Мал.12. Татуювання німецького військовополоненого, що воював у 126-й Бригаді 3-ї танкової армії Вермахту. Скопійована в таборі для військовополонених. Нижній Тагіл, у 1950 р.

“Мені зробив татуювання мій друг-танкіст, художник, коли ми були у Франції після боїв на відпочинку”.

Мал.13. Татуювання військовополоненого, що служив в 3-му танковому корпусі військ СС. Скопійована в таборі для військовополонених. Свердловськ. 1950 р.

Мал.14. Татуювання німецького військовополоненого, що воював у танковій дивізії СС “Мертва Голова”.

Скопійована в таборі для військовополонених у Свердловській обл. 1950 р.

Мал.15. Татуювання німецького військовополоненого офіцера танкової дивізії СС “Вікінг”.

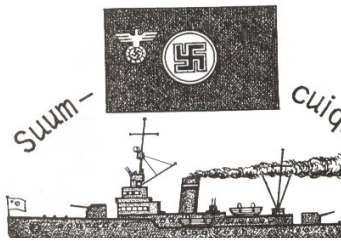
Скопійоване в таборі для військовополонених. Свердловськ. 1950 р.

Мал.16 Пам'ятне татуювання німецького військового моряка.

Скопійоване в таборі для військовополонених.

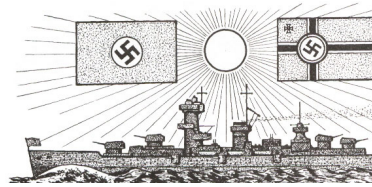
Л-д. 1949 р. На татуюванні зображений штандарт адмірала флоту гітлерівської Германії і щогловий прапор. Військовополонений служив інженером-механіком на флагманському крейсері "Емден".

Мал.18. Пам'ятне татуювання військовополоненого. Скопійоване в таборі для військовополонених.

Л-д. 1949 р. Носій татуювання служив у Допоміжному флоті боцманом. У полон потрапив в Естонії в 1944 р. після поранення. (Був захований естонською родиною, імовірно, із прибалтійських німців, але хтось видав.)

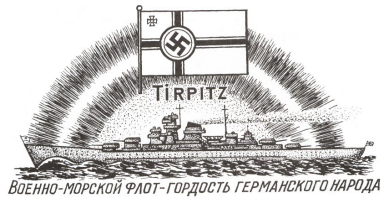
Угорі татуювання – прапор Допоміжного військово-морського флоту гітлерівської Німеччини.

Мал.17. Пам'ятне татуювання німецького військового моряка.

Скопійоване в таборі для військовополонених. Свердловськ. 1950 р. На татуюванні зображений державний прапор гітлерівської

Германії, кормовий прапор Військово-морських сил рейху і знаменитий фашистський лінокор "Адмірал Шеер". Військовополонений служив на ньому електриком з 1940 по 1944 р. У полон потрапив у Польщі, знаходячись на лікуванні в госпіталі.

Мал.19. Пам'ятне татуювання німецького військового моряка.

Скопійоване в Нижньому Тагілі в 1945 р. Військовополонений, носій татуювання, служив артилеристом на знаменитому лінокорі "Тирпіц". У полон потрапив у госпіталі м. Шверина в 1945 р.

Мал.20,21. З патріотичних пам'ятних татуювань німецьких військовополонених, що були військовими моряками, зібрані у таборах військовополонених у Ленінграді, Свердловську, Нижньому Таглі, Челябінську. Так звані "штатні" наколки. 1949-1954 р. Розташовувалися на плечі, подібно військовому шеврону.

Мал.22. Художнє татуювання німецького військовополоненого, колишнього підводника. Скопійоване в таборі для військовополонених. Л-д. 1950 р.

Мал.23. Художнє татуювання німецького військовополоненого. Скопійоване в таборі для військовополонених. Свердловськ. 1950 р. Військовополонений закінчив морське радіоучилище в м. Росток, плавав на крейсерах і есмінцях. У полон потрапив у Східній Пруссії.

*Мал.24. Татуювання японського
військовополоненого-піхотинця.*

*Скопійовано в таборі
для військовополонених
у Хабаровську. 1950 р.*

*Мал.26. Татуювання
військовополоненого японця,
артилериста. Скопійовано
в таборі для військово-
полонених "Іркутськ-2"
(Іннокентьєвськ) у 1950 р.*

*Текст перекладено
на російську мову [3].*

*Мал.25. Татуювання японського
військовополоненого, офіцера.*

*Скопійоване в таборі
для військовополонених
у Хабаровську. 1950 р.*

(Малюнки та пояснення до них взяті з вказаного альбому).

З огляду на написи російською мовою, достовірність малюнків може викликати сумніви, але те, що татуювання перемальовувалися, а не фотографувалися, дозволяє припустити, що переклад тексту на татуюваннях зроблений самим Д.С. Балдаєвим.

Також відомості про певні татуювання у німецьких військовослужбовців можна зустріти в Інтернеті на форумах, присвячених історії Другої світової війни та конкретно збройним силам III Рейху. Звісно, до подібної інформації слід ставитися обережно, але це практично єдине доступне джерело інформації у наш час. Так, наприклад, учасник історичного інтернет-форуму у повідомленні від 22.02.2008 пише, що у 1984 р., ще в колишній НДР на пляжі у людини похилого віку бачив татуювання у вигляді русалки, що тримала в руках корабельну міну, а під малюнком напівколом підпис “Данциг” [17].

З вищесказаного можна зробити висновок, що при вивченні проблеми есесівських татуювань ми стикнулися і з більш загальною проблемою – існування татуювань в принципі у іноземних військовополонених, впливу цих позначок, малюнків на тілі людини, на її подальшу долю в полоні. І якщо есесівські татуювання часто несли з собою чималі неприємності для носія, то пам’ятні татуювання лише свідчили про службу в певних частинах і військах і не позначалися на долі військовополоненого (за деякими виключеннями, наприклад, якщо на татуюванні чітко вказувалася приналежність до віськ СС “Мертва голова” тощо).

Джерела та література

1. *Forbes R.* For Europe: The French Volunteers of the Waffen-SS. – London, Helion & Co Ltd, 2006.
2. George Lepre – Himmler’s Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945.
3. *Балдаєв Д.* Татуировки заключенных (альбом ветерана МВД, 1948-2000 гг.) Издательство: СПб., Лимбус Пресс, 2006, 168 с.
4. Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.
5. *Залесский К.* СС. Охранные отряды НСДАП. – М., Язуза, Эксмо, 2004. – 656 с.
6. *Курушин М.Ю.* Стальные гробы Рейха. – М.: Вече, 1999. – 496 с.
7. *Медникова М.Б.* Неизгладимые знаки. Татуировка как исторический источник. – СПб.: Языки славянской культуры, 2007. – 218 с.

8. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1996. – 560 с.: ил.

9. Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941-1955 гг.: Документы и материалы. Т.24(13-2). – М.:ТЕРРА, 1999. – 504 с.

10. Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941-1955 гг.: Сборник документов и материалов. Кн.2. Т.24(13-3). – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2002. – 512 с.

11. Сайт Axis History Forum, статья Blood Group Tattoo/<http://www.axishistory.com/index.php?id=2030>

12. *Владимир Абарин*. Его опознал слепой/<http://www.sovsekretno.ru/magazines/article/1614>

13. Сторінка “Léon Degrel” сайту /<http://home.arcor.de/sturmbrigade/Blutgruppe/Blutgruppe.htm>

14. Форум военных коллекционеров WW2/<http://ww2.ru/forum/index.php?s=5397562815836c68c212c57d5e7cf4c0&act=attach&type=post&id=97302>

15. Форум военных коллекционеров WW2/<http://ww2.ru/forum/index.php?s=5397562815836c68c212c57d5e7cf4c0&act=attach&type=post&id=248284>

16. Форум военных коллекционеров WW2/<http://ww2.ru/forum/index.php?s=5397562815836c68c212c57d5e7cf4c0&act=attach&type=post&id=248307>

17. Форум сайту REIBERT.info/<http://reibert.info/forum/showthread.php?t=16473>

18. Форум сайту REIBERT.info/<http://reibert.info/ss/03/02/index.htm>

Володимир Левикін (*Київ, Україна*) *Есесівські та пам'ятні татування у військовополонених солдатів Вермахту*

Стаття присвячена історії татувань у військах III Рейху. Розглянуто причини появи так званих СС-івських татувань, їх особливостей та наслідків наявності для подальшої долі їх власників. Також наведені малюнки пам'ятних татувань колишніх солдатів Вермахту (скопійовані в радянському полоні) та висловлено припущення з причини їх виникнення.

Ключові слова: татування, СС, військовополонені

Владимир Левыкин (*Киев, Украина*) *Эсэсовские и памятные татуировки у военнопленных солдат Вермахта*

Статья посвящена истории татуировок в войсках Рейха. Рассмотрены причины возникновения так называемых СС-овских татуировок, их особенностей и последствий для дальнейшей судьбы их обладателей.

Также приведены рисунки памятных татуировок бывших солдат Вермахта (скопированные в советском плену) и высказано предположение о причинах их возникновения.

Ключевые слова: татуировки, СС, военнопленные

Volodymyr Levikin (Kyiv, Ukraine) SS-tattoos and memorable tattoos of captive soldiers of Vermakht.

The article is devoted to the history of tattoos in the troops of Reich. Reasons of appearance of so-called SS-tattoos, their features and consequences of presence for the subsequent fate of their proprietors are considered. Also, the pictures of memorable tattoos of former soldiers of Vermakht (copied in Soviet captivity) are given, a supposition as expressed for the reasons of their appearance is expressed.

Key words: tattoos, SS, prisoners of war

Томаш ОСИНСКИ
(Люблин, Польша)

**Участие местных органов
общей администрации
Народной Польши в акции
регистрации военного ущерба
в 1944–1946 гг. (на примере
Люблинского воеводства)***

Работа по урегулированию вопросов в области военных репараций началась на Ялтинской конференции, еще перед окончанием военных действий. Отдавая себе отчет в невозможности компенсации всего военного ущерба, было сформулировано требование, чтобы при определении размера компенсаций учитывался с одной стороны вклад в победу над врагом, с другой – уровень материальных потерь данной страны [12, с.24–26; 13, с.15]. После окончания войны на конференции в Потсдаме было принято решение, что польские притязания удовлетворит СССР из своей части репарации. 16 августа 1945 г. Польша и СССР заключили договор, регулирующий правила «возмещения военного ущерба» [13, с.39–44; 12, с.37–48; 14, с.33–40].

Во время войны данные, касающиеся военных потерь, польские власти собирали в Лондоне. В 1944 г. Министерство Конгрессовых Дел подготовило специальный документ на послевоенную конференцию, представляющий польское отношение к военным компенсациям [14, с.21–25; 11, с.15–19; 12, с.1–24]. Развитие событий привело к тому, что польские власти, поддерживаемые СССР, добивались прав и претензий на основании военного ущерба. Декларация определения военного ущерба и начала усилий по его возмещению появилась уже в манифесте Польского Комитета Национального Освобождения. В сентябре 1944 г. начало функционировать Агентство Военных Компенсаций, которому были поручены все задачи, связанные с этим вопросом [14, с.26; 11, с.19]. На стыке 1944–1945 гг. в связи с реорганизацией центральной власти созданием при Президиуме Совета Министров Бюро военных компенсаций (*далее* БВК). Это Бюро было координатором масштабной

* Статья публикуется в авторской редакции.

акции по оценке и регистрации военного ущерба [14, с.26–27; 15, с.13; 11, с.19–20]. 1 апреля 1947 г. компетенции БВК переданы Центральному бюро планирования, Министерству публичной администрации и Министерству возвращенных земель [14, с.30; 11, с.23].

Новая власть серьезно отнеслась к проблеме ведения учета военного ущерба, указывая на необходимость организации этого процесс как условия получения репараций, а в дальнейшем и восстановления страны [11, с.21]. В отчете по итогу двух лет документальной работы записано, что: «Подробное установление военного ущерба, который понесло польское хозяйство, это не только подсчет того, что должны заплатить немцы – в соответствии с международным договором – но и важный элемент восстановления страны» [15, с.13]. Позже возник вопрос использования этих материалов в качестве доказательства гитлеровских преступлений в Польше [12, с.30]. Пропагандой подчеркивались как индивидуальные, так и общенациональные преимущества. Уведомление об ущербе представлялось как гражданский долг, выполнение которого было связано с одной стороны с получением помощи для конкретных людей, а с другой с возможностью «завоевания для Польши первого места в очереди на получение военных компенсаций» [12, с.29].

В акции регистрации принимали участие органы центрального управления, министерства, местное самоуправление (городов и гмин) и общая администрация на уровне воеводства и повета. Целью статьи является рассмотрение процесса регистрации военного ущерба органами общей администрации на территории Люблинского воеводства в 1944–1947 гг., а также анализ сохранившихся документов этого процесса в контексте их пригодности для локальноисторических исследований.

Регистрацию проводили гминные и городские власти, при которых были созданы регистрационные управления, принимавшие анкетные листы с внесением и регистрацией заявлений в журнал. Далее анкетные листы посылали в староство, в котором на их основе служащие отдела военного ущерба обрабатывали, перепроверяли и дополняли картотеки. Затем материалы пересылали в воеводские учреждения, а после укомплектования данных с территории всего воеводства пересылали в Главное Статистическое Бюро. После составления статистической сводки материалы возвращались через воеводские учреждения в староства и там передавались на хранение в архивы [1, с.37; 12, с.29]. БВК подвергало контролю достоверность накопленного материала дополнительными регистрациями. В случаях, когда подробный учёт был невозможен (ущерб евреям и на территориях больших разрушений),

были образованы специализированные группы экспертов [12, с.100]. После окончания регистрации индивидуального ущерба учреждения воеводств инвентаризовали ущерб, нанесенный государственному имуществу, религиозным организациям и общественным объединениям [1, с.111]. С просьбой составления списка об ущербе в ВЛЮ обращалось также Командование военного округа №VII [1, с.6].

Учётный процесс начался в сентябре 1944 г. В мае 1945 г. БВК ввело новые, единые для всей страны регистрационные бланки для деревень и для городов, одновременно констатируя, что начатые ранее действия были предназначены для ориентации, а теперь необходимо дополнение данных [1, с.11]. Также была издана специальная подробная инструкция, которая содержала формулировки понятий «пострадавшего» и «виновника». Очевидно регистрация только ущерба, нанесенного в следствии действий «немцев и других народов, которые им помогали». Выделено два главных типа ущерба: ущерб нематериальный (личный) и материальный (вещественный). В качестве регистрационных учреждений выступали городские и гминные управления. Особенно важно было точное определение обстоятельств и причин возникновения ущерба. Большинство пострадавших не обладало никаким доказательным материалом, потому прибегали к привлечению свидетелей, материально не связанных с заявляющим ущерб. Регистрацию мог провести член семьи от имени пострадавшего, даже соседа [1, с.12–20]. В учётную книгу вносились не только случаи смерти, но также потери здоровья и свободы. Много места в анкетном листе заняли материальные потери. Регистрация охватывала также: недвижимость, машины, инструменты, продукты земледелия, корм, продовольственные продукты, живой инвентарь, древостан, мелиорационные устройства, одежду, кухонную утварь, мебель, а также оплату труда [1, с.12–20].

Сбор сведений оказался процессом достаточно трудоемким. Сложная ситуация после освобождения страны негативно повлияла на эффективность работы регистрационных учреждений. Препятствий было очень много. Не хватало бумаги [8, с.40], подверглась уничтожению гминная документация [2, с.62], не было соответствующего персонала [6, с.11; 11, с.21] и средств передвижения [6, с.11], а с 1946 г. появились случаи приобщения служащих агентства военных ущербов к ведению других дел [1, с.131]. Большой проблемой было также перемещение населения. В январе 1946 г. указывалось об игнорировании акции переезжающими на так называемые обратнoполученные земли, украинцев, ожидавших переселения, а также небольшого числа евреев [4, с.97]. В

Люблине работы не закончились в срок потому, что являлись новые люди, возвращавшиеся в город с освобожденных территорий. В городе изъявляли желание зарегистрировать ущерб также местные жители из гмин, в которых не было комиссии, составляющей описи [8, с. 45]. Широко задуманная пропагандистская акция не принесла ожидаемого эффекта [11, с.21].

«Нельзя было тщательно определить ущерб еврейского населения, – писал красницкий староста, – по причине отсутствия пострадавших и отсутствия свидетелей, которые могли бы определить величину ущерба (...) пропущены Надвислянские гмины потому, что их население было выселено с прифронтовой территории» [2, с. 60].

Спустя несколько месяцев возникли проблемы с проведением акции в Красницком повете:

«Отношение населения к акции регистрации военного ущерба на территории повата оказалось неоднозначным. Во время, когда одни массово заявляют о нанесенном им ущербе, другие относятся к делу равнодушно. Вероятно, причина кроется в том, что у населения разные политические убеждения и неверие в результаты акции; неоднократно пострадавший хочет сэкономить организационные расходы, которые должен платить в сомнительном – по его мнению – деле» [3, с.66].

Похожей была ситуация на территории Пулавского повата:

«Население несмотря на объявления и призывы не дало ожидаемого результата, около 30% населения относится равнодушно и негативно, кроме тех, кому нанесен особенно серьезный ущерб. Еврейское население не заявило об ущербе. Вернулось меньше чем 1%» [8, с.72].

Достоверность материалов, полученных в результате регистрации, ставилась под сомнение и многократно перепроверялась, хотя в общей сложности была проведена значительная работа более чем десятью тысячами гминных регистраторов [12, с.252]. Система регистрации имела методологические недочеты, поскольку возникла необходимость дополнить анкеты оценочными данными. В Инструкции значились, например, следующие указания:

«Начальную концепцию при регистрации ущерба дополнить, уточнив определение количества и качества уничтоженных, поврежденных и вывезенных объектов. Подсчет ущерба в денежном эквиваленте имеет вспомогательную функцию и в принципе предоставляется пострадавшему. Лишь в отношении к нематериальному ущербу в претензии деньги будут иметь важное значение» [1, с.12–20].

В научных работах высказывается мнение, что точное определение военного ущерба было невозможно [11, с.29]. А. Божек в работе 1973 г. подчеркивает, что, «учитывая время с окончания войны, первоисточники, возникшие непосредственно после окончания войны, являются единственным источником, которым мы располагаем, а систематически проводимые по всей стране исследования, в результате которых получаем частичные данные в области ущерба, могут иметь с точки зрения подхода к совокупности ущерба вспомогательное значение» [10, с.359]. Но когда в 1960 г. Комиссия по Обработке проблемы Немецких Возмещений начала проводить анализ и проверку подлинности регистрационных документов, оказалось, что часть документов сдана в макулатуру и они уничтожены. В связи с этим внесено предложение об организации последующей инвентаризации, но окончательно комиссия сосредоточила внимание на сборе и упорядочении существующих материалов [11, с.26].

Документация акции по регистрации военного ущерба для исследователей местной истории является очень интересным источником. Однако, следует помнить об оговорках, касающихся достоверности и методологических недостатков. На основании этих материалов из большого числа жертв Второй мировой войны мы можем увидеть судьбы конкретных людей и их личные трагедии. В актах ЛВУ сохранилось много документов, касающихся обсуждаемой акции, начиная с нормативов, отчетности, статистических данных, до регистрационных анкетных листов. Во многих отчетах представлены ошибки и успехи акции. Среди документов можно найти общие итоги для повятов и подробные списки фамилий пострадавших в гминах.

Самым ценным в документальном плане предстает исходный материал, то есть анкеты, которые касаются конкретного человека и содержат точное в меру возможностей описание ущерба. Дискуссионной является ценность полученных, на основании регистрационных анкет и оценок, генеральных данных, касающихся ущерба, хотя нельзя на-

рушить содержания анкет без верификации, которая несомненно очень трудна. В анкетах заявлено о разных ситуациях, начиная с утраты ближайших родственников и заканчивая потерей одежды или обуви [5]. В некоторых анкетах содержится много ценной информации о военных действиях. Например, в Томашове заявлено о разрушении здания, которое немцы подожгли в сентябре 1939 г., «чтобы образовать дымовую завесу во время боя» [5, с.12]. В актах находится также список потерь электростанций в Хелме, который содержит более 100 позиций, свидетельствующих об уроне, нанесенном польской экономике [9].

Как упомянуто выше, часть материалов безвозвратно уничтожена. В случае Люблинского воеводства самые богатые материалы, касающиеся регистрационной акции, сохранились в собраниях: староства повета Лубартув, староства повета Томашув Любелски и староства повета Замосц. Для этих повятов доступны регистрационные анкеты. Часть анкет из разных поветов находится кроме того в актах собрания управления Люблинского воеводства.

Интересным материалом для исследования внутренней структуры заявленного ущерба являются «описи, касающиеся военного ущерба», то есть сборная обработка анкет, суммирующая ход акции на территории Люблинского воеводства. Они периодически составлялись отдельно для городов и деревень.

Из итогового документа акции следует, что всего зарегистрировано 81476 анкетных листов, 11446 в городах и 70029 в деревне, описывающих 426449 ущерб стоимостью 1.969.342.526 злотых по курсу 1939 г. [7, с.267]. Представленная ниже статистика свидетельствует о том, что в учитывался преимущественно материальный ущерб. Потери деревень разделены на четыре типа: А. Нематериальный ущерб: 1. физический ущерб – 5958 случаев; 2. умственная отсталость – 437; 3. смерть кормителя – 16 535; 4. моральные потери – 8610; Б. Ущерб хозяйству: 1. здания – 30 210; 2. инвентарь – 35572; 3. живой инвентарь – 63322; 4. продукты земледелия и корма – 57004; 5. разное производство – 34317; 6. разные древостаны, мелиорация – 25181; В. Предприятия в деревне: 1. ремесленные – 4044; 2. магазины – 549; 3. деревенская промышленность – 940; 4. кредитные учреждения – 130; 5. свободные профессии и другие – 622; 6. домашнее хозяйство – 42963; Г. Другие потери вызваны: 1. переселениями – 9492; 2. уничтожениями, конфискацией, грабежом ценных вещей и бумаг – 6107; 3. отсутствием выплаты соответствующих сумм – 884; 4. недостаточным вознаграждением за работу – 14011; 5. принудительным использованием других прав – 920; 6. незаконным

лишением свободы – 4557; 7. контрибуциями и денежными штрафами – 7708; 8. разные – 2448 [7, с. 271]. В случае городов выделено также четыре типа: А. Нематериальный ущерб: 1. физические увечья – 1005 случаев; 2. умственная отсталость – 54; 3. смерть кормильца – 6971; 4. моральные потери – 1456; Б: потери движимого имущества: 1. одежда – 7343; 2. квартиры – 7393; 3. домашнее хозяйство – 6862; 4. живой инвентарь – 3723; 5. транспортные средства – 3383; 6. разное – 1612; В. Потери недвижимости и предприятий: 1. дома – 4229; 2. промышленные предприятия – 286; 3. ремесленные предприятия – 817; 4. торговые предприятия – 902; 5. ущерб представителям свободных профессий – 335; Г. Другие потери вызваны: 1. переселениями – 1287; 2. уничтожениями, конфискацией, грабежом ценных вещей и бумаг – 2426; 3. отсутствием выплаты соответствующих сумм – 1142; 4. потерей обеспечения ипотечной задолженности вследствие разрушения недвижимости – 144; 5. принудительным использованием других прав – 874; 6. незаконным лишением свободы – 707; 7. контрибуциями и денежными штрафами – 271; 8. разное – 622 [7, с. 272].

В заключение стоит подчеркнуть, что обсуждаемый источник, помимо многих ограничений, имеет два бесспорных достоинства. Они возникли в краткие сроки после окончания войны, а регистрационной акции не повторяли, в связи с чем это единственная такая группа источников. Очевидно, на то, что картина ущерба является неполной и неточной повлияло игнорирование акции частью общества, однако при соблюдении правил критики источников сохранившиеся документы могут быть полезными в исследовании гитлеровской оккупации в Польше, особенно в отношении местной истории.

Источники и литература

1. Государственный Архив в Люблине (ГАЛ), Люблинское Воеводское Управление (ЛВУ) Отдел Административный (ОА) 115.
2. ГАЛ, ЛВУ ОА 116.
3. ГАЛ, ЛВУ ОА 117.
4. ГАЛ, ЛВУ ОА 118.
5. ГАЛ, ЛВУ ОА 121.
6. ГАЛ, ЛВУ ОА 135.
7. ГАЛ, ЛВУ ОА 139.
8. ГАЛ, ЛВУ ОА 143.
9. ГАЛ, ЛВУ Отдел Восстановления 133.

10. *Bożek A.* Stan badań w dziedzinie strat materialnych i biologicznych narodu Polskiego w latach II wojny światowej a problem fałszerstw w NRF. // Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27–28 kwietnia 1970 r., t. II, Warszawa 1973.

11. *Eberhardt A., Gniazdowski M., Jaskułowski J., Krzysztofowicz M.*, Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków. // Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko–niemieckich 1944–2004, tom I: Studia, red. naukowa W. M. Góralski, S. Dębski, Warszawa 2004,

12. Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko–niemieckich 1944–2004, tom II: Dokumenty, red. naukowa W. M. Góralski, S. Dębski. – Warszawa, 2004.

13. Problem reparacji wojennych po drugiej wojnie światowej (Wybór dokumentów), opracowanie B. Franczyk. – Warszawa, 1972.

14. *Ruchniewicz K.*, Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975, – Wrocław, 2007.

15. Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945, redakcja: M. Muszyński, P. Sypniewski, K. Rak. – Warszawa, 2007.

Tomasz Osiński (Lublin, Polska) Proces rejestracji strat wojennych przez organa administracji ogólnej w Polsce w pierwszych latach po wojnie (na przykładzie województwa lubelskiego)

Rejestracja i dokumentacja strat i zbrodni wojennych w Polsce była jednym z ważniejszych problemów pierwszych lat po zakończeniu II wojny światowej. Powołano szereg instytucji, które prowadziły działalność tylko w tym kierunku. Pewne obowiązki w tym zakresie powierzono także administracji ogólnej poczynając od szczebla gminnego. W tekście poddano analizie zarówno sam mechanizm zbierania danych jak również pozostałość aktową i jej przydatność do badań nad historią lokalną.

Słowa kluczowe: Polska, Lublin, zbieranie danych, II wojny światowej

Томаш Осински (Люблин, Польша) Участие местных органов общей администрации Народной Польши в акции регистрации военного ущерба в 1944 – 1946 гг. (на примере Люблинского воеводства)

Одними из наиболее важных проблем первых лет после окончания Второй мировой войны в Польше были регистрация и документация потерь и военных преступлений. Для осуществления этой деятельности были привлечены ряд специальных учреждений. Проанализированы механизмы сбора данных, актовые материалы и их пригодность к изучению локальной истории.

Ключевые слова: Польша, Люблинское воеводство, сбор данных, Вторая мировая война

Tomasz Osinsky (Lublin, Poland) The process registering military losses with the help of general administrative bodies in Poland during the first afterwar years (on the example of Lublin province)

One of the most important problems during the first years after the ending of World War II in Poland was the registration and documentation of losses and military crimes. A number of institutions which worked in this field had been called. Trustful debts in this field have been entrusted to the bodies of general administration starting with gminna level. A have analyzed the mechanism of collecting information, stamed residues and its suitability for the local history.

Key words: Poland, Lublin province, data collection, World War II

Томаш Осінський (Люблін, Польща) Участь місцевих органів загальної адміністрації Народної Польщі в акції реєстрації військових втрат у 1944 – 1946 рр. (на прикладі Люблінського воєводства)

Однією з найбільш важливих проблем протягом перших років після закінчення Другої світової війни в Польщі був облік і документування втрат і військових злочинів. В цій галузі працювали спеціальні організації. Підрахунок втрат у цій галузі було доручено органам управління, починаючи з гмінного рівні. Проаналізовано механізм збору інформації про воєнні втрати та її ресурс для дослідження місцевої історії.

Ключові слова: Польща, Люблінське воєводство, збір даних, Другої світової війни

Артем БОБРОВСЬКИЙ
(Макіївка, Україна)

Будинки інвалідів Донбасу у 1950-ті роки як локальні соціокультурні спільноти

Соціальна політика по відношенню до інвалідів один з основних показників, за якими характеризують рівень розвитку держави. Інвалідність – це соціальний феномен, уникнути якого не може жодне суспільство. Кожна держава відповідно до власних пріоритетів та можливостей формує соціальну та економічну політику по відношенню до інвалідів. Масштаб інвалідності залежить від багатьох факторів: стану здоров'я нації, розвитку системи охорони здоров'я, соціально-економічного розвитку, стану екології, історичних та політичних причин. Так сталося, що у Донбасі в зазначений період всі перелічені ознаки набули негативного забарвлення. Стан, який виник внаслідок цього, можна було б назвати “інвалідізацією” суспільства.

Особлива увага до проблем непрацездатних осіб та їхнього соціального захисту зумовлена тим, що в зв'язку з катаклізмами останніх років, їх кількість у нашій країні значно зросла. За даними ООН, кожна десята людина на планеті є інвалідом, і приблизно 25% населення страждає хронічними захворюваннями. В Україні проживає майже 2,6 млн. інвалідів або 5% від чисельності усього населення. Дотепер існують серйозні перешкоди в реалізації інвалідами права на працю й добробут, що загострює проблему соціальної нерівності й різко знижує якість життя громадян з обмеженими можливостями. Значна частина цих проблем є безпосереднім наслідком радянської соціальної політики і тому потребує детального історичного дослідження.

Оцінка людей за їх зовнішнім виглядом та розумовими здібностями, на жаль, і досі характерна для нашого способу життя. Ми упереджено ставимося не лише до каліцтва, але й талановитості та навіть до краси. Усі люди, що, так чи інакше, відрізняються від нас, викликають у нас особливе, але не завжди добре ставлення. Забобони є складовою

частиною нашої соціальної структури, і спроби позбутися їх можуть викликати навіть глибокий внутрішній опір.

Раніше інвалідність традиційно розглядалася з медичної точки зору, тобто велике значення мали функціональні порушення. Також аналіз значення непрацездатних осіб для суспільства відбувався з точки зору економічної доцільності, підкреслення їх професійних обмежень. У сучасний період погляди на інвалідність значно змінилися. На думку багатьох соціологів, які вивчають проблеми адаптації непрацездатних осіб в суспільстві, інвалідність є продуктом взаємодії індивідів з оточуючим середовищем. Тобто, з соціально-політичної точки зору, головні проблеми інвалідів розглядаються як результати дій суспільства, а не особисті дефекти чи відхилення.

Дослідження з проблем реабілітації інвалідів можна поділити на декілька частин. По-перше, це роботи радянських дослідників історії держави та права, що з'явилися в 1960-ті – 1980-ті роки. Вони присвячені вивченню еволюції законодавства щодо соціального забезпечення та розглядають переважно СРСР у цілому і не порушують проблеми окремих регіонів [1, 2, 3, 4]. Головний зміст цих досліджень: констатація позитивних зрушень у поліпшенні добробуту населення, списування помилок на бюрократизм. У сучасних дослідженнях правознавців є також певні спроби дослідити історію державної політики відносно інвалідів [31]. По-друге, це дослідження з історії соціального захисту населення [6, 7, 25]. Такі праці переважно присвячені періоду Другої світової війни та висвітлюють проблеми державного соціального забезпечення інвалідів війни, родин військовослужбовців, дітей-сиріт та не розглядають допомогу іншим категоріям населення.

Тобто аналіз літератури з питань соціального захисту свідчить про те, що й досі відсутнє комплексне дослідження з зазначеної проблеми. Маловивченими залишаються також такі аспекти як відбудова й розвиток державної системи реабілітації непрацездатних осіб, якість роботи експертних комісій, наслідки працевлаштування та рівень життя інвалідів.

Завданням дослідження є комплексний аналіз будинків інвалідів як локальних соціокультурних спільнот. Під «локусом» мається на увазі, в першу чергу, «не територія, а сукупність людей, що здійснюють певну історичну діяльність» [5, с.161]. Локалізація спільнот дозволяє проникнути вглиб соціальних процесів. У рамках «локальної історії» вивчається «історія знизу», тобто вивчення співтовариства через історію окремих особистостей його складових. Важливим підходом даного іс-

торичного напрямку є також міждисциплінарність, яка розуміється в сучасній історіографії не лише як використання даних і методів інших дисциплін, але і як інтеграція гуманітаристики на рівні об'єктів їх наукових інтересів [5, с.162].

Через призму локальних спільнот з особливою внутрішньою культурою можна дослідити радянську соціальну політику відносно інвалідів; розкрити внутрішню організацію та вагомі функції цього соціуму; з'ясувати суспільні наслідки державної політики, її вплив на моральний стан населення; вивчити життя інвалідів через історію особистостей; розкрити головні причини формування в свідомості громадян радянської держави стереотипів щодо інвалідів.

Отже, вивчення локальних спільнот осіб з обмеженими можливостями є досить актуальною проблемою. Дослідження якої не лише вирішить певне коло конкретних завдань, але й стане фундаментом для розв'язання низки складних питань історії України.

При вивченні спільнот непрацездатних осіб особливої уваги заслуговує комплекс джерел, які слід охарактеризувати більш детально.

Джерельна база дослідження досить велика й поділяється на декілька груп. Беручи за основу принцип розподілу за походженням, виділяють – законодавчі акти, програмні та директивні документи комуністичної партії, статистичні матеріали, діловодство, періодичні видання.

Перша група представлена законодавчими актами. До неї належить Конституція СРСР 1936 р. [28]. У цей період продовжувалася практика прийняття спільних постанов урядом та ЦК КПРС [22, 32]. Такі постанови були обов'язковими до виконання та визначали найважливіші питання соціальної політики. Аналіз цієї групи документів дозволяє виділити головні напрями соціальної стратегії держави, регіональні особливості її реалізації. Однак при дослідженні зазначеної групи джерел слід пам'ятати про певне приховування реального становища в країні. При вивченні треба критично оцінювати їх зміст та результати впровадження.

До другої групи джерел належать програмні та директивні документи комуністичної партії. Їх вміщено в збірках, що періодично публікувалися протягом досліджуваного періоду [26, 27]. Керівні рішення були основою діяльності виконавчих та господарських структур. У цих документах відображено всі головні напрями соціальної політики держави. Вони базувалися на обов'язкових, проте утопічних, концепціях побудови соціалізму та, у перспективі, комуністичного суспільства.

Крім того, в умовах тоталітаризму ідеологізація всіх сфер життя іноді призводила до перекручення змісту, а тому їх вивчення потребує критичного аналізу та уважного порівняння з наслідками впровадження.

Третю групу джерел становлять статистичні матеріали, опубліковані у збірниках та довідниках [23, 29, 30]. Радянську статистику характеризувала увага до макроекономічних, валових показників. Вони були покликані відображати постійне зростання загальних обсягів виробництва продукції промисловості чи сільського господарства. Часто дані наводяться в показниках, які важко порівняти між собою та докладно проаналізувати динаміку соціально-економічних процесів в регіоні.

Четверту групу джерел становлять документи діловодства, що зберігаються в архівах. В дослідженні використовувалися фонди двох центральних та двох обласних архівів.

Документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) є дуже цінним джерелом для дослідження. Слід виділити фонд 1 – “ЦК Компартії України”. Найбільш цікаві документи знаходяться в описах 23-24 – “Документи загального відділу 1941 – 1967 рр. (особливий сектор) ЦК КПУ (секретна частина)”. У цьому фонді міститься інформація з багатьох питань розвитку соціальної сфери та наслідків впровадження державної політики в регіонах.

З фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України) варто виділити фонд 2 – “Рада міністрів УРСР”. У ньому містяться дані з питань розвитку соціально-економічної сфери, листування з місцевими органами, звіти та довідки. Значна кількість джерел з питань соціального захисту населення зосереджена у фонді 348 – “Міністерство Соціального забезпечення УРСР”. Він містить відомості про розміри державної допомоги нужденним, рівень її доступності для різних категорій населення і які дають інформацію про працевлаштування непрацевдатних осіб, рівень їх доходів, а також систему побутового обслуговування населення республіки.

У дослідженні також використано матеріали державних архівів Донецької та Луганської областей. Документи цих архівів дали змогу проаналізувати впровадження соціальної політики держави на регіональному рівні.

У Державному архіві Донецької області опрацьовано матеріали фондів: 2794 – “Виконавчий комітет Донецької обласної ради депутатів трудящих”, 326 – “Донецький обласний комітет Комуністичної партії

України”, 4249 – “Статистичне управління Донецької області”, 5154 – “Відділ соціального забезпечення Виконавчого комітету Донецької обласної ради депутатів трудящих”, 5547 – “Планова комісія Виконавчого комітету Донецької облради”.

У Державному архіві Луганської області вивчено документи “Луганського обласного комітету Компартії України” – фонд 179, “Виконавчий комітет Луганської обласної ради депутатів трудящих” – фонд 1779, “Статистичне управління Луганської області” – фонд 2519. Вони зберігають матеріали, які дають можливість вивчити механізм, форми та наслідки реалізації соціальної політики держави в Донбасі.

Слід зазначити, що архівні матеріали, на відміну від опублікованих джерел, надають більш об’єктивну інформацію. У документах та звітах, які надсилали вищому керівництву, приховувався реальний стан справ. Поточна ж документація була більш достовірною й відвертою.

П’ятою групою використаних джерел є періодичні видання. У дослідженні використано центральні союзні та республіканські видання (“Правда”, “Известия”, “Правда України”, “Радянська Україна”), галузеві журнали (“Социальное обеспечение”, “Колгоспник України”, “Тваринництво”, “Механізація сільського господарства”). Значний фактичний матеріал з розвитку соціальної сфери регіону міститься в регіональній пресі (“Социалистический Донбасс”, “Радянська Донеччина”, “Ворошиловградская правда” тощо). Ці джерела особливо жваво відображають динаміку громадської думки, вказують на найбільш значущі явища в житті суспільства в той момент, коли створювалося джерело. Слід зазначити, на сторінках періодичних видань відбиті проблеми особливо актуальні для автора та читачів. У них можна знайти статті про корупцію, рівень добробуту та побутові умови життя осіб з обмеженими можливостями. Звичайно всі публікації в періодиці радянського періоду друкувалися лише в рамках визначених офіційною цензурою.

Таким чином, для дослідження радянської соціальної політики відносно осіб з обмеженими можливостям охарактеризовано різноманітні джерела, що дозволяють виконати системний аналіз зазначеної проблеми. Особливістю використання зазначених груп джерел є те, що автор намагався простежити на рівні окремої особистості комплекс проблем, з якими стикалася вся сукупність інвалідів регіону.

Будинки інвалідів були однією з складових державної системи соціальної реабілітації інвалідів, проте і досі така форма викликає багато суперечок. Соціалізація – це процес взаємодії особистості й суспільства.

Він здійснюється під впливом різноманітних факторів, вплив яких на людину неоднозначний, часом дуже суперечливий. Таким чином, можна казати про наявність різних видів жертв соціалізації. Реальними жертвами несприятливих умов соціалізації і досі залишаються інваліди.

Спосіб класифікації осіб з обмеженими можливостями й слова, які вживали при описі інвалідів, відбивають і визначають стан нашого суспільного розвитку. Практика й структура призначених для них установ, впроваджуючись у нашу свідомість, створюють відповідний суспільний настрій.

Дискримінації осіб з обмеженими можливостями в СРСР була поширеним явищем. Вони розглядалися владою через категорію придатності до праці чи корисності владі. Визначення групи інвалідності за радянським законодавством залежало від ступеня втрати працездатності, а розмір пенсії від колишнього місця праці, стажу. Таким чином, навіть для зазначених осіб радянська держава створювала умови, що змушували населення коритися владі.

Теоретики побудови нової соціалістичної держави від початку її виникнення в 1917 р. акцентували увагу саме на допомозі непрацездатним, так би мовити, виключному ставленні до них. Проте реальна практика впровадження соціальної стратегії була далекою від лозунгів. На прикладі відношення до інвалідів яскраво відображається розуміння керівництвом Радянської держави загальної концепції соціальної політики.

Під час Вітчизняної війни держава не могла ігнорувати інтереси величезної кількості колишніх вояків, які втратили працездатність. Це питання стало центром уваги вищого радянського керівництва. Політика була спрямована на забезпечення усіх матеріальних потреб, навчання та працевлаштування інвалідів. Почалася масова пропагандистська кампанія по допомозі інвалідам та сім'ям фронтовиків [39, арк. 27–28], серед заходів найбільш поширеними були: шефство, відрахування трудовнів в фонд допомоги інвалідам, разова матеріальна допомога, надання будинків та квартир, санаторно-курортне лікування, направлення до будинків інвалідів. Хоча насправді масштаби інвалідності були дійсно жахливими, і радянське законодавство й досі вважається досить пристосованим до потреб інвалідів, але втілення політики лягло на плечі рядових виконавців. Результативність соціальної політики визначається не лише намірами але й механізмом та результатами її втілення. Наприклад, у листопаді 1943 р. в госпіталях м. Сталіно часто не вистачало ліків, бинтів; поранені знаходилися в непристосованих приміщеннях без вікон, без опалення, без регулярного якісного харчування [38, арк. 1–4].

У таких умовах відновлення працездатності відбувалося дуже повільно. Після лікування наслідків поранення або травми потрібно було встановити групу інвалідності, пройти перекваліфікацію або влаштуватися в будинок інвалідів.

Визначенням ступеня втрати працездатності в Радянському Союзі опікувалися спеціально створені лікарсько-трудові експертні комісії (ЛТЕК). Вони визначали інвалідність спочатку за класифікацією з шести груп, а згодом з трьох. Найбільш чисельною була третя група, до якої належали люди, непридатні до систематичної праці за своїм фахом у звичайних умовах, проте здатні до нерегулярної праці протягом скороченого робочого дня або за іншим фахом [1, с.72].

До війни ключовим поняттям при визначенні групи інвалідності був ступінь втрати працездатності. Навіть за тяжкого каліцтва, якщо працівник міг працювати на колишньому місці роботи, це впливало на рішення ЛТЕК. Згодом особи зі значними фізичними вадами, навіть якщо поверталися до праці, отримували групу інвалідності [1, с.73].

В умовах, коли значно зросла кількість справ, що комісії розглядали за одне засідання, велике значення мала кваліфікація членів комісій. Показником цього є наявність в їх складі спеціалізованих фахівців, що мали досвід роботи в експертних комісіях, а також питома вага помилок при встановленні групи інвалідності. У 1949 р. в Сталінській області діяло 55 районних та міських ЛТЕК, а також контрольна обласна [13, арк. 4]. Не укомплектовані лікарями були 16 комісій або 29%; не перевірялося правильне працевлаштування інвалідів на підприємствах. Усе це закономірно позначилося й на ефективності діяльності комісій. При повторному огляді непрацездатних на обласній комісії було відмінено 27,3% рішень міських та районних ЛТЕК [13, арк. 4]. Надалі питома вага помилок зменшилася, але становила ще значний відсоток. У 1954 р. на засіданні обласного ЛТЕК було збільшено групи інвалідності 22,6% особам, у 1956 р. – 17%, у 1958 р. – 10,6% [15, арк. 20; 16, арк. 23; 17, арк. 14].

Серед найбільш поширених причин втрати працездатності був виробничий травматизм. У 1950 р. він становив 14% серед причин, через які працівникам надали групу інвалідності. Крім того, значне місце серед причин втрати здоров'я посідали хронічні захворювання серцево-судинної системи та на туберкульоз [17, арк. 14]. Це свідчило про дуже погані умови праці на підприємствах, де мало уваги приділялося техніці безпеки. До того ж навіть в офіційних документах такий високий рівень виробничого травматизму та хронічних захворювань

пояснювався залученням малокваліфікованої робочої сили, низьким рівнем техніки безпеки [17, арк. 14].

Місцеві органи влади, підприємства повинні були надавати інвалідам різноманітну допомогу. Однак часто подібне шефство мало лише формальний характер. Наприклад, за матеріалами військової цензури в Сталінській області існували значні недоліки діяльності органів влади та адміністрацій підприємств щодо інвалідів [18, арк. 49]. На їх прями скарги про порушення законодавства не звертали уваги, збільшилися свавілля та зловживання службовим становищем, місцеві органи влади не виділяли необхідної допомоги [18, арк. 50–52].

Працевлаштування інвалідів було важливою складовою соціально-трудою реабілітації. У СРСР до війни існувала централізована система професійного навчання та влаштування на роботу непрацездатних осіб. Праця інвалідів переважно третьої групи широко використовувалась на промислових підприємствах. Для осіб з різним ступенем тяжкості захворювання, у тому числі для інвалідів першої та другої груп, діяла мережа спеціалізованих навчально-виробничих підприємств. Особи, які не могли регулярно працювати, виконували роботу вдома. Для навчання інвалідів існували відповідні курси на підприємствах та спеціальні школи професійного навчання [18, арк. 107 – 109].

Під час війни виникла потреба залучити до роботи на підприємствах непрацездатних осіб. Праця інвалідів широко використовувалась державою разом із залученням до виробництва жінок та підлітків. Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 6 травня 1942 р. та постановою Раднаркому УРСР та ЦК КП(б) У від 20 травня 1942 р. [11, арк. 28] на установи охорони здоров'я та соціального забезпечення було покладено завдання з підготовки інвалідів до праці ще під час їх лікування в шпиталях [11, арк. 29]. Було створено курси професійного навчання інвалідів, що враховували ступінь втрати працездатності та особливості захворювання. Найбільш поширеними професіями, яким навчали на курсах були: обліковці, телеграфісти, сортувальники пошти, бригадири в колгоспах, бібліотекарі, продавці тощо [11, арк. 28].

У квітні 1944 р. було створено навчальні майстерні у Ворошиловградській області на 100 осіб та в Сталінській області на 120 осіб [11, арк. 21]. Крім того, у Київській області було створено школу-інтернат для сліпих на 75 осіб, де навчалися інваліди з різних регіонів республіки. У випадку, коли керівництво установ та підприємств безпідставно відмовляло у працевлаштуванні, такі факти повідомлялися до прокуратури для притягнення цих осіб до кримінальної відповідальності.

Проте позбавлення підприємств податку з обороту, з одного боку, та кримінальна відповідальність, з іншого, не завжди сприяли покращенню працевлаштування інвалідів. У квітні 1944 р. серед 5 949 осіб, що перебували на обліку в Сталінській області, були працевлаштовані 2 010 або 33,79% [39, арк. 6]. Отже, після визволення регіону від загартників та створення мережі курсів для навчання на підприємствах працювала лише третина з усіх здатних до роботи інвалідів.

Кооперативні підприємства повинні були працевлаштовувати якомога більше інвалідів, створювати для них спеціальні умови роботи [11, арк. 26]. До війни мережа кооперативних організацій інвалідів була досить розгалуженою й нараховувала в цілому в республіці 3 142 майстерні, у яких працювали 27 098 осіб. Головними напрямками їх діяльності було виробництво харчової, трикотажної, шкіряної продукції, металообробка та побутове обслуговування. Під час війни кооперативні організації виготовляли та ремонтували одяг і взуття для військових потреб. У 1945 р. в м. Сталіно було створено артіль інвалідів “Інпромкомбінат”, а в м. Ворошиловграді артіль “Перше травня”. При них працювали навчальні майстерні на 25 учнів кожна [40, арк. 86]. На інших кооперативних підприємствах було організовано індивідуальне та бригадне навчання.

Згодом, відповідно до змін у державній політиці, було прийнято нове положення про кооперацію інвалідів [8, арк. 310]. За цим положенням система кооперації інвалідів була визнана однією з форм соціального забезпечення завданням якої було працевлаштування інвалідів та покращення їх матеріального становища.

Через погані умови праці, низьку нерегулярну заробітну платню більшість інвалідів після працевлаштування в кооперативи змушена була шукати інше місце роботи. У кінці 1940-х рр. перевірка в регіоні виявила, що замість збільшення кількості непрацевдатних осіб, влаштованих на роботу, їх чисельність, навпаки, зменшилася. Одночасно, усупереч урядовим постановам, зросла питома вага вільнонайманих працівників. У першому кварталі 1949 р. в Сталінській області в артілі інвалідів “Донбас” їх питома вага становила 45%, в артілі “Металіст” – 30,3%, в артілі “Червона зірка” – 28,2% [12, арк. 37–38]. На більшості підприємств не було гуртожитків, не дотримувалися правил техніки безпеки, були відсутні спеціальні пристрої для інвалідів з важкими формами каліцтва [12, арк. 38]. Крім того, інваліди нерегулярно отримували й без того невелику платню. В артілі “Зоря” інвалід війни (кваліфікований швець) у січні 1950 р. отримав 52 крб. за місяць роботи, а

в лютому – 84 крб. В артілі “Червона зірка” середня заробітна платня становила 240-260 крб. на місяць [13, арк. 14], в той час як середня оплата праці робітників регіону у 1950 р. становила 967 крб. щомісяця [10, арк. 1]. Це викликало високу текучість кадрів. Так у цей період були працевлаштовані 102 особи, а звільнилося 138 осіб [12, арк. 37].

Багато інвалідів, особливо третьої групи, змушені були працювати на звичайній роботі, приховувати свою інвалідність через низький рівень можливого матеріального забезпечення. Вони намагалися отримати пенсію за віком або за вислугою років чи якомога довше працювати на підприємствах. У 1954 р. кількість інвалідів усіх груп становила 32,7% від загальної кількості пенсіонерів, а після прийняття закону про пенсії в 1956 р. – 36,9%. У 1954 р. кількість інвалідів зросла на 0,5% порівняно з даними 1952 р., а в 1956 р. на 30,5% порівняно з 1954 р. Це відбулося переважно за рахунок інвалідів праці. У 1956 р. їх кількість зросла на 40,3% порівняно з 1954 р., а всіх пенсіонерів відповідно лише на 15,6% [14, арк.18; 15, арк.3; 16, арк.8]. Отже, після прийняття нового пенсійного законодавства в 1956 р. багато працюючих пенсіонерів та інвалідів звільнилися з роботи та вийшли на пенсію. Саме тому на обліку в органах соціального забезпечення значно зросла кількість інвалідів порівняно з іншими категоріями пенсіонерів.

Таким чином, недостатня допомога місцевих органів влади, невелика пенсія та низька платня, на яку могли розраховувати інваліди, змушували їх вдаватися до пошуку альтернативних джерел доходу. На той час багато непрацездатних осіб жебракували на вулицях та вокзалах. Керівництво країни намагалось створити образ квітучої держави. Саме у зв’язку з цим, у СРСР, набагато раніше від інших європейських країн, було скасовано карточну систему. На відділі міліції після війни було покладено завдання забирати з вулиць і майданів жебраків [20, арк. 5–6], направляти до родичів, у будинки-інтернати для інвалідів або на професійне навчання з наступними працевлаштуванням [41, с.159]. Проте органи соціального забезпечення були не в змозі працевлаштувати всіх доправлених міліцією інвалідів, не вистачало місць у спеціалізованих установах [41, с.163]. Керівництво відомств не було зацікавлене в забезпеченні інвалідів певним місцем праці, створюючи тим самим нестерпні умови для самих інвалідів, які змушені були залишати роботу, а на їх місце набирали здорових людей [9, арк. 220]. Унаслідок такого ставлення влади до проблем непрацездатних осіб, вони знову опинялися на вулиці. Радянська пропаганда через засоби мас-медіа заявляла, що жебракування заборонене поза як в СРСР

нема бідних. На вулицях, згідно офіційних заяв, знаходилися мало не злочинці, злидарі та п'яниці, які не хочуть отримувати допомогу від держави або працювати на користь суспільства [41, с.150]. Це сприяло формування негативної суспільної думки щодо інвалідів, змушувало їх замикатися на власних проблемах.

Одним із напрямків піклування про інвалідів війни та праці було відправлення їх в спеціалізовані установи, де для них мали створити найкращі умови й забезпечувати усім необхідним.

Після Жовтневого перевороту теоретики побудови нового комуністичного суспільства хотіли зробити систему натурального перерозподілу. В цей час натуральні форми забезпечення непрацездатних набули особливого значення. Передбачалася заміна пенсії: а) приміщенням в будинках інвалідів; б) постачанням речей споживання та квартирою. Пізніше, в офіційній літературі навіть почали висловлюватися думки про те, що головним видом забезпечення непрацездатних до кінця 1930-х рр. повинні стати не пенсії, а будинки інвалідів [1, с.148].

Відразу ж після звільнення України почалося відновлення роботи мережі установ для інвалідів. У визволених областях створювалися органи влади, реєструвалася кількість інвалідів та всіх, хто потребував держаної допомоги [40, арк.49–52]. Крім існуючих до війни установ були створені будинки для інвалідів Вітчизняної війни, які в грудні 1942 р. були реорганізовані в інтернати. Інтернати існували двох типів: трудові загального типу та спеціальні з медичним обслуговуванням осіб, які потребують стороннього догляду. Трудові інтернати були створені не лише з метою державного забезпечення інвалідів, але й для підготовки їх до можливої для них за станом здоров'я трудової діяльності.

Крім інтернатів, які були збудовані за рахунок державних коштів, також існували будинки збудовані на кошти певних відомств для власних кадрових працівників. Так в Донбасі існували будинки для літніх шахтарів [33, арк. 1]. Для мешканців сільської місцевості підтримка мала надаватись через каси взаємодопомоги колгоспників, що з огляду на фінансову слабкість колгоспів було майже неможливо.

Одразу після відновлення роботи в спеціалізованих установах виникає низка проблем із постачанням продуктів, одягу. Проте найбільше клопоту у влади викликали їх працівники. За свідчення документів вони забирали харчі та одяг для підопічних, крали значні грошові заощадження. З іншого боку, персонал будинків через бюрократичні негаразди не отримував заробітну платню іноді по декілька місяців [19, арк. 10].

Через брак місць до будинків інвалідів мали спрямовувати лише осіб, які терміново потребували допомоги, а інші, позбавлені будь-якої підтримки, змушені були вдаватися до жебракування [20, арк. 24]. Підопічні, що опинялися в цих спеціалізованих установах стикалися з байдужістю, зловживаннями, крадіжками та пияцтвом персоналу. Через брак коштів деякі установи не мали постійного опалення, були масово охоплені педикульозом та хворобами шкіри [35, арк. 1–2]. Тому значна частина мешканців знову потрапляли на вулицю.

Проте позбавлення можливості працевлаштування, низька пенсія, ускладнення ситуації через погану роботою ЛТЕК, боротьба силових структур із жебрацтвом знову змушували влаштовуватися в будинки інвалідів. Осіб, що потребували допомоги було в декілька раз більше ніж місць в спеціалізованих установах. Нездатність місцевих органів влади та органів соціального забезпечення розширити мережу установ призводили до утворення значних черг [41, с. 163]. Навіть наявність значної кількості недоліків не зупиняла бажаних потрапити до цих установ. З іншого боку, держава намагалася створити в будинках інвалідів найбільш зручні умови. Дах над головою, регулярне харчування, праця в присадибному господарстві та постійний медичний догляд значно сприяли цьому.

Будинки інвалідів створювалися за ставевим та професійним принципами. Переважну більшість підопічних складали жінки, як правило інваліди II групи, що отримали ушкодження внаслідок праці або від хронічних захворювань [36, арк. 34]. Життя в цих спеціалізованих установах було доволі одноманітним. В той же час для підопічних створювалися бібліотеки, гуртки самодіяльності, влада прагнула охопити їх культмасовою роботою якомога ширше [34, арк. 1]. Держава не полишала ідеологічної роботи навіть з непрацевдатними особами. Боротися за розширення прав інвалідів в умовах тоталітарної держави було марно (хоча пізніше у 1970-ті рр. з'являються такі організації). Тому, в межах чинного законодавства, інваліди зосереджуються на скаргах в органи влади та партійні осередки, пишуть листи в друковані видання [24, с.3]. Іноді втручання вищого керівництва покращували становище та припиняли зловживання.

З другої половини 1950-х рр. значно збільшується фінансування, розширюється мережа спеціалізованих установ для непрацевдатних осіб. Покращується харчування, збільшуються прибутки населення і тому найбільш значні недоліки було подолано [21, арк. 156].

Система органів соціального забезпечення сприяла соціальній ізоляції інвалідів. Отримати і без того невелику пенсію без паспорта та про-

писки було неможливо. Халатність або зловживання дрібного чиновника могли позбавити будь-якої державної допомоги. Відправлення в будинки інвалідів відбувалося лише за умови наявності вільних місць. Іноді доводилося влаштуватися в установах інших областей за сотні кілометрів від рідних (особливо це стосувалося хворих дітей) [41, с.163].

Патерналістська модель соціальної політики радянської держави внаслідок жорсткої централізації та відсутності альтернатив сприяла закріпленню за інвалідами їх дискримінаційного статусу.

Створення для осіб з обмеженими можливостями централізованої мережі спеціальних установ не сприяло їх соціальній адаптації.

Документи свідчать, що інваліди зустрічали низку перепон під час соціалізації, серед яких найважливішими є:

- слабка професійна підготовка для осіб з обмеженими можливостями;
- соціальна, територіальна й економічна залежність інвалідів від органів соціального забезпечення;
- труднощі при пересуванні по місту (не були передбачені умови для пересування в архітектурних спорудах, транспорті тощо) ;
- сформованість негативної суспільної думки стосовно інвалідів;
- відсутність реальних можливостей повноцінної соціально-психологічної реабілітації та слабкість державної політики .

Отже, держава та уряд всіляко сприяли забезпеченню всіх матеріальних та медичних потреб інвалідів, але механізм реалізації соціальної політики щодо інвалідів був занадто бюрократичним. З одного боку, відсторонюючись від інвалідів, з іншого, їх починають посилено опікувати. Насправді, вирішуючи фізіологічні й мінімальні соціальні проблеми, інвалідів позбавляли будь-яких альтернативних шляхів вирішення власних проблем. Так поступово в них формувался комплекс неповноцінності й нездатності до самостійних дій. Інваліди виявлялися нездатними до реального життя і ще більше ставали залежними, проте ізольованими від суспільства. Повоєнна державна політика, спрямована на централізацію допомоги інвалідам, урешті-решт сформувала стійкий стереотип «суспільства без інвалідів» з його психологічним бар'єром між інвалідами та здоровими людьми.

Джерела та література

1. 50 лет советского социального обеспечения. Материалы конференции / Под ред. Д. П. Комаровой. – М., 1967. – 240 с.

2. *Александров П. А.* Развитие социального обеспечения советского крестьянства // Вопросы истории СССР. – 1974. – № 9. – С.18 – 32.
3. *Андреев В. С.* Право социального обеспечения в СССР: Учебник. – М., 1987. – 352 с.
4. *Ачакран В. А.* Обеспечение ветеранов труда в СРСР. – М., 1965. – 385 с.
5. *Гамаюнов С. А.* местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. – 1996. – № 9. – С. 155 – 164.
6. *Голиш Г.М.* Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 37 – 49.
7. *Гриценко Т. Г.* Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943 – 1945 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – К., 1973. – 24 с.
8. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. 2794 (Виконавчий комітет Донецької обласної ради депутатів трудящих) . – Оп. 1. – Спр. 220.
9. ДАДО. – Ф. 2794. – Оп. 3. – Спр. 269.
10. ДАДО. – Ф. 4249 (Статистичне управління Донецької області). – Оп. 1-доп. – Спр. 2585.
11. ДАДО. – Ф. 5154 (Відділ соціального забезпечення Виконавчого комітету Донецької обласної ради депутатів трудящих) . – Оп. 1. – Спр. 1.
12. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 1. – Спр. 5.
13. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 1. – Спр. 7.
14. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 1. – Спр. 42.
15. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 1. – Спр. 64.
16. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 1. – Спр. 123.
17. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 1. – Спр. 204.
18. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 1. – Спр.1841.
19. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 2. – Спр. 1.
20. ДАДО. – Ф. 5154. – Оп. 2. – Спр. 3.
21. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. 2519 (Статистичне управління Луганської області) . – Оп. 12. – Спр. 583.
22. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам в 4-х томах – М., 1957 – 1958. – Т. 2 – 4.
23. Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк, 1967 – 340 с.
24. *Дровеняк М.* Не виконують постанови уряду // Радянська Донеччина. – №33 (53), 14 лютого, четвер. – 1946. – С. 3.

25. *Ізюмов В.І.* Соціальний захист материнства і дитинства у Донбасі в 1943 – 1950 роках // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999 – 2000 рр.: (м. Донецьк, 18 – 20 квіт. 2001 р.). – Донецьк, 2001. – С. 30 – 31.

26. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988). – 8-е изд., доп. и испр. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М., 1985 – 1986. – Т. 7 – 10.

27. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2-х томах. / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України. – К., 1976 – 1977. – Т. 1 – 2.

28. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года. – М., 1957. – 29 с.

29. Народное хозяйство Ворошиловградской области: статистический сборник. – Донецк, 1971. – 166 с.

30. Народное хозяйство Донецкой области: статистический сборник. – Донецк, 1972. – 232 с.

31. *Поздняков С.* Становление и развитие системы социального обеспечения в СРСР и РСФСР в 1917 – 1991 годах // Социальное обеспечение. – 2002.– №12. – С. 27 – 36.

32. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В пяти томах, 1917– 1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М., 1967–1968. – Т. 1 – 5.

33. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 348 (Міністерство Соціального забезпечення УРСР). – Оп. 3. – Спр. 325.

34. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 348.

35. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 619.

36. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 849.

37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1 (ЦК Компартії України). – Оп. 23. – Спр. 1018.

38. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 594.

39. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1018.

40. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1841.

41. *Швидкий В.П.* Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 149 – 169.

Артем Бобровський (*Макіївка, Україна*) **Будинки інвалідів Донбасу у 1950-ті рр. як локальні соціокультурні спільноти**

У статті робиться спроба розглянути еволюцію системи реабілітації інвалідів у Донбасі у 1950-ті роки. Також аналізуються соціальні наслідки державної політики в області соціального захисту непрацездатних. Аналізуючи державну систему реабілітації непрацездатних, автор робить висновок, що вона призводила до соціальної ізоляції інвалідів. Держава не могла забезпечити своїм громадянам і захисникам необхідного рівня соціального захисту.

Ключові слова: соціальна політика, інваліди, соціальне забезпечення, будинки інвалідів, Донбас

Артём Бобровский (*Макеевка, Украина*) **Дома инвалидов Донбасса в 1950-е гг. как локальные социокультурные сообщества**

В статье делается попытка рассмотреть эволюцию системы реабилитации инвалидов в Донбассе в конце 1940-х – начале 1960-х гг. Также анализируются социальные последствия государственной политики в области социальной защиты нетрудоспособных. Анализируя государственную систему реабилитации нетрудоспособных автор делает вывод о том, что она приводила к социальной изоляции инвалидов. Государство не могло обеспечить своим гражданам и защитникам необходимого уровня социальной защиты.

Ключевые слова: социальная политика, инвалиды, социальное обеспечение, дома инвалидов, Донбасс.

Artem Bobrovskiy (*Makeevka, Ukraine*) **Nursing homes of Donbas in 1950's as the local sociocultural communities**

In the article is made an attempt to consider the evolution of the system of the rehabilitation of invalids in Donbas in the late forties – the beginning of 1960th years. Also, social consequences of the state policy in the field of social protection of the invalids are analyzed. Analyzing the state system of rehabilitation of the invalid the author makes a conclusion that it led to social isolation of the invalids. The state could not provide the citizens and defenders with the necessary level of social protection.

Keywords: social policy, invalids, social security, nursing homes, Donbas

СЕКЦІЯ VII

*Історична пам'ять
в джерелах*

локальної історії

XIX–XX ст.

Тетяна СОЛОМОНОВА
(Вінниця, Україна)

Приватні бібліотечні зібрання у контексті локальної історії

Любов до книги завжди розглядалася у суспільстві позитивно, адже розуміння того, що всебічне і систематичне засвоєння досвіду минулих поколінь можливо тільки через письмове джерело, було пануючим до недавнього часу, до комп'ютерної епохи.

Зрозуміло, що історія приватного книжкового колекціонування може розглядатися як складова місцевої історії, одним з її проявів у книгознавчому і бібліотекознавчому контекстах, але книжкові зібрання здатні також стати джерельною базою для широкого кола досліджуваних проблем локальної історії. Розглянемо додаткові можливості, що виникають при студіюванні приватних бібліотек у контексті локальної історії.

Під приватним збиранням книжок ми розглядаємо творчу діяльність по цілеспрямованому збиранню книг та їх використанню. З кола досліджуваних бібліотек виключаємо приватні комерційні зібрання, що створювалися для обслуговування якнайширшого кола читачів, тому відповідали їхнім смакам.

Для зручності пропонуємо використання понять «книгофіл» та «книгофілство», які розуміємо ширше, ніж загальноприйняті терміни «бібліофіл» і «бібліофілство». Джерельною базою дослідження є фонд дореволюційних видань відділу рідкісних і цінних видань (*дали* – РіЦ) Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. Тімірязєва. Цей фонд складається здебільшого з решток націоналізованих радянською владою дореволюційних приватних зібрань Східного Поділля, що належали представникам родового дворянства, й інтелігенції.

У приватного колекціонера шляхи, засоби і цілі комплектування принципово інші, ніж у співробітників публічної бібліотеки; інший

підхід до поповнення зібрання, змін його складу, зберігання, контактам в профільному середовищі, ставленні до суспільства. Приватна колекція завжди особистісна і відбиває постать власника. Теза про те, що не тільки людина збирає книги, а й книги «збирають» людину, стала сьогодні загальноприйнятною і поширеною. А державна або громадська колекція за природою своєю покликана задовольняти запити широкого кола людей, відповідати пануючим правилам, певним нормативним документам, тому вона відбиває ідеологію, державну доктрину даного суспільства в цілому, оминаючи розмаїття життєвих барв. Доцільно зауважити, що до революції статус приватної бібліотеки був дуже високим. В Російській імперії майже не було жодної великої бібліотеки, в основі якої не було б приватного зібрання.

На відміну від традиційних історичних досліджень, студювання місцевої історії відбувається в іншому масштабі. Зменшення масштабу досліджень (предметного, територіального, хронологічного, контекстного тощо) дозволяє нам виопуклювати складові досліджуваного питання, адекватно їх висвітлювати. Особливе місце тут можуть посісти історико-книгофільські дослідження. Ми вписуємо конкретний локальний матеріал (власник та його зібрання) у мікрокосм певної соціальної страти певного територіального утворення на певному хронологічному етапі. Вводимо в науковий обіг не тільки біографічні відомості про книгофілів, бібліотекознавчі й книгознавчі – про їхні бібліотеки, а й багатоаспектну інформацію про внутрішній світ людини. Подібні студії збагачують подієву (фактографічну) історію світом думок, світосприйняття і цінностей. Кожне книжкове зібрання має бінарну будову: з одного боку, є відбитком особистого вибору, а з іншого, є відбитком загальних тенденцій розвитку суспільства, як економічних, культурних, так і технічних (поліграфічне виробництво). Досліджуючи конкретні феномени (книжкові зібрання та їхні власники), можна побачити завдяки щільному аналізу багатогранної картинки, де особисте переломлюється в загальне, типове: з одного боку, як загальна, пануюча ідеологія відбивається в конкретній постаті та її світогляді, системі цінностей, а з другого боку, як окремих книгофілів формує культурний контекст епохи, а що залишається індивідуальним, особистісним. Масштаб локальної історії допомагає прослідкувати залежність формування наукових і культурних смаків від демографічних (вік, стать), культурних (освіта), етнічних, соціальних (належність до певної страти) або економічних (майнових) факторів. Тобто простежити не тільки

кожну бібліотеку та її власника, а й проаналізувати їх через посередництво середовища, зокрема формальних і неформальних груп, до яких індивід належить, врахувати найдрібніші деталі, явні та приховані мотивації людської поведінки.

У контексті локальної історії можуть досліджуватися всі основні проблеми історії книгофілства: вивчення створення, функціонування і долі приватних зібрань; життєопис книгофілів минулого; вивчення книжкового репертуару (конкретної історичної епохи, конкретного регіону, певної соціальної страти). Масштаб подібних досліджень допомагає вивчити вплив конкретної особистої бібліотеки на становлення читача і його читацької культури. І мова йде не про видатну історичну постать, яка традиційно цікавила класичних істориків, а про звичайну людину, світогляд якої можна охарактеризувати шляхом вивчення її читацьких інтересів.

Видатні вчені, письменники, державні та політичні діячі, як правило, залишають по собі значну особисту документну спадщину (наукові праці, епістолярій, щоденники, мемуари), що допомагає науковцям в їхніх дослідженнях. Доступна нам архівна інформація про пересічну людину, як правило, обмежується даними про вік та освіту, посаду та місце роботи, тому книгознавче вивчення книгозбірні стає чи не єдиним джерелом інформації про її інтереси, особистий світогляд.

Вивчення тематики приватних зібрань розкриває коло читання, той обсяг та рівень знань, який був доступним локальному середовищу. Певною мірою ці фонди віддзеркалюють знайомство місцевого населення з різними науками. Так, ознайомившись з книжковим фондом РіЦ, ми виявили велику кількість перших видань творів відомих французьких істориків ХІХ ст. (О. Тьєрі, Ф. Гізо, Л. Тьєр, І. Тен) з родових бібліотек польської шляхти, що свідчить про те, що власники пильно слідували за розвитком історичної науки цієї країни. Водночас ми звернули увагу на те, що праці німецьких і англійських дослідників, як правило, приходили до читача пізніше і у французьких або польських перекладах.

Свого роду знаковою книгою був укладений Леонардом Ходзько (1800–1871) збірник дипломатичних документів «*Recueil des traités, conventions, actes diplomatiques etc. relatifs à la Pologne, de 1762 à 1862*», адже нами виявлено його примірники з родових бібліотек Руссановських з Якушенців, Собанських з Ободівки, Ярошинських з Дзвоники, Якубовських з Люлинців. Існують певні спостереження і щодо, напри-

клад, фонду юридичної літератури. Російськомовна поточна література осідала в бібліотеках професіоналів будь-якої національності, а історико-правові друки та профільні стародруки – в бібліотеках польського дворянства.

Наукові студії місцевої історії надають історикам книгознавства додаткові можливості в атрибуції власницьких знаків. Адже робота з «місцевими» історико-книжковими зібраннями дозволяє нам виявляти потенційних власників серед вужчого кола претендентів, вже обмежених географічно чи хронологічно, відповідно швидше знаходити власників екслібрисів, авторів власницьких написів або навіть «немих» позначок (типу штампу «перевірено»).

Глибина і ширина знання локальної історії з врахуванням галузевої спеціалізації виявленого історико-книжкового фонду, його фінансових характеристик дозволяє нам окреслити можливе коло власників і вести подальший пошук. Наприклад, у фондї РіЦ було виявлено понад 40 томів юридичної тематики, здебільшого законодавчо-нормативної, російською мовою та декілька книг історичної тематики польською, на корінці яких витиснено латинські літери **Ю. О.** Знаючи історію формування фонду РіЦ, пошук ми вели серед юристів-практиків Вінницького повіту початку ХХ ст. (виявлено книги цього періоду) та осіб, які отримали юридичну освіту, ймовірно поляка. Ним виявився присяжний повірений Й. Олтаржевський, який згодом у 1917–1918 рр. був міським головою, а пізніше вимушений був виїхати у Польщу й залишити бібліотеку у Вінниці.

Вивчення фондів приватних історико-книжкових фондів дозволяє встановити коло читацьких інтересів різних прошарків населення за майновою, становою, фаховою або етнічною ознаками у різні епохи. Найвний книжковий фонд відділу РіЦ Вінницької ОУНБ ім. К. Тімірязєва певною мірою окреслює коло читання заможного польського і російського дворянства, представників різного фаху, зокрема вчителів, юристів, лікарів та агрономів. Наприклад, виявлено, що інтелігенція, незалежно від етнічного походження, здебільшого користувалася російськомовною фаховою літературою, а серед родового дворянства поширеною була практика ігнорування польськомовної книги росіянами, і навпаки, російськомовної – поляками.

Книжкове зібрання традиційно були одним з факторів формування підростаючого покоління. В багатьох польських родинах Правобережної України ХІХ ст. йшло свідоме патріотичне виховання. В біблі-

отеках зберігали книги, що належали засланим або загиблим польським повстанцям – вихідцям з цих родин. Так, молодому поколінню Хоєцьких в Томашівці збірка старих книг нагадувала про їхнього давнього власника, засланого у 1863 р. [1, S.235]. Або навпаки, на відміну від багатьох польських родин, Маньковські з Саїнки формували чималу збірку російськомовних видань, намагаючись таким чином увійти у загальноросійське соціокультурне середовище [1, S.243]. Результатом цього стало те, що Ян Маньковський (1860–1919), будучи тридцятирічним чоловіком був розстріляний в Києві в 1863 р. Маурицій Дружбацький (1826–1863), один з найвідоміших подолян – учасників повстання 1863 р. [1, S.243].

Окремі примірники з приватних зібрань є цінним джерелом для досліджень у сфері маргіналістики, біографістики, екслібрисистики. Провенієнції та маргінальні записи розповідають про долю конкретного примірника, ілюструють особливості взаємовідносин «читач – книга» на тлі певної історичної епохи на даній території, що не тільки збагачує фактографічну базу досліджень, а й до певної міри передає дух історичної атмосфери, додає барв до характеристики певної особи або соціальної страти. Показовим тут може стати аналіз маргіналій читача-поляка на сторінках розділу «Російський характер» книги М. Барінга «The Russian people» (Лондон, 1911), що зберігається у фонді РІЦ.

На сторінках окремих примірників зберігаються автографи людей, ідентифікацію яких дозволяє саме масштаб студій з локальної історії. Іноді зміст таких написів дозволяє встановити наявність контактів між особами. Провенієнції можуть свідчити про професію власника, вік і стать, містити інформацію про місце і дату покупки книги, її вартість і обставини придбання, географію міграцій книг.

Виявлення місць друку і придбання книг книгофілами дозволяє встановити географію книжкових контактів, адже публічні, народні та безкоштовні бібліотеки у дореволюційній Росії здебільшого комплектувалися централізовано або за допомогою 2-3 постачальників. Наприклад, іноземні друки з приватних зібрань Східного Поділля дореволюційного часу майже ніколи не куплялися в місцевих магазинах, здебільшого в Одесі, Києві, Варшаві та за кордоном.

Маргінальні записи можуть також збагатити наше знання місцевої історії політичною, військовою, метеорологічною та біографічною інформацією, медичними та кулінарними рецептами, господарчими

порадами. В практиці вивчення книги можна зіткнутися із записами побутового змісту, ніяк не прив'язаних до конкретних книг:

- дарчі написи сімейно-побутового характеру (до дня народження або весілля, з приводу закінчення навчального заходу, зустрічі або розлуки;

- записи кулінарних, лікарських або косметичних рецептів;

- підрахунки сімейних прибутків – витрат.

Це живі свідчення минулої епохи, відображення життя і соціальної поведінки попередніх поколінь, що допомагають з'ясувати професійні, родинні та дружні стосунки, їхній рівень, ступінь приязні та довіри.

Книги можуть також містити ознаки, що побічно характеризують ставлення читача або збирача до книги, її автора та оформлення:

- підкреслення або відзначення в тексті та на полях книги;

- NB або спеціальні позначки, що привертають увагу, загнуті сторінки;

- відгуки про зміст книги на полях, на форзаці, титулі, обкладинці, коротка оцінка книги;

- письмові доповнення і уточнення; вклеєні рукописні, газетні, журнальні, фотоматеріали, ілюстрації;

- записи, що відображають думки, викликані читанням книги, що розвивають її зміст;

- записи, що не мають прямого відношення до змісту книги, але представляють інтерес для характеристики особи читача або власника книги;

- атрактивні характеристики (кров, сліди від куль або осколків; або навпаки, сліди від посуду);

- конволюти з однієї теми;

- замовні уніфіковані палітурки, художні палітурки;

- нерозрізана частина книги.

Варто ще раз зауважити, що традиційно подібні ознаки цікавлять науковців при дослідженні книг, що належали видатним постатям, але умови студювання локальної історії дозволяють дослідити постаті пересічних громадян.

Таким чином, вивчення приватних бібліотек у контексті місцевої історії надає можливості персоніфікації пересічного збирача книг, який ніяк не проявив себе у «великій історії», визначення кола читацьких інтересів (професійних, самоосвітніх та рекреаційних) певних соціальних страт, мовні переваги, фінансові можливості та ідеологічні наста-

нови, які діяли у суспільстві на певному етапі. Крім того, завдяки провенієнціям і маргіналіям такі студії збагачують існуючу багатоаспектну (економічну, соціальну, політичну тощо) інформацію додатковими фактографічними відомостями.

Джерела та література

1. *Erpstein T.* Wpływ powstań narodowych na wychowanie młodego pokolenia ziemian na Wołynia, Podolu i Ukrainie w drugiej połowie XIX wieku / Т. Ерпштейн // Поляки и русские : материалы конф. «Польша – Россия. Роль национальных восстаний в формировании представлений друг о друге», 14-17 мая 1998 г. – Warsz., 2000.

Тетяна Соломонова (Вінниця, Україна) Приватні бібліотечні зібрання у контексті локальної історії

Стаття присвячена додатковим можливостям, що виникають при вивченні приватних бібліотек у контексті локальної історії. Крім традиційної бібліотекознавчої, книгознавчої та біографічної інформації, можна отримати відомості про внутрішній світогляд збирачів книг, переважно пересічних людей. А інформаційний зміст провенієнцій та маргіналій збагачує фактографічну базу місцевої історії.

Ключові слова: приватні книгозбірні, локальна історія, книги

Татьяна Соломонова (Винница, Украина) Частные библиотечные собрания в контексте локальной истории

Статья посвящена дополнительным возможностям, которые возникают при изучении частных библиотек в контексте локальной истории. Кроме, традиционной библиотековедческой, книговедческой и биографической информации, можно получить сведения о мировоззрении собирателей книг, чаще всего обычных людей. А содержание провенієнций и маргиналий может обогатить фактографическую базу локальной истории.

Ключевые слова: частные библиотеки, локальная история, книги

Tatiana Solomonova (Vinnitsa, Ukraine) Private library collections in the context of local history

This article is dedicated to supplementary possibilities that arise in researching private libraries in the context of local history. You can get information about the world outlook of book-collectors, mostly ordinary people, and also the traditional librarianship, bibliological and biographical information. The contents of provenance evidence and marginalia can enrich the factographical basis of a local history.

Key words: private library, local history, books

Марина ЧИРКОВА
(Полтава, Україна)

Архіви як простір конструювання колективної пам'яті регіональної спільноти

Актуальну геополітичну соціокультурну ситуацію можна характеризувати станом бінарної опозиції – одночасно відбуваються процеси глобалізації (конвергенції, уніфікації масової культури) та глокалізації (диференціації націй, прискореного розвитку локальних культур), що змушує осмислювати світ у єдності та різноманітті його складових й шукати нові ціннісні орієнтири, здатні об'єднати різні людські спільноти. Стрімкий розвиток новітніх інформаційних технологій викликав глобальну віртуалізацію людських комунікацій, коли кожний локальний об'єкт може заявити про себе на весь світ, оминаючи національний центр. Простежується певна тенденція зміни суб'єкта історії – від нації та держави як втілення її права розпоряджатись певною територією до регіональних спільнот і місцевого самоврядування, яке все частіше прагне зменшити роль держави, перебрати її функції. Таким чином може розмиватися національна ідентичність, адже вона заміщатиметься усвідомленням самоцінності культури, традицій, історії цих спільнот, незважаючи на стереотипи, створені центром.

У сучасній Україні з виразно фрагментованою політичною культурою гостро постала проблема формування загальногромадянської ідентичності як одного з визначальних чинників розбудови незалежної демократичної соціальної держави. Національна ідентичність, як стверджує більшість вчених, зокрема, С. Хантінгтон, – це конструкт, уявна сутність: те, що ми думаємо про себе, те, до чого прагнемо [14, с.51]. Вона формується на підставі базових цінностей – історичної свідомості, спільних культурних та мовних традицій. У цьому переліку соціальна пам'ять історичного типу є одним з основних елементів самоідентифікації етнічної, соціальної або професійної групи, на

чому наголошував ще на початку ХХ ст. засновник соціології пам'яті М. Хальбвакс.

М. Жулинський, П. Кравченко, Л. Репіна, В. Сергійчук, В. Скура-тівський, В. Трощинський, С. Чукут, Ю. Шаповал та інші дослідники підкреслюють особливе значення вивчення історії України, її культури та мови, вітчизняної соціально-політичної та філософської спадщини для формування історичної свідомості як основи національної ідентичності. Зосередившись на дуалізмі національної пам'яті українців, викликаному як об'єктивними історичними причинами, так і активними діями сучасних політиків, більшість вчених не приділяє необхідної уваги впливу самих інституцій пам'яті (тобто архівів, бібліотек, музеїв) на процес конструювання ідентичності. Недарма ж під час проведення круглого столу, організованого Національним інститутом стратегічних досліджень і присвяченого обговоренню цих проблем, не було жодного представника цих інституцій, хоча вони також є суб'єктами державної політики пам'яті [8]. З огляду на це хотілось би розглянути діяльність регіональних архівів щодо формування та організації Національного архівного фонду (НАФ) як однієї з важливих частин соціальної пам'яті, а також актуалізації його інформації про знакові історичні події як необхідного елемента сучасної гуманітарної політики.

Для того, щоб зрозуміти роль архівів як інституцій соціальної пам'яті у процесі конструювання ідентичності, слід уточнити саме поняття «політика пам'яті», яким часто називають цю діяльність. Цей термін виник у філософських теоріях мови та влади другої половини ХХ ст. (Р. Барт, Ю. Кристева, Ж. Деррида, М. Фуко). Постмодерністи висунули тезу про конструювання (реконструювання) владою потрібних їй уявлень про минуле та соціально-групової ідентичності, тобто з цього часу політика пам'яті стала структурним елементом політичної практики завдяки розвитку теорій надіндивідуальної пам'яті (історичної, колективної, соціальної). П. Нора розвинув цю концепцію й показав, як суспільство і держава намагаються подолати розриви у часі, щоб легітимізувати свій теперішній стан за допомогою коммеморацій, тобто святкувань визначних історичних подій, активної експлуатації місць пам'яті, а також реконструкції минулого на підставі документів, архівів, пам'ятників [13].

Український соціум за часів незалежності можна характеризувати станом перманентного конфлікту різноспрямованих політичних інтересів у поєднанні з посиленням міжрегіональних і міжгрупових розбіж-

ностей у сприйнятті явищ як сучасної соціокультурної трансформації, так і історичної ретроспективи. У такій ситуації задля досягнення суспільної консолідації необхідно не підкреслювати існуючі різноспрямовані ціннісні орієнтири, а, навпаки, мінімізувати їх диференціюючий вплив, адже будь-яка ідентичність, і регіональна зокрема, залишається одним з найрезультативніших інструментів соціальної мобілізації. Для ефективного конструювання регіональної ідентичності необхідно сформувати її концептуальний простір, що складається з позитивного геополітичного, геокультурного образу та символів території. Зробити це можливо лише спираючись на культурно-історичні традиції, тобто історичну пам'ять. Історична пам'ять регіональної спільноти є, з одного боку, інструментом творення регіональної ідентичності і регіонального культурного простору, а з іншого, – механізмом їх відтворення в історичному процесі, передачі досвіду для використання його позитивних складових в ті чи інші моменти [8, с. 65].

На відміну від індивідуальної, особистої пам'яті, до якої кожний має безпосередній доступ у формі спогадів, ілюзії справжності пережитого минулого, соціальна пам'ять відчужена від нас. Архівні установи є тими складними системами інституціонального опосередкування, що зв'язують людину з минулим соціумом, до якого вона належить, отже вони беруть участь у процесі набуття індивідом ідентичності як свідомого чи несвідомого встановлення зв'язків із своїм простором і часом, тобто малою батьківщиною та історією народу. Зараз, коли у суспільстві відбуваються перманентні трансформації, архіви, фіксуючи еволюцію соціальних процесів, є однією з ланок спадкоємності історичних епох.

Кожна історична спільнота – це своєрідний мікрокосм, що існує в часі і просторі. На різних етапах свого розвитку вони створюють знакові системи, які з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки з метою кращого самопізнання. Не останню роль у цьому процесі відіграють архіви як один з механізмів передачі культурної (історичної) інформації. Безпосереднє вивчення архівних документів здійснює вплив влади факту як образу «правди минулого» на формування стилю мислення і молодого, і старших поколінь, внаслідок чого минуле стає засобом проектування самоорганізації сучасного суспільства. Почуття поваги до минулого, історичної причетності починається з сімейних реліквій і закінчується реліквіями національними, загальнолюдськими. Їх важливою частиною є Національний архівний фонд (НАФ) України,

яким опікується державна архівна служба. На державні архівні установи покладені функції зберігання документів НАФ України та використання їхньої інформації в інтересах суспільства та держави.

Ж. Дерріда вважав, що незалежно від матеріалу та способу нанесення інформації архів – це не просто сховище, зміст якого відображає минуле. Технічна структура, яка приймає рішення про створення архіву, тим самим обумовлює й структуру його змісту у той же момент, коли він отримує право на існування та взаємодію з майбутнім. Відповідно до статті 28 архівного закону місцеві державні архівні установи створюються для зберігання документів НАФ місцевого значення [7], тобто саме вони і є частиною того простору, де відбувається конструювання колективної пам'яті регіональної спільноти.

Завдяки таким технологічним процесам, як складання списку джерел комплектування, експертиза цінності, вдосконалення методів обліку й описування документів, архіви здійснюють управління соціальною пам'яттю. Від професіоналізму, принциповості та наполегливості співробітників регіональних архівів залежить повнота та об'єктивність документального відбитку процесу функціонування у просторі та часі регіональної спільноти як живої системи. Адже якщо архівісти ставитимуться до цих видів роботи формально, то архів наповнюватиметься документами органів державної влади та управління, державних підприємств та установ, тобто він відобразатиме лише офіційний бік життєдіяльності спільноти, а не погляди та світовідчуття пересічного громадянина. Для того, щоб не виникали лакуни у документальній соціальній пам'яті та для забезпечення її повноти існує практика комплектування архівів фондами особового походження (як правило, державних, громадських, культурних діячів), матеріалами усної історії (наприклад, у 20-х роках архівісти збирали спогади учасників революції 1905, 1917 років і громадянської війни; у 90-х – про події 1932-1933 років), створення колекцій документів з історії краю, ініціативного документування певних історичних подій (Помаранчева революція, сучасні виборчі кампанії).

Фонд р-8661 – Полтавська обласна рідколегія «Історії міст і сіл Української РСР» – яскравий приклад моделювання колективної пам'яті та на її підставі ідентичності регіональної спільноти. На ньому можна простежити механізм створення певних міфологем регіонального чи навіть національного масштабу, коли єдиною підставою для написання історії ставало посилення на спогади старожилів про події

сто-, двохсот- і навіть більшої давнини, задокументоване й передане в архів. Що ж стосується колекції спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, зібраної Істпартком, то можна помітити, що частина з них переписувалася відповідно до генеральної лінії КП(б)У (сучасною мовою історичного метанаративу), тобто включались необхідні політичні персонажі (наприклад, більшовиком Ю.Коцюбинському та Я.Дробнісу приписували безпосередню участь в антигетьманському повстанні в Полтаві 27 листопада 1918 р., а роль інших – боротьбистів М. Шинкаря, В. Блакитного (Елланського), В. Дем'яновського (Лазорського), есера-борбиста В.Качинського (Орещина), есера-максималіста М. Мотузки та інших – применшувалася [5].

Одна з головних місій архівів – оживити найвизначніші події, як з життя країни, так і з життя окремого громадянина. Актуалізацію ретроспективної інформації державні архіви здійснюють у таких формах як ініціативне інформування, виставкова діяльність, проведення інформаційних заходів, оприлюднення у ЗМІ (публікація статей і підбірок документів, підготовка теле- та радіопередач), видавнича діяльність.

Регіональні архіви України досить активно займаються використанням ретроспективної інформації: протягом 2008 р. ними підготовлено 325 виставок, більше 400 телепередач, коло 500 радіопередач, 1700 публікацій у пресі, 50 видань, причому за тематикою переважали присвячені 75 роковинам Голодомору українського народу [18]. Як приклад вдалого поєднання публікаційної та освітньої роботи можна навести діяльність державних архівів Дніпропетровської та Харківської областей, які залучили студентів національних університетів Дніпропетровська та Харкова до підготовки збірників, присвячених Голодомору 1932-1933 рр. Таким чином майбутні історики брали участь у виявленні, вичитуванні, наборі та перевірці сотень документів тієї далекої доби. Працюючи з оригіналами в архіві або зі сканованими матеріалами, студенти не лише набули практичних навичок роботи з документами, але й наблизилися до розуміння суперечностей епохи. До 75 роковин Голодомору держархівом Дніпропетровської області організовано учнівську краєзнавчу конференцію, учасники якої також ознайомилися з виставкою на цю тему [3; 6, с. 122, 129].

Практика участі архівних служб у різноманітних освітніх програмах, призначених для формування почуття історичної тягlosti, причетності до спільного минулого, поваги до культурної спадщини

широко застосовується європейськими архівістами. У французьких архівах з 1950-х рр. діють освітні відділи широкого функціонального призначення: проведення уроків історії, екскурсій, практичних занять з курсу палеографії, лекцій для учнів і студентів; організації пересувних тематичних виставок у навчальних закладах, меріях, культурних центрах, музеях, історичних товариствах. Експозиції більшості виставок підбираються як ілюстрація до певних історичних періодів розвитку регіону, тобто як допомога у їх вивченні, а також супроводжуються виданням ілюстрованих каталогів, набором педагогічних матеріалів, діапозитивів, відеокасет. Архіви координують свою діяльність по наданню освітніх послуг з Міністерством освіти Франції [17, с.177-181].

Досвід тісної співпраці освітніх закладів з архівами поширений у більшості регіонів Німеччини, де тематика пересувних виставок архівних документів корелюється із шкільною програмою. За матеріалами найцікавіших із них видають “архівні навчальні посібники” – факсимільні копії документів з необхідними поясненнями. Досить розповсюджена практика вивчення школярами історії за першоджерелами безпосередньо в архівах під керівництвом вчителя та архівних працівників, що сприяє створенню достовірного образу конкретних історичних подій [16, с.30].

Значну увагу приділяють освітній діяльності й голландські архівісти. Переміни в освітній сфері спричиняють збільшення частоти звернень до архівних документів студентів і школярів, які готують на підставі архівних даних дослідження про охорону та реставрацію пам’ятників культури, планування місцевості, відновлення втрачених особливостей територій та міст. Звернення до документів з метою вивчення історії давно стало частиною загальної еволюції педагогічних методів [1, с.121].

Російські архівісти не тільки беруть участь в освітніх процесах, допомагаючи школярам вивчати краєзнавство, - останнім часом вони активно долучаються до історико-просвітницької і військово-патріотичної роботи, що проводиться російським урядом у рамках реалізації державних програм «Патріотичне виховання громадян Російської Федерації» на 2001-2005 рр. та на 2006-2010 рр. Зокрема, у рамках реалізації державної програми “Патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2001-2005 рр.” та підпрограми федеральної цільової програми “Культура Росії на 2001-2005 рр.” архівними установами суб’єктів федерації було підготовлено 167 видань: збірники документів,

фотоальбоми, хрестоматії, хроніки подій тощо. Більшість публікацій розкриває історію становлення регіонів (“Якутія. Хроніки, факти, події”), їх внесок у Перемогу (“Кубань у Великій Вітчизняній війні”), репресивний механізм на місцях (“Політичні репресії 1930-1940-х років у спогадах та особистих документах мешканців Ханти-Мансійського автономного округу”) тощо [19].

У роботі з патріотичного виховання російські архівісти широко застосовують новітні інформаційні технології, що надають можливість не тільки ознайомитися з ретроспективною інформацією на відстані, але й створюють віртуальний образ документальних пам’яток як символів, необхідних для самоідентифікації мешканців різних регіонів. Наприклад, на сайті «Архіви Марій-Ел» є розділ про «450-річчя входження Марійського краю до складу Російської держави», у якому, крім архівних документів, розміщені також показники соціально-економічного розвитку республіки, Указ Президента Російської Федерації про святкування цієї події, що підкреслює її важливість як на регіональному, так і загальноросійському рівні. Виставка «Документи культурної спадщини марійського народу» присвячена 85-річчю створення Марійської автономної області та Року марійської літератури знайомить з розвитком марійської писемності, зародженням книгодрукування цією мовою. На сайті можна ознайомитися й з іншими віртуальними виставками, присвяченими важливим датам в історії країни та республіки, видатним державним діячам тощо [10].

Наведені приклади – це лише незначна частина проведеної архівними установами суб’єктів Російської Федерації роботи з актуалізації певним чином скомпонованої архівної інформації й створення на її підставі позитивного геополітичного, геокультурного образу та символів території, нерозривність її історії з розвитком країни, формування таким чином концептуального простору регіональної ідентичності як невід’ємної складової національної ідентичності.

Традиційні форми використання ретроспективної інформації – уроки-екскурсії, тематичні виставки, краєзнавчі науково-практичні учнівські конференції, історичні вікторини та конкурси, туристичні зльоти, зустрічі з ветеранами – не лише сприяють патріотичному вихованню молоді, залученню школярів до дослідницької діяльності, зародженню в них цікавості до документальної спадщини, але й допомагають архівістам поповнити Національний архівний фонд документами особового походження – фотографіями, листами, спогадами.

Останніми роками зросла кількість видань, присвячених історії населених пунктів, незалежно від їх розмірів, місця в історії та сьогоденні країни. Авторами таких праць, найчастіше виданих за благодійні кошти, стають як професійні історики, так і аматори, що свідчить про відродження традицій краєзнавства, розквіт якого припав на 1920-і рр. й пов'язаний з політикою українізації. Тематика цих видань не обмежується історією населених пунктів, частина з них розповідають про видатних земляків [2] та генеалогію сільських родів [12], історію навчальних закладів [11]. За типологічними ознаками вони також відрізняються: науково-популярні видання [4], художні твори [15], наукові монографії [9]. Ґрунтуються ці краєзнавчі видання не тільки на усних та опублікованих джерелах, але й на архівних документах. Використання ретроспективної інформації НАФ при написанні подібних праць свідчить про зростання ролі архівів у житті українського суспільства, таким чином відбувається їх вплив на формування регіональної ідентичності. Популярність краєзнавчих видань підтверджує тенденцію необхідності існування так званих маркерів для самоідентифікації регіональних спільнот.

Використання архівів у державній політиці пам'яті повинно здійснюватися на підставі демократичних принципів вільного доступу до інформації за умови забезпечення таємниці приватного життя. Доступ до інформації – це також один з механізмів конструювання колективної пам'яті, адже зовсім недавно відійшли у минуле ті часи, коли значна частина архівних документів мала гриф “таємно” й була недосяжною для більшості дослідників, що певним чином відбивалося на образі минулого, спотворювало його, й відповідно деформувалася суспільна свідомість. Розсекречування більшості цих документів у кінці 80-х на початку 90-х років дали змогу відновити справедливість, дізнатись про реальний хід історії й справжніх героїв. Цьому значною мірою посприяла позиція архівістів, які не просто забезпечують вільний доступ до інформації, але й самі активно займаються актуалізацією раніше таємної інформації, що доводять підготовлені архівами численні публікації документів про голодомор українського народу 1932-1933 рр., діяльність УПА та інші резонансні сторінки української історії.

Політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Сучасні вітчизняні та закордонні вчені застерігають від намагання політиків використовувати історичну пам'ять за принципом політичної доцільності – спроби

виокремити одну універсальну національну лінію в історії й підпорядкувати їй усе багатоманіття історичної традиції може викликати протилежний ефект посилення антагонізмів. Саме в історичній пам'яті соціум повинен шукати джерело енергії, необхідної для поступального розвитку, адже в українській історії наявні не тільки розчарування, а й події, що можуть стати позитивними прикладами для сучасного суспільства, об'єднати його. Неможливо недооцінювати вплив архівів на цей процес, адже саме вони часто стають останнім аргументом у суперечці політиків за минуле соціуму.

Джерела та література

1. Архивы Нидерландов // Отечественные архивы. – 1994. – №5.
2. Видатні люди Великобагачанщини / Упоряд. З.А.Варченко. – Полтава: АСМІ, 2004.
3. Виконання державними архівними установами Указу Президента України та Розпорядження Кабінету Міністрів України про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору в Україні (IV квартал 2008 р.)// Вісник Державного комітету архівів України. – 2008. – №4(33).
4. Гусарка: Статті и документи по истории села / Авт.– сост. А.В.Новиков. – Запорожье: Дикое Поле, 2007.
5. Державний архів Полтавської області. Ф.п- 7. – Оп.2. – Спр.3, 4, 7.
6. *Журба О.І.* Архіви — віддзеркалення людського життя // Експедиція XXI. – 2009. – №4(82).
7. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”// Офіційний вісник України. – 2002. – №2. – Ст. 43.
8. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / За заг. ред. Ю.О. Зерній. – К.: НІСД, 2008.
9. *Лахижа М.І., Єгоричева С.Б., Ставнюк В.В.* Історія села Круподеринці. – Полтава: АСМІ, 2008.
10. *Марінова С.І.* Обсуждены вопросы патриотического воспитания молодежи// Отечественные архивы. – 2006. – №6; вона ж. Сайт «Архивы Марий Эл» как инструмент в пропаганде и популяризации архивных документов, эффективного взаимодействия архивистов с обществом // http://www.rusarchives.ru/evants/conferences/archival/archival_sites_txt/marinova.shtml
11. *Матвієць О.М.* Школа і долі: Історія Пирогівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Глобинського району Полтавської області. – Глобине, 2005.

12. *Мицанин В.* Хутори ви мої, хутори... Минувле та сьогодення хуторів Безруки і Хижняківка. – Полтава: «Верстка», 2002.

13. *Нора П.* Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3 (40-41).

14. *Хантингтон С.* Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С.Хантингтон; Пер. с англ. А.Баширова. – М., 2004.

15. *Чайка І.Ф.* Дзвони над Лютеньою. – Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2001.

16. *Экхард Г.Ф.* Архивы и обучение в школе // Курьер ЮНЕСКО. – 1985. – Март.

17. *Arnauld M.-P.* Action culturelle et action éducative: le point sur la réflexion en France // Comma: revue internationale des archives. – 2003. – №2-3.

18. <http://www.archives.gov.ua/Archives/Public.php>

19. <http://www.rusarchives.ru/news/kozlov2009.shtml>

Марина Чиркова (Полтава, Україна) Архіви як простір конструювання колективної пам'яті регіональної спільноти

В статті розглянуто діяльність регіональних архівів щодо формування та організації Національного архівного фонду (НАФ) як однієї з важливих частин соціальної пам'яті, а також актуалізації його інформації про знакові історичні події як необхідного елемента сучасної гуманітарної політики. Історична пам'ять регіональної спільноти є, з одного боку, інструментом творення регіональної ідентичності і регіонального культурного простору, а з іншого, – механізмом їх відтворення в історичному процесі, передачі досвіду для використання його позитивних складових.

Ключові слова: архіви, державна політика пам'яті, регіональна спільнота

Марина Чиркова (Полтава, Украина) Архивы как пространство конструирования коллективной памяти региональной общности

В статье рассмотрены деятельность региональных архивов по формированию и организации Национального архивного фонда (НАФ) как одной из важных частей социальной памяти, а также актуализации его информации о знаковых исторических событиях как необходимого элемента современной гуманитарной политики. Историческая память региональной общности являются, с одной стороны, инструментом созидания региональной идентичности и регионального культурного пространства, а с другой – механизмом их воспроизведения в историческом процессе, передачи опыта для использования его положительных составляющих.

Ключевые слова: архивы, государственная политика памяти, региональная сообщество

Marina Chirkova (Poltava, Ukraine) Archives as the extent of constructing collective memory of regional community

The article reviews the activities of the regional archives in the formation and organization of the National Archival Fund (NAF) as one of the important parts of social memory, and updating of its information on significant historical events as a necessary element of modern humanitarian policy. Historical memory of the regional community is, on the one hand, the instrument of creating regional identity and regional cultural extent, on the other hand – the mechanism of their reproduction in the historical process, sharing experience for using its positive components.

Key words: archives, public policy memory, a regional community

Вікторія ВОЛОШЕНКО
(*Донецьк, Україна*)

**Селянство Донбасу 1920 – 1930-х рр.
в історичній пам'яті
«краю віглілля та металу»
другої половини ХХ –
початку ХХІ ст.**

При згадуванні назви “Донбас” в уяві оживають образи труб та териконів, але ніяк не садків та ланів, буцімто ніякою селянською минувшиною історія Донбасу не переобтяжена за визначенням. Якби не багатозначність самої назви.

Метою створення у 1919–1920 рр. Донецької губернії (з частин земель Війська Донського, Катеринославської та Харківської губерній), було налагодження ефективного керування зібраними до однієї адміністративної одиниці вугледобувними районами, “доповненими” сільськогосподарськими повітами. Вже у 1920-х рр. у радянському документальному обігу “Донбас” – це не тільки вугільний кряж чи місцеві промислові центри, але й вся територія губернії, а згодом – всі створені на її основі адміністративні одиниці незалежно від змін їхніх кордонів (до появи у 1932 р. Донецької губернії з подальшим розділенням її у 1938 р. на Сталінську (Донецьку) та Ворошиловградську (Луганську)). При цьому для селян (не тільки переважно сільськогосподарської Старобільщини, але й, напр., Маріупольщини) “Донбас” на той час залишався поняттям зовнішнім: “уходити на Донбас” означало переїзд до населених пунктів, де розвивалася промисловість [1; 2].

Тим не менш, з часом вживання назви “Донбас” як неофіційного означення території південного сходу України все більше переплітається із його визначенням як вугільно-сталеливарного промислового регіону. Цьому сприяли й офіційні ідеологічні настанови, зусиллями яких формувався образ Донбасу як “всеросійської кочегарки”, промислового краю, обличчя якого визначалося “передовим загоном” – робітництвом. Історія місцевого селянства, яке до початку 1930-х рр. становило більшість населення краю, поступово витіснялася на периферію суспільної свідомості,

“ховаючись” за історією досягнень влади у розвитку промисловості. Це якнайкраще пасувало й до нової ієрархії цінностей, за якою основним помічником партії оголошувалося робітництво. Протягом 1930–1950-х рр. цілий ряд чинників загальнодержавного і регіонального характеру сприяли усталенню образу краю як промислової твердині, селяни ж у публічному просторі регіону стали “небажаними гостями”. Певні зміни намітилися тільки починаючи з 1960-х рр.

Завважаючи актуальність потреби у вивченні способів репрезентації минулого селянства регіону (зокрема міжвоєнного періоду) у радянській та сучасній національній моделях історичної пам’яті, необхідно відзначити, що дослідниками вже проведений аналіз історіографії окремих аспектів історії селянства Донбасу 1920–1930-х рр. (див. далі); у працях В.Ф. Павлукіної визначені загальні напрями розвитку історичного краєзнавства Донецької області у 1950–1990-ті рр. [9]. Метою цієї роботи є спроба стислого огляду специфічних рис формування публічної історичної пам’яті про минуле селянства Донбасу 1920–1930-х рр. у науковій та популярній краєзнавчій історичній літературі з 60-х рр. ХХ ст. й до сьогодні з наголосом на виборі авторами тем, джерел та активізованих ними “знань”.

У 1960–1980-х рр. розпочалося впорядкування регіональної публічної пам’яті про історію селян міжвоєнного періоду у роботах фахових істориків, окреме місце серед яких займають праці знаного донецького науковця Р.Д. Ляха [10], в яких розглядалися аграрні відносини на Донеччині у перші роки після встановлення радянської влади. Зрозумілими, як для того часу, є виключно позитивні оцінки наслідків радянських аграрних перетворень та й, власне, обрана для розгляду тема. Проте саме цим автором було здійснене перше фундаментальне дослідження місцевої сільської історії, базоване на широкому колі джерел з архівів Донецька, Луганська, Харкова та Києва, даних офіційно-документальних видань, статистичних збірок та періодики 1920-х рр., збірників матеріалів сучасної авторові доби. Завдяки цьому роботи Р.Д. Ляха залишаються чи не найбільш цитованими у працях сучасних місцевих дослідників історії селянства. Крім того, вчений, поряд із іншими істориками Донецької та Луганської областей, взяв участь у написанні “Історії міст і сіл Української РСР” (томи “Донецька область”, “Луганська область”) [11], яка стала вагомим внеском до справи заповнення лакун в історії населених пунктів України. Хоча набір подій, які дозволялося висвітлювати, був наперед визначений, але значення постановки проблеми та зібраного матеріалу важко переоцінити, у тому числі й з огляду на той імпульс, який отримали подальші студіювання у цій царині. З робіт уза-

гальнюючого характеру можна відзначити працю Є.А. Курдюмової [12], в одному з розділів якої розглядалися окремі соціально-економічні та політичні аспекти історії сіл Донбасу першої половини 1920-х рр.

Та, всупереч загальносоюзній та загальноукраїнській тенденції збільшення уваги до історії села, у “краї вугілля та металу” у роботах фахових істориків домінувала робітничо-промислова проблематика. Проявилось це й у виданнях науково-публіцистичного характеру. Напр., укладачі книги “Страною возвеличений Донбас” [13] прагнули висвітлити “соціально-економічний та культурний розвиток Донбасу”, який “за допомогою всієї країни” став “великим індустріальним регіоном”. Історії селянства був присвячений лише один нарис (щодо періоду 1950-х рр.), а про те, що відбувалося на селі у попередні десятиріччя, згадувалося лише побіжно.

Не меншою мірою “приховування” минулого селян за міфологемою “всеросійської кочегарки” було характерно й для творів популярного краєзнавства, більшість з яких взагалі не містила згадок про наявність у Донбасі сіл. У тих же виданнях, яким у цьому сенсі пощастило більше, обсяг інформації про події на селі не перевищував кількох сторінок, як, напр., у спецвипуску “Блокноту агітатора” чи у “Книзі про Донбас” [15, с.49, 52-54], з наскрізною ідеєю промислового значення регіону. Навіть у збірці “Сердцем и именем” серед 18 нарисів про виконання у Донбасі “ленінських заповітів” сільської тематики стосувався тільки один.

Певно, що конструювання офіційного простору пам’яті у ті часи було системно-регламентованим. У дискусію були залучені тільки ті “знання”, що сприяли обґрунтуванню легітимності встановлення радянської влади та життєвої необхідності проведення суцільної колективізації. Уявлення про минуле селянства формувалися за допомогою офіційно санкціонованого й досить усталеного реєстру “фактів” – своєрідних пунктів опертя пам’яті. До “колекції” подій, понять і осіб, що у різних варіаціях потрапляли до видань різного штибу, входили такі пункти: важке становище селянської бідноти до революції, значне його покращення у часи НЕПу, і, особливо, після налагодження роботи колгоспів; майнове розшарування та класова боротьба на селі; роль КНС як “опори партії на селі”/ організації, що “полегшувала становище бідноти”; вибори до сільських рад; налагодження роботи кооперації; пов’язані зі створенням колгоспів “соціалістичні перетворення”; “переваги колгоспного строю”. Підкреслювалася роль “шефської допомоги” “трудоному селянству” з боку “соціалістичного міста”. “Народ” мав “ретельно зберігати пам’ять” й про перших голів колгоспів, що загинули від рук “куркулів”. Типовою була наступна схема

викладу: зростання “прагнень” селян вступити до колгоспів – перші кроки з їх організації – характеристика “квітучого” стану колгоспів сучасної епохи доби. Замовчувався навіть загальний хід подій суцільної колективізації, не кажучи про її руйнівні наслідки для селянської культури у найширшому розумінні цього поняття.

У надто актуальному в умовах Донбасу контексті “союзу робітничого класу та селянства” особливого значення набула тема “соціалістичних змагань”. Для “землі героїв” вона була тим вагомішою, що чимало відомих на весь СРСР передовиків стахановського руху представляли саме цей “край багатирів”. Одним з міфологічних деміургів цього руху, символом трудової звитяги “соціалістичного села” стала організатор першої в СРСР жіночої тракторної бригади, “героїня перших п’ятирічок” Прасков’я Микитівна (Паша) Ангеліна, яка народилась і працювала у с. Старобешеве. Пройдений нею життєвий шлях представлявся як втілення “радянської мрії” про колишню дівчину-баграчку, що досягла успіхів у роботі, суспільного визнання, а до того ж мала щасливу жіночу долю [12, с.112; 17 та ін]. У “Книзі про Донбас” серед згаданих 44 видатних діячів – “гордості землі донецької” було лише трійко селян, з них з історії довоєнного розвитку “радянського села” – тільки П. Ангеліна.

Притаманне для більшості робіт схематичне зображення історії селянства 1920–1930-х рр. на основі “фактів”, представлених як незаперечні, мало сприяти закріпленню в історичній свідомості певних норм мислення, сприяючи формуванню радянської ідентичності. Задля вироблення колективного “ми” радянського зразка нова пам’ять була вписана не тільки до загального радянського історичного нарративу, а й змикалася з символічним значенням “Донбасу”. Поступово прищеплювалася думка, що перехід до “колгоспного строю” був результатом прагнень самих селян, здійснених завдяки мудрій державній політиці, причому такий розвиток подій на селі був єдино правильний та найкращий не тільки (й не стільки) для мешканців села, скільки для “розвитку регіону”, успіхи якого у свідомості людей мали віддзеркалювати ідею успіхів та досягнень всієї радянської держави.

Значні демографічні зміни, що відбулися під впливом стрімкої урбанізації, міграцій, переселень тощо, а також розмивання та незаактуалізованість особистих спогадів селян – очевидців подій 1920–1930-х рр. призвели до того, що “накинута” владою сприйняття минулого стало визначальним для формування колективної соціальної пам’яті мешканців краю (в особливості – городян). Певним чином упорядковані та засвоєні уявлен-

ня про історію зберігають свій вплив й після зміни офіційної історичної моделі у 1990–2000-х рр., що особливо відбилося на змісті популярної красназнавчої історичної літератури. Репрезентації історії селянства у цьому виді публічних текстів позначені не тільки підпорядкуванням селянської тематики робітничій, а й містять переплетіння різних візій минулого: радянських сюжетів із темами, що активно розроблюються у межах національної політики пам'яті. Так, у нарисі історії Червоноармійського району поряд із висвітленням подій Голодомору 1932–1933 рр. натрапляємо на історичні довідки про 20 сільрад району, де історія селянства 20–30-х рр. ХХ ст. Відтворена за схемою: наділення селян землею, поява перших тракторів, утворення колгоспів та МТС, інформація про голів колгоспів тощо [19]. Досить багато радянських оцінок подій й у авторській статті-передмові до збірки спогадів про репресії 1930-х рр. на Старобільщині. Взаємопереплетіння різних прочитань історії особливо помітно у начерках історії Донецького краю, виданих до 10-річчя Незалежності України [21].

Історія селянства Донбасу стає вміщенням суперечливих версій історії (хоча навряд чи вона у цьому сенсі є виключенням поміж інших сюжетів): у текстах немає викриття усталених радянських наративів чи відмови від публічного обговорення складних і трагічних сторінок історії, проте раз у раз відновлюються радянські історичні канони, які, за виразом Н. Дарсавелідзе, “потрапляють на підготоване радянською традицією поле впізнавання” [8, с.19]. Нові історичні уявлення просто накладаються на старі, різні образи минулого поєднуються.

Окрім запозичень радянських “фактів” та цитувань їх інтерпретації відтворюються й знайомі образи, зокрема, стаханівців. Попри наукові спроби переосмислити “героїчний епос” щодо стахановського руху, він досі репрезентується переважно у річищі старих стереотипів.

Пощанування радянської міфологеми “людини-трудівника”, пов'язане з колективною пам'яттю про “гордість краю” як “станового хребта України”, “гордості України”, “першого серед рівних”, “краю, овіяного легендами”, передусім для старшого покоління людей, можливо, децю компенсує усвідомлення того, що останніми десятиріччями відбувалося зменшення не тільки виробничого потенціалу регіону, але й його символічного престижу (аж до набуття іміджу “бандитського”). Російський соціолог Б. Дубін зазначає, що радянські події цінуються саме як “звільнення від надзвичайності, повернення до “колишньої стабільності” [7, с.7]. Дотичність до звичних ідеалів та цінностей додає відчуття власної суспільної

ваги. Якщо сприймати згадування як “акт, який завдяки своїй силі інтегрує людину з іншими” [24, с.209], то закономірно, що збереження відданості старим принципам виділення символічних “подій” та їх трактуванням іноді пов’язується із відчуттям “зайвості” у новій національній ідентичності. Оприєвнення означень, характерних для радянського способу конструювання публічного знання про минуле селянства, передусім у популярних виданнях може засвідчувати не тільки особисті переконання їх авторів, але й відображувати суспільний попит на певний тип історичних знань. Як, до речі, й те, що до написання книг з популярного краєзнавства вскрай рідко (з цілого ряду причин) долучаються фахові історики.

Між тим, з початку 1990-х рр. у професійному середовищі істориків регіону спостерігається помітне зростання інтересу до історії селянства 1920–1930-х рр.

На зміст перших, досить стислих розвідок, вміщених у краєзнавчих збірниках 1990-х рр., значною мірою вплинула необхідність випрацювання нових “норм” у виборі джерел, тем та підходів до їх розкриття. Після отримання доступу до фондів державних та партійних архівів частина авторів звернулася до опублікування фактичних даних, вбачаючи у цьому “об’єктивність” висвітлення [25]. Частина дослідників узагальнювала фактаж на основі суміші понять, що з’явилися за часів “перебудови” та перших років незалежності [26]. Однак, безумовним плюсом стало поширення кола тем, запропонованих до розгляду.

Поступово обрії формування офіційних уявлень минувшини наповнювалися новим змістом. Значний вплив на зміну способів генералізації фактів спричинило застосування нових теоретичних підходів провідними українськими науковцями та поява доступу до результатів студіювань іноземних вчених. Поширенню зразків відбору джерел та методів їх опрацювання, притаманних новій візії національної історії, сприяла й подальша інституалізація історичних знань у регіоні: поява фахових наукових збірників, діяльність вчених рад із захисту дисертацій, функціонування інституту історії Донбасу (при ДонНУ) та Луганського науково-дослідного центру з проблем історії Донбасу тощо. Значне прирощення введеного до обігу фактологічного матеріалу стало можливим не тільки завдяки отриманню вільного доступу до більшості вітчизняних архівних фондів. Поряд з архівними даними до написання праць широко залучаються матеріали офіційно-документальних видань, статистичних збірників та періодичної преси 1920–1930-х рр., тематичних збірок, виданих у СРСР, незалежній Україні та за кордоном. Звернено увагу й на можливості вико-

ристання джерельного потенціалу мистецьких творів та документів особистого походження, у тому числі, надбань фольклору, спогадів селян, зібраних та опрацьованих за методиками усної історії тощо.

Поступово збільшувалась кількість досліджуваних тем з історії селянства краю (подекуди селянське минуле знаходило лише побіжне висвітлення). Згідно сучасних трактувань розглянуті та переозначені такі традиційні для радянської історіографії сюжети, як проведення радянської продовольчої політики періоду “воєнного комунізму” та історія селянського повстанського руху (раніше – “політичного бандитизму”) [27; 28]; діяльність місцевих радянських органів влади, суспільно-політичних та господарських об’єднань, пробільшовицьких громадських організацій [29; 30; 31].

На поверхню публічного дискурсу почали зринати й раніше “неопрацьовані” в суспільній свідомості теми. Висвітлюються проблеми соціально-економічних конфліктів на селі, насилля над селянами під час проведення суцільної колективізації та розкуркулень [32; 33], становище колгоспів у 1934–1939 рр. [34]. Плином вивчення історії національних меншин Донбасу накопичується наукове знання про становище та взаємини жителів українських, грецьких, німецьких, російських та єврейських селищ [35]. Чимала увага приділяється дослідженню репресивної діяльності органів держбезпеки СРСР, у тому числі, й у сільській місцевості [36]. У полі зору науковців опинилися й довго замовчувані проблеми голодувань 1920–1930-х рр., для селянства регіону тим болючіші, що наслідки радянської податкової політики ускладнювалися несприятливими умовами зони ризикованого сільськогосподарського виробництва у степу. Поряд з дослідженням голоду 1921–1923 рр. [37], підіймаються питання про “невідомі” голодування 1924–1925 рр. [38] та 1927–1928 рр. [39]. Тема Голодомору 1932–1933 рр., що стала символічною проблемою національного історичного нарративу, висвітлюється у наукових, науково-популярних та популярних виданнях, публікаціях селянських свідчень [40; 41; 42, с.292; 19, с.55-65; 1; 43 та ін.].

Історія селянства Донбасу потрапляє й до підручників та науково-популярної літератури з історії регіону [42, 44].

Тобто, протягом 1990-х–2000-х рр. науковцями Донбасу було створено значний фактографічний та аналітичний доробок з історії селянства краю міжвоєнного періоду. Досліджувалися в основному соціально-економічні та суспільно-політичні процеси з акцентом на негації впливу радянської політики на життя селян. Значно меншою мірою вивчалися

соціокультурні аспекти селянської історії. Чимало проблем взагалі залишаються незаактуалізованими (серед них: історія селянського повсякдення, побуту, пам'яті, міжлюдських взаємин, зміни у свідомості та стереотипах поведінки тощо). У цьому сенсі зменшення кількості наукових публікацій, безпосередньо присвячених селянській тематиці, яке спостерігається останніми роками, виглядає дещо симптоматичним. Із завершенням етапу, коли основний дослідницький інтерес у цій царині був пов'язаний із здійсненням “ревізії” радянської проблематики, постає потреба в урізноманітненні методологічних підходів та поширенні проблемного поля майбутніх досліджень, зокрема й набуття соціокультурного імпульсу у межах “локальної історії” з притаманній їй полідисциплінарності [49, с.63-64]. Помітним недоліком у царині вивчення минувшини селянства регіону можна вважати брак монографічних видань.

Таким чином, в останні десятиріччя існування СРСР критерії обрання тем з історії селянства Донбасу 20–30-х рр. ХХ ст. та способи їх висвітлення було гранично уніфіковано (при цьому необхідно відзначити намагання науковців навіть у встановлених межах залучати до досліджень максимум доступних джерел, збільшуючи обсяги знань про минуле селян) та прив'язано до міфологеми “краю вугілля та металу”. Зі здобуттям Україною незалежності ситуація змінюється: якщо наукова історія регіону, долаючи тяжіння до “радянських” тем та прийомів дослідження, в основному розвивається у межах офіційного національного нарративу, то популярні краєзнавчі тексти поряд з новими офіційно впроваджуваними сюжетами містять чимало елементів альтернативної радянської пам'яті. Тривале скоординоване насадження певних “знань” призвело до стійкого засвоєння накинутаго “сенсу минулого”. Врешті й матеріали місцевого краєзнавства 1990–2000-х рр. самі стають цікавим джерелом вивчення результатів державного впливу на формування приватних спогадів у межах офіційної публічної пам'яті.

Джерела та література

1. Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. – Т.1 / Упоряд. І.Магрицька. – Луганськ. – 2008.
2. Державний архів Донецької області. – ф.Іп. – Оп.1. – Спр.427.
3. *Скельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008.
4. *Захаров Є.* Конфлікт пам'ятей // Критика. – 2007. – Число 115.
5. *Смалянчук А.* Місце пам'яті як школа забуття // Критика. – 2008. – Число 127.

6. *Грачова С.* Пам'ять, контрпам'ять і політика // Критика. – 2006. – Число 109.
7. *Дубін Б.* Забувати і повторювати: конструкція та репродукція влади // Критика. – 2007. – Число 116.
8. *Дарсавелідзе Н.* Меморіали совєтизму // Критика. – 2007. – Число 115.
9. *Див.: Павлухіна В.Ф.* Историчне краєзнавство Донецької області в 50 – 90-ті роки: Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 1998.
10. *Лях Р.Д.* Аграрні перетворення на Донеччині (1917–1923 рр.). – Донецьк, 1974; Його ж. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К.-Донецьк, 1975 та ін.
11. *Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область / Пономарьов П.О., Кобець Г.П. та ін. – К., 1970; Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область / Пономаренко Ю.Ф., Бурлаков О.М., Алексєєва Л.І. та ін. – К., 1970.*
12. *Курдюмова Е.А.* Донбасс на подъеме (1921–1925 гг.). – Донецк, 1976.
13. *Страною возвеличенный Донбасс: Очерки. – Донецк, 1987.*
14. *Этапы большого пути. Донецкая область за 45 лет. Цифры и факты. Блокнот агитатора. Спец. вып. – Донецкое областное газетное изд-во, 1962.*
15. *Книга о Донбассе. Природа. Люди. Дела. – Донецк, 1977.*
16. *Сердцем и именем: Очерки / Сост. М.М.Четверус. – Донецк, 1980.*
17. *Доценко Л.П.* Музей Паши Ангелиной: Путеводитель. – Донецк, 1988.
18. *Мамутов В.К.* Глядя из Донбасса: Общественно-научные эссе. – Донецк, 2007.
19. *Красноармейский район. Люди, история, факты. – Донецк, 2008.*
20. *Мирошниченко И.Е.* Так было. Репрессии 30-х годов на Старобельщине: Очерки, воспоминания, документы. – Луганськ, 1998.
21. *Мозговой В.И., Ляшенко В.Г.* Там, где было Дикое поле... Очерки истории Донецького края. – Донецк, 2001.
22. *Семистяга В.Ф.* Участь сільської молоді Донбасу в стаханівському русі у 30-і роки ХХ століття // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка – 2005. – №8(88).
23. *Гогохія Н.Т.* Жінка-стахановка: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 1930-х рр. // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – 2005. – №8.
24. *Сэбиан Д.У.* Причастие и община: отказ от посещения евхаристии в XVI веке // История и антропология. – Спб, 2006.

25. *Насыров Э.И.* Комитеты крестьянской взаимопомощи Донбасса (1923–1929 гг.) // *Летопись Донбасса*. Вып.1. – Донецк, 1992; *Груба М.Е.* Коллективизация на примере Макеевского района и ее последствия // *Летопись Донбасса*. Вып.1. – Донецк, 1992.

26. *Канунников В.Н.* Преодоление хлебозаготовительного кризиса в Донбассе в конце 20-х годов // *Летопись Донбасса*. Вып.1. – Донецк, 1992; *Коваленко Е.И.* Голод 1932–1933 гг. в Донбассе // *Летопись Донбасса*. Вып.1. – Донецк, 1992; Влияние процесса коллективизации на положение крестьянства Донбасса в 30-е годы // *Летопись Донбасса*. Вып.3. – Донецк, 1995.

27. *Федоровський Ю.Р.* Повстанський рух в Донбасі і Махно: Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2000; *Мармазова Т.І.* Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І.Махна (1918–1921 рр.): Автореф... к.і.н.: 07.00.06. – Донецьк, 2003 та ін.

28. *Никифороенко А.Р.* Боротьба за контроль над селом на Донеччині у 1921 році // *Нові сторінки історії Донбасу*: Ст. Кн.6. – Донецьк, 1998; *Никифороенко А.Р.* Оподаткування селянства Донеччини у 1921 році // *Нові сторінки історії Донбасу*: Ст. Кн.8. – Донецьк, 2000.

29. *Гребеннікова О.В.* Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920–1925 рр.): Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 1997; *Соловей А.В.* К вопросу о взаимоотношениях Донецкой Трудовой Армии с местным населением // *Новые страницы истории Донбасса*: Ст. Кн.5. – Донецк, 1997; *Міхеева О.К.* Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1921–1928): Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 1999; *Күзенко І.О.* Організація охорони материнства та дитинства в Донбасі в період нової економічної політики (1921–1928 рр.) // *Нові сторінки в історії Донбасу*: Зб. ст. Кн. 17/18. – Донецьк, 2009 та ін.

30. *Никольский В.Н., Изюмов В.И.* НЭП в Донбассе: Историческое исследование. – Донецк, 1992; *Варнавский В.В., Гавриленко Ю.Н., Никольский В.Н.* Кооперация Донбасса в годы “военного коммунизма” и НЭПа. – Донецк, 1996.

31. *Волощенко В.О.* Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.): Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2003.

32. *Брага К.М.* Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-ті роки // *Історичні і політологічні дослідження*. – 2003. – №3/4 (15/16).

33. *Зеленская Л.И.* Из истории коллективизации и раскулачивания в Краматорском районе (январь – март 1930 г.) // *Летопись Донбасса*. Вып.4-5. Ч.1. – Донецк, 1997; *Довбня О.А.* Суспільно-політичні фактори змін у складі селянства УСРР у 1927-1932 рр.: Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2003; *Сапицька О.М.* Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Луганськ, 2007 та ін.

34. *Мусієнко В.С.* Переселення селян у колгоспи Донбасу та їх доля в 1932–1935 рр. // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 8. – Донецьк, 2000; *Мусієнко В.С.* Колгоспи України в 1934–1939 роках: Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2002 та ін.

35. *Мартиничук І.І.* Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.): Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 1998; *Обидьорова О.В.* Національні меншини Донбасу в 20 – 30-ті роки ХХ століття: Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2000; *Сучкова О.Ю.* Євреї в Донбасі (20 – 30-ті роки ХХ ст.): Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2005; *Сиволапов В.О.* Радянізація німецьких колоній в Україні у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Луганськ, 2007; *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): Автореф... к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2006; *Месіч Т.І.* Аналіз політичного та соціокультурного становища німецького селянства Сталінського округу в другій половині 20-х років ХХ ст. // Этнические сообщества Украины: история, современность, будущее: Сб. ст. – Донецьк, 2006; *Безнос А.И.* Земельный вопрос в немецких и менонитских поселениях Причерноморья в 20-е годы ХХ века // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность. – Донецьк, 2003 та ін.

36. *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу). – Донецьк, 1996; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження: Автореф... д.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2003; *Нікольський В.М.* “Куркульська операція” НКВС СРСР 1937–1938 рр. в регіоні Донбасу в контексті загальноукраїнської статистики // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – №5/6(35/36); *Волошенко В.О.* Репресії проти колишніх махновців періоду “Великої чистки” 1937–1938 рр. в Донбасі // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – №3/4 (33/34) та ін.

37. *Задніпровський О.О.* Голод в історії України: короткий нарис (Х–ХХ ст.). – Донецьк, 1999; *Гребенникова Е.В.* Продналоговая политика местных Советов и голод в Донбассе 1921–1923 гг. // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн.4. – Донецьк, 1995; *Гавриленко Ю.* Кооперация – голодающим Донбасса // Тезисы докладов научной конференции профессорско-преподавательского состава ДОНГУ. – Донецьк, 1996 та ін.

38. *Нікольський В.Н.* Голод 1925 года в Донбассе // Летопись Донбасса. Вып.1. – Донецьк, 1992.

39. *Задніпровський О.І.* До питання про неврожай 1928 р. в Україні // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – №1(5).

40. Див.: Донеччина: голодомор 1932–1933 рр.: Бібліогр. покажч./ Уклад. О.В.Кучерява. – Донецьк, 2002.

41. *Климов А.О.* До висвітлення трагедії голодомору 1932–1933 років на Луганщині // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. – 2006. – №17(112); *Михненко А.* Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст.: Монографія. – К., Донецьк, 2003 та ін.
42. Історія Луганського краю / За ред. В.С. Курила. – Луганськ, 2008.
43. Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині – історичні дослідження, свідчення, спогади, документи. – Донецьк, 2008; Вікопомне. Мар'їнський район Донецької області // Упор. Бледнов С.Ф. – Донецьк, 2008; Голодний рік. м. Макіївка Донецької області // Упор. Бледнов С.Ф. – Донецьк, 2008 та ін.
44. История родного края. Учеб. пос. для 10-11 классов / Авторы: Р.Д. Лях, В.Н. Никольский, В.Д. Нестерцов и др. – Донецк, 1998; *Михненко А.М.* Історія Донбасу (1861–1945 рр.): Навч. посіб. – Донецьк, 1999.
45. *Напр., Хюреніна І.Ю.* Антирелигиозная политика советской власти и общественные настроения в Донбассе в 1920-е гг. // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн.6. – Донецьк, 1998.
46. *Шентуха В.* Усе почалося з Нехотіївки // “Рідний край”. – №1 (4). – Донецьк, 1998.
47. *Стяжкіна О.В.* Пересічна людина Донбасу на початку 1920-х років: в пошуках слова, простору і часу // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 13/14. – Донецьк: ДонНУ, 2007; *Ї ж.* “Правильна біографія” пересічної людини 1920-х років: спроби конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 15/16. – Донецьк, 2008.
48. *Репина Л.П.* “Новая историческая наука” и социальная история. – М., 1998.

Вікторія Волощенко (Донецьк, Україна) Селянство Донбасу 1920–1930-х рр. в історичній пам'яті “краю вугілля та металу” другої половини XX – початку XXI ст.

У статті розглянуто особливості формування у Донбасі протягом 1960-х – 2000-х рр. публічної пам'яті про минуле селянства регіону у 1920-х – 1930-х рр. Окрему увагу звернуто на специфіку вибору тем та джерел у науковому та популярному краєзнавстві. Проаналізовано вплив офіційної ідеології на конструювання знань про історію селянства. Зазначено зв'язок між способами усвідомлення історії та формуванням колективних ідентичностей.

Ключові слова: селянство, Донбас, історична пам'ять, публічна пам'ять, краєзнавство

Виктория Волошенко (*Донецк, Украина*) **Крестьянство Донбасса 1920–1930-х гг. в исторической памяти “края угля и металла” второй половины XX – начала XXI ст.**

В статье рассмотрены особенности формирования в Донбассе на протяжении 1960-х – 2000-х гг. публичной памяти о прошлом крестьянства региона в 1920-х – 1930-х гг. Отдельное внимание обращено на специфику выбора тем и источников в научном и популярном краеведении. Проанализировано влияние идеологии на конструирование знаний об истории крестьянства. Отмечена связь между способами осознания истории и формированием коллективных идентичностей.

Ключевые слова: крестьянство, Донбасс, историческая память, публичная память, краеведение

Viktoriia Voloshenko (*Donetsk, Ukraine*) **Donbass peasantry (1920–1930) in collective memory of the “Region of Coal and Steel”, second half 20th – 21th centuries**

The article depicts the peculiarities of formation of the Public Memory of Donbas peasantry’s past within years 1960-2000-ties. The peasantry’s past dates back to years 1920–1930-s. Special attention is given to the specific choise of the theme and sources in the scientific and popular study of a region. The author analyses the impact of official ideology on the formation and development of peasantry’s history knowledge. The article shows connections between the methods of history understanding and formation of collective identity.

Key words: peasantry, Donbas, collective memory, public memory, study of a region

Надія ТЕМІРОВА
(Україна, Донецьк)

Образ Донбасу в сучасних наукових дослідженнях: зміна парадигми чи повторення пройденого

Історіографія історії одного з регіонів України – Донбасу – відносно молода. Проте вона є дуже щільною, що дозволяє здійснити співставлення двох науково-історичних традицій: радянської й сучасної української. До такого аналізу звертаються практично всі вітчизняні дослідники, але вони проводять предметний історіографічний аналіз, виходячи з конкретних зацікавлень. Метою даного дослідження є аналіз доробку сучасних науковців по вивченню історії Донбасу в порівнянні з досягненнями радянських істориків. Основу його становлять історіографічні джерела: монографії, окремі наукові статті, дисертації та автореферати до них.

Доробок радянської історіографії з історії Донецького басейну є досить суперечливим: з одного боку, зібраний досить великий фактичний матеріал, здійснено ряд проектів з узагальнення регіональної історії; з іншого – маємо констатувати політико-ідеологічну зашореність, що зумовило штучне звуження дослідницького поля.

На початку радянської доби дослідники – М. Слабченко, М. Яворський та інші – віддавали перевагу вивченню промисловості регіону у дореволюційну добу, розглядаючи формування всеросійського ринку, форми залучення іноземного капіталу, становище пролетаріату тощо. Наукова література цього періоду вирізняється багатим джерельним матеріалом, оригінальністю дослідницьких підходів, серед яких розвідки про становище українського господарського організму в оточенні чужого економічного світу, про боротьбу капіталів за український ринок, про економічне районування Наддніпрянської України, про роль українських земель у світовій економіці, про етнічний склад трудових ресурсів у промислових регіонах тощо. Наприкінці 1920-х – на почат-

ку 1930-х рр., після згортання нової економічної політики, з початком масових карально-репресивних заходів і запровадженням жорсткої ідеологічної цензури інтерес до історії Донбасу різко скоротився, про нього згадувалося винятково для ілюстрації “успіхів соціалістичного будівництва”.

Після закінчення Другої світової війни, з послабленням тиску тоталітарної системи до дослідницького поля повернулася економічна історія кінця XIX – початку XX ст. З’явилась низка робіт з історії народного господарства СРСР і УРСР, в яких чільне місце відводилося економіці Донецького регіону. У працях Г.Д. Бакулева, С.Г. Струмиліна, П.О. Хромова, Д.І. Шполянського та інших був поданий обширний фактичний матеріал щодо розвитку окремих галузей промисловості Донбасу, залізничного транспорту, монопольних об’єднань тощо [1–4]. Проте концептуально вказані дослідження практично не відрізнялися між собою і містили набір стереотипних висновків. У цей час публікувалися монографічні дослідження з історії промисловості та сільського господарства України, соціальної історії, насамперед, з історії робітництва тощо ряду відомих українських істориків – Ф. Лося, О. Нестеренка, К. Шияна та інших [5–7]. Донбас виступав серед інших досліджених регіонів. Коло порушених проблем у цих роботах було жорстко детерміновано: історія революційного та профспілкового руху, місцевих більшовицьких організацій, становище пролетаріату, концентрація та монополізація промисловості тощо. Протягом 1960–1980-х рр. науковці розробляли переважно проблематику, пов’язану з радянською епохою, яка інтерпретувалася відповідно до вимог ідеологічних догматів. Лише окремі історики зверталися до історії Донбасу кінця XIX – початку XX ст. [8–10]. У 1970–1980-ті рр. створено кілька узагальнюючих праць – “История рабочих Донбасса“, “История міст і сіл Української РСР“ та деякі інші, що мало засвідчити сформованість радянської концепції стосовно історії Донбасу [11–12].

Підсумовуючи аналіз доробку радянських науковців стосовно минулого Донбасу, необхідно зауважити, що він не виходив за межі політико-ідеологічної кон’юнктури. Через своє стратегічне для Радянської держави значення цей регіон і в науковому відношенні перебував під пильним наглядом відповідних партійно-державних структур, що значно обмежувало науковий пошук істориків.

Історія Донбасу отримала імпульс на початку 1990-х рр. внаслідок кардинальних суспільно-політичних перетворень. Передусім надзви-

чайно зросла увага до краєзнавчої проблематики. По-друге, тематика регіональної історії змінилася за рахунок тем, вивчення яких за радянських часів було неможливим. Зрушення в історичній свідомості суспільства, поширення методологічних новацій із західної історичної думки, зняття штучних обмежень доступу до великої кількості джерел створили сприятливі можливості для історико-регіональних студій. Історія Донбасу посіла помітне місце в загальнонаціональному масштабі, зокрема в працях С.В. Кульчицького, О.П. Реєнта та ряду інших науковців [13–15].

Привертають увагу узагальнюючі монографії А. Міхненка, А. Саржана [16–17]. Зокрема А. Міхненко поставив перед собою завдання: з'ясувати, чому “наш народ“ повинен платити надзвичайно високу ціну за історичний прогрес [16, с.6]. Ним проведено дослідження історії Донбасу в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.), розглянуто процес надходження інвестицій і розвитку підприємництва, робітничий рух і політичні партії та громадські об'єднання. В контексті регіональної проблематики доби Української революції висвітлені проблеми наростання кризи, хід громадянської війни. Вивчений Донецький регіон у міжвоєнний період 1921–1941 рр.: реалізація непу, соціалістична індустріалізація, колективізація сільського господарства, трагедія голодомору. Показаний і Донбас у воєнні та перші повоєнні роки (1941–1950 рр.). Представлене дослідження має комплексний характер. Хронологічним продовженням досліджень А. Міхненка стала праця А. Саржана “Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х років ХХ ст.“. Конкретикою і значним фактажем відзначається науково-популярна праця В. Стюпкіна й В. Гергеля “Полная история Донецка (1779–1991)” [18]. Поява цих праць свідчить про сформованість у загальних рисах концепції розвитку Донбасу протягом останніх 150 років.

На сьогоднішній день в науковому вивченні минулого Донбасу чітко простежується кілька напрямків, в основі окреслення яких лежить, передусім, хронологічна ознака.

Чимало зроблено для вивчення процесу заселення й господарського освоєння Донбасу в ХVІ–ХVІІІ ст. Цю роботу протягом багатьох років очолює В.О. Пірко. Він є автором кількох монографій і великої кількості статей вказаної проблематики [19–21]. Під його керівництвом захищено кілька дисертацій, в яких досліджено різні аспекти освоєння Донбасу в зазначений період [22–24]. В. Пірко поставив перед собою

завдання показати процес заселення Донеччини та формування її поліетнічного складу на тлі соціально-економічного й політичного поступу Східної Європи [19, с.4]. Дослідник виділив чотири періоди заселення: XVI – перша половина XVII ст., друга половина XVII – початок XVIII ст., середина XVIII ст., остання чверть XVIII ст. В. Пірко показав, що наприкінці XVIII ст. внаслідок складних міграційних процесів в регіоні мешкали представники понад 30 етносів, серед яких українці становили 61,3% [19, с.99]. У дослідженнях останніх років автор спростував ряд міфів стосовно часу заснування деяких міст сучасного Донбасу [25–27].

Наступна група досліджень присвячена соціально-економічному розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст. І. Довжук продовжив тезу радянської історіографії про скасування кріпацтва як потужний імпульс промислового розвитку [28]. Донбас справляв надзвичайно великий вплив на індустріальний розвиток Наддніпрянщини уже наприкінці XIX ст. Новим мотивом у вивченні становлення Донбасу як індустріального у дореволюційний період стало вивчення соціального стану підприємців, які, власне, й організували цей процес. Показово, що радянські автори зосереджувалися винятково на характеристиці робітництва, сучасні ж автори дослідницьку палю першості віддають підприємцям, як, наприклад, І. Довжук, О.В. Щербініна [28, 29].

І. Довжук привернув увагу до впливу будівництва залізниць на розвиток вугільної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону. Серед інших чинників, які відігравали значну роль у формуванні вугільної та металургійної промисловості, дослідники відзначили досить високий технічний рівень. Така точка зору знайшла своє відображення в працях І. Довжука, А. Міхненка, О. Щербініної та інших. Проте використання нової техніки було пов'язано із певними труднощами, на що звернув увагу А. Міхненко. Він зауважив, що “для широкого впровадження врубмашин необхідні були значні кошти, зміна технологічної схеми, ведення очисних ті підготовчих робіт, кваліфіковані кадри“, що в поєднанні з дешевою робочою силою створювало перепопи на шляху впровадження машинної техніки [16, с.233]. До особливостей формування металургійної та вугільної промисловості означеного регіону належала сприятлива митна політика царату, який на думку російської дослідниці Т. Ізмєтьєвої, через систему “диференційованих мит, доповнену системою пільгових залізничних тарифів,

практично позбавив Донецький басейн від іноземної конкуренції, став стимулом до розвитку вуглевидобутку й, поряд з деякими іншими факторами, послужив поштовхом до посиленого припливу капіталу в гірничу промисловість Півдня Росії” [30, с.114].

Новим в аналізі соціально-економічних і політичних процесів у дореволюційному Донбасі є оцінка становища регіону у складі Російської імперії як колонії. Зокрема І. Довжук зауважив, що Росія “провадила колоніальну економічну політику, гальмуючи розвиток окремих галузей української промисловості” [28, с.310]. Це, позначилося й на напрямках будівництва залізниць, оскільки в першу чергу споруджувалися магістралі, які сполучали українські землі з московським промисловим районом. Загалом промисловий розвиток міг дати відчутніші позитивні наслідки.

Оскільки Донбас сформувався як поліетнічний регіон, увагу дослідників привертають етнічні процеси в краї у XVIII–XX ст. [31–35]. Науковці зацентрували увагу на таких аспектах: походження різних етносів у Донбасі; законодавче підґрунтя їхнього існування в “новій батьківщині”; соціально-економічний розвиток етнічних меншин; особливості їхнього місцевого самоврядування; характерні риси культури, релігійних культів, традицій і звичаїв; взаємини з корінним населенням. Всі дослідники наголошують на помітному позитивному впливі етнічних меншин на розвиток регіону. Так показовим є висновок К. Лях стосовно того, “що протягом XIX ст. німецькі колоністи все більше втягувалися в російське суспільство, ставали важливими учасниками його економічної та соціальної інфраструктури”.

Протягом останніх років чималий внесок науковці зробили у вивчення Донбасу в умовах тоталітаризму [36–38]. Зокрема В. Нікольський здійснив ґрунтовне дослідження репресивної діяльності органів Державної безпеки СРСР в Україні з кінця 1920-х до 1950-х рр. Автор підняв потужний масив документів, значна частина яких до наукового обігу введена вперше. На цій основі ним розглянуті технологія репресій, арешти та формули обвинувачень, соціальний склад жертв органів держбезпеки, динаміка національного складу репресованих, вироки та рішення. В. Нікольський показав, що у своїй діяльності ГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ, як складова частина державного апарату, керувалися, перш за все настановами партійно-радянського керівництва. Зауважено, що основну масу репресованих складала ті, кого вважали дійсними чи потенційними супротивниками влади. Найпоширенішим було обви-

нування у контрреволюційній (антирадянській) агітації. Жорсткість, характер співвідношення між різними категоріями вироків та рішень перебували у прямій залежності від внутрішнього та міжнародного становища держави.

3. Лихолобова відзначила, що наріжною метою репресивних дій було розв'язання політичних та соціально-економічних проблем, які становили загрозу “радянській” моделі суспільства [37]. Великою мірою вони спрямовувалися й на зміцнення монополії центру щодо периферії. Повною мірою це стосувалося Донецького басейну – специфічного регіону СРСР. Якщо у попередній монографії на основі потужного фактажного матеріалу зроблені загальні висновки, то у цій праці знайшли місце цікаві персоніфіковані сюжети. У монографії проаналізована репресивна політика стосовно різних категорій населення Донбасу. На думку З.Г. Лихолобової, місцеве керівництво списувало всі прорахунки, породжені системними причинами, на “шкідників”. І з цим складно не погодитися.

Чи не єдина тема, яка не втрачає актуальності з радянської доби, – Донбас у Другій світовій війні. Якщо говорити про конкретні регіональні дослідження, то найуспішніше опрацьовує проблему П. Добров, який є автором ряду досліджень і зорієнтовує молодих науковців [39–42]. На сьогодні до уваги взяті практично всі основні аспекти цієї проблеми: воєнні операції, окупаційний режим, рух Опору, стан господарства, освіти, культури тощо. О. Бровар вказав на прорахунки при формуванні партизанських загонів та створенні мережі підпілля напередодні окупації Сталінської та Ворошиловградської областей, які негативно вплинули на подальшу бойову діяльність партизанських загонів і підпільних організацій. Зокрема, що партизанські загани тривалий час не мали єдиного керівництва, що позначалося на його ефективності. Автор відзначив, що підпілля Організації Українських Націоналістів, виступаючи однією із складових руху Опору в Донбасі, в основному, обмежувалася пропагандою й агітацією, активна збройна боротьба не велася. В цілому націоналістичний рух не набув широкого розвитку в Донбасі, на що вказує і В. Нікольський у монографії “Підпілля ОУН(б) у Донбасі” [43]. М. Баглікова дослідила становлення мережі донбаських таборів військовополонених. Постійна потреба в робочих руках зумовила наявність та затримку в регіоні значної чисельності військовополонених, переважно німецької національності. Їх працю використовували у відбудові промислових об’єктів, передусім

вугільних шахт. Зосередження підневільного контингенту в базових галузях промисловості Донбасу, дозволило не лише вирішити проблему забезпечення господарських структур робочою силою, але й значною мірою прискорило відбудовчий процес.

Серед інших тематичних напрямків слід відзначити: дослідження повсякдення мешканців регіону в різні відтинки часу; історії розвитку освіти, науки й культури; поступ окремих галузей промисловості.

Зміна історіографічної ситуації проявилася і в появі спеціальних праць іноземних дослідників – Г. Куромії, Р. Лінднера, Т. Фрідгута [44–46]. Цьому сприяло розширення доступу до архівних джерел. Лейтмотив книги сформульовано таким чином: “Впродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода визначила вкрай бруталну й жорстоку політичну історію Донбасу“ [44, с. 17, 18]. Г. Куромія дійшов оригінального висновку про те, що в Донбасі радянський режим зазнав краху вже під час війни, коли місцевим мешканцям доводилося самотужки пристосовуватися до непростих умов окупації. Заслугує на увагу теза про те, що Донбас піддавався терору через те, що “регіон символізував свободу“ [44, с. 482]. Німецький дослідник Лінднер Райдер у монографії “Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії“ приділив увагу Юзівці, постаті тутешнього підприємця британського походження Дж. Юза, а також проаналізував провідні процеси в регіоні, пов’язані з формуванням міст. Він показав, що індустріалізація не лише змінила обличчя міст, а й започаткувала глибинні трансформації. На прикладі розвитку таких міст як Юзівка продемонстровано їхній вплив як на стабілізацію, так і на дестабілізацію Російської імперії. З одного боку, відбувалося промислове освоєння нових регіонів; з іншого – масова міграція спричиняла соціальні та етнічні конфлікти, які в решті-решт призвели до революційного вибуху.

Отже, у проаналізованих наукових студіях висунуто низку конструктивних підходів, застосовано концептуальні моделі західної історичної думки до регіональної історії (теорії модернізації та мобілізації, колонізаційна парадигма, типологія повстанських рухів у добу визвольних змагань, урбанізаційний розвиток регіону тощо). Новітні дослідження ввели до наукового обігу значний обсяг емпіричного матеріалу, який тривалий час був недоступним для більшості українських науковців. Фрагментарно вивченими залишаються такі сторінки в історії Донбасу як становище регіону в роки Української національно-

демократичної революції; аграрний сектор регіону, формування й еволюція робітництва. Певною мірою це зумовлено перенасиченістю вказаними проблемами радянської літератури. Пильнішої уваги істориків уже потребують процеси в регіоні в 1990-ті рр.

Відповідаючи на останню частину питання “Хто, як і для чого вивчав місцеву історію“, можна впевнено сказати, що на відміну від радянської доби сучасними дослідниками у переважній більшості керують наукова кон’юнктура, історіографічна ситуація, дослідницький інтерес. Проте назагал вітчизняні дослідження виконані на рівні факту, їм бракує концептуальності. Але, маємо надію, це справа часу.

Джерела та література

1. *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности в Донском бассейне. – М., 1955.
2. *Струмилин С.Г.* История черной металлургии в СССР. Т.1. – М., 1954.
3. *Хромов П.А.* Экономическое развитие России в XIX – XX вв. – М., 1950.
4. *Шполянский Д.И.* Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России начала XX в. – М., 1953.
5. *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. Ч.1-2. – К., 1959 – 1962.
6. *Лось Ф.Е.* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. – К., 1955.
7. *Шиян К.К.* Борьба рабочего класса Украины за восстановление промисловості (1921 – 1925 рр.). – К., 1959.
8. *Максимов А.М.* Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 г. – Сталино, 1956.
9. *Максимов А.М.* Селянство Донбассу в 1917 р. – Донецьк, 1961.
10. *Прийменко А.И.* Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 – февраль 1917 гг.). – К., Донецьк, 1977.
11. *История рабочих Донбасса: В 2 т. / Гл. Ред. Ю.Ю. Кондуфор.* – К., 1981.
12. *История міст і сіл Української РСР: В 26-ти т.- Донецька область / Редкол.: П.О.и Пономарьова (голова) та ін. – 1970; Луганська область / Редкол.: Ю.Ф. Пономаренко (голова) та ін. – 1968.*
13. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.

14. *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) // Україна крізь віки: У 15 т. Т. 11. – К., 1999.
15. *Реснт О.П.* Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996.
16. *Михненко А.М.* Новейшая история Донецкого бассейна. – Донецк, 1998.
17. *Саржан А.* Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х років ХХ ст. – Донецьк, 2004.
18. *Степкин В.П., Гергель В.И.* Полная история Донецка (1779–1991). – Донецк, 2008.
19. *Пірко В.О.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2003.
20. *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004.
21. *Пірко В., Литвиновська М.* Соляні промисли Донеччини в XVII–XVIII ст. – Донецьк, 2005.
22. *Никифорова Н.О.* Мандрівні записки Й.А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: Автореф. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2000.
23. *Панфьорова М.А.* Соціально-економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: Автореф. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 1999.
24. *Гедьо А.* Джерела доісторії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХ ст. – К., 2001.
25. *Пірко В.* Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. – 2004. – вересень.
26. *Пірко В.О.* До питання про час заснування м. Донецька // У истоков города Донецка. Матер. науч.-практич. конф. – Донецк, 1998.
27. *Пірко В.О.* Джерела про час заснування м. Артемівська // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1995. – Кн.4.
28. *Довжук І.В.* Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок ХХ ст.). – Луганськ, 2003.
29. *Щербініна О.В.* Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000.
30. *Изметьева Т.Ф.* Таможенные пошлины и монополистические объединения в угледобывающей промышленности юга России. Конец XIX – начало ХХ вв. // Экономическая история. Обзорение. Вып. 4. – М., 2000.

31. *Гедьо А.В.* Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк, 2006.
32. *Васильчук В.М.* Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук (07.00.01) / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006.
33. *Лях К.С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур: (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук (07.00.01) / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005.
34. *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20-30 рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук (07.00.01) / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006; *Сучкова О.Ю.* Євреї в Донбасі (20-30-ті роки XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук (07.00.01) / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005.
35. *Цвигун О.А.* Демографічні процеси в грецькій меншині Донеччини (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006.
36. *Бут О.М.* “Економічна контрреволюція” в Україні в 20-30-і роки XX ст.: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002.
37. *Лихолобова З.Г.* Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону). – Донецьк, 2006.
38. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003.
39. *Добров П.В.* Народное ополчение Украины в годы Великой Отечественной войны. – Донецк, 2006.
40. *Добров П.В., Есип И.М.* Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – Донецк, 2000.
41. *Бровар О.В.* Партизанський та підпільний рух у Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (серпень 1941-вересень 1943 рр.): Дис. ... канд. іст. наук (07.00.01) / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003.
42. *Балікова М.С.* Німецькі військовополонені в Донбасі (1943-1954 рр.): Дис. ... канд. іст. наук (07.00.01). – Донецьк, 2005.
43. *Нікольський В.М.* Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К., 2001.
44. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки. – К., 2002.
45. *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. – Київ-Донецьк, 2008.

46. *Theodore H. Friedgut. Juzovka and Revolution. – Princeton University Press, 1989–1994; Charters Wynn. Workers, Strikes and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905. – Princeton University Press, 1992.*

Надія Темірова (*Донецьк, Україна*) **Образ Донбасу в сучасних наукових дослідженнях: зміна парадигми чи повторення пройденого**

Історіографія історії одного з регіонів України – Донбасу – відносно молода. Проте вона є дуже щільною, що дозволяє здійснити співставлення двох науково-історичних традицій: радянської й сучасної української. В центрі уваги – проблематика досліджень історії регіону. З початку 1990-х рр. порівняно з радянською добою тематичні акценти змінилися, але переважна більшість досліджень виконані на рівні факту, їм бракує концептуальності.

Ключові слова: Донбас, наукова парадигма, історіографічна традиція, сучасна історіографія

Надежда Темирова (*Донецк, Украина*) **Образ Донбасса в современных научных исследованиях: изменение парадигмы или повторение пройденного**

Историкография истории одного из регионов Украины – Донбасса – относительно молода. Однако она является достаточно плотной, что позволяет осуществить сопоставление двух научно-исторических традиций: советской и современной украинской. В центре внимания – проблематика исследований истории региона. С начала 1990-х гг. в сравнении с советским периодом тематические акценты изменились, но преобладающее большинство исследований выполнены на уровне факта, им недостает концептуальности.

Ключевые слова: Донбасс, научная парадигма, историографическая традиция, современная историография

Nadiya Temirova (*Donetsk, Ukraine*) **The image of Donbas in the modern scientific research: a paradigm shift or a the repetition of the material covered**

The historiography of the History of one of the regions in Ukraine – Donbas is relatively young. However, it is very dense, which allows the comparison of two scientific and historical traditions: the Soviet and modern Ukrainian. In the center of attention - the problems of the history of the region. Since the

early 1990's in comparison with the Soviet period thematic emphases have changed, but the prevailing majority of studies are performed at the fact, they lack concept.

Key words: Donbas, scientific paradigm, historiographical tradition, the modern historiography

Алексей ПОПОВ
(Симферополь, Украина)

Местные архивные источники по истории иностранного туризма в Крыму

По некоторым подсчетам, за 1950-1980-е гг. Крым посетило свыше 2 млн. иностранных туристов, представляющих как социалистические, так и капиталистические страны [1, с.148]. Основная их часть обслуживалась Крымским отделением Всесоюзного акционерного общества (ВАО) “Интурист” (г. Ялта), которое в 1983 г. было преобразовано в Крымское объединение Государственного комитета СССР по иностранному туризму (Госкоминтурист СССР). Однако в отечественной и зарубежной историографии ещё не нашли достаточного отражения вопросы, связанные с организацией путешествий иностранцев по Крымской области, а также по другим регионам Советского Союза. Во многом это объясняется отсутствием публикаций, характеризующих существующую источниковую базу для исследований по данной проблематике, в том числе сохранившиеся комплексы архивных документов. Вопросы развития советского иностранного туризма поднимаются в некоторых работах советского периода [2; 3], а также трудах современных украинских [4; 5] и российских [6; 7] историков туризма, однако они не дают системного анализа архивных источников, необходимых для всестороннего раскрытия этой темы. Некоторые источниковедческие проблемы, связанные с изучением деятельности “Интуриста” в Крыму, уже поднимались автором данной статьи, однако они касались опубликованных источников довоенного периода [8].

Цель исследования – охарактеризовать происхождение, типологию и содержание архивных документов по истории иностранного туризма в 1950–1980-е гг., выявленных автором в Государственном архиве в Автономной Республике Крым (*далее* – ГААРК). Большинство из них представлено в фондах партийных и комсомольских организаций

Крымской области – фонде П-1 (Крымский областной комитет Коммунистической партии Украины) и П-8298 (Комитет комсомола Крымского отделения ВАО “Интурист”). Это официальные документы организационно-правового, распорядительного, информационно-справочного, справочно-аналитического и отчетного характера, большинство из которых в советский период имело гриф “Секретно”. Именно их краткая характеристика и будет представлена в данной работе.

Вопросы приема в Крыму туристов из-за рубежа нашли свое отражение в *постановлениях бюро и секретариата Крымского обкома КПУ*. Их принятие обычно было обусловлено необходимостью претворения в жизнь на местном уровне постановлений вышестоящих партийных органов – ЦК КПСС и ЦК КПУ, а также центральных органов исполнительной власти. Например, в августе 1976 г. на заседании бюро Крымского обкома КПУ было принято постановление “Об обеспечении выполнения постановления Совета Министров СССР “О порядке передвижения иностранцев по территории СССР”. В этом документе констатировалось, что на практике имели место случаи посещения иностранными делегациями и отдельными туристами “закрытых” городов и районов полуострова. Управлениям МВД и КГБ в области поручалось усилить контроль над перемещениями вояжеров из-за рубежа, чтобы в дальнейшем исключить их несанкционированное присутствие в районе Севастополя, а также на всей территории полуострова восточнее железнодорожной линии Солёное озеро – Джанкой – Симферополь и автотрассы Симферополь – Алушта [9, л.12-13].

Исполнение таких постановлений находилось под постоянным контролем обкома КПУ. Местные органы исполнительной власти и различные советские учреждения регулярно направляли его руководству *справки и информационные сообщения* о выполнении того или иного постановления, касающегося иностранного туризма. Однако не все вопросы можно было решить на крымском уровне. Так, в документах 1960–1970-х гг. неоднократно поднимался вопрос о строительстве собственной гостиницы “Интуриста” в Симферополе. На практике только в 1989 г. по заказу Госкоминтуриста СССР польская фирма “Будимекс” приступила к строительству 5-этажной гостиницы “Крымская” на 340 мест в центре Симферополя [10], причем из-за нарастания кризисных тенденций в экономике и распада Советского Союза этот проект так и не был реализован на практике.

В свою очередь Крымский обком КПУ регулярно направлял в ЦК КПУ *информационные сообщения о приеме и обслуживании иностранных туристов и делегаций*, посещающих Крым, копии которых сохранились в ГААРК. Эти сообщения интересны количественными данными о путешествовавших по территории полуострова вояжерах из-за рубежа. Судя по ним, развитие иностранного туризма в регионе на протяжении послевоенного периода происходило достаточно динамично. Если в 1959 г. на территории Крымской области побывало 16,8 тыс. клиентов “Интуриста”, то в 1967 г. – 29,3 тыс. чел., в 1977 г. – 68,3 тыс. чел., а в 1985 г. их число составило 123,5 тыс. чел. [11, л.1-2; 12, л.2; 13, л.38-39; 14, л.7].

Постановлениями бюро обкома КПУ ежегодно утверждались также *перечни объектов по Крымской области для показа иностранцам*. Например, в 1974 г. такой перечень включал 132 объекта, в том числе 15 промышленных и 20 сельскохозяйственных предприятий, 30 курортно-санаторных и лечебных учреждений, 18 учебных заведений [15, л.19]. За каждым из объектов, входящим в такой перечень, закреплялись ответственные лица, которые несли персональную ответственность за прием на них иностранных туристических групп и делегаций. На благоустройство этих объектов и ремонт подъездных путей к ним в случае необходимости выделялись необходимые финансовые средства.

В фонде П-1 сохранились *годовые отчеты Крымского отделения ВАО “Интурист” и Крымского объединения Госкоминтуриста СССР*, которые содержат сведения о количестве обслуженных вояжеров из-за рубежа, материально-технической базе, хозяйственно-финансовой деятельности, кадровом потенциале, организации экскурсионного и культурно-массового обслуживания. Например, согласно отчету за 1985 г. Крымское объединение Госкоминтуриста СССР имело в своем распоряжении гостиничный комплекс “Ялта” (2616 мест), гостиницу “Ореанда” (234 места) и кемпинг для автотуристов “Поляна сказок” (390 мест), расположенные на территории Большой Ялты. Помимо этого система по обслуживанию интуристов включала 32 предприятия общественного питания на 4850 посадочных мест, а также располагала 203 единицами собственного автотранспорта, в том числе 114 автобусами. Коллектив предприятия состоял из 2973 работников различных специальностей. Доходы крымского “Интуриста” по итогам 1985 г. составили 24,6 млн. руб., а прибыль – 3,9 млн. руб. [14, л.13-14, 23-24].

В отчете 1974 г. подчеркивалось, что со всеми посещающими Крымскую область иностранными туристами ведется информационно-пропагандистская работа, направленная на

“создание правильного представления о советской действительности, ... конкретный показ преимуществ нашего общественно-политического строя, социалистического хозяйства, советского образа жизни, отпор попыткам антисоветской пропаганды и протаскивания элементов буржуазной идеологии...” [15, л.12].

Основной формой проведения информационно-пропагандистской работы в этом отчете называются экскурсии. За 1974 г. крымскими гидами-переводчиками “Интуриста” было проведено 8245 экскурсий и посещений, общее количество участников которых составило 335,7 тыс. чел. (при общем количестве обслуженных туристов в 36,1 тыс. чел.). То есть за время посещения Крыма каждый из его зарубежных гостей в среднем участвовал более чем в 9 подобных мероприятиях [15, л.6, 13]. Пропагандистская специфика экскурсий для иностранцев влияла на выбор объектов показа и на содержание экскурсионных текстов.

Однако в последнее десятилетие существования СССР успешно презентовать социалистический строй становилось все труднее. Например, в одном из документов 1987 г. говорилось:

“... в последнее время фарцовщики буквально атакуют иностранцев на всех объектах показа, включая даже Мемориал на Холме Славы, у Вечного огня, а также в Симферополе возле ресторанов “Астория” и “Украина”, чем ... создается у зарубежных гостей неправильное представление о советской действительности” [16, л.27].

В 1950–1980-е гг. руководители структурных подразделений “Интуриста” в Крыму регулярно направляли в обком КПУ *информационные материалы (справки, докладные записки, информации) о настроениях и высказываниях иностранных туристов*, посещающих регион. Иногда в таких документах характеризовались только настроения представителей какой-либо одной страны (например, Франции) или высказывания вояжеров из-за рубежа по отдельным проблемам (например, об аварии на Чернобыльской АЭС). Эта практика не прекратилась даже после значительной либерализации общественно-политической жизни Со-

ветского Союза в годы “перестройки”. Так, в 1986 г. Генеральный директор Крымского объединения Госкоминтуриста СССР цитировал высказывания туристов из Чехословакии о том, что “воздух в центре Ялты содержит много выхлопных газов, с чем они не ожидали столкнуться в курортном городе”. Здесь же сообщалось, что некоторые из них “отмечали низкое качество наших промышленных товаров при их высокой стоимости, однообразии телепередач” [17, л.5].

Материалы о критических высказываниях иностранцев по поводу советской действительности приобретают особое значение в связи с тем, что в открытых источниках, например, на страницах крымской прессы тех лет, публиковались исключительно хвалебные отзывы о “Стране Советов”. Сравнение опубликованных и неопубликованных источников позволяет историку определить реальное восприятие иностранцами всего увиденного ими в Крымской области. Так, в 1969 г. на страницах одной из ялтинских газет были опубликованы впечатления о пребывании в Крыму туриста из Канады, сама стилистика которых полностью соответствует традиционным клише советской пропаганды:

“Везде виноградники, сады и парки, а в них белеют дворцы-санатории, места отдыха трудящихся. Все, что когда-то принадлежало царям, помещикам и капиталистам сегодня во владении народа”, “...это край могучей индустрии, социалистического сельского хозяйства, передовой науки и процветающей культуры” [18].

В такой же восторженной тональности были выдержаны все материалы о впечатлениях иностранцев, публиковавшиеся в советской прессе.

Однако цитаты о высказываниях иностранных туристов из информационных сообщений “Интуриста” Крымскому обкому КПУ, сохранившихся в ГААРК, рисуют совершенно иную картину. Приведем лишь некоторые из них:

“По сравнению с Венгрией Ваши полки в магазинах пустые, люди плохо одеты, царит бескультурье в области обслуживания”, “Туристка из Англии ... выразила удивление, что в Ялте существуют трущобы. По её утверждению даже в центре города квартиры не имеют удобств. Люди берут воду из колонок во дворах. Район перенаселен – люди живут на верандах, в пристройках” [19, л.4, 52].

Судя по сохранившимся документам, для обеспечения эффективной пропагандистской и контрпропагандистской работы с иностранцами информационно-методической группой “Интуриста” в Крыму регулярно составлялись *перечни и аналитические обзоры вопросов, задаваемых гидам-переводчикам* вояжерами из-за рубежа [19, л.40]. Они использовались на специальных семинарах по идеологической работе для сотрудников “Интуриста”, доводились до сведения Крымского обкома КПУ. Для современного историка они важны тем, что позволяют создать объективное представление о том, что интересовало иностранцев во время их путешествия по Советскому Союзу.

Значительная часть вопросов касалась общественно-политического строя СССР, соблюдения в стране прав и свобод граждан, например: “Ленин – Бог для Вас?”, “Возможны ли в СССР забастовки?”, “Почему ограничен выезд советских граждан за границу в качестве туристов?”. Не менее популярной была тема особенностей экономической модели социализма, а также системы торговли и распределения в Советском Союзе: “Почему Ваша экономика не удовлетворяет потребности населения в продуктах питания?”, “Почему в летнее время в магазинах нет овощей и фруктов?”, “Есть ли в Ялте дачи и кому они принадлежат?”. Не оставались без внимания иностранцев и некоторые “теневые” стороны жизни советского общества, о чем свидетельствуют следующие вопросы: “Почему при официальном запрещении проституции к нам постоянно пристают девицы легкого поведения?”, “Как тратят валюту те, кто скупает её нелегальным путем?” [14, л.85; 19, л.17, 19, 35, 47; 20, л.20; 21, л.5-7].

Весьма острые вопросы традиционно касались внешней политики Советского Союза: “Почему СССР ввел войска в Чехословакию?”, “Как долго ещё советские войска будут находиться в Афганистане?”. Среди вопросов, отражающих специфику Крымского региона, значительная часть касалась судьбы депортированных в 1944 г. народов Крыма, например: “Остались ли в Крыму татарские поселения?”, “Как решается вопрос о возвращении крымских татар в Крым?” [19, л. 45; 21, л. 5-7].

Гидам-переводчикам “Интуриста” иногда стоило больших усилий уйти от прямых ответов на конкретные вопросы иностранных туристов, касающихся скрываемых сторон советской действительности. Например, летом 1980 г. находящийся в Ялте турист из ФРГ прямо задал гиду-переводчику вопрос о том, пишет ли он отчеты для своего руко-

водства и КГБ о политических взглядах обслуживаемых им иностранных туристов. В ответ он услышал, что гиды-переводчики действительно пишут отчеты своему руководству, но только лишь затем, чтобы отчитаться за израсходованные денежные средства, а также зафиксировать замечания и предложения иностранцев о качестве сервиса. Характерно, что об этом случае мы узнаем из рассекреченного в годы независимости документа под названием *“Информация о политических высказываниях иностранных туристов”*, сохранившегося в фонде Крымского обкома КПУ [22, л.46-47].

Интересный материал, характеризующий различные аспекты деятельности по обслуживанию иностранных туристов в Крыму, содержат документы ГААРК фонда П-8298 (Комитет комсомола Крымского отделения ВАО “Интурист”). Основная часть документов фонда – *протоколы общих собраний комсомольского актива и протоколы заседаний комитетов комсомола* местных структурных подразделений “Интуриста” за 1970–1980-е гг. Они, в частности, проливают свет на кадровый состав системы “Интуриста” в Крыму, идейно-политический уровень и моральный облик отдельных работников этой организации.

Введенный в эксплуатацию во второй половине 1970-х гг. на территории Нижней Массандры 16-этажный гостиничный комплекс “Ялта”, принадлежащий “Интуристу”, являлся одним из крупнейших в стране. В расположенных здесь 1295 номерах могло одновременно разместиться 2616 гостей, а бары, рестораны и кафе комплекса имели 4823 посадочных места [23, с.233]. Обслуживать такое количество гостей из-за рубежа должны были тысячи специалистов различных профессий, и архивные документы свидетельствуют о том, что на территории Южного берега Крыма предприятия “Интуриста” испытывали серьезный “кадровый голод”.

Дефицит квалифицированных работников сервисных специальностей в Крыму был обусловлен тем, что помимо вояжеров из-за рубежа сюда ежегодно приезжало 7-8 млн. организованных и неорганизованных рекреантов из числа граждан СССР. В таких условиях на должности грузчиков, носильщиков, официантов, горничных в крымские гостиницы и рестораны “Интуриста” иногда принимались люди малограмотные, не имевшие даже завершеного среднего образования, что было совершенно невозможно в крупных городах страны, таких как Москва, Ленинград, Киев или Одесса. В результате лица, привлекавшиеся к обслуживанию иностранных туристов в Крыму, зачастую

отличались низким идейным уровнем, не соблюдали нормы социалистической морали, а иногда и нормы советского законодательства.

Например, проведенная в 1980 г. общественно-политическая аттестация среди поваров “интуристовских” ресторанов Южного берега Крыма показала, что многие из них “... не знают важнейших событий ... года”, “плохо владеют внешнеполитической обстановкой”, и даже “не могут рассказать биографию В.И. Ленина” [24, л.20-21.]. На комсомольских собраниях также неоднократно говорилось о фактах скупки у иностранцев различных вещей импортного производства горничными и портье гостиницы “Ялта”. Например, на комсомольском собрании в марте 1982 г. обсуждалось поведение работницы поэтажной службы, которая “внесла свою лепту в осквернение имени комсомола”, приобретая у иностранных туристов для дальнейшей перепродажи джинсы, помаду, женские колготки [25, л.7].

Таким образом, в крымских архивах сохранился обширный комплекс документов, ранее имевших гриф “Секретно”, которые на примере конкретного региона позволяют рассмотреть различные стороны иностранного туризма в СССР, проследить все этапы материально-технического и культурно-экскурсионного обслуживания иностранных вояжеров, а также информационно-пропагандистской и контрпропагандистской работы сотрудников “Интуриста”. Поскольку организация приема гостей из-за рубежа во всех туристических центрах СССР осуществлялась по стандартной схеме, близкие по содержанию комплексы документов могут быть выявлены в архивах других областей Украины, через которые проходили маршруты “Интуриста”.

Источники и литература

1. *Попов А.* Организация приема иностранных туристов в Крыму во второй половине 1950-х – 1980-х гг. // Исторична панорама: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2008. – Вип. 7.

2. *Немоляева М.Э., Ходорков Л.Ф.* Международный туризм: вчера, сегодня, завтра. – М., 1985.

3. *Знаменська М.В.* Участь Української РСР у співробітництві СРСР з європейськими країнами соціалізму в галузі туризму (70-і – початок 80-х рр.) // Український історичний журнал. – 1986. – № 1.

4. *Сокол Т.Г.* Характеристика структури туристичної галузі СРСР в 70–80-х рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1. – У 2-х ч. – К., 1998. – Ч. 2.

5. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навч. посіб. – К., 2002.
6. Рыжкова Р., Грушко С. Развитие иностранного туризма в городе Сочи (1954–1987 гг.). – Сочи, 1997.
7. Багдасарян В.Э., Орлов И.Б., Шнайден Й.Й., Федулин А.А., Мазин К.А. Советское зазеркалье: Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е гг. – М., 2007.
8. Мингалева Ю., Попов А. Англоязычные источники по истории иностранного туризма в Советском Крыму (довоенный период) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 10.
9. Государственный архив в Автономной Республике Крым (ГААРК). – Ф. П.-1. – Оп. 4. – Д. 1393.
10. Турчин И. Строится гостиница “Крымская” // Советский Крым. – 1989. – 10 декабря.
11. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 1. – Д. 4169.
12. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 4. – Д. 385.
13. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 4. – Д. 2305.
14. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 11. – Д. 119.
15. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 4. – Д. 1295.
16. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 12. – Д. 98.
17. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 11. – Д. 117.
18. Король М. Незабываемые впечатления // Курортная газета. – 1969. – 22 апреля.
19. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 4. – Д. 2527.
20. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 4. – Д. 2001.
21. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 4. – Д. 2002.
22. ГААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 4. – Д. 2106.
23. Винодарова М.В., Бородина Р.М. Комплекс отдыха “Ялта”. – М., 1982.
24. ГААРК. – Ф. П.-8298. – Оп. 1. – Д. 32.
25. ГААРК. – Ф. П.-8298. – Оп. 1. – Д. 48.

Алексей Попов (Симферополь, Украина) Местные архивные источники по истории иностранного туризма в Крыму

Охарактеризованы рассекреченные в годы независимости и впервые введенные автором в научный оборот документы Крымского обкома Компартии Украины (Государственного архива в Автономной Республике Крым), касающиеся пребывания иностранных туристов в регионе во второй половине 1950-х – 1980-х гг. Среди них ежегодно утверждаемые списки объектов показа для иностранных туристов, материалы о работе

местных структурных подразделений «Интуриста», докладные записки о политических высказываниях иностранцев и вопросах, задаваемых ими гидам-переводчикам и другие источники. Определено значение этих документов как источников по истории иностранного туризма в СССР на региональном уровне.

Ключевые слова: архив, иностранный туризм, Крым, СССР

Олексій Попов (Сімферополь, Україна) Місцеві архівні джерела з історії іноземного туризму в Криму

Охарактеризовано розсекречені в роки незалежності і вперше введені автором до наукового обігу документи Кримського обкому Компартії України (Державного архіву в Автономній Республіці Крим), що стосуються перебування іноземних туристів в регіоні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Серед них щорічно затверджені списки об'єктів показу для іноземних туристів, матеріали про роботу місцевих структурних підрозділів «Интуриста», доповідні записки про політичні висловлювання іноземців та питання, що задаються ними гідам-перекладачам та інші джерела. Визначено значення цих документів як джерел з історії іноземного туризму в СРСР на регіональному рівні.

Ключові слова: архів, іноземний туризм, Крим, СРСР

Oleksyj Popov (Simferopol, Ukraine) Local archival sources on the history of foreign tourism in the Crimea

The origin, typology and contents of the documents of the State Archives in the Autonomous Republic of Crimea, related to visiting of foreign tourists the Crimea, are described. The value of these documents as a source of history of the foreign tourism in USSR on the regional level is determined.

Key words: archive, foreign tourism, the Crimea, USSR

Олег ВОРОНКО
(Чернігів, Україна)

**Підсумки загальних переписів
населення 1959–2001 рр.
як джерело вивчення
регіональних етнічних
процесів в Україні**

Важливе місце у системі аналізу суспільного розвитку повинно відводитись дослідженню етнічної проблематики. Особливу роль у формуванні основних якісних характеристик суспільства відіграють етнODEMOГРАФІЧНІ та етНОСОЦІАЛЬНІ процеси, усвідомлення взаємозв'язку та взаємозалежності між якими повинно посприяти появі комплексних суспільствознавчих досліджень. Лише за такої умови буде поглиблено аналітичність наукового пошуку та розширено діапазон вивчення причинно-наслідкових зв'язків між сучасними кризовими явищами в українському суспільстві.

За складом мешканців Україна являє собою багатонаціональну країну. Тому ґрунтовне вивчення динаміки чисельності населення, формування його статево-вікового складу, змін у структурі професійно-галузевої зайнятості передбачає першочерговий аналіз етнODEMOГРАФІЧНИХ та етНОСОЦІАЛЬНИХ процесів. Специфіка сучасного їх стану визначалася передусім тими змінами, які відбулися в структурі українського суспільства протягом другої половини ХХ ст., що обумовлює хронологічні межі запропонованої наукової розвідки. Досліджуваний період більш чітко визначається датами проведення вітчизняних загальних переписів населення 1959 і 2001 рр., статистичні дані яких, разом з відомостями переписів 1970, 1979 та 1989 рр., є основним джерелом для аналізу динаміки етнODEMOГРАФІЧНОЇ та етНОСОЦІАЛЬНОЇ структури населення України.

Загалом історії розвитку основних етнічних груп України та її регіонів у вітчизняній історіографії приділялося багато уваги як за радянських часів, так і зараз. Написано чимало наукових праць, які вичерпно інформують з питань історії заселення української території

представниками різних етносів [6; 7; 13; 14; 15; 19; 24; 30; 32], особливостей їх географічного розміщення [8; 23; 26], визначальних рис їх етнокультурного розвитку [1; 11; 31; 45; 46] тощо.

В останні десятиліття порівняно активно вивчалися окремі етапи етнодемографічного розвитку України та її регіонів [10; 16-18; 46]. Втім, за поодинокими винятками [18; 39; 51], загальноукраїнські етнодемографічні процеси характеризувалися лише в якості ілюстрацій до загальної картини суспільного розвитку. Епізодичністю відрізняється й дослідження проблем формування соціального складу та професійно-галузевої зайнятості різних етнічних груп в Україні та її регіонах [28; 25]. Майже відсутні у вітчизняній історіографії комплексні праці, в яких зазначені проблеми етнодемографічного та етносоціального змісту вивчалися б у взаємозв'язку та взаємозалежності. Відповідно мало затребуваним залишається статистичний матеріал загальних переписів населення, який повинен бути основою джерельної бази подібних досліджень.

Першим здійснив комплексне етнодемографічне та етносоціальне дослідження населення УРСР повоєнного періоду провідний український вчений-етнолог, чл.-кор. АН України В.І. Наулко [32-34]. У монографіях науковця надано не тільки детальну інформацію про історію розселення різних етносів на українських теренах, але й приділено належну увагу аналізу етнодемографічних, етносоціальних та етнокультурних зрушень в УРСР періоду 1950–1970-х рр. В цілому праці вченого можуть слугувати методологічним зразком етнологічних досліджень.

Сучасних досліджень, присвячених взаємопов'язаному аналізу етнодемографічних та етносоціальних процесів УРСР 1960–1980-х рр. [12; 42; 43], існує мало, до того ж всі вони виконані або в галузевому, або в регіональному розрізах. Винятком можуть слугувати докторська дисертація С.М. Тимченка і кандидатські дисертації Л.І. Полякової, І.В. Субботіної, а також монографія Б. Кравченка [9; 41; 48; 49]. І досі залишається актуальною проблемою здійснення взаємопов'язаного аналізу питань етнодемографічного та етносоціального змісту щодо регіонів УРСР та незалежної України: спроби вирішення цього важливого наукового завдання на рівні ґрунтовних досліджень є поодинокими [39; 48], дещо інтенсивніше вивчається вказана тематика на рівні наукових статей [10; 47].

Основні ускладнення щодо реалізації комплексних ретроспективних досліджень у зазначеному контексті скоріш за все виникають вна-

слідок необхідності опанування методологією міждисциплінарних наукових пошуків, що передбачає врахування предметних сфер вивчення історії, демографії, етнології, соціології, економіки, географії. Вже існують такі сфери прикладання відповідних аналітичних зусиль, як історична демографія, етнодемографія, етносоціологія, історична соціологія. Як правило, подібні дослідження потребують ретельного опрацювання значної за обсягом статистичної джерельної бази (у першу чергу – підсумкових даних загальних переписів населення), а така необхідність являє собою визначальну перешкоду на шляху до активізації розробки зазначених наукових проблем (робота з величезним комплексом статистичної інформації є надзвичайно трудомісткою і, відповідно, небажаною для науковців).

Вкрай мало дослідницької уваги приділялося характеристиці джерелознавчого напрямку проблеми. З перерахованих наукових праць ретельний аналіз історичних джерел властивий тільки дисертаційним дослідженням, що є логічним наслідком дотримання вимог до змісту дисертацій. Втім, найбільш повною є презентація комплексу джерел, здатних забезпечити належною інформацією вивчення етнодемографічних та етносоціальних процесів на регіональному рівні лише у декількох дисертаційних дослідженнях [47; 48]. Основним підсумком аналітичної діяльності у такому контексті є висновок про незамінність даних загальних переписів населення як базового статистичного джерела для вивчення змін у структурі суспільства.

Питання незамінності підсумків загальних переписів населення як найбільш репрезентативного комплексу статистичних даних у контексті висвітлення основних тенденцій етнодемографічних та етносоціальних процесів потребує конкретизації. Слід зазначити, що всі загальні переписи населення, які проводилися в Україні з 1959 по 2001 рр. методологічно базувалися на світовому досвіді проведення переписів та на попередніх вітчизняних програмних розробках.

В архівних справах можна віднайти документи Статистичної комісії ООН з вичерпною інформацією про особливості методології та методики здійснення переписів у різних країнах. Так, у справах 582-го фонду Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (*дали* ЦДАВО України) містяться відомості щодо методичних та методологічних вимог проведення переписів населення [50]. Відповідні рекомендації за міжнародними стандартами передусім надані в документах Статистичної комісії ООН (“Вопросник по пере-

писи населення 1970 г.” та “Принципы и рекомендации к переписи населения” зразку 1967 р.). Важливу роль у розвитку вітчизняної переписної справи відіграло вдосконалення традиційних засад проведення переписів населення в СРСР (зокрема, Всесоюзного перепису 1926 р., який за основними параметрами розробки та публікації матеріалів визнаний унікальним).

Підготовка програмних документів першого Всеукраїнського перепису 2001 р. також готувалися за існуючими зразками. Детальна характеристика загальних вимог щодо здійснення цього статистичного обстеження населення надана в “Інструкції щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і заповнення переписної документації”, затвердженій Держкомстатом України 31 липня 2001 р. Серед інших переписних формулярів, з огляду на етнодемографічні та етносоціальні процеси, необхідно виокремити “Переписний лист”, питання якого враховували необхідність одержання інформації про стать, вік, місце проживання, сімейні характеристики, етнічну приналежність, заняття, положення в занятті, джерела засобів існування та освіти респондентів. Одержана у такий спосіб інформація стосувалася всього наявного населення України та її регіонів. Не викликає сумнівів той факт, що внаслідок ідентичності методологічних засад підготовки запитань переписних листів вітчизняних переписів 1959–2001 рр. перелік питань етнодемографічного та етносоціального змісту, які можна вивчати у ретроспективному плані за даними переписів є значним.

Як правило при розробці матеріалів перепису і підготовці підсумкової публікації в основі лежав адміністративно-територіальний критерій. Наприклад, за програмою Всеукраїнського перепису 2001 р. розробка переписних даних охоплювала 24 області та Автономну Республіку Крим. Окремо надавалася інформація по Севастопольській міськраді та місту Києву. Такий підхід дозволяє дослідити визначальні тенденції етнодемографічного та етносоціального розвитку кожного регіону. Понад те, дослідження особливостей вказаних суспільних процесів у значному часовому інтервалі (з 1959 по 2001 рр.) надає підстави для виокремлення відповідних за переліком ознак регіонів в Україні.

У контексті проблеми даного дослідження необхідно зазначити, що важливою складовою програм загальних переписів населення є принципи розподілу населення на міське і сільське. Програмні положення Всеукраїнського перепису 2001 р. про віднесення до розряду міст тих

чи інших населених пунктів успадкували установки радянських переписів: міськими поселеннями вважалися всі населені пункти, які були затверджені законодавчими актами як міста та селища міського типу, а всі інші населені пункти визначалися як сільські. Загалом у підсумках переписів виділялися різні категорії міст у відповідності до їх розмірів, що дозволяє вивчати зв'язок змін в етнодемографічній та етносоціальній структурі з урбанізаційними процесами в Україні та її регіонах. Наступний визначальний методологічний компонент запропонованого предметного аналізу – це принципи визначення національної приналежності респондентів, формулювання яких (згідно рекомендацій Комісії по народонаселенню ООН) передбачалося програмами всіх вітчизняних переписів населення 1959–2001 рр. У програмі Всеукраїнського перепису населення 2001 р. питання про національну приналежність формулювалося так: “Ваше етнічне походження (вказіть: національність (народність) або етнічну групу)” [29]. Переписи населення у такому аспекті характеризуються наявністю методу самовизначення: фіксується та національність (народність), яку вказує сам респондент, а національність дітей визначається батьками. Існує чимало причин зміни респондентами етнічної самоідентифікації, що необхідно враховувати при вивченні змін в етнічному складі населення. Протягом досліджуваного періоду перелік національностей поступово розширювався. Так, у 1989 р. він містив 128 національностей та 117 мов, а у 2001 р. їх кількість збільшилася відповідно до 132 та 119 пунктів.

Втім, слід пам'ятати, що у підсумкових публікаціях розробка за демографічною та соціальною тематикою здійснювалася тільки по найбільших етнічних групах, представники яких населяли адміністративні області України. Більшим переліком етносів відрізняються статистичні підсумки переписів, які зберігаються у фондах центральних архівів. При цьому важливо знати, що всі області представлені різною кількістю найчисельніших етнічних груп.

Дослідникам проблематики слід також враховувати наявність опублікованих підсумків переписів. З 16 томів підсумкового видання перепису 1959 р., до УРСР (як і до кожної з республік) має відношення тільки один том і окремий збірник для службового користування [20; 38]. Публікація підсумків перепису населення 1970 р. здійснювалася не по союзних республіках, а за тематикою інформації: всього було опубліковано 7 томів, але етнічної проблематики стосується лише один з них [21]. Втім, цікаву інформацію щодо динаміки чисельності та

статеві-вікового складу етнічних груп УРСР містить окреме видання, призначене не для широкого кола читачів (зберігаються подібні публікації в архівних фондах Державного комітету статистики України та обласних статистичних управлінь). Ряд показників 1970 р. зіставлявся з даними попередніх переписів.

Матеріали перепису 1979 р. були видані у 1989–1990 рр. у 10 томах, окремі з яких містили відомості про статеві-віковий склад населення [21; 22]. Як і в 1970 р., підсумки публікувалися за темами. Вперше майже вся розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням. Важливі дані щодо вивчення демографічних процесів за підсумками перепису 1979 р. можна віднайти і в окремих томах малотиражного видання (до 75 екземплярів) для службового користування [52; 53].

У зв'язку з розпадом Радянського Союзу, підсумки перепису населення 1989 р. повністю опубліковані не були. Звичайно, Держкомстатом Української РСР (з 1991 р. – Міністерство статистики України) протягом 1990–1993 рр. були підготовлені і видані малим тиражем збірники за підсумками перепису, які призначалися передусім для службового користування. Вказані збірники були видані за темами, а розробка проводилася за постійним населенням. Статистичні дані деяких томів публікації підсумків перепису інформують щодо питань етнодемографічного та етносоціального характеру [31а; 36; 37].

Програмою перепису 2001 р. було передбачено розробку переписних даних за декількома розділами, а підсумки першого Всеукраїнського перепису було видано у 14 тематичних збірниках, які складаються з сімнадцяти томів, два з них мають безпосереднє відношення до теми дослідження [35]. Розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням. Ряд показників був зіставлений з даними попередніх переписів, зокрема, з Всесоюзним переписом 1989 р.

Отже, багатоаспектний та достовірний аналіз суспільних процесів можливий тільки на основі вивчення даних широкомасштабних статистичних обстежень, якими передусім є загальні переписи населення. При цьому зміст поняття “регіональний” згідно програм загальних переписів забезпечується наявністю необхідної інформації не тільки у масштабах всієї України чи міської та сільської місцевостей, але й у розрізі окремих адміністративних областей.

Базуючи етнодемографічні та етносоціальні дослідження на підсумкових даних переписів населення, необхідно водночас звертатися і до статистичної інформації, наданої вибірковими обстеженнями на-

селення та його поточною реєстрацією. Важливими є відомості статистичних щорічників як загальноукраїнського, так і обласного видання, які містять додаткові дані етнодемографічного та соціально-економічного характеру.

Загалом щодо кожної з адміністративних областей України підсумкові публікації загальних переписів населення містять крім інформації про статеві-віковий та соціальний склад представників найбільших етнічних груп також відомості про їх сімейний стан, професійно-галузеву зайнятість та рівень освіти. В опублікованих матеріалах переписів населення є й важливі статистичні дані про етномовний склад мешканців різних регіонів.

Однак потреба віднайти максимально вичерпну інформацію вимагає залучення до предметного аналізу архівних статистичних даних. Так, в архіві Держкомстату України зберігаються розширені тематичні відомості етнодемографічного та етносоціального змісту станом на момент проведення Всесоюзного перепису 1989 р., які презентують більший перелік етносів у регіональному розрізі [2-5]. Відповідні архівні справи також дозволяють ознайомитися з комплексом статистичних даних, які не увійшли до підсумкових публікацій: наприклад, з етноміграційної тематики зведені таблиці по областях УРСР презентують інформацію про місце виходу іммігрантів різної національної приналежності та тривалість їх проживання на території республіки [2-5].

Зазначені статистичні відомості конкретизують висновки про особливості та перспективи загальнореспубліканських та регіональних етнодемографічних та етносоціальних процесів, про фактори, які формують тенденції міжетнічної взаємодії, наслідком якої стають поширення міжнаціональних шлюбів і формування мовних пріоритетів у населення різних областей УРСР і т.д. При цьому з'являється можливість простежити залежність інтенсивності змін у статеві-віковому складі, соціальній структурі та галузево-професійній зайнятості представників різних етносів від характеру міграцій та національного представництва серед мігрантів. У підсумку все це дозволяє визначити демографічний та працересурсний потенціал всіх основних етнічних груп у регіонах України.

Значним резервом аналогічної етнодемографічної та етносоціальної інформації щодо УРСР періоду 1950–1980-х рр. відрізняються одиниці зберігання вже згаданого 582-го фонду ЦДАВО України. Для дослідників вказаної тематики ці архівні відомості являють інтерес

передусім стосовно можливості здійснення ретроспективних порівнянь підсумків першого Всеукраїнського перепису з даними не тільки перепису 1989 р., але й попередніх Всесоюзних переписів. Це дозволяє не тільки хронологічно розширити рамки дослідження, але й простежити відповідні зміни у структурі етносів, які відбувалися протягом тривалого часу (у даному випадку – з 1959 по 2001 рр.), що сприяє поглибленню предметного аналізу.

Важливим моментом, який засвідчує необхідність залучення розширених статистичних даних переписів населення з фондів центральних архівів України слід назвати можливість виявлення специфіки демографічного та соціального розвитку окремих етносів в залежності від загальних тенденцій динаміки статево-вікового та соціального складу всього населення регіону. Зрозуміло, що етнічні українці західних областей, маючи споріднену соціальну структуру з українцями північної України, характеризуються іншим режимом природного відтворення. Водночас українці східних регіонів країни також мають властиві мешканцям урбанізованих промислових областей особливості демографічного розвитку та пріоритети галузево-професійної зайнятості. Подібний перелік порівнянь можна продовжувати, але основна ідея полягає у тому, що тенденції формування регіональної специфіки вказаних процесів можна дослідити максимально повно лише за умови залучення архівних статистичних відомостей.

На зміни у зайнятості представників різних етнічних груп, на динаміку національного складу соціально-професійних груп та плин інших етносоціальних процесів впливали різноманітні фактори, їх аналіз можливий лише за умови залучення різних видів джерел. Історичне дослідження суспільних процесів зумовлює пошук і активне використання архівної інформації, яка може бути не тільки статистичною, але й законодавчою [48, С.7-8.]. У фондах ЦДАВО України та Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО України) міститься чимало документів, в яких йдеться про демографічну, соціальну та національну політику в СРСР 1950–1980-х рр., у тому числі на рівні окремих республік і областей. Ретельне вивчення цих відомостей дозволить виявити весь комплекс чинників, які формували етнічні процеси у другій половині ХХ ст.

Таким чином, загальні переписи населення як комплексне статистичне джерело відображають взаємовплив багатьох суспільних процесів, що сприяє всебічності вивчення на основі їх матеріалів етноде-

мографічного та етносоціального розвитку регіонів України періоду другої половини ХХ ст. Значний інформативний потенціал підсумкових публікацій вітчизняних переписів населення 1959–2001 рр. забезпечується широкою тематикою досліджуваних цими статистичними обстеженнями питань та порівнянністю одержаних відомостей. Комплексний аналіз етнічних процесів в країні та її регіонах повинен передбачати ретельне опрацювання наданої загальними переписами статистичної бази даних, що міститься як в оприлюднених матеріалах, так і в додаткових зведених таблицях з відповідних одиниць зберігання центральних державних архівів. Тільки врахування всіх вищевказаних моментів сприятиме відтворенню максимально повної та об'єктивної регіональної етнічної історії України.

Джерела та література

1. *Агафонова І.* Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження // *Відродження.* – 1993. – №9. – С.11–13.

2. Архив Госкомстата УССР, спр. 417, отдел демографической статистики, спр. 79, т.1 (1990 г.). Таблица 30–С (абсолютные данные). Распределение населения отдельных национальностей по состоянию в браке, полу и возрасту по Украинской ССР, Винницкой – Запорожской области, 159 арк.

3. Архив Госкомстата УССР, спр. 507, отдел демогр. стат., спр. 86, т.1 (1990 г.). Таблица 34–В (абсолютные данные). Распределение населения отдельных национальностей по источнику средств существования и общественным группам. УССР, Винницкая – Житомирская обл., 207 арк.

4. Архив Госкомстата УССР, спр. 515, отдел демогр. стат., спр. 88, т.1 (1990 г.). Таблица 35–В. Распределение занятого населения отдельных национальностей по отраслям народного хозяйства. УССР, Винницкая – Львовская обл., 127 арк.

5. Архив Госкомстата УССР, спр. 594, отдел демографической статистики, спр. 119, т.1 (1990 г.). Распределение населения по продолжительности проживания в месте постоянного жительства, национальности и возрасту. УССР, 90 арк. та ін.

6. *Багмет М.* Дослідження історії німецьких поселенців в Україні // *Німецькі колонії в Галичині. Історія – Архітектура – Культура. Матеріали, доповіді та повідомлення.* – Львів, 1996. – С. 214–215.

7. *Босчко В.* Молдавани в Україні // *Віче.* – 1993. – № 3. – С.100–111.

8. *Булан А.П., Яковлев В.Т.* Етнічні німці на півдні України: історія і сучасність // *Міністерство України у справах національностей, міграції та культур.* Інформаційний бюлетень. – 1995. – №2. – С.38–43.

9. Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение №1 к статистическому бюллетеню №7 (188). – К., 1972.

10. *Воронко О.Г.* Динаміка сучасних етнодемографічних процесів у Чернігівській області у контексті загальнодержавних тенденцій // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5–6. – С. 51-55.

11. *Губогло М.Н.* Современные этноязыковые процессы в СССР: основные факторы и тенденции национально-русского двуязычия. – М., 1984.

12. *Гулай В.В.* Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40х – 50-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2002.

13. Євреї України: історія, культура, традиції: Зб. праць. – К., 1997.

14. *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К., 1994.

15. *Єременко Т., Чирко Б., Калакура О.* Поляки в Україні // Віче. – 1993. – №2. – С.119-130.

16. *Зан М.П.* Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. — К., 2003.

17. *Зан М.П.* Міжетнічні шлюби як індикатор етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип.13. – Ужгород, 2005. – С.180-181.

18. *Зінч В.Т.* Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К., 2004.

19. *Зінченко Ю.А.* Кримські татари. Історичний нарис. – К., 1998.

20. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963.

21. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов. – М., 1972.

22. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. – Т. 4. – Ч. 2. – Кн. 1-3. – М., 1989.

23. *Кабузан В.М., Наулко В.І.* Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С.56–68.

24. *Комаренко Т.* Вірмени в Україні // Українська діаспора. – 1994. – № 6. – С.155–169.

25. *Комаринська З.М.* Етносоціальний розвиток міста Винники з часу Другої світової війни до наших днів (1944–1999): Автореф. дис... канд. іст.

наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. — Л., 2001.

26. *Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д.* Етнічна структура та міграція населення українського Прикарпаття. — Львів, 1996.

27. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К., 1997.

28. *Лесняк Н.А.* Етносоціальні процеси в українському селі (60–80 рр. ХХ ст.): історіографічний огляд проблеми // *Культура народів Причорномор'я*. — 2002. — № 48, Т.1. — С.91–97.

29. Мала енциклопедія етнодержавознавства // ред. кол.: Ю.І. Рима-ренко та ін. — К., 1996.

30. *Мигович І., Грінчак І.* Угорці в Україні // *Віче*. — 1998. — № 7. — С.143–153.

31. *Нагорна Л.П., Вірменич Я.В.* Мовна політика і національна само-свідомість: уроки минулого і сьогодення // *Національна культура в сучасній Україні*. — К., 1995.

Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису насе-лення 1989 року). — К., 1990.

32. *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965.

33. *Наулко В.І.* Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975.

34. *Наулко В.І.* Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.

35. Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). — К., 2003.

36. Національний склад населення України. — Ч.1 (за даними Всесо-юзного перепису населення 1989 року). — К., 1991.

37. Національний склад населення України. — Ч.2 (по Кримській АРСР та областях за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). — К., 1992.

38. Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюле-теня № 7/56/ ЦСУ УРСР. — К., 1961.

39. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методоло-гічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. — К., 2004.

40. *Піскунов С.* Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959–1989рр. // *Демографічні дослідження*. — К., 1997. — С.3–5.

41. *Полякова Л.І.* Етносоціальні процеси на Півдні України у 60–80-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. — За-поріжжя, 2000.

42. *Пронь Т.М.* Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2005.

43. *Пронь Т.М.* Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2005.

44. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. – К., 2004.

45. *Скляр В.М.* Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. Етномовні наслідки російщення : монографія. – К., 2008.

46. *Скляр В.М.* Етнодемографічні процеси в столиці України (за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр.) // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №4. – С.15–22.

47. *Скляр В.М.* Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр.: Дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001.

48. *Субботіна І.В.* Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2008.

49. *Тимченко С.М.* Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-і рр. ХХ ст.): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1995.

50. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 400. Матеріали Статистической комиссии Организации Объединенных Наций по вопросам Всесоюзной переписи населения 1970г. (доклады, программы и др.) за 1967, 35 арк.; там же, спр. 415. Доклад “Планирование, организация и управление системой обработки данных переписи 1970 г.” на заседании Статистической комиссии Организации Объединенных Наций, состоявшегося 24–25 мая 1968 года, 21 арк.; там же, спр.525. Вопросник по переписи населения 1970 г., составленный Статистической комиссией Организации Объединенных Наций в 1970 году, 32 арк. та ін.

51. *Чирков О., Винниченко І.* Етнодемографічний розвиток України: історія, сучасність, перспективи // Сучасність. – 2000. – № 7–8.

52. Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей по областям Украинской ССР (по данным переписи населения 1979 г.). – Ч.2. – К., 1982.

53. Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г.). – Ч.1. – К., 1982.

Олег Воронко (*Чернігів, Україна*) Підсумки загальних переписів населення 1959–2001 рр. як джерело вивчення регіональних етнічних процесів в Україні

У статті проаналізовано інформаційний потенціал підсумків загальних переписів населення як основного статистичного джерела для комплексного вивчення етнотемографічних та етносоціальних процесів в Україні та регіонах в другій половині ХХ ст. Визначено основні методологічні засади програм вітчизняних загальних переписів 1959–2001 рр. охарактеризовано підсумкові публікації їх матеріалів. Досліджено джерелознавчу цінність як опублікованих, так і архівних переписних видань для вивчення змін у статеві–віковому складі, соціальній структурі, професійно-галузевій зайнятості та рівні освіти представників основних етнічних груп, соціально-демографічних наслідків етнічної міграції та особливостей етношлюбних та етновних процесів. Запропоновані рекомендації щодо більш ефективного залучення опублікованої статистичної інформації підсумків переписів та відповідних архівних відомостей до історичних досліджень регіональних етнічних процесів в Україні.

Ключові слова: *Всесоюзні та Всеукраїнський переписи населення, опубліковані та архівні підсумки переписів, етнотемографічні та етносоціальні процеси, соціальний структура, професійно-галузева зайнятість*

Олег Воронко (*Чернигов, Украина*) Итоги всеобщих переписей населения 1959–2001 гг. как источник изучения региональных этнических процессов в Украине

В статье проанализирована значимость итогов всеобщих переписей населения как основного статистического источника для комплексного изучения этнотемографических и этносоциальных процессов в Украине и её регионах периода второй половины ХХ ст. Выявлена недостаточная научная реализация тех возможностей, которые раскрываются при должном внимании исследователей к статистическим сведениям переписей населения как источника для этнологических исследований. Определены основные методологические принципы программ отечественных всеобщих переписей 1959–2001 гг. и осуществлена характеристика итоговых публикаций их материалов. Исследована источниковедческая ценность как опубликованных, так и архивных переписных изданий для изучения изменений в половозрастном составе, социальной структуре, профессионально–отраслевой

занятости и уровне образования представителей основных этнических групп, социально–демографических последствий этнической миграции и особенностей этнобрачных и этноязыковых процессов. Даны рекомендации в отношении наиболее эффективного приобщения статистической информации из публикаций итогов переписей и соответствующих архивных сведений к историческим исследованиям региональных этнических процессов в Украине.

Ключевые слова: Всесоюзные и Всеукраинская переписи населения, опубликованные и архивные итоги переписей, этнодемографические и этносоциальные процессы, половозрастной состав, социальная структура

Oleh Voronko (*Chernihiv, Ukraine*) **The results of general censuses of the population 1959 – 2001 as a source of studying the regional ethnic processes in Ukraine.**

The informational potential of the results of general censuses of the population as the main statistical source for complex studying of ethnodemographic and ethnosocial processes in Ukraine in the latest 20th century is analyzed in the article.

The main methodological principles of domestic general censuses programs of 1959 -2001 are determined, the final publications of the materials were characterized. The value of the published and archived census editions for studying changes in the age and sex related structure, social structure, professional employment in particular branches of industry and agriculture and education level of the representatives of the main ethnic groups, socio-demographic consequences of the ethnic migration and features of the ethno-marriage and ethno-linguistic processes was discovered. The recommendations for more effective communion of the published statistical information of the censuses' results and proper archived materials in historic researches of the regional ethnic processes in Ukraine were suggested.

Key words: All-Union and All-Ukrainian Censuses of the Population, published and archived census results, ethnodemographic and ethnosocial processes, social structure, professional employment in particular branches of industry and agriculture

Тетяна ПРОНЬ
(*Миколаїв, Україна*)

Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків степу України

У повоєнні роки завершився процес формування державної території України – складової частини СРСР в її сучасних межах. Найбільш важким у плані становлення відтинком кордону був західний – з Польщею. Давалися взнаки довоєнні територіальні суперечки держав. Креслення нової межі державного кордону відбувалося шляхом довготривалого переговорного процесу та заключення неодноразових міждержавних Угод урядів СРСР (УРСР) та Польщі: у 1944 р., 1945 р., 1946 р., 1947 р., 1948 р., 1951 р. [16, с.19-20; 17, с.412-414; 3, с.293-317; 4, с.105-106.]. Як наслідок, Україна частково повернула, проте, переважно, втратила значну частину своїх історико-етнічних земель.

Останні територіальні корективи було внесено у 1951 р. На початку року польський уряд став ініціатором нового міждержавного обміну прикордонними ділянками. Вже 15 лютого 1951 р. за взаємною згодою сторін у Москві було підписано черговий договір про обмін ділянками державних територій [4, с. 105-106]. В його основу був покладений принцип еквівалентного обміну – «кілометр на кілометр». Сторони домовилися, що СРСР уступає Польщі 480 км² території Дрогобицької області: Нижньо-Устріківський район (м. Нижні Устріки і 27 сільських рад), 3 сільських ради Стрілківського району (Бистрянська, Липецька, Міхновецька) і 4 сільські ради Хирівського району (Коростенківська, Ліскуватенська, Нановська, Стебницька) [11]. Так, зазначена прикордонна ділянка України стала територією Польщі. 22 травня 1951 р. газета «Известия» повідомила громадськості офіційні мотиви обміну: «Уряд Польської Республіки звернувся недавно до уряду СРСР з проханням обміняти невелику прикордонну ділянку території Польщі на рівноцінну прикордонну ділянку території СРСР

внаслідок економічного тяготіння цих ділянок до суміжних районів СРСР і Польщі. Уряд СРСР погодився з пропозицією Уряду Польської Республіки» [5].

Економічний потенціал переданої ділянки території України Польщі в історіографіях обох країн подається неоднозначно. Наприклад, львівський історик І. Козловський зазначає, що вона була багата на нафту і газ. На момент передачі тут нараховувалося 129 нафтових свердловин, у тому числі 97 діючих з добовим видобутком нафти 85 тон [10, с.188]. Польські вчені А. Роговська й С. Стемпель, навпаки, зауважують, що Польща отримала гористий терен з кепськими ґрунтами й вичерпаними родовищами нафти [14].

Мусимо констатувати, що протилежна сторона отримала розвинутий район з налагодженою інфраструктурою. На цих землях були розташовані такі функціонуючі об'єкти і підприємства, як нафтовий промисел, нафтопереробний завод, контора зв'язку, маслозавод, електростанція, машино-тракторні станції та ін.

На взаєм ПР передавала Радянському Союзу прикордонну ділянку відповідної площі Люблінського воєводства розташовану на лівому березі р. Солокії, Бугу і Гучви. Тут було створено новий район Львівської області – Забузький. До його складу ввійшли міста Белз – центр, Кристанопіль (сучасний Червоноград), Угнів, а також 21 сільська ради [10, с.188]. Внаслідок угоди УРСР покращила залізничне перевезення за рахунок передачі Польщею майже 64,5 км залізничної колії з чотирма обладнаними станціями. Поряд з цим, вона отримала високовольтну лінію електропередач завдовжки 44,281 км, 10 підприємств будівельної та переробної промисловості та поклади кам'яного вугілля [10, с.188].

Сторони домовилися не тільки про передачу території, але й про взаємне переміщення населення протягом шести місяців з дня вступу договору в силу. Оскільки, Сейм Польської Республіки ратифікував договір 26 травня 1951 р., а Верховна Рада СРСР 31 травня 1951 р. [18], переселення західної субетнічної гілки українців – бойків, які населяли прикордонну ділянку, що перейшла до сусідньої держави, здійснювалося вже з території Польщі. Такою є коротка наукова ретроспектива історії встановлення державного кордону СРСР (УРСР) і Польщі у 1951 р.

Незважаючи на те, що з того часу минуло майже 60 років, та достеменно дізнатися про процес переселення населення із Західної Бойківщини у науковій літературі не представляється можливим. Цю інфор-

мацію власноруч збирають, аналізують та подають у міру своїх можливостей самі переселенці та їх нащадки, намагаючись у такий спосіб самостійно розібратися в проблемі, «розставити акценти на всіх неправдах», «най люде видят, най люде знають» [15], виказуючи свою любов до Малої Батьківщини чи то віддаючи належне пам'яті батьків й односельчан. Біль та спогади батьків, які вимушено полишили рідні домівки, джерельні води в гірських потічках, гори оповиті зеленими смерічками і змушені приживатися в українських степах не дають спокою навіть нащадкам, викликають у них бажання розібратися у складній долі бойків-переселенців. Підтверженням, тому є емоційні висловлювання авторів матеріалів на сторінках Інтернету. «Туди (на Бойківщину – *Т.П.*) повертаємо сьогодні ми, діти принижених, щоб відновити історичну справедливість і гідність батьків», – наголошує Ольга Самборська¹. Ці слова свідчать про заповідяну бойкам глибoku психологічну травму на генетичному рівні.

Звісно, в нефахових публікаціях допускаються і прикрі неточності, як-то: ототожнення переселення 1951 р. з переселенням холмщан, підляшців та лемків у 1944 – 1946 рр. Ю. Ясіною, яка пише: «Західних бойків депортовано на південь і схід України і УРСР і розселено у 17 (!) областях України» [19]. У цьому сенсі вигідно вирізняється наукова стаття М. Алфьорова, що займає поодинокe місце в Інтернет ресурсі [1]. З огляду на те, що до сьогодні ця наукова проблема не вирішена, інформація, заакцентована періодичними виданнями та джерелами Інтернет, видається надзвичайно важливою. Критичне осмислення розповідей старшого покоління бойків, зібраних і представлених громадськості фаховими журналістами, активістами товариств та пересічними громадянами, що мають бойківське походження, введення їх до наукового обігу суттєво збагатить знання українського народу про зазначені процеси.

Свідченням того, що у вітчизняній історичній науці бракує досліджень, які б висвітлювали етносоціальний аспект міждержавного обміну територією і населенням України і Польщі у 1951 р. є zdeформована свідомість мешканців Південного та Східного мегарегіонів України у яких абсолютно відсутні знання з означеної теми. Хибне уявлення про українців усіх міграційних післявоєнних хвиль західного

¹ Самборська Ольга, мешканка п.м.т. Криве Озеро Миколаївської області, нащадок бойків с. Скорodne, переселених у 1951 р. [15].

напрямку локалізувалося ними у загальний термін “западenci”, “переселенци” [8]. Безперечно, незнання історичних фактів та подієвої історії позначилося на трансформації громадянського суспільства. Звичка жити у багатокультурному середовищі, нав’язливе домінуюче становище місцевих мешканців, радянська національна політика позначились і на самоідентифікації бойків. Науковці відмічають, що українці Півдня України здебільшого байдужі до проблеми збереження власної ідентичності та з’ясування причин цього явища [13, с.117]. З цією думкою, важко не погодитися та хочеться зазначити, що не все втрачено на шляху відродження національної ідентичності.

Сприятлива атмосфера у світі щодо самоідентифікації націй і народностей зачіпає національні почуття й українців. У цьому зв’язку вкрай важливо, що в Україні починають активно розроблятися перспективні напрямки наукових досліджень, зокрема усної історії, які вивчають соціальні аспекти життя суспільства, у тому числі пов’язані з повсякденним життям сільського населення [11, с.1]. Антропологічний підхід до вирішення зазначеної наукової проблеми може наповнити її новим змістом. Адже, загальновідомо, що народна пам’ять є першоосновою історичної пам’яті. На жаль, архівні документи обмежують можливість дослідників щодо висвітлення людського фактору в історії, відтворення повною мірою почуттів людей, які потрапили у незвичні умови з вини політичних керівників держави.

Метою даної розвідки є узагальнення розповідей бойків про обмін ділянками державних територій СРСР (УРСР) і Польщі, що надруковані на сторінках газет та часописів «Голос України», «Україна молода», «Дзеркало тижня», «Політика і культура», «Визвольний шлях», «Южная правда», «Донеччина» й інших, а також розміщені на веб-сайтах Світового й Всеукраїнського громадських товариств «Бойківщина» і порівняти фрагментарні свідчення з офіційною міністерською кореспонденцією та науковими роботами. Зазначу, що предметом даного дослідження не є спогади переселенців, які оприлюднені у книгах. За браком об’єму статті залишаю поза увагою матеріали найзмістовнішої книги спогадів про переселення бойків київської журналістки, керівника центру дослідження бойків Наталі Кляшторної «Акція-51. Останні свідки» (Вінниця, 2006).

На наш погляд, значне накопичення публіцистичних матеріалів, що спираються на усні джерела, по-перше, надзвичайно актуалізує дослідження проблеми. По-друге, – залучення цих важливих джерел

інформації до досліджень, за умови критичного осмислення їх, доповнить емпіричні основи висновків. Усні джерела є важливим джерелом інформації локальної етнічної історії. По-*третє*, – час забирає з життя останніх свідків тієї події. У разі не використання їх знань втрачається зв'язок між безпосередніми свідками відповідного проміжку історичного часу й сучасними поколіннями.

Гортаючи сторінки зазначених видань, із різноманітного за походженням і значущістю матеріалу, перед нами постає така картина виконання радянсько-польської угоди про обмін ділянками території та населенням 1951 р. На передодні переселення по селам і містечкам Західної Бойківщини ходило багато чуток. Консервативні господарі бойки не хотіли вірити тим чуток, заперечували найбільш сміливі з них, заявляючи, що не можна виселити ціле село та ще й не одне [12]. Та їхні сподівання виявилися марними. «Причин того переселення нам особливо не пояснювали. Сказали лише, що Нижньоустріцький район знову повертають до Польщі й, що українці мають жити в Україні. Поїдете туди, де землі багато, а робочих рук мало», – згадує Михайло Пірка, мешканець с. Новоукраїнки, Роздільнянського району Одеської області [2]. Хоча переселенням і донині важко збагнути причини та наслідки депортації та у своїх роздумах мудрий народ не далекий від істини. Цікаво розповідає онукам «бувальщину» про переселення 80-річна Марія Роман з Донеччини: «Біля Червонограда, який тоді належив Польщі, знайшли поклади вугілля. Сталін вирішив заволодіти тим вугіллям, а полякам натомість віддав бойківську землю, дуже багату на нафту. Так обмінялися ділянками територій, а людей з цих земель виселили» [7]. Організатори переселення, у рецепції оповідачки, – це дика орда, яка відібрала у них документи і кинула у степи, побоюючись, щоб вони не повернулися додому, горісно додаючи при цьому, – жили, як у тюрмі, нікуди не мали права поїхати. Наукове пояснення причин виселення з Польщі українців у 1951 р. подає М. Іваник, який наголошує на економічній причині [6]. Намагаються дати відповідь на поставлені питання й онуки. Так у конкурсній роботі херсонська школярка Анастасія Ковальова, стверджує, що встановлення кордонів Радянського Союзу було «етнічною чисткою» української та польської нації [9].

Глибоко відгукуються у пам'яті колишніх горян образи на тогочасні владні дії. Зокрема, на те, що їх поселяли не родинами, а розсіювали компактними групами. Так, колишні мешканці с. Лютовиськ

опинилися на Донеччині й Херсонщині, Миколаївщині та Одещині. На Херсонщині лютовищан розселили по трьох селах – Дудчани, Гаврилівку, Михайлівку [9].

Важко даються переселенням і спогади про те, як їх обманювали агітатори. Варто зазначити, що потрапити в ряди ораторів за переселення було нескладно. Людей примушували цим займатися за найменшу провину. Так, на своє лихо, чергуючий у сільській раді Ілько Поточний включив радіоприймач. Захоплений зненацька за цією справою і попереджений про виселення до Сибіру він погодився переконувати односельців у перспективах переселення і закликав їх: «Кидаймо, люди добрі, ці прокляті гори, переселяймося в степ широкий. Там вдосталь хліба, й до хліба. Заживемо мов у раю» [2]. Тільки через багато років розповів про це селянам. Агітаторів за переселення із рядів односельців часто заохочували тим, що дозволяли залишитися на проживання у західному регіоні. Володимир Винар поселився на Львівщині, оскільки, як голова сільради, активно закликав земляків до «одностайної підтримки». Задоволений розважливою поведінкою бойків, які погодилися переїжджати, Уповноважений НКВС Шкварц схвально зазначив: «Свідомий у вас народ, лінію партії підтримує» [2].

Переселенці спростовують широко пропаговану думку про добровільність переселення. «Коли виселяли сусідні села, ми чули, як голосили жінки», – розповіла Н. Кляшторній Роза Минзак з Донеччини [7]. Подібні думки висловлюються у багатьох публікаціях. Очевидно, що згода бойків на переселення була «добровільно-примусовою» необхідністю. Дух опору був зломлений.

Особливість цієї хвилі переселення полягала в тому, що територію, яка відходила Польщі повинні були залишити усі мешканці. Людям нічого іншого не залишалося, як підкоритися обставинам. «Масштабна депортація українського населення мала на меті викоренити не просто певні категорії людей, а всі без винятку українські й так звані змішані родини. Політичні погляди людей ніхто не брав до уваги. Польщу «очищували» від українців, а УРСР – від поляків», – вважає Голова Івано-Франківського обласного громадського товариства «Бойківщина» Дарія Петренко [12]. Цю думку поділяють більшість авторів публіцистичних досліджень. Переконливими є судження Мирослава Іваника, який зазначає, що усі виселення після Акції «Вісла» не мають ніякого зв'язку з діяльністю українського підпілля, бо проводилися вони або після того, як на цих землях це підпілля перестало існувати,

або його ніколи там не було. Виселення бойків у 1951 р. було останньою великою хвилею депортації українців із Закарпаття. Після того Закарпаття перестало бути живою – хоч закордонною – частиною українського материка, а перетворилося в категорію історичну [6].

На відміну від переселенців попередніх років бойки були позбавлені навіть права вільно обирати собі місце майбутнього проживання в СРСР. Своєрідною “смугою осідлості” їх став Степ України. Бойків розселили у 25 селах Донецької, 20 – Одеської, 10 – Миколаївської і 5 – Херсонської областей [12]. Загалом, на південно-східні землі України було примусово переселено з рідних осель 32 тисячі, за деякими даними від 35 до 51 тисячі [6] мешканців Західної Бойківщини.

Лише незначна частина бойків, задіяних у вугільній та нафтопереробній галузях все ж оселилася і закріпилася у Львівській та Тернопільській областях.

У день від'їзду селяни перебували у стані цілковитого розпачу. Навіть зібратися було складно. Все здавалося необхідним, дорогим. Хвилюючись, що не вистачить місця на машині ретельно відбирали речі, водночас губили та забували їх. Востаннє прощалися з рідною домівкою, молилися і вирушали у важку щонайменш тижневу «подорож». Відтоді їх іншим світом стали степові мазанки. Так у мікрокосмосі переселенців витворився подвійний образ дому.

Переважає більшість родин не отримала обіцяних ключів від будинків, змушена була поселятися на квартири місцевих мешканців, у недобудованих або зруйнованих приміщеннях, коморах, землянках, самостійно будуватися і виплачувати великі кредити. На вирішення житлової проблеми йшли роки. Державна компенсація за старі будинки у розмірі 2,5-3 тисяч карбованців не покривала необхідні для будівництва розходи у сумі 8-12 тисяч. Переселенцям, яких держава фактично примусила взяти кредит, при розрахунках заробітної платні майже нічого не отримували. Шерег поневірянь доповнювали незвичні кліматичні умови, нові методи господарювання та ускладнені стосунки з місцевими селянами, які не виказували особливої радості з того, що до них в колгоспи привезли переселенців з-під польського кордону. Змучені голодуванням люди часто запитували новоселів: «Чого ви сюди приїхали? Аби разом з нами бідувати?» [2]. Проте це вже перспектива подальшого дослідження багатопланової теми.

Насамкінець, зазначу, що процеси державотворення і національного відродження в незалежній Україні актуалізували дослідження

надзвичайно великого пласту мало або однобоко представлених політичних, етнонаціональних та соціальних аспектів життя населення. Переконана, що адекватне висвітлення діяльності тоталітарного режиму не можливе без активного використання усних джерел, тим більше, що нині маємо таку унікальну можливість.

Джерела та література

1. *Алфьоров М.* Наслідки другого розміну районів між Польщею та УРСР в 1951 р. / <http://www.bojky.wordpress.com>
2. *Воротнюк Г.* Примусово переселені вимагають відповідних пільг та соціальних гарантій // *Голос України*. – 2003. – 25 червня.
3. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.9. Январь 1946 – декабрь 1949 гг. – М., 1976.
4. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.10. Январь 1950 – декабрь 1955 гг. – М., 1980.
5. *Известия*. – 1951. – 22 мая.
6. *Іваник М.* Депортації з Закерзоння після акції «Вісла» / http://www.hom.in.ca/news_view.php?category=history&news=1435&lang=ua.
7. *Кляшторна Н.* “Запорожець не машина, виселенець – не людина” // *Політика і культура*. – 2001. – 20-26 листопада.
8. *Кляшторна Н.* Бойківське коріння / <http://www.bojky.wordpress.com>
9. *Ковальова А.Ю.* Депортація населення із Західної України на Херсонщину / <http://www.kherson.ucoz.ru/publ/2-1-0-21-63k>
10. *Козловський І.С.* Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1945. – Львів – К., 1998.
11. *Нагайко Т.Ю.* Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. / Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2009.
12. *Петречко Д.* Операція-51 / <http://www.bojky.wordpress.com>; *Кабачій Р.* Долі західних бойків в Україні. – Там само.
13. *Ребкало В.А., Обушний М.І., Майборода О.М.* Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: Досвід, проблеми, перспективи. – К., 1996.
14. *Роговська А., Стемпель С.* Польсько-український кордон в останні пів століття // *Україна – Польща. Діалог над кордоном. Незалежний культурологічний часопис «І»*, 1997. – № 11.
15. *Самборська О.* Бойки / <http://www.bojky.wordpress.com>
16. Советский Союз – Народная Польша. 1944–1974. Документы и материалы. – М., 1974.

17. Українська РСР на міжнародній арені. Зб. докум. і матеріалів. 1944–1961 рр. – К., 1963.

18. *Фляк В.* О переселенцах из Польши // Южная правда. – 2004. – 17 июня.

19. *Ясіна Ю.* Бойківські трембіти звучать на Одещині / <http://izvestiya.odessa.gov.ua/index.php?go=Newspaper&in=view&id=11491>

Тетяна Пронь (Миколаїв, Україна) Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків Степу України

Автор узагальнює розповіді бойків примусово переселених зі своїх земель у південно-східні області України після обміну 15 лютого 1951 р. ділянками державних територій СРСР (УРСР) і Польщі, що надруковані на сторінках газет та часописів або розміщені на веб-сайтах Світового й Всеукраїнського громадських товариств «Бойківщина». Вони є важливим джерелом інформації локальної етнічної історії західного, східного, а також південного регіонів України, що доповнює емпіричні основи наукових висновків.

Ключові слова: бойки, Західна Бойківщина, переміщення населення, депортація, переселення, переселенці, західний кордон УРСР, «усна історія», джерела локальної історії

Татьяна Пронь (Николаев, Украина) Советско-польский обмен участками территорий 1951 г. в рассказах бойков Степи Украины

Автор обобщает рассказы бойков принудительно переселенных со своих земель в юго-восточные области Украины после обмена 15 февраля 1951 г. участками государственных территорий СССР (УССР) и Польши, напечатанные на страницах газет и журналов или размещенные на веб-сайтах Всемирной и Всеукраинской общественных организаций «Бойковщина». Они являются важным источником информации локальной этнической истории западного, восточного, а также южного регионов Украины дополняющим эмпирические основы научных выводов.

Ключевые слова: бойки, Западная Бойковщина, перемещение населения, депортация, переселение, переселенцы, западная граница УССР, «устная история», источники локальной истории

Tetiana Pron' (Nikolaev, Ukraine) Soviet-Polish exchange of the territorial areas of 1951 in the stories of firing-pins Steppe of Ukraine

The author summarizes the stories of firing-pins forcedly transmigrated from the territories in the south-east areas of Ukraine after the exchange of February, 15, 1951 by the areas of state territories of the USSR (Ukraine) and

Poland printed on the pages of newspapers and magazines or placed on World and Allukrainian web sites and public organizations of “Boykovschina”. They are an important informational source of local ethnic history of western, east, and also South regions of Ukraine, adding empiric bases of scientific conclusions.

Key words: firing-pins, Western Boykovschina, moving of population, deportation, migration, migrants, western border of Ukraine, “verbal history”, sources of local history

Тетяна ПУЛАРІЯ
(Сімферополь, Україна)

Весільні скрині нижньої Наддніпрянщини як джерело локальної історії

Історія народу – це історія його культури. Підхід до її вивчення обумовлений, перш за все, визначенням культури як “всієї системи значень людського буття, ідеальних і матеріалізованих у предметній формі” [8, с.18], та розумінням того, що найглибинніші суттєві аспекти смислогенезу приховані від адекватного усвідомлення в надрах несвідомого. Як зазначають російські культурологи А.А. Пелипенко і І.Г. Яковенко, “якщо Фрейд одним з перших вказав на те, що раціональна свідомість – це лише видима частина психіки, під якою, як прихована частина айсберга, криється колосальний пласт несвідомих інстинктивних детермінацій, то нині стає очевидним, що і культура, як ціле, ховає від зануреного в неї суб’єкта свої вихідні підстави, нормативи й установки” [8, с.147].

Вчення швейцарського психоаналітика К.Г. Юнга про індивідуальне і колективне позасвідоме в психіці людини, про архетипи як “ап’оріорні структурні форми інстинктивного фундаменту свідомості” [13, с.294], дозволило заглянути в таємницю творчості, без якої немислима культура взагалі. Ієрархія архетипових образів, особливості їх вираження в культурі дають уявлення про характер етносу, рівень його духовності, властиву йому “життєву установку”, за словами К.Г. Юнга [12, с.119], але в той же час здійснюють вплив на його історію та соціокультурний розвиток. Значний матеріал для дослідження у цьому напрямку можуть надати вироби декоративно-ужиткового мистецтва, що акумулювали в собі вікову орнаментально-композиційну образність. Об’єктом нашого дослідження стали весільні скрині Нижньої Наддніпрянщини, знайдені нами у селах сучасного Новомосковського району Дніпропетровської області й датовані початком ХХ ст.

Істориків приваблює цей регіон. Саме його найкраще можна охарактеризувати словами вітчизняного філософа С.Б. Кримського:

“...на Україні ми маємо рідкісну ситуацію накладання різних цивілізацій: античної та візантійської, східноноркської та близькосхідної (в їх мусульманському та хазарсько-іудейському варіантах), західноєвропейської та східнослов'янської, більш того – “крейсування” раних форм української культури між ними за власним курсом. Тому кордонність української культури призводить в решті решт до свого роду принципу палімпсесту, коли крізь новий текст проступають старі літери, що були стерті часом” [6, с.48].

Нижня Наддніпрянина – територія постійних міграційних процесів. Перш за все, це колонізація XVI – першої чверті XIX ст., зокрема масове утворення німецьких, єврейських, шведських, турецьких, болгарських, сербських та інш. колоній як результат політики Катерини II щодо заселення південних прикордонних областей Російської імперії.* Починаючи з к. XVIII ст. – активний приплив запорізьких переселенців і утворення казенних слобод з вільними від кріпацтва людьми. Нова хвиля мігрантів, здебільшого селян, прокотилася після реформ 1861 р. Так, в 1860–1880-і рр. на державних землях Південної України “легально оселилося не менше 130 тис. селян інших губерній, із них не менше 105 тис. осіб осіло на казенних землях південноукраїнських губерній” [1, с.204]. За допомогою Селянського банку за період з 1883 р. до Першої світової війни 1914 р. на територію Південної України переїхало не менше 45 тис. ревільких душ (90 тис. осіб) – вихідців з інших губерній (I місце – мігранти з Лівобережної України, II – з Правобережної, III – з Центрального чорноземного району). З 1861 по 1917 рр. Південна Україна прийняла понад 2 млн. переселенців (більшою частиною – самовільних) [1, с. 206-207]¹. Щодо населення Катеринославської губернії, то згідно статистичних даних 1915 р. воно складало 3430379 чол., з них переважна більшість – бувші казенні селяни (1618586 чол.), вільні хлібороби – 728616 чол., колишні поміщицькі селяни – 459046 чол., міщани – 300157 чол., колоністи – 115902 чол. та інш. [4].

¹ Відомості про розселення колоністів, їх списки та книги обліку виданих їм грошових коштів збереглися донині у Державному архіві Дніпропетровської області.

Цим обумовлено специфічний характер формування духовної культури на теренах Нижньої Наддніпряни. Розвиток художніх промислів, і в першу чергу, виготовлення і розпис скринь, згідно етнографічних джерел, розпочинається тут з кінця XVIII ст. Як зазначав Д.І. Яворницький “Од лівого берега річки Самари геть униз уздовж Дніпра тяглося с. Огринь або Ігрень. Воно недавнього віку: заснував його в 1780–1781 р. князь Олександр Андрійович Прозоровський, і славилось воно своєю лісною пристанню та виробом українських скринь, німецьких бричок” [15, с.6]. (Зараз “Ігрень” – житловий масив м. Дніпропетровська).

Сприятливим фактором розвитку торгівлі ремісничими виробами, стало заснування Думою у місті Катеринославі з 1793 р. чотирьох ярмарків: 1 січня, 21 квітня, 28 та 29 червня, 20 та 22 вересня. Весь прибуток від проведення ярмарків надходив до міської казни [5, с.110]. Архівні джерела свідчать, що подібні ярмарки проводилися і по селах, зокрема в селі Петриківка Новомосковського повіту [3].

Цінним інформаційним джерелом про масштабу Південно-Російську обласну сільськогосподарську, промислову і кустарну виставку, що проводилася в м. Катеринославі в 1910 р., є “Календарь-Ежегодник “Придніпровье” за 1911 р., де надруковано перелік всіх винагород, що були присуджені Розпорядним Комітетом за експонати, представлені на Виставці. Серед нагороджених – майстри-виготовлювачі скринь та “сундуків”. Так, бронзовою медаллю Виставочного Комітету нагороджено К.Г. Корсунського “за прочность и чистоту работы сундуковъ” [9, с.204]. Похвальні листи “за прочную работу скрини” дісталися І.К. Харцієнко, Г.Н. Паляничці, П.М. Канилову, А.В. Ткаченку, “за хорошую работу шкатулки” – Л.В. Лисенку [9, с.206], “за искусственную работу издѣлий из лозы” – І.М. Новицькому, “за искусственную работу модели украинской хаты” – Є. Шаплик [9, с.207].

З досліджених нами 15 скринь, що належать за спадкоємністю приватним особам, шість з них мають автографи майстрів: “Рисувала Мاستерица Варвара Поляничкина” (можливо, майстриня мала відношення до Г.Н. Палянички, що отримала Похвального листа на славетній виставці?), “1909 года Рисуваль Мاستирь Филип Бондаренко”, “Рисуваль мастирь Васили... Бондар...” та “Рисо... Мастер В (Б?) 1909 (5?)”, “Ф... Б...”, “Г (Б?)...”. Маємо припущення про існування династій майстрів. На деяких скринях на зворотному боці віка чітко проставлені простим олівцем позначення: “№ 5”, “№ 6”, “2”, “114”, “50 я”,

“М 2”, “№ 102” (можливо, таким чином вказувалися номери скринь, що були представлені на виставці; в будь-якому разі перед нами – облікові номери), “1925 року” (можливо, рік придбання скрині), двічі “О”.

Паралельне вживання двох назв для побутових виробів із дерева – “скриня” і “сундук” – та виявлення тих та інших у домашньому використанні сучасних жителів Новомосковського району свідчить про відмінність цих предметів не тільки за своїм зовнішнім виглядом, а й за функціональністю. Словом “сундук” тут називають дерев’яний короб прямокутної форми чорного кольору, з прикріпленими по краях чола різьбленими лиштвами і призначений для зберігання одягу, а також інших, необхідних у господарстві речей; міг уживатися як стіл.

Скриня ж як предмет матеріальної культури, функціонально призначений для зберігання жіночого одягу, мала усі ознаки сакрального предмету: вона була невід’ємною частиною весільного обряду, що знаменує перехід з одного соціально-вікового стану в інший, а її розпис мав величезний інформаційно-енергетичний потенціал, був тим архетипним кодом, в якому зашифровувалися – через елементи орнаменту, їх композицію, колірну гамму – уявлення про людину, її місце в макрокосмі і в просторово-часовому континуумі, а також побажання добра, процвітання, багатства, фізичного і духовного здоров’я всьому Роду.

Скрині передавалися з покоління в покоління по жіночій лінії, вони були сімейними реліквіями. Ось чому збереглися у доброму вигляді. А ще тому, що майстри володіли секретами обробки деревини й виготовлення та застосування фарб, основні кольори яких – зелений, червоний, синій та жовтий.

Перші розписані скрині в Україні датовані XVI – XVII ст. і виготовлені у львівських цехових майстернях [14, с.17]. Прототипом же весільних скринь всього середземноморського басейну – з урахуванням конструктивних особливостей, прийомів розділення поверхні, композиційного рішення – гіпотетично вважаються античні саркофаги [14, с.16].

Стильові особливості та символіка розпису на скринях Нижньої Наддніпряни, знайдених нами під час польових досліджень та датованих поч. XX ст., мають бути розглянуті поряд з традиційною фольклорною поетикою декоративного розпису, що вже існував у XIX ст. у селі Петриківка на Катеринославщині, оформившись у 1936–1941 рр. як школа декоративного народного малювання з видат-

ними майстрами і навчальним центром [2, с.114]. Цій темі присвячено окрему статтю автора [10].

Аналіз орнаментальних композицій скринь, а також прийомів членування їх декорованих площин дозволяє говорити про давню традицію розпису, в основі якої – “числа” і “візуальні фігури” – первинні архетипові проєкції в культуру, “морфологічні матриці”, як їх виділяє А.А.Пелипенко [7]. На думку дослідників, “на ранніх етапах культури число наділялося сакральньо-магічними конотаціями” [8, с.94-95], “три перші числа – 1, 2 і 3 – моделюють загальний тріадичний принцип”, “їх структурно-семантичний потенціал універсальний і всеосяжний” [8, с.96]. Число, “як зв’язуюча ланка між <...> природною самоорганізацією і культурною творчістю людини, наділялося в давнину божественним статусом” [8, с.104].

На досліджуваних нами скринях дивовижним чином представлене співвідношення полів декорованих площин:

по одному – поля бічних сторін (причілків) (Рис. 1),

два – поля, на які ділиться віко (Рис. 2),

три – поля, утворені графічно-лінійним розділенням фронтальної сторони (чола) на два широкі бічних і один вузький центральний

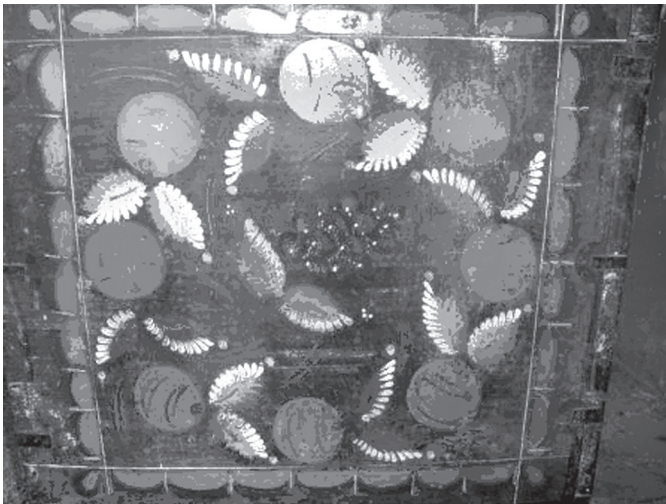
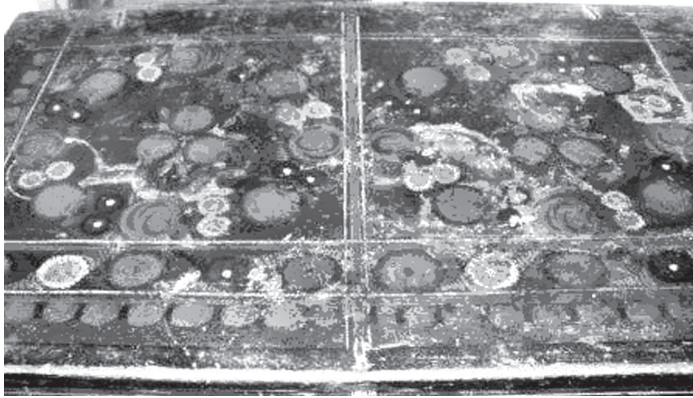

Рис. 1. Фото причілка скрині з Катеринославщини. Здогадно, поч. ХХ ст. Дерево, розпис.

*Рис. 2. Фото віка скрині з Катеринославицини.
Здогадно, поч. XX ст. Дерево, розпис.*

*Рис. 3. Фото чола скрині з Катеринославицини.
Здогадно, поч. XX ст. Дерево, розпис.*

прямокутники (**Рис. 3**). (Слід зауважити, що для інших регіонів України при графічно-лінійному розділенні чола скрині характерне утворення одинарних і двочасних полів.)

З числами в символічних традиціях співвідносяться “візуальні фігури” – умовно – другий рівень архетипових проекцій в культуру: 1) *крапка, коло* – з **1**; 2) *пряма* – з **2**; 3) *трикутник* – з **3**; 4) *чотирикутник* – з **4** тощо. Значення архетипових (“первотектональних”) фігур не

“виводяться з історико-емпіричного досвіду, а самі є апіорні конструктивні підстави цього самого досвіду” [8, с.116].

Спробуємо виокремити культурний код розпису скринь, розглянувши конструктивно-функціональні властивості архетипових візуальних фігур в єдності з орнаментальними мотивами та колористикою.

Як і у випадку з числовими проекціями спостерігаємо присутність гранично простої, первинною геометрії: крапка, коло, пряма, трикутник, чотирикутник.

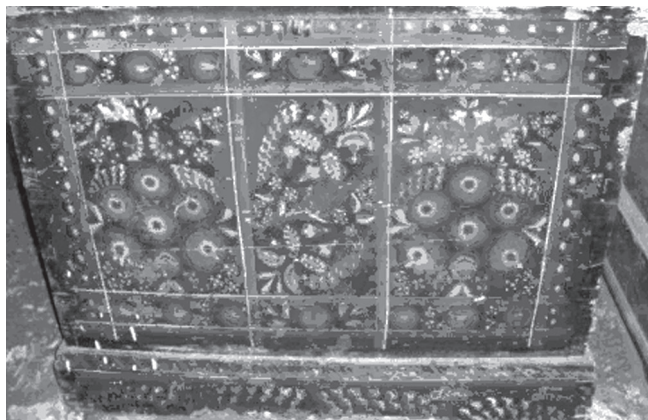
Звернемося до особливостей розпису чола скрині.

У графічно-лінійному розділенні на поля присутня домінанта *вертикалі*, яка, згідно символічних традицій, виражає тенденцію до сакралізації і трансцендування, і компонента *горизонталі*, яка втілює значення профанічного і пов’язана з ідеєю емпіричної просторово-часової тривалості [8, с.106-107] (**Рис. 4**).

Медіативна форма між ними – *діагональ*, як втілення ідеї динамічного становлення, вторинна і похідна форма [8, с.107]. Її орнаментальний вираз бачимо в центральному полі на багатьох скринях.

Підкреслені прямі кути на фронтальній і бічних поверхнях “відтворюють значення стійкості, укоріненості і збалансованості” [8, с.107].

Рапорти на фронтальній поверхні у вигляді композиції світового дерева з багатопелюсткових квітів, що нагадують мальви, виходять з

*Рис. 4. Фото чола скрині з Катеринославщини.
Здогадно, поч. XX ст. Дерево, розпис.*

вазона або зібрані в пучок та символізують родове дерево життя (на бічних полях – рід нареченого і нареченої, на центральному – знов створена сім'я, продовження роду).

В орнаменті присутнє поєднання жіночих та чоловічих елементів, що обумовлене сакральними властивостями скрині, покликаної служити оберегом для сім'ї як єдиної цілісності. Серед великої кількості жіночих, переважно червоного кольору, елементів: візуально подібні колу “яблука”, “мальви”; овальні *мандорли* (у пер. з італ. – “мигдаль”, символ чистоти і цнотливості), які в давнину були символом вульви, а також – духовності, пізніше – ранньохристиянським символом Христа в Славі [11, с.263]; *трилисники* – символи матерії; зображення *вазона* – посудини, що універсально символізує жіноче начало; схеми *хвилястих ліній* на фризових орнаментах, навіть сам фриз хвилястої форми.

Поряд з жіночими гармонійно співіснують в орнаменті елементи, що символізують чоловіче начало, переважно синього кольору: трикутні *грона винограду* та зібрані в трикутники елементи квіткового мотиву, звернені вершиною угору – символ духа; *ялинкові мотиви* на витих паростках фризів.

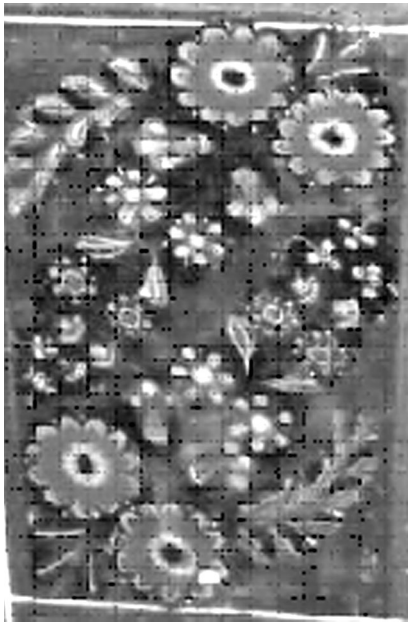

Рис. 5 Поєднання жіночого та чоловічого начал на середній площині чола скрині за подобою “інь-ян”. Катеринославщина. Поч. ХХ ст. Дерево, розпис.

Та найкрасномовніше засвідчують свято єднання чоловічого і жіночого начал центральні площини чола скрині, на яких гілки орнаменту розташовані подібно до давньокитайської ідеограми “інь-ян” (Рис. 5), або народжуються з двох великих квіточок (знову-таки, жіноче начало!) (Рис. 6), чи з однієї квітки виходить по три виноградних грона уверх і вниз, створюючи косий хрест – символ жіночого начала, але синього, чоловічого, кольору (Рис. 7).

Обов'язково присутні в орнаментальних композиціях парні елементи теплого і холодного кольору. На деяких скринях розпис виконано тільки червоним та жовтим, але незмінним залишається зелений фон.

Коло, як відомо, – природна по своїй суті морфологічна модель – символ Богині-матері і майже універсальний символ Сонця – композиційно представлений на віці і причілках скрині у вигляді *мандали*, утвореної круглими елементами орнаменту (в основному – “яблуками”, зустрічається поєднання “яблук”, “мальв”, “маківок”) з трикутною серединою у вигляді *грона винограду, гілки акації, трьох яблук*, звернених як уверх, так і вниз, або *крапкою* у формі *квітки*. (Рис. 8). На одній із скринь, навпаки, по колу розташовані *трикутники* з “яблук”, у центрі – “квітка”.

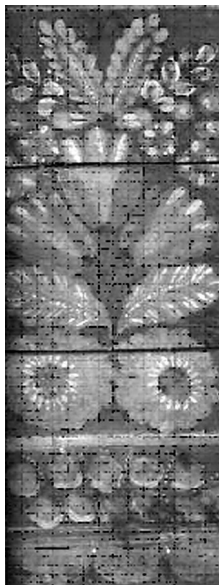

Рис. 6. Єдність двох начал – жіночого та чоловічого – у єдиному дереві життя. Середня площина чола скрині. Катеринославщина. Здогадно, поч. XX ст. Дерево, розпис

Як правило, рух в такій *мандалі* передається профільним зображенням елементів і направлений проти годинникової стрілки. Незмінна кількість їх по колу – 8 – дозволяє побачити поєднання в мандалі двох “хрестів” (“прямого” – чоловічого, і “косого” – жіночого) (Рис. 9).

Хрест, як і сама *мандала*, – завершена форма синтезу. У найдавніших культурних традиціях мандала символізувала божественну гармонію, що зціляє душу, упорядковує думки і відчуття. Вона була оберегом і енергетично лаштовувала на позитивний лад. К.-Г. Юнг вважав, що мандала – архетипічний символ туги людини за психологічною взаємодією з іншими людьми: “Мандала є архетиповий образ, існування якого протягом сторіч легко підтвердити. Він означає цілісність Я або, простіше, цілісність основи душі, а кажучи містично – явище інкарнації божества в людині. У протилежність іншим таємничим знакам мандала обертає сучасність до єдності, тобто є компенсацією розколу і від-

Рис. 7. Косий хрест – символ жіночого начала на середній площині чола скрині. Катеринославщина. Поч. XX ст. Дерево, розпис.

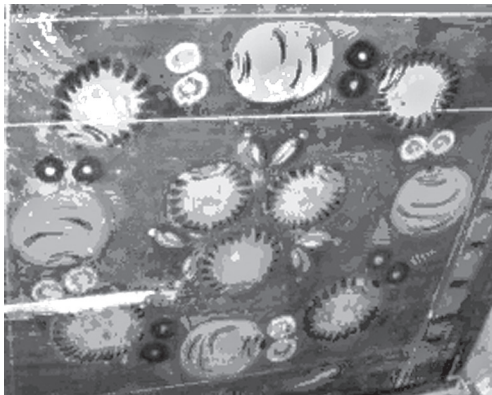

Рис. 8. Мандала на площині причілка скрині. Катеринославщина. Здогадно, поч. XX ст. Дерево, розпис.

повідно сповіщає подолання його. Оскільки образ цей з'являється в колективному позасвідомому, він усюдисущий" [13, с. 279-280].

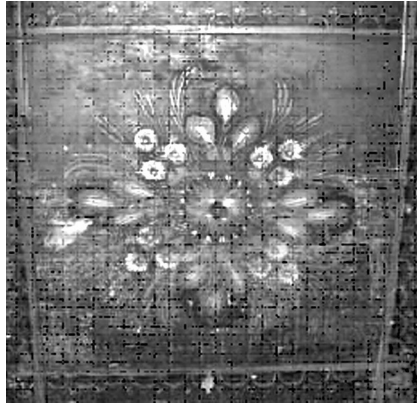

Рис. 9. Два хрести на площині причілка скрині. Катеринославщина.
Здогадно, поч. XX ст. Дерево, розпис.

Нижньонадніпрянська весільна скриня має чотири зображення мандали, які, мов веселка, обрамлюють її.

Слід помітити, що на деяких скринях одну і ту ж орнаментальну композицію можна було б тлумачити і як мандалу, і як *спіраль*. (Рис. 10).

Рис. 10. Спіраль на середній площині чола скрині. Катеринославщина.
Здогадно, поч. XX ст. Дерево, розпис.

Спіраль – складний символ, що використовується з часів палеоліту. Це, перш за все, “символ великої творчої (життєвої) сили як на рівні космосу, так і на рівні мікрокосму” [11, с.183]. “Спіраль, що поєднує в собі форму кола і імпульс руху, є також символом часу, циклічних ритмів, зміни сезонів року, народження і смерті, фаз “старіння” і “зростання” Місяця, а також самого Сонця” [11, с.183-184].

“Спіралі – вихори асоціюються з прядінням і тканням павутини життя і завіси Богині-Матері, розпорядника доль і ткалі завіси ілюзій” [11, с.184].

Отже, аналіз архетипових проєкцій у розписах весільних скринь Нижньої Наддніпрянщини дозволяє зробити висновок про первинні духовні підстави цього виду декоративного мистецтва. Його мова звучить для нас з глибин колективного позасвідомого і як джерело локальної історії, і як незаперечне утвердження духовного начала в людині.

Джерела та література

1. *Бойко Я.В.* Міграція селянства на південь України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб.наук.пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – 284 с. – С.202–209.
2. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. – Львів, 2000. – 400 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. 11. – Оп. 1. – Д. 475.- Л. 67.
4. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Д. 1344.–Л. 8-11.
5. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ: Грані, 2006. – 596 с.
6. *Кримський С.Б.* Специфіка українського барокко // Культура народів Причорномор'я. – 1997. – № 1. – С.48–54.
7. *Пелипенко А.А.* Архетип.// Культурологія. Енциклопедія. В 2-х т. Т.1/ Гл. редактор и автор проєкта С.Я.Левит. – М., 2007. – 1392 с. – С. 124–125.
8. *Пелипенко А.А., Яковенко И.Г.* Культура как система. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 376 с.
9. Перечень всѣх наградъ, присужденныхъ Распорядительнымъ Комитетомъ за экспонаты выставленные на Южно-Русской Областной, сельскохозяйственной, промышленной и кустарной Выставкѣ въ г. Екатеринославѣ въ 1910 году // Календарь-Ежегодникъ “Приднѣпровье”. – 1911. – С. 175–208.
10. *Пуларія Т.В.* Архетипові образи в декоративних розписах Нижньої Наддніпрянщини XIX – поч. ХХІ ст. у контексті сучасних духовних шувань // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 155.– С.98–104.

11. Энциклопедия символов / сост. В.М.Рошаль. – М.-СПб., 2007. – 1007, [1] с.: ил.

12. Юнг К.Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству (перевод В.Бибихина) // Юнг К.Г. Собрание сочинений: В 19 т. Т. 15. Феномен Духа в искусстве и науке. / Пер. с нем. – М., 1992. – 320 с. – С. 93 – 120.

13. Юнг К.Г. Поздние мысли (перевод А.Темчина) // Юнг К.Г. Собрание сочинений: В 19 т. Т. 15. Феномен Духа в искусстве и науке. / Пер. с нем. – М., 1992. – 320 с.

14. Юр М.В. Розписи українських весільних скринь сер. XIX – початку XX ст. (типологія, іконографія, художні особливості). – Дис. на... к-та мистецт-ва. Рукопис. НАН Укр., Ін-т мис-ва, фол-ки та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 1998. – 194 с.

15. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Альбом фотогр. з географічно-іст. нарисом // Д.І.Яворницький. – Х.: ДВУ, 1928. –76 с.

Тетяна Пуларія (Сімферополь, Україна) Весільні скрині Нижньої Наддніпряниці як джерело локальної історії

У статті розглянуто побутування весільних скринь Нижньої Наддніпряниці початку XX ст. як сакральних предметів матеріальної культури, здійснено аналіз архетипових проєкцій у розписах вперше досліджуваних скринь.

Ключові слова: архетип, духовність, декоративний розпис, жіноче та чоловіче начало, колективне позасвідоме, орнамент, символ

Татьяна Пулария (Симферополь, Украина) Свадебные лари Нижнего Надднепровья как источник локальной истории

В статье рассмотрено бытование свадебных ларей Нижнего Надднепровья начала XX в. как сакральных предметов материальной культуры, осуществлен анализ архетипных проекций в росписях впервые исследуемых ларей.

Ключевые слова: архетип, духовность, декоративная роспись, женское и мужское начало, коллективное бессознательное, орнамент, символ

Tetyana Pulariya (Sipferopol, Ukraine) The wedding chests of lower Naddnipyrianshchina region as a source of local history

The article deals with the life of the early 20th c. Lower Naddnipyrianshchina region wedding chests as the spiritual articles of material culture; the analysis of archetype projections in the paintings of the firstly explored chests is carried out.

Key words: archetype, spirituality, decorative painting, woman`s and man`s beginning, collective unconscious, decorative pattern, symbol

Олександр СЛІСАРЕНКО
(Дніпропетровськ, Україна)

**Особисті спогади
жертв голодомору –
специфіка джерела**

Вивчення подій в Україні 1932–1933 рр. до початку 1990-х рр. було під прямою забороною, а в останні 18-20 років здійснюється в умовах достатньо серйозного опору частини науковців старшого та й середнього покоління. Надзвичайно гостро стоїть насамперед питання джерел. Якість джерельної бази визначає якість і всебічність вивчення подій. Особливо очевидно це стосується подій голодомору 1932–1933 рр. Голод в Радянській Росії 1921–1922 рр. незрівнянно краще вивчено завдяки різноманітності введених до наукового обігу джерел. Збереглися навіть численні кіно- та фотоматеріали, які здебільшого й використовуються для ілюстрації подій більш пізнього часу. Очевидно, автентичні кіноматеріали 1933 р. або відсутні взагалі, або сьогоднішнього дня недоступні через архівну політику.

Зрозуміло, найважливіші державно-політичні документи залишаються за межами України, сподіватися на їх доступність та якісне збереження важко. Державні архіви України берігають переважно другорядні документальні джерела. Робота над ними дуже важлива, однак вимагає врахування цілого ряду міркувань. Насамперед, це документи, що виходили від офіційних державних чи партійних органів, а це робить дуже великою ймовірність їх фальсифікації як тими працівниками, хто їх складав, так і вищестоящими органами влади. Отже, факти, зафіксовані даним джерелом, вимагають ретельної перевірки та підтвердження. Для цього слід залучити незалежні документальні джерела чи інші свідчення. Нерадянських джерел з 1932–1933 рр. або немає, або ж вони мають відверто замовлений, підконтрольний Кремлю характер, як це сталося зі свідченнями американського журналіста Ф. Дюрранді.

Фактично, поза контролем влади залишались лише особисті спогади учасників подій 1932–1933 рр. Саме вони й складають одне з найважливіших джерел як наукових, так і кінодокументальних досліджень останнього десятиліття.

Саме це джерело автор спробує проаналізувати з точки зору повноти та якості джерела. Умовно їх можна поділити на свідчення письмового та усного характеру. До останніх свідчень автор включити й зібраний аудіо- та відеоматеріал. Принципова відмінність від письмового джерела полягає в одномоментності запису (відеоматеріал – максимум кілька десятків хвилин, аудіоматеріали – дещо більше, але теж одномоментно, протягом одного, максимум двох, сеансів запису). Більшість таких матеріалів збираються журналістами, яких цікавить не стільки фактологічна, скільки емоційна складова спогадів.

Письмові спогади переважно формуються протягом тривалого часу, можлива неодноразова їх редакція, уточнення, доповнення. Все це дозволяє вважати їх більш адекватним і глибоким джерелом.

Суттєвою рисою утворення такого джерела, як спогади очевидців є час їх фіксації. Зрозуміло, що вони формувалися через дуже тривалий проміжок часу: усні свідчення зафіксовано через 60-65 років після подій голодомору, письмові могли бути складені дещо раніше, але переважно в цей же час. Отже, носіями цих спогадів могли виступати літні люди, що пережили голодомор в дуже молодому віці (людська психіка фіксує в пам'яті події, починаючи з віку 3-4 роки), всі ці люди народилися в 1920-ті роки і мали на момент формування спогадів вік понад 60 років, а певніше - під 70 і більше.

Типовою рисою таких спогадів є також фрагментарність. Оскільки більшість учасників подій пережило їх школярами, вони могли запам'ятати події лише у їх рідній місцевості та найближчій околиці. В абсолютній більшості вони стосуються власного селища, можливо району, зрідка – області. Мешканці міст могли акумулювати ширшу картину спогадів, однак слід враховувати, що міста порівняно мало страждали від голоду, головний тягар трагедії винесло село.

Такі тези автором сформульовано на основі вивчення спогадів свого батька. Слісаренко Микола Васильович народився в січні 1926 р. в районному центрі Дніпропетровській області селі Солоному в селянській родині. Восени 1932 р., коли розпочався голод відповідно мав майже 7 років і відвідував перший клас сільської школи. Родина мала ще трьох дітей, однак його молодші брати, 1929 та 1931 рр. народження,

подій голоду не пам'ятають, старша ж сестра, 1924 року народження через низьку освіту письмових спогадів не залишила, в усних же розмовах пригадувала події 1933 р. фрагментарно, плутаючи з голодом 1946–1947 рр., який пережила в більш свідомому віці. Мій же батько отримав вищу технічну освіту в 1950-х рр. і після виходу на пенсію у 1988 р. почав складати письмові спогади протягом останніх восьми років життя (помер у віці 70 років). Спогади про події 1932–1933 рр. було записано в значному об'ємі (зошит у 96 сторінок) з детальним викладенням окремих епізодів, а в інших зошитах (спогади було доведено до 1945 р.) вставлені ще кілька невеликих фрагментів, пов'язаних з біографіями односельчан чи товаришів дитинства. Життєвий досвід й відносно високий рівень освіти наклали відбиток на усвідомлення подій 1932–1933 рр., тому в спогадах зустрічаються роздуми аналітичного характеру як щодо причин голоду, так і щодо реакції населення на події. Все ж найбільше цінність спогадів полягає в накопиченні детального фактологічного матеріалу стосовно подій у Солоному та деяких найближчих хуторах, зокрема вимерлому хуторі Гончарка. Факти носять переважно особистісний характер, адже дорослі практично не ділилися якимись своїми враженнями з дітьми як з міркувань обережності, так і дитячого віку.

Спогади писались для сімейного вжитку приблизно 1989–1990 рр. і не призначались для публікації (іншим членам родини стали доступні лише після смерті Миколи Васильовича), тому складені в достатньо відвертій формі без огляду на зовнішню політичну цензуру. Надзвичайно показовим є те, що попри глибокий український патріотизм вони написані російською мовою з вкрапленням місцевої діалектної говірки, що надає певного колориту та своєрідної літературної форми. Однак навіть наявність фахової підготовки історика на сьогодні не дозволяє нам виконати усі етапи археографічного опрацювання зазначеного джерела, які ускладнені багатьма об'єктивними та суб'єктивними факторами.

Повертаючись від конкретного прикладу до попередніх тез, підкреслимо, що пошук та введення в науковий обіг таких спогадів, а особливо щоденникових записів очевидців може мати суттєве значення в у комплексному вивченні голодомору 1932–1933 рр., а особливо при перехресній перевірці офіційних джерел того часу. Одночасно, праця з таким видом джерел вимагає обов'язкового врахування таких факторів: час формування особистих спогадів, особистий статус їх автора (освітній, професійний рівень, місце проживання, соціальний досвід),

а також політичні вподобання, усвідомлення того, що голодомор став сильною психофізичною травмою для його очевидців.

Олександр Слісаренко (*Дніпропетровськ, Україна*) **Особисті спогади жертв голодомору – специфіка джерела**

Автор запропонованого матеріалу аналізує як історичне джерело особисті спогади жертв голодомору, як формально-наукової, так і якісної складової.

Ключові слова: спогади, історичне джерело, голодомор

Александр Слисаренко (*Днепропетровск, Украина*) **Личные воспоминания жертв голодомора – специфика источника**

Автор данного материала анализирует как исторический источник личные воспоминания жертв голода 1932–1933 гг., как формально-научной, так и качественной составляющих.

Ключевые слова: воспоминания, исторический источник, голодомор

Alexander Slisarenko (*Dnepropetrovsk, Ukraine*) **Personal memories of the victims of famine – specificity of the source**

The author analyses the reminiscence of famine victims as historical sources from the formal scientific point of view.

Key words: memories, historical source, famine

Валерій СТАРКОВ
(Київ, Україна)

**В які ігри грали герої
“Енеїди” Івана Котляревського
(до джерел відображення ігрової
культури українців)**

Народні ігри й розваги та ігрові елементи громадського та родинного побуту були і залишаються невід’ємною складовою традиційної культури українського народу, але їх вивчення практично не відбувалось. Почасти це було обумовлено підходом до культурних явищ, особливо характерним на ранніх етапах збирання фольклорно-етнографічного матеріалу, за яким складні явища уявлялись як нерозривне ціле, й ігрова складова народної культури не розглядалась як об’єкт вивчення. З іншого боку, при висвітленні народної культури кінця XVIII і значної частини XIX ст., в джерельному аспекті цього процесу домінував фольклоризм, тобто записи пісенного фольклору превальювали над відображенням народних звичаїв та обрядів, у яких значною була ігрова складова. Про це говорив видатний український етнолог Федір Вовк, що у нас записів пісень – хоч греблю гати, а обрядів і звичаїв – обмаль і зазначав, що “вследствие одностороннего понимания задач и содержания этнографии, в деятельности украинских этнографов преобладало до самого последнего времени увлечение лингвистикой и произведениями устной народной словесности (фольклором), в ущерб изучению так. наз. материального быта” [3, с. 455–456].

Процес дослідження в царині української ігрової культури налічує вже понад двісті років але, як не дивно, перший перелік українських народних ігор ми знаходимо у літературному творі Івана Котляревського – “Енеїди”, задовго до перших “ігрових” етнографічних описів [24]. Залишаючи жанровий та інші літературні аспекти твору, яким присвячені окремі праці [2; 20; 30; 51; 54; 56], поза увагою, зосередимось на конкретних згадках автором реалій тогочасної ігрової культури:

Вже на початку поеми І. Котляревський в одній з метафор згадує гру “*в свинки*”:

Йон, мов в свинки, грають їм [24, с. 39].

І надалі автор неодноразово згадує народні ігри та розваги:

Дідона вигадала грище,
Еней щоб веселіший був,
І щоб вертівся з нею ближче,
І лиха щоб свого забув:
Собі очиці зав'язала
І у *панаса* грати стала
Енея тільки б уловить;...
Тут всяку всячину іграли,
Хто як і в віщо захотів,
Тут інші *журавля* скакали,
А хто од дудочки потів,
І в *хрещика*, і в *горюдуба*,
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в *джгута*;
В хлюста, в *пари*, в *візка* іграли
І *дамки* по столу совали;
Чорт мав порожнього кута.

Таким чином, вже в перших частинах “Енеїди”, які датуються кінцем XVIII ст., згадані дитячі та молодіжні ігри (“у панаса”, “в хрещика”, “в горюдуба” тощо) [24, с. 44], а також настільні ігри для дорослих (у “дамки”, різні картярські ігри – “в джгута”, “в хлюста”, “в пари”, “в візка”) [24, с. 44].

В третій частині поеми згадані ігри молоді на вечорницях (“у ворона”, “в тісної баби” тощо) та дівочі гадання на суджених:

Тоді-то в пеклі вечорниці
Лучились, бачиш, як на те,
Були дівки та молодіці
І там робити не пусте:
У ворона собі іграли,
Весільних пісеньок співали,
Співали тут і колядок;
Палили клоччя, ворожили,
По спині лещатами били,
Загадовали загадок.
Тут заплітали джерегелі,
Дрібушечки на головах;

Скакали по полу вегері,
В тісної баби по лавках;
А в комин суджених питали,
У хатніх вікон підслухали,
Ходили в північ по пустках,
До свічки ложечки палили,
Щетину із свині шмалили
Або жмурились по кутках [24, с. 100–101].

Окремий фрагмент “Енеїди” присвячений картярським іграм, в якому навіть вдруге згадуються деякі ігри:

Які ж були до карт охочі,
То не сиділи дурно тут;
Гуляли часто до півночі
В ніска, в пари, у лави, в джгут,
У памфіля, в візка і в кена,
Кому ж із них була дотепа,
То в гроші грали **в сім листів** [24, с. 71]

В п’ятій частині поеми є згадка про гру “**в паці**”:

А доки **в паці** будеш граги? [24, с. 142],

а в шостій – про гру “**в ката і мишку**”:

Юнона **в котика** з ним грала,
А **в мишки** так залескотала,
Що аж Юпітер задрімав [24, с. 184].

Окрім цих фрагментів, які висвітлюють різноманітні “ігрові” аспекти діяльності героїв поеми привертає увагу розлогий опис бійцівського **кулачного бою** двох героїв поеми [24, с. 56–61]. В тексті наведені ігри крашанками:

А **в кітьки** крашанками грали,
Не візьмеш даром сухаря [24, с. 107],

запальні танці:

Бандура горлиці бриньчала,
Сопілка зуба затинала,
А дудка грала по балках;
Санжарівки на скрипці грали,

Кругом дівчата танцювали
В дрібушках, в чоботах, в свитках...
Еней і сам так розходився...
Вистрибовавши гоцака [24, с. 42].

Згадуються українські танці: “горлиця”, “дудочка”, “журавель”, “метелиця”, “санжарівка”; угорський – “вегері”; циганський – “халяндра”.

Зазначені фрагменти вміщені в перших чотирьох (із шести, загалом) частин поеми, надрукованих 1809 р. самим І. Котляревським. Більш того, майже всі “ігрові” згадки належать до перших трьох частин, які вперше були надруковані ще 1798 р. [12], а найдавніший з відомих рукописних списків поеми (перші дві частини), відомий як “болховітнівський”, датований 1794 роком! Він був виявлений серед паперів київського митрополита Євгенія Болховітінова і містив перший варіант першої і третьої частин поеми із заголовком на титулі “Перецыганенная Энеида с русского языка на малороссийский 1794 года октября 11 дня” [26, с. 289].

У поемі виписана тогочасна українська дійсність і поряд з реаліями ігрової культури, які нас цікавлять, в ній з етнографічною точністю зображено багато інших явищ народної культури. Вже сучасниками Івана Котляревського “Енеїда” сприймалась як своєрідна енциклопедія народного побуту. Виникає логічне питання: звідки ж такі широкі знання про різні сторони народного життя у двадцятип’ятирічного автора поеми? Для відповіді розглянемо подальшу бібліографію “ігрових” згадок І. Котляревського у XIX–XX століттях.

“Панас”. Рухлива дитяча, підліткова та молодіжна гра. Основна дія – пошук ведучим (“Панасом”) із заплученими очима інших гравців в обмеженому просторі. Детальний опис гри знаходимо у Олександра Терещенка (“Быт русского народа”, 1848 р.): *“В Малороссии Панас, – тоже самое что Афанасий (у росіян – В.С.), – отводится к дверям с завязанными глазами. Панас получает удары, с приговором: Панас, Панас не ходи по нас; Панас, узнай нас, Панас, лови нас. Он бросается ловить...”* [50, с. 31]. Петро Іванов (“Игры крестьянских детей...”, 1889 р.) так описував гру: *“Игра в “панаса” тождественна с игрою в “жмурки”, потому что как в первой, так и во второй избранное по жребью лицо с завязанными платком глазами ловит других и, поймавши, развязывает себе и завязывает пойманному глаза, который в свою очередь поступает также”* [15, с. 52]. Головна відмінність

“панаса” від “жмурок” полягає в тому, що перша грається в замкненому просторі: у домі, сараї, клуні, тоді як друга – на відкритому просторі. Далі йдеться про локальні відмінності гри по Куп’янському повіту [15, с. 52–53]. Описи про гру знаходимо у А. Свидницького (1861 р.) [42, с. 37–39], який розповідає про “надвірні жмурки” та “хатні жмурки” (“Панас”), М. Номиса (1861 р.) (“Ціці-баба”) [32, с. 36], П. Чубинського (1877 р.) (“Ціці-баба”, або “Куці-баба”) [52, т. 4, с. 49–51], С. Ісаєвича (1887 р.) (“Куца баба”, або “Ці-ці баба”) [19, с. 481]. Два останні описи розрізняються тим, що у С. Ісаєвича він стислий, а у П. Чубинського – розлогий з драматично-словесним додатком. Згадана гра у В. Милорадовича (1897 р.) [29, с. 55] (“Куці-баба”), а також у П. П. (“Некоторые детские игры в Маяках...”, 1902 р.) [39, с. 407] (“Цюци-баба” (“сліпа баба”), “жмурки”) і М. Русова (запис 1901 р.) (“Циби-баба” (“чичи-баба”), “Панас”) [41, с. 196]. У праці під редакцією В. Іванова (“Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии”, 1898 р.): грають в “панаса”, “если есть у кого свободная комната” [13, с. 367, 526, 633].

Борис Грінченко в своєму “Словарі української мови” на гасло “баба” як одне із значень зазначив: “Кіці (куці, куца, ціці)-баба. *Игра в жмурки вообще, а в частности тот из играющих, который, с завязанными глазами, должен ловить других*” [6, т. 1, с. 12].

У ХХ ст. кількість джерельних публікацій народних ігор і розваг значно скоротилась, а окремі антології ігор, які виходили протягом століття [16; 17; 25; 9], містили матеріал майже виключно з джерел ХІХ ст., про що відверто говорили ще укладачі видання 1985 р.: “В 1933 г. вышел капитальный труд “Игры народов СССР”, в котором помещено 336 игр Украины, но почти исключительно в дореволюционных записях. В последующие годы новых специальных исследований народных игр не проводилось” [17, с. 104]. Гра “Панас” згадується в цих антологіях. У виданні 1933 року вона наведена в скорочених варіантах, або лише у бібліографічних згадках описів О. Терещенка, П. Чубинського, С. Ісаєвича, П. Іванова, В. Іванова [16, с. 391–393]. В осучасненому і дуже скороченому (наведено 28 “українських” ігор) виданні “Ігор народів СРСР” 1985 року знайшлося місце лише командному аналогу “Панаса” – “Командним схованкам”, прототип якої записав Є. Покровський у вісімдесятих роках ХІХ ст. в Херсонській губернії під назвою “Малоросійські схованки” [36, с. 115]. Українські видання 1990-х рр. коротко згадують “Панаса” як з поси-

ланнями на джерела (Г. Довженок, “Панас”, 1990 р. [25, с. 62]), так і без (“Дзига”, “Панас, Панас! Не лови нас!”, 1999 р. [9, с. 396]).

Слід сказати, що ім’я “Панас” стало загальним терміном і увійшло в словники як назва дитячої гри. Причому і в “Словарі української мови” Бориса Грінченка (1909 р.) (*Панас, Игра в жмурки*) [6, т. 3, с. 91], і в багатотомному академічному “Словнику української мови” (*Грати в панаса – брати участь у грі, в якій хто-небудь один із зав’язаними очима ловить інших*) [45, т. 6, с. 42] посилання робилось саме на відповідний, наведений нами вище, рядок “Енеїди” Івана Котляревського!

“**У свинки**”. Микола Гоголь (друга половина 20-х років XIX ст.) так описує цю гру: “*На утрямбованій і твердій землі стають у коло; кожний перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, що перебуває за колом, гонить теж палицею м’яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м’яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожний повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свиню (гонить м’яч), заволодіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто тавив, – буде замість нього гонити м’яч*” [4, с. 512]. Гра доволі популярна і гралася переважно хлопчиками на вигонах, пасовиськах, галявинах. Основна ігрова дія гравця – загнати дерев’яну кулю палицею в лунку через супротив інших гравців. Гра згадана П. Чубинським (1877 р., “свиня”) [52, с. 44], докладно описана П. Івановим (1889 р., “свинка”, декілька варіантів) [15, с. 13–16], неодноразово згадана у В. Іванова, в т.ч. і “зимові” варіанти на льоду (“свинка”, “у свинки”, 1898 р.) [13, с. 19, 526, 616, 798, 848, 909, 927, 936, 968.]. Антології XX ст. широко висвітлюють гру [16, с. 93–95].

“**Хрецик**”. Докладний опис гри подав П. Іванов: “*Желающие участвовать в игре “круглый хрецик” [...] затем две пары становятся одна против другой на расстоянии шагов 20-ти и приглашают третью пару, называемую “робы”, стать посередине. Противостоящие в крайних парах стараются сбежаться в новые пары, обегая для этого среднюю пару “робы”. Каждый из средней пары ловит бегущих с его стороны. Когда один из средней пары поймает, то товарищ его спешит подбежать к нему и взяться за него прежде, чем это успеет сделать товарищ пойманного, который тоже бежит к пойманному. Тогда “робы” становятся на место пойманной пары, а пойманные становятся на серед-*

ину – “робами”. *Но если товарищ пойманного успеет подбежать к нему прежде, чем товарищ “роба”, то “робами” остается прежняя пара*” (1889 р.) [15, с. 55–56]. Там само П. Иванов описав інший варіант гри – “Медовий хрещик” або “Гроби”, який несуттєво відрізняється від попереднього [15, с. 55]. В інших місцевостях України П. Чубинський (1872 р.) зафіксував практично такі ж ігри, лише з локальними відмінностями, – “Хрещик” (с. Полонне, Новоградволинського повіту) [52, т. 3, с. 82] та “Гроби” (м. Бориспіль, Переяславського повіту) [52, т. 3, с. 89].

Публікувати описи гри почали в сорокових роках ХІХ ст. К. Семеновський (1843 р.), після детального опису деяких ігор, лише згадає назву гри: *“Кроме описанных нами игр существуют и многие другие: хрещик, гуси, довга лоза, гори-дуб...”* [43, с. 15]. 1844 р. про гру “у хрещика”, навівши її короткий опис, писав А. Дмитрюков з Судженського повіту Курської губернії, заселеного як українцями, так і росіянами [10, с. 50]. Згадав про гру Де ля Фліз в російському варіанті своїх “Етнографічних описів...” (1854) [8, с. 76]. М. Маркевич згадає “хрещик” в описі народних обрядів і повір’їв: *“Здесь то (У Великдень, який у 1850-му році припав на 23 квітня – В.С.) начинаются катанья крашанок по лубку, игра на вбитки, игра в пацы, в хрещика, в перепелочку, хороводы, танцы, дер-дер и проч.”* [27, с. 6], тобто хрещика він відніс до весняних ігор, але в спеціальному розділі своєї праці “Ігри” [27, с. 70–77] він її не згадав. Якщо притримуватись хронології, то про гру потім писали П. Чубинський (1872 р.), Й. Мошинська (1881 р.) [59, с. 87] П. Иванов (1889 р.). В. Милорадович зазначав (1897 р.), що цю гру в Лубенському повіті (“Хрещик” або “Р’б”) грають так само як описано у П. Чубинського та П. Иванова, лише з іншим приспівом [29, с. 55] і, нарешті, описаний “хрещик” з Чернігівщини у Ф. Коломийченка (1918 р.) [23, с. 133].

В антологіях ХХ ст. гра “хрещик”, або її аналоги згадуються в антології 1933 р. [16, с. 386–387] та у збірці, підготовленій Г. Довженок [25, с. 56]. Слід зазначити, що як в традиційному, так і сучасному ігровому побуті існувало та існує багато споріднених ігор й іноді їх дуже непросто розрізнити, тому об’єктивно не існує усталеної, прийнятної для всіх класифікації як цієї групи ігор, так і всього ігрового корпусу.

Наскільки складною є ця проблема можна зрозуміти з опису П. Иванова гри “Горелки” (“хрещик”), який ми не наводимо, але зазначимо складне взаємопроникнення елементів різних ігор, в

даному випадку “горелок”, “хрещика” та “горюдуба”, що ілюструє останній абзац згаданого опису: *“Игра в “горелки” у взрослых парней носит большею частию название игры в “горю дуба”, а у взрослых девок и у хуторских девочек игры в “хрещика”, название же “горелки” известно в тех селениях, где есть школы”* [15, с. 55]. Додамо, що ці ігри мають варіанти, з іншими назвами, хоча основна дія залишається незмінною – зловити іншого учасника гри. Гра, представлена, як “Хрещик” в останній згаданій нами збірці, підготовленої Г. Довженок, з посиланням на П. Іванова є переказом варіанту гри “У горю-дуба”, про яку йдеться нижче, наведений в збірці 1933 р. [16, с. 384] з перекрученими бібліографічними посилками.

“У горюдуба”. Опис гри наведемо з праці П. Чубинського (1872 р.): *“Становляться хлопці й дівчата по парі, а одно спереду, да й каже “Горю, горю пень!” Перша пара пита его: Чого ти горши? “Красной пані хочу” одвича передній. А якої? “Тебе молодой”, скаже і біжить уперед, а та пара, що питала его, теж і собі біжить і потрапляють так, щоб той, що горів – не піймав; як що піймає кого із пари, то становиться з ним останнею парою, а як не пійма, то становиться спереду і уп’ять ловить. Так гуляють довго, поки усі пари не перебігають. За всякою парою, що одрізняться од своєї пари, або не пійма, становиться на перед і повинен ловити”* [52, т. 3, с. 101]. Як бачимо єдиною суттєвою розбіжністю між “хрещиком” та “горюдубом”, не враховуючі місцевих локальних особливостей, є те, що в першому випадку ловить пара (“роби”), а у другому – один гравець. Нагадаємо, що ще К. Сементовський розрізняв ці ігри як окремі (1843 р.) [43, с. 15]. О. Потебня в своїй праці, присвяченій поясненню українських ігрових пісень-веснянок, розглянув і гру “у горюдуба” [37, с. 123–126].

У словниках української мови назви обох вищезгаданих ігор залишили однаковий слід. У Б. Грінченка, наприклад, вони зазначені як “Род игры” з посиланням на збірки М. Маркевича, П. Чубинського, П. Іванова [6, т. 4, с. 414; т. 1, с. 317].

“У тісної баби”. Зазначимо, що описи гри з’явилися наприкінці ХІХ ст. Опис у С. Ісаєвича такий (1887 р.): *“Это более школьная забава и состоит в том, что сидящие по краям скамьи школяры, перемигнувшись между собою, вдруг с обоих концов начинают теснить товарищю к середине скамьи, при чем каждый старается ногами упереться во что-нибудь неподвижное, как стена или соседняя скамья. Застигнутые врасплох товарищи сдавливаются*

до того, що неможливо ні встати, ні пошевелитися, а іногда и дышать даже трудно” [19, с. 480–481]. У В. Милорадовича (1897 р.) – це “нажимание друг друга на скамейке” [29, с. 55]. П. П. наприкінці своєї праці лише згадає гру “тісна баба”, не наводячи її опис (1902 р.) [39, с. 407]. Б. Грінченко у своєму “Словарі”, посилаючись на С. Ісаєвича, підсумував: “Тісна баба, кісна баба. Преимущественно детская игра, которой сидящие на краях скамьи начинают теснить внутри сидящих к середине ее, т.е. те оказываются как бы в тисках” [6, т. 1, с. 12]. Укладачі “Дзиги” під цією назвою розмістили зовсім іншу гру – парубочу силову динамічну розвагу в “кучу малу” [9, с. 209].

“В джгута”. Наведемо опис гри з праці П. Іванова (1889 р.): “Один из играющих [...] жутовщик сплетает из платка жгут, остальные [...] становятся кругом ямки, в которую ставят свои палки, держась каждый за свою и стоя смирно не оглядываясь. Жутовщик, ходя вокруг стоящих, говорит [...] и старается незаметно бросить под кого-нибудь [...] жгут; сам же продолжает свой обход [...]. Когда он подойдет к брошенному жгуту, то берет его и бьет по плечам того, за которым он лежал и тот, оставляя палку в ямке, бежит кругом товарищей на свое место, которое он уступает жутовщику. Если [игрок] увидит брошенный сзади его жгут, то, схватив его, гонится за жутовщиком и бьет его жгутом, пока он не добежит до оставленного места” [15, с. 42]. Гра має багато варіантів, що і відзначено укладачами збірки 1933 р., де в розділі “Жгут” згадані подібні ігри, поширені в колишній Російській імперії, зокрема – в Україні [16, с. 540–544]. У того ж П. Іванова описана гра має ще один варіант і належить до групи ігор під назвою “Ігри з джгутом” [15, 42–43]. Основна ігрова дія цих ігор – відгадування або ведучим, або гравцями, що сидять (стоять) в колі, де знаходиться джгут (або інша річ, яка виконує роль джгута). В багатьох варіантах присутні бігові вправи з покаранням того, хто не вгадав, або не побачив вчасно джгута у вигляді лущовання тим же джгутом.

Ця гра без опису згадана М. Маркевичем (1860 р.) [27, с. 76]. Варіанти гри “в джгута”, досить різноманітні, зафіксовані О. Терещенком (1848 р.) [50, с. 84–86], П. Чубинським (1872 р., переповідається варіант О. Терещенка [52, т. 3, с. 96], а також 1877 р., варіант М. Маркевича гри “дер-дер” [52, т. 4, с. 40]), Є. Покровським (Чернігівщина, 1895 р.) (“в коша”) [36, с. 214, 216], Є. Гаврилеєм (Чернігівщина, 1897 р.) (“в коша”, замість джгута – різка)

[46, с. 356], В. Івановим (Слобожанщина, 1898 р.) (“в жута”) [13, с. 281], М. Русовим (Полтавщина, 1901 р.) (“джгут”) [41, с. 203–204].

“У ворона” Надзвичайно популярна і поширена дитячо-юнацька гра. Докладний опис гри і з драматичним, і зі спортивним елементом знаходимо майже у всіх дослідників народних ігор (у деяких – лише згадку), починаючи з К. Сементовського (1843 р.) [43, с. 13–15], який відзначав, що *“Ворон принадлежит к особенно любимым играм сельской молодежи в Малороссии: в ней равно участвуют девки и парни”*. Дуже стисло про гру сказав Б. Грінченко: *“Детская игра, в которой ворон хватает детей, а мать защищает их и пр.”* [6, т. 1, с. 255]. Про гру (яка не змінюючи суті, мала багато варіантів та, іноді, інші назви) писали Л. Голембйовський (1831) [57, с. 69–70], О. Терещенко (1848 р.) [50, с. 15–18], Де ля Фліз (“ворон і гуси”) (1854 р.) [8, с. 76], М. Маркевич (“ворон”)(1860 р.) [27, с. 71–72], П. Чубинський (“ворон”) (1872) [52, т. 3, с. 73–77], С. Ісаєвич (“ворон”, “гуси”) (1887 р.) [19, с. 482–484], П. Іванов (“ворон” (“коршун”), “гуси”)(1889 р.) [15, с. 56–59], Ікс (“kruk”) (1889 р.) [58, с. 62], В. Милорадович (“ворон”) (1897 р.) [29, с. 57], В. Іванов (“ворон”) (1898 р.) [13, с. 279–280, 483–484], М. Русов (“ворон”, “гуси”) (1901 р.) [41, с. 200–201], П. П. (“ворон”, “гуси”) (1902 р.) [39, с. 407], Н. Заглада (“у ворони”) (1929 р.) [14, с. 123]. О. Потебня розглянув гру “у ворону-сороку” як рудимент деяких обрядів і повір’їв (1865 р.) [38, с. 94–99]. Збірки ХХ ст. достатньо висвітлюють цю гру, використовуючи як попередні публікації [16, с. 42–59], а також архівні матеріали Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України [25, с. 28–34, 36–37]. Єдина недоречність стосовно гри, як на нас: І. Котляревський “приписав” гру до вечорниць, які, як відомо, відбувались, з настанням холодної пори року, в обмеженому помешканні, а гра “у ворона” потребувала доволі широкого простору для великої групи гравців.

“В паці”. С. Ісаєвич так описав гру: *“Пацы – те же великорусские бабки. Игра ведется на косточках свиных ног и процесс игры весь тот же, только название косточек местное, от слова паця, употребляемого для названия маленьких поросят”* [19, с. 478]. Опис великоруських “бабок” знаходимо у О. Терещенка (1848): *“...приготавливаются из подкопытной кости [...]. Сначала обваривают в горячей воде и потом выбирают самую большую и тяжелую кость для битки, которую наливают свинцом. Каждый игрок*

становит несколько пар своих бабок, на ровном месте в один ряд; стоящие попарно бабки называются гнездом, а все гнездо коном. Кому начинать бить, бросают из кона битки; чей упадет дальше, тому начинать. Сбивший несколько гнезд получает все себе; не попавший теряет свой выигрыш” [50, с. 60]. Гра має багато варіантів: у того ж О. Терещенка [50, с. 60–62], П. Іванова (1889 р.) (“ладыжки”, “бабки”, “сашки”) [15, с. 40–41], Є. Покровського (“бабки”) (1895 р.) [36, с. 318–341], В. Іванова (“ладыжки”) (1898 р.) [13, с. 540]. М. Сумцов присвятив грі (“паці”) невелике дослідження (1889 р.) [48].

“В кітьки”. Великодню обрядовість важко уявити без ігор крашанками, які граються саме на Великодніх святах. А. Метлинський зазначав, що “в страстную неделю [...] крашанки употребляются мальчиками для особенной игры, которая называется навбитки: крашанки бьют одну о другую, и разбитая достается тому, чья уцелела” (1843 р.) [28, с. 72]. Інша великодня гра з крашанками – “навкотки”: “делают из лубка желобок и приставив его наискось к стене, катают яйца. Иногда катают яйца просто с бугорка. Чье яйцо катаясь ударится, цокнет, о другое, тот выиграл” [15, с. 41] (П. Іванов, 1889 р.). Як зазначалось вище, обидві гри згадав М. Маркевич (1860 р.). А. Свидницький у праці “Великдень у подолян”, яку високо оцінив М. Сумцов [49, с. 5], чомусь не згадав про ігри крашанками. Про гру писали П. Чубинський (“котючка”, “навбитки”) (1877 р.) [52, т. 4, с. 43], В. Іванов (“на-вбитка”, “на-вкотка”) (1898 р.) [13, с. 268, 540–541, 936], Н. Заглада (“навбитки”) (1929 р.) [14, с. 158].

“В коті і мишку”. Дитяча гра, яка, П. Івановим відбувається так: “Назначив одного из больших мальчиков “котом”, а из меньших или девочку “мышкой”, все участвующие в игре становятся, взявшись за руки, в кружок. “Мышка” – внутри, а “кот” – вне круга. Для “кота” – только двое дверей, а для “мышки” все двери открыты. “Кот” может проскакать, гоняясь за “мышкою”, только под руками двух противоположных пар, а “мышка” свободно пропускается под руками всех играющих. Когда “кот” поймает “мышку”, тогда на смену им назначается другая из числа играющих пара” [15, с. 53–54]. Гра описана у О. Терещенка (1848 р., “селезень”) [50, с. 292], О. Дмитрюкова (1853 р., “мишка”) [11, с. 53], Є. Покровського (1895 р., “кішка і миша”) [36, с. 193–194]. Гра відображена в антологіях ХХ ст.: в “Играх народов СССР” (1933 р., розділ “кошки-мышки”) [16, с. 59–63], у збірці Г. Довже-

нок (1990 р., запис 1928 р. “кіт і миша”) [25, с. 13–14], у “Дзизи” (1999 р.) [9, с. 199–200].

Картярські ігри. Котляревський нарахував близько десятка відомих йому картярських ігор (“в хлюста”, “в пари”, “в візка”, “в ніска”, “у лави”, “в джгут”, “у памфіля”, “в кепа”, “в сім листів”). Картярські ігри склали специфічну групу ігор, яка не входила в традиційне коло ігор народних, але поступово, протягом XVIII–XIX століть завоювали певне місце в дозвіллі як заможних верств населення, дворянства, чиновництва, так і серед простого люду. О. Терещенко в своїй праці приділив увагу картярським іграм, відзначив їх поширеність серед різних верств населення та різко їх засуджував. Перераховуючи ігри середини XVII ст. в Російській імперії (“ландскнехт”, “квинтич”, “штосс”, “фараон”, “макао”, “гальбцвельф”, “гірку”, “три листки”, “в червоне та чорне”, “фаро”, “пикет” та ін), він навів і назви сучасних йому (сер. XIX ст.) ігор (“в дурня”, “свої козири”, “в ніска”, “мельник”, “мушка”, “пикет”, “тентире”, “бостон”, “гальбцвельф”, “віст”, “преферанс”, “палки”, “банк” (“фараон”)) [50, с. 125, 127]. Порівнюючи назви ігор, не звертаючись до їх суті, з назвами, які навів Котляревський, можемо відзначити їх плинність і водночас деякі назви повторюються, як побачимо, і через півтора століття (“три листки”, “банк” (“фараон”)). Спеціальні праці про карткові ігри населення України нам не відомі, але в деяких згаданих нами збірках народних ігор кінця XIX ст. цим іграм приділена певна увага. С. Ісаєвич (1887 р., Київщина) навів описи 16 карткових ігор [19, с. 463–471], 5 з яких згадані Іваном Котляревським (“хлюст”, “віз”, “ніс”, “лава”, “джгут”) (Полтавщина). В. Ястребов (1891 р., Херсонщина) навів п’ять ігор з назвами, які не згадуються ні в І. Котляревського, ні в С. Ісаєвича, хоча за змістом близьких до деяких з них (“в банки”, “в жиди”, “в піскуна”, “з підходом”, “у сжака”) [55, с. 164–166]. Натомість, В. Милорадович (1897 р., Полтавщина) писав, що назва та фігури під час гри в карти такі ж, як у С. Ісаєвича [29, с. 59]. У праці за редакцією В. Іванова (1898 р., Харківщина) згадуються ігри, зазначені як у І. Котляревського (“в візка”, “в ніска”, “в джгут”), так і у С. Ісаєвича (“у відьми”, “в дурня”, “в три листки”) і, навіть, у В. Ястребова (“банк”, “чмих”) [13, с. 281, 616], а також ігри, які не згадуються в інших авторів (“в короля”, “в свого козиря”, “у фільку”) [13, с. 281]. Взагалі на Харківщині гра в карти згадується в описах дозвілля багатьох поселень. Стосовно назви “джгут”, то скоріше за все, це назви варіантів деяких інших кар-

тярських ігор, коли тих, що програли, били по руках джгутом [11, с. 51].

Можна зробити висновок, що протягом ХІХ ст. гра в карти була поширена по всій Україні, а окремі види картярської гри носили регіональний характер. Знову зазначимо, що джерелом інформації для словників української мови Б. Грінченка та Академії Наук УРСР термінів, що визначають назви картярських ігор (“хлюст”, “віз”, “ніс”, “лава”, “джгут”, “памфіль”, “кеп”, “лист”) слугували виключно поема І. Котляревського та збірка ігор С. Ісасвича. Стосовно того, що ігри, згадані у В. Ястребова, не зазначені у Б. Грінченка, то праці першого немає серед джерел словника. Вірогідно, що додаткові знання про картярські ігри І. Котляревському додала чиновницька служба у Новоросійській канцелярії.

Дамки. Це відома гра в шашки, що неодноразово відзначено в джерелах і про що зазначав ще О. Павловський (1818 р.) [33, с. 33], а за ним – Б. Грінченко [6, т. 1, с. 357]: “Дамка = Шашка”. Про гру писав О. Терещенко: “*В шашки играют: идя в дамки, в поддавки и в волки*” (1848 р.) [50, с. 79]. Наприкінці століття в праці, редактованій В. Івановим гра “в дамки” була тотожна грі “в шашки”. Кореспонденти з місць так і писали: “*грають в шашки (дамки)*”, зазначавши, що в них грають, в порівнянні з картами, “*набагато меньше*” [13, с. 281, 798].

Іван Котляревський був освіченою людиною. Після отримання початкової освіти у місцевого дяка, 1779 р. він вступив до Катеринославської семінарії у Полтаві і навчався у її стінах до 1789 р. Семінарська освіта включала тоді добре володіння російською, латиною, а згодом і французькою мовами і знання в галузі літератури, поезики, риторики, філософії. Семінаристи набували практичних навичок перекладу та наслідування творів Вергілія, Овідія, Горація та інших давніх класиків [56, с. 6]. Біограф І. Котляревського С. Стеблін-Камінський писав: “Ще в юнацькі роки Котляревський мав пристрасть до віршів і вмів до будь-якого слова вправно добирати рими, дотепні і вдалі, за що товариші по семінарії прозвали його “римачем” [47]. Не дивно, що коли Іван Петрович вирішив в поетичній формі відобразити сучасне українське народне життя, то обрав за прототип своєї розповіді саме поему Вергілія, яка мала багато переспівів як за середньовіччя, так і в нові часи [54, с. 8].

Полишивши семінарію, І. Котляревський кілька років служив у Новоросійській канцелярії, яка розташовувалася тоді у Полтаві, прилучившись до тогочасного чиновництва. На той час вже були відомі

деякі видання про життя українців, в яких містилися етнографічні відомості про побут і вдачу людності, весільну обрядовість, свята, зокрема, В. Рубана [40], Г. Калиновського [22], М. Антоновського [1], М. Чулкова [53], М. Переверзева [34], Г. Громова [7]. До того ж, в дев'яностих роках виходили друком численні пісенні матеріали, де серед багатьох інших жанрів вміщені українські хороводні, танцювальні та інші ігрові пісні [31]. Таким чином, в неосвіченості і необізнаності з сучасною світською літературою йому не можна аж ніяк закинути. Але ж у цих вищезгаданих виданнях не було майже ніяких докладних відомостей про народні ігри та розваги! Світська книжка в ті часи була рідкістю і навряд чи могла бути джерелом знань про українські народні ігри та розваги, хоча це питання потребує додаткового дослідження.

Ми не даремно ставили поряд з “ігровими” описами і згадками різних дослідників народних ігор та розваг рік публікації, або (в декількох випадках) запису. Це дає можливість помітити, що практично всі докладні описи, згаданих Іваном Котляревським ігор, вперше з'явилися друком у сорокових роках ХІХ ст., переважно в працях К. Сементовського та О. Терещенка, тобто через п'ятдесят років (!) після першого відомого свідчення про текст “Енеїди”. Згодом, у другій половині ХІХ та на початку ХХ ст., джерельна база для вивчення народних ігор постійно зростала в численних публікаціях тогочасних дослідників української народної культури.

Відповідаючи на питання, яке ми поставили на початку (звідки ж такі широкі знання про різні сторони народного життя, в т.ч. і про народні ігри та розваги, у двадцятип'ятирічного автора поеми?), схилиємося до думки, що основним джерелом відомостей Івана Котляревського була обізнаність з тогочасною народною культурою. Опосередковано це підтверджують біографічні відомості про нього. Якщо повернутись до його постаті, то, після канцелярії, він з 1793 р. вчителював у поміщицьких родин на Полтавщині. С. Стеблін-Камінський зазначав: “У цей період свого життя *бував він на зборищах та іграх народних і сам... брав участь у них* (курсів наш – В.С.), дуже уважно вслухався в народну розмову, записував пісні й слова, вивчав мову, характер, звичаї, обряди, вірування, перекази українців, наче готуючи себе до майбутньої праці...” [47]. Отже, використовуючи насамперед власні знання народної культури, він опублікував перший перелік українських народних ігор в рамках поеми “Енеїда”. Очевидно перелік був далеко не повний, але не викликає сумніву те, що Іван Петрович був добре обізнаний з тогочасними народними іграми та розвагами. Поетика твору

не дозволяла заглиблюватись в деталі етнографічних замальовок, чи то їжа, чи одяг героїв тощо, присутні тільки назви реалій. Теж саме ми спостерігаємо відносно народних ігор, які були тільки перераховані, але детальна інформація про кожну гру в поемі відсутня, хоча автору була, поза сумнівом відома. Єдине виключення І. Котляревський зробив для опису кулачного поєдинку Дареса та Ентелла [24, с. 56–61], який дуже нагадує “навкучачки”, розповсюджені у різних народів і неодноразово згадані в українських джерелах [19, с. 485–486; 13, с. 58, 539, 573, 581, 798; 23, с. 168].

Проте, зазначимо певні неточності в “Словаре малороссийских слов, содержащихся в “Энеиде”, с русским переводом”, укладеного І. Котляревським 1827 року і який містить 1547 слів [44]. Звичайно описів ігор від “Словаря...” не слід було чекати, але “хрещик“ і ”горюдуб” названі “хороводними іграми”, а “свинка” – грою “в городки” що, навіть за критеріями першої половини ХІХ ст., не вповні відповідає дійсності. Ігри “у ворона”, “в тісної баби”, “в кітьки”, “в джгута” у “Словарі...” навіть не згадані. Лише частина картярських ігор (у памфіля, у лави, в хлюста, в пари, в кепи) згадана лише як “род карточної игри”. Все ж, праці дослідників народних ігор і розгад середини ХІХ – початку ХХ ст. доводять те, що письменник мав широкі знання в цій галузі.

Все це зайвий раз підкреслює непересічність особи Івана Петровича Котляревського, якого по праву називають одним із батьків сучасної української культури.

Джерела та література

1. Антоновский М. Историко-этнографический очерк малороссийских казаков // *Георги*. Описание всех, в Российском государстве обитающих, народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и проч. достопамятностей, соч. профессором Георгием. – Изд. 2-е. – Ч. 4. – С. 233–377.
2. Волинський К. Іван Котляревський. Життя і творчість. – К., 1969.
3. Волков Ф. (*Вовк Ф.*). Этнографические особенности украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. – Т. 2. – Пг., 1916. – С. 455–647.
4. Гоголь Н.В. Книга всякой всячины // *Гоголь Н.В. Полное собрание починений*. – Т. 9. – М., 1952. – С. 512.
5. Григорьев В.М., Григорьева Л.И., Довженок Г.В. Украина // *Игры народов СССР*. – М.: ФиС, 1985. – С. 103–116.

6. *Грінченко Б.* Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах / НАН України, Ін-т української мови. – К.: Наукова думка, 1996–1997.
7. *Громов Г.* Позорище странных и смешных обрядов при бракосочетаниях разных чужеземных и в России обитающих народов и при том нечто для холостых и женатых. – СПб., 1797. – С. 212–239.
8. *Де ля Фліз Д.П.* Альбоми. – Т. 1. – К.: ІУАД, 1996. – 254 с.
9. “Дзига”: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Укладачі *В.І. Семеренський, П.Г. Черемський.* – Харків: Друк, 1999. – 528 с.
10. *Дмитрюков А.* Еще замечания о праздниках и повериях у малороссиан // Маяк. – 1844. – Т. 13. – Кн. 25. – С. 49–55.
11. *Дмитрюков А.* Материалы для описания Курской губ. Народные игры, загадки, анекдоты и присловья жителей Суджанского уезда. Сообщил А. Дмитриуков // Курские губернские ведомости. – 1853. – № 6. – С. 51–55.
12. Энеида на малороссийский язык перелицованная *И. Котляревским.* – СПб., 1798.
13. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ. Очерки по этнографии края / Под ред. *В. Иванова.* – Харьков, 1898. – XXXII+1012 с.
14. *Заглада Ніна.* Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. – Т. 1. – К., 1929. – С. 1–180.
15. *Іванов П.* Игры крестьянских детей в Кулянском уезде. Собрал *П. Иванов* (С предисловием *Н.Ф. Сумцова*). – Харьков, 1889. – 81+II с.
16. Игры народов СССР: Сборник материалов составленный *В.Н. Всеволодским-Гернгросс, В.С. Ковалевой и Е.И. Степановой* – М.; Л.:Academia, 1933. – 564 с.
17. Игры народов СССР / Сост. *Былеева Л.В., Григорьев В.М.* – М.: ФиС, 1985. – 269 с.
18. Избранный песенник, или собрание наилучших старых и самых новейших российских песен. – М., 1795.
19. *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.
20. *Іван Петрович Котляревський.* Життя і творчість в ілюстраціях і документах.– К., 1961.
21. Игри та пісні: Весняно-літня поезія трудового року / Упорядник *О.І. Дей.* – К.: В-во АН УРСР, 1963. – 672 с.
22. *Калиновский Г.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых. – СПб, 1777. – 25 с.

23. *Коломийченко Ф.* Сільські забави в Чернігівщині // Матеріали до української етнології. – Т. 18. – Львів: Етнографічна Комісія НТШ, 1918. – С. 123–141.
24. *Котляревський Іван.* Енеїда // *Котляревський І.* Твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 36–210.
25. Лігала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник *Г.В. Довженок.* – К.: Молодь, 1990. – 160 с.
26. *Максименко М.Т.* Примітки // *Котляревський І.* Твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 288–303.
27. *Маркевич Николай.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860. – 174 с.
28. *Метлинский А.Л.* Дополнения и замечания к статье К. Семеновского “Замечания о праздниках у малороссиян”) // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXI. – Гл. III. – С. 71–74.
29. *Милорадович В.П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. – X., 1897. – 223 с.
30. *Нахлік Є.* Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпретації. Дискусійні проблеми. Спроба нового прочитання. – Львів, 1994.
31. *Новиков Н.И.* Полное новое собрание российских песен в четырех частях. – М., 1780–1781.
32. *Номис М.* Різдвянні святки. Письмо 3-е. Святий вечір // Основа. – 1861. – № 6. – С. 21–38.
33. *Павловський Ал.* Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отделивших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. – СПб., 1818. – VI + 114 с.
34. [*Переверзев Н.*] Топографическое описание Харьковского Наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятых к объяснению деяний и хронологии. – М., 1788.
35. Песенник (новый Российский) или собрание любовных, хоро-водных, пастушьих, плясовых, театральных, цыганских, Малороссийских, козацких, святочных, простонародных и в настоящую войну на поражение неприятелей и на разные другие случаи, 569 песен в трех частях. – СПб., 1791–1792.
36. *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские (в святы с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – Изд. 2-е. испр. и доп. – М., 1895. – 368 с.

37. *Потебня А.* Объяснение малорусских и сродных песен. Ч. 1. – Варшава, 1883. – 268+VII с.
38. *Потебня А.А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – М., 1865. – 310 с.
39. П. П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губернии (Материалы к изучению игры) // Киевская Старина. – 1902. – № 6–7. С. 401–407.
40. *Рубан В.* Известия (краткие географические, политические и исторические) о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, также списка духовных и светских там находящихся чинов, о числе народа и проч. – Изд. 2-е, доп. – СПб., 1777.
41. *Русов М.* Игры детей в Полтавщине // Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К.: Дуліби, 2008. – С. 190–211.
42. *Свидницький А.* Великдень у Подолян // Основа. – 1861. – № 11–12. – С. 26–71.
43. *Сементовский К.* Замечания о праздниках у малороссиян // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.
44. Словарь малороссийских слов, содержащихся в “Энеиде”, с русским переводом // Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. – Харьков, 1842. – [Дополнение]. – С. 1–32.
45. Словник української мови: В 11 томах / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1970–1985.
46. *Старков В.А.* Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця ХІХ ст. з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України // Археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5/6 (Український археографічний збірник. – Т. 8/9). – К., 2001. – С. 341–364.
47. *Стеблин-Каминский С.* Воспоминания об И.П. Котляревском // Полтавские губернские ведомости. – 1866. – № 45–47.
48. *Сумцов Н.Ф.* Культурные переживания // Киевская Старина. – 1889. – № 9. – С. 639–640.
49. *Сумцов Н.Ф.* Предисловие 1 // Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889. – С. 3–8.
50. *Терещенко А.* Быт русского народа. – Ч. IV. – СПб, 1848. – 334 с.
51. *Хропко П.* Іван Котляревський: Біографічний нарис. – К., 1969.
52. *Чубинский П.П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – Т. I–VII. – СПб, 1872–1877.

53. Чулков М. Абевера русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприношений, свадебных обрядов, колдовства, и проч., сочиненная М. Ч. – 2-е изд. – М., 1786. – 2+236 с.

54. Шаблювський Є.С, Деркач В.А.. Перлина української літератури // Передмова до факсимального видання “Енеїди” 1842 року. К.: Дніпро, 1980. – 19 с.

55. Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии // Летопись историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете. – Вып. 3. – Одесса, 1894. – 2+202 с.

56. Яценко М.Т. Иван Котляревський // *Котляревський Іван*. Твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 5–34.

Golebiowski L. Gry i zabawy różnych stanow w kraju całym, lub niektórych tylko prowincyach. Umieszczony tu: kuligczyli szlichtada, łowy, maskary, muzyka, tance, reduty, zapusty, ognie sztuki, rusalki, sobotki i t.p., opisane przez... – Warszawa, 1831. – 57. 332 s.

58. Iks. Zabawy, gry i tańce ludowe w okolicy międzyrzecza Podlaskiego // *Wisła*. – Т. 3. – 1889. – S. 59–66.

59. Moszyńska J. Kupajło, tudzież zabawy doroczne i inne z dodatkiem niektórych obrzędów i pieśni weselnych ludu ukraińskiego z okolic Białej Cerkwi. // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – Т. 5. – 1881. – S. 24–101.

Валерій Старков (Київ, Україна) В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців)

В статті розглядаються народні ігри як невід’ємна складова життя українців, зображеного в поемі Івана Котляревського “Енеїда”. Джерела вивчення ігрової культури ХІХ–ХХ ст. – описи ігор і розваг, доводять, що письменник вірно відобразив ігрові реалії кінця ХVІІІ ст. По суті, І. Котляревський першим у вітчизняній літературі навів перелік тогочасних ігор.

Ключові слова: народні ігри, Іван Котляревський, “Енеїда”, джерела вивчення ігрової культури

Валерій Старков (Київ, Україна) В какие игры играли герои “Энеиды” Ивана Котляревского (к источникам отражения игровой культуры украинцев)

В статье рассматриваются народные игры и развлечения как неотъемлемая часть жизни украинцев, отобразенной в поэме Ивана Котляревского

“Энеида”. Источники изучения игровой культуры XIX–XX вв. – описания игр и развлечений, подтверждают то, что писатель верно отразил игровые реалии конца XVIII в. По существу, И. Котляревский первым в отечественной литературе перечислил современные ему игры.

Ключевые слова: народные игры, Иван Котляревский, “Энеида”, источники изучения игровой культуры

Starkov Valeryi (Kyiv, Ukraine) What games Ivan Kotliarevskyi “Eneida” heroes played (the sources of the representation of the Ukrainian population play culture)

The people’s games as an integral part of Ukrainian life is considered in this article. This games is represented in Ivan Kotliarevskyi’s poem “Eneida”. The sources of play culture studies of 19th-20th century prove that writer exactly depict the play reality by the end 18th century. Ivan Kotliarevskyi was the first who took notice of people’s games and enumerated.

Key words: people’s games, Ivan Kotliarevskyi, “Eneida”, the sources of play culture studies

Наталья СУРЖИКОВА
(Екатеринбург, Россия)

**Локальное и надлокальное
в периферийной советской
прессе в 1946 г.
(на материалах Среднего Урала)¹**

До сих пор бытует мнение, что как исторический источник советская пресса, управляемая и единообразная, скучна и скудна на откровения, способные обогатить знание и углубить понимание прошлого. Безусловно, в использовании базовых советских лозунгов в прессе – будь то пресса центральная, региональная, местная или заводская – разночтений не наблюдалось. Условная, точнее синтетическая монолитность советской прессы обуславливалась дифференцированным, иерархическим подходом к организации информационного пространства. Всесоюзные, региональные или локальные издания решали общие задачи, но решали по-своему – каждое на своем уровне и своими средствами, и уровни эти, равно как и средства, различались примерно в той же степени, в которой различались столица и периферия, город и деревня. Вместе с тем сама по себе лишь относительная стройность информационных потоков неизбежно подвергалась эрозии снизу, поскольку дистанция между проекцией сверху и проекцией снизу неотъемняема – даже посредством жёсткой цензуры. А потому, несмотря на то, что в условиях государственной монополии на информацию и средства массовой информации советская печать меняла свое лицо, экспонируя процесс смены одной конъюнктурной безупречности другой конъюнктурной безупречностью как никакой другой источник, отменить характерные для различных пространственно-временных континуумов свойства и их проявления она не могла. Поэтому вопрос о соотношении

¹ Настоящий текст написан в рамках подготовки статьи «Война и мир в советской прессе 1946 г.» для французского издания «Cahiers du Monde russe».

в периферийной периодике макро- и микроконтекстов, на мой взгляд, является вопросом, вполне заслуживающим внимания.

Почвой для сомнений в бесцветном, «дистиллированном» характере региональной и местной периодической печати стали материалы нескольких газет 1946 г., и здесь, наверное, уместнее всего объяснить, почему именно 1946 г. Можно было бы сказать, что как первый послевоенный или как первый мирный год 1946 г. представляет интерес сам по себе, но едва ли этого достаточно. 1946 г. – год, когда советская пресса не только прирастала новыми названиями, полосами и тиражами. Вслед за А.В. Фатеевым отмечу такую нетипичную для советских газет 1946 г. черту, как отсутствие ярко выраженного образа внешнего и внутреннего врага [1]. «Зависшая» таким образом между прошлым и будущим пресса потому практически весь год и «прессовалась» властью², что вместо беспримерной сплоченности народа-победителя она безо всякого умысла то тут, то там обнаруживала в советском обществе признаки ослабления его внутреннего социально-политического единства. Допускаю, что номинирование совокупности обозначенных в *табл. 1* источников как прессы советской слишком амбициозно и где-то неоправданно. Но как историк провинциальный, точнее уральский, от своих уральских предпочтений отказаться не могу хотя бы потому, что других изданий в местных хранилищах просто нет. К чему здесь «Уральский рабочий», главная газета Свердловской области, территориально совпадающей с границами Среднего Урала, полагаю, объяснять не нужно. Что касается «Тагильского рабочего», то он оказался в центре моего внимания, будучи главной газетой второго после Свердловска города области, – города, без которого Средний Урал помыслить невозможно. «Асбестовский рабочий», являя собой типичную городскую газету

² Обструкции в то время подверглись не только журналы «Звезда» и «Ленинград», но и многие другие издания: журналы «Новый мир», «Крокодил», «Звезда», «Огонек», газеты «Известия», «Советское искусство», «Труд», «Советская Киргизия», «Алтайская правда», «Тихоокеанская звезда», «Молот» (Ростов-на-Дону), «Волжская коммуна» (Куйбышев), «Курская правда», «Призыв» (Владимир), «Ульяновская правда». 2 августа 1946 г. Политбюро ЦК ВКП(б) утвердило постановление «О мероприятиях по улучшению газеты “Правда”», которая, очевидно, также не всем устраивала Кремль. Среди использованных мною газет в число «неправильных» попали «Новая жизнь» и «Тагильский рабочий» (см.: Уральский рабочий. 1946. 9 июля, 23 июля, 16 окт.).

типичного моногорода, оказался в числе избранных именно благодаря своей заурядности. «Новая жизнь», единственное среди представленных издание районного масштаба – другие сохранились значительно хуже – одновременно представляет собой ещё и единственную среди используемых газету, освещающую будни уральского села. Из числа заводских многотиражек логичнее всего, наверное, было бы выбрать газету «За тяжелое машиностроение», печатный орган известного уральского гиганта – «Уралмашзавода». Но соображения известности я предпочла соображения «среднестатистичности», в которые издание «Уралмаша», близкое по своим объему и периодичности к «Тагильскому рабочему», никак не вписывается, а вот газеты «За уральский алюминий» и «Сталинская стройка» – вполне. Последняя любопытна ещё и с точки зрения её сравнения с «Тагильским рабочим», которое я планирую осуществить в перспективе.

Таблица 1

Основные характеристики
и статистика использованных источников

Название и статус издания	Количество номеров, за месяц												
	Январь	Февраль	Март	Апрель	Май	Июнь	Июль	Август	Сентябрь	Октябрь	Ноябрь	Декабрь	Всего
Асбестовский рабочий. Орган Асбестовского горкома ВКП(б) и городского Совета депутатов трудящихся (г. Асбест)	18	14	3	5	8	4	5	4	4	5	5	2	77
За уральский алюминий. Орган парткома, завкома и управления Уральского ордена Ленина алюминиевого завода (г. Каменск-Уральский)	7	7	9	8	6	7	8	7	8	8	8	8	91

Новая жизнь. Орган Петрокаменского райкома ВКП(б) и районного Совета депутатов трудящихся (Петрокаменский район Свердловской области)	8	9	6	4	14	8	8	6	9	4	7	4	87
Сталинская стройка. Орган парткома, постройкома и управления треста Тагилстрой (г. Нижний Тагил)	—	—	—	—	—	—	7	9	8	9	8	6	47
Тагильский рабочий. Орган горкома ВКП(б) и городского Совета депутатов трудящихся (г. Нижний Тагил)	11	12	6	14	5	9	6	6	12	15	6	1	103
Уральский рабочий. Орган Свердловского обкома и горкома ВКП(б), областного и городского Советов депутатов трудящихся (г. Свердловск)	24	23	27	20	23	24	25	26	27	27	24	25	295
ИТОГО	68	65	51	51	56	52	59	58	68	68	58	46	700

Перечисленные выше издания значительно различались своей периодичностью, тиражностью, объемом и форматом, что было обусловлено прежде всего уровнем их локальности. В её основе лежал территориально-хозяйственный принцип, ориентирующий на восприятие завода, города, района или региона как живого организма с комплексом присущих ему – в меру его сложности – процессов жизнедеятельности. При этом наличие собственного издания было для того или иного локального сообщества атрибутивно важным,

легитимируя его перед лицом иных сообществ и играя роль своеобразного интегратора.

Исходя из названия и стартовой гипотезы исследования, логично предположить, что в стратегии анализа источников главное место должны занять выявление и разграничение сюжетов надлокального и локального свойства, но такой подход, как мне кажется, ущербен своей очевидной механистичностью. Его главным изъяном является то, что целый ряд небезынтересных нюансов окажется утраченным, ведь подразумеваемая под локальной историей не столько историю «места», сколько историю в «месте», понимаемом в свою очередь как «совокупность людей, осуществляющих определенную историческую деятельность» [2, с.161], констатировать, что в низовой печати сообщалось и о событиях всесоюзного масштаба, скажем, принятии нового пятилетнего плана, и о фактах местного значения, например, открытии драматического театра в Нижнем Тагиле, явно недостаточно, дабы определить, какое место локальное и надлокальное занимало в периферийной прессе и как они уживались между собой. Строго рамочному подходу я бы в данном случае противопоставила более гибкий подход, который предполагает изучение ретроспективных источников как средоточия локального в надлокальном и одновременно – надлокального в локальном.

Действительно, будучи лишь частью чего-то значительно большего, завод, город, район или регион так или иначе, но вписывался в систему горизонтальных и вертикальных связей, интегративно значимых для советского общества. Особенности процесса «вписывания» и степень «вписанности» разновеликих локальностей в целостность пресса 1946 г. отражала, в частности, через практически сквозную для всех уральских изданий тематику войны и возвращения к мирному труду. Задача «якоренения» в массовом сознании нормативной версии войны, почерпнутой местными газетами во всесоюзной «Правде», на уровне периферийном решалась параллельно с другой задачей – задачей определения тем или иным локальным сообществом своей роли в войне и победе. Для уральского региона, не знавшего ни кровопролитных сражений, ни масштабных разрушений, поиски своей ниши в истории войны вылились в педалирование идеи о том, что прошедшая война прежде всего была «войной моторов». «Технизация» войны как тенденция, характерная для уральской прессы, может, конечно, объясняться коллективным очарованием техникой, но, полагаю, что лишь отчасти. Значение пушек, танков, самолетов и кораблей в войне уральские газеты

подчеркивали по другой причине. Публикации местных изданий не только прославляли победы советского оружия, в них Уральский регион, 94 % предприятий которого к 1943 г. работало на нужды обороны, позиционировался не иначе, как основной военный арсенал Красной армии, а уральцы – как его непосредственные создатели [3–9].

«[...] Если повидать тебе охота
Улицу уральских пушкарей,
Ты пройди дорогою похода,
Не сбиваясь, мимо батарей.
Высота ли встретится, долина,
Верный след повсюду ты найдешь,
Если не устанешь, до Берлина
Ты по нашей улице пройдешь.
Мы стоим за теми же станками,
Где рассвет нас памятный застал,
Но теперь под нашими руками
Не суровый – ласковый металл.
Ты не удивляйся, что смогли мы,
Стольких пушек выточив стволы,
Хрупкий винтик трогать без нажима,
Малых гаек чувствовать углы.

Но прикажут – не заметишь даже:
Поведём, где следует, рукой,
И деталь, как будто бы все та же,
Повернётся – станет не такой.
Эта бровка что-нибудь да значит,
Луч по ней быстрее заскользит,
И деталь блестит уже иначе:
Больше не ласкает, а грозит.
Так в бою блестят стволы орудий...
Ты не удивляйся, – посмотри:
С виду невоинственные люди,
Ни за что ни скажешь – пушкари.
Простодушие в обличье не строгом,
Но такое, что запомнит враг:
Сколько лет по фронтовым дорогам
Слава шла об этих мастерах [...]

цитировал «Уральский рабочий» в день советской артиллерии, 24 ноября 1946 г., поэта-уральца К. Мурзиди, творение которого фиксировало контуры особой миссии локального сообщества в событиях войны [10]. Несколько раньше, в сентябре 1946 г., жители Свердловска и области отметили, как и вся страна, день танкистов, к которому особенно тщательно готовились на «Уралмаше» и «Уралвагонзаводе», где в годы войны разрабатывались и производились лучшие образцы советской бронетанковой техники. Открытие в Свердловске и Нижнем Тагиле памятников танкистам и танкостроителям, запечатлевших «замечательнейшие» образцы военной техники, стало кульминацией праздника [11, 12].

«Снарядами, танками,
Тоннами стали
Уральцы священную
Клятву держали»,

– эти слова, выведенные на установленном на «Уралмашзаводе» самоходном орудии [11], стали своеобразным памятником не только

трудоному подвигу тыла, но и тому идентификационному коду, который и по сей день остается актуальным для субэтнуса уральцев.

Другим проявлением соседства локального и надлокального стали публикации уральских изданий, ориентированные на освещение темы залечивания нанесенных войной ран. На уровне периферии освещение процесса восстановления народного хозяйства страны стало в основном делом «Уральского рабочего» [13–17], городские газеты Асбеста и Тагила писали об этом значительно реже, как правило, механически копируя информацию более статусных изданий³, а петрокаменская «Новая жизнь», заводские «За уральский алюминий» и «Сталинская стройка» не писали и вовсе.

Особое место Урала в войне обусловило то обстоятельство, что в региональном преломлении (в «Уральском рабочем») тема восстановления обрела звучание еще и как тема помощи пострадавшим районам [18]:

«В 1946 году с предприятий нашей области отправлено различных материалов и оборудования для портов на 10 миллионов рублей. На два с половиной миллиона рублей отгружено только одного баббита с Верх-Нейвинского завод, 34 вагона катаных труб послано из Первоуральска, 14 вагонов чугуна – с Ново-Тагильского и Старо-Уткинского заводов. Кировград отгружает победит, Тавда – фанеру, Ревда – электросварочную проволоку... Идут уральские трансформаторы, ферросилиций, механическое оборудование и много другого материала».

Приводя все эти факты и что ещё важнее цифры, областная газета не просто подчеркивала встроенность Урала в экономические процессы союзного масштаба. Едва ли ошибусь, сказав, что одновременно добивался эффект закрепления за Уральским регионом его нового исключительного статуса – статуса опорной базы поствоенного восстановления. То, что публикаций о вкладе Урала в дело «реанимации» западных районов страны пресса 1946 г. насчитывала совсем не много [19–22], этому никак не мешало; более того, миссия края, способного как по волшебству оживлять «мёртвые» заводы и фабрики, города и сёла, проговаривалась даже в тех материалах печати, которые по су-

³ Сравни, *напр.*: Восстановление города Ленина // Уральский рабочий. 1946. 18 янв. и Восстановление города Ленина// Асбестовский рабочий. 1946. 21 янв.

шеству вопроса ничего не сообщали, довольствуясь общими фразами [23]: «Районы, освобожденные от немецких захватчиков, уже ощущают живительную силу Урала в возрождении своего хозяйства».

К теме восстановления в газетах 1946 г. логически примыкала тема демилитаризации производства [24–26]. Любопытно, что пока областной «Уральский рабочий» распространялся на предмет грандиозных задач и не менее грандиозных успехов перевода уральской индустрии на мирные рельсы, газеты городского и заводского уровня писали о серьёзных проблемах, которые при этом возникли. 25 июля 1946 г., констатировала газета «Сталинская стройка», состоялось общее партийное собрание коммунистов «Тагилстроя», на котором было признано, что военная обстановка негативно повлияла на стиль руководства предприятием, отучив привыкших за военные годы к «чрезвычайщине» и нещадной эксплуатации рабочих «командиров» треста и его подразделений думать об оптимизации и рационализации производства [27].

«Асбестовский рабочий» освещал ту же проблему через опыт другого локального сообщества [28]:

«В течение всей войны учащиеся токарных групп ремесленного училища № 12 выполняли ответственный специальный заказ. Все силы они отдавали на помощь фронту. Но, работая на одной операции, они не приобретали универсальных навыков, необходимых токарям 5 разряда. После окончания Великой Отечественной войны условия обучения изменились. Сейчас училище будет выпускать токарей не ниже 5 разряда. С этой целью развернулась большая работа по повышению квалификации мастеров и преподавателей. Для того чтобы справиться с поставленными задачами, необходимо также хорошо оборудовать токарную мастерскую. Станки нашей мастерской требуют капитального ремонта, а большинство – полной замены их. Нам необходима в этом помощь треста Союзасбест».

В картине возвращения страны к мирному труду этот частный факт мог иметь свои аналоги, как и многие другие, на первый взгляд, сугубо локальные проблемы, к примеру, проблема работы городских бань, ставшая постоянной головной болью жителей города Асбеста [29, 30]:

«В нашем городе всего 2 общественные бани (на Октябрьском и Ильинском участках). Чтобы обслужить жителей нашего города,

они должны работать четко, бесперебойно, но... «Городская баня работает хорошо только летом, когда не нужно горячей воды или пара, – пишет нам тов. Доризо. – А зимой баня день работает, да три стоит». Подобных писем редакция получила много. Тт. Фильшин и Тропин пишут, что они в неделю по 3–4 раза ходят в ту или иную баню, не теряя надежды помыться, но бани не работают: то нет дров, то воды. Тов. Шишкин сообщает, что в баню он не мог попасть в течение 35 дней. Авторы многих писем сообщают, что, после долгих хождений попав в баню, они не могли вымыться. В зале холодно. Часто не бывает горячей воды, пара, не работают краны[...]» [29].

Однако, пролистав другие локальные издания, воспринимать «банный вопрос» как исключительно локальный становится сложно [31–34]. Из числа рассматриваемых газет его обошла стороной только «Новая жизнь», что позволяет назвать такую житейскую мелочь, как «помывка», проблемой, актуальной на разных уровнях локальности, исключая село, где баня являлась и по сей день является обязательным приложением к дому/избе и надворным постройкам.

Для горожан и заводчан, как показывают источники, быт вообще стал источником целого комплекса проблем, среди которых превалировала жилищная. Общеизвестно, что общежитие, барак и коммуналка были обязательными для аморфно-коллективного жизненного обихода в Стране Советов явлениями, «украшая» и столицу региона Свердловск, и второй город области Нижний Тагил, и рядовые Асбест и Каменск-Уральский. Многие люди просто не знали другого жилья, и, как свидетельствуют многочисленные мольбы трудящихся о ремонте своих трущоб, даже не мечтали о нем [35–43].

«В доменном цехе завода им. Куйбышева не проявляют заботу о культурно-бытовом обслуживании работающих. В общежитии, где проживает до 50 молодых рабочих, был радиорепродуктор, хотя и плохой, но сейчас и его нет. Особенно плохо с бытовым обслуживанием. Кипятильника нет, воду кипятят в бачке, на плите. На все общежитие имеются две кружки и ни одной кастрюли, в которой можно бы приготовить пищу. С топливом всегда перебои [...]» [44].

Столовые, где рабочие в условиях нормированного распределения продуктов получали питание по талонам, также являли собой безрадостную и диковатую картину [45–52]:

«В рабочей столовой № 2 обедают преимущественно электролизники. Ежедневно они теряют по часу и более лишнего времени в ожидании обеда. Обслуживание посетителей самое безобразное. Прежде чем рабочий приступит к обеду, он должен простоять в нескольких очередях—в кассу, за хлебом, за ложкой, за табуретом, за столиком. Ложек недостаточно, табуретов не всем хватает, и часто обедающие кушают стоя. Посуды также мало, чай приносят в мелких тарелках. [...] Ложки передаются от одного к другому немытыми, их только слегка обтирают грязной тряпкой. За каждую ложку берется залог в сумме 5 рублей, и если у вас нет таких денег, вы рискуете кушать без ложки [...]» [53].

Подаваемые прессой как локальные подобного рода проблемы модифицировали надлокальное, провозглашенное нормой, но оставшееся ею только на бумаге [54–61]. В неустроенной повседневной жизни уральцев, подробности которой просачивались на страницы местных газет через жалобы и фельетоны, «нормальные отклонения» [62] локального влияли на надлокальное, равное для подцензурной прессы официально санкционированному дискурсу, таким образом, что оно – надлокальное – неизбежно подвергалось форматированию. Своеобразная «гласность» была платой власти за контроль и управляемость в риторике гражданской жизни, в экономических и социальных отношениях, – причем платой необременительной. Мир, контуры которого просвечивали сквозь перекроенные на суконный лад письма в редакцию, был реальностью для миллионов, которых эта реальность если не объединяла, то выравнивала, что в свете базовых для советской системы коллективистских и коммунитаристских ценностей было уже неплохо. Поэтому неуютный мир советского быта в той мере, в которой он принимался локальной прессой, был миром вполне легитимным, – миром, составляющим особую локальность, балансирующую на стыке, если можно так выразиться, нормативного надлокального и локального неформального. Отсюда следует важное замечание: любая советская газета сама по себе являла искусственно созданную локальность, – пространство, сориентированное как на отражение жизнедеятельности реально существующих сообществ, так и на симуляцию таких сообществ, точнее сказать, на симуляцию прозрачности советского общества в целом, равно как и упорядоченности протекающих в нём процессов.

Однако при всей искусственности газетной локальности она не перестаёт быть важным источником по истории взаимосвязей части

и целого, центра и сколь угодно малых периферических общностей. Надо понимать, что в каждом отдельном случае искусственная газетная локальность имела свои пределы, которые могли различаться в зависимости от статуса того или иного издания, благодаря чему их изначально солидарная позиция в освещении одних и тех же вопросов неожиданно давала трещину. Так, раздобыв пачку советских газет и не найдя в них прямого указания на продовольственный кризис и последовавший за ним голод, разглядеть в казалось бы сугубо локальных событиях контуры печальной реальности, конечно, сложно, но всё-таки не невозможно. Плюсуя один за другим приведенные в разноразмерных уральских газетах факты как локального, так и надлокального свойства я получила таким нехитрым способом следующую картину. Несмотря на то, что к весне 1946 г. проблема продовольствия проявилась со всей очевидностью, пресса продолжала писать о подготовке к отмене карточной системы и открытии на местах всё новых и новых торговых точек [63–69]. К середине сентября 1946 г. в области открылось 85 чайных, ассортимент которых предусматривал не менее четырех холодных закусок, по два вида супа и вторых (мясных и рыбных) блюд, трех мучных изделий, не считая хлеба, а также, конфеты, горячительные напитки, табак и спички, сообщал «Уральский рабочий» 20 сентября 1946 г. [70]. Однако работа предприятий коммерческой торговли, как явствует из материалов прессы, радовала население далеко не всегда [71–75]. Витрины чайных и хлебных магазинов часто оказывались пусты, что неудивительно: уже в апреле 1946 г. торговые организации не получили нужного количества муки и круп, мощности многих мельниц за отсутствием сырья использовались только на 80 %, а производившего крупы завода в Ирбите – наполовину [76]. Но виной тому, согласно «Уральскому рабочему», был отнюдь не дефицит продовольствия в стране, а плохая работа транспорта, снабжения и, естественно, торговли [77–79]. Ни о каком продуктовом кризисе, а уж тем более голоде речи не шло и идти не могло, хотя факт засухи в ряде областей страны и сокращения государственных запасов продовольствия уральские издания все-таки обнародовали [80–82].

Вместе с тем ретроспективные источники зафиксировали, что борьба за урожай, развернувшаяся во второй половине 1946 г., по своему характеру и организации напоминала настоящую войну, ожесточенную и беспощадную. Ещё до новости о переносе отмены карточной системы в СССР с 1946 на 1947 г. в региональной, районной и городской

прессе появилось принятое в соответствии с постановлением Совмина СССР от 31 июля 1946 г. № 1703 обязательное к исполнению решение Свердловского облисполкома о запрещении торговли мукой, зерном и печёным хлебом до выполнения государственного плана хлебозаготовок [83, 84].

Столь же обязательным руководством к действию стал и брошенный в начале сентября колхозниками Красноуфимского района Свердловской области и повторенный чуть позже алтайцами клич о досрочном выполнении плана хлебозаготовок. Для ускорения уборки, по сообщению газеты «Новая жизнь», была проведена мобилизация всего трудоспособного населения Петрокаменского района, включая школьников, а дезертирство с полей каралось штрафом или принудительными работами [85]. В целях же максимизации хлебозаготовок было развёрнуто движение за сдачу хлеба государству из собственных запасов колхозников. Патриотический почин «знатных» трактористов области тов. П. Аплаева и Д. Ларионовой поддержали тракторная бригада А.Р. Паньшина из колхоза «Красный путь» и механизаторы Южаковской машинно-тракторной станции Петрокаменского района, продавшие государству 220 пудов, или более 3,5 тонны зерна [86–88]. Но начинание это большого отклика не получило, поскольку лишнего хлеба в уральской деревне не было, его, скорее, не хватало.

Призрак голода маячил за целым рядом газетных публикаций, посвященных уборочной кампании. Колхозы не просто не спешили сдавать хлеб в закрома родины, но расходовали собранный урожай на внутриколхозные нужды, даже не пытаясь скрыть «беззаконие» от всевидящего советского «правосудия» [89–91]. Так, колхозники хозяйства «Пионер» Талицкого района, вопреки букве закона, после просушки зерна размалывали его на ручных мельницах, «украив» таким образом у государства к 20 августа 1946 г. пять центнеров ржи [92].

Хлеб, как и в войну, оставался самым ходовым товаром, и его хищение или «разбазаривание» стало одним из самых «популярных» преступлений второй половины 1946 г. Более 100 килограмм зерна, сообщил «Уральский рабочий», было украдено и зарыто в землю недалеко от тока артели им. М. Горького Камышловского района, а при транспортировке зерна из колхоза «Отпор» Верхне-Синячихинского района возчики «уворовали» почти три центнера хлеба [93–94]. В то же время в городах края массовый и всё более изощренный характер приобрели махинации с хлебными карточками [95]:

«... Бывший начальник карточного бюро завода коммунист Кирпиков преступно относился к выдаче карточек, нарушал постановление правительства и Министерства торговли, в результате чего только за 9 месяцев этого года было незаконно израсходовано свыше 32 тонн хлеба, 12 тонн муки и крупы, большое количество мяса, жиров и других продуктов. [...] На Ново-Тагильском заводе обнаружено 117 случаев незаконной выдачи карточек. Особенно много нарушений при выдаче талонов на хлеб и дополнительное питание. Отдельные руководители учреждений и предприятий встали на путь обмана государства. Так, например, директор хлебозавода № 2 Сапиро незаконно раздал 1841 кг хлеба. [...] Обманывали государство и работники 2-й Советской больницы (главный врач Нейбург). На 24 вполне здоровых работника больницы они завели историю болезни и зачислили их на так называемый «стационар на дому». Эти люди на правах больных получали бесплатное питание. [...] Работники центрального клуба Уралвагонзавода (директор клуба т. Чудновский) получали карточки по вымышленным должностям. Например, администратор значился дворовым рабочим, секретарь-машинистка – уборщицей, художественный руководитель – столяром и т.д. Проверка показала засоренность аппарата карточных бюро. Нередко выдачей карточек ведали недобросовестные люди и просто жулики. Так, уполномоченная по выдаче карточек во 2-й Советской больнице Суханова жульническим путем забирала у больных хлебные талоны, которые продавала на рынке. Таким путем она разворовала 300 кг хлеба [...]».

Криминализация сознания людей, вне всякого сомнения, была связана с войной и послевоенной разрухой, имея характер надлокальной тенденции. Но при этом мир преступный (или близкий к преступному) презентован в прессе 1946 г., помимо «околохлебных», столькими явлениями, что они вполне позволяют квалифицировать его как некую параллельную всем прочим мирам реальность, вмещающую в себя грабеж и разбой, растраты и так называемое самоснабжение, спекуляцию и нарушение паспортного режима, «дезертирство» с предприятий и подпольные аборты [96–104]. В фокусе локального комплекс этих явлений распался на детали, с трудом поддающиеся вписыванию в жизнь институтированных тем или иным изданием локальных сообществ, почему знакомая всем изучаемым источникам криминальная тема загонялась в так называемые газетные «подвалы», где «уживались»

и откровенно уголовные элементы и дельцы, чьё жизненное кредо чуть позже выльется в знаменитое «государство паразитирует на нас, мы – на государстве» [105, 106]:

«[...] Преступниками Галициным, Ефремовым и Колесниковым в Тагиле было совершено за время январь–март два убийства, 9 грабежей и краж, похищено продуктов питания, промышленных товаров и денег на общую сумму более полумиллиона рублей (по рыночным ценам). Соучастницей бандитов была Мария Агинских, дезертировавшая в феврале с коксохимического завода. Зная о преступной деятельности, она всячески содействовала скрытию следов преступления. Николай Данилов и Сергей Саломатов, проживая в Тагиле, принимали и хранили награбленные вещи и продукты питания. Также способствовали преступлениям Николая Ефремова и его родители – Ефросинья и Андрей Ефремовы [...]»;

«[...] Пользуясь отсутствием учета выпуска [дефицитных – *Н.С.*] швейных иглолок с завода, группа, в которую входили разные люди, – начиная от главного инженера и директора до начальника гаража, организовано расхищала иглолки. Таким образом, почти за год были украдены сотни тысяч иглолок, чем нанесен ущерб государству свыше, чем на 2228 тысяч рублей. Главный инженер Б. Самсонов, уезжая в Москву, взял с собой без оформления документов 55 тысяч иглолок, 20 тысяч из них сдал на склад Главметалла, часть раздал «нужным людям», а остальное было реализовано на рынке. Самсонов договорился [...] о последующих операциях с иглолками и вернулся в Арти, везя крупный денежный куш, отрез шерсти и прочие блага. С согласия директора К. Васильева далее наладилась систематическая транспортировка иглолок в Москву [...]».

Формы криминала образца 1946 г. демонстрировали не только специфику эпохи, но и подвижность тех социально-экономических институтов, которые создавались как неподвижные. Предприимчивые люди приспособливали их под себя, предвосхищая формирование в недрах советского общества новых интересов и новых групп влияния, а значит, ставя под сомнение конвенциональность того набора локальностей, которые были предложены свыше. Тем самым пресса 1946 г. обнаруживала, вопреки властному императиву, что локальные сообщества, смоделированные по каким-то иным принципам, нежели принцип самоорганизации, не отличались устойчивостью. И в первую

очередь это относилось к самой прессе как локальности условной или договорной, в пространстве которой частное и общее, локальное и надлокальное являло собой не просто многослойный пирог, испеченный в соответствии с некой рецептурой. Я бы сказала, что это был пирог из слоеного теста, сложная текстура которого исключала строго ранжированные отношения локального и надлокального. Локальное и надлокальное в этом случае не просто не знали строгой демаркации; их примиряла сама жизнь, стабильно влияя – даже при поправках на известные «странности» советского строя – на селекцию тематики газет. Поэтому вопреки явному перебору с «пропиткой» и «кремом» в виде идеологически выверенных клише периферийная пресса успешно сохраняла иллюзию диалогичной коммуникации между властью и обществом, как и иллюзию автономности его микроструктур, что позволяет аттестовать региональную, местную и заводскую печать как гораздо более сложный источник, нежели принято считать. Будучи одновременно «локусом» локального и надлокального и балансируя между ними, она в силу своей отличной от пафосной общенациональной прессы⁴ морфологии обладает каким-то необъяснимым обаянием и терпеливо ждёт, когда её по достоинству оценят профессиональные историки.

Источники и литература

1. *Фатеев А.В.* Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг. – М., 1999.
2. *Гамаюнов С.А.* Местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. – 1996. – № 9. – С. 161.
3. Промышленность Урала, рожденная Октябрем // Уральский рабочий. – 1946. – 1 февр.
4. Контурь новой пятилетки // Уральский рабочий. – 1946. – 30 марта.
5. Великая морская держава // Уральский рабочий. – 1946. – 28 июля.
6. Сердце корабля // Уральский рабочий. – 1946. – 28 июля.
7. Тагил в Великой Отечественной войне // Тагильский рабочий. – 1946. – 11 мая.
8. Уральские танки // Тагильский рабочий. – 1946. – 8 сент.
9. Жемчужина советской отчизны // Новая жизнь. – 1946. – 11 янв.

⁴ О специфике общесоюзной прессы см.: *Brooks J.* Thank You, comrade Stalin! Soviet public culture from Revolution to Cold War. Princeton, 2001.

10. *Мурзиди К.* Улица Пушкарей // Уральский рабочий. – 1946. – 24 нояб.
11. В честь героического труда // Уральский рабочий. – 1946. – 8 сент.
12. Памятник танкистам // Тагильский рабочий. – 1946. – 11 сент.
13. Возрождение советской Молдавии // Уральский рабочий. – 1946. – 4 янв.
14. Орел возрождается // Уральский рабочий. – 1946. – 24 янв.
15. Цифры и факты о восстановлении Курской области // Уральский рабочий. – 1946. – 22 февр.
16. Реконструкция Кишинева // Уральский рабочий. – 1946. – 15 сент.
17. Киев сегодня // Уральский рабочий. – 1946. – 6 нояб.
18. Урал – Родине // Уральский рабочий. – 1946. – 5 нояб.
19. *Емельянов Л.* Уральские архитекторы – Смоленску // Уральский рабочий. – 1946. – 27 февр.
20. Свердловчане – подшефному Краснодарскому краю // Уральский рабочий. – 1946. – 2 марта.
21. В города, пострадавшие от оккупации // Уральский рабочий. – 1946. – 31 мая.
22. На восстановление городов // Уральский рабочий. – 1946. – 5 нояб.
23. Жемчужина советской отчизны // Новая жизнь. – 1946. – 11 янв.
24. *Николаенко Т.* Будни Уралвагонзавода // Уральский рабочий. – 1946. – 15 марта.
25. Нужды первенцев уральской металлургии // Уральский рабочий. – 1946. – 26 марта.
26. *Самойлов С.* Послевоенная перестройка производства на Уралмашзаводе // Уральский рабочий. – 1946. – 30 окт.
27. Перестраивать работу в соответствии с требованиями мирного времени // Сталинская стройка. – 1946. – 30 июля.
28. *Тенигин В.* Нам нужна помощь // Асбестовский рабочий. – 1946. – 17 февр.
29. Еще раз о банях // Асбестовский рабочий. – 1946. – 3 февр.
30. Снова о бане // Асбестовский рабочий. – 1946. – 8 янв.
31. О Красногорской бане // За уральский алюминий. – 1946. – 3 апр.
32. *Ваганов И.* Ни клуба, ни бани // Тагильский рабочий. – 1946. – 3 апр.
33. Баня не работает // Уральский рабочий. – 1946. – 26 февр.

34. *Патраков П.* Как работают ирбитские бани // Уральский рабочий. – 1946. – 27 июля.
35. Больше внимания жильцам // За уральский алюминий. – 1946. – 4 янв.
36. *Славина М.* Забытый барак // За уральский алюминий. – 1946. – 29 янв.
37. *Кульжанов Н.* Отремонтировать барак // Сталинская стройка. – 1946. – 2 окт.
38. Непорядки в общежитии // Сталинская стройка. – 1946. – 23 окт.
39. *Комилов И., Зацепин А.* Не успели построить, а уже надо ремонтировать // Тагильский рабочий. – 1946. – 20 июля.
40. К зиме не готовятся // Тагильский рабочий. – 1946. – 10 сент.
41. Навести порядок в общежитиях // Асбестовский рабочий. – 1946. – 11 апр.
42. Новый хозяин – старые порядки // Уральский рабочий. – 1946. – 16 мая.
43. Дом ждет срочного ремонта // Уральский рабочий. – 1946. – 3 дек.
44. *Желтышев В.* Жалоба доменщиков // Тагильский рабочий. – 1946. – 11 июля.
45. Лучше обслуживать трудящихся // Асбестовский рабочий. – 1946. – 6 янв.
46. Навести порядок в столовой // За уральский алюминий. – 1946. – 6 апр.
47. Неуютная столовая // Асбестовский рабочий. – 1946. – 4 янв.
48. *Войнов В.* Столовая плохо обслуживает посетителей // Тагильский рабочий. – 1946. – 11 янв.
49. *Иванов С.* Навести порядок в столовой // Тагильский рабочий. – 1946. – 9 июня.
50. *Дружинин С.* Книги жалоб нет // Тагильский рабочий. – 1946. – 3 авг.
51. *Гроздов И.* Навести порядок в столовой // Уральский рабочий. – 1946. – 20 сент.
52. Что показала проверка работы столовой // Уральский рабочий. – 1946. – 11 нояб.
53. *Свинцова О.* О рабочей столовой № 2 // За уральский алюминий. – 1946. – 21 сент.
54. 50 коммерческих чайных // Асбестовский рабочий. – 1946. – 4 янв.
55. Коммерческая чайная // Новая жизнь. – 1946. – 19 июня.

56. Три новых магазина // Тагильский рабочий. – 1946. – 28 мая.
57. Производство елочных украшений // Тагильский рабочий. – 1946. – 29 окт.
58. Новые сорта конфет // Уральский рабочий. – 1946. – 31 янв.
59. Свердловские пекари расширяют ассортимент изделий // Уральский рабочий. – 1946. – 13 февр.
60. Ткани к весенне-летнему сезону // Уральский рабочий. – 1946. – 21 февр.
61. Производство мягкой мебели // Уральский рабочий. – 1946. – 22 марта.
62. **Medick H. *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Alltagsgeschichte.* Goettingen, 1996. – S. 24.**
63. Открываются чайные // Уральский рабочий. – 1946. – 17 янв.
64. Чайная закусочная // Уральский рабочий. – 1946. – 21 февр.
65. Расширяется торговая сеть // Уральский рабочий. – 1946. – 1 июня.
66. Коммерческая торговля хлебом // Уральский рабочий. – 1946. – 5 июля.
67. Открыто кафе при ресторане «Ялта» // Уральский рабочий. – 1946. – 15 сент.
68. Открыт продовольственный магазин // Уральский рабочий. – 1946. – 30 нояб.
69. Открыто кафе «Урал» // Уральский рабочий. – 1946. – 19, 24 дек.
70. *Завьялов П.В.* В коммерческих чайных // Уральский рабочий. – 1946. – 20 сент.
71. *Никольский Н.* Когда же Тагилторг научится культурно торговать? // Тагильский рабочий. – 1946. – 20 апр.
72. Для кого открыт магазин в Артемовске // Уральский рабочий. – 1946. – 26 июля.
73. В арамилской чайной // Уральский рабочий. – 1946. – 13 сент.
74. Культурно обслуживать посетителей буфетов, ресторанов и чайных (по письмам трудящихся) // Уральский рабочий. – 1946. – 22 дек.
75. *Никифоров И.* В чайной нет чая // Уральский рабочий. – 1946. – 25 дек.
76. По-большевистски готовиться к торговле без карточек // Уральский рабочий. – 1946. – 14 апр.
77. *Баных (?)* Улучшить перевозку хлеба // Уральский рабочий. – 1946. – 22 мая.
78. Упорядочить торговлю хлебом: Обзор писем в редакцию // Уральский рабочий. – 1946. – 22 нояб.

79. *Вилисов П.* Упорядочить продвижение хлебных грузов // Уральский рабочий. – 1946. – 25 дек.
80. В Президиуме Верховного Совета СССР // Уральский рабочий. – 1946. – 29 сент.
81. В Президиуме Верховного Совета СССР // Тагильский рабочий. – 1946. – 30 сент.
82. В Президиуме Верховного Совета СССР // Асбестовский рабочий. – 1946. – 5 сент.
83. Обязательное решение Исполнительного комитета Свердловского областного Совета депутатов трудящихся «О запрещении торговли хлебом до выполнения плана заготовок хлеба» № 1730 от 6 августа 1946 г. // Уральский рабочий. – 1946. – 8 авг.
84. Обязательное решение Исполнительного комитета Свердловского областного Совета депутатов трудящихся «О запрещении торговли хлебом до выполнения плана заготовок хлеба» № 1730 от 6 августа 1946 г. // Тагильский рабочий. – 1946. – 10 авг.
85. *Булатова А.* О привлечении всего трудоспособного населения на уборочные работы: Из административной комиссии // Новая жизнь. – 1946. – 9 окт.
86. Трактористы продают государству хлеб из своих запасов // Уральский рабочий. – 1946. – 15 нояб.
87. Патриотический почин // Новая жизнь. – 1946. – 29 нояб.
88. Из личных запасов // Новая жизнь. – 1946. – 5 дек.
89. В исполкоме райсовета // Новая жизнь. – 1946. – 3 сент.
90. *Тарасов А.* В райпрокуратуре // Новая жизнь. – 1946. – 20 окт.
91. О разбазаривании хлеба из урожая 1946 года в колхозе имени Коминтерна, Туринского района // Уральский рабочий. 1946. 16 авг.
92. *Уральский П.* Антигосударственная практика Серебренникова // Уральский рабочий. – 1946. – 30 авг.
93. *Яковлев А.* Расхитители хлеба // Уральский рабочий. – 1946. – 28 сент.
94. Расхитители хлеба // Уральский рабочий. – 1946. – 22 окт.
95. Нарушителей советских законов – к ответственности // Тагильский рабочий. – 1946. – 18 окт.
96. Привлечь к ответственности // Новая жизнь. – 1946. – 19 сент.
97. Жульнические махинации с радиоприемниками // Уральский рабочий. – 1946. – 20 марта.
98. Преступления начальника райжилуправления // Уральский рабочий. – 1946. – 22 марта
99. Нарушители паспортного закона // Уральский рабочий. – 1946. – 20 апр.

100. Спекуляция дрожжами // Уральский рабочий. – 1946. – 3 окт.
101. Незаконные поборы в колхозах // Уральский рабочий. – 1946. – 27 нояб.
102. Подпольный адвокат привлечен к ответственности // Уральский рабочий. – 1946. – 19 нояб.
103. Чужой орден // Уральский рабочий. – 1946. – 17 апр.
104. Подпольный аборт // Уральский рабочий. – 1946. – 14 апр.
105. Бандиты наказаны // Тагильский рабочий. – 1946. – 8 авг.
106. Иголки // Уральский рабочий. – 1946. – 28 марта.

Наталья Суржикова (Екатеринбург, Россия) Локальное и надлокальное в периферийной советской прессе в 1946 г. (на материалах Среднего Урала)

В статье на материалах Среднего Урала рассмотрена специфика периферийной советской прессы. Организованность в соответствии с диктовавшейся свыше логикой единообразия не отменяла в газетной периодике характерных для различных пространственно-временных континуумов рамок. На материалах нескольких газет (региональной, городских, районной и заводских) исследован вопрос о соотношении макро- и микроконтекстов в пределах заданного «медиа ландшафта». Указано об потенциале ретроспективных источников для изучения повседневной жизни локальных сообществ, позволяющих разнообразить представления о советском обществе в целом.

Ключевые слова: локальное, надлокальное, периферийная советская пресса, Средний Урал, газетная периодика

Наталія Суржикова (Єкатеринбург, Росія) Локальне і надлокальне в периферійній радянській пресі в 1946 р. (на матеріалах Середнього Уралу)

У статті на матеріалах Середнього Уралу розглянута специфіка периферійної радянської преси. Організованість відповідно до логіки одноманітності, що диктувалася зверху, не відміняла в газетній періодиці характерних для різного просторово-часового континууму рамок. На матеріалах декількох газет (регіональної, міських, районних і заводських) досліджено питання про співвідношення макро- і мікроконтекстів в межах заданого «медіа ландшафту». Вказано про потенціал ретроспективних джерел для вивчення повсякденного життя локальних співтовариств, які у перспективі дозволять урізноманітнити уявлення про радянське суспільство в цілому.

Ключові слова: локальне, надлокальне, периферійна радянська преса, Середній Урал, газетна періодика

Natalia Surzhikova (*Ekaterinburg, Russia*) **Local and above local in the peripheral soviet press in 1946 (on materials of Middle Ural)**

In the article on materials of Middle Ural the specificity of peripheral soviet press is considered. Good organization in accordance with the logic of uniformity dictated above, did not abolish characteristic for different spatio-temporal continuum frames in the newspaper periodicals. On materials of several newspapers (regional, city, district and factories) a question is explored about correlation macro- and microcontexts within the limits of set «mediaspace». The potential of retrospective sources for the study of everyday life of local associations is indicated and also to diversify the view on the soviet society on the whole.

Key words: local, abovelocal, peripheral soviet press, Middle Ural, newspaper periodicals

Олена ШЕРЕМЕТ
(Харків, Україна)

**Книги протоколів летучок
як важливе джерело з вивчення
історії становлення і розвитку
української телевізійної
журналістики
(на прикладі архівних матеріалів
Харківської студії телебачення
50-60-х рр. ХХ ст.)**

«Два найвизначніші винаходи в історії: книгодрукарство, що посадило нас за книги, та телебачення, що відірвало нас від них», – цей афоризм тонко відобразив значення телебачення в суспільно-культурному житті як явища суто специфічного, феноменального й неординарного для повсякдення ХХ ст.

Зародження харківського телебачення як одного з найвпливовіших засобів масової комунікації (від англ. «mass communication» – «масове спілкування» за допомогою технічного споряддя) сягає коренями 30-х років ХХ ст.

Розвиток харківського телебачення протягом 1950–1960-х рр. знаменувався початковим етапом «кристалізації» його організаційних форм і структур, поступовим, але впевненим запровадженням у побут харків'ян, зародженням і становленням слобідської телевізійної журналістики, осмисленням її ролі в культурно-суспільному житті мешканців міста, функціональним розмежуванням з іншими на той час високорозвиненими видами мистецтва, його носіями – кіно, театром, оперою тощо. Цей динамічний етап розвитку харківського телебачення і телевізійної журналістики умовно завершується появою регулярних кольорових телепередач та зміною керівництва телестудії на початку 1970-х рр., що призвело до помітного творчого застою в цій галузі.

Книги протоколів летучок – обговорення телепередач за тиждень між членами творчого колективу – являють собою важливе джерело з вивчення історії становлення і розвитку української телевізійної журналістики на початковому етапі її існування. Телевізійна журналістика

1950–1960-х рр. відзначалася зародженням її специфічних жанрових ознак і якостей, всотуванням попередніх традицій невізуальної журналістики, компенсацією яскравістю ідей і творчих пошуків недосконалої апаратури тощо.

Дух самої епохи певною мірою відобразився й на джерельній базі. Так, найбільш репрезентативною джерельна база виступає при висвітленні питань, пов'язаних з історією розвитку харківського телебачення, ця історична інформація лежить на поверхні і значно доступніша дослідникам, аніж та історична інформація, що може науково свідчити про розвиток харківської тележурналістики, вона фактично прихована за рядом цифр і документів. Саме з цієї точки зору книги протоколів летучок містять цінну інформацію про сам процес формування журналістських цінностей і принципів на локальному, місцевому рівні.

Це джерело цінне тим, що відображає як об'єктивні, так і суб'єктивні проблеми розвитку даного засобу масової інформації на місцевому ґрунті, ілюструє міжособистісні стосунки у колективі, суспільну думку. Ще однією перевагою у виборі даного джерела з історії вивчення перших кроків харківського телебачення доби хрущовської «відлиги» є його певна точність, наближеність до безпосередніх реалій зборів та обговорень творчого колективу із дослівною передачею сказаного, посиланням на точне датування та авторство. Леонід Лаврентійович Оприщенко, тогочасний директор Харківського телебачення (з квітня 1959 р.), випускник факультету журналістики ХДУ ім. М. Горького, так зазначав цільову спрямованість цих періодичних (приблизно раз на тиждень) зборів для вирішення невідкладних завдань: «За время летучки нужно кратко обсудить всю работу за неделю, дать общий анализ. Присутствие членов советов положительно сказывается на летучке. Тема летучки должна быть о новом, что было за неделю» [1, арк.13].

Асистент кінооператора I категорії Євсєєв Вадим Аркадійович зауважував: «Очень плохо подготовлены к летучкам и обозреватели, и сектор выпуска. Нужно обвинять не голословно, а если указываешь ошибку, то назови и причину. У нас не сцена театра, где актер может сделать отклонения» [1, арк.15].

Важливою складовою інформації книг протоколів летучок є критика, що дозволяє наряду з інформацією, пронизаною почуттям ейфоричного поступу нового виду мистецтва, як називали телебачення у 1950–1960-х рр., простежити і певні недоліки зароджуваної української

тележурналістики. Задля ілюстрування даної тези доречно навести приклади недоліків тележурналістської роботи у досліджуваній період з цього специфічного виду джерел за даними Державного архіву Харківської області.

Основними недоліками харківського телемистецтва за матеріалами книг летучок можна назвати наступні:

принцип партійності й шаблонності в основі підготовки передач:

- тов. Юрій Іванович Бондар (художник-постановник II категорії, безпартійний) про сюжет під назвою «Кража»:

«Образы решены разнопланово и не чувствуется алчность капиталистов...» (17.01.1966) [4, арк. 1];

- тов. Кравченко:

«У нас в последнее время все хуже и хуже передачи об обсуждении программ партии. Задушевность часто искусственна... У хроники все идет штампованно» (09.10.1961) [1, арк. 2];

- тов. Ніна Семенівна Нестеренко (режисер I категорії, безпартійний) про показ демонстрації 7 листопада:

«Харьков был показан не интересно. У нас это звучит сухо, как отчет» (13.11.1961) [1, арк. 14];

- тов. Чирикова:

«Все наши передачи направлены на тему о съезде партии» (20.11.1961) [1, арк. 17];

- тов. Кравченко про передачу «Блокнот агитатора»:

«Все правильно, но смотрится без интереса. Диктор читает скучно, не интересно...» (18.12.1961) [1, арк. 24];

- тов. Єфим Ісаакович Межев (старший редактор) про відзначання річниці Жовтневої революції:

«У нас уже выработался шаблон в праздничных репортажах... Голос Авраменко и др. были сугубо казенные. Должны быть короче. Говорили слишком обыденно. Текст должен быть смелее, поднят до уровня гос. политики... Мы очень тускло смотримся на фоне Москвы» (11.11.1969) [5, арк. 19];

2. на перших порах помітна непрофесійність працівників і фахівців, відсутність досвіду:

- тов. Межев про телепередачу «Резерви економії»:

«...пример того, как очень хороший текст испорчен ведущим» (31.01.1966) [4, арк. 5];

- тов. Володимир Якович Воронов (головний режисер) про хроніку:

«...Наши операторы по линии изобразительной не двигаются вперед» (09.10.1961) [1, арк. 3];

▪ тов. Дьяковська:

«У нас наши сотрудники очень плохо говорят на украинском языке. Этого делать нельзя» (18.12.1961) [1, арк. 25];

▪ тов. Юрій Андрійович Мекеров (старший редактор):

«Комментатор был плохо подготовлен. У нас нет комментаторов» (15.01.1962) [1, арк. 31];

▪ тов. Лора Євгенівна Станкова (старший редактор) про «Телеафішу»:

«...Ведущая не может вести на украинском языке» (18.10.1965) [3, арк. 52];

▪ тов. Цирина Семенівна Позіна (режисер III категорії) про телепрограму «Старт»:

«...Ведущие не работают над собой и с ними не чувствуется работа речи» (21.10.1969) [5, арк. 18];

▪ тов. Майя Іванівна Кавалерідзе (режисер) про телепередачу «Актеры и роли»:

«Комментаторов у нас нет, но нужно их воспитывать. Ведущая была с данными, но нужно с ней работать. Немного был выученный текст. Ей нужно иметь больший запас слов для импровизации» (03.02.1970) [5, арк. 26];

▪ тов. Микола Автономович Завада (режисер III категорії) про телевізійні новини:

«Очень плохо оформляются выпуски теленовостей. Почему художники не хотят чаще обновлять задники?» (20.01.1964) [2, арк. 7];
3. значне кількісне і якісне переважання громадсько-політичних передач над художніми випусками:

▪ тов. Кавалерідзе:

«Преобладали общественно-политические передачи. В художественном вещании была бедность показа» (04.02.1969) [5, арк. 3];

▪ тов. Оприщенко:

«Наши политические передачи должны быть выше художественных передач» (18.12.1961) [1, арк. 26-27];

▪ тов. Петро Васильович Федорченко (кінооператор II категорії):
«У нас забрали главного редактора, кинооператора для укрепления политической редакции, а нашу редакцию укрепили. Раньше было 2 группы осветителей, а сейчас одна, которая должна работать на все редакции» (08.01.1962) [1, арк. 29-30];

4. значне кількісне і якісне переважання російськомовних передач над українськомовними :

- тов. Олександр Едуардович Макарьський (асистент старшого редактора):

«Почти все передачи шли на русском языке» (16.12.1969) [5, арк. 21];

- тов. Дьяковська:

«У нас наши сотрудники очень плохо говорят на украинском языке. Этого делать нельзя» (18.12.1961) [1, арк. 25];

- тов. Фалькович про дитячий журнал «Двухлетка зовет»:

«Язык был плохой по причине, что дети не знают украинский язык. По этой причине нужно вести журнал на русском языке» (29.01.1962) [1, арк. 33];

- тов. Яків Лазарович Резніков (режисер I категорії) про телевізійні новини:

«Ведущий говорил хорошо, но язык не был чисто украинский» (08.02.1965) [3, арк. 1];

- тов. Ніна Борисівна Дубакіна (редактор) про передачу «У Любопытных кинолюбителей»:

«Очень плохо, что язык смешанный» (22.02.1965) [3, арк. 6];

- тов. Фалькович:

«Требовать, чтобы передачи шли на украинском языке, это варварство. Из-за этого потеряла свою прелесть детская передача. Было стыдно смотреть на детей, которые говорили на языке, которым они никогда не пользуются» (12.04.1965) [3, арк. 16-17];

- тов. Станкова про «Телеафишу»:

«Ведущая не может вести на украинском языке» (18.10.1965) [3, арк. 52];

- тов. Клименко:

«Язык у нас очень плохой. 99% идет у нас на русском языке» (06.01.1964) [2, арк. 3];

- тов. Валентина Мекертичівна Осипянц (режисер II категорії):

«Передачи на сельскохозяйственные темы шли на русском языке. Почему? Ведь выступающим легче говорить на украинском языке» (30.03.1964) [2, арк. 27];

5. слабка розвиненість форм художніх передач:

- тов. В. І. Іванова про кіноредакцію:

«Фильмы шли очень плохие, старые» (30.10.1961) [1, арк.11];

- тов. Оприщенко:

«Детская редакция очень слабая стала... Много кинофильмов о войне» (27.11.1961) [1, арк. 20];

6. «рухливість» телевізійних програм у часовому вимірі, їхня незакріпленість за певним часом показу, нечітка періодичність:

▪ тов. Дубакіна:

«Для ТН нужно найти постоянное время. Это очень важно» (18.03.1969) [5, арк. 8];

▪ тов. Гайворонський:

«Письма, полученные в эту неделю. Очень много писем с жалобами о нарушении программ» (15.01.1962) [1, арк. 31];

▪ тов. Самойленко:

«...Нет согласованности между редакциями в составлении программы» (06.01.1964) [2, арк. 2];

▪ тов. Магченко:

«Со страхом ждем расписания. У нас опять не качество, а количество» (13.01.1964) [2, арк. 5-6];

7. застарілість телеапаратури, її нестача:

▪ тов. Євсєєв:

«На этой аппаратуре работать нельзя. Режиссеры и операторы превращаются в техников и занимаются починкой» (09.10.1961) [1, арк. 2];

▪ тов. Нінель Семенівна Рудова (головний редактор):

«... Стыдно выходить на Москву с серой, подрыпанной, технически негодной пленкой» (17.02.1964) [2, арк. 17];

▪ тов. Інна Іванівна Синявіна (режисер III категорії):

«Очень жаль, что у нас нет записывающей аппаратуры» (23.12.1969) [5, арк. 24].

Серед інших «слабких» місць розвитку слобідського телебачення у 1950–1960-ті рр. за протоколами летучок простежуються наступні: певна заполітизованість, «завченність» і шаблонність самих постанов передач, репортажів, опитувань тощо; слабкість прояву творчої новаторської ініціативи; віддання переваги формам та кількості над якістю; слабкість хронікальних жанрів, помітний на перших порах вакуум у розвитку сатиричних та спортивних випусків; нестача професійно підготовлених кадрів; майже повна відсутність у телецентру належних приміщень, меблів, їх застарілість; певна розмитість жанрів, їх непослідовність; дуже слабкий розвиток передач та випусків на сільсько-господарську тематику тощо.

Книги протоколів летучок цікаві нам як цінне джерело з вивчення історії харківського телебачення та культури в цілому ще й тому, що саме цей комплекс пам'яток минувшини якнайточніше та найкритичніше відображає ті складні обставини та скрутні умови, в яких робило перші, але впевнені кроки слобідське телебачення, що є певною методологічно правильною альтернативою, протипагою т.зв. «соціалістичному романтизму повсякдення» тих часів. На жаль, ця тенденція у певному сенсі домінує і в сучасній краєзнавчій науково-популярній літературі із зазначеної проблематики. Звісно, вона має право на існування, тим паче доцільна з точки зору виховання любові до рідного краю та пошани до регіональної мікроісторії. Проте, мабуть, з іншого боку, доцільно уникати й надмірної ідеалізації у висвітленні регіональних культуротворчих структур.

Таким чином, історична інформація, яка міститься у книгах протоколів летучок, сформована по темі дослідження проблеми становлення і розвитку української та, зокрема, харківської телевізійної журналістики у 1950–1960-х рр., відзначається відносною повнотою, чому, по-перше, сприяє порівняна наближеність до нашого часу, а, по-друге, зосередження джерельної бази у безпосередній близькості від самого об'єкту дослідження і дослідників. Певною перевагою подібних історичних пошуків є те, що на місцевій, більш-менш повній джерельній базі значно легше робити перевірені наукові висновки, а вже потім, прослідковуючи історію розвитку ще декількох подібних об'єктів дослідження (Київської, Одеської, Сталінської телестудій тощо) зводити отримані в ході аналізу результати до масштабів загальнодержавних (у даному випадку загальноукраїнських), що є методом «від малого до великого», або науково, методом дослідження макроісторії крізь призму мікроісторії.

Ще однією специфікою книг протоколів летучок є те, що попри наявність усіх рис, притаманних діловій документації, цей вид історичних джерел відзначається довільністю форми фіксації інформації, мовленевої стилістики, яскраво вираженим емоційним забарвленням.

Книги протоколів летучок як специфічний вид історичних джерел потребує подальшого вивчення і аналізу через можливість комплексного бачення такого складного і водночас неординарного культурно-суспільного феномену, як поява харківської тележурналістики у 1950–1960-х рр., не тільки на макро-, але і на мікроісторичному тлі протиріч хрущовської відлиги на Слобожанщині. Цей вид джерел по-

требує ширшого запровадження до наукового обігу через можливість ілюстрування на місцевому рівні процесів формування громадської думки, ідейної та мистецької боротьби, співвідношення «штампів» та ініціативи у зароджуванні у 50-60-х рр. ХХ ст. тележурналістиці.

Джерела та література

1. Державний архів Харківської області (*далі* – ДАХО). – Ф. Р. 5745. – Оп. 3. – Спр. 38.
2. ДАХО. – Ф.Р. – 5745. – Оп. 3. - Спр. 62.
3. ДАХО. – Ф.Р. – 5745. – Оп. 3. - Спр. 70.
4. ДАХО. – Ф.Р. 5745. – Оп. 3. - Спр. 79.
5. ДАХО. – Ф.Р. – 5745. – Оп. 3. - Спр. 161.

Олена Шеремет (*Харків, Україна*) **Книги протоколів летучок як важливе джерело з вивчення історії становлення і розвитку української телевізійної журналістики (на прикладі архівних матеріалів Харківської студії телебачення 50–60-х рр. ХХ ст.)**

У статті аналізується таке специфічне джерело з вивчення історії становлення і розвитку української (на прикладі м. Харкова) телевізійної журналістики як книги протоколів летучок. Їхніми специфічними рисами виступають: локальність, довільність форми фіксації інформації, яскраво виражене емоційне забарвлення, точність датування й авторства. Цей вид джерел потребує ширшого запровадження до наукового обігу через можливість ілюстрування на місцевому рівні процесів формування громадської думки, ідейної та мистецької боротьби, дискусій у творчості, співвідношення «штампів» та ініціативи у зароджуванні у 50–60-х рр. ХХ ст. тележурналістиці.

Ключові слова: книги протоколів летучок, історичне джерело, харківська телевізійна журналістика, архівні матеріали, специфіка

Олена Шеремет (*Харьков, Украина*) **Книги протоколов летучек как важный источник по изучению истории становления и развития украинской телевизионной журналистики (на примере архивных материалов Харьковской студии телевидения 50–60-х гг. ХХ ст.)**

В статье анализируется такой специфический источник по проблеме исследования истории становления и развития украинской (на примере г. Харькова) телевизионной журналистики как книги протоколов летучек. Их специфическими чертами выступают: локальность, свобода формы фиксации, ярко выраженная эмоциональная окраска, точность датировки и

авторства. Этот вид источников нуждается в широком введении в научный оборот, что позволяет проиллюстрировать на местном уровне процессы формирования общественной мысли, идейной борьбы, дискуссий в творчестве, соотношение «штампов» и инициативы в зарождающейся в 50–60-х гг. XX ст. тележурналистике.

Ключевые слова: книги протоколов летучек, исторический источник, харьковская телевизионная журналистика, архивные материалы, специфика

Olena Sheremet (*Harkiv, Ukraine*) **The Books of protocols of “letuchkas” an important source on the study of history of becoming and development of Ukrainian television journalism (on the example of the archived materials of the Kharkiv’s studio of television in the 50–60th years of the 20th century)**

In the lecture such specific source as the books of protocols of “letuchkas” is analysed on the issue of the becoming and development of Ukrainian (for example of Kharkiv) television journalism. Their specific lines are: locality, freedom of form fixing, bright expression emotional colouring, exactness of the dating and authorship. This type of sources needs wide introduction to the scientific circulation allows which the illustration of the processes of forming the public idea on the local level, the ideological fight, discussions in creation, a correlation of the “stamps” and initiatives in television journalism during the fifteenth-sixteenth years of the 20th century.

Key words: the books of protocols of “letuchkas”, a historical source, Kharkiv’s television journalism, the archived materials, failings, a specific

СЕКЦІЯ VIII

*Популяризація джерел
локальної історії*

в закладах освіти

та культури

Олексій КАРАМАНОВ
(Львів, Україна)

Музейні експонати як джерела локальної історії: педагогічний аспект

Актуальні проблеми збереження та популяризації вітчизняної музейної спадщини зумовлюють неабиякий інтерес до різноманітних наукових, науково-популярних та методичних досліджень у цій галузі. Вони удосконалюють сучасне розуміння локальної історії, процесів комунікації в музеї та дають змогу вирішити актуальні проблеми взаємодії освітнього закладу з музейним середовищем, що є надзвичайно актуально в умовах сьогодення.

Метою статті буде визначення низки головних педагогічних аспектів у процесі інтерпретації та аналізу музейних експонатів, що відображають елементи локальної історії.

У наукових працях відзначається незначний поступ у тлумаченні та інтерпретації музейних джерел у ході вивчення соціокультурних проблем місцевої історії. У цьому ракурсі особливо доречним є вивчення історії експозиції музею з позицій зміни історичних концепцій у різних соціально-політичних умовах. Зазначені питання порушувалися у працях багатьох сучасних науковців, музейних працівників, зокрема, у дослідженнях Т. Белофастової, П. Вербицької, Є. Коссової, М. Правдіної, М. Юхневич та ін., однак спеціально не стосувалися педагогічних аспектів у зв'язку з локальною історією.

Сучасні музеї зі своїми різноманітними колекціями являють важливі культурні й освітні центри, які не лише подають зміст колекцій, а й виступають потужним виховним чинником у формуванні різноманітних особистісних якостей людини. Виконуючи роль історичних джерел певної місцевості, музейні експонати становлять неабиякий інтерес для дослідника, а також забезпечують “нове пробудження” інтересу до культурної спадщини.

Важливими джерелами для дослідження локальної історії у музеях є письмові, речові та інші типи джерел. Під час їхнього вивчення слід урахувувати повноту та достовірність інформації, яку вони містять, застосовувати відповідну методику роботи.

Пам'ятки минулого, зосереджені у музеях, становлять цінний матеріал для вивчення різними спеціалістами. У контексті локальної історії вони сприяють формуванню історичної пам'яті та ідентичності, у психологічному – виступають важливим чинником розвитку пізнавальних процесів особистості, у музейно-педагогічному – забезпечують цілісне сприйняття певної епохи відвідувачами музеїв.

Коли йде мова про локальну історію, завжди надзвичайно цікаво прослідкувати: як саме, з яких джерел ця історія мала змогу з часом ставати елементом глобальної історії. Таке розуміння надзвичайно сприяє розвитку історичної свідомості, реалізації причинно-наслідкових зв'язків, умінні бачити проблему або суперечність там, де вона можлива тільки у перспективі. Будь-яка пам'ятка, будь-який музейний експонат, музейна реліквія являє собою маленьку таємницю, розгадати і описати яку може тільки справжній фахівець, що володіє не лише історичними знаннями, а й має майстерність педагога, вчителя, здатного заволодіти увагою слухачів настільки, наскільки є цікавою та глибокою інформація, почерпнута з музейного джерела.

Порушені проблеми дають змогу зрозуміти, як саме найкраще “помістити історію до музею” в умовах локальної спільноти, громади, містечка, села. Видається, що такі питання у зазначеному сенсі можуть виглядати недоречними, адже криза виховної роботи особливо кидається в очі у маленьких населених пунктах. Однак наявність музеїв у провінції, не зважаючи на мізерне фінансування, а також їхня активність, позитивно впливають на навколишнє середовище, формуючи громадську думку та викликаючи певний культурний резонанс.

Педагогічний аспект інтерпретації музейних експонатів як джерел локальної історії полягає у відповідному “відтворенні” історичного минулого шляхом “занурення у епоху”, створенні відповідних навчальних ситуацій.

У роботі з молодими відвідувачами цьому можуть сприяти такі прості прийоми, як дослідження покинутого мішечка або валізи з предметами, 50 запитань: дослідження предметів, візуалізації предметів, запам'ятовування та відображення показаного предмета [5, 175].

Доречним може бути й застосування методу проєктів, що інтегрує теоретичну діяльність у музеї з практичною, залучає до співпраці бать-

ків та усю локальну спільноту. Це сприяє формуванню особистості учня (розвиток навичок комунікації, роботи у групі, навчання самостійності, відповідальності, плануванню та організованості), стимулює його пізнавальну й емоційну активність, інтегрує знання та уміння з різних навчальних дисциплін, розвиває індивідуальні зацікавлення, здібності та потреби учня, упровадження нових креативних та інноваційних методів [6, 7].

Проте загальне враження від заняття у музеї багато у чому залежить від особистості музейного педагога, який повинен володіти широким світоглядом, вміти передавати свої знання іншим, зацікавити усіх своєю темою на основі яскравого, образного мовлення та навичок комунікативної культури.

У сучасних умовах дедалі більше зростає роль музеїв, які свіdomo підсилюють інтерактивність своєї експозиції. Таке підсилення досягається різними шляхами, які одночасно відображають й етапи розширення комунікативної сфери у музеї, зокрема:

- шляхом організації безпосереднього доступу експоната для відвідувача;
- завдяки створенню експозиції “живої історії”;
- у процесі організації інтерактивних навчальних занять на базі музеїв;
- під час безпосереднього залучення відвідувачів до діяльності музею;
- шляхом застосування в експозиції аудіовізуальних і комп’ютерних інтерактивних приладів [3, 15].

З позицій історії повсякденності музей цілком доречно можна розглядати як культурний простір для вивчення певної локальної спільноти, комплекс джерел історії повсякденного життя. Це зумовлює звернення до міждисциплінарності у дослідженнях гуманітарного профілю та інтеграції музейної справи з різними галузями науки.

Водночас, різні актуальні проблеми навчання й виховання мають міждисциплінарне значення – у більшості випадків це сприяє взаємозбагаченню одержаних знань та нестандартних інтерпретаційних результатів. У руслі цього вивчення локальної історії передбачає широкий міждисциплінарний підхід із залученням етнографічних, антропологічних, мистецьких, культурологічних та археологічних джерел.

Історія надає музейній педагогіці широку дослідницьку базу, знаряддя праці (зв’язок з музеологією та допоміжними історичними дисциплінами), зумовлює актуальну постановку проблем будь-якого

дослідження (зв'язок з логікою, соціологією) та розширює сферу його прикладного застосування (зв'язок з дидактикою історії) тощо. Такий міждисциплінарний характер зумовлює й використання спільних методів дослідження, наприклад, аналізу джерел, інтерпретації, занурення в історичне середовище, порівняння. Останній метод може слугувати своєрідним “міждисциплінарним” прикладом, оскільки будь-яке історичне явище у контексті організації заняття у музеї може бути проаналізоване у різний спосіб у суміжних наукових дисциплінах. З одного боку, це сприяє зближенню позицій у ході оцінки різних явищ та розкритті спільних рис, з іншого – акцентує на відмінностях між цими явищами [1, 505].

Які чинники забезпечують привабливість музейних експонатів? По-перше, відповідним певним часовим рамкам та простору; по-друге, вони логічно вписуються в локальну експозицію музею; по-третє, це їхня атрактивність, що постійно зосереджує увагу відвідувачів.

Якщо виходити з різних аспектів аналізу музейної пам'ятки, ми повинні усвідомлювати, що вона володіє інформацією глибинного рівня, яка може бути відтворена за умови її оптимального розташування на експозиції та майстерності екскурсовода або музейного педагога.

У сучасному освітньому просторі музейна педагогіка по-новому акцентує увагу на можливостях перетворення внутрішнього змісту культури, її духу, стилю, закріплених у культурних цінностях. У той же час варіанти її інтеграції до різних навчальних дисциплін можуть відрізнятися. Наприклад, ймовірно можна вважати таке положення: історія якогось питання – його теоретичний аспект – зв'язок з музейною збіркою – реалізація у процесі створення навчального середовища на музейній експозиції [2, 59].

Сукупним минулим досвідом виступає історична пам'ять, яка забезпечує єдність й спадкоємність культурно-історичного процесу. Кожне наступне покоління звертається й буде звертатися до соціальної пам'яті і у різних формах, сконцентрованих у документах й матеріалах різних епох, що зберігаються у архівах, бібліотеках, музеях. Саме ці структури й виступають як інститути соціальної пам'яті, необхідні для накопичення та поширення інформації про минуле у різних сферах суспільного життя.

Музейна експозиція як джерело гуманітарного знання має безліч різноманітних аспектів, що стимулює пошук нових шляхів наукового використання речових джерел для ефективного аналізу предметів та інтерпретації даних цього аналізу.

Важливим є вивчення музейних фондів з позицій “нової локальної історії”, методи якої дозволяють побачити різноманітні аспекти соціокультурного розвитку цієї локальної спільноти, звернутися до нових питань музейного та історичного джерелознавства, сприяти виробленню нових методів вивчення джерел для того, щоб “почути” та зрозуміти мову іншої епохи.

Важливо, що підходи, запропоновані “новою локальною історією”, орієнтують дослідників на вивчення місцевої історії у взаємозв’язку з історичною антропологією та історією повсякденності. Це дає змогу комбінувати на експозиції як “офіційні історичні матеріали”, так і предмети повсякденного життя, а відтак, ширше використовувати можливості музею [4].

Будь-яке знайомство з музейною експозицією сприяє входженню у світ певних образів, надає більшу конкретність та упевненість відомим фактам, дає змогу наочно уявляти історико-художній контекст певної події завдяки особливостям спілкування людей у музейному середовищі.

Зокрема, це стосується виявлення особливостей менталітету різних народів, цінностей, індивідуальних уявлень щодо різних подій, фактів, явищ повсякденної історії

Додатком до локальної історії слугують джерела усної історії, зафіксовані у письмових свідченнях, аудіо- та відеозаписах: спогади, інтерв’ю, щоденники, опитування, пам’ятні книги.

Вивчення великого пласту “усної історії” певної локальної спільноти у музеї також становить особливий інтерес з педагогічної точки зору. У комплексі з музейними предметами джерела усної історії уможливають виявлення нових історичних контекстів, як з позицій дослідження, так і методології викладання у середовищі музею.

Отже, музей надає унікальну можливість дослідити духовну спадщину шляхом інтерпретації джерел матеріальної та нематеріальної культури, “занурення” в історичне минуле для розуміння повсякденного життя, дій, вчинків, намірів людей, які жили у минулому. Локальні музейні збірки, які існують у природних умовах та відображають історію своєї місцевості, якнайкраще сприяють відтворенню минулого крізь призму соціокультурного розвитку, що розширює можливості не лише реконструкції та інтерпретації давніх подій, а й сприяє застосуванню відповідних навчальних технологій.

На основі вищенаведеного, ми дійшли таких висновків:

1. У процесі аналізу та інтерпретації музейних експонатів локальної спільноти важливо дотримуватись вихідних положень музейної

педагогіки, яка дає змогу об'єктивно оцінити музейні експонати як з позицій їхньої інформативної насиченості, привабливості для відвідувачів, так і можливості дальшої підготовки наукових досліджень, вироблення нових методів вивчення джерел;

2. Важливим елементом популяризації елементів локальної історії мають виступати міждисциплінарні дослідження, що виступатимуть не лише у теорії, а й у практиці, організовуючи коло неформального спілкування у вигляді фестивалів, конкурсів, музейних свят і т.д.

3. Новітні історичні дослідження повинні широко використовувати у якості джерел локальні музейні фонди, беручи до уваги методологію “нової локальної історії” та усної історії, яка повинна узгоджуватися з методикою викладання історії у закладах освіти.

4. Найголовнішим у вивченні історії локальної спільноти ми вважаємо організацію циклу інтерактивних уроків, лекцій, семінарів на базі місцевих музеїв з елементами візуалізації та проектного методу, що сприятиме вирішенню низки важливих дидактичних завдань, пробудженню національної пам'яті, формуванню історичної свідомості на засадах ідей громадянського суспільства.

Джерела та література

1. *Караманов О.В.* Міждисциплінарний контекст музейної педагогіки у процесі реалізації конструктивістських стратегій навчання // Могиланські читання 2007 року: Зб. наук. пр.: Музейники ХХ ст. – дослідники української сакральної культури” / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; Ред. рада: В. М. Колпакова та ін. – К.: Фенікс, 2008. – С. 504–507.

2. *Караманов О.В.* Роль музейної педагогіки у процесі соціалізації особистості // Вісник Львівського університету. – Серія педагогічна. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – Вип. 22 – С. 58–64.

3. *Караманов О.В.* Шкільний музей як джерело культурного матеріалу для забезпечення навчально-виховного процесу // Вісник Львівського університету. – Серія педагогічна. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 20. – С. 185–192.

4. *Стрекалова Е.Н.* “Устная история” в контексте новой локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/ustnaya/> [01.06.09]

5. *Тіммер Д.* Інтерактивні програми і робота з предметами // Музей: менеджмент і освітня дільність. – Львів: Літопис, 2009. – С. 170–177.

6. *Slady przeszlosci – uczniowie adoptuja zabytki. Materialy pomocnicze dla nauczycieli* / Pod red. A. Machcewicz i M. Bakalarz. – Warszawa, 2006. – 73 s.

Олексій Караманов (*Львів, Україна*) **Музейні експонати як джерела локальної історії: педагогічний аспект**

Проаналізовано освітні потенціали музейних джерел локальної історії. Виокремлено особливості інтерпретації та аналізу музейних експонатів у контексті організації навчального процесу. Визначено міждисциплінарний характер актуальних питань навчання й виховання у музеї.

Ключові слова: музейні джерела, експонати, навчання, виховання, педагогічний аспект

Алексей Караманов (*Львов, Украина*) **Музейные экспонаты как источники локальной истории: педагогический аспект**

Проанализированы образовательные потенциалы музейных источников локальной истории. Выделены особенности интерпретации и анализа музейных экспонатов в контексте организации учебного процесса. Актуальные вопросы обучения и воспитания в музее носят междисциплинарный характер.

Ключевые слова: музейные источники, экспонаты, обучение, воспитание, педагогический аспект

Oleksyi Karamanov (*Lviv, Ukraine*) **Museum exhibits as sources of local history: Pedagogical aspect**

Educational potentials of museum sources of local history are analysed. Features of interpretation and the analysis of museum exhibits in the context of the organisation of educational process are allocated. The interdisciplinary character of actual problems of training and education in a museum is revealed.

Key words: source museum, exhibits, training, education, pedagogical aspect

Сергій ГУЗЕНКОВ
(Запоріжжя, Україна)

Образ історії краю в освітньому просторі Запорізької області

Образ історії краю формується на основі загальних уявлень про минуле, що існують у суспільстві й підтримуються за допомогою освіти та комеморативних практик. Під образом ми будемо розуміти сукупність уявлень про минуле краю, що побутують і відтворюються системою освіти Запорізької області.

Джерелом дослідження обрано підручники з регіонального курсу “Історія рідного краю”, який викладається в школах області з 2000 р., а також роботи обласних конкурсів для вчителів та учнів*, що дозволяють прослідкувати формування уявлень про минуле в усіх учасників навчального процесу.

Серед факторів, що впливають на сприйняття регіональної історії, можна виділити наступні:

По-перше, усталеність образу минулого як насильства, а головних історичних подій як перебігу війн та соціальних конфліктів.

Зокрема, у вступному слові до підручника 7 класу історія регіону окреслена так:

“наш край був свідком бурхливих подій середньовіччя, ареною *боротьби* праукраїнської держави – Київської Русі – зі степовими кочовиками. Нарешті, в нашому краї в XV ст. виникає запорізьке козацтво, що наповнило Україну духом волелюбності й очолило *боротьбу* за здобуття втраченої раніше незалежності” [10, с.3] (курсив мій – С.Г.).

Аналогічне бачення минулого зустрічається і в учнівських роботах:

“...цією святою землею протягом століть прокочувалися хвилі бурхливих подій світового значення – *битви* проти іноземних

загарбників, криваві війни, грізні повстання, соціальні революції. Багато горя бачила і ця земля, і її могутній господар – народ... [4, с.2]”.

По-друге, уявлення про тотальну національну історію, яка є єдиним варіантом минулого. Із нього випливає, що минуле краю було лише ареною для окремих подій “великої” історії. Зокрема, регіональні підручники створені як доповнення курсу “Історія України”, а в посібнику “Історія малої батьківщини”*, зазначено, що історія малих батьківщин це “зменшена копія великої історії, яка зберігає відбиток традиційної своєрідності і місцевого колориту” [13, с.6].

Власна історія місцевості чи населеного пункту розглядається як другорядна, якої стосувалися лише окремі історичні події. Сам край стає об’єктом історії, а минуле його постійного населення, підпорядкованим “великій” історії**.

Наприклад, “...хоча у віддалених від центру держави містечках і селах могли і не відбуватися значні і дуже видатні події, однак їх минуле яскраво свідчить про те, як жила в різні часи основна маса населення країни” [1, с.2]. Або “...головні політичні події країни майже завжди відбувалися в економічних та політичних центрах. Село ж завжди залишалося осторонь великих історичних подій, ніби на узбіччі історичного розвитку держави” [4, с.3].

Не дивно, що у текстах майже третини конкурсних робіт учнів містилася констатація другорядності, навіть “невидимості” району чи населеного пункту. Наприклад, “...тільки на збільшеному масштабі мапи нашої рідної України можна знайти в запорізьких степах моє рідне село Берестове” [2, с.2], або “...якщо подивитися на карту України, то наш Михайлівський район буде здаватися дуже малим” [3, с.2].

Відчуття незначності спонукає “вписувати” минуле свого населеного пункту в історію за допомогою “відшукування” місць, що їх своєю присутністю “освятили” історичні діячі. “Визначні місця” наділяються такими людськими рисами як бачення та пам’ять.

Як приклад наведемо опис дубу у с. Терпіння: “він був вже молодим деревцем, коли в Росії правив Борис Годунов, а наш край був “Диким полем”, де не було ніяких постійних поселень. Він був міцним деревом, коли Богдан Хмельницький воював із Польщею і вів переговори з московським царем Олексієм Михайловичем... Він бачив і чумацькі вози, і ногайсько-татарські орди, і загони запорізьких козаків;

під ним відпочивали невінчані “царі” Духоборії і навіть один справжній цар, переможець Наполеона – Олександр І... Побував тут у період громадянської війни і “батько Махно...” [13, с.10]. А в розробці навчального туристичного маршруту по с. Терпінню вчителя А. Гузеватого зазначений дуб також є однією з точок відвідування, як місце, “під яким відпочивав Олександр І” [8, с.4].

Як своєрідна реакція компенсації на “неповноцінність” місцевої історії по відношенню до національної, в мову робіт з минулого краю проникають клішовані вислови на кшталт “славне сьогоднішнє нашого краю, славна його історія” [11, с.2] чи “наш край унікальний, земля людей працьовитих, сильних духом і щирих серцем” [23, с.3]. Головна мета таких висловів підкреслити значення регіону в очах читачів тексту.

Корені зазначеної ситуації сягають радянських часів, коли головним пріоритетом істориків було минуле СРСР та побутувала думка, що професійній історіографії слід займатися відомими і крупними об’єктами, а краєзнавці мають вивчати минуле незначних об’єктів [18, с.160–161].

Навіть сьогодні у роботах окремих вчителів зберігається розподіл на “історію” та “краєзнавство”. Ситуацію ілюструє методична розробка вчителя В. Некрасової де передбачено, що в ході вивчення теми учні діляться на “істориків-теоретиків”, які вивчають загальні положення та подають теоретичні відомості з питання; “істориків-краєзнавців”, які виконують цілеспрямоване дослідження указанного періоду історії рідного краю; “журналістів”, які досліджують історію рідного краю шляхом спілкування з очевидцями подій; “літераторів”, які вивчають історичні події на матеріалі художньої літератури, виданої в області [21, с.4].

Існуючі уявлення про минуле Запорізького регіону базуються на схемі, що є своєрідним поєднанням підходу, закладеного у виданні “Історія міст і сіл Української СРСР” та підручників з курсу “Історія рідного краю”*. Складовими елементами схеми є: Середньовіччя – історія козацтва та Січей – розвиток краю від зруйнування Січі до початку ХХ ст. – період між світовими війнами – від Другої світової війни до сучасності. З радянських часів змінилися лише наголоси та трактування окремих подій.

Як приклад реалізації розглядуваної вище схеми у навчанні наведемо розробку уроку для 5 класу запорізької вчительки Н. Зеленої яка, розповідаючи про минуле краю, виділяє такі пункти: існування скіфського Каменського городища – загибель князя Святослава – па-

нування “страшних завойовників монголо-татар” – існування Хортицької Січі – “колиски лицарів-козаків, справжніх героїв України, що виборювали її волю” – заснування Олександрівської фортеці – будівництво “красеню-Дніпрогесу”, заводів “Запоріжсталь”, “Дніпроспецсталь” – Війна з “німецько-фашистськими загарбниками”, нічний штурм Запоріжжя в жовтні 1943 р., що став “репетицією нічного штурму Берліну у травні 1945 р.” – “диво повоєнного відродження” – “добра слава краю”, що її здобувають металурги й енергетики, хлібороби і вчителі, артисти й спортсмени [11, с.1–10].

Схема міцно укорінилася у свідомості вчителів і учнів, як намагаються відшукати її сліди не тільки в історії окремих населених пунктів, а й об’єктів. Як приклад наведемо опис історії о. Хортиця:

“на острові залишили слід давні язичники (кам’яним святилищам більше 4 тис. років), скіфи, давньоруські воїни, запорізькі козаки. Тут бував Тарас Шевченко й билися радянські воїни у Велику вітчизняну війну... По суті, на Хортиці сконцентрована майже вся історія України” [16, с.5].

У зазначеній вище схемі важливу роль відіграє радянське минуле, без якого розгляд уявлень про історію краю був би не повним. До його інтерпретацій доволі часто звертаються автори місцевих підручників, учителі та учні. Зокрема, за нашими підрахунками, серед конкурсних робіт 35 (29,6%) із 118 текстів вчителів та 32 (20,75%) із 106 текстів учнів були присвячені радянському минулому*.

При цьому, якщо в підручниках з “Історії рідного краю” автори піднімають питання про ціну, яку довелося заплатити мешканцям регіону за індустріальне будівництво [12, с.131-139] та про пов’язані з надмірною індустріалізацією області екологічні проблеми [19, с.6-7, 96-99], то в текстах вчителів і учнів радянське минуле представлено як “світле”, чи навіть “героїчне” й описане мовою радянських видань.

В результаті дорадянська історія (окремого населеного пункту чи навіть закладу освіти) стає схожою на міфологічну з “темними віками” хаосу (дореволюційний період), який був впорядкований в ході “великої битви” (революції), і щасливими роками життя людей (індустріалізація чи колгоспне будівництво), що переривалися катастрофами (Велика Вітчизняна війна).

В цій історії головними акторами є “герої-потьомкінці, легендарні командири громадянської і Великої вітчизняної воєн”, герої Радян-

ського Союзу [23, с.3], або “прості радянські люди”, які обов’язково проявляють героїзм при будівництві Дніпрогесу чи Придніпровського індустріального комплексу [14, с.1-16].

У доколгоспному селі, в свою чергу, точиться конфлікт між “бідняки” та “куркулями”, а в колгоспах працюють “знатні доярки” та “комбайнери”, які разом із “правофланговими тваринництва” наповнюють “запаси Батьківщини” [13, с.155-198].

В окремих роботах мирно співіснують дві версії історії радянська (оптимістична) з описом звершень та перемог колгоспного ладу та національна (трагічна) з описом національних утисків та голодоморів [4].

Причини існування декількох варіантів історії, що в сучасній Україні мають регіональне походження, свого часу проаналізував Я. Грицак [7, с.11-24]. Поседнання ж декількох версій минулого на локальному рівні потребують, на наш погляд, більш детального розгляду.

Можна припустити, що співіснування національної та радянської версії історії в роботах учнів пояснюється некритичним ставленням останніх до джерел та текстів з місцевої історії*.

В свою чергу звернення та однозначно позитивне трактування вчителями радянського минулого можна пояснити тим, що для значної частини педагогів області воно є частиною власного досвіду, закріпленою через освіту**.

Як показав у своїй монографії С. Єкельчик, ідеологічна практика “розбавлення” “націоналістичної” історичної пам’яті “дозою” любові до радянської сучасності існувала в СРСР з другої половини 1950-х рр. й розповсюджувалася через пресу та освітню систему [9].

Саме з радянських часів в образі запорізького краю поєднуються козацьке минуле й індустріальна сучасність, що зберігають актуальність й сьогодні. Наведемо приклад із тексту однієї з учительських робіт: “ми варимо сталь, виробляємо для України електричний струм, і водночас на просторах Запорізької області, образно кажучи, щороку ви-зріває козацький коровай, яким ми ділимося із усією Батьківщиною” [23, с.2].

На початку 1990-х рр. частині педагогів області довелося пережити світоглядну кризу, “змінювати особисту соціалістичну свідомість та формувати нову національну свідомість учнів, майбутніх громадян незалежної, самостійної держави” [25, с.9], що не могло не залишитися безслідно й досі виливається у створенні текстів, схожих за стилістикою на радянські.

Шкільна історія допускає певне спрощення матеріалу, використання не лише раціональних, а й емоційних аргументів для кращого засвоєння учнями знань про минуле. В ряді випадків це виливається в практику перетворення історичних сюжетів на міфологічні. Вони стають частиною уявлень про минуле.

В розробках уроків та виховних заходів ряду вчителів можна знайти всі ознаки міфу, виділені Е. Кассіером [15].

По-перше, це домінування емоційної функції мови, використання фраз та зворотів, характерних для мови міфу [15, с.60]. Наприклад, використання традиційних для міфології образів зими, ночі, невільної душі: "...У Європі стояла зима абсолютизму. А на українських землях виникла держава – своєрідна козацька республіка...", "...наші вороги... закували в кайдани волелюбну душу українця" [24, с.2, 6]. Або "більше двох років тривала чорна ніч німецько-фашистської окупації" [13, с.173].

По-друге, стереотипізація минулого. Особливо, коли йдеться про історію козацтва. Н. Яковенко зауважила, що не кожен історик, поклавши руку на серце, зможе похвалитися, що слово "козак" асоціюється в його спонтанній уяві з чимось іншим, ніж напівголий запорожець, який "пише листа турецькому султанові" [27, с.444].

Наведену думку підтверджують і розробки позакласних заходів. Так, в одному із сценаріїв на прохання вчителя замислитися над словом "козак" учень має відповісти*: "у нашій уяві спалахує образ сильних, мужніх і відданих рідній землі людей. Ми знаємо про них із козацьких пісень, уявляємо їх за картиною Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султанові" та за мультфільмом про пригоди трьох козаків-побратимів" [22, с.2].

Історія козацтва в текстах учнів та вчителів розвивається лінійно без просторово-часових змін, як у міфі.

Корені такого вилучення минулого із реального часу та простору сягають радянських часів. Перейменування міста Олександрівська на Запоріжжя у 1921 р. дало змогу репрезентувати край як "козацький". Соціалістичні будови, які почалися згодом, змінили ландшафт регіону, що нагадував про козацькі часи. Були затоплені пороги, Великий луг, місця, де розташовувалися Січі.

Хоча в підручнику, присвяченому козацькому періоду, зазначається, що для часів XVII–XVIII ст. Запорізький край означає досить великий регіон, який відповідає території сучасних Запорізької, Дніпропет-

ровської, частково інших сусідніх областей [17, с.4], в текстах вчителів зустрічається “перенесення” подій в сучасний ландшафт. Наведемо приклад з розробки уроку на тему Хмельниччини: “...на Хортиці збиралися козацько-селянські загони на боротьбу з поляками. В 1648 р. Б. Хмельницький прибув до Запоріжжя. Він не раз бував біля запорізького дубу у селищі Верхня Хортиця**” [6, с.3].

По-третє, для міфу важливим є обряд, що змушує його учасників втрачати відчуття індивідуальності і приходити в стан екстатичного злиття з колективом, спілкуватися з предками і т.ін. [15, с.62].

Прикладом такого обряду є опис святкування днів пам’яті в Балківській ЗОШ Василівського району:

“Взявши справжню каску воєнних часів, наші учні говорять від імені полеглих воїнів, перевтілюються в солдатську матір, вдову, які й досі чекають синів, чоловіків, голосять за загиблими, поминають своїх прадідусів” [26, с.35].

Зазначимо, що використання імен реальних історичних осіб для інтерпретації минулого чи набуття додаткових знань часто зустрічається у методичних розробках на кшталт “інтерв’ю з історичною постаттю”, проте у описаному випадку мова йде про примус учнів до переживання анонімного, вигаданого досвіду, що нагадує шаманський обряд спілкування з духами предків. На противагу цьому в ряді шкіл виховні заходи, пов’язані із Великою вітчизняною війною зводяться до залучення учнів до громадської активності із впорядкування пам’ятників, допомоги ветеранам і т.ін., що на нашу думку, дає більш реальний і корисний життєвий досвід.

Не менш важливим елементом шкільних обрядів, пов’язаних з минулим краю, є клятви про зберігання пам’яті, вірність козацьким традиціям, вірність батьківщині, тощо, що їх вчителі змушують давати учнів. Наведемо приклад із розробки позакласного виховного заходу для учнів 11 класу наприкінці якого учні по черзі виголошують слова:

“...святістю братських могил, сивим волоссям матерів, вдів, радістю перемоги клянємось. Якщо буде потрібно, ми всі, як один, станемо на захист своєї Вітчизни матері. Клянємось! Вір, любя Вітчизно! Клятва наша тобі свята і непорушна!”. Всі разом: “Клянємось! Клянємось! Клянємось!” [20, с.6].

Важливою складовою творення міфу є пророкування майбутнього, яке має наступити за умови вірного виконання обряду [15, с.63]: “і якщо

ми, нащадки запорізького козацтва, відродимо навколо себе і в собі пам'ять предків, то відродимо славу Козацької Січі Запорізької..." [24, с.9].

Таким чином, на уявлення про історію запорізького краю впливають як образ національної історії, пов'язаний з насильством і політичними подіями, що майже не лишає місця для регіонального минулого, зводячи його до окремих епізодів чи візитів історичних персон, так і стереотипні уявлення, які збереглися з радянських часів.

Відсутність чіткої концепції історичної освіти та узгодженої політики пам'яті в суспільстві призводить до міфологізації минулого, що проявляється як в розробках уроків з історії краю, так і в виховних заходах та шкільних традиціях, які подекуди більше нагадують магічні ритуали.

Подолання ситуації що склалася можлива як через прийняття пристосованої до потреб сучасності концепції історичної освіти, так і шляхом тривалих зусиль громадськості, освітян та науковців із популяризації різних шляхів пізнання минулого краю.

Джерела та література

1. "Історія Веселого: передумови виникнення і особливості становлення". Робота учениці 9 класу Веселівської районної різнопрофільної гімназії Рикун Олени.

2. "Коріння мого села". Робота учениці 9 класу Берестівської ЗШ І-ІІІ ст. Бердянського району Савченко Анастасії.

3. "Михайлівська земля – мій рідний край" Робота учениці 9 класу Високівської ЗОШ І-ІІІ ст. Майсак Анастасії.

4. "Славен Запорізький край". Робота учениці 11 класу Високівської ЗОШ І-ІІІ ст. Майсак Олени.

5. Вітання Президента України до 70-річчя утворення Запорізької області. На офіційній сторінці президента <<http://www.president.gov.ua/news/12546.html>>. 2009-05-26.

6. Григорашенко В.Ю. Запоріжжя проти гнобителів. Методична розробка уроку для учнів 5-х класів. – Запоріжжя, 2009. – С.3.

7. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року // Грицак Я. Стратіа за націоналізмом. – К.: Критика, 2004. – С.11–24.

8. Гузеватий А.Ю. Заселення Запорізького краю в ХІХ – початку ХХ ст.: Навчально-дослідницький проект. – с.Терпіння, 2009.

9. Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – 304 с.

10. *Дровосскова О.В., Єльніков М.В.* Історія рідного краю (середина VII – початок XV ст.) Підручник для 7 класу загальноосв. навч. закладів – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – С.3.
11. *Зелена Н.М.* Основні події історії Запорізького краю. Легенди про Хортицю: Розробка уроку з історії рідного краю для 5 класів. – Запоріжжя, 2009. – С.1–10.
12. *Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф.* Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. / за ред. Ф.Г. Турченка: Підручник для 10 класу загальноосв. навч. закладів – 3-є вид., доп. і переробл. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С.131–139.
13. Історія малої батьківщини. Навчальний посібник для 8–9 класів колегіуму й загальноосвітніх шкіл Терпінівської сільради / Колективний проект. Укладач Чухраєнко О.А. – Мелітополь, 2008. – С.6.
14. *Кантур Т.В.* Запорізький край в період сталінської модернізації (кінець 20-х – 30-ті роки): Методична розробка уроку з історії рідного краю 10 класу. – Василівка, 2009. – с.1–16.
15. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 1990. – №2. – С.58–68.
16. *Кравцова Л.П.* Семь чудес родного края: Разработка учебного проекта. – Запорожье, 2009. – С.5.
17. *Лях С.Р., Лях О.К.* Історія рідного краю: Запорізький край у козацьку добу (XVI– XVIII ст.): Підручник для 8 класу загальноосв. навч. закладів — Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С.4.
18. *Маловичко С.И., Чаплыгина О.Н.* Два берега местной историографии // Новая локальная история. – Вып.2. Новая локальная история: пограничные реки и культура берегов: Материалы второй Международной Интернет-конференции. – Ставрополь, 20 мая 2004 г. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2004. – С. 160–161.
19. *Мороко В.М., Турченко Г.Ф.* Історія рідного краю (Запорізька область): 1939–2005 рр. / за ред. Ф.Г. Турченка: Підручник для 11 класу загальноосв. навч. закладів – 3-є вид., доп. і переробл. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С.6–7, 96–99.
20. *Надточій Т.В.* Тільки пам'ять не сивіє: Розробка позакласного виховного заходу. – Запоріжжя, 2009. – С.6.
21. *Некрасова В.Л.* Початок Великої вітчизняної війни та бої на території краю. Окупаційний режим 1941–1943 рр.: Голокост на теренах Запорізької області: Розробка уроку з історії рідного краю в 11 класі. – Бердянськ, 2009.
22. *Огурцова Н.О.* Славетні сини України в нащадків пам'яті живі. Виховна година для учнів 5-6 класів. – Мелітополь, 2009. – С.2.

23. *Пашетнєва О.Л.* Видатні люди нашого краю (усний журнал): Розробка шкільного виховного заходу з історії краю. – Кам'янка-Дніпровська, 2009. – С.3.

24. *Семененко Л.О.* Один день на Січі: Розробка позакласного виховного заходу з історії рідного краю. – Дніпрорудне, 2009. – С.1.

25. Історія Токмацької ЗОШ І–ІІІ ст. №5. – Токмак, 2008.

26. Школа формування особистості та здорового способу життя. Балківська ЗОШ І–ІІІ ст. Василівського району Запорізької області. Робота на обласний конкурс “Історія нашої школи”. – Балки, 2008. – С.35.

27. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2006. – С.444.

Сергій Гузенков (*Запоріжжя, Україна*) Образ історії краю в освітньому просторі Запорізької області

У статті на основі підручників з місцевої історії, а також конкурсних робіт запорізьких вчителів та учнів проаналізовано уявлення про історію регіону, які склалися у свідомості вчителів і учнів регіону. Розкрито механізми і причини формування існуючого образу історії краю. Показано, що уявлення про минуле регіону залежать як від розповсюдженної версії національної історії, так і від міфів і стереотипів, які існують у свідомості населення регіону.

Ключові слова: підручники, образ історії краю, шкільний курс

Сергей Гузенков (*Запорожье, Украина*) Образ истории края в образовательном пространстве Запорожской области

В статье на основе учебников по местной истории, а также конкурсных работ запорожских учителей и учеников проанализированы представления об истории региона, которые сложились в сознании учителей и учеников региона. Раскрыты механизмы и причины формирования существующего образа истории края. Показано, что представления о прошлом региона зависят как от распространенной версии национальной истории, так и от мифов и стереотипов, которые существуют в сознании населения региона.

Ключевые слова: учебники, образ истории края, школьный курс

Serhyj Guzenkov (*Zaporizhia, Ukraine*) The image of local history in educational extent of Zaporizhzhya region

Representations about the history of the region that have developed in consciousness of teachers and pupils of the region are analysed in the article. Mechanisms and the reasons of their formation are exposed. It is shown, that

formation of an image of regional history depends on representations about national history, myths and stereotypes which exist in consciousness of the population of the region. Textbooks on local history, and also competitive works of the Zaporozhye teachers and pupils are used as sources.

Key words: textbooks, image history of the region, school course

Світлана КУЧЕРЕНКО
(Одеса, Україна)

Використання краєзнавчих джерел у викладанні історії України в технічному вищому навчальному закладі м. Одеси

Одне з найскладніших понять сучасності – це поняття «інформації». У побутовому розумінні під ним розуміється будь-яке повідомлення. Сучасне суспільство навіть називають інформаційним, оскільки інформація стає головною діючою ланкою у соціальних взаємозв'язках.

Будь-які відомості перетворюються на інформацію тоді, коли вони являють собою цілеспрямовано відібрані факти. Будь-що стає джерелом тоді, коли до нього звертаються з метою отримання інформації.

Джерельна інформація має здатність слугувати основою отримання наукового фактичного знання. Але від появи перших носів інформації до творення на їх основі системи наукових знань пролягає довгий шлях і в часі, і в просторі. На цьому шляху постійно відбуваються якісні зміни і в джерельній базі, і в науці, і в суспільстві. Всі ці процеси відбуваються на стані джерел.

За допомогою історичних джерел реконструювати минулу реальність повністю неможливо, скоріше минуле можна конструювати за допомогою наявних джерел. Проблема їх відбору та застосування важлива не тільки для науковців, вона актуальна також для викладачів. Але, на відміну від вченого, який веде пошук нових джерел, для отримання нової інформації, викладач відбирає відомі, вже відкриті наукою найбільш інформативні приклади.

Ознайомлення студентів з поняттям історичного джерела починається із вступної лекції, де робиться акцент на тому, що протягом історії люди залишали після себе матеріальний і духовний спадок, частина з якого дійшла до нас у вигляді джерел (речових, усних, писемних, візуальних, слухових, поведінкових). Вивчаючи предмет, студенти продовжують знайомитися та використовувати різноманітні джерела.

Мета статті – розглянути можливість застосування краєзнавчих джерел в процесі викладання курсу історії України в технічному вищому навчальному закладі м. Одеси, завдання – знайти точки перетину місцевої історії з історією України для того, щоб за допомогою місцевих джерел показати загальні історичні процеси; знайти вдалі приклади різних видів джерел з різних періодів історії, щоб урізноманітнити історичний матеріал та наблизити його до студентів.

Цьому якнайкраще може допомогти археологія та звернення до знахідок археологів – різноманітних речових джерел давньої доби. Першими землеробами на території нашого краю були трипільці. Найцікавішими археологічними знахідками є «обсерваторії» пізньотрипільської усатівської культури, названої так за місцем знаходження біля с. Усатове. Крізь шпарини між плитами давні астрономи спостерігали за зірками, по довжині тіні від плит встановлювали день зимового та літнього сонцестояння, а також вираховували дні весняного та осіннього рівнодення. Ці знання сприяли встановленню термінів земельних господарських робіт, що мало надзвичайне значення для давніх землеробів. [1, 10-11]

В курсі історії України давньої доби України багато уваги приділяється заняттям і культурі трипільців, також наголошується на тому, що їхні поселення є протомістами. На території сучасної Одещини було знайдено місто, яке належало іншій культурі – сабатинівській. Археологи розкопали його на березі Григоріопольського лиману, де відкрилися залишки будівель, ровесників легендарної Трої, а також великий зольник, де ймовірно спалювали жертви богам. На жаль ця унікальна пам'ятка назавжди втрачена, тому що на цьому місті побудували завод [1, 13-14].

Ще одна унікальна археологічна знахідка стала сенсацією. Це поховання молодой сарматської принцеси, яке було знайдено у високому кургані біля с. Михайлівка. Кількість, різноманітність та багатство предметів, якими була оточена принцеса, вразило вчених. Одяг та взуття принцеси розшиті золотом. Зараз її скарб (золотий джгут, підвіски-відерця, сережка, браслети, бляшки-нашивки, бронзовий перстень з печаткою, золоті нитки зі скляними бусами) зберігається в Одеському археологічному музеї [1, 23-24].

Наведені вище приклади є не тільки цікавими як такі. Просторова близькість цих історичних пам'яток, на нашу думку, допоможе студентам краще відчувати сиву давнину хоча б тим, що сліди давно минулих подій, було знайдено мало не «під ногами».

Але перейдемо до наступного народу, що проживав у поруч зі скіфами і сарматами – це греки, та до наступного виду джерел – це словесні джерела. Як то кажуть, «сам бог звелів» обрати для прикладу греків з їх багатою міфологією.

Батько історії Геродот у своїй «Історії» писав, що у скелі біля Тірасу місцеві жителі показують відбиток ступні Геракла, подібний на слід людської ноги довжиною у два лікті (майже 1 м). Всім відомі легенди про Геракла – сина верховного бога Зевса та дружини ліванського царя Алкмени, який здійснив 12 подвигів, переміг Антея, визволив Прометея. Одна з чисельних легенд про героя складена в нашому краї. Вона пояснює появу відбитка його ноги на скалі біля Дністра.

У легенді йдеться про те, як Геракл пригнав своїх биків до річки Тірас на водопій, а сам ліг спати на скелі. Прокинувшись вранці, він побачив, що його колісниця і коні зникли, а бики розбрелися степом в різні сторони. Розлютившись, Геракл вдарив ногою по скелі так, що залишився відбиток його богатирської ступні та пішов шукати зниклу колісницю.

Продовження легенди відоме. В мандрах він зустрів змієногу діву Апі, дочку Борисфена, яка сховала колісницю, щоб затримати Геракла. Вона йому народила трьох синів. Від молодшого сина Геракла та Апі, якого звали Скіф, пішло скіфське плем'я. Скіфи оселилися в степах між Істром і Тірасом, саме там, де колись Геракл випасав своїх биків. [2, 8-10]

На початку 1990-х рр. на території розкопок Тіри археологами було знайдено 11 кубків. Характерною особливістю знахідок є нанесені білою фарбою написи та рослинний орнамент. Подібні речі раніше було знайдено також в інших регіонах античного світу. Всюди кубки датуються II-III ст. н.е. Серед написів переважають імена грецьких та єгипетських богів: Зевс-Серапіс, Ісіда, Гера, Тіхе. Можливо такі кубки були погребальними дарами і зображені божества опікувалися душами померлих. Також ними могли користуватися в домашніх святилищах під час очищувальних обрядів.

Написи «Єдиний Зевс», «Помилуй мене, Боже», «Пий радуйся», «Допоможи у спразі» нанесені білою фарбою, що була символікою ритуальної смерті. Перший напис є традиційним для перших століть нашої ери і пов'язаний з уніфікацією грецьких богів в одне верховне божество. Другий напис може бути як ранньохристиянським, так і язичницьким, оскільки в ті часи язичництво все більше починало про-

сити милості в бога, ніж вимагати негайних дій і результатів. Третій і четвертий написи пов'язані з погребальним ритуалом та подальшим перебуванням душі в загробному світі. Тамування спраги для душі є умовою її оживлення після довгого сну у фізичному тілі. Також можна шукати зв'язок цих написів з вакхічними закличками жреців Діоніса під час гулянь – «пий і будеш радіти», «пий та живи». Вірогідно у цих кубках зберігалася вода для ритуальних цілей. Щодо рослинного орнаменту, то зображені на кубках вічнозелені хвойні рослини символізували безсмертя. Слід звернути увагу на те, що провінція Мезія, куди входила територія нашого краю, була місцем заслання християн, котрі несли сюди монотеїзм, вплив якого помітний в написах кубків [3].

Отже, отримавши під час екскурсії до археологічного музею відомості про грецьку матеріальну культуру, що постала у полісах на узбережжі Понту Евксинського, студенти поглиблюють свої історичні знання.

Серед усіх видів джерел найчисельнішими і найрізноманітнішими є писемні джерела, які є, так би мовити, традиційними джерелами історії. Це літописи, документи, мемуари, листування, подорожні нотатки, життєписи, матеріали організацій тощо. Але маємо можливість звернутися під час викладання курсу історії України до особливого виду джерел – статистичних, що мають велике значення для вивчення історичних процесів і явищ. Також можна доповнити їх соціологічними дослідженнями.

Проведений у 2001 р. Всеукраїнський перепис населення нагадав про подібні урядові дії минулих часів. Зокрема 28 січня 1897 р. проводився перепис населення Російської імперії, в тому числі в Одесі. 112 років тому загальна чисельність населення Одеси визначилася у 403815 осіб, з яких жителі міста – 380541 чол., передмістя – 23274 чол.

Національний склад міста, як і сьогодні, був строкатим. В 7 дільницях проживало 42 нації. Найбільшу частину складали слов'яни: великороси – 49,1% (198233), малороси – 9,4% (37925), білоруси – 0,3% (1267). Причому, російська мова була рідною для 51% одеситів, українську визнавали рідною – понад 5%, а з передмістями – близько 10% мешканців міста. Другу за величиною етнічну групу Одеси слідом за слов'янами, становили євреї – понад 34%. Далі йшли греки, поляки, німці, татари, вірмени, представники інших національностей. Загалом строкате за етнічним складом населення Одеси розмовляло 53 мовами. [4, 149]

Також різнилося населення Одеси за віросповіданням: православних – 55,93%, іудеїв – 34,41%, римо- і армяно-католиків – 6%, лютеран і протестантів – 2,37%, інших груп – менше 0,5 % кожна. За віковими категоріями більшу частину складали чоловіки працездатного віку від 25 до 49 років – 54,23%, причому найбільше 20-29 років. Серед жінок максимальний процент припав на вік 10-19, 20-29, 30-39 років. За соціальними категоріями населення Одеси розподілялося таким чином: дворяни – 5%, чиновники, духовенство, почесні громадяни – 2%, купці – 1.4%, міщани – 57,9%, селяни – 23,7%, іноземці – 6%, інші – 3,6%.

Опис професійних орієнтацій різних національних груп населення міста можна розглядати як своєрідне соціологічне дослідження. Більшість українців і росіян працювали переважно на транспорті, на промислових підприємствах і на будівництві, у шевських, столярних майстернях і на каменоломнях, поденній роботі. Багато з них служило у військовому гарнізоні, працювало в урядових та громадських установах. Вони переважали серед осіб інтелектуальної праці та вільних професій (художники, літератори, музиканти).

Євреї зосереджували свої інтереси переважно у сфері торгівлі і маклерства. Вони були власниками великих магазинів і дрібних крамниць, становили значну частину ремісників міста, особливо кравців. Багато хто працював прислугою і поденно. Були і такі, що служили в армії. Серед євреїв були лікарі, нотаріуси, адвокати, аптекарі, служителі культу, митці, літератори. Загальна кількість євреїв, що займалися інтелектуальною працею, перевищувала їх долю в населенні міста.

У місті склалася заможна грецька еліта, яка володіла великими торговими домами. Прибутки вони вкладали в промисловість і транспорт. Представники грецької діаспори були зайняті в дрібній торгівлі, харчовій промисловості, у ремісничих майстернях. Поляки Одеси обіймали різні посади на металообробних підприємствах, жили поденною працею, служили солдатами. Серед них було чимало лікарів, кравців. Вони становили частку службовців адміністративних установ, фірм і компаній. Були і такі, які жили на прибутки від землеволодіння, на проценти з капіталів і дивіденди.

Німці, які мешкали в Одесі, працювали у металообробній і харчовій промисловості, столярували, виготовляли меблі, шили одяг. Німецькі підприємці вкладали капітали в промисловість. Також вони займалися торгівлею, володіли ресторанами, пивними та буфетами. Серед

італійців, яких у місті залишилося небагато, були власники ресторанів, готелів і кафе, але більшість – займалася роздрібною торгівлею предметів розкоші. Були серед них і кваліфіковані ремісники. Французів наприкінці XIX ст. залишилося мало, вони були гувернерами і вчителями. На металообробних підприємствах працювали французи-адміністратори і робітники.

Як бачимо, склад населення Одеси наприкінці XIX ст. був різноманітним і складним. Процеси, що відбувалися в ньому, були зародком тих багатьох закономірностей, котрі проявилися у бурхливих подіях початку XX ст. [4, 149-154]

Отже, мова статистичних джерел, це захоплива мова цифр, студенти, порівнюючи та аналізуючи їх, можуть зробити висновки про динаміку населення, зміну його кількісних і якісних характеристик, навіть можуть скласти портрети «типових одеситів» різних століть та епох.

Для навчального процесу найважливішими джерелами є – навчальна і наукова література. Серед великої кількості підручників, посібників, курсів лекцій, монографій і статей доцільно обрати знову ж таки приклад, щоб у ньому через історію краю було подано матеріал історії України. Такою об'єднавчою темою, на мій погляд, є історія Задунайської Січі.

Для самостійної роботи студентам можна запропонувати історико-документальний нарис одеського історика А.Д. Бачинського “Січ Задунайська. 1775–1828”. Книга, захоплює читача з першого абзацу: “Задунайська січ – це своєрідна українська демократична військово-політична громада, що зберігала вільнолюбні традиції запорізького козацтва. І хоча розташувалася Січ за межами батьківщини козацтва, була вона нерозривно зв’язана з народними масами України. Саме вони були головним джерелом її поповнення і отже існування, саме Січ втілювала їх уявлення про справжню козацьку волю, сплундровану царатом в Україні” [5,3].

В рецензії на монографію зазначається, що автор провів велику пошукову роботу в численних архівах, ретельно вивчив документальні відомості з історії задунайців, критично опрацював майже всю існуючу літературу з цієї теми. Це дозволило залучити до дослідження максимум інформації і створити широку за обсягом, різноманітну за формою і достовірну за змістом джерельну базу. Абсолютна більшість використаних у праці джерел вперше введена автором до наукового обігу [6, 77-78].

З монографії студенти дізнаються про географічні особливості задунайських вольностей, топографію та забудову Січі; про джерела формування, кількість і склад українського козацтва за Дунаєм; про початок і кінець Задунайського коша; про життя задунайських запорожців; про адміністративний, судовий, військовий і політичний устрій Січі; про зв'язок традицій Запорізької та Задунайської Січей та підготують повідомлення на цю тему. Завдяки цій праці студенти зможуть скласти уявлення про долю Усть-Дунайського Буджацького та Азовського козацького війська, а також Дунайського козацького війська, що проіснувало до 1869 р. і було останнім козацьким військом в Україні. [6, 81,86]. Дослідження А.Д. Бачинського сьогодні продовжує його донька О.А. Бачинська в працях про козацтво на півдні України [7].

У 2008 р. в Одесі відкрито музей історії розвитку українського козацтва, експонати музею зібрані членами козацьких організацій, викладачами історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, співробітниками обласного історико-краєзнавчого музею, а також небайдужими до історії краю одеситами. Екскурсія по музею дозволяє студентам ширше познайомитися з новими джерелами козацької доби.

Звернемося до зображальних та звукових джерел. В одних – інформація зафіксована у вигляді зображень. Згадаємо прислів'я: “Краще один раз побачити, ніж один раз почути”. А в інших – інформація передається за допомогою звуків. Цей тип джерел має особливе значення для вивчення тем з історії культури, їх краще почути безпосередньо, ніж послухати про них.

Кіно поєднує в собі зображення і звук. Наприклад, студентам ми пропонуємо для перегляду фільм С. Ейзенштейна «Броненосець «Потьомкін» в якості історичного джерела, оскільки в його основу покладено реальні події. Стрічку було знято на замовлення урядової комісії до 20-річчя революції 1905 року у 1925 р.. Це було понад 100 років тому, звідси враження, що перед нами документальні кадри хроніки подій. Не зупиняючись детально на відомому сюжеті, що відтворює перебіг відомих подій, слід зазначити, що фільм визнаний шедевром світового кінематографа, незважаючи на міфотворчість автора.

Обурення матросів згнилим м'ясом, спроба покарання повстанців, наростання народного гніву в порту біля тіла вбитого Г.В акуленчука, підняття на кораблі червоного прапора, підтримка одеситів на березі, розправа над мирними жителями на сходах, гордий прохід революцій-

ного броненосця повз царську ескадру – всі ці кадри вражають своєю переконливістю та натхненним пафосом.

Символічні образи посилюють вплив на глядача: гігантська хвиля, що затопила берег; брезент, котрим накрили тіла матросів; пенсне лікаря, викинутого за борт, що повисло на реї; хрест священника, що застряг у палубі; траурні тумани в порту; прапор, вручну зафарбований в червоний колір; розмірені кроки карателів; розстріляна дитина та дитяча коляска, що котиться сходами; обличчя жінки, розрізане козацькою нагайкою; ритм машин корабля як биття величезного серця революції; високий ніс корабля, що насувається на глядача, ніби виривається з рамок екрану в історію. Все це стало класичним виразом революційного мистецтва, кіно соціалістичного реалізму [8].

Вибір фільму пояснюється не тільки тим, що повстання корабля має безпосереднє відношення до революційної Одеси 1905 року. Сам фільм і його сюжет корисні не стільки тим, що занурюють глядача в атмосферу того часу, навряд чи все було саме так. Насправді він відтворює ідеологічну атмосферу радянської доби 1920-х рр. і втілення ленінського заповіту про використання мистецтва кіно в пропаганді та агітації.

Увагу студентів ми спрямовуємо на сприйняття фільму як історичного джерела з подальшим обговоренням та обміном враженнями після перегляду. З часів перебудови почався перегляд радянських історичних міфів. Не оминув цей процес і «Потьомкіна». Взяти хоча б привід до початку повстання. Це та інші питання спонукають студентів до жвавого обговорення та роздумів.

Про Одесу знято багато художніх фільмів. Серед них, наприклад «Жажда», «Подвиг Одесью», «Поезд в далекий Август» (про оборону Одеси), «Повість о чекисте» (про часи окупації) та інші. Але вони, так само, як і попередній фільм, потребують підготовленості як викладача, так і аудиторії.

Наостанок зупинимось на низці прикладів поведінкових (етнографічних) джерел. Вони фіксують інформацію, що передає поведінку, дії, вчинки, обряди, звичаї, ритуали. Цей вид джерела може водночас бути матеріальним, а також словесним, письмовим, зображальним чи звуковим – тим він і цікавий.

Можна було б навести приклади української традиційної культури XIX ст., яка добре вивчена. Але хотілося знайти сучасне краєзнавче дослідження звичаїв і традицій українців Одещини. Таких праць дуже

мало. Серед них етнографічні експедиції етнографа Н.О. Петрової, яка вивчала дошлюбне спілкування української молоді Одещини у ХХ ст. Результати цих польових досліджень можна запропонувати студентам, щоб вони могли порівняти стару мудру традицію і сучасні стосунки молоді [9].

Дослідниця з'ясувала, що у ХХ ст. молодіжні громади існували повсюдно на Одещині. Вони мали неписаний статут та очолювались виборними особами. Це були неформальні об'єднання неодруженої молоді, які відігравали важливу роль в організації відповідального періоду в житті людини — підготовки до одруження. Дозвілья молоді регламентувалось морально-етичними нормами, звичаєвим правом, і головна його функція полягала у створенні атмосфери, що сприяла зближенню молодих людей, забезпечуючи при цьому збереження честі і гідності.

Обмежимося одним конкретним прикладом – дарування. Цей ритуал супроводжувався відповідною символікою: даруванням гілочки червоної калини – знаку симпатії парубка до дівчини, прийняття якої означало її згоду зустрічатися з ним на побаченнях; даруванням дівчині стрічки – підтвердження серйозності намірів парубка, дарування гілки калини, перев'язаної стрічкою – знак бажання парубка познайомитись з батьками дівчини.

Запропоноване етнографічне джерело виходить за рамки курсу історії України, хоч і стосується радянської доби та сучасної, і спонукає до позааудиторної виховної роботи, організації вечорниць або театральних дійств. До речі на кафедрі українознавства силами студентів Одеської деожавної академії будівництва та архітектури під керівництвом доцента Л.П. Латишевої створено етнографічний музей, де зібрано етнографічні матеріали (знаряддя праці, предмети побуту, посуд, одяг) з різних областей України, в тому числі Одещини.

Отже на прикладах різних видів краєзнавчих джерел різних періодів ми проілюстровали можливість їх широкого використання під час викладання курсу історії України в технічному вищому навчальному закладі. Часткове втілення цієї ідеї у викладанні на практиці підтвердило доцільність застосування місцевого матеріалу. Було виявлено деякі переваги: зацікавлення студентів, наближення до історичних джерел, можливість показати історію краю як частину історії України і навпаки, підвищення загальної культури студентів тощо.

Під час роботи над статтею додався ще один аргумент. На користь запропонованого прийому вказує специфіка викладання історичних

дисциплін у технічному вузі. Курс історії України надто малий, а знання про Україну надто великі. Вихід бачиться в заміні енциклопедичного підходу ситуативним, де в центрі ситуації конкретне джерело, що несе певну інформацію про неосяжне минуле.

Джерела та література

1. *Новицкий Е.Ю., Добролюбовский А.О., Бачинский А.Д.* Книга для чтения по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. – Одесса: Ред.-изд. отдел обл. упр. по печати, 1992. – 79с.

2. *Мисюк В.* Легенды Бессарабии. – Белгород-Днестровский: Типогр. Б.-Дн., 1993. – 106с.

3. <http://www.archaeology.odessa.ua/russian/news.html>

4. *Історія Одеси /колектив авторів. гол. ред. В.Н. Станко.* – Одеса: Друк, 2002. – 560с.

5. *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. – Одеса: МП «Гермес», 1994. – 124с.

6. *Водотика С.Г., Хмарський В.М.* «Запорожець за Дунаєм» очима історика // Старожитності Причорномор'я. – Одеса: Друкарня Одес. упр. з друку, 1995. – С.76-86.

7. *Бачинський А.Д., Бачинська О.А.* Козацтво на півдні України (1775–1869). – Одеса: Маяк, 1995. – 56 с.; *Бачинська О.* Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – 232 с.

8. *Кривохатская О.* Фильм Сергея Эйзенштейна «Броненосец “Потемкин”» и реальные события в Одессе в июне 1905 г. // Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею. – 2008. – Вип. 2. – <http://www.history.odessa.ua>

9. *Петрова Н.О.* Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 4. – Одеса, 1997. – С. 37-41.

10. Традиційна система спілкування та звичасво-обрядові норми підготовки молоді до шлюбу (за матеріалами українського населення Одещини) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Зб. наук. робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса: АстроПринт, 2000. – С.145-154.

11. Морально-етичні норми в дошлюбному спілкуванні українців Одещини (кінець XIX – 80-ті рр. XX ст.) // Записки історичного факультету. Випуск 15. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 106-109.

12. З досвіду роботи студентів у справі збереження української традиційної культури на Одещині // Етнічна історія народів Європи. Зб. Наук. праць. – Вип.23 – К.: УНІСЕРВ, 2007. – С. 51-55.

Світлана Кучеренко (*Одеса, Україна*) **Використання краєзнавчих джерел у викладанні історії України в технічному вищому навчальному закладі м. Одеси**

У статті розглянуто можливості використання краєзнавчих джерел в курсі історії України з метою популяризації та зацікавленого засвоєння історичного матеріалу студентською аудиторією, а також для піднесення рівня культури студентів та виховання поваги до історії батьківщини.

Ключові слова: краєзнавчі джерела, викладання історичних дисциплін, популяризація

Светлана Кучеренко (*Одесса, Украина*) **Использование краеведческих источников в преподавании истории Украины в техническом вузе г. Одессы**

В статье рассматривается возможность использования краеведческих источников в курсе истории Украины с целью популяризации и заинтересованного усвоения исторического материала студенческой аудиторией, а также для повышения уровня культуры студентов и воспитания уважения к истории родины.

Ключевые слова: краеведческие источники, преподавание исторических дисциплин, популяризация

Svitlana Kucherenko (*Odessa, Ukraine*) **Sources of local history in teaching of history of Ukraine in Odessa technical university**

The possibility of use of local lore sources to study history of Ukraine with the purpose of popularization and the interested learning of a historical material in the students audience, also for increase of a level of the culture and education of respect for history of the native land is considered in this article.

Key words: sources of local history, teaching history courses, promotion

Вікторія КОНСТАНТИНОВА
(Бердянськ, Україна)

**Джерела локальної історії освіти:
проект створення багатотомного
археографічного видання
з історії Бердянського державного
педагогічного університету**

Вже став ознакою нашого часу посилений інтерес до простеження історичних традицій, до вивчення минулого, пошук своїх коренів. Причому такий інтерес спостерігається не лише з боку професійних істориків, але і з боку широкої громадськості, всього суспільства. Має місце справжній бум генеалогічних досліджень. Підприємства, установи, організації намагаються „відсунути” дату свого утворення якомога далі вглиб історії.

Такий інтерес цілком зрозумілий. Адже через ідеологічні обставини на теренах Радянського Союзу мала місце своєрідна розірваність історіографічного процесу. Було не те що немодно, але й небезпечно згадувати про своє непролетарське чи неселянське коріння, „виводити історію” від установ, які виникли до революції. Тепер ситуація змінилась. Але спостерігається перегин іншого гатунку. В умовах ажіотажного інтересу „вивченням” історії займається все більше аматорів, непрофесіоналів. З іншого боку, маємо відверто замовлені дослідження, в яких прозоро простежується слідування установці замовника, причому часто – всупереч історичній правді.

Все це – реалії нашого життя. І на них треба зважати, беручись за справу вивчення історії вищого навчального закладу. А те, що таке вивчення актуальне, є поза сумнівом. Адже на авторитет навчальних установ, на формування їхнього іміджу справляють істотний вплив не лише чинна нормативно-правова база, існуюча управлінська структура, теперішній викладацький та студентський склад. Велике значення має історична традиція, історична пам'ять навчальних закладів. Не дивно, що сьогодні вищі навчальні заклади вважають за справу честі більше дізнатись про своє минуле, про історію установ, які були їхніми попередниками. Університети публікують ювілейні видання, підготовлені великими колективами упорядників.

Втім, як правило, саме історії навчальних закладів у таких виданнях відводиться роль такої собі більш чи менш розлогої передмови до докладного викладення сучасного стану ВНЗ¹.

Певною мірою відходячи від усталеної традиції, ми спільно з професором І.І. Лиманом поставили перед собою мету – підготувати багатотомну археографічну працю, присвячену саме минулому навчальних установ-попередниць сьгоднішнього Бердянського державного педагогічного університету.

Бердянський державний педагогічний університет (далі – БДПУ) веде свій початок від чоловічої класичної гімназії, яка почала діяти у нашому місті з 1872 року. 19 серпня 1876 р. гостинно розчинив свої двері спеціально новозбудований для гімназії корпус². Офіційною ж датою відкриття цієї споруди вважається 3 лютого 1877 р., коли протоієреєм Щербаковим була урочисто освячена гімназійна церква.

Впродовж всього часу свого існування, а це майже півсторіччя, чоловіча класична гімназія залишалась головним навчальним закладом Бердянська. А її будівля справедливо вважалась окрасою приморського міста.

Прийшли нові часи, Бердянськ, як і вся країна, поринув у полум'я революції, і на місці гімназії з 1920 р. почали діяти педагогічні курси та педагогічний технікум. Причому обидва навчальні заклади розташовувались в цьому ж корпусі, який у офіційних документах фігурував як „Червоний Будинок”.

У 1932 р. на базі Бердянського педагогічного технікуму відповідно з наказом Народного комісаріату освіти УСРР починає діяти державний інститут соціального виховання з соціально-економічним, агро-біологічним, техніко-математичним факультетами і факультетом дошкільного виховання. Невдовзі інститут соціального виховання було реорганізовано в Бердянський педагогічний інститут.

При цьому і після 1932 р. впродовж ще 4 років у цих стінах продовжував функціонувати сам Бердянський педагогічний технікум. Він же

¹ Подібний підхід має місце і в роботах, присвячених навчальному закладу в Бердянську: нещодавно виявленому рукописі 1967 року (Токаренко І.І. Очерк истории Бердянского педагогического института. – Бердянск, 1967. – 121 с.) та опублікованому з нагоди 60-річчя БДПУ науково-популярному виданні (Бердянський державний педагогічний інститут ім. П.Д. Осипенко / Лизогуб Ю.М., Могильний С.А., Сердюк М.Г. – Бердянськ: вид. БДПУ, 1993. – 176 с.).

² Зараз у ньому розташовано ректорський корпус БДПУ.

стояв у витоків формування нової структури, тепер вже учительського інституту.

Вищий навчальний заклад працював у Бердянську (Осипенко) до осені 1941 р., доки частина його викладачів та майна не була евакуйована до далекого Ленінабаду. Це була вимушена перерва, під час якої ВНЗ фактично не функціонував.

Але вже невдовзі після завершення окупації учительський інститут відновив свою роботу. Втім, студенти навчались у інших корпусах, тоді як „Червоний Будинок” залишався порожнім, оскільки після відступу німців від нього залишилися фактично лише зовнішні стіни. Тільки в 1953 р. викладачі та студенти повернулись до відбудованого корпусу. На той момент Осипенківський учительський інститут вже був реорганізований у педагогічний інститут.

З того часу вищий навчальний заклад приростає все новими корпусами. Але саме „Червоний будинок”, тобто будівля колишньої чоловічої гімназії, залишався головним корпусом.

У 2002 ж р. Бердянський державний педагогічний інститут отримав статус університету.

На сьогоднішній день мною спільно з професором І.І. Лиманом вже опубліковано три з п’яти запланованих томів [1. 2. 3].

Ми свідомо обрали формою саме археографічне, а не монографічне видання. Адже якою розлогою не була б монографія, скільки б томів не мала, вона все одно не може висвітлити з однаковою повнотою всі аспекти минулого. Інформативні ж можливості джерел є невичерпними, і кожен науковець, який звертається до першоджерела, має потенційну можливість побачити в ньому те, що було випущене з поля зору його попередниками.

Ідея створення такого видання виникла ще в 2004 році³. Складність полягала не лише в тому, що подібних видань такого формату не має абсолютна більшість інших університетів України. Не менша складність полягала в тому, що ми не були впевнені, чи збереглося достатньо документів, які б могли різнопланово висвітлити кожен етап історії нашого навчального закладу. Дещо лякали сама грандіозність

³ На той час я тільки-но захистила кандидатську дисертацію, присвячену джерелам з соціально-економічної історії південноукраїнських міст XVIII – XIX століть. Така спеціалізація стала у нагоді при пошуку джерел з історії Бердянської міської гімназії.

здуму і обсяги пошукової, організаційної, археографічної роботи, що мала бути проведена.

Ми одразу виходили з тих позицій, що книги не будуть чимось кон'юнктурним, ситуативним, створеним під замовлення, швидкоруч, написаним до певної дати чи події.

Щодо методології організації самого дослідження, то вона зазнавала певних змін. Перший том готувався виключно силами двох осіб. Спочатку були визначені архіви, де потенційно могли відкритись документи з історії Бердянської чоловічої гімназії.

Складність полягала у тому, що цілісних комплексів таких джерел не збереглося, оскільки фонди Бердянської гімназії свого часу знаходились у Мелітопольській філії Запорізького облархіву, де, за переказами, і згоріли. Тож довелось відшукувати документи, розпорошені по численним фондам Російського державного історичного архіву, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Харківської області, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського тощо.

Пошук матеріалів вівся і безпосередньо у Бердянську. Досить плідною виявилась співпраця з місцевим краєзнавчим музеєм. Не була проігнорована потенційна можливість збереження документів, які мають відношення до історії гімназії у XIX ст., у місцевих мешканців. У пошуках матеріалів були проведені десятки зустрічей з бердянцями⁴. І бердянци дійсно відгукнулись. Особливо цінною виявилась допомога місцевого краєзнавця Є.С. Денисова, який, зокрема, не лише надав фотографії зі своєї приватної колекції, але і здійснив спробу виявлення документів у бердянських старожилів.

Звичайно, мали місце і розчарування, коли нитки пошуку обривалися, вже обіцяні документи виявлялись втраченими або не стосувались гімназії чи відносились не до останньої третини XIX ст., а до більш пізнього періоду в історії навчального закладу. Втім, тим ціннішими є матеріали, включені до першого тому.

⁴ Витяги із вже виявлених джерел було опубліковано в бердянській пресі разом із запрошенням всіх, хто має будь-яку інформацію з проблематики, звертатись до упорядників. Відповідне запрошення розміщено й наприкінці статті про підготовку археографічного видання з історії гімназії, надрукованої у журналі «Рідна школа» [4].

А ці матеріали є надзвичайно різноплановими. Опубліковані у археографічному виданні матеріали дають цілісну, багатопланову картину життя навчального закладу.

Важливою складовою видання стали ілюстрації: фотознімки гімназії, Бердянська з гімназійною будівлею, фотопортрети директорів, учителів, учнів, випускників навчального закладу, відтворені документи... Більшість з них опублікована вперше.

Наприкінці 2006 р. відбулась презентація книги „Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття)”. Після проведення презентації першого тому, його розсилки по всім обласним і багатьом університетським бібліотекам України, архівам, розміщення електронної версії книги на сайті БДПУ це археографічне видання викликало чималий читацький інтерес. Причому – не тільки з боку викладачів та студентів БДПУ і в цілому бердянців, для багатьох з яких історія університету є частиною їхнього життя та життя їхніх предків. Інтерес виявили і провідні вітчизняні, ряд закордонних науковців, засоби масової інформації. Запорізька обласна державна телерадіокомпанія зняла фільм «Бердянська чоловіча гімназія»...

Все це стало додатковим стимулом у роботі над другим томом.

Складно визначити, чи був процес підготовки цього тому простішим або складнішим за процес підготовки тому першого. З одного боку, працюючи за вже випробуваною схемою, нам не довелося шукати шляхи вирішення цілого ряду організаційних і технічних моментів, з якими ми зіткнулися раніше. Крім того, евристичну роботу полегшувала та обставина, що ми мали справу з матеріалами про все ту ж гімназію, підпорядкування якої тривалий час залишалось без суттєвих змін і специфіка руху документів якої нами вже була вивчена. Нарешті, працівники архівних, музейних та бібліотечних установ, власники приватних колекцій ще з більшою готовністю йшли нам на зустріч, адже тепер бачили не лише наміри, але й реальний результат – перший том книги. З іншого боку, обсяг матеріалів, які довелося опрацювати, виявився значно більшим, аніж при написанні першого тому. А «планка», поставлена книгою «Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I», вимагала, аби другий том був як мінімум не гірший за перший.

В цілому така задача була виконана. Адже другий том за обсягом виявився помітно ширшим за перший, причому переважно – за рахунок саме архівних документів. В ньому більше ілюстрацій; ширшим є видо-

вий спектр опублікованих джерел, який включає, зокрема, і матеріали усної історії. Важливим нововведенням є включення до тому ряду вступних аналітичних статей, які висвітлюють різні аспекти історії гімназії перших десятиліть ХХ століття.

Авторами цих статей стали магістранти соціально-гуманітарного факультету БДПУ – Світлана Вірьовкіна, Катерина Іванова, Людмила Москаленко, Ірина Дерман, Василь та Ольга Коханенки.. Саме вони були залучені до пошуку матеріалів для книги. Адже шестеро магістрантів писали магістерські роботи на теми, які стосувались різних аспектів історії освіти на Бердянщині в перші два десятиліття ХХ століття. Тож документи, виявлені кожним з них, могли стати джерелом не лише для його магістерської роботи, але і для робіт його одногрупників. Відповідно посилювалась і відповідальність за рівень евристичної та археографічної роботи кожного з учасників проекту.

При тому, що фонди більшості архівів і бібліотек були опрацьовані виключно все тими ж викладачами, які працювали над першим томом, до двох архівів були здійснені своєрідні „колективні експедиції”⁵.

Якщо евристична робота в архівах, бібліотеках та музеях збагатила нас сотнями копій документів з історії Бердянської чоловічої гімназії, то приватні особи подарували раритети, які свого часу знаходились у стінах цієї навчальної установи.

Надзвичайна удача чекала в Запоріжжі – печатка з написом «Печать Бердянской гимназии»⁶. Тепер раритет став перлиною музейної колекції університету, а його зображення увійшло до цього тому.

⁵ З шести магістрантів троє під керівництвом викладача впродовж двох тижнів вели пошуки в Державному архіві Одеської області. Ще троє магістрантів, також під керівництвом упорядника першого тому, були відряджені до Державного архіву в Автономній Республіці Крим, у Сімферополь.

⁶ На урочистостях з нагоди десятиріччя Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького до нас підійшов тоді ще заступник директора Національного заповідника «Хортиця» Максим Анатолійович Остапенко. Він сказав, що до його рук від приватних колекціонерів потрапила печатка з написом «Печать Бердянской гимназии». Після певного очищення на печатці стали проглядати літера А і римська цифра II. Отже, це була печатка саме Бердянської чоловічої гімназії. Причому печатка часів імператора Олександра II, за якого гімназія почала своє функціонування. Пан Остапенко висловив готовність передати печатку Бердянському державному педагогічному університету. І в травні 2007 р. в урочистій обстановці зробив це.

І все ж основу археографічного видання становлять архівні документи.

У лютому 2008 р. проект був презентований спеціальним семінаром «Організація комплексного дослідження історії вищого навчального закладу: реалізація проекту створення п'яти томного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету» на Міжнародній виставці навчальних закладів «Сучасна освіта в Україні – 2008». Був одержаний почесний диплом за підписами Міністра освіти і науки України та Президента Академії педагогічних наук України.

Наші колеги-історики висловили, а згодом і реалізували намір підготувати до публікації рецензії на перші два томи [5].

При підготовці III-го тому ми вперше за час реалізації проекту зустрілись з проблемою відбору джерел, які мали ввійти до книги. Відсутність цілісних архівних комплексів джерел з історії Бердянської чоловічої гімназії зумовила те, що ми опублікували в перших двох томах проекту всі документи з проблематики, виявлені нами в результаті евристики в фондах Російського державного історичного архіву, Російського державного архіву Військово-морського флоту, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву міста Севастополя, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Чернігівської області, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського тощо. Натомість документи з історії Бердянських педагогічних курсів і педагогічного технікуму збереглися у фонді, що свого часу відклався в Мелітополі, а згодом був переданий до Державного архіву Запорізької області. Причому фонд містить ні багато ні мало 1911 справ, які охоплюють весь період існування в Бердянську педкурсів і педтехнікуму.

Інша складність полягала в тому, що в 1920 – 1935 роках, порівняно з попередніми часами, рух документів бердянських навчальних закладів зазнав важливих змін. Якщо переважна більшість джерел з історії Бердянської чоловічої гімназії відклалась у Державному архіві Одеської області (оскільки навчальний заклад підпорядковувався саме Одеському навчальному округу) та Державному архіві в Автономній Республіці Крим (бо Бердянськ належав до Таврійської губернії і Таврійської ж єпархії), то тепер розраховувати на архівосховища Одеси та Сімферополя не доводилось (хоча, звичайно, спроба виявити там потрібні документи 1920 – 1930-х рр. була зроблена ще під час роботи над II-м томом проекту). Порівняно з часами Російської імперії та визвольних

змагань, напрямки руху документації змінилися, оскільки змінилась сама структура управління навчальними закладами, так само як і місця розташування органів влади, яким підпорядковувався Бердянськ.

Тому пошук документів вівся в Москві (Державний архів Російської Федерації), Києві (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Була здійснена спроба виявити матеріали з історії Бердянських педагогічних курсів і педагогічного технікуму в архівосховищах Харкова як тодішньої столиці УСРР. Не були проігноровані фонди Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Донецької області, зважаючи на особливості адміністративно-територіального підпорядкування Бердянська в 1920-х – 1930-х рр.

Звичайно ж, пошуки велися і в самому Бердянську, причому не лише в місцевому краєзнавчому музеї. Уже традиційно ми звертались до бердянських старожилів, до тих, у чиїх сімейних архівах могли зберегтися хоча б які документи про педагогічні курси та педтехнікум. Крім того, стали в нагоді матеріали, зібрані під керівництвом В.П. Вержиковського на початку 1980-х рр. викладачами та студентами тоді ще Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко в рамках підготовки до святкування 50-ї річниці інституту. Були опрацьовані й матеріали архіву БДПУ, у якому, крім книг наказів навчального закладу, починаючи з 1936 р., зберігаються особові справи викладачів.

Варто сказати про археографічний аспект підготовки матеріалів з історії БДПУ, адже саме він великою мірою визначає рівень науковості п'ятитомника.

Матеріали подані мовою оригіналу. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. Збережені авторська орфографія та синтаксис, за виключенням явних друкарських помилок та описок. При наведенні витягів із джерел випущені фрагменти позначаються трьома крапками в квадратних дужках.

Кожен архівний документ забезпечено заголовком і йому присвоєно порядковий номер: нумерація застосована наскрізна. У легенді, вміщеній після тексту документа, вказано назву архіву, номери фонду, опису, справи та аркушів. Збережено написання чисел і дат словами. Наявність виправлених літер, підчисток та інше, оскільки їх значна кількість, не оговорюється, крім випадків, коли це вплинуло на зміст документа. Старі кириличні літери «і», «ѣ», «Ѧ» замінені відповідно літерами «и», «е» та «ф». Твердий знак наприкінці слів опущено.

Закінчення аркушів позначено двома косими рисками (//) в середині тексту.

Пошкодження тексту та непрочитані в тексті слова позначені трьома крапками в квадратних дужках. У посторінкових примітках при цьому зазначається, що частина тексту пошкоджена, або скільки саме слів не прочитано. Непročитані підписи позначаються квадратними дужками, в яких курсивом написано слово «підпис».

Кожну книгу супроводжує науково-довідковий апарат, який включає коментарі, словник застарілих та рідковживаних слів, іменний та географічний покажчики, хронологічний перелік архівних документів, список скорочень.

Робота над проектом триває, і зараз готується до друку IV том – «Бердянський (Осипенківський) учительський інститут».

На завершення, хочу висловити надію, що наш досвід вивчення історії свого навчального закладу стане у нагоді всім науковцям, які візьмуться або вже взяли до дослідження минулого своїх університетів, інститутів, тощо. Ми ж завжди відкриті для спілкування, для обміну ідеями і напрацюваннями.

Джерела та література

1. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії БДПУ. Том I. – К.: «Освіта України», 2006. – 528 с.

2. Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії БДПУ. Том II. – К.: «Освіта України», 2007. – 631 с.

3. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920–1935 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III. – К.: «Освіта України», 2008. – 569 с.

4. Лиман І., Константинова В. Археографічне видання „Джерела з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I: Бердянська чоловіча гімназія (1872 – 1897)” // Рідна школа. – 2006, червень. – С. 77 – 80.

5. Мільчев В. [Рец.] Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. – К.: «Освіта України», 2006. – 528 с. Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. – К.: «Освіта України», 2007. – 631 с. // Наукові праці історичного

факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Промсвіта, 2008. – Вип. ХХІІ. – С. 265 – 266.

Вікторія Константинова (Бердянськ, Україна) Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету

Автор статті викладає власний досвід підготовки п'ятитомного археографічного видання з історії вищого навчального закладу. Звертається увага на організаційні, евристичні, археографічні та інші аспекти такої підготовки.

Ключові слова: Бердянський державний педагогічний університет, видання джерел

Виктория Константинова (Бердянск, Украина) Источники локальной истории образования: проект создания многотомного археографического издания по истории Бердянского государственного педагогического университета

Автор статьи излагает собственный опыт подготовки пятитомного археографического издания по истории высшего учебного заведения. Обращается внимание на организационные, эвристические, археографические и другие аспекты такой подготовки.

Ключевые слова: Бердянский государственный педагогический университет, издание источников

Viktoriya Konstantinova (Berdjansk, Ukraine) The primary sources of local history of education: the project of creation of multivolume archeographical edition from the history of Berdyansk state pedagogical university

The author of the article describes her own experience in writing five-volume archeographical edition about the history of the high school. Attention is paid to organizational, heuristic, archeographical and others aspects of the work.

Key words: Berdiansk state pedagogical university, edition of sources

Любов КРУПНИК
(Київ, Україна)

Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті роки ХХ ст.

Радянська історіографія розвитку музейництва в СРСР оцінювала в основному з позитивного боку (Г. Мезенцева [7], П. Тронько [10], В. Ершов [5], Д. Равикович [2] та ін.). Об'єктивне вивчення розвитку музейної справи розпочалось після 1991 р. Зокрема, державну політику в сфері музейної справи висвітлила В. Зластоуова [3]. Автор цілісно і об'єктивно схарактеризувала роль держави у розвитку музейництва на основі матеріалів РРФСР. Серед сучасних українських вчених цю тему досліджує О. Крук [3]. Автор з'ясував основні напрямки розвитку українського музейництва і, зокрема, висвітлив загальні риси ідеологічної політики.

У даному дослідженні використано матеріали чотирьох архівів. Документи ЦК Компартії України, що містяться у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, висвітлюють вплив партійних та радянських органів на розвиток музейництва. Виходячи з рішень політбюро, секретаріату, та оргбюро ЦК КПУ можна простежити механізм відкриття окремих музеїв, отримати характеристику їх науково-дослідної, експозиційної, фондової та масової роботи. Фонд Міністерства культури України (Ф. 5116), що знаходиться у Центральному державному архіві вищих органів влади України, дає можливість почерпнути інформацію про результати діяльності музеїв УРСР, керівництво галуззю. У Центральному державному архіві літератури і мистецтв України та Меморіальному архіві Національного Центру народної культури "Музей Івана Гончара" використано особисті архіви таких відомих авторитетів музейної справи як Я.П. Затенацький та І.М. Гончар. Листи та наукові праці доктора мистецтвознавства професора Я.П. Затенацького, його переписка з В.І. Свенціцькою вперше

публікуються і дають уявлення про внутрішні процеси, які відбувалися в музейному середовищі, труднощі, що виникали через ідеологічні обмеження. Матеріали щоденника скульптора і колекціонера І.М. Гончара дають глибоке уявлення про суть ідеологічної політики радянської держави щодо української культури, висвітлюють особисті життєві переживання людини, яка створила власну альтернативну музейну колекцію.

На основі згаданих джерел метою даного дослідження є простежити характерні риси радянської ідеологічної політики у сфері розвитку музейної галузі у 1970-ті рр.

Радянська держава, як типова тоталітарна система, монополізувала всі форми і засоби художнього життя. За їх допомогою відбувалось формування свідомості суспільства відповідно до ідеологічного курсу, накресленого комуністичною партією. Для реалізації цього завдання, серед інших засобів, досить ефективно використовувались музеї.

Ідеологічною вказівкою у роботі музеїв стала постанова ЦК КПРС “Про підвищення ролі музеїв в комуністичному вихованні трудящих” (1964 р.). Згідно з її змістом, центральним комітетам компартій союзних республік, міністерству культури СРСР і міністерствам культури союзних республік

“запропоновано організувати в усіх музеях, крім меморіальних, відділи по радянському періоду – від Великої жовтневої соціалістичної революції до наших днів. В експозиціях музеїв повинні бути відображені успіхи комуністичного будівництва в СРСР, перемога ленінського курсу Комуністичної партії, боротьба радянського народу за здійснення програми КПРС, заходи партії по подальшому підйому промисловості, сільського господарства і культури, підвищення добробуту народу” [4, с. 12].

Згідно з наказом № 540 Міністерства культури УРСР від 10 грудня 1973 р. “Про дальше покращення обслуговування відвідувачів музеїв в Українській РСР”: “Головна увага в науково-освітній роботі музеїв приділяється пропаганді ленінських документів, матеріалів XXIV з’їзду КПРС та 50-річчя утворення СРСР, про соціалістичне змагання в країні, дружбу та інтернаціональні зв’язки трудящих республік” [5, с. 89].

Таким чином, в музейній експозиції основний акцент було зроблено на радянському періодові, оскільки:

“На противагу буржуазному музеєзнавству, яке створює, як правило, штучні хронологічні рамки для відображення історичного процесу в музеях і закликає до того, щоб об’єктом вивчення були лише віддалені історичні періоди, переважно давнина, марксистське музеєзнавство особливо підкреслює значимість вивчення і музейного документування новітніх періодів і в першу чергу епохи соціалізму, включаючи її сучасний етап, оскільки це суттєво розширює можливості історичних і краєзнавчих музеїв в реалізації їх завдань і повною мірою відповідає марксистському розумінню місця музею в сучасному суспільстві” [1, с. 7].

Саме тому в СРСР особливе місце відводилось музеям В. Леніна, героїв революції, війни 1941 – 1945 років, героїв праці, а всі інші музеї обов’язково мусили виконувати роботу по ідеологічному вихованню глядача. Про принципи формування експозиції музеїв маємо цілу низку свідчень. Зокрема, у “Доповідній записці про музей народної архітектури та побуту Української РСР” від 20 липня 1973 р. зазначено, що

“у розробленому проєкті експозиції музею помітне замилювання патріархальною старовиною. Серед зібраних речей мало таких, які дають уявлення про класові протиріччя та соціальну нерівність в українському дореволюційному селі. Автори окремих розділів експозиції, добираючи пам’ятки матеріальної і духовної культури XIX – початку XX століття, не завжди дотримуються принципів історизму, залишають поза увагою місто з його різким класовим розшаруванням. У здійснюваній роботі не показано змін, що відбулися в житті та побуті трудящих республіки за роки Радянської влади.” [15, с. 2]

Подібні настанови зустрічаються і при створенні меморіального комплексу по вшануванню запорозького козацтва на острові Хортиця. У доповідній записці ЦК КПУ, датованій 20 серпня 1973 р. “Про серйозні недоліки, допущені при будівництві історико-культурного заповідника на о. Хортиця та впорядкування зазначеного комплексу” підкреслено:

“...заходи по увічненню пам’яті запорозького козацтва набрали непомірного розмаху.
<...>Надмірне розгортання робіт зі спорудження меморіального комплексу запорозького козацтва, підкреслена увага до нього з

боку преси та окремих керівних працівників призвели до невинуватеного перебільшення його місця в культурному житті республіки останніх років, надали йому небажаного звучання і значення. До того ж ідейно-тематична спрямованість роботи над меморіальним комплексом не відзначалася належною класовою чіткістю і послідовністю, вся увага концентрувалась на національному моменті. Мали місце елементи захоплення козацькою старовиною, ідеалізації січового самоврядування (центральне місце відводилось діорамі “Козацька рада”, 60 м. кв.) та військових доблестей запорожців (діорама про захоплення козаками на чолі з П. Сагайдачним фортеці Кафи), здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні пережитки” [13, с. 90].

Як наслідок, 27 вересня 1973 р. секретар Запорізького обкому ЦК КПУ М. Всеволозький інформує ЦК КПУ:

“Нам здається, меморіал слід було б назвати “Музеєм історії Запоріжжя”, маючи на увазі, що слово “Запоріжжя” матиме збірне значення. Це дозволить з класових позицій відобразити в експозиції музею не лише історію запорозького козацтва, але й історію революційного руху, соціалістичного будівництва, здійснення ленінського плану ГОЕЛРО, створення потужного промислового комплексу на енергетичній базі Дніпрогесу ім. В.І. Леніна.
<...> На нашу думку, у музеї необхідно показати боротьбу запорозького козацтва проти соціального, національного гніту та іноземних поневолювачів, розкрити його місце в зміцненні дружби українського і російського народів, возз’єднанні України з Росією” [13, с. 97].

Така політика щодо побудови музейної експозиції призводила до викривлень, старожитності у вказаному контексті виглядали архаїчним пережитком на тлі прогресивних соціалістичних здобутків. Музеї під чітким партійним керівництвом стали носіями радянської пропаганди. Це була їх основна функція, а тому національна програма витіснялась і спотворювалась.

Однією з ілюстрацій необхідності неухильного дотримання цього підходу, став наступний приклад: “На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 17 березня 1972 р. № 137 у м. Києві створено Державний музей книги і друкарства Української РСР” [11, с. 21]. Музей було заплановано відкрити у першій половині січня 1975 р.

“Проте уважне ознайомлення з експозицією, здійснене за участю секретаря ЦК Компартії України тов. Маланчука В.Ю. і заступника Голови Ради Міністрів УРСР тов. Тронька П.Т. свідчить про необхідність усунення ряду недоліків в експозиції та її доопрацювання, зокрема, в напрямку соціального звучання. Так, в музеї <...> не достатньо розкрито взаємозв’язки і взаємозбагачення російської, української та інших братніх культур. Мало подано більшовицької літератури періоду революції 1905 – 1907 років та Великої жовтневої соціалістичної революції. Потребує уважного відбору та поповнення література довоєнного часу (1917 – 1941). Не показано яскраво роль і значення книги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років. Значно ширше мають бути представлені книги, відзначені Ленінською і Державними преміями. В експозиції музею майже зовсім не показано друкарство, розвиток поліграфічної промисловості на Україні” [16, с.18].

З цієї причини відкриття музею було відкладене на три місяців. Для того щоб виправити зазначені недоліки було створено робочу комісію з фахівців, відповідальних працівників міністерства культури УРСР, Держкомвидаву УРСР, Академії наук УРСР, спілок письменників та художників.

Результати роботи комісії викладено в інформації на адресу ЦК КПУ

“Про готовність експозиції Державного музею книги і друкарства УРСР до відкриття”. У цьому документі, зокрема, зазначалось, що результати проведеної роботи: “в п’яти залах площею 1007 кв.м. завершена побудова експозиції музею, в якій представлено близько 3,5 тис. експонатів, з них 2,8 тис. речових. <...> В першому залі (площею 382 кв. м.) подано матеріали про виникнення письма у слов’ян, розвиток книгописання та друкарства на Україні з часу його зародження до Великої жовтневої соціалістичної революції. У наступних чотирьох залах (площа 625 кв. м.) експонуються матеріали, що висвітлюють становлення, і розвиток книговидавничої справи періоду радянського суспільства” [16, с. 21].

Таким чином, основне місце визначено за радянським періодом, а всі попередні здобутки сконцентровано в одному залі. Така побудова експозиції спотворювала і нівелювала здобутки дожовтневого періоду. Адже кількасотлітня історія книги і друкарства представлялась в одно-

му залі, а півстолітній післяжовтневий період розташовано на площі майже в два рази більшій – у чотирьох залах!

Різниця у підході позначалася також на заробітній платі працівників музеїв. Так, за штатним розписом Дніпропетровського музею комсомольської слави імені Олександра Матросова, відкритого 23 червня 1973 р. (розташовувався на експозиційній площі близько 700 кв. м. (8 залів) числилось 25,5 штатних одиниць з утриманням в сумі 39,6 тис. крб. [11, с. 48]. На Млинівський краєзнавчий музей у Ровенській області (створений відповідно до наказу № 5877/221 від 24 серпня 1975 р.), який розмістився в приміщенні пам'ятки архітектури XVIII ст. площею близько 900 кв. м. за штатним розкладом працювали 8 осіб, на яких виділяли 6810 крб. [11, с. 31]. Таким чином, різниця в заробітній платі становить 701 крб. У першому випадку на одну особу в середньому припадало по 1552 крб., а в другому – по 851 крб.

Отже, радянською системою здійснювалася політика, яка поєднувала матеріальні та соціальні стимули з ідеологічними та естетичними обмеженнями. З одного боку – витрачались кошти на потреби збереження національної культури, а з іншого боку – ця культура зазнавала деформацій і працювала на радянську пропаганду, бо саме це було основною метою партії в процесі підтримки культури.

Проте музеї не просто зазнавали ідеологічного пресингу, їх не відкривали, нищили, якщо вони не вписувались у відповідні рамки. Згідно з інформацією Івано-Франківського обкому КПУ за 1972 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста (під грифом “таємно”) “Про недоцільність ремонту та відкриття музею в колишньому приміщенні церкви с. Космач” [13, с.23] вказувалось, що в цій церкві отримували благословення діячі націоналістичного підпілля. Тому історична та архітектурна цінність храму, те, що легенда пов'язувала з нею Олексу Довбуша, а її іконостас фігурував у фільмі С. Параджанова “Тіні забутих предків”, не переважили зазначених аргументів. Церква була приречена на занепад – закрита і позбавлена фінансування для необхідного ремонту. У 1975 р. її підпалили, а згодом у 1983 р. її було дотла спалено.

У есе “Хроніка опору” дисидента В. Мороза, написаному у 1970 р., опублікованому і поширюваному через канали самвидаву, передано суть конфлікту між руйнівниками і охоронцями храму. На захист церкви підняли свій голос і відомі діячі, і рядові громадяни, але завдання на знищення храму таки було доведене до кінця.

Зрештою, в повоєнний час знищено цілу низку пам'яток архітектури. Так, у 1965 р. комісія Міністерства культури СРСР зафіксувала скорочення на третину списку пам'яток архітектури України за рахунок виключення багатьох цінних з художнього боку споруд, найперше культурних [17, с. 233]. Рятунком для пам'яток стало відкриття у їх приміщеннях музеїв, що виконували чітко визначену ідеологічну функцію. Так, у Дніпропетровську у Спасо-Преображенському соборі у 1975 р. відкрито музей історії релігії та атеїзму. У інформації на адресу секретаря ЦК КПУ В. Маланчука “Про виділення коштів на реставрацію пам'ятника архітектури першої половини XIX ст. колишнього Преображенського собору в м. Дніпропетровську” від 10 березня 1975 р. вказано суми коштів, які вкладались у реставрацію пам'ятки: “за останні роки витрачено 537 тис. крб., з них 40 тис. крб. за рахунок коштів, що виділяються Держбуду УРСР на реставрацію пам'ятників архітектури, решта – за рахунок дольної участі різних організацій” [16, с.37]. Зокрема, 56 тис. крб. виділено з міського бюджету Дніпропетровська [16, с.36], а Українським товариством історії та культури у 1973 р. профінансовано – 40 тис. крб., у 1974 р. – 50 тис. крб. [16, с. 37]. Музей, за задумом, мав стати центром атеїстичної пропаганди в місті і області.

Боротьба з культами, атеїстична пропаганда були, як відомо, одним з основних напрямків радянської ідеології.

“У боротьбі за формування нової людини – будівника комунізму важливого значення набуває науково-атеїстична пропаганда як одна з ланок ідеологічної роботи... Тому партія розглядає боротьбу з релігійними пересудами як складову частину роботи по комуністичному вихованню трудящих. <...> Активну участь у цій пропаганді беруть музеї України. Атеїстичну пропаганду ведуть як спеціальні музеї (Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Львівський музей історії релігії та атеїзму, Почаївський, Білгород-Дністровський, Ізмаїльський народні атеїстичні музеї), так і краєзнавчі, історичні, археологічні та інші музеї республіки” [2, с. 4].

Зокрема, у інформації міністерства культури УРСР від 15 травня 1975 р. зазначено, що “Києво-Печерським державним історико-культурним заповідником побудована постійно діюча виставка

“Архітектурний ансамбль Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника.” <...> Матеріали виставки показують історію створення архітектурного ансамблю, творчу співдруж-

ність російських і українських майстрів в справі розвитку будівництва та прикладного мистецтва. Поряд з цим розкривається реакційна суть монастиря як ідеологічної опори експлуататорського класу, як одного з найбільших землевласників і експлуаторів Російської імперії” [16, с. 15].

11 квітня 1972 р. ЦК КПУ прийняв постанову ”Про створення Львівського музею історії релігії та атеїзму”. Було створено вісім експозиційних відділів: “Походження релігії та виникнення атеїзму”, “Походження християнства”, “Католицизм на західноукраїнських землях”, “Уніатство”, “Православ’я та розвиток атеїзму”, “Релігійне сектанство”, “Іудаїзм”, “Подолання релігійних пережитків”. Вони містили п’ять тисяч документальних та речових експонатів. Кожен відділ зобов’язаний був нести певне ідейне навантаження. Зокрема, “Експонати відділу “Уніатство” показують боротьбу народних мас проти уніатської церкви, викривають її як ворога українського народу, посібника Ватикану, напхненника українського буржуазного націоналізму. Відділ “Православ’я та розвиток атеїзму” розкриває реакційність православної церкви, її боротьбу з реакційним рухом, показує розвиток атеїзму” [14, с. 16].

Застереження викликали також мистецтвознавчі дослідження живопису на релігійну тематику. Як свідчить листування аспірантки Інституту мистецтвознавства, етнографії музейного працівника В. Свенціцької з її науковим керівником професором Я. Затенацьким, великі застереження викликала її кандидатська дисертація “Іван Руткович – майстер українського реалістичного живопису кінця XVII століття.” Причина полягала в тому, що дослідження було присвячене одному з найяскравіших представників знаменитої Жовківської малярської школи, який зображував біблійні сюжети. Тому авторка постійно змушена захищати свою тему. Зокрема, в одному з листів вона пише: “Я вповні розумію, що актуальна і близька до нашого часу тематика мусить бути на першому плані... <...> Цікаво тільки, що в Москві, Ленінграді допускаються до захисту дисертації по питанням староруського мистецтва, не зважаючи на характер сюжетів” [11, с. 3]. Відомо, що дисертацію було захищено. Велику роль в такій розв’язці зіграв авторитет наукового керівника Я. Затенацького – особистості, яка чимало зробила для захисту і збереження української національної культурної спадщини. Характерно, що неодноразово людський фактор відіграв вирішальну роль у скрутних обставинах, причому, як позитивно для музейної справи, так і негативно.

Саме тому прискіплива увага партійного керівництва спрямовувалась на кадровий склад музейних працівників. Так, для прикладу, згідно з інформацією ЦК КПУ, у 1973 р. у музеї народної архітектури та побуту Української РСР

“Серйозні недоліки допущені у доборі кадрів працівників музею. Так, внаслідок проявленої нерозбірливості у доборі кадрів та при-туплення політичної пильності на роботу в музей прийняті на посаду художника-реставратора Сергієнко О.Ф., виключений з Київського педінституту за ворожі прояви, на посаду завідувача фондами музею – Ковгар Б.Ф., колишній випускник факультету журналістики Київського університету. Обидва вони використовували роботу в музеї як ширму для проведення націоналістичної пропаганди, виготовлення та поширення самвидавівських писань. Сергієнко і Ковгар за антирадянську діяльність заарештовані” [15, с.3].

За створення власної музейної колекції переслідувань зазнав український скульптор І. Гончар. Проблема полягала в тому, що його музейна збірка несла зовсім інше ідейне навантаження, яке абсолютно спростовувало офіційне. Відвідувачі цього приватного музею могли на власні очі пересвідчитись, що український народ має багатющу історико-культурну спадщину. Це був виклик, оскільки це була альтернатива, яка захоплювала глядача і формувала світогляд на інших, далеких від офіційних цінностях. Саме тому колекцію пробували забрати, а експонати планували розпорошити по державних музеях. Необхідно було перетворити музейну збірку в набір речей, позбавити первинного змісту. В такому вигляді втрачалась ідея, яка є основою кожної музейної колекції. Без ідеї – не існуватиме музею. Саме тому І. Гончар так запекло відстоював своє дітище. На сторінках його щоденника абсолютно виразно висловлена його мотивація:

“І до війни і після війни я надивився на наші красназвччі та історичні музеї, де так збіднено і убого була показана Україна, особливо її минуле, її народна культура, її етнографія, а особливо народне мистецтво. На це ми змушені дивитися у маленьке віконце. А вже якщо хтось трохи порушить ці рамочки і вийде за межі усталеної і закостенілої догми в цьому, то на того вже посиплеться ціла каскада різних образливих обвинувачень і в “захопленні минулим” і в “ідеалізації” минулого, і в “націоналізмі”, та ще й буржуазному, і аж до звільнення з роботи в музеї, а то й більше.

Було прикро, досадно і до глибини душі обурливо, що така велика нація, як українська, багата своєю героїчною і трагічною історією, багата своєю народною культурою, фольклором та етнографією, а так мізерно показана народу в тих музеях. Я вже не кажу про те, що Україна не має свого етнографічного музею, не має національного музею, який мають всі культурні країни світу. <...> Тому я рішив, знаючи заздалегідь, що з ризиком, створити в себе в своїй квартирі етнографічний музей в мініатюрі, але з широким діапазоном показу її експонатів, з тим, щоб показати якомога ширшому колу відвідувачів, показати ефективно з глибоким національним характером” [8, с.53-54].

Таким чином, радянська держава, з одного боку, займалася відкриттям, фінансуванням музеїв. Зокрема, згідно з “Доповідною запискою про музей народної архітектури та побуту Української РСР”, датованою 20 липня 1973 р. для музею придбано близько 20 тис. етнографічних експонатів (знаряддя праці, вироби ремісництва, твори народного прикладного мистецтва тощо). Впродовж 1970–1972 рр. співробітниками музею здійснено більш як 150 експедицій, внаслідок чого встановлено 16 вітряків, 5 хат, комору, клуню тощо [15, с.2]. Проте, у тому ж документі зазначено про “Нічим не обґрунтоване придбання значної кількості експонатів, в той час, як ідентичні етнографічно-побутові предмети знаходяться у фондах державних музеїв республіки і можуть бути передані для поповнення музею” [15, с.3].

З іншого боку, панував принцип, коли ідеологічна доцільність домінувала, а нерідко й витісняла історико-культурні пріоритети. У старих музеях, створених у дожовтневий період, важливо було знищити ідею, яку вони доносили і це успішно було здійснено через розпорошення колекції, а також оскільки експозиція розбавлялася експонатами про радянську дійсність і ця тематика домінувала, заглушуючи все інше. Нові музеї створювались під наглядом – у їх діяльності практично виключно все визначала держава.

В результаті, музеї ставали потужним засобом ідеологічної пропаганди, оскільки доносили до глядача через уречевлену систему необхідні ідеологічні штампи. Проте, завдяки особистим зусиллям осіб, які здатні були протистояти системі, і через державні музеї, і через окремі приватні колекції здійснювалось поширення цінностей, які ґрунтувались на глибокій духовній традиції українського народу, орієнтувались на кращі зразки світової культури.

Джерела та література

1. Актуальные вопросы изучения фондов музея по истории советского общества / Под общ. ред. В.З. Дробижева. Выпуск № 55. – М.: Государственный ордена Ленина Исторический музей, 1982.
2. Актуальные проблемы музейного строительства. Музей и посетитель / Составитель Д.А. Равикович. – М., 1979.
3. *Златоустова В.И.* Государственная политика в области музейного дела (1945 – 1985 гг.) // Музеи и власть. Государственная политика в области музейного дела (XVIII – XX вв.). – М.: Научно-исследовательский институт культуры, 1991.
4. З досвіду науково-атеїстичної роботи музеїв Української РСР. Збірник статей. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972.
5. *Крук О.І.* Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 1980-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Каразіна. – Харків, 2000.
6. *Ершов В.П.* Зримое слово (музеи и идейно-воспитательная работа). – М.: Политиздат, 1987.
7. *Мезенцева Г.Г.* Музеєзнавство. – К.: Вища школа, 1980.
8. Меморіальний архів НЦНК "Музей Івана Гончара". – КН-12856.
9. О повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся // Политическое самообразование. – 1964. – № 6.
10. *Тронько П.П.* Історико-культурні цінності і сучасність. – К.: Рідний край, 1988.
11. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 1125. – Оп. 2. – Спр. 186.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 5116. – Оп. 1. – Спр. 275.
13. Центральний державний архів громадський об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1470.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.656.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 657.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 938.
17. ЦДАГО України. – Ф.2. – Оп. 9. – Спр. 8397.

Любов Крупник (Київ, Україна) Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті рр. ХХ ст.

У повоєнні роки в Україні створено низку музеїв. Ці заходи були покликані демонструвати турботу держави про збереження української історико-культурної спадщини. З державного бюджету на їх потреби

виділялись значні кошти – відповідно концепція музеїв будувалась згідно з ідеологічною політикою. Необхідно було витіснити ознаки національної ідентичності радянськими цінностями. Це призвело до того, що експозиції українських державних музеїв будувались так, щоб обмежити палітру розмаїття народної творчості, показати старовину архаїчним пережитком на тлі прогресивних соціалістичних здобутків.

Ключові слова: музей, музейна експозиція, ідеологічна політика, ідеологічне виховання, історико-культурна спадщина, радянська пропаганда, старожитності, партійні постанови

Любовь Крупник (Киев, Украина) Музеи УССР как средства советской идеологической политики в 70-е гг. XX в.

В послевоенные годы в Украине создан ряд музеев. Эти меры должны были демонстрировать заботу государства о сохранении украинского историко-культурного наследия. Из государственного бюджета на их нужды выделялись существенные средства – соответственно концепция государственных музеев строилась согласно с идеологической политикой. Необходимо было вытеснить признаки национальной идентичности советскими ценностями. Это привело к тому, что экспозиции украинских государственных музеев строились так, чтобы ограничить богатство палитры народного творчества, показать старину архаическим пережитком на фоне прогрессивных социалистических достижений.

Ключевые слова: музей, музейная экспозиция, идеологическая политика, идеологическое воспитание, историко-культурное наследие, советская пропаганда, древности, партийные постановления

Lyubov Krupnyk (Kyiv, Ukraine) Museums of Soviet Ukraine as an instrument of Soviet ideological policy in 1970th

After the WWII, a number of museums were created. Through such actions, the State tried to display its concerns with preserving the Ukrainian historical-cultural heritage. Since the museums were generously sponsored from the State budget their policies unavoidably reflected the dominant ideology. Ukrainian national identity was supposed to be replaced with the Socialist values. As a result, Ukrainian State museums consciously narrowed the richness of folk art in their exhibitions and presented the past as an archaic survival in the background of the progressive socialist achievements.

Key words: museum, museum display, ideological policy, ideological education, historical and cultural legacy, Soviet propaganda, antiquities, party decisions

Іван ЗАБІЯКА
(Київ, Україна)

Місцева історія Талалаївщини на сторінках альманаху “Вітряк”

З появою людей на землі виникла й необхідність володіти знаннями про край, щоб орієнтуватися в тій чи іншій місцевості; зберігати набуті знання-досвід як власний, так і переданий попередніми поколіннями.

До початку ХХ ст. такі знання переважно були етнографічно-географічного змісту, куди входила різна інформація про той чи інший край. Серед наймасштабніших видань ХХ століття можна назвати багатомне видання “Історії міст і сіл України”, яке ввібрало в себе історико-географічний опис країни, доступних у той час джерел в ідеологічних рамках. Нині це видання має історичне значення із кричним ставленням насамперед до крайніх дат перших згадок населених пунктів.

Лише незалежність України дала можливість краєзнавцям займатися місцевою історією, досліджуючи як давню, так і сучасну історію; долі людей, які жили й живуть у селах, містах; збирати залишки народних традицій; вивчати окремі періоди і т. д. Багато сіл України мають уже власну історію, зафіксовану в окремих виданнях. За одне з останніх про село Жуклю [1], що на Чернігівщині, автору В. Устименку головою Національної спілки краєзнавців України, Героєм України академіком П. Троньком вручено премію імені Дм. Яворницького цієї спілки [2].

Сьогодні краєзнавство – це самостійна науково-освітня галузь, яка вбирає в себе багато інших суміжних гуманітарних та прикладних дисциплін, які дають можливість у комплексі вивчати населені пункти, регіони, частину чи всю країну в цілому[3]. Насьогодні українське краєзнавство об’єднане в Національну спілку краєзнавців України, яка, незважаючи на те, що має досить широку розгалуженість за рахунок обласних організацій, все-таки поки що не спроможна охопити весь

простір України краєзнавчими дослідженнями. Тому знання про місцеву історію так і залишаються переважно на рівні народних знань, інколи частково зафіксованих в районних періодичних виданнях, якщо їхні редактори переймаються цією проблемою, що, на жаль, не є традицією...

Частково цю прогалину закривають громадські організації, такі, як земляцтва. Так, Сумське земляцтво в м. Києві випустило кілька видань “Земляки. Альманах Сумського земляцтва”[4], де розміщено матеріали про літературну Сумщину; науково-краєзнавчі розвідки вчених, уродженців Сумщини; про видатних синів рідної землі і т. д.

Значну увагу в цьому плані привертають видання й Чернігівського земляцтва в місті Києві. Зокрема альманахи “Вітряк” про Талалаївський район. Сам район як і будь-який інший регіон чи населений пункт в історичному плані – це багатий край. Кілька населених пунктів – Ярошівка (нині Українське), Красний Колядин, Липове – літописні села. Так само як і козацькі – відома Красноколядинська сотня, до якої (чи іншої) були прикріплені практично всі села району. В кожному з них було фактично по дві церкви, що засвідчує велику кількість людей. Отже, історія багата. Її треба було якимось чином зафіксувати. Одночасно це зробити надзвичайно важко, оскільки синтетичного дослідження немає. Тому зусиллями членів земляцтва було розпочато видання літературно-краєзнавчого альманаху “Вітряк”. Чому “Вітряк”? Ще півстоліття тому в кожному селі, яке було розташоване на підвищенні, стояло багато вітряків. У пам’ять про них і така назва. Ще й зараз в деяких населених пунктах стоять залишки цих символів України. Але це тільки зовні. Насправді ж вітряк для кожного українця має й багато інших значень, поки що не зовсім осмислених як в художній літературі, так і в науковій. Це своєрідний посередник між здобутком поля і чуланом у кожній хаті, де зберігалася збіжжя. Він як своєрідний годувальник для одних і джерело збагачення – для інших...

Підтримав це видання генеральний директор Генеральної дирекції в м. Києві П.О. Кривонос. Вийшло 5 випусків.

Що ж представляють собою ці випуски?

Девізом видання можуть бути слова із передмови четвертого випуску: “Талалаївщина – багатий край не лише на корисні копалини. Простота й складність полягає тільки в тому, що їх треба шукати: невпинно й повсякчас, як настирні нафтошукачі, що досягають космічних глибин, щоб видобути звідти те, що тисячами й мільйонами років збе-

рігалося там. Їхня активність і настирність дивує. Успіхи також. Тільки різниця між ними й духовношукачами досить суттєва. Перші, збіднюючи надра, збагачують невелике оточення суспільства, позбавляючи всіх інших майбутнього. Другі, – чим глибше сягають духовних глибин, тим більше збагачують все суспільство, не наносячи йому ні найменших втрат, роблять прозоріші перспективи майбутнього” [5, с.5].

З самого початку планувалося, що кожен випуск матиме тематичне окреслення. Тому й були присвячені таким темам: вип. перший “До 150-річчя від дня народження Василя Петровича Горленка”, вип. другий “До 60-річчя від дня визволення Талалаївщини від німецько-фашистських загарбників”, вип. третій “До 100-річчя від дня смерті В.П. Горленка та 120-річчя від дня народження І.П. Кавалерідзе”, вип. четвертий “«З журбою радість обнялась» (О. Олесь)”, вип. п’ятий вийшов уже без загальної теми.

У першому випуску за винятком передмови й статті про В. Горленка, представлена творчість місцевих поетів, прозаїків [6]. Обсяг цього випуску був на третину менший від усіх наступних. Треба було планувати комплексніше видання, яке б охоплювало й інші тематичні пласти, показувало цей регіон із різних боків, у ретроспекції із сусідніми районами, Україною в цілому. Підзаголовок “Літературний альманах Талалаївщини” не відповідав завданням. Другий випуск уже мав підзаголовок “Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини”.

У другому випуску надруковано короткі біографі Героїв радянського союзу, кавалерів орденів та списки тих осіб, які загинули під час ВВВ чи таких, які пропали без вісті [7]. Список друкувався не загально-районний, а окремо по кожному населеному пункту, навіть якщо його вже немає на карті, або живе там кілька чоловік. Тому виходило так, що загиблих більше, ніж нині сущих. Перед списком давалася коротка інформація про цей населений пункт в роки війни (якщо така інформація була). Але досить часто такої інформації не було й немає зараз. До того ж такий розподіл списків виявив і інше: окрім прізвища, ім’я й по батькові (інколи просто ініціали) майже в усіх списках відсутні такі дані, як дата народження й смерті (чи загибелі), (у таких випадках упорядник у дужках ставив через тире знаки питання), місце цього факту; в яких військах і в якому званні воював; які і за що мав нагорода та інші дані.

Радянська влада тільки через двадцять років після перемоги почала святкувати цей день, вшановувати ветеранів. У тому числі й ста-

вити пам'ятники в сільрадівських селах на братських могилах чи інших місцях (як правило недалеко від приміщення сільради). Тому в цьому випуску немає світлин пам'ятників, тому що цих пам'ятників немає в більшості сіл. Упорядник керувався таким принципом: перед пам'яттю всі рівні, тому шана повинна бути віддана всім однаково. Та й пам'ятники майже всі однотипні.

Цей випуск супроводжує післямова [8, с.127–131], де акцентовано на відсутності списків усіх учасників ВВВ, які поверталися живими, та через короткий термін помирали від ран, контузій, хвороб і т. д., немає списків вивезених на роботи до Німеччини, хто з них повернувся і яка їхня доля, хто не повернувся. Таких і подібних даних місцева влада не має і не збирається складати. Було порушено й інші проблеми, які в цілому демонструють цинічність попередньої влади до тих, хто віддавав за неї свої життя.

Починаючи з третього випуску кожен номер альманаху має різні рубрики, які наповнюються матеріалом одноразово або мають продовження.

До постійних рубрик передбачувалася “Літературна Талалаївщина”, в якій друкувалися твори як сучасних поетів та прозаїків, так і твори, які в роки радянської влади не були допущені до друку. Серед сучасних поетів і прозаїків – М. Барвінок, О. Гостра, Л. Дзюбан, Ю. Дзюбан, Г. Мірошниченко, О. Павленко, М. Пригара, О. Степаненко. Із заборонених творів було надруковано повість І. Кавалерідзе “Марія Іванівна” в редакції та з передмовою М. Шудрі [9, с.15–77]. Сьогоднішня цінність даного твору полягає в тому, що в ньому досить прозоро продемонстровано своєрідний закон революції (як виявляється – будь-якої), коли в процесі її дії залучаються всі верстви населення, проте результатами її, благами користується невелика частина учасників, найчастіше не найактивніша, так звана верхівка.

Альманах “Вітряк”, як своєрідне періодичне видання реагував і на події, такі як ювілеї та втрати. Суттєвий обсяг матеріалу було вміщено “До 100-річчя від дня смерті В.П. Горленка”, “До 120-річчя від дня народження І.П. Кавалерідзе” [10, с.13–110], “З нагоди 85-літнього ювілею Олександра Івановича Губаря”, “До ювілею Олександри Гострої” [11, с.73–158].

2007 рік – рік втрати двох українських письменників, патріотів України, які народилися на Талалаївщині, багато зробили як для всієї України, так і для малої Батьківщини. Це Григорій Вишневий (жив в

Австралії) та Петро Ротач (жив у Полтаві). Матеріалами про них відкривається альманах рубрикою “Наші втрати” [12, с.9-40]. Тут переважно архівні документи з особових справ (характеристики, рекомендації, відгуки сучасників), з якими не кожен читач може ознайомитися без їхньої публікації.

Рубрика “У розвиток теми” практично впливала із двох попередніх, де друкувалися матеріали, автори яких відгукувалися на попередні публікації. Таким чином здійснювався зворотній зв’язок із читачами. Було надруковано 2 матеріали про І. Кавалерідзе [13, с.178–186]. Дана рубрика мала б “реагувати” не лише на ювілейні чи матеріали, пов’язані із втратою людей, а й на інші видруки, які викликали реакцію читачів; мала б по-своєму об’єднувати всі рубрики, демонструвати не лише обумовлений зв’язок, а й рівень зацікавленості тим чи іншим матеріалом, виконувати певну соціальну місію посередника.

Рубрика “Пісенна Талалаївщина” мала б постійну реєстрацію в альманасі на рівні рубрики “Літературна Талалаївщина”. Тут надруковано про матеріали “Народний самодіяльний ансамбль української пісні та музики “Олава”” [14, с.187–188, 143–151]. В цій рубриці планувалося друкувати не лише про діючі самодіяльні ансамблі, хори, а й ті, які свого часу діяли при кожному сільському клубі чи Будинку культури, а також подавалися б записи пісень, що співаються в селах Талалаївщини, друковані й архівні матеріали фольклорних записів В. Горленка, Б. Грінченка та ін. Передбачалося здійснювати записи ансамблів, хорів на інші носії інформації (скажімо, компакт-диски) у вигляді додатку до альманаху.

Постійною чи з продовженням планувалася й рубрика “Із фонду Петра Ротача”, в якій було надруковано листування П. Ротача із його вчителем Ф.О. Лавріненом, який жив і працював учителем у с. Довгалівка Талалаївського району [15, с.155–178; с.94–119]. В архіві упорядника вже є корпус листування із П. Ротачем кількох кореспондентів (Г. Сидоренка, Г. Вишневого та ін.). Дана рубрика могла б бути універсальною в тому плані, що в основу бралися б перші слова, а наступні могли б бути інші, скажімо, “Із фонду Григорія Сидоренка” і т. п.

Починаючи з третього випуску, постійно функціонувала рубрика “Наші земляки”, де надруковано матеріали про тих, хто народився на Талалаївщині, а живе в Києві, в інших куточках України, Росії і т. д. Надруковано інформацію про 8 земляків [16, с.179–186; с.193–195; с.152–160], які проживають у м. Києві. Дана рубрика – хороший привід

попередньої “обкатки” матеріалів для підготовки енциклопедії “Талалаївщина”.

У розвиток попередньої рубрики з 5 випуску запланована як постійна рубрика “Люди твої, Талалаївщино!”, в якій планувалося друкувати матеріали про неординарних постатей, які працюють чи працювали на Талалаївщині, про живих і покійних. Надруковано матеріал про колишнього фотографа районної газети, інваліда дитинства, який був підданий репресіям більшовизму, Григорія Сидоренка та його рід [17, с.78–93].

Одними з найважливішими рубриками альманаху є “На допомогу вчителю” та “Образ наставника”. Друкувалися матеріали переважно тих авторів, які є вихідцями із Талалаївщини (О. Губар) або із Чернігівщини (В. Святонець), які працюють на ниві літературознавства, займаються питаннями методики літератури. Цією рубрикою альманах дещо розширює свої горизонти й обшири, вливається в загальний український духовний простір. Надруковано матеріал В. Святовця (із с. Веприк Новобасанського (тепер Бобровицького) району Чернігівської області) “Особливості стилю роману “Тигролови” Івана Багряного” [18, с.159–177] та О. Губаря (із с. Ярошівки Талалаївського району) “Остап Вишня сміється” (про гумореску “Чухраїнци”) [19, с.120-134]. Оскільки цей твір відсутній у хрестоматіях, то подано й текст його.

Рубрика “Образ Наставника” [19, с.135–138] відкривається матеріалом про двох Кобзистих (дядька й племінника). Перший – Іван Кобзистий, – працюючи в Івано-Франківському технікумі фізкультури, допоміг багатьом учителям фізкультури Талалаївщини одержати відповідну освіту; був майстром спорту, чемпіоном України в 1960-х рр. Другий – Григорій Кобзистий, – учитель фізкультури Сильченківської СШ Талалаївського району. Сам – спортсмен, має розряди із кількох видів спорту. Як вихователь, підготував багато спортсменів, учителів та викладачів фізкультури різних рівнів акредитації навчальних закладів. У його честь в районі проводяться спортивні турніри. Такої уваги варті й інші вчителі фізкультури – М.Л. Шевченко, М.О. Горбенко і т. д. А також учителі інших професій. Адже в районі є й заслужені вчителі України, методисти ...

Продовжуючи ідею духовної єдності Талалаївщини зі всією Україною, альманах поступово розширював тематику рубрик, їхніх матеріалів з тим, щоб якомога глибше й ширше подивитися на історію, культуру, людей усіх професій цього краю. Майже випадково упоряднику потрапив до рук свого часу надзвичайно секретний матеріал НКДБ

УРСР “Паспорт-характеристика Київської області” (рубрика “Мовою документів”) [19, с.174–183], складений цією службою одразу після визволення України від німецько-фашистських загарбників в 1944 р. На нашу думку, такі паспорти були складені чи не на кожну область України, оскільки до війни репресивна машина більшовизму не встигла винищити патріотичні сили, а мирне населення, залишене напризволяще в період окупації, чомусь викликало недовіру в комуністичної влади, тому ярлик зрадника намагалася повісити майже на кожного українця. Цей матеріал – це стимул для наступних укладачів, авторів альманаху на пошуки такого паспорту Чернігівської обл.

В єдиному ключі подано й рубрику “Наші сусіди” [19, с.161–173]. Талалаївщина межує з Прилуцьким, Роменським, Ічнянським та Бахмацьким районами. Микола Яковченко, народний артист України, надзвичайно відомий як серед фахівців, так і серед народу. Він родом із Прилук. Останнім часом зусиллями Прилуцького осередку Чернігівського земляцтва в м. Києві зроблено дуже багато: в Києві та Прилуках з’явилися пам’ятники цьому артистові, видано кілька книг про нього, кілька років уже проводиться Всеукраїнський відкритий конкурс акторської майстерності ім. Миколи Яковченка, в м. Прилуках функціонує культурний центр “Дім Миколи” і т.д. Родом із Прилуцького району і тривалий час жила в с. Болотниця Талалаївського району талановита артистка із епохи Марії Заньковецької Ганна Загіркевич-Карпинська. Про неї малося б іти в наступних випусках альманаху.

Кожен випуск “Вітряка” супроводжувався передмовою чи післямовою. Така двоїстість обумовлювалася певними етичними міркуваннями. Скажімо, другий випуск альманаху присвячено пам’яті загиблих та таких, що пропали безвісті в роки Другої світової війни. Тому відкривати книжку проблемами, які виявилися в процесі підготовки збірника, було б не коректно по відношенню тих, хто не повернувся до своїх родин, сімей. Але й замовчувати про них також не можна.

В окремих випусках передмовами супроводжуються рубрики. Це не мета виокремити їх, а звернути увагу на матеріал, надрукований там, на важливість рубрики, про яку треба було сказати більше, ніж про інші. Це стосувалося тих рубрик, які переважно відкривалися вперше. Хоча кожна з них в однаковій мірі важлива для упорядника, в однаковій мірі несе інформаційне навантаження разом з іншими.

Даний альманах не розглядався, як щось стале, одноманітне видання, типове по відношенню до видань такого ж типу (альманахів)

XIX – початку XXI ст. в Україні. Починаючи з другого випуску цей принцип періодичності видання (1–2 рази на рік) дотримувався. Альманах є своєрідним рекордсменом серед кількості виданих випусків, присвячених місцевій історії. З іншого боку кожен випуск альманаху розглядався як окреме видання, як своєрідний багаторубрикований збірник із визначенням його ключової теми (цей принцип витримано до четвертого випуску включно). Останній не одержав ключової теми швидше з етичних міркувань, щоб цей випуск був нейтральним по відношенню до кожного матеріалу. З самого початку цей випуск планувався як останній. До певної міри в цьому полягає й поява кількох нових рубрик, які можуть бути продовженими в наступних випусках уже іншими укладачами чи творчими колективами. Поява нових рубрик пояснюється ще й тим, щоб означати нові й нові тематичні пласти, які варто порушувати й висвітлювати на сторінках альманаху.

З самого початку було заплановано, що обкладинка попереднього випуску не буде повторювати наступний. Перші два випуски оформлювалися місцевим художником, всі наступні – використовувалися малюнки інших художників або листівки із зображенням вітряка. Останній елемент був обов'язковим атрибутом. До того ж вітряки підбиралися подібні до тих, які були на Талалаївщині, або характерні більшій частині території України. Зображення вітряків інших країн, скажімо, Північної чи Західної Європи могли лише доповнювати тематично основну концепцію видання цього альманаху із назвою “Вітряк”, поглиблювати значення такої конструкції в житті людини як в минулому, так і тепер.

Отже, з цього можна зробити такий висновок. Кожен регіон України містить у собі стільки історико-краєзнавчої, літературно-мистецької та іншої інформації, що практично кожен район може видавати подібні альманахи та інші періодичні й неперіодичні видання. Основне полягає в тому, щоб знайшлися ентузіасти, які переважно на громадських засадах могли б займатися збором матеріалів, їх опрацюванням і знайшли можливість їх тиражувати. І не має значення чи це буде наукове, науково-популярне чи популярне видання. Важливо (і це найголовніше) зібрати й зберегти інформацію, яка зникає щоденно, інформацію від живих свідків історії. Нам здається, що залишилося не зреалізовано багато тематичних блоків, які чекають свого дослідника, свого ентузіаста. Залишається в історії те, що зафіксовано на папері, на інших носіях інформації.

Джерела та література

1. Устименко В. Жукля. З історії села на Чернігівщині. – К.: Етнос, 2009.
2. <http://chz.org.ua/node?page=1>
3. Краєзнавство – це всебічне вивчення певної частини території країни (міста, села, району, області, краю), тобто її природи, населення, господарства, історії і культури. За визн. географа О. Баркова Краєзнавство – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і методами дослідження, таких, що ведуть до єдиної мети – наукового і всебічного пізнання краю. Краєзнавство – це збір інформації з різних галузей наук про дану територію. За визн. Лева Берга, географа Краєзнавство – це мала географія // <http://uk.wikipedia.org/wiki/Краєзнавство>; На підтвердження багатогранності краєзнавства зустрічаємо й в іншому джерелі: Краєзнавство – це “вивчення історії, географії, економіки, етнографії тощо певної місцевості” // Словник української мови. Т. 4. – К.: Наукова думка, 1973.
4. На жаль, дане видання відсутнє в державних і відомчих бібліотеках, а розповсюджене по приватних. У розпорядженні автора є випуски 1 за 2003-2004 роки (Суми, 2004), 2 за 2005 рік (Суми, 2005), 3 за 2006 рік (Суми, 2006).
5. Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип.4 / “З журбою радість обнялася” (О. Олесь). – Талалаївка-К., 2007.
6. Літературний альманах Талалаївщини “Вітряк” / До 150-річчя від дня народження Василя Петровича Горленка. – Вип.1. – Талалаївка-К., 2003.
7. Літературно-краєзнавчий альманах “Вітряк” / До 60-річчя від дня визволення Талалаївщини від німецько-фашистських загарбників присвячується! – Вип.2. – Талалаївка-К., 2005.
8. Від упорядника // Літературно-краєзнавчий альманах “Вітряк” / До 60-річчя від дня визволення Талалаївщини від німецько-фашистських загарбників присвячується! – Вип.2. – Талалаївка-К., 2005.
9. Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип. 5. – К., 2008.
10. Літературно-краєзнавчий альманах “Вітряк” / До 100-річчя від дня смерті В.П. Горленка та 120-річчя від дня народження І.П. Кавалерідзе. Вип.3. – Талалаївка-К., 2007.
11. Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. / “З журбою радість обнялася” (О. Олесь). – Вип.4. – Талалаївка-Київ, 2007.
12. Там само.
13. Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип. 4 / “З журбою радість обнялася” (О. Олесь). – Талалаївка-Київ, 2007. та 1 – про

О. Губаря // Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип.5. – К., 2008.

14. Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип. 4 / “З журбою радість обнялася” (О. Олесь). – Талалаївка-Київ, 2007; Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип.5. – К., 2008.

15. Літературно-краєзнавчий альманах “Вітряк” / До 100-річчя від дня смерті В. П. Горленка та 120-річчя від дня народження І. П. Кавалерідзе. Вип.3. – Талалаївка-К., 2007.; Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип.5. – К., 2008.

16. Носовська (Прядка) Ольга Миколаївна // Літературно-краєзнавчий альманах “Вітряк” / До 100-річчя від дня смерті В.П. Горленка та 120-річчя від дня народження І. П. Кавалерідзе. Вип. 3. – Талалаївка-К., 2007; Мироненко Володимир Миколайович // Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип. 4 / “З журбою радість обнялася” (О. Олесь). – Талалаївка-Київ, 2007; Кобзистий Павло Іванович, Шевчук Світлана Володимирівна, Демченко Микола Павлович, Ковган Микола Васильович, Баранов Віктор Петрович, Мірошніченко Микола Григорович // Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип.5. – К., 2008.

17. Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип.5. – К., 2008.

18. Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип.4 / “З журбою радість обнялася” (О. Олесь). – Талалаївка-Київ, 2007.

19. Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини “Вітряк”. Вип.5. – К., 2008.

Іван Забіяка (Київ, Україна) Місцева історія Талалаївщини на сторінках альманаху “Вітряк”

У статті зроблено огляд літературно-краєзнавчого альманаху Талалаївщини “Вітряк” (Випуск 1–5), в якому розкрито можливості невеликого району в його багатстві історико-культурної спадщини та різноаспектність місцевої історії.

Ключові слова: місцева історія, краєзнавство, літературно-краєзнавчий альманах, тематичні блоки, історико-краєзнавча інформація

Іван Забіяка (Київ, Україна) Местная история Талалаевщины на страницах альманаха “Ветряк”

В статье сделан обзор литературно-краеведческого альманаха Талалаевщины “Ветряк” (Выпуск 1–5), в котором раскрыты возможности небольшого района в его богатстве историко-культурного наследия и разноаспектность местной истории.

Ключевые слова: местная история, краеведение, литературно-краеведческий альманах, тематические блоки, историко-краеведческая информация

Ivan Zabiya (Kyiv, Ukraine) **Local history of Talalaivschina in almanac “Vitryak”**

In the article a review of a literary-regional almanac of Talalaivschina “Vitryak” (“Wind Turbine”) (Issue 1–5), is done in which the possibilities of a small district are exposed in the richness of its history and the cultural legacy of local history.

Key words: local history, study of a particular region, literary-regional almanac, thematic blocks, regional history information

Людмила ЛАТИШЕВА
(Одеса, Україна)

Містобудування і архітектура як джерело локальної історії Одеси XVIII–XIX ст.

*«Архітектура теж літопис світу:
вона говорить тоді, коли вже мовчать
пісні та перекази»*

М. Гоголь

Історія міста – є складним об'єктом локальної історії. Соціально-економічні, культурні та суспільно-політичні процеси часто дотичні історії краю. Історія міста вивчає також історію вулиць, споруд, будівель, підприємств, персоналії в межах міста тощо. Ці специфічні об'єкти та явища розглядаються у тісному зв'язку, з урахуванням і на основі закономірностей і особливостей історичного процесу країни.

Дослідженням проблем локальної історії властиві специфіка організації і методика пошуку матеріалу, тісний зв'язок з суміжними науками: історичною географією, топонімією, архітектурознавством, історією містобудування, картографією тощо.

Містобудування та архітектура є своєрідним матеріальним (речовим) джерелом, яке втілює в собі комплекс суспільно – економічних, будівельно-технічних, художньо-естетичних та інших проблем дослідження. М. Гоголь висловлював думку про те, що в кожному місті не завадила б вулиця, котра вмістила у собі архітектурний літопис.

Вивчення історії міста не можливе без знання історії містобудування, зокрема первісної його забудови, для чого слід використати цілий комплекс джерелознавчих матеріалів (археологічних, літературних, музейних, картографічних), а легенди, документи, спогади, поезія, твори відомих письменників дадуть змогу оживити місто, заповнити його людьми, відчутти атмосферу епох. І тоді можливо виникне повний образ міста, оскільки місто – це будівлі та обличчя.

Цінну джерельну інформацію містять карти, топографічні плани, проекти, креслення майбутнього міста. Цей багатий матеріал з історії заснування і розвитку Одеси зберігається в архівах України та Одеської області [1, с.347], в Одеській бібліотеці ім. М. Горького та Петербурзь-

кій бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна, а також в Одеському історико-краєзнавчому музеї [2, с.5-10].

Першим керівником будівельних робіт, пов'язаних з містом, був О.В. Суворов. За проектом Ф.П. Деволана (1792) передбачалося зведення зіркоподібної фортеці, а також невеликого поселення з прямокутно-сітчастим плануванням кварталів для моряків-греків Середземноморської флотилії. До 1794 р. фортецю було побудовано. Після ґрунтового обстеження також було визначене місце головного порту на Чорному морі. Деволан у своїй доповідній записці до Сенату на основі інженерних досліджень довів перевагу Хаджибейської бухти перед Кінбурном та Очаковом. Водночас він розробив ескізний проєкт нового міста з військовою гаванню та купецькою пристанню. [3, с.33-35].

План міста і порту було затверджено 27 травня 1794 р. В серпні Деволан створив більш детальний план, за яким і було розпочато будівельні роботи. На початку 1795 р. нове місто отримало нове ім'я – Одеса.

Планування міста – одне з найважливіших досягнень містобудування епохи класицизму. Деволан використав топографію місцевості, урахував кліматичні умови та господарське призначення міста, запропонував розмежування житлової і виробничої території у двох рівнях: на низовинній прибережній смугі розташовано порт і всі необхідні для його функціонування споруди а місто знаходиться на високому плато. Яри передбачалося використати для спуску з міста у порт. Було заплановано забудувати 1000 га у глиб степу. Сітка кварталів розташовувалася з урахуванням рельєфу: дві великі балки – Воєнна і Карантинна, прорізали плато під кутом 45°, що забезпечувало інсоляцію і провітрювання кварталів. Враховано також багатоетнічний склад населення, мікроструктуру, створення адміністративного, культурного, творчого та інших центрів. Були визначені головні осі, що надавало місту гармонії та витонченості. Торговий центр проходив по осі від моря по Воєнній балці і широкому проспекту, забудованому торговими рядами з колонадами і трьома майданами.

Деволан корегував свій початковий план, уточнював положення церков, майданів, центрів, але принцип структурної побудови міста залишався незмінним упродовж двох століть. Ця складова сітчаста структура з елементами центричного характеру була розвинена в усіх подальших планах розбудови міста.

В 1803 р. було затверджено план розвитку Одеси інженера Ф.П. Харламова, де значну увагу приділено створенню адміністративно-культурного центру. На високому плато над морем архітектором Ф. Фраполі будується міський театр за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона. Вражає те, що театр – центр культурного життя молодого міста, було побудовано серед перших будівель першого десятиліття існування Одеси.

У 1811 р. за планом інженера Є.Х. Ферстера було внесено деякі уточнення в попередні плани. Одеса швидко зростала. Науковці стверджують, що жодне місто Європи у XIX ст. не могло зрівнятися з Одесою. Цьому сприяли: швидкий розвиток торгівлі одеського порту, зростання населення міста, активна його забудова, динаміка інших сторін міського життя. Новий план міста 1814 р. урахував ці процеси. Територія міста надалі розширювалася за рахунок передмість. [4.87]

У другому десятилітті XIX ст. політичне і економічне значення Одеси ще більше зростає, вона перетворюється у південну столицю Росії, південне «вікно у Європу». Ці зміни вимагали перегляду та координації плану міста. Виникла потреба у розбудові адміністративно-культурного центру. У 1819 р. з ініціативи градоначальника О.Ф. Ланжерона архітектор Ф.Шаль при підтримці інженера-полковника К. Потье розробив новий проект, який передбачав на місті зруйнованої турецької фортеці на високому плато над морем створити широкий бульвар з адміністративними і культурними установами.

Планом передбачалося створення аристократичного центру міста. Реалізація плану відбувалася за активної участі генерал-губернатора Новоросійського краю М.С. Воронцова. У 1820 р. було знесено всі старі будівлі. У 1822 р. під керівництвом інженера Ф. Бугайського було сплановано місце майбутнього бульвару. У 1823 р. за кресленнями інженера Ж. Гаюї було прокладено тротуарні алеї. У тому ж році висаджено 454 дерева. Для запобігання зсувів було створено ряд терас і побудовані контрфорси.

Велику джерельну цінність мають малюнки, гравюри, літографії, креслення, що залишили перші засновники міста. Відомий гідрограф Джозеф Білінгв, перебуваючи на російській службі, проводив опис узбережжя Одеського заливу і замальовував вид Одеси з боку моря. А. Скальковський так прокоментував його малюнки: «На місці теперішнього Миколаївського бульвару була пустеля із обваленими бере-

гами... ще довго і після 1798 р. Миколаївський бульвар слугував місцем для звалення сміття...” [5, с.39].

Приморський бульвар замислювався графом М.С. Воронцовим, в першу чергу, як громадський центр. Ідея напівциркульних будинків, мініатюрної площі, доміантою якої став пам’ятник герцогу Рішельє, належить саме йому. Архітектори А. Мельников і Ф. Боффо тільки талановито її оформили. Задуманий як парадний фасад міста, бульвар являє собою високохудожній ансамбль у стилі класицизму, що з’єднує центральну частину міста з морем гігантськими сходами (арх. Ф. Боффо).

Суворі та помпезні фасади розкішних «палаццо» одеської аристократії, готелі, громадські будівлі утворюють односторонню лінійну забудову, повернуту до моря. Головну ось площі закріпив пам’ятник Дюку, який розташовано ближче до сходів. Все це разом з чудовою панорамою одеської затоки утворює насичений морем і сонцем вражаючий простір.

Взагалі для першої третини ХІХ ст. – епохи тріумфу містобудівного мистецтва – характерне домінування простору, просторих майданів і вулиць. Декілька площ розміщуються поруч і гармонійно об’єднуються у композицію високохудожніх ансамблів. Так напівкругла площа Приморського бульвару ніби переливається у Єкатерининську площу, прикрасою якої став пам’ятник засновникам міста з фігурою імператриці на високому п’єдесталі.

Обидва пам’ятники на цих площах органічно пов’язані між собою і є невід’ємною їхньою прикрасою. Композиційної завершеності ансамблю надають розташовані з флангів палац-резиденція генерал-губернатора з колонадою на високому схилі над морем і біржа – яскравий зразок культури класицизму (арх.Ф.Боффо). Біржова площа плавно переходить з бульвару до каскаду інших площ, які разом з шедеврами архітектури утворюють інший ансамбль, доміантою якого театр – культурний центр Одеси.

Паралельно з формуванням торгівельного та адміністративного центрів в Одесі поступово складався і соціокультурний центр. У 1840 р. змінюється вигляд театральної площі. Витягнута з заходу на схід, вона на заході була замкнена магазинами Пале-Роялю, а на сході – будинком англійського клубу, створивши систему напівізольованих просторів між театром і сусідніми будівлями.

Театральна площа плавно переходила у Думську площу з чарівною будівлею музею історії та старожитностей (арх. Ф.В. Гонсіоровський).

Весь комплекс джерелознавчих матеріалів (архітектурних, літературних, археологічних, зображальних та інших) дає підставу стверджувати, що саме територія театральної площі на перехресті вулиць Рішельєвської та Ланжеронівської і є дійсною колискою Одеси, першим її соціокультурним центром. Саме тут відбувся ритуал закладання міста 2 вересня 1794 р. – було закладено перший камінь майбутньої Одеси. Це підтвердили археологічні розкопки, проведені у 1995 р. під керівництвом проф. А.О. Добролюбського.

Археологічні знахідки дають змогу відтворити згаданий ритуал, а архівні документи – встановити його учасників. Перша будівля в місті належала генерал-поручику Г.С. Волконському, якому Дерібас 19 серпня 1794 року дав «відкритий лист» на землю під забудову. А 22 серпня (2 вересня) Дерібас, Волконський і Деволан, випивши вина на честь новонародженого міста, розбили келихи об перший камінь першої будівлі. [6, с.8-9]. На жаль цей перший будинок не зберігся, але архівні джерела, старі малюнки і гравюри, які на щастя збереглися, допомогли археологам у визначенні точного місця першої будівлі у новонародженому місті, його зовнішнього вигляду, та портрету його господаря.

За документами і матеріалами, що зберігаються у державному архіві та історико-краєзнавчому музеї міста, за свідченнями учасників встановлена доволі повна картина подальшої забудови цієї території, розміри будинку, його зовнішній вигляд після подальшої добудови – так званої Овальної зали, що слугувала першим одеським аристократичним клубом, місцем зборів, маскарадів, балів.

Одеса створювалася в ті часи, коли провідна роль у світовій архітектурі за загальним визнанням сучасників належала Петербургу. Тому вплив столиці був значним. Крім того, художньо архітектурні пам'ятки Одеси були результатами творчих пошуків видатних зодчих Росії кінця XVIII – початку XIX століття та увібрали в себе досягнення великих архітектурних епох античності (арх. Тома де Томон, Кваренгі та інші).

Чудові ансамблі адміністративно-культурного парадного центру міста доповнювали дворянські садиби, кращою з яких була резиденція генерал-губернатора Новоросійського краю графа М.С. Воронцова, виконана у стилі столично-петербурського та садибно-поміщицького ампіру (арх. Ф. Боффо, 1824-1827рр.) і розташована на фланзі Приморського бульвару.

Типова для того часу садиба-палац збудована графом Потоцьким у 1819 р. на вулиці Софіївській (архітектор невідомий). Будівля, в якій зараз знаходиться художній музей, є однією з перших у місті. Вона і зараз дивує ясністю і красою пропорцій, художньою завершеністю ансамблю. Одноповерхові крила фасаду огинають просторий парадний двір і в його глибині сходяться до величного високого шестиколонного портика двоповерхового палацу. Сувору площинність стіни над входом збагачує барельєфний фриз із зображенням весільної процесії амурів.

Розкішний внутрішній інтер'єр палацу, особливо першого поверху. Анфіладне розташування відкриває урочисту перспективу просторих залів з інкрустованими паркетками, пишними ліпленнями та розписами стель, високими вікнами, з яких відкривалася чудова панорама парку і моря. До моря також вів підземний хід. Ця типова садиба дає повне уявлення про час побудови, стиль, смаки великих земельних магнатів та купців.

Архітектура першої третини ХІХ ст. є завершальним етапом у розвитку класицизму, в основі якого закладені ідеали античного мистецтва, і переходом до стилю ампір. Цей період характеризувався будівництвом великих архітектурних ансамблів, розкішних палаців, та садиб, які створювали неповторний вигляд міста.

Жоден вид мистецтва не допускає такого швидкого забуття імен творців як архітектура. На жаль руйнуються від часу та від реконструкцій створені ними художні цінності. Вже не всі споруди, які сьогодні прикрашають наше місто, пам'ятають своїх авторів. Потрібно постійно проводити наукові дослідження для встановлення істини, оскільки у різних писемних джерелах називаються різні автори проектів (наприклад, Стара біржа – Ф. Боффо, Д. Кваренгі чи Г. Торічеллі).

За кожною будівлею нашого міста стоять особистості архітектора, автора проекту та керівника будівництва. Кожного разу, коли зносять черговий двоповерховий будиночок в старому історичному центрі міста, зникає пам'ятник певному майстру неповторної епохи. Обов'язок дослідників знайти імена авторів будівель, розповісти про них і надати ці імена їхнім творам. Початок такій роботі покладено. У 2008 році вийшов з друку архітектурно-біографічний довідник «Здания Одессы и их зодчие» [7], який ще потребує доопрацювання.

З першою половиною ХІХ ст. пов'язані імена таких видатних митців як містобудівники Ф. Деволан, Є. Ферстер; архітектори Ф. Фраполі, Тома де Томон, Г. Торічеллі, А.І. Мельников, Ф. Боффо, Ф. Мо-

ранді, Л. Оттон, І. Далаква, Є. Козлов тощо; художники Л. Манцоні, Ж. Гаюї, К. Басолі та ін.

У другій половині XIX ст. Одеса вступила у пору своєї зрілості. Вона стала одним з найбільших портів світу, визначним економічним, науковим і культурним центром. У цей час помітно змінюється її архітектурне обличчя, у її забудові з'являється хаотичність і безсистемність, характерні для капіталістичного містобудування. Проекти перспективного розвитку міста і його окремих районів не розробляються до 1920-х рр.

Офіційним планом тоді вважалася зйомка місцевості, виконана архітектором Ф. Моранді ще у 1841 р. Адміністрація та архітектори розглядали місто не як цільний планувальний та архітектурно-проектний організм, а як зібрання державних, муніципальних і приватних установ. У зв'язку з бурхливим зростанням міста у пореформений період значно збільшилося його населення, розширилася зона заселення, відбулися зміни у функціональній організації міста, утворювалося нове кільце житлових кварталів і промислових підприємств.

І все ж у містобудуванні Одеси збереглися традиції попередніх років. Велика увага, як і раніше, приділялася формуванню громадського центру: міська дума, палац губернатора, судові установи, різні управління. До складу громадського центру належали пасаж, банки, біржа, вокзал, навчальні заклади, культурні установи.

Територіальне розширення комплексу громадських споруд значно ускладнювало зв'язки між ними. Але крізь хаос наприкінці XIX ст. почали виокремлюватися групи споріднених за призначенням закладів. Зразком створення навчального комплексу може бути будівництво головного корпусу Рішельєвського ліцею (згодом Новоросійського університету), корпусів фізичного та хімічного факультетів, міської бібліотеки, а також медичного факультету університету (1897–1902 рр., арх. М. Тольвинський).

На відведеній великій ділянці у центрі міста архітектору вдалося втілити єдність стильового рішення, виразне угруповання об'єктів спільність масштабу та інших архітектурних надбань та створити прекрасну ансамблеву композицію навчальних корпусів Новоросійського університету. Подібні композиції створювалися також при будівництві лікарняних комплексів. Також утворювалися ділові, торгівельні, культурні та інші центри.

Велика увага приділялася забудові вулиць. Висока вартість землі та прагнення її власників одержати максимальні прибутки призвели до поширення периметрального і гратчастого типів забудови. З обох боків вулиць здійснювалися шеренги притиснених один до одного будинків, які перетворювали вулицю у кам'яний коридор.

Приватна власність на землю була основною перешкодою для трасування нових вулиць. Навіть магістралі прокладали надто вузькими. Так, Новоаркадійська дорога мала ширину всього 17м (Деволан планував – 32м). Таку саму ширину мали багато інших нових вулиць, зокрема Французький бульвар. Площі, які створювали образ міського інтер'єру, капіталістичному місту були не потрібні.

Основним типом міської забудови стали багатоповерхові будинки. У другій половині XIX ст. почалася спекуляція будинками, знесення двоповерхових та будівництво на звільненому місті прибуткових будинків – багатоповерхових будинків з великою кількістю квартир. Класична завершеність і вишукана простота фасадів палаців і громадських будівель змінюється на багатство декору в оздобленні.

Для архітекторів того часу притаманні широке застосування пластичних форм минулих епох (стилізація) та їхнє об'єднання (еклектика). У другій половині XIX ст. ще простежувалися останні рецидиви ампіру, але вже формуються новогрецький та російсько-візантійський стилі, використовуються форми романського, готичного, ренесансного, барокового, мусульманського, московського та українського народного зодчества. Усі стильові форми втілювалися на тлі стрімкого удосконалення функціональних рішень, раціоналізації конструкцій, впровадження нових будівельних матеріалів.

Не зважаючи на таке велике різноманіття архітектурних стилів, архітектура тієї доби відзначається своєю неповторною цілісністю і створює свій стиль – стиль другої половини XIX ст., який виник завдяки тому, що в Одесі творили з самого початку її існування великі майстри, традиції яких зберегли архітектор наступних поколінь.

Тоді одеську архітектуру представляли О. Бернардацці, Л. Влодек, Ф. Гонсіоровський, К. Даллакка, Ю. Дмитренко, В. Кабіольський, С. Ландесман, В. Маас, Д. Мозиров, Ф. Моранді, Л. Оттон, В. Прохаска, А. Тодоров, О. Шашин, М. Толвинський, Г.Шеврембрандт, А. Шейнс, І. Яценко, скульптори Л. Іоріні, Б. Едуардс, М. Молінарі, Т. Фішель. Кожен з них створив шедеври, які є прикрасою міста, його гордістю.

Пам'ятками архітектури стали такі споруди як Нова біржа (1894–1899) – нині філармонія, готель «Брістоль» (1898–1899) – тепер «Красная», вокзал (1879–1883), прибуткові будинки (Єкатерининська пл., 5; Княжеська, 12 та 27; Грецька, 20; Дерibasівська, 17 та 23; Єврейська, 1; Пушкінська, 25, 27, 28, 29 та 78 тощо); нинішній історико-краєзнавчий (1876) та археологічний (1883) музеї, готель «Імперіал» (1875) – пізніше «Спартак»; а також навчальні заклади, палаци, дачі, санаторії.

У самому центрі міста на розі Преображенської та Дерibasівської вулиць наприкінці 1890-х рр. було зведено величний «Пасаж» (арх. Л. Влодек). Це дійсно унікальна споруда найкращого європейського зразка, що поєднувала у собі функції готелю і торговельного центру. Інтер'єри та екстер'єри «Пасажу» пишно декоровані скульптурою та насичені барочними ліпними прикрасами.

Найчарівніша вулиця міста – Пушкінська, що простяглася від моря та Приморського бульвару до Привокзальної площі. Вона є прекрасним об'єктом для вивчення історії архітектури міста другої половини XIX ст., його кам'яним історичним літописом, де чітко простежується спадковість традицій попереднього та наступного поколінь.

Але справжньою перлиною Одеси, її гордістю і славою стала будівля міського театру опери та балету. В результаті всесвітніх конкурсів з 43 проєктів був обраний проєкт віденських архітекторів Г. Гельмера та Ф. Фельнера. Ця споруда має велике джерельне значення. Вона відповідала своєму часу та становищу Одеси як одного з найбільших торговельно-промислових центрів Російської імперії.

Архітектурне рішення фасаду в цілому інтерпретовано в дусі віденського бароко з елементами італійського ренесансу, об'єднаних античним стилем. Пишність, краса і розкіш притаманні його внутрішньому інтер'єру. Театр вдало композиційно розташований на високому місті поруч з Приморським бульваром і, природно, є домінантою театральної площі. В плані він має підковоподібну форму. Його головний вхід розташований на осі вулиці Рішельєвської. Уся велична будівля диктує ширину цієї вулиці. Театр досі відіграє значну роль у містобудівному плані Одеси.

На жаль, поза увагою статті залишилися інші цікаві та важливі містобудівні та архітектурні комплекси, які є важливими джерелами у вивченні розвитку порту, торгівлі, промисловості міста, розбудови його передмість, курортної зони. У багатонаціональній Одесі постійно зводилися культові споруди різних конфесій, які теж несуть дже-

рельну базу для вивчення історії міста. Також цінні джерельні відомості містять архітектурні пам'ятки багатого на глобальні історичні події ХХ ст., що, безумовно, не могло не вплинути на містобудівні процеси, архітектурні стилі та форми. Все це може бути предметом подальшого дослідження.

ХХІ ст. розкрило широкі можливості для сучасних архітекторів. Але викликають тривогу хибні тенденції, що проявляються останнім часом у містобудуванні та архітектурі міста. Вибіркове будівництво в історичному центрі часто проводиться без обґрунтування призначення та без урахування висоти і стильових ознак будівель. Так, зведення на вулиці Дерibasівській сучасного торговельного центру «Європа» знищило неповторне обличчя головної вулиці Одеси. Будівництво багатоповерхового готелю «Кемпінські» на молу також знищило просторову цілісність ансамблю центральної частини Приморського бульвару з площею, пам'ятником Дюку та панорамою Одеської бухти. Це ж стосується реконструкції Грецької площі. Негативних прикладів стає все більше. Загалом перспективний план Одеси не враховував її містобудівних традицій і був відхилений громадськістю міста.

Отже, архітектура як світоглядна, ідеологічна, наукова та економічна похідна суспільства, відображає періоди розвитку, піднесення, стагнації та криз. Тим ціннішим здається краєзнавчий досвід, який дає змогу об'єднати цілий комплекс джерелознавчих матеріалів, серед яких містобудування і архітектура посідають своє особливе важливе місце, зібрати значний онтологічний матеріал, зробити відповідні висновки, забезпечити вивчення спадщини як сукупності окремих об'єктів і як феномену культури певної епохи.

Джерела та література

1. *Селинов В.* Что хранят строительные архивы провинции (материалы строительного комитета «Старой Одессы») // Краеведение. – 1927. – Т.3.
2. *Стара Одеса. Архітектура Причорномор'я* // Одеський державний художній музей. – Одеса, 1927; Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее императорского одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1888.
3. *Скальковский А.* Первое тридцатилетие города Одессы. – Одесса, 1837.
4. *Історія Одеси.* / Колектив авторів. Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2002.

5. ДАОО.Ф.16. – Оп.125. – Спр.122б.
6. Губарь О. Старые дома и другие памятники Одессы. – Одесса, 2006.
7. Здания Одессы и их зодчие. – Одеса, 2008.

Людмила Латишева (*Одеса, Україна*) **Містобудування і архітектура як джерело локальної історії Одеси XVIII–XIX ст.**

У статті на конкретних прикладах досліджується джерельна інформативність містобудівних планів, архітектурних будівель і споруд Одеси з метою застосування цієї інформації у курсі історії архітектури та краєзнавства.

Ключові слова: Одеса, архітектура, історія міста

Людмила Латышева (*Одесса, Украина*) **Градостроительство и архитектура как источник локальной истории Одессы XVIII–XIX вв.**

В статье на конкретных примерах исследуется источниковая информативность градостроительных планов, архитектурных зданий и сооружений Одессы с целью использования этой информации в курсе истории архитектуры и краеведения.

Ключевые слова: Одесса, архитектура, история города

Ludmyla Latysheva (*Odessa, Ukraine*) **Engineering and architecture as a source of local history of Odessa in 18th–19th centuries**

Special examples of the architectural plans, the architectural buildings and the constructions of Odessa are investigated in the article with the purpose of using this information in the source of studying architectural and local history.

Key words: Odessa, architecture, history of cities

Teresa MARESZ
(Bydgoszcz, Polska)

**Miejsce i rola regionalizmu
w historii krajowej i globalnej.
O historii regionu można uczyć
nie tylko w szkole**

Idea jedności wspólnoty europejskiej, zapoczątkowana w 1957 r. przez sześć państw założycielskich, nieustannie rozwija się. Integracja europejska stała się faktem. Odkąd nowa Unia Europejska, utworzona na mocy Traktatu z Maastricht¹, przybrała kształt otwartego dla całej Europy przedsięwzięcia, państwa członkowskie muszą wspólnie określić zasady nowej równowagi. Rozpoczął się proces tworzenia powiązań i zależności ekonomicznych, finansowych, politycznych, militarnych, ideologicznych. Pojawiają się więzi społeczne, solidarność i tożsamość w skali ponadlokalnej oraz ponadnarodowej, a także upodobniania się sposobu życia (spędzania czasu wolnego, wzorów konsumpcji i zachowań). Mobilność ludności, komunikowanie i komunikowanie się (za pomocą mediów tradycyjnych, ale przede wszystkim Internetu), rosnąca wymiana międzynarodowa prowadzą to do uniformizacji świata.

Tak jak integracja europejska stała się faktem, podobnie możemy powiedzieć, iż przed globalizacją nie uciekniemy. Zjednoczona Europa stała się kontynentem wielu narodów. Historia Europy – to historia poszczególnych narodów, ale też i historią ich wzajemnych stosunków.

Współcześnie w Polsce, jak i w niektórych państwach europejskich, możemy zaobserwować dwie, z pozoru wykluczające się tendencje: dążenie do globalizacji w życiu społecznym oraz renesans regionalizmu. Z jednej strony jest to proces utożsamiania się z własnym krajem – ojczyzną, a z drugiej strony zanikania barier narodowych, państwowych i gospodarczych, prowadzący ku jedności międzynarodowej. Co raz częściej obserwujemy zjawisko określane, jako “przebudzenie etniczne”, “powrót do korzeni”,

¹ Oficjalnie “Traktat o Unii Europejskiej”, podpisany 7.02.1992 r. w Maastricht w Holandii.

“zakorzenie w małej ojczyźnie”[14]. Jesteśmy świadkami renesansu regionalistyki historycznej. Odkrywamy jej nowe możliwości, zarówno w sferze zastosowań naukowych, jak i dydaktycznych.

Współczesny człowiek żyje jednocześnie w czterech, przenikających się światach społeczno-kulturowych:

- bliskie otoczenie, okolica, obszar, który codziennie poznaje i doświadcza – jest to mała, prywatna ojczyzna;

- kraj, wielka ojczyzna, państwo, z którym utożsamia się, jako patriota i obywatel;

- kontynent, na którym żyje = (w naszym przypadku) Europa, którego kultura, tradycje i wartości zbliżają go do siebie;

- planeta, podlegająca procesowi globalizacji [5, S. 28.].

Każdy człowiek posiada dwie ojczyzny. Jedna to kraj, w którym żyje = “ojczyzna” o zasięgu ponadlokalnym. Druga to miejsce, w którym urodził się i wychował – czyli “mała ojczyzna” [20]. “Mała ojczyzna” – terminem tym określa się: “okolice dzieciństwa”, “miejsce zakorzenia”, “obszar prywatności = prywatna ojczyzna”. “Mała ojczyzna” to obszar, gdzie człowiek urodził się lub żyje i spędza część lub całość swego życia. Jest częścią większej całości, graniczy z innymi małymi ojczyznami, wspólnie tworząc ziemię i regiony. Nie ma zakorzenia bez przeszłości. Nie ma go bez środowiska naturalnego i historycznie ukształtowanego pod względem: historycznym, geograficznym, etnicznym i kulturowym. Z jednej strony niezbędnym składnikiem “małej ojczyzny” jest pamięć, a z drugiej siłą “małej ojczyzny” jest otwarcie się na świat, na sąsiadów, na innych.

Jak daleko sięga ta nasza “mała ojczyzna”? Jest to najczęściej miasto, wieś, w której żyjemy, jest to trochę większy obszar wokół naszego miejsca zamieszkania. Miejscem tym może też być obszar o odpowiednio dużej powierzchni, ze wspólną przeszłością historyczną, systemem wielowymiarowych powiązań i oddziaływań wewnętrznych i zewnętrznych (w tym powiązań administracyjnych, gospodarczych, kulturalnych) oraz ukształtowanym przez pokolenia poczuciem tożsamości regionalnej jego mieszkańców.

I tu przechodzimy do kolejnego terminu “region”. Termin ten definiowany jest wieloznacznie. Pochodzi od łacińskiego “regio” = okolica, obszar, kraj. Koniecznym wydaje się redefinicja pojęcia “historia regionalna” i “historia lokalna”. Nie ma jednomyślności odnośnie pojęcia “regionu historycznego”. Dla każdej epoki podziały te były odmienne. Zdaniem J. Topolskiego “regionem historycznym jest terytorium, które jako pewna całość

może wylegitymować się odrębnymi dziejami” [21, S.24.]. Z kolei K. Buczek uważa, że “regiony historyczne (...) muszą pokrywać się z istniejącymi w badanym okresie jednostkami organizacji państwowej” [4, S. 144,147]. Pod pojęciem “historii regionalnej” zaczęto rozumieć dzieje większych lub mniejszych jednostek terytorialno-ludnościowych, wchodzących w skład jakiegoś pozwalającego się wyodrębnić terenu. Dla historyka Polski dzieje regionalne to na ogół przeszłość Wielkopolski, Pomorza, Śląska, Mazowsza lub innych ziem posiadających charakterystyczną odmierność, specyfikę. Dla badacza Europy jest nią, np. historia Bałkanów, Skandynawii czy Słowiańszczyzny. Znacząca historia globalnej przez dzieje regionalne rozumie przeszłość Europy, Azji i innych kontynentów (subkontynentów). Na gruncie polskim przyjęło się, więc uważać, że dzieje regionalne (lokalne) dotyczą przeszłości obszarów mniejszych niż państwo.

Pojęciem pochodnym od terminu “region” jest “regionalizm”, który obecnie traktuje się, jako pewną koncepcję ideologiczną, a zarazem, jako ruch, zmierzający do poznania i twórczego wykorzystania wartości i sił tkwiących w małych zespołach społeczno-przestrzennych. Regionalizm zmierza nie tylko do ocalenia stanu posiadania, dziedzictwa, ale także rozumiany jest, jako nowy dorobek, jako pomost między dawnymi, obecnymi i przyszłymi laty [17]. Ma on charakter wieloznaczny. Regionalizm bywa różnie definiowany na gruncie wielu dyscyplin naukowych (socjologii, filozofii historii, teorii literatury, nauk politycznych czy kulturoznawstwa). Regionalizm, zarówno, jako idea, jak i wyraz działalności praktycznej, można traktować, jako kategorię historyczną, w której możemy określić jego genezę, etapy rozwojowe i specyfikę w jakimś odcinku czasowym i na określonym terytorium. Regionalizm jest koncepcją interdyscyplinarną. Ruchy regionalne współtworzące go wychodzą od dążeń do odrodzenia w dziedzinie języka i poezji, przechodząc przez etap ożywienia gospodarczego i jakiś stopień autonomii politycznej, dochodzą do starań o stworzenie regionalnych ośrodków nauki i kultury [7, S. 78.].

Jedną z przyczyn wieloznaczności pojęcia “regionalizm” jest wieloaspektowość (różnorodność) zjawisk, które bywają tym mianem określane. Zasięg pojęcia regionalizmu obejmuje działania podejmowane oddolnie przez konkretnych ludzi (regionalistów), czasem z poparciem władz lokalnych i innych instytucji, w trosce o ochronę tradycji i dorobku danego obszaru. Tożsamość ukształtowana na poziomie regionu jest nieodłączną i jednocześnie specyficzną częścią większej zbiorowości (państwa i narodu). Krótco to podsumował K. Kwaśniewski: “Regionalizm jest patriotyzmem lokalnym”[8, S.3].

Pojęcie “regionalizmu” może być jednak także rozumiane szerzej. Odnosimy je do całokształtu zjawisk społecznych wypływających z więzów, jakie tworzą się między spełniającym pewne kryteria określonym terytorium a jego mieszkańcami i wewnątrz tworzonej przez nich zbiorowości. Konsekwentnie – terytorium to określamy mianem regionu, a zamieszkującą go społeczność – zbiorowością (społecznością) regionalną. Regionalizm w zaproponowanym znaczeniu obejmuje zazwyczaj kilka wymiarów:

- ruch społeczno-kulturalny (uwzględnia politykę i ekonomię – artykułowanie to odbywa się za pośrednictwem tworzących się organizacji stawiających przed sobą cele polityczne – najczęściej pod hasłem: “Chcemy rządzić się sami”, badania, kuchnię, śpiew, tańce),

- twórczość artystyczną, powstającą na motywach regionalnych (wzory, stroje),

- działalność naukowo-badawczą dotyczącą regionu (ekonomia, surowce, geografia).

Należy dodać, iż z reguły wyróżnione wymiary występują łącznie, tak jak łączą się ze sobą (lub przynajmniej powinny być ze sobą powiązane) odpowiadające im podsystemy organizmu regionalnego.

Regionalizm obejmuje wszelkie poczynania na rzecz ludzkości zamieszkującej obszar, zwany przez nią własnym regionem. Działania dotyczą badania przeszłości i upowszechniania ich wyników, popularyzowania wiedzy z wszystkich przejawów życia tej ludności, jej jednostek gospodarczych, społecznych, politycznych, kulturalnych, oświatowych, wiedzy o środowisku geograficzno-przyrodniczym tego obszaru. Regionalizm jest, więc pojęciem szerszym od historii regionalnej².

Z tego, co wyżej powiedzieliśmy – region może być mniejszy (w ujęciu polskim), ale i większy (w rozumieniu globalnym). Pamiętajmy jednak, iż historia regionalna nie może być poznawana i nauczana w oderwaniu od historii dziejów ojczystych czy europejskich i światowych, powinna się z nią ściśle łączyć.

Kiedy mówimy o badaniach regionalnych mamy na uwadze poszukiwania prowadzone z perspektywy ściśle związanej z historią pewnego regionu. Rozpatrywania historii narodowej nie mogą być oderwane od analizy historii powszechnej, tak samo jest z poszukiwaniami w dziedzinie historii

² Przez historię regionalną należy rozumieć dzieje historyczne ukształtowanej jednostki terytorialnej, np. dzielnicy, a przez historię lokalną dzieje miejscowości, np. miasta lub wsi.

regionalnej – powinny być prowadzone w ścisłym związku z badaniami nad historią narodową. Historia regionu pozostaje w wyraźnym związku z ogółem historii narodowej i powinna być rozpatrywana we wzajemnych stosunkach i uwarunkowaniach. Jedne prace historyczne pisze się z perspektywy historii narodowej, inne – z perspektywy historii regionalnej.

Współcześnie kształtowanie umiłowania określonego regionu, przywiązania do niego i świadome wpływanie na kształtowanie więzi emocjonalnych z “małą ojczyzną” realizowane jest w toku edukacji szkolnej i tak zwanej równoległej. Problematyka regionalna była zawsze obecna w szkole [1;2]. Ostatnia reforma systemu edukacji w Polsce sprawiła, że edukacja regionalna stała się integralną częścią procesu dydaktyczno-wychowawczego. Treści regionalne mogą być realizowane w ramach nauczania różnych przedmiotów lub w postaci odrębnych zajęć [15].

Edukacja regionalna spełnia trzy podstawowe funkcje: społeczną, która kształtuje poczucie wspólnoty regionalnej, wyzwala aktywność społeczną i społeczno-gospodarczą; kulturalną, realizowaną przez ochronę przed zapomnieniem i działania prowadzące do ocalenia ginących elementów kultury danego regionu; wychowawczą, sprowadzoną do rozbudzenia zainteresowań problematyką historii i współczesności “małej ojczyzny” oraz realizowaną przez kształtowanie uczuć i umiłowania własnego środowiska czy regionu [19].

Edukacja regionalna ma charakter interdyscyplinarny, obejmuje z jednej strony: wiedzę o regionie, a z drugiej strony: wiedzę o kulturze regionu. Jej zadaniem jest ukazanie regionu, jego dziedzictwa, kultury, gospodarki, jako dziedzictwa pokoleń, społeczności będącej częścią kultury narodu. Wiedza o regionie ułatwia wprowadzenie do edukacji historycznej [22]. Znajomość historii i kultury własnego regionu ułatwia współczesnemu człowiekowi w zakorzenieniu się w konkretnym regionie, a także wspomaga rozwój własnej tożsamości. Wiąże ona uczuciowo młodzież z jej najbliższym środowiskiem społecznym, budzi patriotyzm lokalny, mobilizuje do pracy na rzecz własnego środowiska, ułatwia zrozumienie jego potrzeb i problemów. Daje także szanse zrozumienia związków małej ojczyzny z ojczyzną – życiem całego państwa i narodu.

Nie jest przypadkiem, że w klasie czwartej szkoły podstawowej nauczanie przedmiotu “Historia i społeczeństwo”[18] zaczyna się od “Ja i moja rodzina” – uczniowie poznają historię rodziny, potem regionu, ojczyzny, a następnie Europy. Przechodząc do kolejnego etapy kształcenia – w gimnazjum uczniowie poznają historię własnego kraju w powiązaniu z

dziejami Europy i świata. W szkole ponadgimnazjalnej (liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum) celem edukacyjnym jest budzenie własnej tożsamości i kształtowanie systemu wartości. Rozwijając postawy obywatelskie i patriotyczne uczniów kształcimy w nich poczucie przynależności do wspólnoty rodzinnej, lokalnej, regionalnej, grupy etnicznej i narodowej. Przygotowując do udziału w życiu społecznym kształtuje się w nich postawy zrozumienia i tolerancji wobec odmiennych kultur, obyczajów i przekonań “innych”, w tym innych narodów. Treści zarówno dotyczące, np. gospodarki omawiane są na płaszczyźnie polskiej, jak i europejskiej. Poznając dzieje własnego kraju, historię sąsiadów, Europy i świata uczniowie mają możliwość przybliżenia sobie uwarunkowań i przeobrażeń polskiej świadomości narodowej i politycznej. Ponadto uświadamiają sobie wielokulturowość w dziejach Polski. We współczesnych programach nauczania do historii powszechnej systematycznie są wprowadzane treści narodowe, a niekiedy i regionalne. Przez ich pryzmat młodzieży łatwiej jest zrozumieć pewne procesy i zjawiska ogólne, zachodzące w skali kraju czy kontynentu.

Źródłem wiedzy o przeszłości “bliższej ojczyzny” mogą być miejscowe zabytki, lokalne muzea, skanseny, archiwa, pamiątki znajdujące się w rękach prywatnych, relacje uczestników wydarzeń historycznych, regionalna i lokalna prasa, artykuły w czasopismach historycznych, kronika szkoły. Spotkania ze “zwykłymi” ludźmi (uczestnikami wydarzeń historycznych oraz twórcami przedmiotów artystycznych czy użytkowych) pozwalają uczniom zrozumieć, że wszyscy w jakimś stopniu tworzymy historię i jesteśmy za nią odpowiedzialni. W ten sposób mobilizujemy młodych ludzi do odwiedzania archiwów, muzeów, parafii czy urzędów. Coraz częściej proces dydaktyczny przenosi się poza mury szkolne (wycieczki bliższe i dalsze, ćwiczenia terenowe, kolekcjonerstwo itp.). Formy te mogą rozwijać zainteresowania historyczne uczniów, dawać im namiastkę pracy badawczej [12]. Dzięki wielostronnemu przedstawieniu życia społeczeństwa polskiego możemy pokazać uczniom relacje między życiem społecznym, gospodarczym, kulturalnym. Razem z uczniami poszukujemy, co z dziedzictwa kulturowego regionu czy kraju przetrwało do dnia dzisiejszego. W ten sposób rozbudzamy w uczniach poczucie troski o zachowanie tożsamości kulturowej, a zarazem motywujemy do poszukiwania swojego miejsca na Ziemi. Zasadniczym warunkiem zachowania własnej kultury i jej trwania jest przekaz dziedzictwa kulturowego. Nie tyle, jako reliktu, lecz jako wciąż zmieniającej się współczesności, która sukcesywnie zmienia się w historię.

Warto zauważyć, iż poznanie historyczne nie powinno odbywać się tylko w warunkach laboratoryjnych. W przypadku edukacji szkolnej przydałoby się, aby poznawanie przeszłości nie odbywało się tylko w ławce szkolnej. Poznanie historyczne, oparte o treści zawarte w podręczniku szkolnym czy też w źródłach w nim zawartych (źródła pisane, ikonograficzne), pozwala konstruować przeszłość głównie na podstawie wyobraźni poznającego. Nawet najlepsza reprodukcja czy zdjęcie nie zastąpią bezpośredniego kontaktu z obiektem pochodzącym z przeszłości. W nowoczesnej dydaktyce coraz częściej zaleca się bezpośredni kontakt odbiorcy z elementami spuścizny historycznej w jej naturalnym środowisku [10].

Edukacja regionalna ma miejsce też poza szkołą. Zajmują się nią: towarzystwa społeczno-kulturalne, instytucje oświatowo-wychowawcze i kulturalne, szeroko pojęte media (prasa, radio, telewizja, Internet), a przede wszystkim dom rodzinny, gdzie dziecko od najmłodszych lat zaznajamia się z miejscem swego urodzenia i aktualnego zamieszkania [9, S.94]. Powstało szereg programów z edukacji regionalnej do realizacji w poszczególnych regionach Polski (np. na Górnym Śląsku czy w Małopolsce). Również różne instytucje, celem przybliżenia uczniom dziedzictwa kulturowego regionu, wyszły naprzeciw nauczycielom, oferując im na przykład lekcje muzealne czy zajęcia w terenie.

Zajęcia edukacyjne w terenie pozwalają na kształcenie zintegrowane. Ujęcie holistyczne wiadomości przedmiotowych, stanowiących wartość poznawczą samą w sobie, prowadzi do integralnego, lepszego zrozumienia świata, ludzi i siebie. Pełna integracja treści, np. przyrodniczych i humanistycznych, w trakcie zajęć terenowych pozwala na realizację najważniejszych zadań współczesnej edukacji, jakimi są: dostrzeganie związków i zależności (przyczynowo-skutkowych, czasowych i przestrzennych). Dlatego jestem propagatorką wyjścia z uczniami poza miasto, na łono przyrody, gdzie też znajdują się dobra kultury narodowej. Jedną z takich propozycji są zajęcia na trasie ścieżki dydaktycznej okolic Torunia opracowanych przez zespół doświadczonych dydaktyków i nauczycieli współpracujących z Regionalnym Centrum Edukacji Ekologicznej w Przysieku koło Torunia [16]. W okolicach Torunia została wytyczona trasa ścieżki, dająca możliwość realizacji jednocześnie kilku tematów z edukacji przyrodniczej (blok przedmiotów: biologia, geografia, chemia), edukacji humanistycznej i artystycznej (język polski, historia, plastyka), edukacji obywatelskiej (WOS, historia, ekonomia) oraz edukacji zdrowotnej (wychowanie fizyczne, rekreacja). Zespół autorów ścieżki dydaktycznej oraz Informatora i materiałów dy-

daktycznych “Przyrodniczej ścieżki dydaktycznej okolic Torunia”, którego jestem współautorką, postarał się, aby na jej trasie można było realizować zagadnienia dotyczące bogactwa przyrodniczego terenu, jego dziedzictwa kulturowego i gospodarczej działalności człowieka oraz działań na rzecz ochrony środowiska³.

Trasa ścieżki przebiega od miasteczka uniwersyteckiego na Bielanych, przez las okolic Torunia, w pobliżu Stawów Przysieckich, Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Przysieku, wzdłuż koryta Wisły do Parku Bydgoskiego. Dla celów edukacyjnych na trasie wytyczono 11 tzw. przystanków. Na każdym z nich zostały umieszczone tablice zawierające informacje o usytuowaniu obiektów na danym terenie, schematy i krótkie teksty, ułatwiające zrozumienie zjawisk i procesów zachodzących bezpośrednio w sąsiedztwie ścieżki⁴. Opracowano również folder rozszerzający informacje zamieszczone na tablicach. Aby ułatwić poruszanie się po ścieżce oraz udostępnić nauczycielowi i uczniom odpowiednie treści, autorzy programu przygotowali poradnik dydaktyczny zawierający: w części I – interdyscyplinarne treści zasadnicze dotyczące opisu obiektu/przystanku, II – treści rozszerzające zagadnienie poruszane na danym przystanku, w części III opis trasy pomiędzy przystankami. Informator wzbogacony został materiałami graficznymi: schematami, szkicami, planami, mapami i tabelami. W słowniczku, zamieszczonym na końcu informatora, wyjaśniono pojęcia i terminy występujące w tekście. Ponadto autorzy zaproponowali zestaw ćwiczeń do wykonania na trasie wycieczki. Treść poradnika została zamieszczona również w “Albumie Torunia” (1999) na płycie CD, w ramach promocji miasta.

Zajęcia w terenie dają możliwość odpowiedniego doboru i metod nauczania. Uczeń poznaje najbliższe otoczenie, uczy się orientacji w terenie, ma bezpośredni kontakt nie tylko z przyrodą, ale i z zabytkami architektury oraz miejscami pamięci narodowej w środowisku naturalnym. Nowatorstwem proponowanej edukacji zintegrowanej jest pogodzenie nauczania biologii, przyrody czy geografii z historią.

Przykładem jest przystanek przy kapliczce w Barbarce otoczonej lasem mieszanym. Uczeń ma okazję w jednym miejscu poznać cechy budowy sza-

³ Za projekt ścieżki dydaktycznej autorzy i RCEE w Przysieku otrzymali IV nagrodę Henry Forda – przyznaną za osiągnięcia w dziedzinie ochrony środowiska naturalnego i dziedzictwa kultury.

⁴ Niestety należy tu zauważyć, że ulegają one dewastacji, nasze społeczeństwo jeszcze nie jest tak dojrzałe, jak w innych krajach Europy Zachodniej.

chulcowej, tzw. muru pruskiego, dodatkowo otrzymuje informacje o historii i legendach związanych z miejscem rekreacyjnym torunian na przełomie XIX i XX wieku. Może równocześnie zapoznać się z drzewostanem i poszyciem obszaru chronionego krajobrazu.

Przystanek przy Forcie VII umożliwia przybliżenie historii toruńskich fortyfikacji oraz pozwala na lekcję patriotyzmu, gdyż fort ten w czasie okupacji hitlerowskiej był miejscem uwięzienia i kaźni tysięcy osób z Torunia i okolic. Jednocześnie uczniowie mają możliwość przyjrzenia się gatunkom roślin typowych dla suchych i ciepłych muraw psammofilnych.

Kolejny przystanek przy Cmentarzu Ofiar Hitleryzmu – to znów lekcja historii oraz okazja do empatii – wczucia się i przeżywania przez uczniów tragizmu II wojny światowej. Tym razem w lesie uczniowie mają możliwość zapoznania się z pracą leśnika, a przy większym szczęściu – spotkania ze zwierzyną łowną (sarny, jelenie, dziki, łosie) oraz licznie reprezentowanym tu ptactwem.

Na przykładzie Stawów Przysieckich uczeń dowiaduje się, że w wyniku eksploatacji torfu, użytego do modernizacji płyty toruńskiego lotnictwa przez Niemców w czasie II wojny światowej, powstały zagłębienia, które napełniły się wodą cieków podziemnych spływających z kierunku wysoczyzny morenowej.

Ośrodek Doradztwa Rolniczego – to nie tylko siedziba Regionalnego Centrum Edukacji Ekologicznej – ale również “raj dla historyka”. Ośrodek ten mieści się w kompleksie byłego folwarku rolniczo-handlowo-rybnego. Można tu zrealizować kilka tematów z różnych dziedzin edukacji: historii, sztuki, ekonomii, rolnictwa, przyrody, ekologii.

Poruszając się na obrzeżach Torunia uczeń dowiaduje się o problemach lokalizacji miasta oraz o początkach osadnictwa w regionie. Ponieważ Toruń leży nad Wisłą, kolejnym tematem jest problem zagospodarowania rzeki w XIX i XX wieku. “Od tratwy do żagłówki” – to hasło na przystanku Port Drzewny. Tu uczeń poznaje historię budowy portu i spławu drewna do Brdyjścia i Gdańska. Zadaniem uczniów jest dokonanie rozpoznania współczesnego wykorzystania akwenu wodnego – pozostałości po nieudanej w przeszłości inwestycji (tu: ośrodek sportu i rekreacji oraz tarlisko sandacza).

Przy okazji budowy oczyszczalni ścieków uczniowie dowiadują się o toruńskiej dzielnicy przemysłowej oraz zakładach, które zatruwają środowisko. Problem emisji zanieczyszczeń powietrza w Toruniu jest wyjaśniany min. warunkami meteorologicznymi. W tym samym miejscu mogą odbywać

się zajęcia z ekologii i przyrody, gdyż w okolicy Wisły istnieje ponadregionalny korytarz ekologiczny, przebiega tu trasa wędrówek wielu gatunków zwierząt oraz szlak rozprzestrzeniania się roślin. Jest więc również “raj dla przyrodnika”.

Trasę ścieżki dydaktycznej kończy przystanek w Parku na Bydgoskim Przedmieściu – i tu znów lekcja historii w środowisku przyrodniczym – co autorzy określili wymownym tytułem: “Magnolia i mur pruski, czyli Bydgoskie Przedmieście”.

Jak z powyższego przeglądu trasy wynika, zaproponowana ścieżka dydaktyczna daje możliwości niekonwencjonalnego nauczania. W jednym miejscu nauczyciel lub zespół nauczycieli wyjaśnia uczniom zagadnienia z kilku dziedzin: biologii, geografii, historii, plastyki.

Ścieżkę można przebyć pieszo lub rowerem, w całości lub etapami, bo istnieje też i taka możliwość. Nauczyciele planujący zajęcia terenowe otrzymują komplet materiałów. Ponadto Regionalne Centrum Edukacji Ekologicznej w Przysieku organizuje szkolenia dla nauczycieli i uczniów szkół podstawowych i średnich. Trasę pokonują grupy formalne, które swój udział w zajęciach zgłaszają w RCEE w Przysieku, ale przede wszystkim grupy nieformalne – nie zarejestrowane. Trasę odwiedzają też turyści indywidualni.

“Przyrodnicza ścieżka dydaktyczna okolic Torunia” stanowi inspirację dla innych miast. Jest przykładem, jak można kształcić młodzież, odchodząc od tradycyjnych metod.

Zaprezentowana przeze mnie propozycja nauczania interdyscyplinarnego jest alternatywnym sposobem nauczania niekonwencjonalnego, gdyż uczeń na trasie ścieżki dydaktycznej wykonuje zadania w środowisku naturalnym. Ponadto pokazuje młodzieży inne sposoby spędzania wolnego czasu i pogodzenia nauki z wypoczynkiem.

Zespół autorów “Przyrodniczej ścieżki dydaktycznej okolic Torunia” opracowując trasę ścieżki miał na uwadze zaakcentowanie bogactwa przyrodniczego terenu, jego dziedzictwa kulturowego i gospodarczej działalności człowieka oraz starań na rzecz ochrony środowiska. Ponieważ Toruń znany jest przede wszystkim ze Starówki wraz z jej zabytkami klasy “0”, więc wytyczono trasę na obrzeżach miasta, by pokazać inne, równie ciekawe obiekty historyczne w sąsiedztwie przyrody.

Będąc współautorką zeszytów ćwiczeniowych z bloku humanistycznego zdaję sobie sprawę, iż poznanie historyczne nie powinno odbywać się tylko w warunkach laboratoryjnych. Jestem zwolennikiem teorii, iż nauczanie

historyczne nie powinno odbywać się tylko w ławce szkolnej. Poznawanie historyczne oparte o treści zawarte w podręczniku szkolnym czy też w źródłach w nim zawartych (źródła pisane, ikonograficzne) pozwala konstruować przeszłość głównie na podstawie wyobraźni poznającego. Znacznie lepsze efekty daje nauczanie w bezpośrednim kontakcie z obiektem pochodzącym z przeszłości. Kontakt z elementami spuścizny historycznej w naturalnym środowisku oddziałuje na empatię odbiorcy (wiąże go emocjonalnie z regionem), a także pozwala na praktyczne (doświadczalne, ćwiczeniowe) poznanie części przeszłości.

W Polsce niemal każda szkoła ma w zasięgu swego oddziaływania różnego rodzaju zabytki. Dla przykładu weźmy wspomniany już Toruń, który jest bogatą skarbnicą historii (miasto wpisane na listę UNESCO). Daje nauczycielowi wiele okazji do wiązania tematyki programowej na wszystkich etapach nauczania z problemami regionalnymi. Często jest też dobrym punktem wyjścia do realizacji określonego tematu [13].

Zdaję sobie sprawę, że nie wyczerpałam tematu regionalizmu. Przecież historia ta najmniej odległa również jest wdzięcznym tematem do realizacji na lekcji historii. Można wskazać uczniom związki pomiędzy przeszłością a teraźniejszością oraz zaprezentować historię współczesną w środowisku lokalnym w powiązaniu z wydarzeniami w kraju. Również nie został wyczerpany wachlarz propozycji form i metod pracy wprowadzania “małej ojczyzny” do historii “dużej ojczyzny” i historii powszechnej.

PODSUMOWANIE

W dobie globalizacji coraz częściej nasuwa się pytanie: “Czy tożsamość europejska niszczy tożsamość narodową?”. Jednym z pytań, które nurtuje wielu euroentuzjastów i eurosceptyków jest: “Z której części swej suwerenności narody i państwa mogą, bądź powinny zrezygnować na rzecz Unii Europejskiej?”. W dobie integracji europejskiej da się pogodzić regionalizm z globalizacją, o czym już niejednokrotnie pisałam [11]. Regionalizm musi sprostać współczesnym wyzwaniom. Przyjęcie nowych państw do struktur Unii Europejskiej (w tym Polski w 2004 r.) wymusił na nich dostosowanie wielu dziedzin życia do unijnych standardów. Pomimo że idea “Europy regionów” ustąpiła idei “Europy państw”, to jednak w perspektywie europejskiej rola regionalizmu w ramach struktur państwowych jest nie do przecenienia. Ograniczenie roli państwa i jego granic, na skutek integracji, zwiększa rolę regionów, jako tych, które różnicują i integrują społeczeństwa. Na rzecz propagowania odmienności kulturowej i wkładu w dorobek kulturowy

kraju, kontynentu i świata współpracują władze centralne z regionalnymi szeregami państw europejskich. Również Unia Europejska wspiera inicjatywy regionalne, a zwłaszcza europejskich regionów przygranicznych, których działania wpływają korzystnie dla całej Unii⁵.

Jest niesłychanie ważne, abyśmy czuli się współodpowiedzialni za region i jego dziedzictwo kulturowe. Taka postawa przyczyni się do zachowania środowiska i kultury dla przyszłych pokoleń. Każdy człowiek, twórca dziedzictwa kulturowego, powinien zadbać o to, aby jego dorobek przekazać następnym pokoleniom, kontynuatorom tego dziedzictwa. Przekaz dziedzictwa kulturowego jest podstawowym warunkiem trwania kultury. Tradycyjna kultura regionalna wnosi do kultury narodowej, a przez nią do światowej, dziedzictwo polskich miast i wsi. Naszym zadaniem jest podtrzymywanie tożsamości regionalnej, jak i narodowej.

No właśnie “być...” – “być Europejczykami”, z pominięciem obywatelstwa poszczególnych państw europejskich czy też obywatelami każdego państwa z osobna i jednocześnie obywatelami Europy? Europejczyk bez odniesienia do którejkolwiek z narodowych wspólnot jest tułaczem bez tożsamości. Regionalizm nie należy traktować, jako działania defensywne. Obecnie chodzi o dynamiczny rozwój i wzbogacenie wartości tkwiących we własnym środowisku. Oznacza to nie tyle odrębności, ale wyeksponowanie różnorodności jako bogactwa życia społecznego. Ta różnorodność jest bogactwem, rzeczywistą dynamiką życia społecznego i całej kultury, na której opiera się ludzkie życie. Dlatego w zestawieniu: region – naród – europejskość najważniejsza jest wspólnota narodowa, co nie wyklucza umiłowania swojego regionu i kultywowanie kultury lokalnej. W tradycji europejskiej wspólnotami najbardziej kulturotwórczymi były narody. Język (zwłaszcza literacki) jest ponadregionalny. Dzieła sztuki i nauki też są w większym stopniu narodowe, a niżeli regionalne, jednocześnie są dorobkiem sztuki i nauki globalnej.

W “globalnej wiosce” nie zanika zapotrzebowanie na odmienne sposoby doświadczania rzeczywistości. Jakże wartościowe staje się to, co odmienne i indywidualne. Wielowiekowa tradycja oraz wspólna przeszłość społeczności zamieszkujących pewne obszary – niekiedy ograniczone terytorialnie i granicami państwowymi. Regionalizm jest alternatywą dla globalizmu. Jest jednak też jego uzupełnieniem. Regionalizm swoją atrakcyjność zawdzię-

⁵ Na przykład programy “LACE” (Linkage Assistance and Cooperation for the European Border Regions) czy “INTERREG” (Community Initiative concerning border area).

cza swej niezwykłości i unikalności, a jednocześnie wzbogaca i stanowi uzupełnienie dla powszechnie przyjętych wzorców i standardów na kontynencie czy świecie. Rola regionalizmu w procesie cywilizacyjnym polega na umiejętnym łączeniu wartości własnych z odmiennymi.

Źródła i literatura

1. *Mapeu T.* «Микроистория» – возрождение региональной истории на польской почве // Региональна історія України. Збірник наукових статей. – Вип. 2. / ред. В. Смолий, Я. Верменич. – К., 2008. – С. 67-78.
2. *Mapeu T.* Местное и региональное образование на уроках истории – на примере города Торунь // Новая локальная история: Сборник научных статей. / ред. Т.А. Булыгиной, С.И. Маловичко, М.П. Мохначевой. Вып. 5. – М.: РГГУ, 2009. – С. 154-161.
3. *Album Torunia.* płyta CD, Toruń 1999.
4. *Buczek K.* O regionach historycznych // Małopolskie Studia Historyczne. – T. VI. – 1964. – Тетр. 3-4. – S. 144,147.
5. *Hermann H.* Historia i kultura w działalności edukacyjnej i społeczno-kulturalnej // Historia i kultura regionalna w edukacji dzieci, młodzieży, dorosłych w Siedlcach. /ред. М. Bednarzak-Libera, Siedlce 2007.
6. *Horbowski A.* Kultura w edukacji // Kwartalnik Edukacyjny. 2001. – № 3. – С. 10-11.
7. *Kwaśniewski K.* Problemy regionalizmu polskiego // Regionalizm polski (przeszłość i terażniejszość). Materiały i komunikaty ogłoszone na konferencji naukowej 15–17.09.1989, Wrocław – Zamek Książ – Ciechanów 1990. – S. 78.
8. *Kwaśniewski K.* Regionalizm. – Poznań 1986. – S. 3.
9. *Lewandowska I.* Czy jest edukacja regionalna? // Kwartalnik Edukacyjny. – 2002. – Nr 3-4.
10. *Majorek Cz.* Metody, techniki i strategie dydaktyczne w nauczaniu historii // Dydaktyka historii. J. Maternicki, Cz. Majorek, A. Suchoński. – Warszawa, 1994. – С. 325-327.
11. *Maresz T.* Edukacja europejska społeczeństwa polskiego – kompromis między dążeniem do globalizacji a renesans regionalizmu // Unia Europejska polityczne i prawne aspekty integracji. / ред. Z. Biegański, J. Jackowicz, Warszawa. 2008. – С. 165-173.
12. *Maresz T.* Regionalizm na lekcjach historii – O tym, jak można uczyć historii regionu nie tylko w ławce szkolnej // Demokracja i samorządność na Kujawach i Pomorzu w dobie nowożytności. / ред. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Wydawnictwo: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Bydgoszcz, 2004. С. 313-317.

13. Maresz T. Regionalizm na lekcjach historii // Toruński Przegląd Oświatowy "45 minut". 1996. – Homep 4. – C. 1-5.

14. Ministerstwo Edukacji Narodowej // Dziedzictwo kulturowe w regionie. Założenia programowe. – Warszawa, 1995.

15. Ministerstwo Edukacji Narodowej o edukacji regionalnej – dziedzictwie kulturowym w regionie // Biblioteczka reformy. – № 24. – Warszawa, 2000.

16. Przyrodnicza ścieżka dydaktyczna / K. Becmer, S. Burak, T. Chrzanowski, T. Maresz, W. Puchacz, T. Załuski – Przysiek, 1996.

17. Regionalizm polski w Europie XXI wieku // Kwartalnik Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych. Polski Uniwersytet Ludowy. – 2007. – № 1. – C. 17-26.

18. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 21.05.2001 w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego, kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół oraz kształcenia w profilach w liceach profilowanych. (Dz.U. Nr 61 z 19.06.2001).

19. Sopot-Zembok B., Nocoń H. Edukacja regionalna // Edukacja i Dialog. 1998, – № 7. – C. 59-62.

20. Szczepański M. S. Ludzie bez ojczyzny prywatnej i edukacja regionalna // Dyrektor Szkoły. – 1998. – № 12. – S. 4-6.

21. Topolski J. Pojęcie regionu historycznego // Dzieje Wielkopolski. – Poznań 1969. – T. I. – C. 24.

22. Zielecki A. Wiedza o regionie wprowadzeniem do edukacji historycznej // Wiadomości Historyczne. – 2000. – № 4. C. 205-212.

Тереза Мареш (Быдгощ, Польша) Место и роль регионализма в национальной и глобальной истории. Историю региона можно учить не только в школе

Статья состоит из двух частей: размышления о месте истории региона в отечественной истории и всеобщей истории (поставлен тезис, что в современном историческом образовании можно примирить ренессанс регионализма со стремлениями к глобальности) и практической, в которой показаны конкретные проявления обучения региональной идентичности молодого поколения, на фоне польской и всеобщей истории.

Ключевые слова: история, регионализм, глобальность, обучение

Teresa Maresz (Bydgoszcz, Polska) Miejsce i rola regionalizmu w historii narodowej i globalnej. O historii regionu można uczyć nie tylko w szkole

Artykuł składa się z dwóch części: rozważania teoretyczne na temat miejsca historii regionu w historii ojczystej oraz historii powszechnej (została postawiona teza, iż we współczesnej edukacji historycznej można pogodzić

renesans regionalizmu z dążeniami do globalizacji we współczesnym świecie) oraz praktycznej, w której są zaprezentowane konkretne przejawy kształcenia tożsamości regionalnej młodego pokolenia, na tle historii polskiej i powszechnej (zostaną zaprezentowane na przykładzie ścieżki edukacyjne, powstałej na obrzeżach jednego z miast polskich – Torunia).

Słowa kluczowe: historia, regionalizm, globalizacja, edukacja

Тереза Мареш (Бидгощ, Польша) Місце і роль регіоналізму в національній та глобальній історії. Історію регіону можна вивчати не тільки в школі

Стаття складається з двох частин: роздуми про місце історії регіону у вітчизняній історії та загальній історії (поставлено тезу, що в сучасному історичному освіті можна примирити ренесанс регіоналізму з прагненнями до глобальності) і практичної, в якій показані конкретні прояви навчання регіональної ідентичності молодого покоління, на тлі польської та загальної історії.

Ключові слова: історія, регіоналізм, глобальність, навчання

Teresa Maresz/Maresh (Bydgoszcz, Poland) The place and role of regionalism in the national and global history. The region's history can be taught not only at school

Article consists of two parts: the theoretical considerations on the subject place of history of the region in the native history as well as in the general history (the thesis was made, that in present historical education the renaissance of regionalism may be reconciled with the yearning to globality in the present world) as well as practical, in which the specific features of education display of regional identity of young generation on the background of Polish and general history.

Key words: history, regionalism, global, education

Олена КОНОНСЬКА
(Малин, Україна)

Залучення молодших школярів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля

У "Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти" підкреслюється, що одним із основних завдань виховання в середніх закладах освіти є "розвиток почуття любові до Батьківщини і свого народу як основи духовного розвитку особистості, шанобливе ставлення до історичних пам'яток, активна діяльність школярів по поліпшенню умов життя в рідній місцевості, підвищенню матеріального і духовного рівнів життя народу, дійова участь у розбудові держави й духовному оновленні суспільства"[4, 244].

Велика робота – виховання у дітей любові до рідного краю, цікавість до його історії, шанобливе ставлення до природи. Розглянемо це питання на прикладі Малинського району Житомирської області.

Освітньо-виховна робота, з залучення молодших школярів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля полягає у різнобічному вивченні на уроках і в позанавчальній роботі свого родоводу, населеного пункту, вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, виховною, практичною метою. Місцевий матеріал на уроках та в поза-шкільній роботі з молодшими школярами допомагає розкриттю загальних закономірностей явищ, які вивчаються, підвищує інтерес і глибину розуміння навчального предмету, збагачує учнів знаннями про свій край і перспективу використання місцевих ресурсів. В старших класах краєзнавча робота учнів дає цінний матеріал для науки і народного господарства (вивчення місцевої історії, етнографічні та фольклористичні експедиції, дослідження повсякденного життя односельців¹,

¹ В рамках нового розуміння минулого як "історії знизу" або "зсередини", яке дало голос "маленькій людині". Підвищило цінність дослідження

розвідка корисних копалин, гідрологічні й фенологічні спостереження, визначення ґрунтів, рослинності тощо), дозволяє встановити взаємозв'язок між науково-теоретичними знаннями школярів та результатами дослідження регіону, в якому вони проживають. По суті, реалізація зазначеного принципу на рівні школи дозволяє забезпечити регіональний підхід до визначання змісту, методів і форм навчально-виховного процесу.

Виховна система школи направлена на створення національної школи – прищеплення дітям любові до духовних об'єктів пам'яті, формування в них національної свідомості, прилучення до нетлінних скарбів народної творчості.

Завдяки тематичній єдності базового і регіонального компонентів та позаурочній діяльності учнів, створюється сприятливий фундамент для впровадження інтерактивних технологій виховання [20]. Такий підхід цілком узгоджується з синкретизмом сприйняття світу, що є характерним для дітей цього віку й оптимальним для використання краєзнавчого потенціалу у вихованні молодших школярів [7].

Краєзнавча тематика і творча організація виховної роботи відкриває широкі можливості для введення у роботу школи нетрадиційних форм і методів залучення інтерактивних видів діяльності, а це у свою чергу розширює потенціал потреб дитини, зміцнює мотиваційну краєзнавчу сферу, дає підґрунтя для розвитку краєзнавчо – усвідомленої доцільної діяльності.

Велику роль у вивченні історії рідного краю відіграють екологічні, історико-культурні, дослідницькі стежинки Малинщини, розроблені при Йосипівській (кер. Г. А. Ігліньська), Іванівській (кер. Н. І. Мартиненко), Любовицькій (кер. Т. І. Степанюк), Горинській (кер. Т. А. Скуратівська) школах.

Існував цікавий місцевий досвід роботи 20-х років ХХ ст. [10], коли відомості з загальних предметів розглядались на конкретному, близькому дітям матеріалі, який доповнювався знаннями навколишнього життя. Зокрема, великий досвід роботи по підготовці вчителів до краєзнавчо-пошукової діяльності дозволив відомому етнографу В Кравченку у 1927 р. видати методичний poradnik для вчителів “Краєзнавство в натурі” [14] в якому він подавав методу краєзнавчої

приватних доль “незамінних людей”, питань про способи життя, гендерної історії, історії родини.

роботи і плани дослідження місцевості. Велике методичне значення також у цей час мала діяльність краєзнавчих гуртків. Істотною ознакою практичної діяльності вчителів та учнів було те, що позанавчальна робота передувала урочній [13].

На сучасному етапі різні аспекти історичного, географічного, педагогічного, культурологічного та літературного краєзнавства Малинщини досліджують: М. Ю. [6], І. С. Марек, В. Кулаківський, М. В. Опалинська [11], В. А. Рябушкін, В. А. Студінський [17-19] В. І. Тимошенко [21; 22], В. С. Хомутецький, В. П. Ходаківський [23].

Діти пізнають світ, виходячи насамперед із свого родоводу, зі своєї історії – невід’ємної частини історії народу, рідного краю, всього того, що треба примножувати, захищати. Сім’я, родина, дім, рідна вулиця, природа – ті натуралістичні фактори, які дитина бачить, розуміє, за допомогою яких можна її зацікавити, спонукати до пізнання та дослідження нового. Класні керівники спільно з учнівським та батьківським колективом працюють над створенням класних літописів в яких залишається частинка історії школи.

Активна пошукова діяльність дає значні можливості для збагачення учнів новими знаннями та формує активну життєву позицію. Багато подій з історії рідного краю народ передавав з уст в уста, складалися історичні перекази та дещо прикрашені розповідачами легенди. Легенди цікавлять багатьох – легко ними зацікавити і малечу. Особливий інтерес для становлять легенди, пов’язані з рідною Малинщиною, перекази про виникнення сіл, хуторів. Окрім методичної та довідкової літератури для підготовки занять з історії рідного краю та довкілля вчителями широко використовуються краєзнавчі публікації Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині та інші матеріалами районної преси “Малинські новини”, “Соборна площа” [17], експозиція будинку природи та парку рідкісних рослин Малинського коледжу лісового господарства [6, 60].

Первинним мікросоціумом, де формується особистість, є сім’я. Для глибшого пізнання свого родоводу деякі сім’ї ведуть родинний літопис. В ньому є відомості про сьогодення та минуле. Ця тоненька ниточка з’єднує покоління, виховує патріотизм, спонукає до дослідницької роботи. Діти прагнуть шанобливо ставитися до людей, праці, бути корисним у сім’ї, пишатися своїм родом. У цій складній, але корисній роботі з елементами проектної діяльності справжніми помічниками стають батьки. Саме вони допомагають дітям збирати необхідний матеріал.

Краєзнавчий матеріал, як справедливо наголошував К.Д. Ушинський, повинен своєю течією вивести дитину з найближчих околиць у простори Батьківщини. Вже з першого класу залучаємо учнів з урахуванням індивідуальних та вікових особливостей до дослідження особливостей історії та традицій свого краю, знайомства з старовиною, культурою та побутом. З шестирічками на основі краєзнавчого матеріалу в ігровій формі проводимо “Мандрівку на веселому поїзді”, з тематичними зупинками-цікавинками. Підготовка до проведення зупинок-свят відбувалася за участі дитячо-батьківсько-вчительської громади за методом проектів.

Так, в рамках шкільної програми з трудового навчання, в 2-му класі на заняттях з вишивки, в 3-му класі заняття з етнодизайну, в 4-му класі підчас знайомства з різними різновидами декоративно-ужиткового мистецтва [12, С.224, 234, 244]. На заняттях плетуть віночки, добирають до нього стрічки, відмічають традиційні елементи в одязі.

У багатьох школах Малинського району (с. Морозівка, Дубова, Ворсівка, Ксаверіїв, Українка, Буда-Вороб’ї) діють світлиці з експонатами із побуту прадідів, з історичними експонатами. Люди старшого віку до задуму створення таких музеїв відносяться щиро, доброзичливо. В сім’ях старшого покоління знайшлися постолі, вишиванки, килими, які стали прекрасною наочністю. І так крок за кроком було зібрано багато прекрасних старовинних речей, які колись були в кожній хаті. На базі цих світлиць, з широким використанням матеріалів з місцевої історії та культурних традицій проводяться уроки читання, української мови, громадянської освіти, образотворчого мистецтва.

Живі свідки минулого живуть серед нас. Старожили для краєзнавців справжній “колодязь знань”, який ховає в собі багато цінних та цікавих фактів з місцевої історії. Так, ворсівчанин Микола Трохимович Прокопенко – “архіваріус села”, як кажуть про нього земляки, протягом десятиліть збирає історичні факти про своє село від часів заснування до сьогодні. Тому під час пошукової роботи організується робота зі старожилами, зокрема, підчас підготовки проекту “Відомі люди нашого краю” [12, С.260].

Дослідницький метод сприяє формуванню в учнів пошукових умінь. Можна стверджувати, що школярі на доступному рівні здатні самостійно планувати хід роботи, підбирати матеріал для спостережень, фіксувати результати дослідів, робити висновки. Формування досвіду пошукової діяльності в атмосфері загального захоплення цікавою

справою має не лише розвивальне значення, а й об'єднує процеси навчання і виховання, стимулює пізнавальні потреби, розвиває життєві компетентності школярів. Радість пошуку дає змогу учням відчутти особисту та соціальну значущість.

За базовим компонентом загальної шкільної освіти в 2 класі учень повинен вже мати уявлення про: походження назви свого населеного пункту, окремих районів; найбільші міста краю; історичні пам'ятки своєї місцевості, славетних людей свого краю; наводити приклади звичаїв рідного краю, ремесел, якими володіють в їхньому краї. А головне – підтримувати і наслідувати, пізнавати традиції свого краю, брати участь у підготовці і проведенні свят, обрядів. Цьому сприяють знання, набуті в рамках вивчення теми “Твій рідний край” курсу “Я і Україна” [12, С.259].

На топонімічній карті Малинського району представлені назви, які розкривають видовий склад рослинності. Серед них – Березине, Соснівка, П'ятидуб, Яблунівка. Дуже мальовничим є той край, в якому виникли такі назви: Квітневе, Барвінки, Вишнянка, Малинівка, Любовичі. Назви розповідають і про різноманітних птахів і риб, які мешкають в регіоні: Сичівка, Гуска, Вороб'ївщина, Нові Вороб'ї, Старі Вороб'ї, В'юнище. Поширеними в районі є гідроніми, тобто назви, які походять від річок, озер, боліт – Кам'янка, Візня, Тростяниця, Стримівщина, Білий Берег. На березі річки Ірші знаходяться ще до цього часу поклади білої глини. Коли у весняну повінь вода розмивала береги, вони ставали білими. Мандруючи рідно краєм, перед юними дослідниками відкривається можливість знайти багато цікавого в житті природи і людей. І хай багато з того, що вони відкриють для себе, давно вже відомо іншим, усвідомлення того, що вони зробили це самі, своєю працею, принесе велику радість.

У районі численні назви відображають розміщення в минулому різноманітних виробництв: поташу, дьогтю, смоли. На це вказують численні Буди: Будо-Вороб'ї, Будницьке. Багато в районі сіл Рудня, де в минулому виробляли залізо із болотної руди: Рудня Городищанська, Рудня Калинівська, Рудня Вороб'ївська, Гамарня – піч, де виплавляли залізо. В районі розташовані поклади кварцових пісків, тому вже з XVII ст. набрав широкого розвитку промисел по виробництву скла. Примітивні скляні підприємства звалися гутами. Звідси й походять назви сіл: Гута Логанівська, Гутянське, Нова Гута, Стара Гута. Скура-ти несуть свою назву від слова “скорити”, тобто займалися обробкою

шкір. Згадувана вище Ворсівка свою назву здобула обробкою вовни і рослинного волокна, передусім льону. Тогочасна технологія обробки сукна передбачала ворсування. Ворс на сукні одержували вичісуванням водою. Для цього його клали в сітчасті корзини з лози, які оберталися потоком води, саме тому деякі історичні джерела називають Ворсівку Ворсувкою [8]. На території с. Ворсівка розташоване в урочищі Карачун низка джерел та криниць, вода яких містить срібло і має цілющі властивості. Учні Малинської школи №4 та Малинського шкільного лісництва регулярно розчищають та упорядковують ці природні об'єкти. Дієва охорона пам'яток природи сприяє формуванню у школярів емоційно-ціннісного ставлення до “малої батьківщини”, відродженню традиції вшанування джерел, в межах конкретних мікроландшафтів, естетизацію і етизацію цієї “малої екології” [16].

Переселяючись на вільні землі, люди заснували слободи. Так виникло села Слобідка, Новоселиця. Приміщення, де зберігали збіжжя, мали назву “клітень” або “житень”. Ці давньоруські терміни зустрічаємо в основі назви села Клітня.

Топоніміка району тісно пов'язана із географією українських імен, прізвищ: Лідівка, Омелянівка, Іванівка, Йосипівка, Стацева, Свиридівка, Баранівка, Головки, Устинівка, Тарасівка, Федорівка, Шевченкове, Юрівка.

Переселенські рухи, життєдіяльність неавтохтонних етнічних меншин не тільки залишили вагомий слід в історії регіонів їх розселення і проживання, а й впливають на сучасні процеси, що відображається у традиціях, побутовій культурі тощо. Питання історичного минулого польського, російського (старообрядницьких колоній), чеського та єврейського населення Малинщини, їх впливу на розвиток краю через ряд причин не вивчалися в школі. Це визначає актуальність залучення інформації про співіснування представників різних етнічних груп в рамках місцевого локального соціуму до змісту шкільного та позашкільного компонентів для виховання толерантного ставлення та культури міжетнічного спілкування [1].

Починаючи з XV-XVI ст. на Правобережжі з'явилися сотні польських колоній. Багато їх мешканців уважалися шляхтою, від навколишнього населення вони різнилися не лише релігією, а й традиціями та побутом. Так, на Поліссі “шляхетські” хати часто будували з гранчастих брусів, а не з круглих колод. В оздобленнях інтер'єру “шляхта” менше використовувала домоткані тканини, вишивки. Їй навіть не лічило

співати на весіллі, для цього годилося наймати співців [12]. Спадкоємець Федора Єльця Ігнатій заснував поселення на р. Кам'янка, назвавши його Ксаверів (нині Малинського району) на честь мученика святої католицької церкви Ксаверія, одного з місіонерів єзуїтського ордену на східних землях.

У XVIII-XIX ст. на Поліссі з'явилися німецькі та чеські колонії [3; 9]. З ними, зокрема, пов'язана поява білополив'яного т.зв. “пузирівського посуду”, що є поліським варіантом відомої в середній Європі “габанської” кераміки.

У 1871 році німцями колоністами було засновано село Малинівка. Офіційна назва села згідно архівних документів в ті часи була колонія Малиндорф. Німці-колоністи взяли ці землі в оренду у власниці міста Малина княгині Щербатової. У 1887 році місто Малин і навколишні землі купила Катерина Семенівна Миклуха – мати відомого вченого Миколи Миколайовича Миклухи-Маклая [18, С.30]. З 1885 року німці-колоністи почали переселятися на родючі землі Росії, а саме в Поволжя та Сибір. Їх землі зайняли перші переселенці з Чехії у кількості 195 чоловік, які шукали вільних земель на Україні. Протягом двох років чехи-переселенці будували добротні будинки, надвірні будівлі і посадили фруктові сади.

У сучасному житті села приймає активну участь чеське культурне товариство “Малинівське”, яке очолює Є.Б. Поліщук. За сприяння цього товариства в 1989-1993 роках та за підтримки уряду Чеської Республіки частина чехів виїхала на етнічну Батьківщину. У 2001-2004 роках у місцевій школі викладали чеську мову. Кожного року товариство “Малинівське” бере участь у загальноукраїнському фестивалі “Чеське плесо”. У 2002 році учасники фольклорного гуртка зайняли I місце. Навесні 2009 р. цей колектив взяв участь у фестивалі, який проходив у Празі. Створена WEB-сторінка школи дозволяє в інтерактивному режимі спілкуватися з випускниками школи, а її учні та вчителі плідно працюють над створенням музею села Малинівки [2].

Чоповичі за історичними переказами названі на честь воїна Чопа, князя, кращого з воїнів, представника родової знаті, родовича племені. Поселення засноване біля ручаю Чоповка, де жили предки Чопа, звідки почався його рід. Нині чимало наших земляків, приїжджаючи до чоловічого монастиря Казанської ікони Божої Матері в урочище Кипяче поблизу Чопович, не лише заходять до храму та набирають цілющу воду, а й купуються в невеличкій копанці, що наповнювалася джерель-

ною водою, яка в усі пори року має однакову температуру і цілющі властивості².

Поширеною формою творення нових назв є перенесення термінів, які визначають зміст виробництва на назву населених пунктів: Гранітне, Пристанційне.

Звичайно, топоніміка відбиває не тільки далеке минуле, а й ближчі до нас часи. Звідси Новобратське, Привітне, Трудолюбівка, Червоний Плугатар, Жовтневе, Червоний Лан, Дружне, Нове Життя, Крупське, Першотравневе, Українка.

Багато назв населених пунктів пов'язано з їх географічним розташуванням щодо всіляких природних об'єктів: Загребля, Ярочище, Луки, Кутище, та природними процесами: шаленіла буря, вітер троцив все на своєму шляху. Від цього пішла назва села Ломля (від слова “ламати”), а потім Лумля.

Таким чином, знаючи топоніміку рідного краю, ми ще раз прочитали мову землі, торкнулись історії, природи Малинщини.

У надрах Малинського району залягають різноманітні корисні копалини. Найширше в групі будівельних корисних копалин району представлені граніти. Родовища червоного граніту знаходяться біля с. Забраного, Сичівки, неподалік Йосипівки та Головок, поблизу Поліської науково-дослідної станції.

² У культурному ландшафті Полісся, як і цілої України, джерелам відводиться досить важливе і почесне місце, так само як і в традиційній обрядовості. У ставленні до джерел тут досить рельєфно проступають давні землеробські культу. Наприклад, під час засухи в багатьох селах влаштовували хресні ходи з освяченням не лише вуличних копаних криниць, але й польових криничок (природних водних джерел, у тому числі до тих, які не були опорядковані людьми).

Особливу популярність, як зазначають фахівці, мала вода з джерел і криниць у народній медицині. Такі криниці, як правило, стояли у лісі або в полі. За свідченням дослідників, криниця за народними уявленнями була свого роду божеством, богинею родючості, багатства, а кринична вода мала благодотворний вплив у багатьох випадках.

Оскільки культ джерел синкретичний і багатошаровий – такий, що послідовно увібрив у себе багато культурних елементів, органічно їх поєднавши, то ясно, що на сучасний вигляд цього культу вирішальний вплив справляє релігійний, християнський світогляд. Культ джерел зростається із культом святих, а сама поява “криничок” розцінюється як знак Божої Благодаті. Проте подібні уявлення поширені навколо великих монастирських центрів.

Недалеко від с. Щербатівки, геологи відкрили великі запаси унікального сіро-червоного граніту, що має високі декоративні властивості. В Щербатівській школі учасники шкільного еколого-географічного гуртка проводять дослідницькі роботи під керівництвом С.М. Онішук. Її учні є щорічними учасниками обласного фестивалю, пишуть наукові роботи для Малої академії наук, залюбки проводять екскурсії для молодших школярів та гостей села, діляться своїми відкриттями.

Промислове значення в районі мають родовища габро і лабрадоритів. Про габро на Малинщині відомо давно. Його знають за межами України. До 1917 року, за переказами, габро добували в Буках італійці. Сучасне промислове родовище габро виробляє Малинський щебзавод №31. тут видобувають чорний та сірий його види. Всесвітньої слави і визнання набули лабрадорити Житомирщини, що іритують (від грецького “ірис” – райдуга) голубим кольором на темносиньому і чорному тлі. Ще з давньоруських часів його використовували для оздоблення церков, пізніше – при спорудженні пам’ятників і колон, зокрема у Володимирському соборі в Києві та Ісакіївського собору в Санкт-Петербурзі, а в радянський час – при облицюванні станцій метро. На території району є поклади червоної глини і піску, які використовують на цегельних заводах. У заплаві р. Ірші залягають великі поклади торфу. Окремі горизонти сягають 2-3 м. Вздовж річок трапляється бурштин (янтар). В давнину люди вірили в його таємничі властивості. На Поліссі бурштин називали “горілим каменем”, бо він, на відміну від іншого каміння горів. У ХІХ ст. бурштин збирали у багатьох місцях краю – на берегах річок, полях, копаючи криниці, рови. На “бурштиновий промисел” селяни виходили весною, коли розтавав сніг, чи після літніх злив. Інколи селяни робили з них гудзики, або “чудодійні” хрестики на шию дітям, щоб відігнати від них різні хвороби [5, С.26-27].

За програмою курсу 4-го класу “Я і Україна” передбачено проведення систематичних уроків серед природи, на яких діти мають змогу активно спостерігати, досліджувати природне середовище, в якому живуть, перевіряють народні прикмети, пов’язані з природою. Знання про рідний край та довкілля, набуті протягом навчання в молодших класах створюють благодатний ґрунт для закріплення, поглиблення та конкретизації знань в рамках екологічного, природовідповідного та гуманістичного виховання та навчання на уроках, в позаурочній та позашкільній діяльності в подальшому.

Джерела та література

1. *Гасанов З.П.* Педагогіка міжнаціонального спілкування: Навчальний посібник. – К.: 1999. – 390с.
2. Історія села Малинівки” Автор: Н.Ю.Будакова Педагогічний керівник: В.А. Рябушкін Малинівка. Історія села. <http://malunivka.at.ua/index/0-5>)
3. *Кондратюк Р., Шевцова Л.* До історії діаспори на Житомирщині // Волинь-Житомирщина. – Житомир, 1998. – Вип. 2. – С. 4.
4. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Молодь і закон: Збірник нормативних актів і документів з проблем виховання студентської молоді / За заг. ред. Н.І. Косаревої. – К.:ІЗМН, 1997.
5. *Костриця М.Ю.* Географія Житомирської області.– Житомир: ВКО Газета “Житомирський вісник”, 1993.– 198с. С.26-27.
6. *Костриця М.Ю., Музика Н.О., Опалинська М.В.* Малинський район: Географічний нарис для учнів. – Житомир: Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, 2000. – 92 с.
7. Краєведение: Пособие для учителей / Под ред. А.В. Даринского. – М., 1987. – 290 с.
8. *Кулаківський В.* Звідки ж ти, містечко Ворсівка? // Малинські новини.– 1999.– 25 грудня.
9. *Луцький Ю.* Чехи на Україні (1917 – 1933). Трагедія господаря // Хроніка – 2000. – К., 1999. – № 29-30. – С. 126 – 127, 130 – 133.
10. *Опалинська М.В.* Людина і навколишнє середовище: Посібник з основ екології.– Малин, 1993.– 186с.
11. *Постов П.* Волинська округа. Підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи. – Житомир, 1926. – 92 с.
12. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К.: “Початкова школа”. – 2006. – 432с.
13. *Рудницька Н.Ю.* Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект
14. Рукописний фонд Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАНУ – Ф. 15-2, од. зб. 68, – 32 арк.
15. *Селівачов М.* Традиційне декоративно-вжиткове мистецтво Полісся. Інтернет с.2
16. *Степанюк А.* Формування у школярів емоційно-ціннісного ставлення до живої природи // Шлях освіти. – 1999. – №4. – С.12-14.
17. *Студінський В.* Топоніми Малина. // Малинські новини.– 1997.– 19 листопада.).
18. *Студінський В., Тимошенко В.* Історія Малина. – Малин: Мале науково-видавниче підприємство “Берегиня України”. 1993.– 112с.

19. *Студінський Володимир*. Малинська паперова фабрика.– Житомир: Журфонд, 1996.– 142с./

20. Сучасні шкільні технології / Упоряд. І. Рожнятковська, В. Зоц. – К., 2004. – Ч.2. – 128с.

21. *Тимошенко В.І., Грищенко С.І., Кондратюк Р.Ю* Історія Недашок.– Малин, 1997.– 44с.

22. *Тимошенко В.І., Кондратюк Р.Ю., Омельчак М.В.* Історія Ксавєрова.– Малин, 1994.– 36с.

23. *Ходаківський В.* В пам'яті навечно // Прапор Жовтня. – 1990. – 17 липня.

Олена Кононська (Малин, Україна) Залучення молодших школярів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля

В статті розглянуто досвід вчителів Малищини з залучення молодших школярів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля. Розкривається доцільність використання в навчальному процесі матеріалу про свій родовід, населений пункт, природу, населення, господарство, історію та культуру рідного краю з пізнавальною, виховною, практичною метою. Зазначено, що місцевий матеріал на уроках та в позашкільній роботі з молодшими школярами допомагає розкриттю загальних закономірностей явищ, які вивчаються, підвищує інтерес і глибину розуміння навчального предмету. Пошукова діяльність дає значні можливості для збагачення учнів новими знаннями та сприяє формуванню активної життєвої позиції.

Ключові слова: Малищина, молодші школярі, навчальний процес, історія рідного краю, довкілля

Елена Кононская (Малин, Украина) Привлечение младших школьников к активной деятельности по изучению истории родного края и окружающей среды

В статье рассмотрен опыт учителей Малинского района по привлечению младших школьников к активной деятельности по изучению истории родного края и окружающей среды. Раскрывается целесообразность использования в учебном процессе материалов по истории рода, населенный пункт, природу, население, хозяйство, историю и культуру родного края с познавательной, воспитательной, практической целью. Отмечено, что местный материал на уроках и во внешкольной работе с младшими школьниками помогает раскрывать общие закономерности изучаемых явлений, повышает интерес и глубину понимания учебного предмета. Поисковая деятельность создает широкие возможности для обогащения учеников новыми знаниями и способствует формированию активной жизненной позиции.

Ключевые слова: Малинский район, младшие школьники, учебный процесс, история родного края, окружающая среда

Elena Kononska (Malyn, Ukraine) Attracting younger students to actively work on studying the history of native land and the environment

The article describes the experience of teachers from Malin district to attract younger students to actively work on studying the history of native land and the environment. The book shows the usefulness of the educational process materials about the history of family, locality, nature, people, economy, history and culture of the native land with the cognitive, educational, practical purpose. It was noted that local material in the classroom and in extracurricular work with younger students helps to reveal general regularities of the phenomena, increases the interest and depth of understanding of the subject. Searching activity creates opportunities for enriching students with new knowledge and promotes the formation of an active life position.

Key words: Malinsky district, younger students, the educational process, the history of his native land, the environment

Марина МАТРОС
(Новомосковськ, Україна)

Особливості викладання в середній школі місцевої історії як основного елементу краєзнавчих курсів

З моменту приєднання України до Болонської конвенції триває перебудова освітньої системи нашої країни. У 2010 р. Україна повинна завершити етап перехідних заходів, відповідно до Болонського протоколу. Таким чином, наша освіта набере форм, подібних до освітніх систем більшості країн Європи. Проте умови та мета освітніх заходів в Україні значно відрізняються від європейських країн. Виняток складають ряд молодих європейських країн, на зразок прибалтійських чи деяких балканських. Як і в Україні, там продовжується становлення громадянського суспільства, подолання непростих внутрішніх етноконфесійних проблем, розв'язання зовнішньополітичних конфліктних ситуацій, що особливо проявляється в республіках колишньої Югославії.

В таких умовах історія як предмет середньої освіти не може бути лише освітньою дисципліною, а повинна нести світоглядну та виховну функції. Водночас здійснювати ці завдання за допомогою форм та методик, властивих радянським часам, неможливо, бо українське суспільство має іншу мету розвитку. У радянській школі основним елементом історичної освіти була загальнодержавна історія СРСР з незначними додатками всесвітньої історії (приблизно 30% всього часу викладання), а в національних республіках Радянського Союзу – ще й місцевої (республіканської) історії. Історія рідного краю практично була відсутньою, що цілком відповідало концепції виховання радянської людини – загальносоюзного гвинтика, готового їхати за завданням «партії та уряду» хоч на Далекий Схід, хоч у піски Середньої Азії.

Сучасна українська школа намагається прищепити учням розуміння єдності української та європейської історії, спільності цивілізаційних

принципів, культурних традицій. Однак при цьому зберігається небезпека розмивання національної своєрідності, втрати патріотичного елементу виховання.

Як резерв у подоланні вказаної проблеми на допомогу може прийти краєзнавство. Даний предмет є факультативним у сучасній школі і має ряд складних моментів для вчителя, який викладає цю дисципліну. Одна з найважливіших – це комплексність, яка вимагає від учителя широкого спектра знань та вмій з достатньо ізольованих предметів. Друга – методологічний інструментарій, в якому практично відсутній адміністративний тиск на учня, а отже, необхідний пошук ефективних засобів зацікавлення краєзнавчими дослідженнями.

Автор запропонованого матеріалу протягом року викладала краєзнавство в місцевій школі районного центру Дніпропетровської області. Дана стаття є спробою певного підсумкового аналізу викладання дисципліни.

Досвід свідчить, що місцева історія повинна відігравати роль стрижня, навколо якого повинен монтуватись інший матеріал економіко-географічного, культурологічного, екологічного блоків. Питання в тому – наскільки широким повинно бути коло локальної історії: обласний чи районний рівень, масштаб міста чи села? В ідеалі учень повинен володіти фактичним матеріалом і щодо історії власного міста чи села, і району та області в цілому. І саме тут ми стикаємось іще з однією проблемою – проблемою джерел. Добре, якщо в даному місті чи селі є певні напрацювання попередників, але через згадану вище в радянський час непопулярність вивчення місцевої історії, далеко не в кожному населеному пункті є краєзнавча література. Виняток становить хіба що історія Великої Вітчизняної війни. Це, був так би мовити, «дозволений» сегмент локальної історії в радянський час. Розвідок про більш ранні епізоди історії вкрай мало або немає зовсім, особливо для міст південної чи південно-східної України.

Продемонструємо це на прикладі стану вивчення місцевої історії міста Новомосковська. Місто має давню історію – існує 320–410 років, за цей час міняло назву чотири рази, а під сучасною назвою відоме 200 років. Зараз - районний центр з населенням близько 60 тис. У часи відлиги в УРСР було здійснено офіційну публікацію історії міст і сіл республіки по окремих областях, однак обсяг, що припадав на Новомосковськ (менше 18 сторінок), давав лише загальне уявлення про його історичний розвиток. Крім того, 15 сторінок відображали події ХХ ст.,

щоб у читача сформувалося враження про те, що дорадянська історія була лише невеличким фрагментом, а уваги варті тільки постреволюційні досягнення [1].

Перша комплексна публікація з місцевої історії з'явилась лише в 1994 р. за участю місцевого краєзнавця Нестора Мосьпана та двох учених з Дніпропетровського університету [2]. Щоправда, за кілька попередніх років у міській та обласній пресі один із співавторів опублікував кілька розвідок, матеріали яких згодом увійшли в дану збірку. А причина – у існуванні заборони на твір О. Гончара «Собор». Широко відомо зараз, що саме новомосковський Троїцький собор надихнув письменника на цей нині популярний роман. Тому влада дозволяла дослідження історії лише радянського часу, а оскільки й вона була не простою, то дозвіл стосувався, фактично, лише повоєнних часів.

Нещодавно було опубліковано ще одну монографію місцевого краєзнавця, на жаль, не фахового історика [3]. Вона охоплює великий хронологічний відтинок – від перших поселень на території Самарського краю до 2000 р., але з прогалинами щодо подій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Очевидно, автор не втримався від політичних симпатій чи антипатій. Власне, він не приховував їх і на сторінках книги.

У цьому також полягає певна складність вивчення місцевої історії, адже вона куди більше, ніж загальноукраїнська, зачіпає інтереси місцевих родин, накладає певний відбиток на прізвища, роль окремих представників роду в історії свого міста за останні 100 років. А кожному хочеться, щоб все це звучало позитивно. Доходить навіть до перепалок у місцевій пресі на адресу авторів публікацій.

Таким чином, перед викладачем постає проблема відбору та узгодження матеріалу серед іноді протилежних поглядів авторів монографічних досліджень, публікацій в місцевій пресі (теж, як правило, непрофесійних і кон'юнктурних) матеріалів краєзнавчих музеїв (в тих містах, де вони існують) при практичній недоступності архівних джерел. Місцеві архіви не містять матеріалів, давніших від 1960-х рр., обласні ж не завжди доступні.

Правда, останнім часом в Новомосковську з'явилась цікава форма взаємодії фахових істориків, аматорів-краєзнавців та фольклористів. Автор має на увазі проведення неперіодичних конференцій з історико-краєзнавчих досліджень спільно Дніпропетровського національного університету, обласного Центру з охорони історико-культурних ціннос-

тей та Новомосковського краєзнавчого музею. Перша така конференція відбулась у 2005 р., друга – в 2009 р.[4]. Збірки з матеріалами цих конференцій до певної міри компенсують прогалини чи нерозв'язані питання місцевої історії.

Останнім напрямком краєзнавчої роботи, який все ще має деякі резерви, є пошукова, польова робота. Ще доживають свій вік носії фольклорної традиції, батьки яких народились наприкінці позаминулого століття, ще можна зібрати певні речі та фотодокументи із сімейних зібрань, нарешті, записати свідчення очевидців подій 1920–1950-х рр. Проте робити це слід якнайскоріше, адже через 5-10 років уже буде пізно.

Якщо вчителеві-краєзнавцю вдасться успішно розв'язати вищепераховані проблеми, то можна очікувати досягнення позитивних результатів у вихованні патріотів «малої Батьківщини», дбайливих господарів власних околиць, а не тимчасових мігрантів, що живуть за принципом «де добре, там і Батьківщина».

Джерела та література

1. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К.: УРЕ, 1969. – С.480 – 498.
2. *Мицик Ю.А.* Місто на Самарі /Ю.А. Мицик, Н.В. Мосьпан, С.М. Плохій. –Д.: Вид-во ДНУ, 1994. – 63 с.
3. *Джусов А.Б.* История Новомосковска. – Д.: Пороги, 2003. – 349 с.
4. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць/ Ред. кол.: С. Світленко(відп. ред.) та ін. – Вип.2. – Д.: Вид-во ДНУ, 2005. – 180 с.

Матрос Марина (Новомосковськ, Україна) Особливості викладання в середній школі місцевої історії як основного елементу краєзнавчих курсів

Матеріал присвячено аналізу специфіки викладання місцевої історії в курсах краєзнавства в середній школі.

Ключові слова: місцева історія, середня освіта, навчальний курс, краєзнавство

Матрос Марина (Новомосковск, Украина) Особенности преподавания в средней школе местной истории как основного элемента краеведческих курсов

Предлагаемая статья посвящена анализу специфики преподавания местной истории в курсах краеведения в средней школе.

Ключевые слова: местная история, среднее образование, учебный курс, краеведение

Marina Matros (*Novomoskovsk, Ukraine*) **The peculiarities of teaching in local history in middle school as the basic element of region studying courses**

This material is devoted to the analysis of teaching the local history in the course of local lore studying in middle secondary school.

Key words: local history, secondary education, training courses, reference

Володимир КОРОТЕНКО
(Полтава, Україна)

**Науково-видавнича діяльність
Державного архіву
Полтавської області
з історії Полтавщини (1947-2007 рр.)**

Науково-інформаційна діяльність завжди була пріоритетним напрямком у роботі держархіву Полтавської області, причому значна увага приділялась такій формі використання ретроспективної інформації, як публікація документів. Ще у 1920–1930-і рр. полтавські архівісти Михайло Бужинський, Федір Герасименко, Микола Лятошинський, Володимир Щепотьєв брали активну участь у роботі часописів «Архівна справа», «Радянський архів», «Архів Радянської України», використовували для популяризації архівних документів інші видання (більш детально про публікаційну діяльність архіву в довоєнний період [2]. На жаль, складання більш-менш повного переліку публікацій співробітників архівних установ за період до 1943 р. пов'язане з значними труднощами, зумовленими перш за все відсутністю в архівах, бібліотеках та музеях області більшості примірників друкованих видань того часу.

У роки Великої Вітчизняної війни в тил було вивезено лише незначну частину архівних фондів, тому документальна база історії Полтавщини зазнала непоправних втрат, що відбилося на подальшій видавничій діяльності архіву.

Вже у повоєнні роки виходить друком перше самостійне, значне за обсягом видання архіву – збірник «Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1948 рр.)». У ньому документи було згруповано в чотири розділи: 1) матеріали з окремих актів комісії по розслідуванню звірств, вчинених німецько-фашистськими загарбниками на Полтавщині; 2) окупаційний режим німецько-фашистських загарбників на Полтавщині; 3) німецька каторга та рабська праця; 4) звільнення Полтавщини Червоною Армією. Як було вказано в передмові, збірник розрахований

на викладачів, агітаторів, для політично-виховної роботи в масах, тобто це видання готувалось перш за все як агітаційний матеріал. Воно мало низку археографічних хиб: відсутність легенд, коментарів, покажчиків.

Видавнича та публікаційна діяльність архіву активно розгортається після XX з'їзду КПРС, в роки “хрущовської відлиги”. 1957 року вийшли збірники “Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.)” та “Революционные события 1905–1907 гг. на Полтавщине”; 1958 року – “Развиток профспілкового руху на Полтавщині (1905–1920 рр.)”; 1961 р. – “Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921–1925 рр.)”; 1962 р. – “Комсомол Полтавщини у відбудовний період (1921–1925 рр.)”. Вказані збірники документів, видані разом з партійним архівом Полтавського обкому КП України, характерні спільними недоліками – підбір документів мав тенденційний характер, вилучалися імена політичних діячів, репресованих у 1930-і рр., документи публікувалися частково.

У 1959 р. вийшло друком науково-довідкове видання “Державний архів Полтавської області. Путівник”. Його дорога до читача була досить складною, адже путівник готувався до друку понад десятиліття. У його рукописі пильне око Архівне управління УМВС УРСР знаходило численні недоліки, а саме: згадка про створення Центрального історичного архіву Полтавщини за часів гетьманату у 1918 р.; анотування документів, що стосувалися боротьби з бандитизмом у 1920-х рр., про повстанський рух, розкуркулення, економічний стан повітів і т. ін. Зрештою всі ці відомості довелося вилучити, але укладачі путівника досягли основної мети – зорієнтувати дослідників у розмаїтті фондів архіву.

Перевидання путівника 1982 р. було доповнено характеристикою фондів, що надійшли на зберігання у 1950–1970-і рр., короткою історичною довідкою про зміни адміністративно-територіального поділу Полтавщини з 1802 по 1980 рр., переліком установ, організацій та підприємств, документи яких упорядковані, описані, але на державне зберігання не надійшли і тимчасово перебували у відомчих архівах. Як перше, так і друге видання мали предметний, іменний, географічний покажчики, списки неанотованих фондів. Видання путівників стало значною подією в житті архіву. Вони знайомили широкий загал громадськості із складом та змістом архівних фондів, сприяли популяри-

зації архіву, одночасно засвідчували високий професійний, науковий рівень полтавських архівістів.

У 1970–1980-ті рр. побачили світ збірники документів: “Полтави 800 років. 1174–1974” (1974), “Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 років” (1977), “У братерському єднанні 1917–1977” (1982), “Соціалістичне будівництво на Полтавщині 1921–1941 роки” (1984), “Соціалістичне будівництво на Полтавщині 1945–1985 роки” (1989). Документальна база цих збірників розширилася тому, що були залучені документи з центральних московських та київських архівів. Збірники мали примітки за змістом, список скорочених слів. Певним недоліком цих видань можна вважати включення до їх змісту газетних матеріалів 1950–1980-х рр., які й так наявні в бібліотеках.

Співробітники архіву Віра Жук, Зінаїда Суховська, Андрій Момонт, Надія Пайдем та інші опублікували десятки статей та добірок документів різноманітної тематики у місцевій пресі, журналі “Архіви України”, інших виданнях. Серед них слід як одну з найзмістовніших праць згадати публікацію В.Н. Жук “Архівне будівництво на Полтавщині” [1].

Після серпня 1991 р., коли остаточно зникли партійний тиск та партійна цензура (хоча вже в роки “перебудови” наприкінці 1980-х рр. з’явилась низка публікацій працівників архіву, зокрема, на тему колективізації та розкуркулення), розпочався якісно новий етап. Діапазон наукових досліджень архівістів цього періоду дуже широкий. У публікаціях Володимира Коротенка, Миколи Назаренка, Тараса Пустовіта, Марини Чиркової, Зінаїди Яненко та інших співробітників архіву знайшли відображення події громадянської війни, повстанський рух 1920-х рр., колективізація та голодомор, німецько-фашистська окупація, історія церкви, історія освіти, історія окремих родин та ряд інших питань. Полтавські архівісти підготували ряд збірників документів, взяли участь у підготовці енциклопедичного довідника “Полтавщина” (1992), видань “Полтава. Історичний нарис” (1999), “Полтавщина. Історичний нарис” (2005), “Полтавщина: влада на історичних паралелях” (2005), підручника “Історія Полтавщини” (2007), “Енциклопедії сучасної України” (2001–2008), довідника “Українські архівісти” (1999–2003), багатотомних видань “Книга Пам’яті України. Полтавська область” (1995–1999), “Книга Скорботи України. Полтавська область” (2002–2005), “Реабілітовані історією” (2004–2007), стали авторами численних публікацій у збірниках наукових статей та матеріалів конференцій, часописах.

Традиційними стали випуски “Архівних збірників” до річниць заснування Полтавської вченої архівної комісії та держархіву області. Восени 1993 р. вперше були проведені наукові читання “Полтавська вчена архівна комісія. Держархів Полтавської області та розробка проблем історії Полтавщини”, організовані держархівом із залученням науковців Полтави та інших міст. Матеріали наукових читань лягли в основу видання “Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської вченої архівної комісії”. Згодом вийшли видання: “Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції” (1998), “Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003). Матеріали наукової конференції” (2003), “Архівний збірник до 90-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції: “Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи”. 12 серпня 2008 року” (2008). У збірниках широко представлені дослідження з історії архівного будівництва та краєзнавства, розглядаються проблеми розвитку архівної справи на сучасному етапі.

Полтавські архівісти активно співпрацювали з товариством “Прогрес” в ході підготовки та проведення Петлюрівських читань у Полтаві. Завдяки творчому пошуку науковців архіву були оприлюднені цінні документи, що стосуються життя та діяльності С. Петлюри, діячів української революції М. Білінського, А. Ливицького, П. Понятенка, М. Порша, П. Чижевського, повстанського антибільшовицького руху на Полтавщині, діяльності місцевих органів влади. Дослідження полтавських архівістів вміщені у шести випусках збірника “Полтавська петлюріана” (1993–2004 рр.).

1995 р. держархівом Польовської області було видано щоденник полтавського лікаря О.О. Несвіцького “Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр.”, де завдяки використанню ґрунтовного фактологічного матеріалу знайшло відображення історичне минуле Полтави доби визвольних змагань українського народу 1917–1922 рр.

Активна громадянська позиція полтавських архівістів проявилася в участі у наукових конференціях, присвячених голодомору 1932–1933 рр. на Полтавщині, виданні збірників “Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933” (1993), “Голод 1946–1947 рр. на Полтавщині (до п’ятдесятиріччя трагедії). Матеріали і документи” (1996), Голодомор 1932–1933 рр. на Полтавщині: до 75-х

роковин” (2008), підготовці обласного тому Національної книги пам’яті.

Більш ніж 40 років знадобилося, щоб побачив світ «Довідник з історії адміністративно-територіального поділу Полтавщини», який полтавські архівісти почали складати 1960 р.; підготовка першої редакції до друку була закінчена у 1968 р., другої – на початку 1990-х рр. Але довідник вийшов друком лише 2002 р. («Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу»; «Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1943–2002 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Частина 2»). Видання зафіксувало найважливіші зміни адміністративно-територіального поділу Полтавщини упродовж останніх трьох століть (від полкового устрою до часу утворення області), і водночас переконливо підтвердило безперервність та цілісність історичного процесу. Оскільки це є по суті перша спроба систематичного висвітлення історії адміністративно-територіального поділу з давніх часів, не виключені певні прогалини.

2005 р., до 60-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні, було видано «Хронологічний довідник про період тимчасової німецько-фашистської окупації населених пунктів Полтавської області 1941–1943 рр.». У довіднику вміщено дати окупації німецько-фашистськими загарбниками та звільнення військами Червоної Армії населених пунктів Полтавської області. Дані, оприлюднені у довіднику, є офіційними свідченнями, що надійшли з міських, районних, селищних, сільських Рад депутатів трудящих до міських та районних архівних відділів Управління НКВС по Полтавській області у 1944–1945 рр.

Згідно з програмою «Архівні зібрання України» держархів Полтавської області проводить укладання анованих реєстрів описів. 2004 р. побачив світ перший том видання («Державний архів Полтавської області. Анований реєстр описів. Том 1. Фонди дорадянського періоду.», 2006 року – перша частина другого тому (Державний архів Полтавської області. Анований реєстр описів. Том 2. Частина 1. Фонди дорадянського періоду).

Архівісти Полтавської області беруть участь у підготовці матеріалів до часопису «Полтавські єпархіальні відомості» (видання Полтавської єпархії Української Православної церкви Київського Патріархату). Заступник директора держархіву області Тарас Пустовіт є заступником

головного редактора журналу. Тут були, зокрема, вміщені досить ґрунтовні дослідження: «Генеалогічні матеріали у фонді Полтавської духовної консисторії (Державний архів Полтавської області). Географічний покажчик (ф. 706, оп. 2, 3, 4, 5)» (2002); «Генеалогічні матеріали у фонді Пирятинського духовного правління. Державний архів Полтавської області. Географічний покажчик (ф. 801, оп. 1, 2)» (2003); «Каталог метричних книг православних церков, що зберігаються у Державному архіві Полтавської області» (2005–2006), ряд статей, що висвітлюють питання історії релігії та церкви на Полтавщині, генеалогії священницьких родів.

З 2004 р. в Полтаві виходить красназвичай часопис «Край», що висвітлює різноманітні сторінки історії Полтавщини. Публікації архівістів є майже в кожному числі часопису.

У виданні «Архівний збірник до 90-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції: «Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи». 12 серпня 2008 року» вміщено бібліографічний покажчик праць співробітників архіву за 1947–2007 рр. Вказаний покажчик не можна вважати цілком досконалим, адже під час його підготовки вдалося виявити далеко не всі публікації. Ряд примірників обласних та районних газет у довідково-інформаційному фонді архіву відсутній, тому інформація подана лише за картками, складеними на опубліковані статті. Зрозуміло, що робота з підготовки архівознавчих бібліографічних покажчиків повинна продовжуватись, бо приносить користь не тільки архівознавцям, історикам, красназвичайцям, але й дає можливість для вивчення досвіду публікаторської та видавничої діяльності архівних установ.

Джерела та література

1. Жук В.Н. Архівне будівництво на Полтавщині // Архіви України. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. – 1966. – № 2 (76). – С.19-28.

2. Кардаш В.Й., Яненко З.П. Науково-публікаційна діяльність державного архіву Полтавської області // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області: Матеріали наукової конференції. – Полтава: Полтава, 1998. – С.40-52.

Володимир Коротенко (*Полтава, Україна*) **Науково-видавнича діяльність Державного архіву Полтавської області з історії Полтавщини (1947–2007 рр.)**

В статті розглянуто науково-видавничу діяльність Державного архіву Полтавської області з історії Полтавщини протягом 1947–2007 рр. Окреслено основні етапи роботи, зокрема щодо підготовки путівників, збірників документів, довідкових видань.

Ключові слова: археографічне видання, збірник документів, Полтавська область, архів

Владимир Коротенко (*Полтава, Украина*) **Научно-издательская деятельность Государственного архива Полтавской области по истории Полтавщины (1947–2007 гг.)**

В статье рассмотрена научно-издательская деятельность Государственного архива Полтавской области по истории Полтавщины в течение 1947–2007 гг. Определены основные этапы работы, в частности по подготовке путеводителей, сборников документов, справочных изданий.

Ключевые слова: археографическое издание, сборник документов, Полтавская область, архив

Vladimir Korotenko (*Poltava, Ukraine*) **Scientific and publishing activity of the State Archive of Poltava region on the history of Poltava (1947–2007)**

The article deals with scientific and publishing activity of the State Archives of Poltava region on the history of Poltava in the 1947–2007. The main stages of work, particularly on training guides, collections of documents, reference books, are outlined.

Key words: archeographic publication of documents, Poltava region, archive

Олег ПЕСЧАНИЙ
(Київ, Україна)

Значення місцевої історії у загальній історії Швейцарії

Швейцарія невелика країна у центрі Європи. Нині вона належить до найбагатших і найавторитетніших країн світу. А що ми знаємо про її історію – майже нічого. Яюсь вивчення досвіду Швейцарії не входить в коло інтересів українських дослідників. А повчитися, думається, є чому. Оскільки, Швейцарія – це країна, де люди у свій час навчилися обертати «мінуси» місцеперебування в «плюси». Віддаленість від цивілізації і промислових центрів, гірський ландшафт, де одним землеробством не проживеш, тривалі зими, відсутність доріг – все це, здавалося б, прирікало тутешніх мешканців на животіння, нескінченний випас корів і спів йодлів... Люди з такою долею не змирилися і творили свою історію, прагнучи добитися поліпшення життя в кожній своїй місцині.

Торкаючись історіографії питання поставленого у заголовок даної розвідки слід зазначити, що про місцеву історію альпійської країни, загалом, і її значення у загальній історії цієї країни ніхто з українських науковців не писав. У Швейцарії, зрозуміло, місцева історія перебуває більше в полі зору дослідників Тож можна назвати швейцарських науковців, що займаються проблемами вивчення місцевої історії у Швейцарії. Насамперед, це дослідник Крістіан Люті з університетської бібліотеки у м. Берн¹[13]. Окрім нього, питання місцевої історії у Швейцарії вивчають Макс Бауман [7], Себастьян Брендлі [8], Бруно Фрітше [11], Мартін Кьорнер [12], Бруно Майер [14], Рене Салате [16], Франсуа Вальтер [18] та інші.

У даній розвідці автор намагається висвітлити роль місцевої історії в загальній історії Швейцарії, як дбають швейцарці про збереження історичної пам'яті у своїй місцевості і що це їм дає в житті.

¹ Зацікавленим може знадобитися його е-мейл: christian.luethi@ub.unibe.ch.

Відразу потрібно зазначити, що роль місцевої історії в загальній історії Швейцарії дуже велика. Деякі дослідники відзначають, що навіть занадто велика. І у них є певні підстави так вважати.

Так вони завважують, що багато в чому до цього часу історія Швейцарії є історією швейцарських кантонів, і знайти на полицях магазинів літературу, присвячену власне історії країни як єдиного цілого – дуже складно [2, с. 21]. Таке твердження російського історика дуже схоже на правду. Тим паче, що він не один рік прожив у Швейцарію і ситуацію знає не з чуток.

У всіх 26 швейцарських кантонах і напівкантонах існують історичні товариства. Деякі з них можна назвати. Приміром, Історичне товариство кантона Ааргау, Історичне і антикварне товариство Базеля, Історичний союз кантона Берн, Союз з історії Бодензеє і його околиць і так у кожному кантоні [19]. Всі ці товариства входять в Об'єднане швейцарське історичне товариство (<http://www.sgg-ssh.ch>). Воно було засноване ще в 1841 році. Виданням цього товариства є «Schweizerische Zeitschrift für Geschichte» (Швейцарський історичний журнал). Історичні товариства швейцарських кантонів також видають збірники своїх праць. До того ж проблемам місцевої історії віддають свої шпальти такі журнали, як «Beitrage zur Heimatkunde» (Питання краєзнавства) виходить з 1927 р., «Blätter zur Heimatgeschichte» (Листки історії місцевостей) та інші. Головним завданням місцеві історичні товариства кантонів вважають пошук і публікацію старовинних грамот і інших матеріалів, а також детальну розробку кантональної історії, а результати своєї роботи публікують в різноманітних «Mitteilungen».

Звідки ж корені такого розмаїття місцевих історичних товариств? Думається, відповідь криється в менталітеті швейцарців. Рису любові до краю свого народження і проживання підмітив один англієць. Ось що він написав з цього приводу:

«Швейцарці, з якими ви в ній зустрінетесь, докладуть зусиль переконати вас у тому, що вони перш за все не швейцарці, а цюріхці, бернці, луганці, женевиці... Список може бути настільки широким, наскільки і перелік швейцарських міст і долин. А ось спільного у мешканців країни не так вже й багато – це тільки червоношкіряний швейцарський паспорт і несамовите бажання бути абсолютно несхожими на тих, хто заселяє сусідні долини або міста. У цьому прагненні до місцевої самотності, що відстоюється зі всією рішучістю і цілеспрямованістю, всі швейцарці абсолютно однакові».[1, с. 6-7]

До того ж історія місцевого історіописання має довготривале минуле.

Ще в IX – X ст. у Санкт-Галенському абатстві з'явилася «Хроніка Санкт-Галенського монастиря» Ратберта і Еккехарда. В XIV – XV ст. отримали розповсюдження міські хроніки. Провідна роль тут належала м. Берну. Відомі «Бернські хроніки» К. Юстінгера, Д. Шиллінга XV століття. На початку XVI ст. була продовжена традиція складення місцевих хронік. Можна назвати «Бернську хроніку» В. Ансельма, «Женевську хроніку» Ф. Бонівара. І лише після цього, впродовж XVI століття, були здійснені перші спроби систематизації історії Швейцарії (І. Штумпф, Е. Чуді) [17; 9]

Більш детальна розробка історії окремих кантонів почалася (під впливом поштовху, даного Й. Мюллером [15]) в кінці XVIII ст. То були перші топографічні описи, опубліковані в контексті ери Просвітництва.

Особливого ж розмаху вивчення місцевої історії у більшості кантонів починається під впливом ліберальної революції 1830 р., а з 1848 р. вже на національному рівні. Це пов'язано з тим, що ліберали розуміли місцеву історію як інструмент національної освіти і освіти як передумову робітничої демократії. До XX ст. місцева історія розроблялася не фаховими істориками. Нею займалися викладачі, пастори, або члени муніципалітету. Окрім особистостей, різні групи були активні на цьому полі дослідницької діяльності: місцеві і регіональні історичні асоціації і, в деяких випадках, університети.

Завдяки тому, що (внаслідок положень швейцарської конституції) комуни мають сильні позиції у Швейцарії з XIX ст. місцева історія стала обов'язковим предметом у початковій школі. Це сприяло зростанню поваги до місцевої історії у більшій частини населення. Автори і укладачі історичних публікацій прагнули підсилити ототожнення місцевого населення з їх комунами.

У XX ст. процес дослідження місцевої історії набирав обертів. Більшість комун опублікувала монографії з місцевої історії. З 1980 р. кількість публікацій з місцевої історії дуже зросла [13].

Найбільш типовою формою публікацій з місцевої історії виступають монографії про села, містечки і міста. Багато книг з місцевої історії містять короткі описи місцевих асоціацій, компаній і політичних партій у формі словника. Багато цих публікацій проливає світло на місцеву ситуацію без врахування національної чи міжнародної дійсності. Ці роботи також майже ніколи не проводяться на науковому рівні до-

сліджень. Публікації з місцевої історії ініціюють окремі зацікавлені автори, необхідність проведення ювілеїв чи ініціатива місцевих органів влади. Публікації цих книг зазвичай фінансують комуни, яким не байдужа історія свого краю.

Протягом другої половини ХХ ст. було видано чимало фото- і книг з малюнками про комуни і міста. Окрім того, існує приблизно 200 щорічників і періодичних видань місцевих, регіональних і кантональних історичних товариств по всій Швейцарії.

Крім історії комун видаються і історії кожного з кантонів Швейцарії. З 1980 р. кількість публікацій у цій сфері зростає паралельно до поживлення в місцевій історіографії. Ці книги з кантональної історії також вибірково розглядають історію громад.

Слабкіше представлена місцева історія в науковій сфері. Та все ж і тут її не забувають. Особливо дбає про краснавство університет Цюриха, де науково почали її вивчати ще у ХІХ столітті.

Однак і тут є певні зрушення. Після 1960 р. університети концентруючись на вивченні соціальної і економічної історії, початково розглядали історію окремих комун. У цьому контексті, історики пробували пояснити соціальні зміни за допомогою місцевого джерельного матеріалу. Цей проблемно-орієнтований аналітичний підхід до місцевої історії склав перелом з до цього часу існуючою місцевою історіографією не академічних істориків. В останнє десятиліття більше фахових істориків працюють над проектами по місцевій історії. Ця професіоналізація досліджень ближче пов'язала місцеву історію з науковцями в університетах.

Також важливими інституціями, що займаються проблемами місцевої історії у Швейцарії є архіви, бібліотеки та музеї, котрі збирають матеріали громадівського і кантонального рівня і приймають участь в місцевій історіографії. Зокрема, Швейцарська асоціація архівістів (Verein Schweizerischer Archivarinnen und Archivare VSA, www.vsa-aas.org) пропонує різні програми як допомогу місцевої історіографії у Швейцарії.

Вагомими установами в забезпеченні професійного вивчення місцевої історії виступають дві національні швейцарські інституції. По-перше, це Історичний лексикон Швейцарії (Historisches Lexikon der Schweiz, www.dhs.ch), що публікує, починаючи з 1998 р, статті загального змісту про кожну з 3000 швейцарських комун в друкованій і електронній версіях, останні вільнодоступні через інтернет. По-друге, Швейцарська національна бібліотека (<http://www.nb.admin.ch/slb/index>).

html?lang=en), яка має у своєму розпорядженні великі колекції джерельного матеріалу придатного для істориків, що вивчають місцеву історію. Такі колекції існують також в кантональних бібліотеках, які колекціонують матеріал, що стосується їх територій. У більшості кантонів, бібліографії з кантональної історії і культури публікуються щороку.

Що ж стосується інтернету, то він ще не став важливим підґрунтям у вивченні місцевої історії у Швейцарії. Небагато кантональних бібліотек надають оперативний доступ до переведених у цифрову форму історичних матеріалів на своїх веб-сайтах. Серед наявних веб-сайтів можна назвати цифровий Берн, Бернська культура і історія в інтернеті (www.digibern.ch) та Rerodoc (<http://doc.rero.ch>).

З приведеного вище матеріалу можна зробити висновок, що у Швейцарії проводиться величезна робота з вивчення місцевої історії. І це зумовлює певні результати. Конкретно це виявляється в урочистих святах, знаменних подій та підтриманні історичних традицій. Ось кілька прикладів шанобливого ставлення швейцарців до своєї місцевої історії.

У Швейцарії є низка свят, пов'язаних з історичними подіями. Найбільш відомим з них є Ескалада в Женеві. Його святкують на честь перемоги женеців над військами герцога Савойського в ніч з 11 на 12 грудня 1602 року. Свято відмічають на початку грудня, в найближчі до пам'ятної дати вихідні. Назва свята походить від французького слова *escalade*, що означає «штурм фортеці за допомогою драбин».

Головним персонажем свята є матінка Руайом, яка, згідно легенди, вилила гарячий казан супу на голови савойських солдат, що намагалися видертися на стіни міста. В пам'ять про цю подію потрібно обов'язково з'їсти чашку овочевого супу і спробувати шоколадний казанок, набитий марципановими овочами. Існує звичай розбивати шоколадний казанок зі словами: «Нехай таким же чином загинуть всі вороги Республіки!».[3].

Також не забувають мешканці кантонів відзначити і річницю найбільш важливих битв, що відіграли вирішальну роль в утвердженні незалежності членів молодшої Швейцарської Конфедерації.

Так, в кантонах Швіц і Цуг кожен рік 15 листопада урочистою ходою і вітальним словом святкують перемогу конфедератів у битві при Моргартені (1315 р.)

В пам'ять про Земпахську битву, що відбулася в 1386 р. в містечку Земпах поблизу Люцерна, щороку на початку липня проходить урочиста хода. Учасники ходи, одягнуті у військову форму того часу і озброєні піками, крокують до місця битви.

Щорічно в перший четверг квітня мешканці кантона Гларус святкують перемогу в битві при Нефельсі в 1388 році. В пам'ять про цю подію населення збирається в Нефельсі і йдуть до місця битви урочистою процесією (Näfelser Fahrt), що складається з музикантів, барабанщиків, солдатів, представників католицької і протестантської церков. Процесія зупиняється кілька разів з метою виконання різноманітних церемоній, в одній з яких урочисто зачитуються імена солдат, що загинули у цій битві [3].

У швейцарських кантонах існує ще багато місцевих свят. Тепер кілька слів про дотримання швейцарцями місцевих традицій. Не дивлячись на бурхливий розквіт індустріалізації і комп'ютеризації, в Швейцарії дуже дбайливо ставляться до старовинних звичаїв, причому роблять це аж ніяк не напоказ. Тут слід назвати не тільки знайомі фольклорні свята, як Базельський карнавал або співочі конкурси у Цюриху. Великої уваги заслуговує перегонка худоби на гірські пасовиська. Здавалося б це ординарна подія, проте у швейцарців вона перетворюється на маленьке свято. Головна подія такого свята – бої корів у Нижньому Вале. Особлива ж схильність до стародавніх традицій відмічається у мешканців католицьких кантонів [5].

Не менш трепетно ставляться у своїх місцевостях швейцарці і до історичних пам'яток. «Скрижалі історії» тут можна не просто уявити, а побачити, торкнутися і прочитати. Це неважко зробити, приміром, у Люцерні гуляючи по критому мосту через річку Ройс. Капелльбрюке, як називають цей міст місцеві мешканці, став символом Люцерна, і туристи зі всього світу люблять робити на ньому фотографії та пред'являти їх потім у якості доказу свого перебування в Швейцарії. Міст побудований з дерева в 1300 році. Криті мости були тоді частиною міських укріплень і використовувалися для транспортування зброї. Але Капелльбрюке видатний ще й тим, що всі його 204 метри прикрашені картинами і віршами, що розповідають про історію міста і його святих – 111 малюнків XVII ст. з віршованими текстами! В 1993 році сталася пожежа, в якій загинула «частина історії», але вже наступного року все було відновлено по репродукціям. Ось вам ще один доказ справжнього ставлення до своєї історії [6].

Як бачимо швейцарці, у якому б кантоні вони не жили, шанують свою місцеву історію, дотримуються своїх місцевих традицій і це дає свої позитивні плоди. Як зазначає один слов'янський знавець Швейцарії і швейцарців:

«Мала батьківщина», чи то місто, містечко або сільце, є предметом гордості мешканців, їх турботи про умови проживання. Саме з них складається «велика Батьківщина» – Швейцарська Конфедерація, яку шанують, люблять, захищають і критикують її громадяни. Мабуть, це і називається патріотизмом. Багато будівель, побудованих у різний час, створюють враження, начеб-то вони закликані донести до далеких нащадків свій стиль, смак, уявлення про життя. Здається, вони зводились на віки».[4, с. 34]

Так швейцарський народ шляхом з минулого через сучасне впевнено крокує до майбутнього.

Джерела та література

1. *Билтон П.* Эти странные швейцарцы / Пер. с англ. Р. Воскерчана. – М.: Эгмонд Россия Лтд., 2000. – 72 с. (Серия «Внимание: иностранцы!»)
2. *Петров И.* Очерки истории Швейцарии. – Екатеринбург: Корпорация типографий «Циркон», 2006. – 918 с.
3. Праздники Швейцарии. Исторические праздники // <http://swiss-days.ru/istoricheskie-prazdniki>
4. *Степанов А.И.* Русские и швейцарцы. Записки дипломата. – М.: Научная книга, 2006. – 592 с.
5. <http://www.fantazia-svit.com.ua/?continent=11&country=15>
6. <http://www.starayakarta.com/swiss/articles/33.html>
7. *Baumann, Max.* Orts- und Regionalgeschichte. In: Schneider, Boris; Python, Francis (Hrsg.): *Geschichtsforschung in der Schweiz. Bilanz und Perspektiven 1991.* Basel, 1992, 417–428. First published in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 41 (1991), 169–180;
8. *Brändli, Sebastian.* Konstruierte Heimat. Zürcher Gemeinden im Bundesstaat. Ortsgeschichte und nationale Identitätsbildung. In: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 51 (2001), 318–341;
9. *Chronicon Helveticum Aegidii Tschudii*, gewesenen Land-Ammanns zu Glarus, *Chronicon Helveticum.* Oder Gründliche Beschreibung Der So wohl in dem Heil. Römischen Reich ... vorgeloffenen Merckwürdigsten Begegnussen; Alles Aus Authentischen Briefen und Urkunden ... zusammen getragen. – Basel: Bischoff, 1734–1736.
10. *Coutaz, Gilbert.* Panorama des monographies communales. Un premier bilan à l'occasion du bicentenaire du canton de Vaud. In: *Revue historique vaudoise*, 111 (2003), 94–239;
11. *Fritzsche, Bruno.* Moderne Stadtgeschichte. In: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 41 (1991), 29–37; Lüthi, Christian. Ortsgeschichtsschreibung im Kanton Bern. Bestandsaufnahme und Trends der letzten

Jahrzehnte. In: Berner Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde, Jg. 67 (2005), 1–36;

12. *Körner, Martin* (Hg.). Bibliographie der Stadtgeschichte der Schweiz von 1986 bis 1997. Bern, 2002;

13. *Lüth, Christian*. Switzerland // <http://www.localhistory.no/countries/switzerland.html>

14. *Meier, Bruno*. Geschichtsschreibung im Lokalen. Ergebnisse und Trends aus dem Aargau in den letzten 25 Jahren. In: *Argovia*, 115 (2003), 39–45;

15. *Müller Johannes*. Geschichte der Schweizerische Eidgenossenschaft. B. 1-5. – Leipzig, 1786-1808.

16. *Salathé, René*. Ein Blick auf die Gipfflur der landeskundlichen Forschung im Kanton Basel-Landschaft. In: *Baselbieter Heimatblätter*, Jg. 66 (2001), 97–120;

17. *Stumpff, Johann*. Gemeiner loblicher Eydgnoschaft Stetten, Landen und Völckeren Chronick wirdiger Thaten Beschreybung. LA, Zürich 1548.

18. *Walter F.* La Suisse urbaine, 1750–1950. Carouge-Genève, 1994.

Weibel, Andrea. Feiertage // <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D16124.php>

Олег Песчаный (*Київ, Україна*) **Значення місцевої історії у загальній історії Швейцарії**

Стаття присвячена розгляду ролі місцевої історії в загальній історії Швейцарії, а також турботі швейцарців про збереження історичної пам'яті про свій край і як результат – вихованню їх патріотами своєї землі.

Ключові слова: Швейцарія, місцева історія, кантони, комуни, історичні суспільства, традиції, свята, історичні пам'ятки

Олег Песчаный (*Киев, Украина*) **Значение местной истории в общей истории Швейцарии**

Статья посвящена выяснению роли местной истории в общей истории Швейцарии, а также заботе швейцарцев о сохранении исторической памяти о своем крае и как результат – воспитанию их патриотами своей земли.

Ключевые слова: Швейцария, местная история, кантоны, коммуны, исторические общества, традиции, праздники, исторические памятники

Oleh Peschanyi (*Kiev, Ukraine*) **The value of local history in general history of Switzerland**

The article is devoted to finding out the role of local history in general history of Switzerland, and also concern of Swisses about the maintainance of historical memory about their region and as a result – their formation as patriots of their land.

Key words: Switzerland, local history, Canton, communes, historical societies, traditions, holidays, historical monuments

Влада СОКИРСЬКА
(Умань, Україна)

**Григорій Юхимович Храбан –
дослідник та популяризатор
місцевої історії**

Явища регіоналізму й регіоналізації сьогодні в усьому світі розглядаються як такі, що містять відповіді на питання, породжувані глобалізаційними та інтеграційними процесами. Дослідження з історії окремо взятого регіону, місцевості, покликані допомогти осмислити події попередніх часів, використати позитивний досвід, який мав місце в минулому.

Упродовж другої половини ХХ ст. поступ вітчизняного краєзнавства забезпечувала високоосвічена інтелігенція, яка прийшла в історичну науку свідомо і ставила своїм завданням збереження, примноження історичних досліджень, наближення науки до пересічного користувача, популяризацію місцевої історії. У цій когорті чільне місце належить Григорію Юхимовичу Храбану (1902–1990) [1].

Наукова діяльність Г.Ю. Храбана з вивчення історичного минулого України та Черкащини розпочалася після повернення його із заслання в другій половині 1950-х рр. Підчас досліджень він залучав усі доступні на той час опубліковані джерела й широко послуговувався досягненнями археології, джерелознавства, історичної географії, топографії, топоніміки.

Опубліковані та неопубліковані матеріали, пов'язані з діяльністю Григорія Юхимовича Храбана як археолога, краєзнавця, історика, громадського і педагогічного діяча зберігаються в Державному архіві Черкаської області, Науковому архіві Інституту археології НАН України, Центральному державному історичному архіві в м. Києві, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління в м. Києві, Уманському краєзнавчому музеї, Національній бібліотеці України імені В. Вернадського, науковій бібліотеці Інституту археоло-

гії НАН України, Познанській університетській бібліотеці (Республіка Польща), обласній науковій бібліотеці ім. Т.Г. Шевченка в м. Черкасах, Уманській центральній міській бібліотеці.

Г.Ю. Храбан збирав факти, які критично розглядав і відшукував у них головну думку як причину явища. Тому дослідник і поставив за мету вивчити історію Уманщини від найдавніших часів до сьогодення.

Вже з перших днів перебування на посаді директора Уманського краєзнавчого музею Г.Ю. Храбан цікавився станом археологічного дослідження краю в попередні роки. Результати роботи дослідника з фондами Центрального державного історичного архіву УРСР (Київ) відображено у статтях «Земля стародавньої цивілізації» та «Археологічне вивчення краю» [2 арк. 22]. В них, зокрема, Григорій Юхимович вказував на брак системності в археологічному дослідженні Уманщини та доцільність суцільного археологічного обстеження західної частини Черкащини та історичної Уманщини. Археологічну діяльність, розпочату в 1959 р., він здійснював за кількома напрямками: дослідження давньої історії Уманщини та Черкащини; збір, обробка та публікація історичних джерел; співпраця з науковими установами; підготовка науково-популярних статей та заміток для місцевої преси. Дослідник вів щоденники археологічних розвідок, систематизував знахідки, укладав карти стародавніх поселень. Ці матеріали Григорій Юхимович систематично передавав до наукових фондів Інституту археології Академії наук УРСР [3, арк. 3].

Виявлені Г.Ю. Храбаном археологічні пам'ятки на території Уманщини датовані періодам палеоліту, трипільської культури, віку бронзи, білогрудівської культури, скіфського часу, зарубинецької культури, черняхівської культури, пам'ятки слов'ян VII – IX ст. [4, арк. 16].

На основі документів, виявлених Г.Ю. Храбаном у Центральному державному історичному архіві України в місті Києві, які не були опубліковані, дослідник в питанні про час виникнення міста Умані виділяв три вузлові питання: 1) коли виникло місто; 2) від чого походить його назва; 3) як давно на території сучасного міста почали селитися люди?

На ці та інші питання історик спробував відповісти в розділі «Уманщина за найдавніших часів» до історичного нарису «Умань» [5]. Він вважав, що для кращого розуміння історії Умані слід висвітлювати історію не лише міста, а й Уманщини взагалі, бо село чи місто не існує ізольовано від інших населених пунктів. Умань тривалий час була ад-

міністративним центром досить великої території. Тепер, крім Уманського району, не існує якоїсь територіальної і більшої за район адміністративної одиниці, яка б мала назву Уманщина. Однак і досі в економічному і культурному відношеннях чимало сусідніх районів, поділених між трьома сусідніми областями, мають тяжіння до Умані. Тому об'єктом дослідження Г.Ю. Храбана виступала історична територія Уманщини, під якою автор розумів землі, що протягом майже 400 років виступали під такою назвою. Цю територію дослідник окреслював межами: на Заході р. Буг від гирла Удича до устя Синюхи; на Півдні – р. Синюха; на Сході – р. Гірський Тікич; на Північному Заході лінія від верхів'їв Тікича до гирла Удича [6, арк.2].

Дослідник підкреслював, що Умань із самого початку виникла не просто як поселення, а як місто. За часів феодалізму міста були центрами ремісничих майстерень, торгівлі й певними адміністративними осередками. Літописні згадки вказують на ймовірне існування поселення «Уміль» ще в XIII ст. Від того поселення, заснованого втікачами з Києва, заможними ремісниками-умільцями і виникла назва «Уміль». Отже, твердження, що м. Умань виникло в XIII ст. Г.Ю. Храбан приймав за ймовірне [7, с.4].

Цікавило історика і походження назви міста Умані. В Супрільському літописі в 1497 р. вперше згадується річка Ума, яку Григорій Юхимович ототожнював з теперішньою Уманкою. Звідси, на його думку, і пішла назва міста. Населення Уманщини поповнювалося за рахунок утікачів з Півночі (з-за Києва і Житомира), які шукали волі. Сюди вони приносили і назви своїх населених пунктів і річок. Г.Ю. Храбан указував, що в Уманському і сусідніх районах є немало сіл, які мають ті ж назви, що і села неподалік м. Коростеня Житомирської області. Поблизу Коростеня є також невеличка річка Уманка, притока р. Москви [8, арк.18].

Г.Ю. Храбана цікавили питання існування назв населених пунктів, подібних до назви міста й обласного центру з назвою станції Уманська Краснодарського краю, Уманьцівка на Полтавщині і населеного пункту Уманцево біля Волгограда та низки сіл у різних областях України. Встановити, чому саме так названо певний населений пункт, непросто, пише Г. Храбан, треба добре знати його історію. Деякі населені пункти отримали назву від Уманського куреня Запорозької Січі. Назви населених пунктів дослідник пов'язував з місцевістю, з якої прибули його перші засновники. Час від часу населення змушене було селитися на

чужих, але безпечних територіях, приносячи з собою і рідні назви. Тому на Уманщині є чимало сіл з назвами, які є і в Житомирській області.

Творчий діапазон історика-краєзнавця був досить широкий. Працюючи над поглибленням історії Умані та Уманщини, Г.Ю. Храбан виявив чимало невідомих або маловідомих цікавих матеріалів. На основі архівних даних дослідник стверджував, що поселення, яке існувало на території Умані, не раз виникало і зникало. Знищено воно було татарами у XIII ст. згодом відновилося. Посилаючись на архівні матеріали, краєзнавець зазначав, що після поневолення Русі татарами деякий час Уманщина підпорядковувалася Золотій Орді, а згодом увійшла до складу Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої.

Литовські війська тут вели битви з татарами, близько 1363 р. князь Ольгерд розбив татар на річці Сині Води (Синюха). Але татари ще довго не залишали цей край в спокої. Дослідивши в «Архиве Юго-Западной России» розділ «Население Юго-Западной России от половины XIII в. до половины XV в.», дослідник встановив, що хан Едигей напав на Руську землю і Київ і зруйнував замок Синю Воду. Напади здійснювалися протягом 1447, 1452, 1453, 1457, 1462, 1469 рр. У XV ст. уманські землі входили до складу утвореного Брацлавського повіту, в якому потрохи відроджувалося життя. Тут у II половині XV ст. з'явилося немало хуторів [9, арк. 7зв.].

Про існування міста Умані в середині XV ст. згадує голландський учений А. Целарій. Г.Ю. Храбан досліджував його «Нарис історії Польщі», виданий латинською мовою в 1659 р. в Амстердамі. Умань, на думку автора, тоді називалася Ладичином. Однак після того, як у Криму оселилася татарська орда, вона спустошила, починаючи з 1478 р., всю Брацлавщину. Під кінець XV ст. орди кримського хана Менглі-Гірея знищили й Умань. Григорій Юхимович припускав, що місто справді існувало до XVI ст. і було зруйновано татарами [10, арк.4].

У XVI ст. територія сучасної Правобережної України перейшла під владу Речі Посполитої. Землі Черкащини почали роздавати польським магнатам. «Все ж незважаючи на таку вже давню і досить густу заселеність Уманщини, перші незаперечні письмові згадки про існування міста Умані ми маємо поки що лише від початку XVII ст.», – визнав Г. Ю. Храбан [9, арк.7].

Г.Ю. Храбан рішуче відкидав цивілізаторську роль поляків на українських землях, зокрема на Уманщині. На основі архівних доку-

ментів він доводив, що Уманщина під час передачі її В. Калиновському була заселеною [11, с.4].

Досліджуючи «Альбом акварельних малюнків» з текстом І.Г. Мюнца за 1781 р., що на нього натрапив Г.Ю. Храбан у фонді Мальцева, який знаходиться у відділі писаних джерел Державного історичного музею (Москва), історик знайшов такі рядки:

«Нічого в світі кращого немає за цей край». Так писав про Уманщину кінця XVIII ст. іноземець Мюнц, якому тут доводилося подорожувати. Проте був час, стверджує Храбан, коли цей край зажив і недоброї слави, бо був надто небезпечний для життя. Тому ще в давні часи до нього прищепилася назва «Умань» – відлюдна земля, яка може приваблювати, уманювати людей, наражаючи їх на величезну небезпеку. Навіть і досі існує прислів'я: «Бодай же ти пішов поза Умань» [9, арк.4].

Історик аналізував видану в 1845 р. в Одесі книжку А. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии», в якій зроблена перша спроба подати історію Умані XVII і XVIII ст. З моменту передачі Уманщини магнату В. Калиновському А. Скальковський і подав відомості з історії Умані. З його «легкої» руки, на думку Г.Ю. Храбана, стали вести початок існування Умані всі ті, хто писав історичні нариси про наше місто. Це датування підхопили переважно польські шляхетські історики, зокрема, аби унаочнити цивілізаторську роль Речі Посполитої на «пустинях» «дикої і безлюдної» України [9, арк. 10].

Серед краєзнавчих зацікавлень Г.Ю. Храбана була і тема участі Уманщини в подіях Національно-визвольної війни та історія створення Уманського козацького полку. Дослідник працював із документами Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (ЦДІА), де в ході дослідження встановив, що багато сіл Уманщини повстало ще в травні 1648 р., почувши про розгром шляхетського війська під Корсунем. Повністю покінчити з пануванням шляхти на Уманщині на початку червня 1648 р. допомогли козаки полковника Максима Кривоноса, соратника Богдана Хмельницького.

Місто Умань стало центром Уманського полку – військової та адміністративної одиниці Війська Запорозького. Межами полку, як указує Григорій Юхимович, були річки Гірський Тікач, Синюха і Південний Буг, тобто територія, яка нині входить до Черкаської, Вінниць-

кої та Кіровоградської областей. Полк складався з 14 сотень, з яких Бершадська та Ладизинська займали землі на правому березі Бугу. На заході теперішньої Черкаської області були такі сотні: Уманська, Бабанська (центр – Бабани), Кочубіївська, Івангородська, Цибулівська, Бузівська, Маньківська і Романівська. Нині такі назви мають населені пунктів у Черкаській області [9, арк.15].

Незважаючи на те, що війна продовжувалася, звільнені від поневолення польської шляхти жителі Уманщини не тільки відновлювали економіку краю, а й розвивали її. Краєзнавець стверджував, що, за гетьманським універсалом, Уманщина виготовляла скло та іншу побутову продукцію, а також зброю та порох. Умань вела жваву торгівлю. Сюди привозили свої товари купці з Росії, Криму та інших країн.

За Андрусівською угодою 1667 р. Уманщина разом з Правобережною Україною залишилася під владою Речі Посполитої. Та навіть у роки лихоліття населення міста і сіл забезпечували собі достатки, про які з подивом згадували мандрівники, які тут побували. Г.Ю. Храбан вивчав роботи Павла Алепського «Путешествие антиохского патриарха Макария в Россию в половине XVII в.», видану в Москві в 1898 р., та Е. Челебі «Книга путешествия» за 1961 р., в яких автори захоплюються красою і багатством природи Уманщини, численністю населення, великою кількістю міст. Зокрема про Умань в ті часи, і ці відомості подав нам у роботі «Історія міста Умані до 1917 р.» [9, арк.17].

Населення Умані не визнавало для себе обов'язковими пункти Андрусівської угоди і не хотіло коритися польській шляхті, з якою продовжувало вести збройну боротьбу. Не раз на допомогу вільнолюбивій Умані приходили запорожці. З часом Умань перетворилася на центр боротьби за визволення Правобережної України. Посилаючись на літопис Самовидця та на дослідження М.М. Ткаченка «Уманщина XVI–XVII ст.», Г.Ю. Храбан писав, що в 1674 р. уся територія сучасної Черкащини аж до Дніпра була спустошена турками. У розвідці «Трагічне 300-річчя» дослідник проаналізував міжнародну ситуацію, що склалася на початку 70-х рр. XVII ст. Дорогою ціною заплатив народ за Дорошенкову зраду. Населення України повставало проти маріонеткового режиму. Піднімалося населення на повстання і на території сучасної Черкащини. У січні-березні 1674 р. відновили свою діяльність десятки правобережних полків [13, с.4].

Гетьман П. Дорошенко привів до Умані велике турецько-татарське військо. Було страчено всю козацьку старшину на чолі з полковником

Яворським. У нерівній боротьбі героїчно загинуло все 20-тисячне населення Умані [9, арк.18]. Від стародавнього Мошурова залишилися лише руїни. Навіть і тепер на місці колишньої фортеці знаходять черепки з кахлів Мошурівського замку. До сьогодні ще збереглися два вали – рештки старої фортеці. До тла згоріла Лисянка, яка раз повставала проти П. Дорошенка. Нічого не залишилося після пожежі і від Черкас. Частини його жителів удалося переправитися на Лівобережжя [13, с.4].

Зникли і ряд сіл Уманщини. У газетній статті «Собківка – стародавнє село Уманщини» дослідник виклав історію зникнення цього села. Люди, які залишилися живими, повтікали на лівий берег Дніпра й оселилися понад річкою Орель. Квітуча Уманщина в ті часи перетворилася на справжню пустелю [14, с.4].

Отже, часті руйнування міста нищили і документальні відомості про його історію. Г.Ю. Храбан вважав, що в цій ситуації велику надію потрібно покладати на те, що археологія дасть джерела, які допоможуть пізнати історію міста [15, арк.3].

Посилаючись на фонд Київського головного саду ЦДІА, Г.Ю. Храбан наводить факт передачі Уманщини у власність польському магнатові С. Потоцькому, який у 1732 р. подарував її своєму небожеві Ф.С. Потоцькому. Умань стала центром величезних маєтків магната, який за деякий час був найменованим воєводою і вважався одним із найбагатших людей в Речі Посполитій.

Місто Умань далеко поза його межами зажило слави осередку католицизму, з якого розходився навколо по селах Правобережжя національне і соціальне поневолення. Потоцький дбав про покатоличення своїх підданих – кріпаків-українців. У фонді київського генерал-губернатора ЦДІА, Г.Ю. Храбан віднайшов відомості про те, що в 1766 р. Ф.С. Потоцький дав кошти і землю Умані для організації монастиря і школи при ньому, яка б сприяла поширенню католицизму. Для забезпечення їх коштами передав монастирю два села – Гереженівку і Малу Маньківку. 400 юнаків навчалися в уманській школі, сотні пропагандистів католицизму, озброєних різними науками, виходило з її стін [9, арк. 20-21].

Вивчаючи польські джерела та літературу, а також фонд Потоцьких за № 49, що міститься в ЦДІА в м. Києві, матеріали Державного історичного музею (Москва), Григорію Юхимовичу стало відомо, що в 1773 р. власником маєтків став син Салезія Станіслав Щенсний Потоць-

кий, який, діставши непогану освіту, спирався на поради людей, що добре розуміли, якого напрямку повинно бути господарство графа за умов, коли вже в Речі Посполитій починали зароджуватися паростки капіталістичного виробництва. У маєтках Потоцького вирощували нові сорти пшениці, вівса, розводили кращі породи корів, породистих коней, тонкорунних овець. У Тульчині, де була резиденція магната, засновано декілька мануфактур – полотняну, суконну, зброї, шкіряну тощо. На Уманщині продовжували виробляти поташ і селітру. Із пасік Уманщини вивозили мед навіть купці з Росії. У парках і садах графа висаджували екзотичні дерева і кущі. Так, під час однієї подорожі до Італії в 1770-х рр. Потоцький привіз звідти пагінці пірамідальної тополі і посадив їх у Тульчині. Звідти це дерево ще у XVIII ст. швидко розійшлося по Україні.

С. Потоцький переймався і розбудовою міста. Магнат домігся від польського уряду дозволу на проведення в місті 12 ярмарків на рік [16, с.4].

Залучаючи спогади Хржонщевського, Г.Ю. Храбан ілюстрував методи, якими користувався магнат, аби міцніше прив'язати кріпаків до своїх маєтків. Було побудовано хаги замість землянок, у яких жили майже всі селяни. Від кріпаків вимагалось, щоб вони щороку садили для себе певну кількість плодкових дерев і засаджували яри та інші непридатні землі тополями та вербами, щоб забезпечити певні потреби в деревині. Села Потоцького стали вигідно відрізнятися від сіл інших поміщиків. Відбувалась постапова заміна Потоцьким натуральної ренти на грошову.

Григорій Юхимович приходить до висновку, що власник Умані, здійснюючи всілякі вдосконалення свого господарства, залишався феодалом і не допускав найменшого втручання в його права над кріпаками, не визнавав ущемлення його прав урядом Речі Посполитої. Коли прогресивна верхівка Речі Посполитої на чолі з королем Станіславом Понятовським домоглася прийняття сеймом 3 травня 1791 р. нової конституції, яка клала край сваволі магнатів, що загрожувала самому існуванню польської держави, С. Потоцький очолив так звану Торговицьку конфедерацію, засновану ним у 1792 р. у спілці з деякими магнатами, що розв'язала громадянську війну проти короля і конституції.

На думку Г.Ю. Храбана, результатом Торговицької конфедерації, на який не сподівалися її організатори, був другий поділ Польщі в

1793 р., а за ним третій у 1795 р., коли Польща на довгий час припинила своє існування як самостійна держава [9, арк.25].

У 1793 р. Уманщина разом зі значною частиною Правобережної України увійшла до складу Росії, а Умань стала центром повіту Київської губернії. Посилаючись на «Статистическое описание Киевской губернии» І. Фундукля, видане у 1852 р., дослідник писав, що в кінці XVIII ст. це було невеличке місто, з 1354 жителів, без урахування кріпаків, які жили у передмісті й обслуговували фільварок Потоцького, а також кріпаки в міського населення, з якими населення міста нараховувало понад три тисячі чоловік. У місті було немало ремісників, які використовували найману працю.

Наводить дослідник і працю П. Сумарокова «Путешествие по всему Крыму и Бессарабии», видану в 1800 році, де автор стверджує, що Умань своїм виглядом перевершує більшу частину малих міст.

Після смерті С. Потоцького у 1805 р. маєтки магната були поділені між його синами. Умань і частина Уманщини перейшла в руки Софії. Для дослідження цього періоду в історії Уманщини Г.Ю. Храбан звертається до фонду військових поселень Київської і Подільської губерній, до спогадів поета князя І. Долгорукого «Славны бубны за горами или Мое путешествие кое-куда 1810 года», виданих у 1870 р. А з праці В. Ганцова-Берникова «Крестьянские волнения 1826 г.», яку Григорій Юхимович знайшов у збірнику «Тайные общества России в начале XIX века», дослідник зробив висновки, що ніде заворушення селян не мали такого впертого характеру і не набували такого широкого розмаху, як на Уманщині [9, арк. 26–30].

У збірнику документів «Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.», виданому у 1948 р., Г.Ю. Храбан знаходить відомості про створення населенням Уманського козачого полку, яке сподівалося на повернення козаччини. Полк відзначився в боротьбі з військами Наполеона.

Окремими дослідженнями у фонді Г.Ю. Храбана представлено сторінки з історії краю періоду декабризму. Дослідник з'ясував, що в Умані з 1819 р. перебував один із керівників кам'янської управи декабристів князь С.Г. Волконський. Тут збиралися на наради керівники Південного товариства П. Пестель, В. Давидов та інші.

Неспокій на Уманщині відновився у 1830–1831 рр. під час польського національно-визвольного повстання. За участь у ньому власника Уманщини Олександра Потоцького всі його маєтки було конфіско-

вано до казни. У друкованих виданнях XIX–XX ст., а за ними і в радянських повторювалися деякі неправильні дати з історії Умані. Так, навіть у 44-му томі другого видання Великої радянської енциклопедії Г.Ю. Храбан знайшов помилкове твердження, що Умань конфісковано в Потоцького в 1834 р. [17, с.4]. Щоб уникнути непорозумінь і суперечностей про точну дату конфіскації маєтків, які існували в літературі, Григорій Юхимович звертається до архівних джерел. Дослідник встановив, що Умань і маєтки О. Потоцького міністерством фінансів були секвестровані ще 26 липня 1831 р., конфісковані 26 жовтня 1832 р. і перебували у віданні Київської казенної палати. За указом царя від 4 квітня 1836 р. були передані у відання військового міністерства. В Умані була організована Головна господарська контора, яка відала всіма конфіскованими маєтками в Київській і Подільській губернії. З початку 1838 р. на території конфіскованих маєтків було утворено військове поселення Київської і Подільської губерній [9, арк.33].

У статті «До питання про військові поселенні на Уманщині в світлі нових матеріалів» Г.Ю. Храбан визнає, що у збірнику «Умань», виданому в 1957 р., початок існування військових поселень на Уманщині віднесено до 1839 р., а кінець – до 1860 р., але ці дати не є точно документованими. У книзі Л. Похилевича «Сказание о населенных местностях Киевской губернии», виданій в 1864 р., сказано, що «Уманський ключ» було передано у відання казни 1834 р. Дослідник визнав, що це не є доказом того, що військові поселення тут цього року організовані, проте матеріал наштовхнув краєзнавця пошуки точної дати початку заснування військового поселення. Т. Темері, який жив тоді в Умані, зазначив початком цих поселень 1836 р. Г.Ю. Храбан вважає цю дату не зовсім імовірною.

Розглядаючи історію військових поселень, Г.Ю. Храбан докладно описав становище населення краю в цей період, долю окремих населених пунктів, стан господарства, економічний розвиток Уманщини в другій половині XIX ст., особливості проведення аграрної реформи та реакція населення на її недоліки [9, арк. 34–38].

Отже, пріоритетними напрямками діяльності Г.Ю. Храбана були: археологія, давня історія України, історія повстання 1768–1769 рр. в Україні, історія Уманщини від найдавніших часів, історія створення дендрологічного парку «Софіївка», «Шевченко і Умань», революційні події та події Великої Вітчизняної війни на території Уманщини, біографістика, бібліографічна діяльність. Праці Г.Ю. Храбана відзначали-

ся широкою джерельною базою. Поклавши в основу всіх своїх значних історико-краєзнавчих праць відображення складних процесів історико-культурного, соціально-економічного і політичного життя України від найдавніших часів, Г.Ю. Храбан свої дослідження базував на архівних та раритетних документальних джерелах. Його наукові розвідки відрізнялись виваженістю викладеного матеріалу своїх регіональних історико-краєзнавчих досліджень.

Джерела та література

1. *Сокирська В.В.* Життєві та наукові віхи біографії Г.Ю. Храбана // Григорій Юхимович Храбан – археолог, історик України та краєзнавець Уманщини (105-та річниця з дня народження Г.Ю. Храбана) : Зб. наук. статей. – Умань: Софія, 2007. – С. 5-18.
2. Державний архів Черкаської області (*далі* – ДАЧО). – Ф. Р – 3990. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 63 арк.
3. ДАЧО. – Ф. Р – 5586. – Од. зб. 1368. – 139 арк.
4. ДАЧО. – Ф. Р – 5586. – Од. зб. 1373. – 83 арк.
5. Умань: історико-географічний та економічний нарис / Уманський МК КП України, Уманський краєзнавчий музей. – Черкаси: Облвидав, 1957. – 148 с.
6. *Храбан Г.Ю.* «Уманщина за найдавніших часів». Варіант тексту розділу до історичного нарису «Умань». Машинопис. – Оп. 1. – Од. зб. 77. – 18 арк.
7. *Храбан Г.Ю.* Сива давнина Мошурівська // Соціалістичні лани. – 1959. – 27 листопада. – С. 4.
8. *Храбан Г.Ю.* «Місто Умань». Історична довідка для 15-го тому «Української радянської енциклопедії». Машинопис. – Оп. 1. – Од. зб. 78. – 12 арк.
9. *Храбан Г.Ю.* «Історія м. Умані до 1917 р.» Нарис. Машинопис з правками і рукописними вставками автора. – Оп. 1. – Од. зб. 79. – 66 арк.
10. *Храбан Г.Ю.* «Проблеми і турботи стародавнього міста». Нарис про Умань, підготовлений для журналу «Пам'ятки України». Не опублікований. Машинописна копія. – Оп. 1. – Од. зб. 80. – 7 арк.
11. *Храбан Г.Ю.* Про участь Уманщини у Національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького // Уманська зоря. – 1978. – 1 грудня. – С. 4.
13. *Храбан Г.Ю.* Трагічне 300-річчя // Уманська зоря. – 1974. – 20 серпня. – С. 4.
14. *Храбан Г.Ю.* Собківка – стародавнє село Уманщини // Уманська зоря. – 1960. – 7 квітня. – С. 4.

15. ДАЧО. – Ф. Р – 5624. – Од. зб. 1373. – 83 арк.

16. *Храбан Г.Ю.* Уманська ратуша // Уманська зоря. – 1974. – 20 березня. – С. 4.

17. *Храбан Г.Ю.* Деякі уточнення до історії Умані // Уманська зоря. – 1960. – 4 серпня. – С. 4.

Влада Сокирська (Умань, Україна) Григорій Юхимович Храбан – дослідник та популяризатор місцевої історії

У статті розглянуто краєзнавчу діяльність Г.Ю. Храбана. Історико-краєзнавчі праці Г.Ю. Храбана базувалися на архівних та раритетних документальних джерелах і слугують цінним джерелом для сучасних регіональних історико-краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: Г.Ю. Храбан, Уманщина, краєзнавство

Влада Сокирская (Умань, Украина) Григорий Ефимович Храбан – исследователь и популяризатор местной истории

В статье раскрыта краеведческая деятельность Г.Е. Храбана. Положив в основу всех своих историко-краеведческих трудов отображение сложных процессов историко-культурной, социально-экономической и политической жизни Украины с древнейших времен, Г.Е. Храбан провёл достоверные и объективные исследования, которые базировались на архивных и раритетных источниках, личных научных изысканиях и служат ценным источником для современных региональных историко-краеведческих исследований.

Ключевые слова: Г.Е. Храбан, Уманщина, краеведение

Vlada Sokyrska (Uman', Ukraine) Grigory Hraban – researcher and popularizer of local history

The article deals with regional history of G.Y. Hraban. In the foundation of all his significant local historical works he laid the displaying of difficult processes of historic-cultural, socio-economic and political life in Ukraine from ancient times, G.Y. Hraban made reliable and objective studies, which were based on rare documentary and archival sources, personal scientific exploration which are denotable for the the accuracy of material and serve as a valuable source for modern regional history research.

Key words: G.Y. Hraban, Uman' (Umanshyna), study of a particular region

Тамара ДОРОХ
(Тирасполь, Молдова)

**Комплектование музейных
коллекций в создании
источниковой базы музеев
по региональной истории
Приднестровья**

Комплектование коллекций музейных предметов – отправная точка создания и становления музея любого профиля. На основе устава Международного совета музеев, в Кодексе профессиональной этики, музей характеризуется как учреждение «...занимающееся приобретением, хранением, исследованием, популяризацией и экспонированием материальных свидетельств о человеке и его среде обитания в целях изучения, образования, а также для удовлетворения духовных потребностей» [5, с.2].

Решающую роль при отборе предметов музейного значения играют критерии, характерные для первоисточников, включаемых в музейное собрание: историческая значимость информации о предмете, ее характер и объем. Важная особенность подобной информации – связь со знаковыми свойствами музейного предмета как образа-символа определенной эпохи.

В отличие от профильной науки, информация о предмете в музейной среде становится образной и вызывает у посетителей экспозиций и выставок эмоциональное отношение.

Научное комплектование музейных коллекций «является основным условием реализации музеем функции документирования» [13, с.68]. Суть документирования в музеях состоит в том, что источник после необходимого научного изучения приобретает значение документального свидетельства, вступает в новые связи с другими музейными предметами, то есть включается в определенный исторический контекст.

Документационная функция музея – одна из важнейших в его деятельности. Под ней подразумевается «организация всестороннего изучения курируемой территории, ее природы, исторического развития,

экономики, культуры и искусства, быта населения для отражения их в музейном собрании с помощью музейных предметов...» [14, с. 237]. Она связана с основным направлением деятельности музея – научно-исследовательской работой, ее основополагающей составляющей – исследованиями в области комплектования музейных коллекций.

На основе научной концепции комплектования осуществляется планирование комплектования фондов как перспективное, так и текущее. Практическая работа по комплектованию коллекций получила в музейной практике название собирательской работы. Научная концепция комплектования базируется на тематической структуре, ее направленности и значении для научной, экспозиционной и образовательно-воспитательной деятельности музея. Накопление документальных источников предполагает разработку научной концепции комплектования, т.е. «всестороннего и глубокого обоснования темы (тем) комплектования» [25, с.71]. В научной концепции музея сосредоточены основные направления и задачи, формы и методы комплектования в соответствии с профилем музея, его местом в музейной сети.

В музее формируется, изучается и систематизируется предметно-источниковая база, которая является основой в научно-исследовательской работе. Музей вырабатывает научные знания; используя музейные предметы-источники. С помощью специфических музейных средств, экспозиций и выставок, музей распространяет научные знания.

Документирование в музеях (т.е. комплектование) – это специфическая деятельность, которая подразумевает целенаправленное, планомерное, систематическое выявление, сбор, накопление музейных коллекций, опирающееся на методологические принципы профильных дисциплин и музееведения.

На протяжении XX в. формировались различные направления деятельности, совершенствовались и изменялись виды и формы работы музеев. Целенаправленная работа по комплектованию музейных коллекций в музеях Приднестровья, начатая в 1960–1970-х гг., продолжилась в новом качестве во 2-й половине 1980–1990-х гг. Музеи отошли «от односторонней политизированной интерпретации истории, объективно и разносторонне освещают историю региона, больше внимания в экспозиции уделяется общечеловеческим ценностям и национальным ценностям культуры и истории» [4, с.109].

Роль музеев в документировании истории Великой Отечественной войны особая. Значительную часть всех музейных предметов по этой

теме составляют подлинные вещевые материалы. Это образцы вооружения, обмундирования, предметы быта, изделия фронтовых умельцев: светильники из гильз снарядов, зажигалки, самодельные шашки, шахматы, другие предметы фронтового быта. В экспозициях музеев такие экспонаты позволяют посетителям зримо представить события тех лет.

В последние десятилетия тематика комплектования фондов осталась прежней, но сместились акценты на военные события. Больше внимания в музеях стали уделять исследованию психологии человека во фронтовых условиях, в оккупации, за линией фронта. Победные реляции в экспозициях музеев постепенно сменяются объективным анализом военных событий, установлением истинной цены, которая заплачена за все победы, большие и малые в этой войне [3, с.34-35].

Содействовали пополнению музейных фондов материалами военного времени всесоюзный смотр музеев 1965–1967 гг. [1, с.9], все-союзная поисковая экспедиция к 40-летию Великой Победы «Летопись Великой Отечественной».

Старейший в Приднестровье Бендерский историко-краеведческий музей стал собирать коллекции материалов участников Яско-Кишиневской операции в августе 1944 г., уроженцев города П.Н. Ганова, П.И. Калугина, И.П. Федоренко, С.Д. Мильмана, С.А. Штубей и др. [9, с.48]. «Особую гордость у бендерчан вызывают материалы о Героях Советского Союза, удостоенных этого звания у стен города: А.Ф. Романенко, А.И. Алексеев, П.А. Самохине, Г.В. Яровом, А.В. Митрякове, А.Х. Мелконяне, М.С. Сохине, А.Н. Щербак». [9, с.47].

Тираспольский историко-краеведческий музей, по инициативе бывшего директора музея Н.В. Гибескула, занимался сбором материалов участников освобождения Тирасполя, погибших и захороненных на городском Мемориале Славы. Были написаны сотни писем. Благодаря хорошо организованной работе, музей пополнился многими экспонатами переданными родными и близкими погибших. На основе этой коллекции была создана фотовыставка, которая экспонируется ежегодно 12 апреля в день освобождения Тирасполя и 9 мая в день Победы на Мемориале Славы. В 1998 г. на основе материалов, подготовленных при участии научных сотрудников музеев Приднестровской Молдавской Республики (ПМР), была создана «Книга памяти погибших в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг».

Источниковая база музеев ПМР по истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. является одной из наиболее укомплектованных,

по сравнению с другими периодами. Не будем останавливаться на вопросе насколько оправдан такой перекоп в подходе к сохранению памяти о местной истории.

В каждом музее есть экспозиционный отдел посвященный военным событиям этого периода, ведется научно-исследовательская работа, продолжается пополнение музейных коллекций. Каменский комплекс Мемориальных музеев создан в 1991 г. на базе мемориальных музеев, посвященных землякам, уроженцам Каменского района, удостоенным в годы Великой Отечественной войны звания Героя Советского Союза: И.Н. Ковалю, И.С. Солтысу, Ф.И. Жарчинскому, П.П. Вершигоре и Я.А. Кучерову, награжденному в 1965 г. посмертно орденом Отечественной войны 1-й степени.

Музеями Приднестровья собраны десятки тысяч документальных источников по истории Великой Отечественной войны, единиц хранения, которые ждут своих исследователей. В фондохранилищах и экспозициях музеев нашей республики собраны документальные, вещественные, фотоматериалы участников освобождения нашего региона, участников подпольно-патриотических групп, участников сбора средств для нужд фронта.

Вместе с тем недостаточно изучена проблема политических репрессий в период Великой Отечественной войны. Комплектовать фонды по этой теме достаточно сложно: в семьях репрессированных сохранились лишь фотографии, воспоминания, справки о реабилитации... За этими скупыми свидетельствами времени, судьбы людей, оборванные на взлете, мученический путь семей репрессированных. На громких судебных процессах приговоры выносились от имени «великого советского народа», об этом свидетельствует редакционная статья «Воля народа осуществлена» из журнала «Огонек» за 1937 г., №16. Высшая мера наказания была вынесена «предателям и главарям отвратительной шпионской, изменнической банды: Тухачевский, Якир, Уборевич, Корк, Эйдеман, Фельдман, Примаков, Путна» [19, БФ–864, с. 1-2].

По такому же сценарию был осужден И.Ф. Сакриер, уроженец Бендерского уезда, выдающийся военный ученый, доктор технических наук, профессор, работал в Народном комиссариате обороны СССР, занимался научно-исследовательской работой, продолжал разработку новой артиллерийской техники для Красной Армии, был расстрелян с группой высших офицеров Красной Армии 28 октября 1941 г., реабилитирован.

литирован посмертно в 1955 г. [20, КП–3468; НВФ–827 (1-7; НВФ–898-899; НВФ–2311-2313; НВФ – 5996(1-14)].

Судебные процессы на местах проходили не с таким размахом, но результат один – тысячи невинно осужденных: русских и болгар, украинцев и молдаван, евреев и немцев, людей других национальностей. Репрессии коснулись не только видных деятелей государства, партийных работников, но и многих ученых, работников культуры, рабочих, служащих, крестьян.

Примером может послужить судьба В.И. Хрипливого, окончившего Академию земледелия в 1934 г. в Москве, в 1934–1937 гг. – ректора Молдавского плодоовощного института. В 1937 г. В.И. Хрипловый назначен народным комиссаром просвещения МАССР, арестован в апреле 1938 г., заключен в тюрьму на территории Тираспольской крепости, дальнейшая его судьба семье не известна. В 1960 г. жене В.И. Хриплого сообщили о его реабилитации [21, КП-16776-16780; НВФ – 7382].

И.Н. Волосюк уроженец Рыбницкого уезда, в 1930-е гг. музыкант Молдавского симфонического оркестра в Тирасполе, арестован 11 октября 1937 г. В 1958 г. был посмертно реабилитирован, а 18 апреля 1980 г. дело И.Н. Волосюка было прекращено за отсутствием состава преступления [22, КП–16639-16694; НВФ–7336-7339; НВФ–7612-7615].

Один из основоположников молдавской советской литературы Д.П. Милев с 1924 г. работал в Балте, после переезда в Тирасполь являлся сотрудником Госкомиздата МАССР, Молдавского научного комитета, был редактором журнала «Октомврие», в разные годы – председателем правления писательской организации. Думитру Милев репрессирован в 1937 г., реабилитирован посмертно в 1957 г. [23, КП – 16202-16210; НВФ – 2087].

Неожиданное продолжение этой темы в Тирасполе пришлось на начало 1990-х гг., когда на территории Тираспольской крепости начались археологические раскопки, связанные с реставрацией порохового погреба бастиона Владимир. Руководитель археологической экспедиции Е.О. Антипенко в своем «Отчете о полевых исследованиях Тираспольской новостроечной археологической экспедиции на территории бастиона Владимир Тираспольской крепости» сообщает о непредвиденных находках. Во время раскопок были обнаружены не только индивидуальные предметы, датируемые концом XVIII – началом XIX вв., но открыты места массовых захоронений репрессированных, расстре-

лянных в 1937–1938 гг. Останки погибших репрессированных жителей МАССР были перезахоронены в братской могиле, куда приходят родственники погибших, многочисленные тираспольчане в день Памяти жертв политических репрессий [24, НВФ–2087].

Источниковая база музеев Приднестровья комплектуется в последние десятилетия из историко-бытовых и этнографических коллекций, материалов постсоветского периода, документальных свидетельств современной истории в контексте интереса к истории повседневности, генеалогии, усной истории, гендерным студиям и др.

С древнейших времен Левобережное Приднестровье заселялось представителями разных племен и народов. Совместное проживание в Очаковской области в конце XVIII–XIX вв. во время освоения дикой степи «выходцев из разных регионов, отличавшихся как естественно-географическими, климатическими условиями, так и способами ведения хозяйства, языком» [2, с.96], способствовало развитию добрососедских отношений, взаимопомощи, уважительному отношению к обычаям своих соседей, сближению культур. А.А. Скальковский так характеризовал народонаселение Очаковской области в этот период:

«Это народонаселение составилось: 1. Из запорожцев и малороссийских выходцев, прежде 1790 годов поселившихся. 2. Молдаван, переселившихся или переведенных из-за Днестра. 3. Крестьян, переселенных помещиками, получившими земли с 1792 по 1797 годы. 4. Греков, арнаутов, сербов и других иностранцев, переселенных правительством. 5. Казенных поселян, переведенных изнутри России по проекту о Вознесенском наместничестве; наконец, 6. Беглых из Польши и России, давно уже водворившихся, или которых поселяли помещики на дарованных землях» [10, с.11].

Взаимоотношения между народами заложенные на рубеже XVIII–XIX вв., нашли свое продолжение на рубеже XX–XXI вв. Это выразилось в дружественных отношениях между представителями разных национальностей, проживающих в Приднестровье.

Этнические тенденции и процессы, характерные для нашего региона, нашли свое отражение в коллекциях музейных предметов по данной тематике. В годовых планах работы и отчетах о работе приднестровских музеев (являющихся неопубликованными источниками) в разделе I «Научно-исследовательская работа и комплектование фондов» присутствуют темы, связанные с заселением Левобережья Днестра,

занятиями, обычаями и традициями представителей разных этносоциальных групп [6, с.2], [7, с.5], [8, с.2].

Музеи ПМР поддерживают тесные контакты с национально-культурными обществами, участвуют в современных мероприятиях, праздниках. В Тираспольском объединенном музее в дни годовщин Т.Г. Шевченко и Г.П. Стаматова проводятся «Шевченковские чтения», «Стаматовские чтения». На этих литературных праздниках бывают многочисленные гости, представители дипломатического корпуса, национально-культурных обществ, учреждений и организаций.

Тематические выставки, созданные из музейных источников стали традиционными на Международном празднике молдавской музыки и танца «Мэрцишор», празднике «Дней славянской письменности и культуры».

Комплектование музейных коллекций, исследование обрядов, обычаев, традиций, занятий населения Левобережного Поднепровья XIX – XX вв. продолжают музеи Тирасполя, Каменского, Слободзейского, Григориопольского районов.

Одной из основных тем комплектования для музеев ПМР, является тема «Образование ПМР в 1990 г., ее становление и развитие». К 10-летию республики в Тираспольском историко-краеведческом музее открылась ретроспективная выставка из фондовых собраний музеев ПМР «Республику славим, которая есть!», где экспонируются документальные свидетельства современной истории Приднестровья.

На 1 января 2007 г. музейная сеть ПМР была представлена 35 музейными учреждениями, из которых – 4 картинные галереи. В 2006 г. количество экспонатов-подлинников в музеях составляло 201 432 единиц хранения [12, с.1].

Популяризация историко-культурного наследия музеями Приднестровья осуществляется в изданиях: «Ежегодный исторический альманах Приднестровья (1997–2006 гг.)», научно-популярном издании Тираспольского объединенного музея «Из истории родного города», изданиях Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, в публикациях за пределами ПМР. Это лишь некоторые аспекты комплектования, интерпретации, популяризации коллекций музейных предметов по региональной истории Приднестровья.

Источники и литература

1. *Бычкова Ю.А.* Некоторые проблемы комплектования фондов в музеях исторического профиля // Комплектование музейных коллекций. Сб. науч. тр. – М., 1982
2. *Дорох Т.П.* Народонаселение Левобережного Поднестровья. (занятия, обычаи, традиции, верования, взаимовлияние культур). Исторический очерк // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – Тирасполь, 1997. № 1.
3. *Дорох Т.П.* Роль музеев в документировании истории Великой Отечественной войны // Вопросы истории и культуры. Вып № 3-4. – Тирасполь, 2002.
4. *Мартынов А.И.* Краеведческий музей как научный центр региона // Теория и практика музейного дела в России на рубеже XX–XXI веков. Труды Государственного исторического музея. – М., 2001.
5. Международный совет музеев (ИКОМ) Кодекс профессиональной этики. – Париж, 1987.
6. План работы Каменского комплекса мемориальных музеев. Раздел I. Научно-исследовательская работа и комплектование фондов на 2004 год. – Каменка, 2003.
7. План работы Рыбницкого историко-краеведческого музея на 2004 год. – Рыбница, 2003.
8. План работы Тираспольского историко-краеведческого (головного) музея на 2004 год. Раздел I. Научно-исследовательская работа и комплектование фондов. – Тирасполь, 2003.
9. Путешествие в историю города Бендеры. Путеводитель. – Бендеры, 1994.
10. *Скальковский А.А.* Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годы. – Од., 1842.
11. *Станкевич Т.П.* Его призвание – педагогика // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – Тирасполь, 2006.
12. Таблица статистическая «Анализ состояния музейной сети ПМР на 01.01.2007 года», подготовлена отделом культурного наследия Министерства просвещения ПМР., 2007.
13. Терминологические проблемы музееведения. Сб. науч. тр. – М., 1986.
14. Типовое положение «О музее комплексного профиля // Культура и закон. Музейное дело и охрана памятников 1997-2006. – Тирасполь, 2006.
15. Тираспольский объединенный музей (ТОМ) – КП – 23379 (2-56).
16. ТОМ – КП – 11120.

17. ТОМ – КП – 10319 -10323; НВФ – 5345 – 5347.
18. ТОМ – КП 15683 (1-27), НВФ- 7092-7094.
19. ТОМ – БФ – 864.
20. ТОМ – КП – 3468; НВФ – 827 (1-7; НВФ – 898-899; НВФ–2311-2313; НВФ–5996 (1-14).
21. ТОМ – КП- 16776-16780; НВФ – 7382.
22. ТОМ – КП – 16639-16694; НВФ – 7336-7339; НВФ – 7612-7615.
23. ТОМ – КП – 16202-16210.
24. ТОМ – НВФ – 2087.
25. *Шляхтина Л.М.* Основы музейного дела – М., 2005.

Тамара Дорох (*Тирасполь, Молдова*) **Комплектование музейных коллекций в создании источниковой базы музеев по региональной истории Приднестровья**

В статье рассмотрены некоторые аспекты комплектования, интерпретации, популяризации коллекций музейных предметов по местной истории Приднестровья.

Ключевые слова: Приднестровье, музейная коллекция, региональная история

Тамара Дорох (*Тирасполь, Молдова*) **Комплектування музейних колекцій у створенні джерельної бази музеїв з регіональної історії Придністров'я**

У статті розглянуті деякі аспекти комплектування, інтерпретації, популяризації колекцій музейних предметів з місцевої історії Придністров'я.

Ключові слова: Придністров'я, музейна колекція, регіональна історія

Tamara Doroh (*Tiraspol, Moldova*) **Acquisition of museum collections for creation of the source base of the regional history museums in Transnistria**

The article discusses some aspects of acquisition, interpretation, presentation of collections of museum objects on the local history of Transnistria.

Key words: Transnistria, museum collection, regional history

Лідія ДУБИКІВСЬКА-КАЛЬНЕНКО
(Київ, Україна)

**Меморіальний архів І.М. Гончара
в контексті краєзнавчої
і збиральницької діяльності
фундатора хатнього музею**

Іван Макарович Гончар (1911–1993) – заслужений діяч мистецтв УРСР (1960), лауреат Державної премії ім. Т.Г. Шевченка (1989), народний художник УРСР (1990) – окрім багатющої збірки шедеврів українського народного мистецтва залишив по собі колосальний архів. Систематичні поїздки Україною з метою збору етнографічного матеріалу тривали з 1957 р. – і до поч. 1990-х рр. Власне в цих часових межах формувалась і архівна колекція, або ж її основні складові. Варто зазначити, що, звичайно ж, добірка документів особового походження, сформована в хронологічних рамках життя і творчості фондоутворювача (1911–1993) – це численна група збереження, але з огляду на те, що архів є невід’ємною частиною музейної збірки і підлягає музейному опису, з метою збереження цілісності архівного фонду – ці документи є лише складовою власне меморіального архіву І.М. Гончара.

Отже, меморіальний архів фундатора хатнього музею українських старожитностей включає в себе два структурні підрозділи: історико-етнографічний архів І.М. Гончара і його власне меморіальний архів. Історико-етнографічний архів – це альбом “Україна й українці” (18 томів аркушів із давніми фотокартками, оформлених авторською технікою колажу, написами й орнаментикою), історико-етнографічна фото- та негатека (додатки до альбому) – близько 10 тис. од. зб., і колекція етнографічних листівок – в альбомах і поза альбомами. Меморіальний архів І.М. Гончара, крім уже зазначених документів особового походження, включає в себе: записи рукописні та машинописні (щоденники, записники, нотатки, статті), епістолярій (листи, листівки, телеграми, запрошення), фотоархів власне меморіальний і фото творчої спадщини митця; фонотеку і фільмотеку, друковані матеріали (автор-

ський архів публікацій, фоторепродукції творів мистецтва, типажів і натури, афіші і плакати); фалеристику (значки колекційні, відзнаки і медалі) та картографію (карти і атласи, якими користувався і які колекціонував І.М. Гончар). Кожен із цих підрозділів заслуговує бути об'єктом серйозного наукового дослідження.

В результаті тривалого процесу систематизації архівних документів ми дійшли висновку, що в цій достатньо складній, але чіткій системі ключовими для розуміння феномену постаті І.М. Гончара і дослідження його діяльності як колекціонера є його рукописні записи – щоденники, спогади й експедиційні нотатки. В них зафіксовані роздуми, перебіг подій, конкретні факти із життя, творчі колізії і все, що стосувалося формування хатнього музею – подорожі Україною, відомості з народного мистецтва в межах історико-етнографічних зон і адміністративно-територіального поділу.

Покажемо з точки зору розкриття етапів і особливостей збору експонатів, вивчення осередків народних промислів у регіонах є зошит спогадів “Як це почалося” [16], укладений І.М. Гончаром у кінці 1980-х рр. на основі щоденникових і подорожніх нотаток. Побудований за принципом хронологічного викладу подій – мистецьких шукань і мандрівок Україною, він фактично є результатом дослідження локальної історії – проявів української народної культури у конкретному часі і місці. Окремі розділи спогадів так і називаються: “На Полтавщині”, “На Поділлі”, “На Черкащині”, “На землях Київщини”, – і вони розкривають методи краєзнавчої анкети Гончара-збирача, а саме: зустрічі з представниками місцевої інтелігенції (художниками, письменниками, музикантами), старожилами, краєзнавцями, а через них – із майстрами і колекціонерами. Результати бесід, зафіксовані у формі польових нотаток, дають ключ до етнологічного розуміння українського народного мистецтва в розмаїтті і сукупності його видів: народне малярство (іконопис), вишиття, ткацтво, дерево різьблення, музичні інструменти, одяг і прикраси, гончарство. Ці записи були опрацьовані і представлені в статті “Мужній лицар України” (Т. Бенфугаль, Музей Людини, Париж; Л. Дубиківська, УЦНК “Музей Івана Гончара”, Київ), опублікованій в альманасі “Мистецькі обрії”, виданні Академії мистецтв України [1; с. 545–559].

Народне мистецтво Галичини, Полтавщини, Черкащини, історичне краєзнавство зазначених регіонів в інтерпретації збирача і художника І.М. Гончара за матеріалами його архіву були предметом наших

наукових досліджень [1, 18; с.25-39, 20], зокрема опублікованих у збірнику “Шевченків край” [19; 392-403], передмові до репринтного видання томів “Галичина” й “Буковина” історико-етнографічного мистецького альбому „Україна й українці” [21; с.23-37], передмові до збірника листівок “Франкова батьківщина у збірці Івана Гончара” [22]; також готується до друку “Народне мистецтво Полтавщини” (упорядник – Л.Г. Орел) із матеріалами з подорожей І.М. Гончара Полтавщиною.

Тому доцільним бачиться представити як зразок локального дослідження історії конкретного регіону – Київщина Правобережна – в щоденниках і польових нотатках Івана Гончара 1960-х – 1970-х рр.

«19 лютого [1969 р.], середа.

Студент з с. Крюківщини Сашко ...¹, перебуваючи в мене в музеї, розповів мені ось таку сумну з безмежної кількості інших – бувальщину.

В селі Круківщина стояла єдина історична спадщина села – стара трьох банна дерев’яна церква XVIII ст., яка була живим свідком існування цього села з глибин віків. Це по суті був єдиний у своєму роді музей національної української культури та й історії мистецтва. Тут були всі види народного мистецтва. Простояла ця споруда до наших днів – тобто до 1963 р. Велика буря 2-ої світової війни – нищівної війни – обійшла цю святиню стороною. І ось найшовся свій доморощений хам, який підняв свої злодійські огидні руки на цю святиню всього народу. Він закотив у церкву бочку зі смолою і запалив її ніччо. Церква згоріла з усіми скарбами, які є в ній. Спочатку він брехав людям, що у церкву попала бомба і спалила її, а потім, коли злочин розкрився, то цей виродок-злодюга оправдовував його тим, що він, мовляв, проводить «лінію партії». [3; с. 31-34].

«Обухів – опис рушника – дубовий лист і паслін. Іконописець Чепелик Грицько – ікони різьблені і мальовані. /.../
Обухів. Носили очіпки чорні, золоті і жовті. Намітки чорні і жовті зав’язувались під бороду. У намітці ходили до церкви і на смерть одівали молодиці» /.../

11. Скатерку обухівську найти.

12. Про писанки спитати. /.../

¹ Прізвище опущено І.М. Гончаром. – Л.Д.

У вітряка, що біля Обухова, немає одного крила» [5; с. 78, 81-82].

«15 серпня 1965 р.

Кагарл[ицька] Слобода Кагарлицького р-ну /.../

Спалено в церкві стародавні книги, рушники, образи, скатерки, комоди, шафи. Все спалено ночтю три неділі тому назад» [17; с.10].

Караглицький р-н., с. Запруддя

... Рушник з ламаними хрестами з вала... молодим застилили під ноги в церкві. Цей рушник міцний, і щоб життя було міцне. Коли приходять з вінця, то мати з батьком зустрічає з хлібом на рушнику» [17; с. 13-14].

Пустовійти

1. В черницях. Розповідь про прислідування їх. В 12 годин ночі приходили, коли світ горів.

Рушники ткані пустовійтівські назив[аються] лиштваті (квітчаті) і валкові. Лиштваті для ікон і на весілля, а валкові – вжиткові.

...Як багато п'яних бачу серед білого дня, і боюся їх, бо кожен з них вбачає в тобі шпіона» [17; с.15-16].

«... Місто культивує міщанство, а село переносить собі в хату олені, бар(ан)ці, [нрзб]...» [17; с. 17].

«... В Богуславі були живописці, в Ісайках розмальовували церкви.

В хаті ікони – це образ матері і господаря.

... В селі Ісайках ще можна де-не-де найти старовину, як кераміку дибинецьку, рушники пустовійтівські та інші, ікони на дошці мальовані, дещо з національного вбрання (свита, корсетки), сорочок дуже рідко».

«В селі скрізь готуються до храмового свята, як до якогось великого свята, як Різдва чи Великодня, хоч храму вже давно немає» [17; с. 22-23].

«15 грудня [1965 р.] – Снітинка Вел[ика].

Що зробити:

1. Розвідати про ткацтво – рушники – скатерки.
2. Малярство – образи

3. Вбрання – сорочки, очіпки, плахти, свитки та ін.
4. Різьбарство – ссудники
5. Старі фотографії.
6. Розповіді про звичаї» [9; с.53].

«[1966 р.] сс. Креничі, Гвоздів і Рославичі.

Це старовинні села на південь від Кисва, які я відвідав у 66-му році з метою дослідження народного мистецтва, історії та природи краю, як типової київської землі.

С. Креничі розташоване між горами з багатьма різними джерелами та криницями, від чого й пішла назва села Креничі. Місцевість дуже мальовнича. В селі збереглася дерев'яна трибанна церква Покрови, побудована 1728 року, свідок історії. В селі розвинене ткацтво, вишиття та інші види народної творчості. Мешканці села носили одяг, типовий для Київщини, словом, центральна українська земля.

С. Гвоздів відділяє(ться) від с. Кренич лише горою, і розкинулось при річечці Рослявці. Село дуже давнє, мальовниче, багате природою, родючою землею. Мешканці жили заможнo, пока їх не розорили колгоспи. Церква дерев'яна трибанна, побудована в 1970² році. В трьох верстах від с. Гвоздова при тому ж руслі розкинулось давнє село Рославичі, що походить ще від київських князів Ростиславичів. Мабуть, раніше село так і називалось Ростиславовичами, але народна пам'ять завжди має тенденцію упрощувати назви населених місць. Церква в селі побудована в 1850-х роках, після того, як була розібрана стара дерев'яна церква, що була побудована незапам'ятних часів» [15; с.17].

«Народне мистецтво Київщини:

Обухів

Гончарство

Вишивка

Ткацтво

Малярство

Різьбарство по дереву

Одяг

Головне вбрання

² Так в тексті. Імовірно, слід читати «1870 році». – Л.Д.

Села Обухівщини – Григорівка, Ходосієвка
Васильківщина та Васильків

Начерки І.М. Гончара:

Малюнок церкви (3-банної, дерев'яної з Липового Скитка)

Малюнок «Тип старої хати в Скитку».

Малярство «Юрій Змієборець і Варвара із Скитка» [14].

[С. Крушинка]:

«Свитки носили до зборок (є зразок свитки), а юпки до вусиків.

Свитки вишивалися іззаді на стану.

В с. Крушинці була стародавня трьохбанна церква XVIII століття зі стародавнім іконостасом, зруйнована 1964 р. по ініціативі директора школи Машовця Петра Ліонтієвича, якому допомагали учні. Говорить, що виконував директиву з району про знесення церкви

В Крушинці придбано:

1) очіпок 2) свитку 3) три образи маль[овані] на дереві із церкви
4) тикву» [14; с.21].

«В Трипільї жила династія Терпелів, які робили дерев'яні різьблені лампади, образи, прядки, ссуднички та інші різьблені речі, ткали рушники, скатерки, плахти, валили сукно» [14; с. 51].

«С. Н[ова] Українка

Мальовниче село над Дніпром, колись називалося [З]лодіївкою.

Історія прізвищ Філонів та Філоненків, що так багато зустрічається ще й зараз в с. Злодіївці та в с. Дерев'яній, – така.

Часів Гайдамаччини в селі Злодіївка (вірніше, там, де тепер Злодіївка), жив собі Філон, у якого було шість синів, які були сильні і здорові.

Раз батько Філон пішов зі своїми синами під гору Стіну (і зараз так назив[ається] гора) в свої сади. Сам вийшов на вершину гори і звідти побачив, як гайдамаки напали на безборонну пані, що їхала з Обухова до Трипілья.

Філон миттю позвав до себе своїх синів, які миттю озброїлися кийками, і побігли боронити беззахисну пані.

За те, що Філон зі своїми синами спас панну від великої загрози, пані подарувала Філону та його синам велику частину гори Стінки, яку заселили його сини.

Ось цей рід Філонів і володіли цими землями.

Потомки Філонів та Філоненків розселилися пізніше не тільки в Злодіївці, але і в селі Дерев'яній та в самому Трипіллі, де й зараз є дуже багато Філонів та Філоненків» [14; с.52 – 53].

«В с. Шамраївці був народжений художник-іконописець Фадей Явнюк, який розмалював церкву с. Шамраївки [у] 1880-х роках. Помер 1933 року з голоду. Малював також побутові картини. Якось розгнівався на свою сусідку Дибчиху і намалював її в себе в хаті на стіні, на човні у вишитій сорочці, гусей вигонила з річки.

А коли вона побачила, то погрожувала спалити хату, коли не зітре картини».

З уст Ярошенка Флора Кириловича, 60 р., мешканця села Шамраївки. /.../

...Художник Багатиренко Анат(олій), 50 років.

Малює людям картини, красвиди з народного укр[аїнського] життя та історичні (Наталка-Полтавка)» [13; с.19].

«Вбрання с. Оленівки» - типове для Фастівщини [12; с. 6].

«В Черняхіві є 2 вітряки, треба зберегти. /.../ В с. Макарові є вітряк. /.../ В с. Парадівці є 2 вітряки (сфотографовані).

[с. Оленівка]. Є дерев'яна двохбанна церква з іконостасом. Є 1 вітряк розмальований» [7; с. 96, 98, 99].

«20 травня 1968 р.

З уст Бородая Захара /.../

3. у с. Вільхівці на Богуславщині знято хрести з стародавньої церкви» [7; с. 247].

«Тараша

7 травня 1970 рік.

Розклад руху автобусів:

На Київ - ...

На Білу Церкву - ...

На Севериновку – Ріжки - ...

На Ріжки - ...

На Лисянку - ...

На Чапаєвку - ...

На Богуслав - ...

На Ставище - ...

На Салиху - ...

На В. Березянку – Тараща-Косянівка» [8; с.13]

«В Таращі був собор кам'яний та дві деревляні церкви. Одна в центрі Таращі «Софіївська» дерев'яна та на Заріччі також дерев'яна Микола([ї]вська, обидві стародавні. Собор кам'яний будувався 40 років і зруйнован(ий) 1938 р. Миколаївська церква зруйн[ована] 1936 р. [8; с. 31].

«В селі Лісовичах лишилося пусте імпозантне місце, де була церква – велична споруда. Лишилися також старі дерева як стражі, ще й зараз мовби сумують за церквою, яку охороняли і яку не вберегли. З якого боку не зайдеш – звідусіль це місце видно». [8; с.23]

«С. Койдаки.

...Колись тут був ліс, були пороги, куди тікали. Кодак – один із козацьких вояків, що погіб у боротьбі з татарами, і від цього пішла назва села Койдаки.

/.../

В Койдаках зруйнована [в] 1960 році трьохбанна дерев'яна церква XVIII ст.

Від стареньких людей забрали останню утіху, а від молоді – єдиний історичний пам'ятник предків» [6; с.3, 5].

«Слобідка Микільська.

Мишоловка

Корчувате

Віта Литовська

Біличі - 20 жовтня

Софіївська Борщагівка

Совки

Петропавлівська Борщагівка.

с. Погреби

Воскресенська Слобідка

«В Софієвській Боршагівці хати оздоблювалися дерев'яним різьбленням – дуже гарно мережані в три ряди дощаті підстрішники, фарбовані в різні кольори, різьблені надвіконня, ганки різьблені, по стародавнім козацьким звичаям ворота й фіртки з накриттям» [11; с.49].

«Запитати за старі фотокартки» [10; с.50].

Часто на сторінках експедиційних зошитів І.М. Гончара трапляються начерки олівцем – рисунки з природи – типів, зразків одягу, фрагментів вишиття, ткацтва, краєвидів з сільськими хатами і церковною архітектурою, наприклад, як у нотатнику 1964 р.:

автопортрет, начерк олівцем;
дзвіниця в с. Острові на Київщині;
краєвид в с. Синяві;
церква в Синяві;
над Россю в Синяві;
Миколаївська церква в Білій Церкві [2; с. 40, 42, 48, 60, 66, 68].

Або у начерки у нотатниках 1965 року:

Стара хата в с. Міроцьке;
жінка в кожушанці (с. Міроцьке);
дереворізьба з Обухова;
козацький цвинтар у Трахтомирові;
старі хати, вітряки і сажі з Трахтемирова;
краєвиди, хати в с. Ходорові [5];

Стара хата в селі Малютинці;
Капличка в селі Малютинці;
Краєвид на село Малютинка;
с. В'юнища (?) – типи;
народне малярство,
козацькі хрести [4; с. 25, 27, 29, 31-33, 35-37].

Власне, начерки та численні етюди, створені в мандрівках Україною, подібні до перелічених вище, стали основою для створення кількох унікальних художніх серій – “Українське народне вбрання” (графі-

ка), “Пам’ятки архітектури” (графіка), “Типи, образи і вбрання українців” (живопис).

Нотатки і особливо листи також слугують підґрунтям для дослідження роботи І.М. Гончара над історико-етнографічним мистецьким альбомом “Україна й українці” – вони, власне, відтворюють спосіб поповнення колекції давніх світлин і листівок в архівній збірці.

Варто додати, що експедиційні нотатки І.М. Гончар укладав за принципом адміністративно-територіального поділу і здебільшого вони носять такі назви, як от: “Народне мистецтво Київщини”, “Народне мистецтво Полтавщини”, “Народне мистецтво Чернігівщини”.

В кінці 1960-х – на поч. 1970-х рр., коли збірка народного мистецтва в хатньому музеї була в основному сформована, І.М. Гончар власноруч або з помічниками укладав “Списки експонатів народного мистецтва” – за видами. Ці рукописні списки є унікальними, адже музейні колекції поповнюються й тепер, однак для всіх нас орієнтиром є незаперечний авторитет І.М. Гончара – краєзнавця і його високі мистецькі й естетичні критерії відбору не просто експонатів, а шедеврів народного мистецтва.

Отже, щоденникові й експедиційні нотатки з меморіального архіву І.М. Гончара разом з історико-етнографічним фотоархівом відтворюють картину українського універсуму в його динаміці і цілісності, включаючи різноманітність форм і способів його існування.

Якщо колекція фотоматеріалів із зібрання І.М. Гончара хронологічно охоплює період від середини XIX ст. до поч. 20-х рр. XX ст., то його нотатки стосуються 1920-х – початку 1990-х рр. Історична еволюція українців як етносу в цих часових межах представлена документами, які характеризують антропологічні типи, звичаї і обряди, одяг і побут в межах історико-етнографічних зон, трансформацію соціальних станів і громадянське суспільство в цілому, культурні явища і процеси, освіту і науку, видатних особистостей, пам’ятки архітектури (історичні, культові і побутові), народні ремесла і промисли, визначних майстрів, виробничу діяльність.

Все це разом узяте дозволяє стверджувати, що меморіальний архів І.М. Гончара є самодостатньою і цілісною колекцією в музейній збірці Національного центру народної культури “Музей Івана Гончара”.

Джерела та література

1. *Бенфугаль Т., Дубиківська Л.* Мужній лицар України: до 90-річчя від дня народження І.М. Гончара //Мистецькі обрії 2001–2002. Вип. 4–5: Альманах: Науково-теоретичні праці та публіцистика / Академія мистецтв України / Гол. наук. ред. І.Д. Безгін. К.: КНВМП “Символ-Т”, 2003.
2. *Гончар І.М.* Чернігівщина. Полтавщина. Київщина. 1964 р. Рукопис, Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара», (далі – НЦНК «МІГ», Київ) КН №12851.
3. *Гончар І.М.* 1969 р. Хроніка музею І.М.Гончара. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12821.
4. *Гончар І.М.* Переяславщина – Київщина. 1965-1966 р. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12833.
5. *Гончар І.М.* 1965 р. Київщина. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12831.
6. *Гончар І.М.* 1966 рік. с. Кодаки – Київщина /.../ Рославичі. Київщина, Чернігівщина. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12905.
7. *Гончар І.М.* Дорожня книжка записів про народне мистецтво за 1968-69 рр. Волинь, Середня Надніпрянщина, Поділля, Полісся. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН № 12882.
8. *Гончар І.М.* Дорожні записки. Київщина 1970 р. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12880.
9. *Гончар І.М.* Записки. Київщина та Вінниччина, Полтавщина. Весна 1964-65 рр. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12983.
10. *Гончар І.М.* Київ та околиці Києва. Відомості про народне мистецтво та експонати. 1969 (?) – 1970 рр. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12938.
11. *Гончар І.М.* Київ та околиці. Дорожні записки про народне мистецтво. 1969 (?) р. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12929.
12. *Гончар І.М.* Київщина. С. Оленівка. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12858.
13. *Гончар І.М.* Книжка дорожніх замальовок та заміток по українській етнографії Київщини. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12853.
14. *Гончар І.М.* Народне мистецтво Київщини. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12844.
15. *Гончар І.М.* Народне мистецтво Полтавщини. Полтавщина, Чернігівщина, Київщина. Як це почалося (спогади, варіант). 1980-ті рр. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12898.
16. *Гончар І.М.* Як це почалося (спогади). Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12856.

17. Гончар І.М. Переяслав – Обухів 1965-66 рр. Чоповичі. Рукопис, НЦНК «МІГ», КН №12924.

18. Дубиківська Л., Фугаль Т. Краєзнавча діяльність Івана Гончара // Іван Гончар (спогади про Івана Гончара). Упор. і відп. ред. І. Пошивайло. – К.: УЦНК «МІГ», 2007.

19. Дубиківська Лідія. Іван Гончар і Черкащина // Шевченків край: історико-культурологічні нариси / Упор. Лідія Орел, наук. ред. Ігор Пошивайло. – К.: УЦНК “Музей Івана Гончара”, ГО “Фонд Івана Гончара”, ПП “Верещинські, 2005. – 520 с.

20. Дубиківська Лідія. Подвижник з великої літери // Культура і життя. – 2003. – №15 (4035). – 11 червня.

21. Дубиківська Лідія. Стежками етнографічних подорожей Івана Гончара // Україна й Українці: історико-етнографічний мистецький альбом Івана Гончара (Галичина, Буковина) – К.: УЦНК “Музей Івана Гончара”, ПФ “Оранта”, 2007.

22. Франкова батьківщина у збірці Івана Гончара (до 150-річчя з дня народження Івана Франка). – Набір з 16 подарункових лист. укр. і англ. мовами / Упор. І. Пошивайло, вст. ст. Л. Дубиківської. – К.: УЦНК «Музей Івана Гончара», ГО «Фонд Івана Гончара», ПП «Верещинські», 2006.

Лідія Дубиківська-Кальненко (Київ, Україна) Меморіальний архів І.М. Гончара в контексті краєзнавчої і збиральницької діяльності фундатора хатнього музею

У статті подається загальна характеристика меморіального архіву І.М. Гончара та вперше розглянуто методи краєзнавчої анкети І.М. Гончара-збирача на основі його експедиційних нотаток стосовно Правобережної Київщини.

Ключові слова: Іван Гончар, меморіальний архів, історико-етнографічний архів, записи рукописні, народне мистецтво Київщини

Лидия Дубиковская-Кальненко (Киев, Украина) Мемориальный архив И.М. Гончара в контексте краеведческой и коллекционной деятельности основателя домашнего музея

В данной статье представлена общая характеристика мемориального архива И.М. Гончара и впервые рассмотрены методы краеведческой анкеты И.М. Гончара-коллекционера на основании его экспедиционных заметок по Правобережной Киевщине.

Ключевые слова: Иван Гончар, мемориальный архив, историко-этнографический архив, записи рукописные, народное искусство Киевщины

Lydia Dubyktivska-Kalnenko (*Kyiv, Ukraine*) **Memorial archive in the context of regional studies and collecting activities of Ivan Honchar as a founder of his private museum**

The given article presents general characteristics of Ivan Honchar's memorial archive. The author analyzes for the first time some methods of Ivan Honchar's regional studies questionnaire on the basis of his field notes from expeditions to Right-Bank Kyiv Region.

Key words: Ivan Honchar, memorial archive, historical and ethnographic archive, records hand-written, folk art of Kyiv Region

Людмила НАБОК

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

**Пам'ятки меморіального музею
архітектора В.Г. Заболотного –
важливе джерело історико-
культурних досліджень
Переяславщини**

Меморіальний музей архітектора Володимира Гнатовича Заболотного, створений з метою засвідчення великих здобутків видатного українського зодчого ХХ ст. За період свого існування, 1962-2009 рр., музей постійно розвивав своє першочергове завдання: меморіальне висвітлення життя архітектора, його творчої діяльності. Починаючи з 1962 і до 1983 рр., експозиція займала три кімнати і була вирішена прийомом простого показу світлин, особистих речей та натуралістичного відтворення куточку майстерні і робочого столу архітектора. В основу експозиції було покладено висвітлення фактів біографії у хронологічному порядку. Увага акцентувалась більше на громадській та політичній діяльності В.Г. Заболотного, аніж на його внутрішньому естетичному світосприйнятті. Найперша експозиція була перенасичена різноманітними грамотами, подяками, вітаннями, нагородами, листівками, цитатами про великі здобутки академіка В. Заболотного. Відчувався тенденційний та заполітизований підхід у її побудові¹.

Послідовне вивчення працівниками музею біографії Володимира Гнатовича, особливо переяславського періоду життя, спонукало до перегляду концептуальних засад експозиційних рішень. В їх основу був покладений принцип єдності історичного, документального та художніх начал з максимальним уведенням до візуального ряду артефактів місцевої історії.

Визначені критерії спонукали до посиленої збирацької роботи, насамперед, речового матеріалу з метою представлення обдарованої особистості. Тому, на прохання працівників музею, упродовж 1980-1989 рр., вдовою архітекта було передано до музею 120 живописних робіт митця. Найбільшу історико-мистецьку цінність становлять акварелі з архітектурними краєвидами Переяслава, Києва, Чернігова, а саме:

“Преображенська церква. Переяслав. 1923 р.”, “Покровська церква. Переяслав. 1924 р.”, “Видубецький монастир. Київ. Серпень. 1926 р.”, “Деталь церковної споруди. Київ 1927 р.”, “Вознесенський монастир, акварель. Переяслав. 1935 р.”, “Андріївська церква. Київ. 1947 р.”, “Могила (козацька) над Дніпром. Зарубинці. 1949 р.” “Софія Київська. 1952 р.”, “Софія Київська. Деталь. 1952 р.”, “Іллінська церква. 1953 р. Чернігів”, “Петропавловська церква. 1958 р. Чернігів”².

Наступним кроком, що сприяв поповненню фондів краєзнавчими матеріалами, стало експозиційне завдання: висвітлення науково – організаційної діяльності Володимира Заболотного – президента Академії Архітектури України. Виставити для огляду лише адміністративні постанови та розпорядження, мандати та посвідчення було б досить одноманітно. 1983 р. музей отримав меблі з будинку Верховної Ради України, які були виконані за ескізами Володимира Гнатовича. Оригінальні малюнки, креслення, проекти, макети, світлини, зразки кераміки та будівельних матеріалів, авторські меблі – стали не просто експонатами, вони є свідками наукових досягнень архітектора Заболотного й одночасно носіями-інформаторами окремого етапу розвитку будівельної науки України у 1930–1960 рр. Повноцінну і об’єктивну картину репрезентації даної теми забезпечили різноманітні видання редактовані Заболотним, проекти, креслення, макети творчої майстерні зодчого.

В умовах XXI ст. головним завданням музею стало одночасне з меморіальним, інтерактивне, комплексне представлення досягнень вченого. Згідно завданню в системі музейної експозиції створений певний адаптований простір. Відвідувач включений в ситуації: в гостях в української родини, архітектора-творця, митця-естета.

Стационарна експозиція розміщена в чотирьох залах, де кожна кімната – окремий розділ експозиції, що стимулює й поглиблює процес пізнання особистості В.Г. Заболотного. Звичайно, у візуальному ряді домінантами виступають особисті речі й доробки архітекта, але їх змістове наповнення уможливило репрезентувати історію міста й, навіть, країни. Експозиція побудована згідно біографічному, ретроспективному та монографічному принципам, які забезпечують ґрунтовну презентацію історичної й мистецької цінності представленого матеріалу.

Перша зала – увідна частина експозиції, присвячується історії родини, місту, де народився й виріс архітектор. Витоки таланту видатного митця були виплекані й живилися усталеними народними звичаями та традиціями, що панували в родині, серед переяславської громади в роки його дитинства та юності. Тому вихідним став ступінь інформаційності,

насамперед, музейного приміщення, а саме будинку де минуло дитинство та юність архітектора. Родинний будинок дерев'яний, споруджений у 1911 р. за авторським проектом званого переяславського народного майстра Гната Заболотного, та вдосконалений перебудовою у 1956 р. його сином, вже відомим українським архітектором Володимиром Заболотним. Споруда витворена думками двох непересічних переяславців несе в собі унікальну інформацію про смаки й уподобання городян в архітектурно-будівельній практиці українських Наддніпрянських містечок початку ХХ ст. Такі екземпляри вже стали на Україні досить рідкісними. Зважаючи на те, що народне мистецтво – стало первинною мистецькою освітою Володимира Заболотного у першій залі увагу акцентовано на тих предметах, творцями яких були батьки Заболотного, насамперед це меблі, килими, рушники, золоті вироби батька. Інтер'єр передньої кімнати оформлений максимально наближено до того, який існував за часів юності архітектора і був притаманний тогочасним переяславським оселям. Максимально використані сімейні фотодокументи 1908–1930 рр., які представлені світлинами батьків, сестри Варвари (по чоловіку Левицька, відомої дослідниці мозаїк Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого), однокласників та викладачів переяславської чоловічої гімназії. Потужним інформаційним джерелом з місцевої історії виступають фотодокументи краєвидів Переяслава поч. ХХ ст., а також їх живописне рішення виконане В.Заболотним у 1918–1935 рр. Художні роботи Заболотного є виключно цінним джерелом у першу чергу, такими є його акварелі, на яких зафіксовані культові споруди та об'єкти народного житла, вулиці міста Переяслава станом на 1918 – 1956 рр., які на сьогодні докорінно змінили свій вигляд. Таким чином представлені артефакти розкривають не тільки особистість Заболотного, але й культуру народу, яка формувала його свідомість, врешті живила талант зодчого.

Не менш потужно краєзнавча тема розкривається в майстерні, яка є третьою оглядовою залом. Експозиція не просто відображає здобутки митця в різних галузях архітектурної науки: містобудівництві, проектуванні громадських та житлових будинків, декоративному мистецтві, але й засвідчує розвиток архітектурної науки в Україні в середині ХХ ст. Експозиційна будова складається з окремих куточків – презентантів окремих тем: куточок – дизайнера (макет тріумфальної арки, архітектурна кераміка), куточок – президента Академії архітектури (вмонтована шафа-вітрина з документально речовим матеріалом), куточок столяра (вітрина – шафа зі столярними інструментами, пресом для книжок,

стілчиками виготовлених власноруч Заболотним), куточок – художника (станок, мольберт, шезлонг). Об'єднуючими елементами експозиції стали численні ескізи, малюнки, проекти, як самого Заболотного так і його учнів – колег.

Джерелами локальної історії розвитку архітектури виступають тут особисті проекти зодчого по реконструкції села Карань, малюнки по створенню пам'ятника “Трубіж –1”- монументу на честь 300 річчя Переяславської угоди та пам'ятника гетьману Богдану Хмельницькому, фотодокументи археологічних розкопів переяславських давньоруських храмів. В цьому комплексі документальних артефактів особливий інтерес становлять кресленники архітектора по реконструкції церкви Спаса та дзвіниці XVIII ст. в місті Переяславі-Хмельницькому. Виконав свої проекти Володимир Гнатович в Києві у 1959 р., що й засвідчено автором особовим підписом. Проекти накреслені на окремих листках тонкого паперу і складаються з двох частин: загального вигляду споруди (акварель) та плану. Проект реставрації не був реалізований, але кресленники засвідчують досконалі знання їх автором конструктивних форм притаманних українській народній дерев'яній архітектурі XVIII ст. Світлина 1953 р. розкопів переяславської Спаської церкви серед яких зафіксований В. Заболотний разом з керівником експедиції М. Каргером, свідчать про не байдужість митця до переяславської старовини³. Інший фотознімок фіксує В. Заболотного, М. Сікорського, Р. Юру під час робочої наради по проведенню археологічних розкопок в Переяславі-Хмельницькому в 1958 р., коли академік В. Заболотний був головним консультантом в атрибуції будівельних залишків XI-XII ст.

Послідовне зібрання артефактів пов'язаних з життям й творчістю однієї особи уможливило примноження джерел локальної історії. Завдяки цілеспрямованій комплектації меморіальної колекції музею стає центром з вивчення творчої спадщини не лише В.Заболотного, але й авторських надбань учнів та колег зодчого. Таким чином за першим колом колекції стало утворюватись нове, індивідуальне, неповторне за підбором оригінальних експонатів. Наприкінці XX ст. відомі архітектори І.Косаревський, Д. Яблонський, Г. Лебедев передали до музею свої малюнки архітектурних пам'яток, які зафіксували розвиток архітектурного мистецтва України і Переяслава зокрема.

Графічні роботи подаровані музею І. Косаревським у 1985 р. складають велику наукову цінність, тому що фіксують стан збереження місцевих культових об'єктів після подій Другої світової війни. Всі малюнки: “Колегіум. Ліплення над вікном”, “Колегіум. Ліплення

порталу”, “Фрагмент стіни Вознесенського собору”, “Вознесенський собор”, “Варваринська церква”, “Успенська церква”, “Троїцька церква”, загальною кількістю сім одиниць, виконані у 1946 р. графітним олівцем на тонкому папері (14X19 см) жовтого відтінку. Кожна робота датована і засвідчена автографом.⁴

У 1992 р., музейний фонд поповнили дві роботи Д. Яблонського: малюнок “Ліплення порталу переяславського колегіуму” виконаний у 1953 р. графітним олівцем та кресленик “Портал семінарії”⁵. Від кандидата архітектури Г.О.Лебедева того ж року, надійшла збірка малюнків та креслеників традиційних сільських будівель XIX–XX ст., які він особисто виконав у 1936–1939 рр. під час польових експедицій по Україні. З огляду на велике науково-теоретичне і практичне значення частина зазначених робіт була введена до наукового обігу Академією будівництва і архітектури. Тривалий час з 1956 по 1963 рр. обміри зберігались в державному музеї архітектури і будівництва, але згодом, зі спогадів Г. Лебедева, через припинення діяльності Академії кресленики потрапили до списання за “не актуальністю” подальшого зберігання. Георгій Олександрович працював на той час в інституті теорії й історії архітектури, тому довідавшись про майбутню долю малюнків забрав їх до себе додому, де в нього зберігалась решта обмірів. Згодом дослідник передав роботи на постійне зберігання до меморіального музею свого вчителя Володимира Заболотного. Відомо, що Володимир Гнатович при розробці власних проєктів сільського житла послуговувався вказаним матеріалом. Окрім нього дослідник народного житла Віктор Петрович Самойлович частину матеріалів використав у своїй монографії “Народна творчість в архітектурі сільського житла”. Георгій Лебедев також опублікував декілька наукових статей опрацювавши частину своїх креслеників. До музею надійшло 138 одиниць.⁶ Вони виконані на тонкому папері олівцем та аквареллю і наклеєні на планшети з картону. Кожну роботу засвідчено автографом рисівника, також автором вказані назва поселення та будівлі, засвідчені дата спорудження об’єкту, вказані масштабні обміри та час виконання малюнку.

Кількісно найбільшу групу малюнків становлять зразки архітектури Полтавського регіону – 113 одиниць. На них засвідчені різнотипні житла, господарчі споруди. Кресленики дають змогу простежити не лише характерні для регіону конструктивні форми а й декорування будівель, тому що значна кількість робіт виконана в техніці акварелі. Докладно репрезентовані Г. Лебедевим села Шишаки (21 одиниця), Баранівка (26 одн.), Великий Перевіз (13 одн.). Диканька (11 одн.). Осо-

бливий інтерес в цій групі становлять чотири планшети на яких автором зафіксований рідкісний зразок житла – “мита хата” з села Великий Перевіз. Окрему групу креслеників (10 одн.) складають планшети на яких зафіксовано варіанти вирішення одного й того ж конструктивного елемента в різних селах Полтавщини.

Окрім сіл Полтавської області автором були здійснені обміри будівель в селах Тальнівського району Київщини (суч. Черкаська область) – 20 одиниць, та Чернігівської області – 5 одиниць.

Кресленики характеризуються кваліфікованим вибором типових видів житла і господарських споруд, документально відображають архітектуру народного житла України, більша частина якого вже не збереглась, тому мають особливу цінність.

На початку ХХІ ст. невеличкий провінційний музей перетворився на досить потужний науковий підрозділ Національного історико – етнографічного заповідника “Переяслав”. Меморіальний музей став центром по збереженню наукових досягнень не лише академіка архітектури В.Г. Заболотного, але й з вивчення архітектурної спадщини Переяславщини. Завдяки документальним джерелам, музей має можливість представити архітектуру та людський фактор міста, зв’язки В. Заболотного з переяславцями, друзями, рідними.

Дослідження локальної історії спричиняють відродження духовності, свідомості, тому формування банку даних краєзнавчого характеру стає важливою часткою наукової роботи меморіального музею. Потреба у краєзнавчій інформації є актуальною, бо наприклад, упродовж останніх десяти років до музею було подано 134 запити. Зокрема, надані історико -бібліографічні відомості з біографії діячів культури краю, розвитку освіти міста, історії культових споруд, етнографії регіону, родоводам знатних переяславських міщанських та козацьких родин, топоніміки, а найголовніше архітектурі міста. Підсумком багаторічних досліджень, збирацької роботи стала монографія “Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність” видана меморіальним музеєм В.Заболотного спільно з Міністерством освіти і науки України, Переяслав – Хмельницьким ДПУ ім. Г.Сковороди, Лабораторією археологічних досліджень при кафедрі історії та культури України Інституту археології НАН України у 2007 р.⁷

Музей Заболотного на даному етапі функціонування можна визнати, як музей комплексного профілю: це і меморіальний, науковий, культурно -історичний, етнографічний, художній, адже володіє різноманітними оригінальними науковими, естетичними і загальноосвітніми

матеріалами які допомагають не тільки зберігати й пропагувати досягнення вченого, але й вивчати національну спадщину України.

Джерела та література

1. *Набок Л.* Меморіальний музей В.Заболотного – шляхи вдосконалення” // Наукове видання “PEREYASLAVICA”. – наукові записки Національного Історико-Етнографічного заповідника “Переяслав”. – Зб.наук.статей. – Випуск 2(4). – Вид. “Міленіум”. – К., – 2008. – 360с. – (с. 272–277).

2. Меморіальний музей архітектора В.Г. Заболотного. Основний фонд збереження. Інв. №№ 3-934; 3-604; 3-265; 3-780; 3-574; Кв-14089; 3-72; ТЗ-2275; 3-694; 3-778

3. Меморіальний музей архітектора В.Г. Заболотного. Основний фонд збереження. Інв. №№ 3-865; 3-866; 3-713

4. Меморіальний музей архітектора В.Г. Заболотного. Основний фонд збереження. Інв. №№ 3-597; 3-598; 3-599; 3-600; 3-601; 3-602; 3-603

5. Меморіальний музей архітектора В.Г. Заболотного. Основний фонд збереження. Інв. №№ 3-867; 3-875

6. Меморіальний музей архітектора В.Г. Заболотного. Основний фонд збереження. Інв. №№ М-2444 – М-2694

7. *Набок Л. Колибенко О.* Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність.– К., – 2007 – Видавничій дім від “А” до “Я”– 175 с.

Людмила Набок (Переяслав-Хмельницький, Україна) Пам’ятки меморіального музею архітектора В.Г. Заболотного – важливе джерело історико-культурних досліджень Переяславщини

Музей видатного українського архітектора Володимира Заболотного окрім того, що є хранителем меморіальних речей та художніх цінностей прагне бути інформатором та каталізатором стосунків між культурою минулого та прийдешнього. Відповідно до цієї тези музей організовує свою наукову роботу з питань комплектування фондового зібрання та його відповідного експонування. Музейна експозиція присвячена життєдіяльності однієї постаті, проте збірка документальних джерел уможливило через призму особи Заболотного репрезентувати історію міста і, навіть, країни. У статті автор характеризує документальні джерела, що зберігаються в музеї, аналізує їх науковий потенціал.

Ключові слова: експонати, інформаційні носії, комплектування фондів, експозиція, письмові джерела, науково-дослідна робота

Людмила Набок (*Переяслав-Хмельницький, Україна*) **Памятники мемориального музея архитектора В.Г. Заболотного – важный источник историко-культурных исследований Переяславщины**

Музей известного украинского архитектора Владимира Заболотного является не только хранителем мемориальных вещей и художественных ценностей, он стремится быть катализатором отношений между культурами прошедших и будущих поколений. Соответственно данному тезису музей организывает свою научную работу по вопросам комплектации фондовой коллекции, а также её соответствующего экспонирования. Несмотря на то, что экспозиция музея посвящена жизни и творчеству одной личности, собрание документальных источников предоставляет возможность изучать местные аспекты истории, а также особенности традиционной культуры Украины. В статье автор характеризует документальные источники, хранящиеся в музее, анализирует их научный потенциал.

Ключевые слова: экспонаты, информационные носители, комплектование фондов, экспозиция, письменные источники, научно-исследовательская работа

Ljudmila Nabok (*Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine*) **The Monuments of memorial Museum of the architect V. Zabolotnyi – an important source of historical and cultural researches in Pereyaslav region**

Museum of famals Ukrainian architect Vladimir Zabolotnyi keeps not only memorial things and artistic values, it aims to be the catalyst of relations between the cultures of the last and future generations. According to this thesis a museum organizes the advanced study on questions of acquisition of fund collection, and also its proper exhibiting. In spite of the fact that the display of museum is devoted to life and creatve work of one person, collection of documentary sources gives the possibility to study the local aspects of history, and also features of traditional culture of Ukraine. In the article the author characterizes documentary sources, kept in the museum, analyses their scientific potential.

Key words: exhibit, information transmitter, collecting stocks, exposition, writings sourced, research worke

Наталія САВЕНКО
(Горлівка, Україна)

**Генеалогічні дослідження
в музеї історії міста Горлівки:
універсальний масштаб
і смисловий центр історії**

Нові соціокультурні умови, в яких працюють сучасні музейні установи, все активніше перетворюють їх на інноваційну модель, мета якої – звернення до різних верств населення. Музей історії міста Горлівки активно включився до цих трансформаційних процесів. Підтвердженням тому є втілення низки логічно пов'язаних ланцюжків музейної діяльності, за основу якої покладено полідисциплінарний підхід до музейного джерела. Музейне джерело – це історичне джерело в контексті культури, завдяки якій воно виникло, завжди цілісне, як продукт, що з'являється в різноманітних сферах творчої активності людини. Цей підхід сучасного джерелознавства реалізується музеєм історії міста Горлівки. В контексті статті ми зупинимось на джерелознавчих аспектах горлівської історії в зв'язку з генеалогічними дослідженнями, які вже на протязі дев'яти років здійснюються на базі музею, зокрема через організацію конференцій. Учасниками щорічних науково-практичних конференцій являються перш за все мешканці міста, які досліджують свої родоводи. Генеалогія, як допоміжна історична дисципліна, стала фундаментом музейної політики музею історії міста Горлівки. Цей інтерактивний підхід, спрямований на формування і поширення знань підтвердив свою ефективність. Актуальність такого підходу полягає ще і в сенсі підтвердження, або спростування деяких «міфів» про Донбас, як-то: *по-перше*, «хто ми – автохтонне населення або «природні колоністи»?»; *по-друге*, «невже ми тільки «почесні гвинтики» великої інтернаціональної технократичної імперії машино-людей»?»; *по-третє*, «невже культурна специфіка краю розмита до останньої цеглини і має вигляд тільки фрагментів»?»; і, взагалі, невже ж ми «Иваны не помнящие родства»?». Відповіді на ці проблемні запитання дозволяє знайти генеалогія.

За радянські часи для нашого краю не була характерною наявність розвинутої історичної пам'яті. Маючи унікальну історію, наше місто не закріпило свій історичний досвід у концентрованому вигляді. Переважно історична свідомість підмінювалась лозунгами або міфами, складеними на потребу влади. Завдяки цьому культурна специфіка розвивалась і була фрагментарною. Але досліджуючи генеалогічні корені окремих горлівських родин та враховуючи сімейні розвідки самих мешканців міста співробітники музею історії міста Горлівки, дійшли висновку, що на протязі всього цього часу відбувалось накопичення історичної пам'яті на неформальному рівні і був лише потрібен суспільний запит, який би актуалізував соціальні функції культури пам'яті. Треба було лише розворушити людей, звернутися до глибин їх пам'яті...

Матеріали дев'ятох науково-практичних конференцій «Генеалогія горлівчан», проведених на базі нашого музею, свідчать про збереження нашими земляками своїх родинних історій. А ті, кому не вдалось це зробити, зараз намагаються надолужити втрачене. Вивчаючи сімейні джерела, музейні співробітники переосмислюють специфіку нашого міста, з отриманих матеріалів комплектують фондову документальну колекцію. Елементи складання єдиної міської генеалогічної крони розробляються в рамках етнографії, демографії, соціології, генетики, евієніки, топоніміки та інших суміжних дисциплін. Зупинимось на деяких практичних аспектах генеалогічних досліджень.

Декілька слів про розвиток генеалогічного руху на Донеччині. У вересні 2000 р. музей історії Горлівки зініціював проведення в Донецькій області Першої науково-практичної конференції за проблемами «Генеалогія горлівчан». Автором цієї ідеї був тоді ще провідний науковий співробітник, зараз директор музею Наталя Олександрівна Савенко. Програму проведення конференції було схвалено управлінням культури Донецької облдержадміністрації та під її реалізацію було надано грант. Вийшла друком збірка матеріалів конференції та випущено пам'ятний значок, автором якого є Заслужений художник України Леонід Федорович Толстов [2, с.7]. До участі в науковому заході було залучено різні соціальні, вікові, національні верстви горлівчан, а також фахівців зі статистичного управління, представники системи освіти та медичних закладів. Запросили також і гостей з Донецького національного університету, дослідників власних родоводів.

Готуючись до конференції, наукові співробітники музею вивчили сучасний стан генеалогічних досліджень на Україні та за її межами.

Виявилось, що на той час існували секція генеалогії при Українському геральдичному товаристві у Львові, а також Центр генеалогічних досліджень в Києві. Під час роботи над вивченням родоvodu засновника нашого міста П.М. Горлова, співробітники музею отримали матеріали від Російського генеалогічного товариства. Публікація цих відомостей в збірці матеріалів конференції стала в нагоді дослідникам.

Генеалогічні дослідження музею та робота з цього напрямку були розглянуті на обласному семінарі музейних працівників у травні 2000 р., найцікавіші доповіді видано в збірці матеріалів семінару. Були висловлені пропозиції щодо створення генеалогічного товариства. За організацію цієї справи в масштабі області взявся донецький підприємець, учасник тієї Першої генеалогічної конференції С.К. Перепеченко. 23 жовтня 2001 р. у Донецьку, в приміщенні обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Н.К. Крупської відбулися установчі збори Донецького генеалогічного товариства (*дали* – ДГТ). Головою було обрано С.К. Перепеченко, також затверджено статут ДГТ, згідно з яким, «товариство є культурно-просвітницькою та науково-дослідницькою регіональною громадською організацією» [2, с.8]. Планувалось створити місцеві осередки. У жовтні 2001 р. представники музею історії м. Горлівки були запрошені до участі в роботі X Всеукраїнської наукової конференції, що відбувалась на базі Донецького національного університету [7, с.3].

Генеалогічні дослідження моделюють різноплановий культурний образ в історичному контексті. Загальна історія тим об'єктивніша та правдивіша, чим більше вона схожа на розмаїту яскраву мозаїку, складену з багато чисельних історій, зокрема, родоvodів наших земляків. Чим більше ми знаємо сімейних історій, тим глибше розуміємо долю нашого народу. Чим глибше кожен з нас аналізує своє походження, події сімейної хроніки, родинні зв'язки, тим чіткіше видно подальший шлях. Актуальність виявлення родоvidних джерел особливо вимальовується на фоні складних соціально-етичних проблем сучасного життя: розпаду сімей, катастрофічної ситуації у демографічних процесах, у зниженні чисельності населення, падінні рівня народжуваності. Це підтверджують і конкретні статистичні дані щодо сучасного становища з вищеназваних проблем по місту Горлівка. Починаючи з 1993 р. спостерігається щорічне зменшення чисельності населення. За даними на 1939 р. населення міста складало 213 тис. осіб. На день визволення від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 р. – 65 тис. осіб.

Найбільша чисельність – 373,8 тис. мешканців зафіксована на початок 1988 р. В 2000 р. в Горлівці зареєстровано 323,4 тис. осіб, на початок 2009 р. – 287 тис. осіб. Перевага народжуваності над смертністю у місті з 1948 р. по 1972 р. був у середньому +4,5, але починаючи з 1989 р. показник природного приросту став негативним. У 1999 р. в місті природний приріст населення також мав негативне значення – 3,7. Порівняно з 1990 р. цей показник зменшився в 5 разів і нині становить – 3,31 [1, с.13] Починаючи з 1993 р. спостерігається значний міграційний відтік населення. Найбільший міграційний відтік – 2678 осіб спостерігався у 1994 р., а притік +27034 особи – в 1948 р. Починаючи з 2000 р. міграція поступово знизилась [1, с.14]. Мешканці емігрували передусім в держави СНД та далекого зарубіжжя: Ізраїль, США, Німеччину. Міграційні процеси торкнулися переважно працездатної частини населення, що веде до зміни його вікової структури. Зокрема простежується тенденція старіння населення міста: на початок 1994 р. середній вік населення – 38 років, а в 1999 р. – 39 років, в 2008 р. – 40,5 років. [1, с.15].

Серед працездатного населення в місті, в зв'язку зі смертністю серед чоловіків, помітне превалювання жіночого населення. На початок 2000 р. чоловіків – 137,5 тис., жінок – 161,1 тис. (на 23,6 тис. більше) [1, с.15]. Зниження рівня життя, формування та розвиток у молоді міста нових типів репродуктивності поведінки пов'язано не з погіршенням, а зі зміною в стилі та способі життя. Зростає кількість дітей, від яких відмовляються батьки. Про це свідчать наступні дані: 1993 р. – 17 дітей, 1994 р. – 25, 1995 р. – 29, 1996 р. – 28, 1997 р. – 37, 1998 р. – 38, 1999 р. – 43, [6, С. 8], 2008 р. – 11 [4].

До музейної установи люди приходять у пошуках життєвих цінностей та орієнтирів, духовного здоров'я, відчуття спадковості в часі. Тому вважаємо, що діяльність музею як репрезентанта родинних цінностей, родинної пам'яті, повністю відповідає цим завданням. Невід'ємною складовою роботи з місцевим населенням, з приводу їх залучення до генеалогічних розвідок, стало анкетування як засіб отримання історико-генеалогічних відомостей серед горлівчан.

Про глибину знань родового коріння опитуваних свідчать такі дані: з 94 написаних родоводів, п'ятеро респондентів знало про своїх пращурів до XIX ст., 8 – до сер. XIX ст., 31 – до кінця XIX ст., 50 – поч. XX ст., 4 – сер. XX ст. Більше половини опитаних нічого не знали про свій рід з поч. XX ст., що вказує на обрив коріння. Соціальне походжен-

ня предків укладачів родоводів розподілилось таким чином: із заможних селян – 12, з бідних – 40, з робітників – 28, з інтелігенції – 5, з дворян – 3, з священнослужителів – 1, з міщан – 1, з козаків – 4. В даному випадку ми спостерігаємо превалювання селянських коренів, район з прибулим населенням (на заробітки), молода промислова зона. А ось національний склад прибулих таких: українці – 39 опитуваних, росіян – 36, поляків – 6, сербів – 3, хорватів – 1, греків – 2, молдаван – 3, татар – 2, німців – 2 [10, с.11]. Українці складають половину населення, більша частина з них зараз російськомовна.

За даними опитувань гордість за історію своєї сім'ї мають 96 %, хочуть повторити життя одного з предків 24 %, вважають себе повністю схожими на предків 56 % [10, с.12]. В цій групі опитуваних видатних предків не визначили. Але робота з іншими групами респондентів дала наступні результати: в Горлівці мешкають нащадки таких відомих родин як Мазепа, Шевченка, Огинського, Бенкендорфа. Є нащадки і менш відомих родин, які однак були активними учасниками місцевої історії: М.О. Долгов, який очолив повстання козаків на Кавказі під час боротьби в роки громадянської війни з червоноармійцями; Микита Дев'ятилов – селянин, чие прізвище носить цілий район нашого міста „Микитівський” та залізнична станція „Микитівка” [11, с.6].

Родинний архів пам'яті – це джерело пізнання цікавих сторінок з історії міста, з історії нашого регіону, та і всієї України. Співробітниками музею зафіксовані численні легенди та перекази, які внесені до супровідної документації під час прийняття історико-культурних раритетів до музейних фондів і самі являють собою усні джерела історичної пам'яті. Наведемо кілька прикладів.

Ім'я шахтарського поета Павла Григоровича Безпощадного (Іванова) (1895–1968), яке нині носить горлівське літературне об'єднання, було досить відомим в радянський період. У поета був власний літописець М. Гончаров, який в книзі «Оружје поета» навів численні біографічні відомості, однак життєпис поета тривалий час був неповним. Псевдонім – Павло Безпощадний, у 20–30-ті роки ХХ ст. був всім зрозумілим і передавав дух того часу. За псевдонімом ховалось прізвище – Іванов. Та у тих, хто не знав, що Іванов – прізвище дідуся, ніякого питання не викликало. Разом з цим наукові співробітники музею історії Горлівки помітили плутанину в письмових джерелах щодо біографії цієї людини. Проведена обробка документів у фондах музею, розмова з донькою поета Вірою Павлівною Безпощадною дозволили

з'ясувались деякі біографічні таємниці. Дідусь майбутнього поета Олександр Іванов, скоріш за все носив інше прізвище – Ванідзе. Під час однієї з кавказьких війн потрапив у полон, там його обміняли на собак та записали у кріпаки. Відтак він став носити російське прізвище – Іванов, і мешкав в с. Сеславль на Смоленщині. Там він одружився з Василисою Василівною, теж кріпачкою. Народилися в цьому шлюбі двоє дітей – Юлія та Олександр. Юлія народила Павла, не будучи заміжною. Тому і дав своє прізвище онукові дід. Пізніше Юлія вийшла заміж, і її чоловік дав своє ім'я по батькові Павлу, а прізвище залишилось дідусеве. Так вдалося з'ясувати причини плутанини, яка стільки років замовчувалась [9, с.40].

Ім'я космонавта Олександра Волкова, уродженця міста Горлівка відоме в світі. Багато в свій час писалось про нього, публікувалися біографічні відомості. Але такий аспект, як родове коріння, ніхто не висвітлив. Як родина Волкових (прабатьки космонавта) та Зибіних (пращури за материнською гілкою) з'явилися в Горлівці, звідки тягнуться їх коріння? Мати Олександра, Надія Волкова, народилась у с. Хитровка Курської губернії; її батько працював у складі артїлі з будівельних робіт, виїжджав на сезон заробити грошей у Донбас, а в 1929 р. перевіз свою сім'ю в Горлівку. Родинні корені батька Олександра Тимофійовича Волкова тягнуться з Кіровоградщини. В сім'ї було 10 дітей: 4 хлопця та 6 дівчаток. Вони приїхали в Горлівку майже в той час, що і Зибіни, у 1928 р. За старим рудником бабуся майбутнього космонавта викопала яму, побудувала там землянку, де і стала жити багатодітна сім'я. І хто знав тоді, що гілки їх родового дерева простягнуться аж у Космос [12, с.43]. Зараз в фондах музею історії міста продовжується комплектування матеріалів про родину Волкових. Це набуло ще більшого значення в зв'язку з тим, що сімейна історія поповнилась черговою «космічною» гілкою: син Олександра Олександровича Волкова, Сергій, здійснив у 2008 р. свій космічний політ. І горлівчани можуть вже казати, що їх загальний родовід вперше в світовій історії поповнився сімейною традицією: представники двох поколінь Волкових побували в космосі, а фонди музею історії міста Горлівка мають безцінні джерела з вивчення родоводу Волкових.

Співробітники музею з кінця 1990-х рр. розглядають генеалогічні дослідження, як інтеграційну методику роботи з писемними і речовими пам'ятниками. Одним з напрямів цих досліджень виступає досвід з виявлення старовинних погостів на теренах нашого міста, культурно-

історичних, або природних локусів Горлівки. Як відомо, старовинні поховання можна спостерігати в місцях, де колись оселились першопоселенці міста. В Горлівці – це селища – Зайцево, Байрак, Гольма, Залізне та ін. [8, с.33]. Їх історія сягає у XVII ст. Але ще у XVI ст. ця територія використовувалася козаками для відхожих промислів. Згодом тут поєдналися долі близьких за культурами народів.

До 1999 р. особливості горлівських кладовищ не досліджувались, не фіксувалися залишки старовинних погостів, які дійсно можна віднести до заповідних історико-культурних місць нашого краю, та й взагалі України. Розуміючи це, наукові співробітники музею історії міста ретельно записали прізвища, імена, які були залишені прашурами на надгробних плитах чи хрестах. Дослідження не обмежувалось тільки слов'янськими похованнями. Були зафіксовані комплекси єврейських (XIX ст.), татарських кладовищ. [8, с.37]. З метою виявлення спадкоємності поколінь, красзнавець Петро Яковенко та головний зберігач фондів музею історії Любов Маслова, виявили сучасних носіїв прізвищ, які були розповсюджені в перших горлівських селах Зайцево та Байрак. Біля 80 % “зайцевців та байракців” – нащадки Агаркових, Аксьонових, Анікіних, Березецьких, Бондарів, Голоперових, Завражних, Кликових, Мухіних, Рижкових, Тітових, Ходаревих, Сергєєвих та інші [13, с.31; 8, с.34-36].

Ми маємо свій осередок, на який вже спираються декілька поколінь і формують подальшу крону свого родового дерева. Та все ж таки, що стосується виявлення глибини генеалогічної пам'яті, то Донбас – один з регіонів України, основну масу населення якого складають нащадки колишніх мігрантів, долі яких складались досить неоднозначно. Занадто складною та багатомірною є історія краю. Але водночас останню можна зрозуміти лише через долі окремих людей, що у своєму сукупному розмаїтті складають власне історичний процес.

Літописи горлівських родин пишуться представниками різних верств населення: за віковим цензом, за соціальним походженням, за рівнем освіти, за фахом. Ми не перебільшимо, якщо стверджуватиме, що документальні джерела особового характеру мають свою особливу унікальність. На сьогодні основу генеалогічних досліджень складає усна традиція передачі інформації, яку також не можна недооцінювати. Документи особового походження, які зберігаються в родинних архівах відіграють не тільки пізнавальну й виховну роль в окремо взятій родині, а й виступають раритетом в загальному масштабі.

У зв'язку з генеалогічними дослідженнями роду Горлових (наше місто носить ім'я Петра Миколайовича Горлова, гірничого інженера), до фондів музею потрапив унікальний документ – оригінал його «Заповіту», який був адресований його родині. Мабуть, мало хто може презентувати заповіт засновника їх малої батьківщини, написаний власноруч. З точки зору джерелознавства – це ще й унікальний археографічний раритет. Унікальність документальних джерел особового походження полягає ще й в тому, що в своїй більшості вони архе дають можливість «відчути» руку і душу автора. Так, фонди музею історії міста Горлівка поповнились рукописними спогадами бухгалтера Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості М.О. Кроликова, який у 1900 р. приїхав сюди з Санкт-Петербургу і започаткував тут свою «донбаську» сімейну історію [3]. Фонди музею мають чимало унікальних особистих документів земляків різних періодів розвитку Горлівки, які акумулюють в своїй сукупності фактографічні та джерелознавчі компоненти генеалогічних знань.

Музєєзнавство, генеалогія, джерелознавство – ці три допоміжні історичні дисципліни взаємопов'язані і на сучасному етапі формують концепцію наближення до конкретної людини, з її проблемами, її життям, інтересами. Ці наукові об'єкти формують мікроісторію, яка у центр уваги становить особистість і стає своєрідним універсальним масштабом і смисловим центром історії, музейний науковий центр та експозиційний майданчик видаються перспективними у подальшому розвитку міждисциплінарних досліджень у межах соціальних наук і наближенні елітарного культурного закладу до широких верств населення.

Творчий колектив співробітників музею історії міста Горлівки надалі ставить перед собою задачу не залишатися лише збирачем і зберігачем генеалогічних фактів. Результатом повинно стати пізнання суті родинних зв'язків горлівчан, їх ролі та значення на різних етапах розвитку нашого міста та в різних його історико-культурних спільнотах. Інтегрування теоретичних та практичних напрацювань в єдине генеалогічне древо горлівчан, з його корінням, стовбуром та кроною, допоможе побачити сучасний портрет мешканця нашого міста як представника донбаської спільноти, як громадянина України.

Джерела та література

1. *Козель Е.* Демографічна ситуація в м. Горлівка // Генеалогія горлівчан: Матеріали першої міської науково-практичної конференції (м. Горлів-

ка, 2000 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: Видавничий центр «ВГ», 2000. – С. 13-16.

2. *Коломієць Г.* Розвиток генеалогічного руху на Донеччині // Генеалогія горлівчан: Матеріали другої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2001 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: КП «Горлівська друкарня», 2001. – С. 7-8.

3. Музей історії міста Горлівки. – Д 2177.

4. Музей історії міста Горлівки. – НДФ 4620.

5. *Прохорова Л.* Ретроспектива шлюбних відносин в Горлівці: особливості і тенденції // Генеалогія горлівчан: Матеріали восьмої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2008 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: музей історії міста Горлівки: ПП «Колегія», 2008. – С. 12-16.

6. *Прохорова Л.* Характерні особливості і тенденції шлюбних відносин в Горлівці в ХХ ст. // Генеалогія горлівчан: Матеріали другої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2001 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: музей історії міста Горлівки: КП «Горлівська друкарня», 2001. – С. 8-9.

7. *Савенко Н.* Вступ // Генеалогія горлівчан: Матеріали другої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2001 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: музей історії міста Горлівки: КП «Горлівська друкарня», 2001. – С. 3.

8. *Савенко Н.* Надгробні уніками селищних погостів міста Горлівка як джерело виявлення прізвищ першопоселенців // Генеалогія горлівчан: Матеріали четвертої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2001 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: музей історії міста Горлівки: КП «Горлівська друкарня», 2003. – С. 33-38.

9. *Савенко Н.* П.Г. Безпощадний та його епоха // Генеалогія горлівчан: Матеріали другої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2001 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: музей історії міста Горлівки: КП «Горлівська друкарня», 2001. – С. 39-42.

10. *Савенко Н.* Результати анкетування учнів за темою «Твій родовід» // Генеалогія горлівчан: Матеріали першої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2000 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: музей історії міста Горлівки: Вид. центр «ВГ», 2000. – С. 8-12.

11. *Савенко Н.* Родовідне дерево горлівчан. Музей як осередок сімейних досліджень самотньої історії Донбасу // Генеалогія горлівчан: Матеріали п'ятої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2004 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка: музей історії міста Горлівки: ПП «Комтек», 2004. – С. 3-8.

12. *Савенко Н., Субарєва В.* З родоводу Героя Радянського Союзу льотчика-космонавта А.А. Волкова // Генеалогія горлівчан: Матеріали

другої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2001 р.) / Упор. Савенко Н.О. – Горлівка, 2001. – С. 42-45.

13. Яковенко П. Характеристика прізвищ мешканців села Зайцево Микитівського району м. Горлівки // Генеалогія горлівчан: Матеріали четвертої міської науково-практичної конференції (м. Горлівка, 2001 р.) / Упор. Н.О. Савенко – Горлівка., 2003. – С. 30-33.

Наталья Савенко (Горловка, Україна) Генеалогічні дослідження в музеї історії міста Горлівки: універсальний масштаб і смисловий центр історії

Музей історії міста Горлівки вивчає та експозиційно відображає історію свого міста за допомогою сімейних архівів горлівчан. З 2000 р. на базі музею щорічно відбуваються науково-практичні конференції «Генеалогія горлівчан», друкуються матеріали за результатами досліджень. Цей інтерактивний підхід в сучасному вимірі є ефективним і актуальним, спрямованим на використання сімейних джерел: документів, різноманітних раритетів та спогадів. Аналіз генеалогічних аспектів набуває своєї важливості і в сенсі підтвердження або спростування деяких «міфів» про Донбас.

Ключові слова: Горловка, Донбас, сімейний архів, генеалогія, музей історії міста

Наталья Савенко (Горловка, Україна) Генеалогические исследования в музее истории города Горловки: универсальный масштаб и смысловой центр истории

Музей истории города Горловки изучает и экспозиционно представляет историю своего города с помощью семейных архивов горловчан. С 2000 г. на базе музея организываются научно-практические конференции «Генеалогия горловчан», печатаются сборники материалов по результатам исследований. Этот интерактивный подход в современном измерении эффективен и актуален, направлен на использование семейных источников: документов, разнообразных раритетов и воспоминаний. Анализ генеалогических аспектов дает возможность усилить значение данных исследований и в смысле подтверждения или развешивания некоторых «мифов» о Донбассе.

Ключевые слова: Горловка, Донбасс, семейный архив, генеалогия, музей истории города

Natalia Savenko (Gorlovka, Ukraine) Genealogical research in Gorlovka history museum: universal scale and semantic history center

The museum of Gorlivka's history researches and expositionally represents the history of the town by means of town dwellers' family archives. From 2000

on the base of museum annually there are scientific practical conferences «Genealogy of Gorlovka dwellers», the results of researching are published. This interactive method in the modern situation is effective and actual, directed on the use of family sources: documents, various rarities and memories. The analysis of genealogical aspects is very important as for confirmation so for refutation of some «myths» about Donbas.

Key words: Gorlovka, Donbas, family archives, genealogy, history museum

Юлія ПАТЛАНЬ
(Київ, Україна)

**Хатний музей Івана Гончара
як недержавний осередок
вивчення локальної історії:
“Україна та українці”**

Хатний музей Івана Гончара постав в результаті його експедиційно-збиральницької роботи вже у листопаді 1959 р. [12, с.25-39]. Ідея створення «українського етнографічного музею», «українського Ермітажу» [4], сформувалася у І.М. Гончара ще в довоєнні роки, однак безпосередній поштовх до її втілення виник на фронтowych шляхах Другої світової війни. Однак саме півстоліття тому збиральництво народного мистецтва стало для Івана Макаровича «предметом науково-мистецького дослідження, предметом мистецького втілення в скульптурі та живописі» [11, с. 27]. За 35 років діяльності Гончара музей перетворився на потужний осередок українського національного руху, вивчення української історії та культури, популяризації національної ідеї, незважаючи на 18 років утисків і партійних переслідувань (з початку 1970-х рр. до 1988 р.). Змушений боротися за ідею свого життя і відстоювати її перед партійними органами, мету створення хатного (приватного, недержавного!) музею І.М. Гончар неодноразово визначав так:

«Мета мого домашнього музею: 1. наукова; 2. мистецтвознавча; 3. творча, як для художника; 4. популяризаторська; 5. виховна; 6. стимуляторська; 7. постачальницька – постачає експонат(и) для художника, як реквізит для святкових подій; 8. як джерело натхнення» [5].

І.М. Гончар дочекався тієї хвилі національного Відродження, яку наполегливо формував десятиліттями, і в останні роки життя був відзначений Державною премією ім. Тараса Шевченка, званням Народного художника УРСР і народним визнанням як Духовний гетьман відродженого сучасного козацтва. Однак з низки політико-економічних

причин музей Івана Гончара набув статусу державної установи вже після смерті митця, у вересні 1993 р. З 1999 р. він діяв як Український центр народної культури «Музей Івана Гончара», а 14 березня 2009 р., згідно указу Президента України центр набув статусу Національного.

У фондах НЦНК «Музей Івана Гончара», окрім речових колекцій, зібраних його фундатором, та таких, що формуються нині під керівництвом П.І. Гончара, збережено меморіальний архів І.М. Гончара, який нині опрацьовується й обліковується. Архів включає в себе власне архівну спадщину фундатора музею, а також історико-етнографічні джерела, насамперед, фотоматеріали та негатеку; аудіо- та відеоматеріали. Особливості меморіального архіву І.М. Гончара: цілісність, неперервність масиву документів кількох десятиліть, впорядкування основних матеріалів самим фондоутворювачем. Меморіальний архів І.М. Гончара – не тільки і не стільки творча лабораторія митця, документи стосовно його життя і творчої спадщини, скільки архів існування та розвитку його хатнього музею. Це передбачало копітку й детальну фахову фіксацію Іваном Макаровичем в його іпостасі вченого-етнолога та музейника як нових предметних надходжень з експедицій Україною або подарованих відвідувачами музею, так і подій та фактів «усної історії», які ставали йому відомими. Кожна подорож, за його зізнанням, дорівнювала прочитанню «трагічних книг про нашу сумну історію, про нашу лиху долю» [11, с. 36]. Рукописи Гончара фіксують, як з поїздок і відвідань міст і сіл України, історичних місцевостей, занедбаних і напівтемних краєзнавчих музеїв, де експонати гинуть у непристосованих сховищах, виростало і визрівало усвідомлення І.М. Гончаром того, що на протигагу державному музейництву, здебільшого неосвіченому, неграмотному, антинаціонально налаштованому, він має зосередитися на фіксації локальної, місцевої та родинної історії – як усної, так і речової, в тому числі фото- і фонодокументальної, на створенні музею української національної культури. Іван Макарович писав:

«Не можна утриматись живій людині з людським серцем і совістю, щоб не зафіксувати, і передати поколінням, із уст в уста, про все те страшне, що мені доводиться слухати в моїй всенародній хаті на протязі ось уже восьми років.../.../ Вважаю для себе злочином не вести хоч короткомовної і лаконічної (за браком часу) хроніки чутого і баченого. Глибоко жалію, що цього не було змоги робити раніше, хоч і не раз ця думка мене бентежила. Пройдуть роки, хода

самого життя доведе в забуття про ті лихоліття, що намагаються звести нас в небуття, і в нас не буде фактів, якими оперували б перед нашими потомками та світом про те, якими нелюдськими засобами нас нищили. Все чує перевищує всяку фантазію, і не віриться, що діялось і діється у нас, де проповідуються найгуманніші і найбратололюбчі, і найдемократичніші ідеї в світі...» [6, с. 5-8].

З певною часткою умовності ми можемо поділити рукописну спадщину І.М. Гончара на документи безпосередньої фіксації (щоденники, експедиційні подорожні нотатки та замальовки, біжучі нотатки, творчі плани, частина листування І.М. Гончара, блокноти «Хроніка музею», «Книги запису вражень» відвідувачів), і узагальнюючі матеріали (спогади та статті І.М. Гончара, облік експонатів музею, добірки «Адреси та населені місця» за областями (регіонами) поїздок, альбоми тощо.

Впорядковані фундатором музею альбоми посідають окреме місце в архіві. Це, насамперед, «історико-етнографічні збірники», «збірник-меморіал» (за визначенням І.М. Гончара) [9, с. 6] – історико-етнографічний мистецький альбом “Україна та українці” (18 т., 1702 арк.), альбом “Моє життя і творчість” (2 т., 120 арк.), альбом фотографій власних скульптурних творів митця (95 арк.), альбом вирізок з преси про музей та творчу діяльність І.М. Гончара (210 арк.), свідомо упорядковані ним саме як архівні першоджерела для майбутніх дослідників історії України та його власного опору радянській ідеологічній системі. Зазначимо, що документи одної тематики, віддалені десятиліттями часу, як, скажімо, безпосередні «дорожні книжки записів» та пізніші спогади І.М. Гончара про ці ж експедиції, існують як частини цілого, взаємодоповнюють і максимально повно висвітлюють діяльність фундатора і музею день за днем, адже з плином часу стало можливим фіксувати у записах те, що утримувалися нотувати доти.

Нині сам меморіальний архів І.М. Гончара є унікальним джерелом вивчення локальної та усної історії України з кінця XIX ст. до 1993 р. При цьому невіддільною частиною меморіального архіву є історико-етнографічний фотоархів – світлини, здебільшого з автографами збирача і/або дарувальників, які І.М. Гончар призначав для дальшого формування альбомів “Україна та Українці”, але не встиг оформити на аркуші.

Відмітною рисою збиральництва та музейної діяльності І.М. Гончара було те, що вона постала як наслідок його особистісного зростан-

ня як художника і скульптора. А його світогляд і переконання сформувалися у 1920-ті рр. на хвилі першого українського «розстріляного» відродження, гартувалися у передвоєнні та воєнні часи. Іван Гончар дивився на природу України, матеріальну та нематеріальну культуру, світоглядні засади, мову українського народу уважним оком витонченого художника і майстра пластичного мистецтва, і око це насамперед помічало різноманітні прояви краси, їхню своєрідність та неповторність. Саме тому, прямим взірцем для наслідування і одним з джерел мистецького натхнення під час створення серії натурних етюдів та, очевидно, історико-етнографічних збірників-альбомів «Україна та українці» став альбом офортів Т.Г. Шевченка «Мальовнича Україна», який Шевченко не встиг закінчити у запланованому ним обсязі. Іван Макарович вказував: «Народилася ідея створити цілу галерею малюнків та рисунків з минулого України, або ж мальовничу Україну» [11, с.18], «колекцію “Минуле України в малюнках та рисунках”, або “Мальовнича Україна”¹. При цьому, природно, в основу було покладено ідею фіксації саме регіональних та локальних особливостей краєвидів, архітектури, відтворення комплексів вбрання, календарно-обрядових свят.

Надалі, у 1970 р., Іван Макарович започатковує фотоальбом «Україна та українці», побудований на документальних матеріалах – фото і авторських замальовках предметів народного мистецтва, орнаментів тощо².

Найпліднішими в його укладанні стали саме глухі роки переслідувань та заборон, замовчування і забуття митця як скульптора і художника. Саме тоді у копіткій праці постав багатотомний альбом-збірник, на кінець 1980-х рр.– 16-титомний. («Цих томів мусило бути з 50, а може, й 100, – ділиться Іван Макарович. – Такою бачиться вичерпна історія нашого народу. Я ж вирішив взяти менше, але найха-

¹ За матеріалами мистецтвознавця Наталії Павленко: «Графіка (Гончара): три серії малюнків (кожна бл. 70-ти аркушів), об'єднаних у альбоми ("Історичні краєвиди та архітектурні пам'ятки України"; "Українські типи і народне вбрання"; "Українське вишиття і ткацтво") під загальною назвою "Мальовнича Україна" (1960–1980), НЦНК «МІГ».

² Детальну характеристику альбому *див.* у передмові І. Пошивайла «Україна і Українці» Івана Гончара // Україна і Українці. Київщина Лівобережна, К.: УЦНК «МІГ», ПФ «Оранта», 2007. – С. 6-13. Ми називаємо більшу кількість аркушів, враховуючи також незавершені.

рактерніше. З усіх історико-етнографічних регіонів України” – з прижиттєвого інтерв’ю [13]). Його укладачу доводилося, наприклад, разом із пропозиціями про видання фахового журналу на кшталт “Народної творчості та етнографії” у кожному з обласних центрів України, картати ІМФЕ ім. М.Т. Рильського за байдужість до національної культури в її розмаїтті, неухважність до альбому, небажання його видати в повному обсязі в Україні. Над укладанням альбому “Україна та українці”, скульптурних робіт, публікацій І. Гончар працював щоденно до кінця свого життя, згадками про впорядкування «збірників», оздоблення «історико-етнографічних листів»³. В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. існували різноманітні плани видання альбому, він був фотокопійований в кольорі для видання українцями Канади⁴, серія авторських розповідей «“Київ і кияни”»: планшети Івана Гончара» у записках Віктора Кузьменка щотижня друкувалася у газеті «Вечірній Київ» протягом 1989 р. [14], представляв альбом своїм читачам журнал «Україна» [13]. Велася підготовка альбому до друку видавництвом «Мистецтво» (старший редактор, мистецтвознавець Ю. Іванченко), і в середині лютого 1992 р. [7] Іван Макарович написав передмову для цього видання, яке розглядав як свою монографію [8]. Звертався Гончар і до подружжя Романишиних з проханням профінансувати видання альбому [3]. На жаль, це видання не здійснилося⁵. Наводимо текст передмови повністю, оскільки він розкриває не лише історію створення альбому і дозволяє зазирнути до творчої лабораторії митця, а й зберігає особливості його художнього, образного, емоційного світосприйняття й мислення, що неминуче втрачається у переказі.

³ Тут і далі: аркушів. Пізніше, під впливом публікацій розповідей про альбом у пресі, з’явиться також авторське визначення «планшети».

⁴ З міркувань прискорення створення державного музею і привернення уваги до спадщини І.М. Гончара в останні роки його життя, в статті повідомлялося як про здійснене в Канаді впродовж року, однак поруч стоїть помітка І.М. Гончара «?». Див. *Поклад Н. Чи буде Музей Івана Гончара? // Вечірній Київ*. – №38 (14153). – 1991. – 25 лют. – МА НЦНК «МІГ», КН № 11808.

⁵ Видання альбому розпочато лише 2006 р. як проект УЦНК «МІГ» та поліграфічної фірми «Оранта». Вже видано 160 вибраних аркушів з різних томів альбому (2006), книгу «Гуцульщина» (томи «Галичина» і «Буковина» в одній книзі, 2007), том «Київщина Лівобережна» (2007). Триває підготовка до друку інших томів.

«Історико-етнографічні мистецькі збірники «Україна та українці»
Ідея створення цих збірників зародилась у мене в процесі подорожей по Україні, мета яких була – дослідження, вивчення та збирання скарбів народного мистецтва, побуту, вбрання, пам'ятників архітектури та ін. історичних цінностей.

Побачивши на стінах хат старовинні фотокартки, я дійшов до думки, що разом з предметами народного мистецтва треба збирати і старі фотокартки, на яких зафіксовано образ нашого народу та його культури, причому документальний образ з живих людей, які з плином часу, та й з невігластва молодого покоління, безслідно зникають. Особливу цінність такі фото мають для нашої Української трагічної історії революційних часів, коли наші верховоди по-варварськи руйнував(ли) нашу матеріальну і духовну культури. Руйнували найцінніші пам'ятники нашої архітектури по всій Україні, а особливо в Києві – Золотоверхий Михайлівський монастир, Богоявленський собор на Подолі, Нікольський собор на Печерську, Успенський собор Києво-Печерської Лаври та багато інш. Морили наш народ голодом, жорстокими репресіями найкращих наших людей, розорали наші квітучі села безглуздою колективізацією та розкуркуленням. Словом, за всю свою віковичну історію Україна не була так сплюндрована, як за останнє шістдесятіліття. Жадоба показати в документальних фотокартках та зразках народного мистецтва та етнографії образ нашого народу та його могутню мистецьку культуру до періоду її плундрування чи цілковитого винищення, відкривала для мене все нові і нові можливості хоч у певній мірі показати те, що у нас було і чого не стало. Це окрилювало мене, надавало мені сил і снаги щоб то не стало показати, які ми були, чим ми були і якими стали. Серце кров'ю обливалося при постійному відкритті все нових і нових страхітливих злочинів над нашою бездоленою Україною, її культурою та народом, наших запеклих ворогів. Я звичайно давно переконався в тому, що цінно наочно перекопати один раз побачене ніж сотню раз розказане чи прочитане.

Ось в таких умовах і при таких обставинах почалися формуватися один за одним альбоми збірники «Україна та Українці». День за днем, місяць за місяцем, рік за роком збірник(и) росли і збагачувалися безцінним документальним матеріалом не лише тим, який мені вдавалося віднаходити в моїх постійних подорожжях, а й тим, який інколи мені приносили і відвідувачі мого домашнього унікального музею народного мистецтва України.

І лише в процесі формування окремих листів-планшетів для цих альбомів я стикнувся зі складним і об'ємним процесом роботи. Мало було найти, хоч і з великим зусиллям, документальну фотокартку, її треба було реставрувати, промити, перефотографувати, а де необхідно – домалювати, вислати копію чи оригінал власнику фото і тоді лише прикріплювати її до листа. Та крім прикріплених фотокарток, які відповідно треба за компонувати на листі обов'язково з певного села чи міста, треба було і віднайти ще й зразки народного мистецтва з того ж таки місця з тим, щоб ними ілюструвати листа, а потім власними руками анутовати відповідним шрифтом. А малювати зразки народного мистецтва, які побували чи вироблялися там, звідки й сама фотокартка – справа нелегка. Ось лише після такої праці появлявся готовий лист. Робота над листом тягнулася на протязі 3-х, а то й 5-ти днів в залежності від складності фото та ілюстративного матеріалу. Ось так виготовлявся поступово лист за листом того чи іншого етнографічного району України.

Звичайно, не легко було розшукувати старі документальні фото після такого страхітливо(го) плондрування, руйнування всього того, що називалось українським. Немало було прикладено зусиль нашими зайдами та й своїми манкуртами, щоб все те безслідно зникало. Треба було прикласт(и) багато зусиль, щоб за день найти фотокарток на один планшет. Правда, були й врожайні дні, які приносили мені радість, але були й дні, коли я повертався до Києва з пустими руками. Та невдачі мене не зневірували в моїх прагненнях, я був упевнений у великій потребі моєї праці для відродження нашої української підтопаної високопоетичної культури. Глибока свідомість і впевненість у необхідності моєї праці для нашої культури надавала мені сили навіть в умовах дискримінації та переслідування мене за мій патріотизм.

Збиранням фотоматеріалу та зразків народного мистецтва я намагався охопити якомога більше населених пунктів і в першу чергу вибирав найхарактерніші села чи міста для того чи іншого району.

Не всі власники фотокарток легко розставалися з своїми дорогими пам'ятниками. Та було немало випадків, коли власник фото категорично відмовлявся дати дороге для нього фото, як сімейну реліквію, незважаючи на мої переконання і доводи.

Словом, збиральництво фотоматеріалу та зразків народного мистецтва було не легкою справою, але це була моя стихія, без якої я

уже не міг жити жодного дня. Я вкладав душу в цю роботу, я цим жив. Вкладена моя велика праця приносила мені радість, та й не лише мені. Сотні відвідувачів мого домашнього музею були також в захопленні цими збірниками, які я їм як правило демонстрував і цим заохочував до збирання необхідного матеріалу.

Іван Гончар, скульптор, живописець, етнограф, ветеран війни та праці» [2].

Можливо, саме через те, що альбом “Україна та українці” було створено митцем за зразком альбому офортів Т. Шевченка “Мальовнича Україна”, для узагальнення і систематизації великої кількості фотодокументів І.М. Гончар обрав форму альбому-колажу, з елементами авторських шрифтів, написів, замальовок, віньєток та тощо, принципово відмінну від традиційного й загальноприйнятого зберігання фотодокументів окремо у конвертах десь у затемнених запасниках змертвілих державних музеїв чи архівів, де їх ніхто не бачить, не оцінює, не вивчає⁶. Альбоми ж Івана Гончара були з початку їх створення насамперед наочним засобом популяризації української народної культури у її локальному розмаїтті.

У записах, щоденниках, статтях І.М. Гончара буває фантазія, уява, стихія яскраво образного, художнього мислення, відчутна висока емоційність і зримість. Він іде шляхом митця від знайомства з текстом книг та довідників до конкретного історичного факту, краєвиду чи окремого мистецького виробу до широких узагальнень, і це насамперед шлях художнього синтезу, а вже потім – наукового аналізу і повторної праці з писемними джерелами з україніки. Тому І.М. Гончар, скажімо, дуже часто використовує у своїх записах поняття «духовний образ», «дух», «духовна спадщина» України, і, на наше тверде переконання, для нього це було не метафорою, а відчутною, пережитою, цілком матеріальною реальністю, яку він втілював у життя, незважаючи на заборони і переслідування, з якої і постав його хатній музей як «*живий етнографічний музей*» [1].

Це був дієвий спротив самої народної традиції (завжди локальної та водночас загальнонаціональної, яка знайшла потужне джерело пе-

⁶ Так, акад. Д. Ліхачов, відвідавши 1985 р. хатній музей Івана Гончара, радив йому не наклеювати фотографії на аркуші ватману, бо це може призвести до їх псування. Див.: *Білокінь С. Люди в музеї Івана Гончара. // Іван Гончар (спогади про Івана Гончара). – К.: УЦНК «МІГ», 2007. – С. 45.*

редачі та розвитку у діяльності І.М. Гончара та його послідовників), спротив насаджуванню «згори», з імперського центру вульгарного матеріалізму, уніфікації національного життя і духовної культури народів СРСР під гаслом створення «націй нового типу» – «соціалістичних націй та народностей», а надалі «зближення соціалістичних націй» націй у «*новій історичній багатонаціональній спільності людей*» – «*радянському народі*» [15, с. 176, 177]. І.М. Гончар документально фіксував, як це «злиття націй» послідовно перетворювалося на тотальну русифікацію, отже, насильницьку уніфікацію духовного життя, наприклад:

“Відвідали мене також два Майбороди (Платон та Георгій), які були вражені музеєм. Принесли сумну звістку про перехід харківської опери на російську мову. Ця жахлива звістка, як громом, приголомшила мене. Що далі на черзі? Жахливий шлях, який веде до смерти нас як народу. Тільки мертві або сплячі можуть бути байдужі до цього. Словом, “зливаємося” [10, с. 25].

І.М. Гончар та його оточення не були ні мертвими, ні сплячими. Саме тому система так намагалася знищити живий музей, де гуртувалися різноманітні національно свідомі особистості і гурти, за участю якого виникало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПіК) та Музей народної архітектури та побуту просто неба у Пирогові. Тут можна згадати хоча б створення Л.І. Ященком наприкінці 1960-х рр. мандрівного хору «Гомін», який використовував і вбрання зі збірки І.М. Гончара, і його книгозбірню, відтворюючи і відроджуючи побутування кращих зразків автентичного фольклору, в тому числі заборонених, як колядок, щедрівок і веснянок з їх світоглядним сакралізованим змістом. Відродження традиційної обрядовості, фольклору, вбрання у різноманітті їх в тому числі як духовно-національного опору. Тому хатній «національний етнографічний музей», як називав його засновник, став справді «Академією національного Духу» тими, хто докладав багато зусиль до поповнення збірки та підтримував І.М. Гончара, як міг, у його небезпечній діяльності з відродження українства в Україні.

І.М. Гончар набагато випередив свій час, а його методи збиральницької та музейної роботи, до яких він доходив самотужки, повністю відповідають сучасним світовим стандартам, що й визначило нинішню актуальність осмислення й переосмислення його спадщини.

Джерела та література

1. Вітальна адреса «На ювілей 10-річчя живого етнографічного музею Івана Гончара. 15.XI.1969 р. Меморіальний архів Івана Гончара Національного центру народного мистецтва «Музей Івана Гончара», Київ (далі – МА НЦНК «МІГ»), КН № 12996.
2. *Гончар І.* Історико-етнографічні мистецькі збірники «Україна та українці» (передмова). Рукопис, лютий 1992 р. МА НЦНК МІГ, КН № 13209. Публікується вперше.
3. *Гончар І.* Лист до подружжя Романишиних, чернетка. 1992–1993 рр., МА НЦНК «МІГ», КН № 13201, – 1 арк.
4. *Гончар І.* Нотатки. – 1 арк. – МА НЦНК «МІГ».
5. *Гончар І.* Нотатки. – 1 арк. – МА НЦНК «МІГ».
6. *Гончар І.* Нотатник 1967-1969 рр., запис кінця 1967 р. МА НЦНК «МІГ», КН № 12802. – Стр.5–8.
7. *Гончар І.* Щоденник, 1992 р., запис від 15 лютого, рукопис. МА НЦНК «МІГ», КН №12957, С. 4
8. *Гончар І.* Щоденник, березень-липень 1992 р., запис від 24-25 травня, рукопис. МА НЦНК «МІГ», КН № 12976, С. 85.
9. *Гончар І.* Щоденник, запис 5 серпня 1992 р, рукопис. МА НЦНК «МІГ», КН №12976, С. 6.
10. *Гончар І.* Щодня. 22 лютого 1963 р., МА НЦНК «МІГ», КН № 12856.
11. *Гончар І.* Як це почалося (спогади), рукопис, НЦНК «МІГ», КН № 12856.
12. *Дубиківська Л., Фугаль Т.* Краєзнавча діяльність Івана Гончара // Іван Гончар (спогади про Івана Гончара). Упор. і відп. ред. І. Пошивайло. – К.: УЦНК «МІГ», 2007. – С. 25–39.
13. *Коцюк Віталій.* Тиражем... в один примірник. З хати-музею Івана Гончара // Україна. – 1989. – № 10 – березень. – С. 24. МА НЦНК «МІГ», КН № 11721.
14. *Кузьменко В.* Якими були ми молодими... // Вечірній Київ. – 1989. – №162 (13677). – 15 лип.; Кузьменко В. Забуті лампади // Вечірній Київ. – 1989. – 22 лип.; Кузьменко В. Чусте мідний передзвін? // Вечірній Київ. – 1989. – №180 (13695). – 5 серп.; Кузьменко В. Дерев'яне мереживо Святошина // Вечірній Київ. – 1989. – №186 (13701). – 12 серп.; Кузьменко В. Взяв би я бандуру... // Вечірній Київ. – 1989. – №192 (13707). – 19 серпня; Кузьменко В. Голуб'ята // Вечірній Київ. – 1989. – №198 (13713). – 26 серп.; Кузьменко В. А помер у Венесуелі // Вечірній Київ. – 1989. – № 203 (13718). – 2 вер.; Кузьменко В. Унікальний знімок // Вечірній Київ. – 1989. –

№ 248 (13763). – 28 жовт.; Кузьменко В. Журавлі, що не повернулися // Вечірній Київ. – 1989. – № 264 (13779). – 18 лист. МА НЦНК «МПГ», КН №№ 11778, 11779, 11780, 11782, 11783, 11784.

15. Нариси з історії СРСР (радянський період) / За ред. Ю. Кондуфора, К.: Радянська школа, 1973. – С. 176, 177.

Юлія Патлань (Київ, Україна) Хатній музей Івана Гончара як осередок вивчення локальної історії: “Україна та українці”

У статті розглянуто виникнення хатнього музею (1959–1993) Івана Гончара (1911–1993) як результат особистісного зростання і національного становлення скульптора та художника, склад документів меморіального архіву І.М. Гончара, роль музею в фіксації усної, речової, фотодокументальної локальної та регіональної історії України, створення історико-етнографічного мистецького альбому «Україна та Українці» за рукописами І.М. Гончара 1970-х–1990-х рр.

Ключові слова: Іван Гончар, хатній музей, меморіальний архів Івана Гончара, локальна історія, історико-етнографічний альбом-збірник “Україна та українці”

Юлия Патлань (Киев, Украина) Домашний музей Ивана Гончара как центр изучения локальной истории: “Украина и украинцы”

В статье рассмотрены возникновение домашнего музея (1959–1993) Ивана Гончара (1911–1993) как результат личностного роста и национального становления скульптора и художника, состав документов мемориального архива И.М. Гончара, роль музея в фиксации устной, предметной, фотодокументальной локальной и региональной истории Украины, создание историко-этнографического альбома-сборника “Украина и Украинцы” по рукописям И.М. Гончара 1970-х–1990-х гг.

Ключевые слова: Иван Гончар, домашний музей, мемориальный архив Ивана Гончара, локальная история, историко-этнографический художественный альбом “Украина и украинцы”

Julia Patlan' (Kyiv, Ukraine) Home museum of Ivan Gonchar as a centre of studing local history: “Ukraine and Ukrainians”

The article deals with the creation of home museum of Ivan Honchar (1911–1993), Ukrainian sculptor and artist, during 1959–1993. This process is considered as being the result of artist’s personal development and national progress. The documental structure of I.M. Honchar’s memorial archive is studied. The role of the museum in the registration of Ukrainian local and regional history in its verbal, material and photo-documental aspects is analyzed. On the base

of I.M. Honchar's manuscripts dated by 1970–1990-s, the work on creation of “Ukraine and Ukrainians” historical and ethnographical art album is studied.

Key words: Ivan Honchar, home museum, memorial archive of Ivan Honchar; local histori, historic-etnographical art albume “Ukraine and Ukrainians”

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ
Сергій ПАНИШКО
(Луцьк, Україна)

Польовий археологічний сезон 2008 року на Волині

Масове нищення історичних міст Європи під час Другої світової війни (Києва зокрема, Парижа, Амстердама, Берліна, Києва, Варшави, Лондона, Праги, Риму, Відня тощо) викликало появу широких програм з їх відновлення та розвитку. Серед відновлювальних робіт були й археологічні. У більшості країн Європи, утвердилися принципи, що враховували досвід передвоєнних десятиріч і сформувався підхід, що пізніше отримав назву «рятівної» археології. На практиці він передбачав термінову фіксацію археологічних пам'яток безпосередньо перед їх знищенням.

У світі, і в Україні у тому числі, нині діють низка рятівних археологічних інституцій та організацій так званої «будівельної» археології. Археологи заявляють: «Так само як вогонь спалює папір чи пергамент, на яких написані документи, так само ківш екскаватора або лопата пересічного землекопа руйнує археологічні джерела, нищить безцінну інформацію про минуле нації».

«Охоронна» археологія 1960–1970-х рр. у Європі та Америці виникла у відповідь на розвиток будівництва і сприймала його як неминуче зло. Археологи задовольнялися лише можливістю врятувати частину знахідок і нашвидкоруч зафіксувати те, чому судилося призначення зникнути назавжди в ім'я прогресу. Проте не лише вони були стурбовані швидким наступом забудовників. Спочатку у США, а на початку 1980-х рр. у Європі зросла стурбованість суспільства з приводу руйнування довкілля та прискорення використання природних ресурсів. Вступивши у рух за охорону навколишнього середовища, археологія, екологізуючись, «позеленіла». На зміну «ідеології порятунку» прийшла системна охорона культурної та археологічної спадщини.

Головною метою стали консервація та захист археологічних об'єктів, а якщо їх неможливо забезпечити, то обґрунтоване і контрольоване використання. Археологічну пам'ятку розуміють вже не як поле діяльності археолога, а як щось значне цінніше, що належить до загальної спадщини, за яку соціум несе колективну відповідальність. Ці принципи, охопивши США та Європу у 1980-х рр., поєднавшись із місцевою «рятівною» археологією стали основою формування сучасної системи охорони археологічної спадщини у Європі і в Україні, зокрема.

Галузь рятівної (або як ще її називають – «превентивної») археології зародилася в Україні на багаточисельних археологічних об'єктах будівельних майданчиків країни. Рятівна археологія у даному випадку – це вибір, який необхідно робити постійно, на користь більш значимих пам'яток. Землі, на яких було виявлено лише декілька фрагментів керамічних виробів певної епохи і жодних інших слідів пам'ятки, зазвичай, залишаються поза археологічними дослідженнями. Археологія набуває екстенсивного характеру і, одночасно, позбавляє археолога ілюзії, що вони можуть дослідити все і все зареєструвати. У той же час вона відкриває широкі перспективи досліджень, які «академічна» археологія не може мати ніколи. Можливість відкрити «нові» в археологічному плані землі – навіть цілі «нові» території – це прерогатива рятівної археології.

Гумористичний вислів археологів «Любіть лопату – джерело знань» – в останні роки набув прямого сенсу. Нововиявлені пам'ятки дозволяють надати поштовх розвитку нових бачень подій минулого, переглянути відомості історичних джерел, зробити переоцінку усталених поглядів. Особливо це стосується регіональних досліджень археологічної спадщини, результати яких зазвичай виступають у якості нових джерел минулого краю.

Археологічні роботи 2008 р. на території Волинської області проводилася силами Волинської філії державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН. Зокрема, проходили вони і на ділянках, що вже мають свою будівельну історію протягом XIX–XX ст.

Протягом 2008 р. на території області проведено 2 археологічні розвідки та 6 рятівних археологічних досліджень. Розвідки проведені на території села Промінь Луцького району, де виявлено поселення раннього залізного віку та на території Шацького району, де виявлено поселення давньоруського часу у с. Світязь, два давньоруських горо-

дища у с. Пулемець та смт. Шацьк. Якщо останнє було відоме у літературі, то городище у с. Пулемець та поселення у с. Світязь і Промінь виявлені під час розвідок. Розвідки дозволили зупинити процес розпаювання земель у згаданих населених пунктах. Всі вони подані до Державного реєстру як новивиявлені, на пам'ятки Шацького району підготовлені паспорти.

Рягівні археологічні дослідження проведені:

1. У м. Луцьку по вулиці Івана Франка, на території колишнього консервного заводу.

2. У м. Луцьку по вулиці Гнідавській, на території Меморіалу жертвам фашизму.

3. У м. Любомлі по вулиці Чапаєва.

4. У с. Рованці на території урочища «Гнідавська Гірка».

5. У с. Жидичин Ківерцівського району на давньоруському поселенні XII-XIII ст.

6. У с. Крижівка Рожищенського району.

Археологічні дослідження на території багатощарового поселення урочища «Гнідавська Гірка» проводились на земельній ділянці площею 0,12 га в межах села Рованці Боратинської сільської ради Луцького району, відведеній громадянину Усіку Івану Петровичу для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд та прокладання газової мережі. Відповідно до детального планування житлового кварталу впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. на території урочища «Гнідавська Гірка», відомого в літературі як багатощарова пам'ятка археології, ведеться індивідуальна житлова забудова. Комплексні археологічні дослідження під забудову почали проводитися з 2002 р.

Урочище «Гнідавська Гірка» займає високий лівий корінний берег р. Стир, обмежений із півночі і північного сходу – заплавою, з півдня – приватною забудовою, а із заходу – допливом р. Стир – річкою Рудка (Жидувка, Гнідава). Край берега інтенсивно розорюється вже впродовж 40 років, на сьогоднішній день на території пам'ятки майже 50% займає забудова, площа ж самого поселення складає близько 25 000 м².

Археологічні обстеження на території «Гнідавської Гірки» проводили у 1930-х рр. працівники Луцького музею: Ян Фітцке та Зигмунд Леський. Ян Фітцке на початку 1935 р. виявив тут матеріали давньоруського часу і дослідив «кілька ранньоісторичних землянок з багатим керамічним матеріалом», а пізніше З. Леський, який продовжив його

дослідження, виявив, окрім давньоруських матеріалів, знахідки епохи неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки) і бронзи (тшцінецька культура).

У 1967 р. на поселенні у його південно-східній частині (нині під індивідуальною забудовою) були проведені «любительські» археологічні дослідження під керівництвом вчителя школи М. Матвійка. Виявлено та досліджено господарську споруду з глиняною піччю, житло-напівземлянку ранньослов'янського часу, поселення та ґрунтовий могильник стжижовської культури епохи бронзи.

У 1968 і 1969 рр. під час роботи Волинського загону Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Кучери також у південно-східній та у північно-східній частині пам'ятки (нині під індивідуальною житловою забудовою) було виявлено і досліджено на площі 600 м² ранньослов'янське поселення (відкрито п'ять жител-напівземлянок, чотири напівземлянки-споруди з печами господарсько-виробничого характеру і десять господарських ям). Виявлено також житла та ями культури лінійно-стрічкової кераміки неолітичної доби, матеріали епохи бронзи та ранньозалізного часу [2].

У 1972 р. у зв'язку з руйнуванням пам'ятки землерийною технікою були проведені рятивні археологічні дослідження Волинською археологічною експедицією Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки під керівництвом М. Кучинка. Розкоп розміром 40,0x4,0 м було закладено у північній частині урочища «Гнідавська Гірка» [4]. На відкритій площі розкопу виявлено залишки двох жител-напівземлянок, однієї господарської споруди та трьох глиняних печей поза спорудами [3, с.297-298].

У 1981 р. поруч із розкопом М. Кучери 1968 р. дослідження на площі 100 м² провів Г. Охріменко. У розкопі виявлено і досліджено залишки чотирьох жител та восьми ям. Окрім неолітичних матеріалів, в розкопі та на поверхні знайдено кераміку та крем'яні, кам'яні, кістяні вироби пізнього Трипілля (етап СІ за Т. Пассек), лендельської культури, культур кулястих амфор епохи енеоліту, шнурової кераміки, стжижовської, східно-тшцінецької бронзового віку, ранньоскіфського часу, пшеворської, зарубинецької культур залізного віку, ранніх слов'ян (VI–VII ст. н.е.), Давньої Русі (XI–XIII ст.), пізнього середньовіччя [5, с.337].

У 1988 р. на південно-західній околиці пам'ятки дослідження проводив Гнідавський загін археологічної експедиції Луцького державно-

го історико-культурного заповідника під керівництвом Б. Сайчука. Виявлено та досліджено споруду X ст. та споруду XIII–XIV ст.

Починаючи з 2002 р. на території урочища проводить дослідження експедиція ВФ ДП ОАСУ (у 2002–2007 рр. під керівництвом В.В. Шкоробада)[8]. Впродовж цього періоду закладено 8 розкопів у центральній, південно-західній та східній частинах пам'ятки. Досліджено близько 600 м² площі поселення. У розкопах виявлено і досліджено господарську споруду раннього залізного віку, три житла і господарську споруду ранньослов'янського часу Лука-Райковецької культури, чотири житла, три господарські споруди і яму давньоруського часу X–XIII ст.

Дослідження 2008 р. проводилося розкопом (№9), який було закладено на місці будівництва, і траншеєю (№1). Загалом розкопана площа становила 96 кв.м. Виявлено два житла-напівземлянки, матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки, лужицької культури тощо.

На долівці житла №8 було знайдено два уламки ліпного посуду, ще чотири – після розбирання залишків опалювальної споруди. Всі фрагменти – без вінець, поверхня шорстка, світло-коричневого та цеглистого кольору від повторного випалу. Випал нерівномірний, в тісті є домішки жорстви та шамоту. Орнаментований такий посуд зображеннями у вигляді комбінацій з врізаних прямих та хвилястих ліній. За аналогією він відноситься до раннього етапу культури типу Лука Райковецька VII–IX ст. У заповненні житла було виявлено також три індивідуальні знахідки: дві кістяні проколки та залізний ніж.

Заповнення житла №9 складав темно-сірий гумус, в якому було виявлено незначну кількість фрагментів гончарної кераміки «курганного типу». Житло датується IX – початку X ст.

Культурний шар пам'ятки різночасовий і досить сильно перемішаний. У ході досліджень у межах одного горизонту траплялась кераміка від неолітичної доби до давньоруського часу. В цілому можна виділити чотири великі групи масових знахідок: неолітичної доби, раннього залізного віку, ранньослов'янського часу культури Лука-Райковецька та давньоруського часу IX–X ст.

Цікавою є знахідка кістяного амулета – підвіски, так званої «лунниці». У верхній частини виробу – отвір для нанизування. Ріжки частково обламані. Відношення між середньою лінією і ріжками 3:2, тобто лунниця відноситься до типу ширококорогих і датується за аналогіями X–XI ст. Принагідно згадаємо, що подібний язичницький артефакт, що

свідчить про характерний духовний світ жителів слов'янського поселення урочища «Гнідавська Гірка», виявлений під час досліджень 1973 р. М. Кучінка. Щоправда вона була виготовлена із срібла, прикрашена дрібною псевдозерною, між ріжками містила хрестик.

Розкопки 2008 р. на території урочища «Гнідавська Гірка» підтвердили багат шаровий характер пам'ятки, інтенсивність заселення її в епоху неоліту, кінця бронзи – початку раннього заліза, ранньослов'янського і давньоруського часу і перспективність археологічних досліджень на наступні роки. Результати досліджень наводять на думку про тяглість поселення літописних волинян на території урочища від VII до X (а можливо і довше) ст. Залюдненість цієї території у визначений час сприяла, беззаперечно, і виникненню Лучеська.

На території кварталу нової житлової забудови, у місті Луцьку по вул. Івана Франка, 44, на території колишнього консервного заводу (у 1930-х рр. – території пивзаводу Вацлава Земана) були також проведені Волинською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН археологічні розкопки.

Досліджувана ділянка розташована в історичному районі Яровиця, який займав правий берег однойменної правої притоки р. Стир. Населенню Яровиці та її поселень-супутників, розташованих у межиріччі р. Яровиці (Сапалаївки) та р. Стиру, на думку С. Терського, належали курганні могильники Вульки та Вишкова. Археологічні матеріали з випадкових розкопок у 1930-ті рр. дали типовий для XI–XII ст. речовий матеріал. Головним і очевидно єдиним храмом Яровиці на думку Б. Сайчука була церква св. Вознесіння (1621–1657), що стояла на пагорбі посеред давнього кладовища, знесеного радянською владою у 1990 р. [6, с.114]. Давньоруське поселення, що примикає до заплави правого берега р. Сапалаївка (доплив р. Стир) було вперше досліджено 1971 р. Г. Охріменком. Ним у котловані при спорудженні Будинку малляти виявлено рештки давньоруської землянки з піччю, розвалами кількох горщиків, глиняного тигля з масивною ручкою та отвором біля нього, шматочки олова, остеологічний матеріал. На думку С. Терського тут на рубежі X–XI ст. була майстерня ювеліра. Матеріали того ж часу знайдені в котловані і за межами житла.

Перші археологічні розвідки на території ділянки були проведені польським археологом, директором Луцького музею Яном Фітцке. У невеликій газетній публікації (Wołyń, 1936, №46), маловідомій в історіографії, дослідник повідомив, що завдяки зацікавленості історією

власника пивзаводу Вацлава Земана, на його ділянці була проведена розвідка і виявлені матеріали неолітичного періоду та доби бронзи [7, с. 99-100].

У топографічному плані ділянка знаходиться на правому корінному березі річки Сапалаївка, що домінує над заплавною низинною територією. Для дослідження було обрано єдину вільну від забудови виробничими приміщеннями колишнього консервного заводу ділянку площею 96 кв.м, на якій було закладено розкоп розмірами 8x12 м. Під час дослідження рівень дна розкопу було доведено до материка і глибина становила 0,9 м від рівня сучасної поверхні. Культурний шар простежувався з глибини 0,25 м. Встановлено, що у південно-східній та західній частинах розкопу культурний шар до рівня материка було знищено шлаковими ямами котельні колишнього консервного заводу, а на решті площі розкопу його було суттєво пошкоджено.

В процесі дослідження в північній частині розкопу при зачистці на глибині 0,9 м було виявлено пляму, насичену давньоруською керамікою, яка при подальшому дослідженні виявилась спорудою зі стовповою конструкцією. Заповнення споруди складав гумусований суглинок, в якому були виявлені фрагменти гончарної кераміки. За формою вінець і технологічними ознаками оформлення вони віднесені нами до двох типів, які в свою чергу відрізняються варіантами.

До першого типу відносяться горщики загальноруського типу, в яких вінця завершуються валиками. Шийка деяких представлених посудин дуже низька і відігнута на зовні майже під гострим кутом. Кераміка переважно білоглиняна, виготовлена з білої вимуленої глини, однак зустрічається сіроглиняна та темна. У глиняному тісті цієї кераміки присутня домішка піску. На зламі представлені фрагменти однорідні, часом тришарові. У більшості випадків фрагменти орнаментовані врізними горизонтальними паралельними лініями, які наносились на плічка горщиків, однак зустрічається поєднана хвиляста та паралельна орнаментация та неорнаментовані фрагменти. Однотипна до описаної кераміка виявлена під час дослідження Луцька та приміських поселень.

До другого типу відноситься верхня частина білоглиняної волинської амфори, орнаментованої врізним хвилястим орнаментом на плічках горщика. Кераміка такого типу була виявлена С. Терським під час дослідження урочища Пристань та валу дитинця давньоруського Лучеська, С. Панишком у Любомлі. Судячи з технологічних особли-

востей переважаючої частини виявлених у споруді вінчиків та складу глиняного тіста, вона відноситься до періоду Київської Русі і датується за аналогією кераміки XIII ст.

Господарська яма №1 була виявлена як темна пляма насичена ліпною керамікою при зачистці на глибині 0,9 м від рівня денної поверхні. Заповнення ями складав темно-сірий суглинок з уламками ліпної кераміки. Ці фрагменти належать показовим для комарівської культури товстостінним кухонним горщикам тюльпаноподібної форми цеглистого, рідше темно-цеглистого кольорів. Орнаментация у представлених фрагментів відсутня, окремі з них мають підлощену поверхню. Черепок на зламі однорідний цеглисто-темний, лиш поверхневий шар більш яскравіший. У глиняному тісті всіх представлених фрагментів присутні домішки перепаленого та потовченого кременю. Вінчики однотипні, досить високі та слабо відігнуті назовні. Судячи з особливостей форми та складу глиняного тіста господарська яма відноситься до комарівської культури тшінецько-комарівської культурно-історичної спільності і датується за аналогією кераміки з Майдана Липнеського XVI–XI ст. до н.е. У заповненні ями виявлено також бронзову прикрасу – так зване скроневе кільце, виготовлене з тонкого дроту, заокруглене, з розплесканими кінцівками.

Крім того, в культурному шарі розкопу поза об'єктами було виявлено певну кількість інших знахідок. Гончарний посуд представлений однотипними до описаних вище фрагментами посуду періоду Київської Русі, а також іншими знахідками. Горщики представлені фрагментами так званої «задимленої кераміки». Це якісні тонкостінні посудини сірого кольору, іноді з внутрішнього боку вкриті поливою та орнаментовані паралельними врізними лініями. На зламі така кераміка однорідна. Профілі верхньої частини посудин однотипні. Вінця досить високі, слабо відігнуті назовні або вертикальні. Окрім фрагментів горщиків виявлено фрагмент ручки від сковорідки. Однотипна до описуваної кераміка була досліджена під час розкопок господарської споруди у м. Луцьку по проспекту Волі, 4а у 2007 р. Також у культурному шарі розкопу в невеликій кількості зустрічаються фрагменти ліпної кераміки комарівської культури, однотипні до описаних вище. Відмінна від описаної ліпна кераміка представлена фрагментом стінки горщика цеглистого кольору. На зламі фрагмент однорідний, у глиняному тісті присутня домішка крупного кварцового піску.

Розкопки 2008 р. дали новий науковий матеріал для дослідження як давнього приміського району Яровиця, так і для розуміння поселен-

ської структури Лучеська Великого у період, синхронний досліджуванним об'єктам. Дослідження археологічного шару періоду Київської Русі у 1930-х рр. та останні археологічні розкопки дають можливість констатувати, що в урочищі Яровиця над берегом річки Сапалаївки в означений період існувало довгочасове поселення.

Під час перепоховання радянських військовополонених, розстріляних фашистами у 1941 р., по вулиці Гнідавській, на території колишньої тваринницької ферми, виявлено також сліди двошарового поселення: епохи раннього заліза та Київської Русі. Ці дослідження на території меморіалу жертвам фашизму стали своєрідною сенсацією в історії міста. Справа в тому, що вони виявили ланку в поселенській історії сучасного Луцька, якої не вистачало дослідникам для розуміння формування Лучеська-града у давньоруську добу. Якщо матеріали епохи бронзи на території Луцька відомі, VII–IX ст. та періоду Київської Русі найбільш досліджені, то епоха раннього заліза – біла пляма у списку пам'яток. Виглядало так, що ніби давні предки лучан поселилися на берегах Стиру та його допливів 3 тисячі років тому, через тисячу років залишили цю місцевість і заселили знову лише у VII–IX ст. нашої ери. Розкопки на вулиці Гнідавській виявили поселення епохи раннього заліза і таким чином довели тяглість поселенської історії міста у віках.

Археологічні дослідження у м. Любомль проводилися на двох ділянках, які знаходяться у центральній частині міста, на відстані до 1 км на захід від городища “Фосія”, що є залишками дитинця давньоруського Любомля, по вулиці Чапасава. Давньоруський та середньовічний Любомль, на сьогоднішній день внаслідок активного будівництва впродовж останніх 20 років, втратив вже своє «історичне обличчя». А тому рятівні дослідження у місті – це можливість відтворити і архітектурну спадщину Любомля. Під час досліджень 2008 р. було виявлено ряд дерев'яних конструкцій (зруб та вимостка) XIII–XIV ст. У зрубі виявлено язичницькі амулети: кістяний у вигляді гостроконечника з рога та свинцевий – у вигляді сокирки довжиною 1,8 см. Можливо, це було житло полонених литовців-язичників.

У зв'язку із будівельними роботами Волинською філією ДП НДЦ ОАСУ були проведені також дослідження у с. Жидичин Ківерцівського району Волинської області. Досліджена ділянка розташована на високому правому корінному березі р. Стир, за 0,6 км на північний схід від городища, що є залишками літописного Жидичина, та за 0,1 км на схід від Миколаївського монастиря, згаданих у літописі в 1227 р.

В ході археологічних робіт досліджено 56 кв. м площі. У процесі розкопок досліджено дві споруди. Заповнення споруди №1 складав темно-жовтий супіщаний ґрунт, в якому містились численні фрагменти гончарної кераміки, які у переважній більшості за формою вінець датуються XII–XIII ст. Серед них виділяються фрагменти товстостінної білоглиняної посудини, частково вкритої зеленою поливою із внутрішнього боку та по вінчику зі старанно оформленим отвором розміром 3,0x2,5 см. Цікаві також знахідки двох повністю збережених денечь гончарних горщиків із з клеймами у вигляді правильного хреста із заломленою однією з його сторін.

У ході виїмки заповнення споруди №2 у її північно-західній частині було виявлене велике монолітне скупчення, яке складалось із глини, обпаленої глини, у тому числі і фрагментів стінок зруйнованої опалювальної споруди та гумусу. Це скупчення мало в цілому витягнуту з південного заходу на північний схід форму та увігнуту до середини верхню поверхню. Розбір тіла цього скупчення дав цікаві результати. Тут, як і у заповненні споруди було знайдено велику кількість фрагментів керамічних сопел зі слідами металургійного виробництва. Причому, чітко зафіксовано, що хоча у межах скупчення великі фрагменти сопел і не лежали компактно, проте майже всі вони мали однакову орієнтацію – розтрубом до середини споруди №2.

У нижній частині скупчення на підлозі споруди №2 стояв цілий горщик середньовитягнутих пропорцій висотою 15,5 см. Вінчик на внутрішньому боці мав добре виражене заглиблення для покришки. Верхня частина тулуба горщика орнаментована поздовжніми лініями, сформованими у процесі виготовлення горщика на гончарному крузі. Тісто та випал горщика високої якості, його поверхня має сірий колір. Даний горщик можна датувати XIV ст. Заповнення котловану споруди складав гумусований, насичений попелом супіщаний ґрунт, в якому були виявлені фрагменти гончарної кераміки, шматки шлаку та криці та керамічні сопла від горна, а також дитяча іграшка – необпалена земляна кулька діаметром 4,5 см.

Кераміка із комплексу споруди №2 за формою вінець і технологічними ознаками датується XIII–XV ст.

Сопла та їх фрагменти траплялись у північно-східній частині споруди навколо монолітного скупчення глини. Тут же знайдено кілька фрагментів криці та залізного шлаку. З них найбільший інтерес являють дві невеликі криці з овальною нижньою поверхнею.

Знайдена у споруді №2 колекція керамічних сопел для металургійного виробництва може бути датована XIV ст. За кількістю знайдених екземплярів у одному добре датованому об'єкті вона є унікальною. Безумовно, ця колекція потребує повної публікації та відповідної наукової інтерпретації. Однак вже зараз можна говорити про високий рівень розвитку тогочасного волинського ремесла.

У ході дослідження сопел та їх фрагментів (виявлено залишки як мінімум 17 сопел) було визначено середню їх товщину, що становить приблизно 4,4 см. Така типовість розмірів із закритого комплексу може вказувати на використання певної міри при виготовленні сопел. Найбільш відповідною такою мірою є вершок, який рівнявся 4,4 см. У дослідженнях з історичної метрології, говориться, що вершок з'явився на Русі наприкінці XV ст. [1, с.81-82]. Однак, застосування цієї міри довживни для виготовлення такої високотехнологічної продукції як сопла, дозволяє опустити хронологічну межу появи вершка до давньоруського періоду.

Концентрація сопел у одному об'єкті у Жиди чині вказує на те, що сопла як цінний і мобільний елемент металургійного виробництва могли акуратно вийматися з горнів і на зимовий період переміщатися на місце постійного проживання майстра. Це міркування корегує установлене в історіографії твердження проте, що сопла розбивалися у ході їх виймання з горна.

Незвичайність виявленої колекції, перш за все за кількістю сопел, думаємо, відображає якийсь період підвищеної економічної активності в мікро регіоні у XIV ст. Будівництво Любартом розміщеного за 8,0 км від місця знахідки колекції Луцького замку, що став символом величчя Волині литовського періоду, хронологічно збігається з часом формування описаної колекції. Будівельні роботи потребували великої кількості заліза як для будівельних конструкцій, так і для забезпечення процесу будівництва.

Археологічні дослідження у с. Крижівка Рожищенського району засвідчили, нажаль, нищення культурного шару багатощарового поселення кар'єрними роботами 1990-х рр.

Окрім дослідження в зв'язку з приходом холодів перенесено на наступний 2009 р. Так, у м. Луцьку по вул. Молодіжній досліджено ділянку з похованням XVI–XVIII ст. Серед знахідок виявлено шкіряні вироби, монети, виготовлений з дерева гребінець, орнаментований солярними (сонячними) знаками. У с. Полонка Луцького району на

поселенні стжижовської культури доби бронзи досліджено 4 господарські ями та споруда.

Варто зазначити, що, на превеликий жаль, забудовники не розуміють вартості історичних знань, розпочинають будівництво (чи добудову) без відповідних археологічних досліджень, порушуючи чинне українське законодавство. Знищуються пам'ятки, навіки втрачається цінна інформація, що не можлива до відтворення.

Шлях до збереження пам'яток археології на Волині – це археологічні дослідження та державна паспортизація, визначення меж ареалів історично населених місць, соціальна реклама тощо. Нині в археології використовуються і неруйнівні методи, що прискорюють подібну пам'яткоохоронну діяльність.

Джерела та література

1. *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. Изд. 2-е. Учеб. Пособие. – М.: Высшая школа, 1975.

2. *Кучера М.П.* Поселення волинян на околиці м.Луцька // Археологія. – 1975. – №15. – С.98-104.

3. *Кучинко М.М.* Исследования в Луцке // Археологические открытия 1973 года. – М.: Наука, 1974.

4. *Кучинко М.М.* Давньоруське поселення на Гнідавській гірці у Луцьку // Археологія. – 1976. – Вип.19. – С.100-105.

5. *Охрименко Г.В.* Раскопки в окрестностях г. Луцк // Археологические открытия 1983 года. – М.: Наука, 1985.

6. *Терський С.В.* Лучеськ Х–ХV ст. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006.

7. *Фітцке Я.* Цьогорічні археологічні дослідження на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005.

8. *Шкоропад В.В.* Охоронні дослідження на багатошаровій пам'ятці в с.Рованці (урочище Гнідава), що на Волині // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.: Збірка наукових праць. – К.: ІА НАНУ, 2004. – Вип.6. – С.365–367.

Олексій Златогорський, Сергій Панишко (*Луцьк, Україна*)

Польовий археологічний сезон 2008 р. на Волині

У статті розглядається проблематика рятівних археологічних досліджень на прикладі розкопок 2008 року на Волині у контексті регіональних досліджень, які виступають у якості нових джерело минулого

краю. Проаналізовано дослідження у місті Луцьку та навколо нього, міста Любомля, що висвітлюють поселенську структуру середньовічного міста, розвиток середньовічної економіки тощо.

Ключові слова: Волинь, край, рятівні археологічні дослідження

Алексей Златогорский, Сергей Панышко (*Луцк, Украина*) **Полевой археологический сезон 2008 года на Волыни**

В статье рассматривается проблематика охранных археологических исследований на примере раскопок 2008 года на Волыни в контексте региональных исследований, которые выступают в качестве новых источников прошлого края. Проанализировано исследование в городе Луцке и вокруг него, города Любомля, что освещают поселенческую структуру средневекового города, развитие средневековой экономики и тому подобное.

Ключевые слова: Волинь, край, охранные археологические исследования

Oleksij Zlatogorskyi, Serhyi Panyshko (*Lutsk, Ukraine*) **The Field archaeological season of 2008 on Volyn**

In the article, the problematic of guarding archaeological researches is examined on the example of excavations of 2008 in Volyn region in the context of regional researches which come forward as new sources of the regions past. Research, held in town Lutsk and a round it the, city Lyuboml, is analyzed, that show settler's structure of a medieval city, development of medieval economy etc.

Key words: Volyn, region, guarding archaeological researches

КРУГЛИЙ СТІЛ

Цигани/роми
в проблемному полі
локальної історії

**Марианна СМИРНОВА-
СЕСЛАВИНСКАЯ**
(Москва, Россия)

**Методологические аспекты
использования источников
по локальной истории
Индии в цыгановедении**

Введение

Обращение цыганологов к индологическим источникам связано с интересом к раннему (довизантийскому) периоду истории предков цыган и к проблеме их формирования перед исходом из Индии, что является отдельным направлением цыгановедческих исследований. В контексте других цыгановедческих публикаций круг работ, посвященных этим темам или затрагивающих их, является не таким многочисленным – их основной список приведен в обзоре Я. Матраса [63, с.14-18], см. также на русском языке [14]. Тем не менее, указанная проблематика была и остается весьма актуальной, так как будучи непосредственно связана с вопросами генезиса предков цыган в индийский период, основ их социальной организации и языка, она неизбежно затрагивает и проблему формирования ряда признаков идентичности, сохраняющихся, в той или иной степени, у разных групп современных цыган. Так, этнолингвистические исследования показывают, что формирование важнейших культурных концептов цыган, как, например, «**ромá – гаджé**» («свои – чужие») [48; 51; 19, с.389-409], **патив** (комплекса понятий, связанных с социальным статусом) [19, с.425-434; 23], – нужно связывать с индийским периодом. В рамках проблематики «индийского периода» рассматривается и проблема генетической и культурной неоднородности цыган [56; 50; и др.]. Интерес к исследованию этого периода истории предков цыган сохраняется у ученых разных стран. К нему обращается польский этнограф Л. Мруз, в последние годы проводивший в Раджастане ряд сезонов; проблеме связи цыган с индийскими ламбади (банджара) посвятил лингвистические и этнографические описания Д. Краса (Германия, Индия); во Фран-

ции проблемой связи средневековых носителей самоназвания **dom** с индийскими предками цыган занимается Ж. Гамонэ, а М. Куртиад опубликовал информацию, посвященную трактовке средневекового арабского источника об индийских пленниках, переселенных в Иран; в США выходят публикации Я. Хэнкока и Я. Матраса по проблеме происхождения и миграций предков цыган из Индии. Этот список можно продолжить. Некоторые материалы все еще остаются неоформленными в виде научных публикаций, что связано в разных случаях с недостаточностью данных или со сложностью их трактовки.

Прежде, чем перейти к теме статьи, уточним используемую терминологию. Мы говорим о цыганском населении Европы – группах потомков мигрантов из Индии, носителей индоарийского языка, которые носят самоназвание **ром**, **рома**. Название **цыгане** они получили в византийский период приблизительно в IX–XI вв.н.э.¹, и это последнее обозначение является *экзонимом*, то есть внешним названием, которое в разных формах использует в первую очередь окружающее население. Этот экзоним существует параллельно с традиционным самоназванием **ром**, которое восходит к индоарийскому **dom**, в наши дни обозначающему группы низкокастового населения Индии (и не только, как мы покажем далее). У некоторых европейских цыган существуют и другие самоназвания, кроме **ром**, но и у этих групп есть *соционим ром* в номенклатуре их социальной терминологии (термин *соционим* введен В.А. Поповым – см. [18, с. 60]). За рубежом в научных публикациях о цыганах чаще стараются использовать их самоназвания, так как под названием *цыгане* все же понимаются более широкие группы населения, чем **ромы** и родственные им группы индоарийского происхождения, как *калэ*, *мануш*, *синти* и проч. К цыганам относят, например, среднеазиатских *люлей* (*мугат*, *кара-люлей* и проч.), и так называемых «морских цыган». **Ромам** родственны группы цыган Азии с общим самоназванием **дом** и Армении – с самоназванием **лом**. После публикации Р.Л. Тернера [80] стало общепринятым рассматривать эти три группы как три «миграционных потока» из Индии.

¹ Существуют, по крайней мере, два источника, позволяющие по-разному датировать использование этого названия: летопись Феофана Хомологета начала IX в. и «Житие Георгия Афонского» 1100 г. Исследователи в последние годы склоняются к тому, что названием «атцигани» (*athsiganoi*), которое в них упоминается, обозначались предки современных цыган уже в ранний период, то есть в начале IX в.н.э. (подробнее см. [13, с. 13-15]).

Хотя обозначение **ром** относится к миграционному потоку европейских цыган, названия **ромология**, **ромологический** в определенных контекстах распространяется на изучение всех трех миграционных потоков и используется при рассмотрении населения Европы и Азии – потомков индийских мигрантов, что связано с тем, что их изучение с самого начала было связано с группами *европейских ромов* и их языка, который сохранился гораздо лучше и полнее, чем язык домов и ломов (ср. **ромология** как исследование антропологии, языка и культуры цыган Европы и Азии). В статьях Я. Матраса и Я. Хэнкока, опубликованных в последние годы [64; 52; 50], приводятся данные в пользу давно высказывавшегося предположения [80] о том, что «три потока» могли представлять собой три *различные* миграции, и что индийские предки ромов, домов и ломов, скорее всего, уже на территории Индии были разделены в языковом и культурном отношениях, и, возможно, территориально. Мы в этой статье не будем касаться проблемы соотношения «трех потоков», а сконцентрируем наше внимание на задаче исследования генезиса предков цыган-ромов и их культуры², проследив на ней методологические и источниковые проблемы, возникающие при исследовании индолого-цыгановедческой проблематики и материала. Словом **проторомы** мы обозначаем те группы населения (или, возможно, общность) в Индии прошлого, с которыми генетически и культурно связаны цыгане-**ромы**. Для того, чтобы разграничить ситуации, когда мы говорим, с одной стороны – об индийских предках **ромов**, а с другой – об индийских предках всех трех миграционных «потоков» (ром, дом и лом), мы предлагаем первых называть **проторомами**, а других (условно и обобщенно) – **протоцыганами**.

Касаясь проблемы генезиса проторомов и протоцыган, в частности, проблемы связи самоназваний **ром**, **дом** и **лом** с *индоар. ꞑom*, мы будем называть **носителями самоназвания ꞑom** различные территориальные группы индийских домов прошлого, которые могли быть гипотетически связаны с протоцыганами. При этом следует учитывать, что название *индоар. ꞑom / ꞑomba* и связанные с ним названия существуют в индоарийских языках в различных формах (как

² Возможно, часть результатов исследований можно распространять и на другие миграционные потоки цыган. Этот аспект, в связи с отсутствием ясности во взаимосвязях, генетических и культурных, между тремя потоками мигрантов, остается под вопросом.

с церебральным, так и с нецеребральным **d**): **dom, domba, dhomba, dombar, dhombar, dammar, dombki, dumki** и проч., а также в форме **odumbara, kodumbaka** и др.

В этой статье мы *не ставим задачи полного формулирования гипотезы генезиса проторомов и протоцыган*. Ниже мы будем рассматривать:

1) проблему использования индийских источников в ромологии, и обоснуем необходимость использования тех из них, которые пока что не рассматривались как имеющие отношение к проблеме генезиса проторомов (протоцыган);

2) методологические проблемы, связанные:

– с использованием индийских источников и трактовкой данных;

– с междисциплинарными подходами;

– с формированием общего поля исследований генезиса проторомов (протоцыган) и их культуры перед исходом из Индии.

В процессе изложения мы обозначим так называемое **индологическое поле**, в рамках которого разрабатывается указанная в статье проблематика.

Основные направления исследований проторомов и протоцыган и их результаты

Разработка линий исследований и существующие выводы об антропологии и этно-социальном происхождении проторомов и, частично, протоцыган, основаны на данных, полученных в двух основных областях: сравнительных лингвистических и сравнительных антропологических исследований, что предполагает использование двух основных видов источников: относящихся к языкам и физической антропологии цыган и индийцев.

Сравнительные лингвистические исследования

Исчерпывающий обзор лингвистических исследований о проторомах и протоцыганах сделан Я. Матрасом [63, с.14-18] и переведен на русский язык [14]. Резюмируя обзор, можно выделить несколько основных линий этнолингвистических исследований, которые связаны:

1) со сравнительными исследованиями *особенностей* индоарийских языков и языков цыган Европы и Азии в диахронии;

2) с исследованиями социально значимых *терминов*; этот вид исследований является междисциплинарным, и используемые в ходе него

источники выступают как *языковые маркеры социальных, в том числе этносоциальных отношений*, то есть представляют собой особый вид *этносоциологических источников*³.

Начало первого направления восходит к последней трети XVIII в. и связано с Г. Грелльманом и Й. Рюдигером, впервые предметно показавшими на материале сравнительных индоевропейских исследований связь между цыганским и индоарийскими языками. Таким образом, было обосновано индийское происхождение цыган. Далее были сделаны исследования, часть выводов которых разделяется большинством ромологов, а часть поставленных проблем до сих пор является предметом дискуссий. Так, в XIX в. Ф. Миклошич выделил слои неиндоарийских заимствованных слов в лексиконах цыганских языков Европы, что позволило определить территории, через которые прошли предки цыган до появления в странах Европы, и корпус лексики, общий для всех европейских цыган. Изучение языков цыган Ближнего Востока и Армении и опубликование результатов этих исследований, сделанных А.Ф. Поттом [67], Ф. Финком [40], К.П. Паткановым [16] и Р. Макалистером [61] позволило в 1926 г. Р.Л. Тернеру [80] сформулировать теорию трех миграционных потоков цыган Европы, Ближнего Востока и Армении (**ром**, **дом** и **лом**) и обосновать происхождение всех трех указанных названий от *индоар. d̥om*. Языки трех «потоков» индийских мигрантов называются соответственно *романи́*, *домáри* и *ломаврѐн*. Дж. Сэмпсон [71] разделил языки цыган Европы и Азии на две группы – **бэн** и **пхэн** – показав бóльшую близость между собой языков *романи́* и *ломаврѐн* относительно *домáри*, что указывает на то, что носители языка *домáри* могли иметь различия с предками *ромов* и *ломов* еще на территории Индии. Это те основные результаты и идеи, существующие в рамках сравнительного изучения языков цыган Европы и Азии и индоариев, которые разделяются большинством современных исследователей.

В рамках второго направления, которое является междисциплинарным, круг вопросов, затрагиваемых авторами, неизбежно выходит за рамки чисто лингвистических подходов: ряд данных, как названия групп цыган Европы и Азии, названия трех потоков цыган **ром**, **дом** и

³ В этой области существует огромное количество работ, как посвященных исследованиям конкретных культур, так и теоретических (напр., [10; 1; 20; 18; 17; 6]).

лом, обозначения «чужого» – справедливо рассматриваются как этносоциологические данные, почему и делаются попытки на их основании сделать предположения, например, о возможном «кастовом» составе групп проторомских или протоцыганских мигрантов. В то же время, в этих попытках, осуществленных в основном лингвистами, не были в достаточной степени использованы междисциплинарные методы, с использованием социологического материала. Так, например, в языках цыган всех трех «потоков» существует дихотомия, сложившаяся еще в индийский период: *ром.* **ром – гаджо** [rom – gadzho], *дом.* **дом – кажжа** [domari – kažža], *лом.* **лом – кача** [lom – kača], **восходящая к индоар.** *«**dom – kaddzha**»⁴. Два компонента этой дихотомии обозначают члена собственной группы (ром, дом или лом) и чужого. В работах, рассмотренных в обзоре, вопрос формирования индоарийской праформы дихотомии в целом и этимологии ее второго члена не нашел однозначного объяснения, в то время как в рамках индологии и социологии такие объяснения существуют (см. далее). Также, несмотря на очевидность связи самоназваний цыган трех потоков с *индоар.* **dom**, не был получен ответ на вопрос о характере этой связи. Сложность состоит в том, что в антропологическом и лингвистическом отношениях цыгане далеко отстают от представителей территориальных групп *современной* индийской касты **дом**, и решение этого вопроса требует привлечения этносоциологических данных и данных по этнической истории Индии, в трактовке которых надо обращаться к объяснениям, которые предлагает теория касты. В вопросах, которые рассматриваются в рамках указанного направления, между авторами не существует единства, и разброс мнений здесь достаточно велик. Как представляется, проблемой здесь является недостаточность связей между индологами и ромологами и недостаточность социально-антропологического и культурологического подходов, что сделало бы исследования этого направления по-настоящему междисциплинарными.

Сравнительные антропологические исследования

Второй областью сравнительных исследований являются антропологические (сопоставительные популяционные исследования групп крови и популяционная генетика). В отличие от лингвистических

⁴ Звездочкой обозначается предполагаемая праформа.

подходов, которые используются уже более двухсот лет, указанные методы физической антропологии стали актуальными в XX веке. Первые результаты в этой области принадлежат В. де Гила-Кохановскому, который сравнил серологические данные групп ромов и различных групп населения Индии. Работа В. де Гила-Кохановского наглядно показала, что по распределению групп крови европейские цыгане очень близки к воинским и смешанным кастам Северо-Западной Индии (Панджаба, Уттар Прадеша, Раджастхана) [45, с.57]. Те же выводы сделаны в сравнительном антропологическом исследовании В. Бхалла, который, наряду с данными В. де Гила-Кохановского, более широко использовал данные исследований цыган Европы, проводившихся в течение последних 80-ти лет. Так, он пишет, что по показателям цыгане «сближаются с джатами-сикхами и панджабцами-индусами» [30, с.198]. Проведенные в 2000-х гг. широкие популяционные серогенетические исследования, осуществленные Л.Калайджиевой и ее коллегами и обобщившие широкий круг материалов, имели другую цель. Они подтвердили, что цыганское население Европы (Восточной Европы, где плотность цыганского населения наиболее велика) генетически родственно населению Северо-Западной Индии, но что они при этом оно генетически неоднородно, а также, что предки европейских цыган при появлении в Европе представляли собой очень немногочисленное население с возможной первоначальной численностью в 1000 чел. Привлекая для интерпретации результатов данные других дисциплин, авторы делают следующее заключение:

«Лингвистические данные, история и культурная антропология позволяют предположить два больших, равно вероятных исторических сценария, которые могли лежать в основе сложения мозаики основного цыганского населения: 1) генетически субструктурированная популяция предков ромов, где сохранялась старая социальная традиция строгой эндогамии, и последующее разделение составляющих ее групп увеличили изначальные генетические различия; 2) небольшая гомогенная группа предков ромов породила многочисленные субгруппы, где сильный генетический дрейф-эффект в результате привел к значительным генетическим расхождениям» [56].

Актуальные аспекты и методы изучения истории проторомов и протоцыган

Основные нерешенные вопросы истории проторомов связаны с уточнением областей их расселения перед исходом из Индии, временем исхода, количеством миграционных волн, а также с проблемой генетических и культурных связей проторомов, чему уделяется отдельный интерес в современных публикациях [30; 31; 44; 45; 70; 51; 56]. В рамках этих публикаций рассматривается и проблема их генетической и культурной однородности или неоднородности [58; 56; 63; 50; 51; 52].

Почему именно языковые и антропологические данные оказались в центре указанных исследований? При отсутствии других прямых источников только они предоставляют прямую и наиболее надежную информацию о генетических и культурных связях предков цыган с населением Индии. Совпадающие или близкие генетические показатели указывают на генетическое родство между их носителями. Хотя данные языка также являются достаточно устойчивыми, в отличие от антропологических данных, их трактовка менее определена: они не указывают прямо на генетические связи между носителями родственных языков, потому что исследуемый язык может изначально принадлежать одному из участников этнокультурного генезиса, или же быть заимствован в результате этнокультурных контактов (например, в результате доминирования одного этноса над другим).

В то же время, в осмыслении ряда языковых явлений, в первую очередь терминологических, эффективными являются междисциплинарные подходы (этно- и социолингвистический, лингвокультурологический). В исследованиях, осуществляемых в рамках этих подходов, анализируются *социальные и культурные феномены и их следы*, выраженные в языковых маркерах, подтверждая тезис о том, что язык, в сущности, представляет собой «главную форму выражения и существования культуры» [5. с.12]. Именно эти подходы могут помочь в поисках ответов на ряд вопросов из области генезиса культуры проторомов. Например, это исследование *соционимов* (социально значимых обозначений людей, их пола и возраста), которые могут очень долго сохраняться в языке носителей культуры, в некоторых случаях даже тогда, когда у них происходит смена языка.

Одним из ключевых моментов понимания парадигмы генезиса проторомов является трактовка взаимосвязи между проторомами и

носителями самоназвания **dom** – вопрос, который периодически возникает в дискуссиях, но в отношении которого нет единства мнений [63, с. 14-18; 14]. Как представляется, традиционные противоречия, возникающие в процессе этой трактовки, связаны с неразработанностью проблемы «Каста или этнос?» в отношении носителей самоназвания **dom** периода поздней древности и раннего средневековья (то есть периода, предшествовавшего исходу протоцыган), и выражаются в том, что носители самоназвания **dom** традиционно рассматриваются как *кастовые* группы и вне исторической динамики этно-социальных процессов. В то же время, идеи, давно и неоднократно высказывавшиеся в рамках теории касты, говорят о том, что ряд низших кастовых групп, упоминаемых в источниках различных периодов, изначально имели этническое происхождение, а их названия связаны с этнонимами [43, с. 32]. К.С. Гхурие пишет:

«Очень широкое, хотя и сегментарное распространение чандалов и домов, двух групп, как представляется, бесспорно, этнического происхождения, заставляет предполагать правильность теории, что некоторые неприкасаемые группы произошли в результате покорения местных племен переселяющимися ариями» [43, с. 253].

Соответственно, в прошлые исторические периоды их названия обозначали *этническое* население. Именно о такой трактовке названия **dom** / **domba** говорит ряд источников поздней древности, упоминающих о них как о *племенах*. Возникает другой вопрос: можно ли соотносить эти племена с одноименным населением более поздних периодов, расселенным в той же местности? Приведенный ниже анализ источников и результатов индологических исследований поможет нам ответить на этот вопрос.

Данные индологии

Исследование Йозефа Пржилуского

Наиболее часто цитируемой работой по происхождению домов является исследование французского лингвиста и культуролога Йозефа Пржилуского «Древнее население Панджаба. Удумбара и шальва» [69]⁵,

⁵ Работа первоначально издана в 1926 г. в виде обширной статьи в «Journal asiatique» на французском языке.

посвященная истории домов в зоне Инда. Й. Пржилуский, исследуя древнюю историю Панджаба и используя историко-литературные, лингвистические, нумизматические и топонимические данные, а также методы лингвистического и культурологического анализа, убедительно показал, что племя Одумбара, расселившееся в поздней древности на северо-западных землях индийского культурного ареала, являлось крайней западной ветвью австроазиатов⁶ (протомунда) и было связано общим происхождением с домами *пригималайской* области. Одно из его подразделений достигло в Северном Панджабе высокого уровня социального развития, образовав государство под названием **Аудумбара** [Audumbara], **Удумбара** [Uḍumbara], или **Одумбара** [Oḍombara]. Это название происходит от древнего корня **домба/тумба** [ḍomba/ṭumba], распространенного в австроазиатских языках, носителями которых в Индии являются предки таких племен, как **мунда** и **мон-кхмер**.

В своем исследовании Й. Пржилуский приводит разные варианты звучания названия **дом** [ḍom] в австроазиатских и индоарийских языках: **тумба**, **домба**, **тумба**, **ламбу**, **табу** [ṭumba, ḍomba, tumba, lābū, tabu] и т.д. Автор показывает, что условия вариативности первого звука (**ṭ, ḍ, t, l**) во всех вариантах названия указывают на его неарийское происхождение, и обе формы (**ḍomba/ṭumba**) в австроазиатском восходят к **тумба** [ṭumba] с первым церебральным звуком [69, с. 19]. Все эти названия, восходящие к единому корню, обозначают вид растений, тыкву или огурец, или арбуз и проч. (у австроазиатов Панджаба так называлось фиговое дерево, или инжир). У всех этих растений, многие из которых принадлежат к разным видам, есть одна общая черта: большое количество семечек. С этим признаком, определяющим плодovitость растения, очевидно, связано его использование как тотема у большой группы племен, родственных мунда⁷.

Панджабские племена **домба / удумбара** были связаны с тем же австроазиатским (мундским) субстратом, широко расселенным еще в доарийскую эпоху в Северной Индии, остатками которого являются этно-социальные группы населения пригималайских государств, нося-

⁶ Австроазиаты представляют собой древнейшее, появившееся ранее дравидов, и второе после них по численности, автохтонное население Индии, с которым столкнулись переселявшиеся арии.

⁷ Й. Пржилуский показывает широкое распространение этого самоназвания у группы племен австроазиатского происхождения, вплоть до жителей Океании.

щие название **дом** [ḍom]. Й. Пржилуский показал, что уже в поздней древности западные ветви этого мундского племени начали генетически и культурно взаимодействовать в зоне Инда с индо-иранцами и ариями, что определило сильную генетическую и культурную интерференцию со стороны арийского населения на эту ветвь носителей самоназвания **ḍom / ḍomba**.

Источники по этно-социальной истории домов

Источники, в которых упоминается население с названием **ḍom / ḍomba**, можно разделить, соответственно периоду их возникновения, на источники поздней древности (V в до н.э. – около I в.н.э.) и средневековья (около I в.н.э. – XII в. н.э.). Кроме этого, мы использовали данные из переписей населения конца XIX в.

Ниже мы приводим часть *историко-литературных данных* поздней древности по племенам удумбара / одомбара и их территориям:

– **Панини**, список **Ганапатха** [42, IV.2.53] – самое раннее упоминание о народе удумбара (V в. до н.э.) среди народов *раджанья* [Rājanyas], то есть независимых племен, генерирующих правителей кшатрийского уровня из своей среды, имеющих собственную территорию и не подчиняющихся другим правителям.

– **Чандравьякарана** [34, II. 4. 103]. Этот текст (V в. н.э.) является комментарием на трактат Панини Аштадхьяи (V в. до н.э.) и перечисляет удумбару в составе основных шести племен союза *шалвов*.

– **Махабхарата**. Сабхапарва, или Книга о собрании. Сказание об игре в кости [15, 48. 12-21]. Перечисляет аудумбара среди «кшатрийских» племен.

– **Брихатсамхита** [82, XIV. 4]. Располагает Аудумбару на северо-западе, вместе с племенами Капиштхала.

– **Вайю-Пурана** [83, 91. 98], **Брахманда-пурана** [32, III. 66. 70], **Маркандей-пурана** [62, 58.10] содержат упоминания об Удумбаре.

– **Плиний «Естественная история»** [66, II. 75, 77]. Упоминает народ Одомбеорес [Odombeores] в области низовий Инда.

Данные нумизматики позволяют утверждать, что народ удумбара Северного Панджаба достиг высокого уровня социального развития, так как печатал собственные деньги. Это медные и серебряные монеты II в. до н.э. – I в.н.э. в Британском музее, музее Индии и музее Панджаба. Сведения о монетах Одумбары, первые из которых были найдены А.Каннингхэмом в Патханкоте, группируются в нескольких

изданиях. Это каталоги монет [35, lxxxvii, № 7-11, 15-20; 76, I, 160-161; 54, Num Suppl., XXII, 247 ff], а также образцы легенд монет, на части которых четко читается название *Одумбара* [35; 76; 54]. Кроме этого, фотографии монет и их описания и легенды приведены в исследовании К.К. Дасгупты [39].

Разные данные историко-литературных памятников свидетельствуют о расположении племен удумбара в нескольких областях, с чем согласны исследователи [69, с.24; 39, с.3]. При этом, если разновременные данные заставляют предполагать, что в ряде случаев речь идет о *перемещении одного племени* (в частности, из северо-восточных областей Панджаба в северо-западные), то часть других данных, относящихся к одному периоду, указывает на существование разных подразделений Удумбары в верховьях и низовьях Инда (Северном Панджабе и Северном Гуджарате или Каче). На существование этих двух основных племенных территорий указывают и другие данные: в Северном Панджабе существует река Удумбаравати [Udumbarāvati], упомянутая в Махабхашье Патанджали [65, IV. 2, 85], а А. Каннингхэм пишет, опираясь на опросы местного населения, что «старое название Кача было Аудумбара», и что оно использовалось как название провинции Кач, по крайней мере со времен Плиния [38, V, 155].

Все приведенные данные подтверждают то, что первоначально название **dom** было обозначением не социального слоя, а населения этнического происхождения.

Средневековые источники – Раджатарангини Калханы [57, IV-VI], «Индия» Аль Бируни [2, с. 12]), Дешинамамала Хемачандры⁸ показывают что в XI-XII вв. и в предшествующий период, возможно, в VI в. н.э. (гимн Брахмапурана, цит. по: [36]) носители самоназвания **dom** в своей массе осознавались как социальный слой низшего уровня. При этом надо учитывать, что в различных регионах Индии процесс включения домов в кастовую иерархию мог происходить по-разному, в зависимости от особенностей динамики сложения кастовой системы в каждом из регионов. Так, характер надписи **Дамбара-падрака** [Dambārapadraka], найденной на территории современного Северного Гуджарата и относящейся к периоду Майтрака – примерно VI в. н.э. – 767 г. (цит. по: [73, с. 62]) показывает, что поселение домов в этой области и в этот период составляло часть более крупного поселения, то есть дома

⁸ Deçînmamâlâ, 2nd ed., cc. 152, 161-162. Цит. По: [43, с. 266].

не жили за пределами поселка, как неприкасаемые группы (подробнее см. [19, с. 187, 190-192]).

Имеет ли отношение этническое население **dom** прииндской зоны поздней древности и самого начала средневековья к средневековому населению **dom** той же области? Мы полагаем, что да. Данные переписей населения показывают, что в областях древних племенных территорий Одумбара в Северном Панджабе и Северном Гуджарате (а также Мальве) вплоть до последнего времени сохранялись локальные брахманские группы Думбу [75, с. XXVIII] и Аудумбара / Удумбара [74, с. 99; 75, с. XXIII, XVI, 252; 59, с.35]. Эти группы являются свидетельством существования и сохранения одноименного этнического слоя населения в зоне Инда (фигурировавшего в источниках поздней древности под названием Аудумбара / Одумбара), поскольку, в процессе экспансии брахманизма в зоны независимых племен, на начальных этапах кастообразования племенная верхушка (жрецы и правители) причислялись к высшим варнам (к их низшим слоям), а основное население становилось основным производящим слоем, и его название начинало ассоциироваться с низшими кастами, приобретая *социальные* смыслы. Брахманы Удумбара и проч. являются низшими брахманскими группами, обслуживающими низшие касты, изначально связанные с одноименным автохтонным населением [74, с. 99; 75, с. XVI, 252], что указывает на связь этих брахманских групп с древней жреческой верхушкой соответствующих племен.

Есть и раджпутские названия, которые некоторые авторы трактуют как произошедшие от названия Удумбара. Так, одно из подразделений раджпутов Джохия. в Панджабе, Адамвира [Adamvira], или Адмера [Admera] К.К.Дасгупта, вслед за А.Каннингхэмом [37, с. 281], считает измененным названием Аудумбара, возможно, его пракритской формы Одумбара [39, с. 25].

На изначально этнический статус носителей самоназвания **dom** / **domba** указывает и ряд данных по племенам прииндской зоны, приводимых различными изданиями. Так Думки упоминается как одно из крупнейших племен белуджи [75, с.365], Дамки и Домки, Дамбхар – как крупнейшие кланы Синда и Белуджистана [33, с.60]; в южной части Западного Панджаба (современный Пакистан) дома относили себя к подразделениям джатов [53, с.224, 289]. В 1900 г. А. Джакс упоминал об одном из джатских племен Синда, которое в предыдущий период носило название Даммар, но потом изменило его [55, с.167].

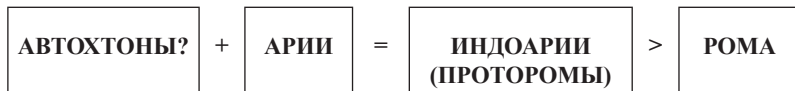
Преимущества междисциплинарного подхода

Приведенная выше информация показывает, что носители самоназвания **dom**, очевидно, изначально представляли собой широко расселившиеся группы общего этнического происхождения (социально структурированные, и основной производящий слой которых вошел в кастовую систему как низшая каста), и что, видимо, в этом ключе и следует рассматривать связь между ними и протоцыганами: прииндские дома участвовали в этногенезе протоцыган, которые сохранили название *индоар. dom* > *ром. ром, дом. дом, лом. лом* в качестве *этнонимов*. В период исхода, таким образом, о носителях самоназвания **dom** нельзя однозначно говорить как о касте, а по крайней мере, как об ЭКО (этно-кастовая общность – понятие введено Е.Н. Успенской, см. [22, с. 7-8, 43-64]), а в крайних западных областях расселения – и как о племенах.

Данные этно-социальной истории могут подсказать и дальнейшее направление генетических исследований. Так, целью вышеописанной работы В. де Гиля-Кохановского было показать, с какими *современными индоарийскими* группами населения Индии надо связывать цыган и их индийских предков, и для этого он сравнивал данные европейских цыган, индоариев северо-западных областей Индии и горных (пригималайских) домов. В исследовании В. де Гиля-Кохановского не ставился вопрос: «Какие *автохтонные группы могли принять участие* в генезисе проторомов в Индии?» и не давался ответ на него. В то же время, в формировании всех индоарийских групп населения принимали генетическое участие, в тех или иных пропорциях, как минимум два основных этнических массива: автохтоны и арии. Хотя в реальности генезис конкретных индоарийских групп населения был, конечно, сложнее, и мог представлять собой многоступенчатый и длинный процесс смешения в разных пропорциях автохтонов различного происхождения, ариев и индоариев, две основные составляющие – автохтонная и арийская – присутствовали всегда.

Схема 1 представляет, возможно, в упрощенном варианте, предположительную «формулу» генезиса проторомов (и шире – протоцыган). В то же время, основное, для чего составлена эта схема – показать «неизвестное», то есть ту автохтонную страту, которая, могла определить самоназвания цыган всех трех потоков (ром – дом – лом).

Схема 1

Сравнительная таблица групп крови, представленная в издании В. де Гилы-Кохановского, содержит данные не только индоариев и горных домов, но и еще одной современной низкокастовой группы – чамаров. Если посмотреть на данные этой таблицы с точки зрения проблемы генезиса проторомов, то нельзя однозначно сказать, что дома не имеют отношения к этому генезису. Во всяком случае, их показатели гораздо ближе к показателям цыган, чем показатели чамаров [45, с. 57].

Работа Й. Прижилуского стала наиболее часто цитируемым исследованием по происхождению домов и основным вторичным источником по этимологии названия **dom / domba** и его вариаций (основными источниками являются австроазиатские и индоарийские языки, в которых это название функционирует). Возникает естественный вопрос: почему исследователи начала XX в., такие, как Дж. Сэмпсон и Р.Л. Тернер, не использовали результаты исследования Й. Прижилуского в своих известных работах? Очевидно, это связано с тем, что их ставшие хрестоматийными тексты [71; 72; 80; 81] были созданы в тот же период и несколько ранее, что и большая статья Й. Прижилуского, а также в том, что последняя первоначально появилась в журнале «Journal asiatique» на французском языке. Таким образом, она, по-видимому, не сразу попала в поле зрения этих ученых. Но уже через несколько лет Р.Л. Тернер, анализируя этимологию слов **думри [dumri]** и **дум [dum]** в своем «Сравнительно-этимологическом словаре языка непали», ссылается на работу Й. Прижилуского [78, с.261].

Методологические проблемы индолого-ромологических исследований

Как мы видим, для успешности исследований, проводимых в индолого-ромологическом поле, необходимы два условия:

- 1) использование полноценных *междисциплинарных* методов исследований;
- 2) индологические знания цыганологов и научные связи с индологами.

Традиционно проблемой генезиса протоцыган и проторомов занимаются в основном лингвисты, и здесь ощущается недостаточность социально-антропологических и культурологических подходов. Индологические знания подразумевают тенденцию более широкого освоения основ индологии цыганологами, что дало бы им возможность более активного привлечения источников и материалов по этнокультурной истории Индии, а также качественного диалога с индологами.

Антропологические исследования: региональный фактор

Существует важный аспект исследований связи носителей самоназвания **dom** с проторомами, периодически возникающий в работах различных авторов, и отсутствие внимания к которому создает сложности при попытках осознания этой связи. Так, при попытках сравнения современных носителей самоназвания **dom** с европейскими цыганами не уделяется достаточного внимания тому факту, что существуют антропологические (фенотипические) различия между домами различных регионов Индии, в некоторых случаях довольно значительные – см., например, описания А. Бэйнса [28, с. 84-85, 88]. В индологических исследованиях давно отмечен этот региональный фактор, в соответствии с которым антропологические показатели *всех* социальных слоев индоарийского населения, будучи обусловлены особенностями локальных этносоциальных процессов, в той или иной мере варьируют от региона к региону [43, с.117-142; 9, с.26].

При всех существующих различиях цыган и индийских домов неоспорима связь основных самоназваний современных цыган с *индоар. dom* – факт, убедительно доказанный Р.Л. Тернером и который нельзя игнорировать. Этим же автором было доказано, что предки цыган перед исходом на запад, по крайней мере, несколько столетий находились в северо-западных областях Индии (современный Панджаб), и что они говорили на диалекте (диалектах), генетически связанном (связанных) со средневековым праkritом **шаурасэна апабхрэнша**, от которого произошли *внутренние* (в формулировке Дж. Грирсона) индоарийские языки: хинди, раджастанхити, гуджарати. Это указывает и на *области первоначального расселения проторомов* в зонах распространения этих языков – мысль, разделяемая сегодня большинством ученых. В то же время, в антропологических исследованиях были использованы данные домов горных областей, которые сейчас представляют собой наиболее крупную и цельную этносоциальную общность домов Индии,

но индоарийский язык которых сильно отличается от вышеуказанных, а ареал расселения не соответствует обозначенному. Представляется, что, в свете результатов исследования Р.Л. Тернера, правомерность использования данных только одной этой группы домов ставится под вопрос: надо привлекать также данные домов из других областей, в первую очередь из прииндской зоны, включая племенные подразделения джатов и белуджей с соответствующими названиями (Домки, Дамки и проч). В прииндской зоне арийское влияние, как культурное, так и генетическое, было наиболее сильным, что согласуется с мнением большинства ученых о сильном арийском компоненте в генезисе проторомов.

Проблемы трактовки антропологических данных

Кроме того, рассматривая проблему генезиса проторомов и их связи с автохтонными стратами Индии, можно столкнуться со следующими трудностями. Основные автохтонные страты, с участием которых формировались индоарии, представлены дравидскими и австроазиатами, и в первую очередь именно их данные нужно использовать в сравнительных исследованиях. Но о дравидах и австроазиатах легче говорить в лингвистическом смысле, чем в антропологическом. Так, С.А. Маретина указывает на то, что пользоваться термином «дравидский» в антропологическом смысле нельзя, поскольку дравидоязычные народы юга Индии четко не идентифицированы в расовом отношении, а в классических работах по индийской истории обычно под «дравидским типом» понимают веддоидность [11, с.164]. Разные исследователи по-разному рассматривают и носителей австроазиатских языков. Так, Б.С. Гуха определил антропологический тип групп мунда как протоавстралоидный и отнес к нему представителей многих и мундаязычных, и дравидоязычных народов [49, с.ХІІІ]. Российские антропологи выделили веддоидную комбинацию расовых признаков как для ряда мундаязычных народов, так и для некоторых дравидоязычных; веддоидные черты сочетаются у этих групп с долихоцефалией («длинноголовостью») и ростом ниже среднего [26, с.8].

Поэтому требуются дополнительные данные (в частности, этносоциологические), которые помогли бы уточнить трактовку результатов сравнительных антропологических исследований, если бы они были проведены.

Социальная терминология как этносоциологический и источник

Одним из эффективных методов исследований является метод анализа социальной терминологии. Это с одной стороны, анализ соционимов и терминологии родства, а с другой – этимологий социально значимых терминов в контексте этнической культуры.

Соционимы и семейно-родственная терминология как этносоциологический источник⁹

Основной этноним европейских цыган, **ром** происходит от индоарийского этимона **dom**. В межкультурном контексте он приобретает этнические смыслы, а в контексте внутриэтническом является основным соционимом, обозначающим полноценного члена общины, которым может быть только человек, имеющий собственную семью. Отсюда два основных значения слова **ром**: «женатый мужчина» и «муж». Эти значения и определяют его функционирование в качестве соционима, обозначающего *социальный возраст и функцию (то есть половозрастной статус)*¹⁰. Подтверждением этому является тот факт, что в языке тех цыганских групп Европы, в которых слово **ром** не используется как этноним (*калэ* Испании, *каалэ* Финляндии, *синти* и *мануш*), оно, наряду с другими однокоренными словами, функционирует как часть семейно-родовой лексики. Лексика словаря калэ, связанная со словом **ром**, относится к сфере брака, семьи и рода. Эта же лексика является иллюстрацией того факта, что этнонимические значения являются вторичными у соционимов, обозначающих статус взрослых полноценных членов общины (как правило, со значениями «человек», «женатый мужчина» и «замужняя женщина») – см. таблицу 1.

⁹ Наиболее репрезентативный анализ соционимов обычно делается в рамках общего анализа номенклатуры родства и системы терминов родства. Здесь мы ограничимся анализом более частных аспектов функционирования соционима **ром**.

¹⁰ Как показывают исследования терминологии родства, соционимы, являющиеся обозначениями пола и социального возраста, или же социальной функции, со временем осмысляются носителями языка как обозначения отношений родства и свойства.

Таблица 1. **Ром** и его производные в лексике испанских цыган калэ́ [60, с. 185]:

gom <i>м. род.</i>	мужчина, молодой человек почтенный уважаемый человек; женатый человек, муж
gomí <i>ж. род.</i>	супруга, жена
gomalí <i>ж. род.</i>	цыганский праздник
gomandiñar <i>глагол.</i>	вступать в брак, женить, заключать брак
gomandiñelarse <i>глагол.</i>	жениться, выходить замуж
gomandiñó <i>м. род.</i>	свадьба, женитьба, супружество
gomañi <i>прил.</i>	семейный, домашний, родовой

Приведем лексику того же происхождения, которая с диалектными вариантами произношения присутствует у других групп европейских цыган, у которых существуют этнонимические значения слова **ром**:

Таблица 2. **Ром** и его производные в лексике цыган России и Европы

gom <i>сущ., м. р.</i>	1. мужчина (о мужчине цыганского происхождения) → <i>этнонимич.</i> цыган 2. муж
gomní <i>сущ., ж. р.</i>	1) женщина (о женщине цыганского происхождения) → <i>этнонимич.</i> цыганка 2) жена
gomanó <i>прил.</i>	цыганский; <i>идиоматич.</i> правильный, настоящий: романо́ ром
romanés <i>нареч.</i>	по-цыгански
romanipe/ romanimos / romipe <i>сущ., м. р.</i>	комплекс норм цыганского общества; ромская идентичность и самоидентификация
romn'andino <i>прил.</i>	<i>ром. лов.</i> женатый

Мы видим, что у калэ **ром** и его производные относятся в основном к сфере рода и семьи. У *ромов часть лексики уже осознается как принадлежащая в основном к сфере этничности* (ср. значения кал. **romañi** и ром. **romano**), кроме основных лексем, **ром** – **ромни**, сохраняющих весь объем предыдущих смыслов, а также **ромнядыно** / **ромнякиро** – **ромэскири** (женатый – замужняя). Добавим, что в языке цыган *синти и мануш, а также финских каалэ слова ром и ромни* также употребляются в значении «муж» и «жена». Подобное положение, несомненно, связано с тем, что у калэ, *сінти и мануш слово ром* сейчас не используется в качестве этнонима, как это было еще 200 лет назад¹¹. Поэтому в этих цыганских языках **ром** и однокоренная лексика утратили этнонимические значения, благодаря чему выпуклее выступает их «родовая» семантика.

Возвратимся к этимону *индоар. domba*. Оно было усвоено индоарийскими диалектами в двух основных формах: 1) **domba** и его вариациях 2) **кутумба [kuṭumba]** и его вариациях (с артиклем **o / ko** или **u / ku**). Форма **domba**, функционирующая в межэтническом пространстве, развила этнические и социальные смыслы. Форма **кутумба**, напротив, в основном представляет слой «родовой» лексики. Таким образом, указанные различия семантики форм одного происхождения (**domba** и **кутумба**) связаны с особенностями их функционирования как соционимов в различных коммуникативных сферах. Так, значения, связанные с *категориальными обозначениями рода и его подразделений различного уровня, часто развиваются из тотемических названий*, а при увеличении количества членов рода (то есть носителей самоназвания) могут переноситься в межэтническое пространство, становясь широко известными как обозначения крупных племен. В индоарийских языках также нередко встречается использование обозначений рода из лексики автохтонных (неарийских) языков (этнонимов, названий тотемов, сегментов племени и проч.) в качестве *категориальных понятий*. Это, например, слово **варга [varga]**. Будучи заимствованным санскритским словом, это слово в санскрите стало обозначать группу, разряд, класс, сословие, даже касту [25, с. 436-440]. Слово **кутумба**

¹¹ В Испании его исчезновение как этнонима могло произойти вследствие вышедших с 1783 г. законов, запрещавших использование цыганского языка, и мер, направленных на ассимиляцию цыганского населения.

[**kuṭumba**] и его производные обозначают комплекс понятий, связанных с родством, семьей, родом (см. Таблицы 3, 4).

Таблица 3. **Kuṭumba** и его производные в языке непали [78, с.96]:

<i>Лексика</i>	<i>Значения</i>
kuṭumba или kuṭum – <i>суц.</i> , (f. kuṭumbini q.v.)	семья, родственные связи, родственники, особенно родственники мужа дочери
kuṭumba pariwār	семья и родственники
kuṭumbi <i>прил.</i> [lw. Sk. kuṭumbin- .]	имеющий семью, имеющий большую семью
kuṭumbini / kuṭumbeni [<i>ж.р.</i> от kuṭumba]	родственные связи и родственники по женской линии, особенно в отношении родственников мужа дочери
kuṭumberi / kuṭummeri ¹²	родственные взаимоотношения, в особенности, устанавливаемые через брак
kuṭumberi garnu	вступать в родственные отношения через брак

Таблица 4. **Kuṭumba** и его производные в индоарийских языках [79, с.165]:

<i>Источник</i>	<i>Лексика</i>	<i>Значения</i>
Чхандогья упани- шада	kuṭumba	домохозяйство
	kuṭumbaka--	дас (представитель основного, не правящего слоя населения)
пали	kuṭumba, ṭimba-- <i>суц.</i>	семья, богатство

¹² **Kuṭumberi** – дериват от **kuṭumba**; суффикс *-eri* от *-yār* – используется для образования абстрактных существительных) [78, с.96].

<i>Источник</i>	<i>Лексика</i>	<i>Значения</i>
пракрит	kuḍuṁba, ḍaṁba <i>суц.</i>	семья
синдхи	kuṛmu m	семья
кумаони	kūm	семья
хинди	kuṛum-- codī <i>суц,</i> <i>ж. р.</i>	инцест
панджаби	kunbā <i>суц, м. р.</i>	кровное родство, каста, племя
Западный пахари джаунсари	kuṅbā	семья
ассамский	kurmā <i>суц, ж. р.</i>	семья

По всей видимости, использование слова **ḍomba/ṭumba** как то- тема и обозначение им плода с многочисленными семенами, о чем писал Й. Пржилуский, следует связывать с его глубинными смыслами: **ḍomba/ṭumba** несли у австроазиатов идею размножения, плодородия, отчего ими обозначались различные по форме явления, связанные с приумножением потомства и приплодом. Так, эти слова обозначали как фрукт с большим количеством семечек, так и семейно-родовую группу, прежде всего мужчину и женщину в фертильном возрасте, союз которых обеспечивает потомство, и именно это глубинное понятие является причиной устойчивого функционирования этой лексемы у австроазиатов как тотема и как обозначения родового коллектива¹³. Вышесказанное объясняет обилие «родовой» лексики в языке *калэ*, производной от лексемы **ром** (в отсутствии этнической семантики этой лексемы).

На то, что соционимы **ром** и **ромни** являются наследием австроазиатских предков протоцыган, указывает характер их функционирования во внутриэтническом пространстве. Они обозначают мужчину и женщину – членов *своего* этнического сообщества, и эта конкретизирующая лексика в определенном смысле входит в противоречие с цыганским словом индоарийского происхождения **мануш** «человек», несущем генерализирующие значения. Непосредственное усвоение слова **ром**

¹³ Сильный род и многочисленные родственные связи являются главной традиционной ценностью у цыган. Традиционно более половины населения цыганского поселка составляли дети и подростки.

проторомами как базового соционима из австроазиатского (а не как обозначение кастового названия), как представляется, подтверждается еще одной особенностью социальной терминологии ромов. В романи существует лексема индоарийского происхождения **пати-**, восходящая к *индоар. pati* «супруг», «хозяин», причем только в формах **пативало́** («высокостатусный, уважаемый; уважительный») и **патив** («почет, уважение; знаки уважения»). Обе являются выражением важнейшего культурного концепта, связанного с социальным статусом и экономической властью главы семейно-родовой группы, но однокоренного субстантива, обозначающего супруга, в языке европейских цыган нет. Этот факт следует связывать с тем, что указанное значение уже заключено в базовом социониме **ром** австроазиатского происхождения (см. Таблицу 2). Существование слова *ром. пативало́* в этом случае обусловлено тем, что оно передает значения «хозяин», «обладающий хозяйственными функциями», «накопивший экономические возможности», поскольку эти значения не передаются обозначением **ром / дом**, семантика которого связана, в первую очередь, с семейно-родственной группой.

Как представляется, характер функционирования приведенной лексики является свидетельством того, что соционим **ром** был внесен в индоарийский язык проторомов одним из участников генезиса проторомской культуры. Направление замещения лексем *индоар. pati-* «супруг» австроазиатским термином **дом** > **ром** в том же значении, по-видимому, показывает приоритет употребления автохтонного соционима. Это позволяет сделать предположение о том, что австроазиатские группы сыграли значительную роль в генезисе проторомов, и что в процессе этого генезиса они переходили на индоарийский язык.

Термины социальной культуры как этносоциологический источник

Перспективным направлением исследований является и лингвокультурологический анализ терминов социальной культуры, которые также относятся к этносоциологическим источникам. Анализ их этимологии с привлечением данных этнической культуры позволяет «сканировать» социально значимую этническую лексику, максимально учитывая социокультурные условия ее развития и функционирования в языке. Это позволяет более точно определить ее этимологию и обозначаемые ею понятия, а значит, выявить наиболее устойчивые традиционные концепты культуры проторомов.

Так, целый ряд социально значимых терминов в языке цыган-ромов, при том, что их этимология никогда не была точно определена, традиционно трактуются как заимствованные (из персидского, армянского, греческого). Между тем, исследования, проводимые с использованием указанного подхода [19, 23], показывают большую вероятность существования этих слов *и соответствующих им понятий* в языке и культуре проторомов еще в индийский период, или же указывают на возможность контаминации индоарийских и более «поздних» понятий и слов в языке и культуре цыган. Таковы слова и понятия: *ром. патив* < *иран. pativ*¹⁴, *ром. морэ-мори*¹⁵, *индоар. mōṣā- mōṣī* < *дравид. marri/ māṛ*, *ром. маґерипэ/меґримос*¹⁶ < *индоар. mahar/mehar*¹⁷, видимо, в контаминации с греческими словами близкой семантики, что показывает греческая лексика: *греч. маґара*¹⁸ и *маґаришменос*¹⁹. Этот же метод позволил прояснить этимологию и вектор семантического развития соционима *ром. гаджэ* («чужой», «не цыган»). Это имеет большое значение для понимания условий формирования и природы дихотомии *индоар. *«dom – kaddzha»*, от которой происходит оппозиция «*рома – гадже*» и проч., являющаяся важнейшим культурным концептом цыган всех трех миграционных потоков²⁰.

В общем анализ исконной лексики цыган и культурных явлений, ею обозначаемых, в сопоставлении с данными этносоциальной истории и культуры Индии, позволяют предметно утверждать, что ядро культуры цыган, их хозяйственно-культурная матрица сформировались еще в период пребывания проторомов в зоне индийского культурного ареала. Лексические источники по индоарийской этимологии социальных терминов цыган-ромов, представляющие собой подборку выдержек

¹⁴ Семантика приблизительно передается словами уважение, почет, знаки уважения.

¹⁵ Обращения к мужчине и женщине.

¹⁶ Ром. *Осквернение, опоганивание.*

¹⁷ Обозначение самки человека и/или животных в индоарийских языках.

¹⁸ Греч. *нечистоты; колдовство.*

¹⁹ Греч. *нечестивый; оскверненный; заразный.*

²⁰ Ответственное редактирование индологом Е.Н. Успенской нашего издания, где опубликовано указанное исследование, позволило более точно учесть все семантические поля этого индоарийского этимона и сферы его функционирования в индоарийских языках.

из основных словарей языков Индии [78; 79; 31; 77; и др.], подробно приведены в: [19; с.739-752, 769-790].

К трактовке проблемы формирования признаков идентичности европейских цыган

Авторы (как правило, лингвисты), затрагивающие проблемы генезиса проторомов и их культуры, их миграции и довизантийской истории, также ставят вопрос о «месте и времени сложения идентичности ромов», что связывается с европейским (византийским) периодом (например, Я. Хэнкок, Т. Актон). В то же время, идентичность *находится в непрерывном становлении*, то есть в динамике, в зависимости от изменяющихся условий социальной среды. Существуют способы, позволяющие проследить некоторые черты этого изменения и становления, при которых выделяются устойчивые черты и концепты культуры, отраженные в языковых маркерах, в качестве которых выступают термины из области социальной жизни.

При этом следует учитывать, что в изучении проблемы сложения идентичности цыган Европы возникает ряд дополнительных сложностей. Во-первых, не получен ответ о генетической и культурной однородности или же, напротив, неоднородности их предков при появлении в Византии (см. на эту тему, например: [50, 19]), и однозначно дать его не смогли даже новейшие генетические исследования [56]. Во-вторых, существующие различия между культурами групп европейских цыган связаны не только с их окончательным формированием в различных регионах Европы и с возможными культурными различиями еще при вступлении в Византию, но также и с *различным уровнем сохранности* цыганского языка и традиционного культурного комплекса. В результате в настоящее время различные цыганские группы и общины Европы обладают *различными наборами признаков идентичности (точнее – признаков самоидентификации)*, что позволило Е. Марушиаковой и В. Попову определить их как МЕГРЭО – межгрупповое этническое образование [12, с. 13]. Поэтому, рассматривая проблему сложения идентичности цыган Европы, следует учитывать особенности культур разных цыганских групп (и особенности развития их территориальных подразделений), при этом предметно анализируя признаки идентичности (самоидентификации).

Культуры цыган разных стран, конечно же, усваивают элементы культур окружающего населения, но при самоидентификации выде-

ляются признаки, *отличающие* цыган от окружающего их большинства, а не объединяющие с ним. Этот различный по количеству (и, в определенных случаях, по качеству) набор характерных «цыганских» признаков называется у цыган общим словом **романип'** / **романимос'** / **ромипэ'**, среди которых можно выделить наиболее *устойчивые* и *общие*, характерные для большинства цыганских групп Европы, сохранивших также и свой язык. Этим *общим признакам* соответствуют ряд *общих языковых маркеров* и стоящих за ними *понятий и архетипов социального поведения*, которые были заложены еще в индийский период. Так, такие важнейшие признаки, как самоназвание **ром**, дихотомия «**рома – гадже**» – восходят к индийскому периоду. **Патив**, важнейший культурный концепт цыган, концентрирующий представления о социальном статусе, как показывают сравнительные исследования, является не заимствованным понятием, а присущим проторомам еще до их исхода [19, с.425-434; 23]. У некоторых цыганских групп (цыган-кэлдэраря, балканских эрлиа) сохранилось слово **а(н)суринав** или **инсуринав** «жениться» и его производные. Его индоарийский этимон **асура** обозначает на санскрите «одну из восьми существующих форм брака, в соответствии с которой жених покупает невесту у ее отца или родственников по мужской линии» [8, III. 31; 27, с. 373]. Этот факт заставляет пересмотреть периодически озвучиваемое представление о возникновении брака выкупом у цыган как культурном заимствовании (у турок). Очевидно, речь идет еще об индоарийской традиции, во всяком случае, у тех цыганских групп, у которых одновременно существуют указанное слово и традиция выкупа невесты. Представления об осквернении и связанные с ними обычаи также восходят к индийскому периоду, поскольку находят многочисленные параллели в культуре индийского общества, а также прослеживаются в индийских историко-литературных памятниках [8, VIII. 375, XI.174], поэтому имеет смысл обсуждать не столько возникновение самих этих представлений и обычаев, сколько развитие их лексических обозначений (*см.* выше), а также их динамику и адаптацию их форм к этносоциальным условиям жизни цыган в Европе. Этническое собрание и суд – основные институты разрешения внутригрупповых конфликтов и контроля за нормативностью поведения, генерируются самой этнической культурой, чему соответствует сохранение на протяжении столетий традиционной социальной организации цыган, этнических норм и самоуправления общин. Они являются культурными универсалиями, и само их существование,

таким образом, не требует специального рассмотрения. Имеет смысл рассматривать развитие *формальной процедуры* этнического суда, которая, в некоторых группах цыган, заимствовала некоторые элементы из институций макро-общества. Возможно, наиболее существенное изменение в парадигме признаков идентичности могло произойти в определении того, *кто* считаются «чужими» – *ром. гадже́*. У проторомов этим словом, возможно, могли называться представители другой родовой (и территориальной) группы [19, с. 396-397], в то время как в культуре цыган это слово обозначает любого не цыгана.

Таким образом, при рассмотрении динамики общих и наиболее устойчивых признаков идентичности у цыган, наше внимание должны привлечь связанные с их функционированием влияния и заимствования, а также *динамика изменения содержания* культурных концептов. Наиболее устойчивый и распространенный ряд признаков идентичности, связанный с социальной организацией многих групп европейских цыган, и происхождение элементов которого восходит к индийскому периоду, мы относим к культурной матрице цыган и их индийских предков [19, с. 708-710].

Заключение. Индолого-ромологическое поле

Как становится понятно из истории исследований цыганско-индийских параллелей, речь идет не о конструировании индолого-ромологического поля исследований (ИРП), которое, в сущности, давно существует, а о систематизации и дальнейшем развитии методологических подходов и о расширении источниковой базы за счет как индологических, так и цыгановедческих данных. Речь идет о:

- 1) развитию междисциплинарных подходов;
- 2) совмещении смежных индологической и цыгановедческой областей.

Потребность в таких подходах ощущается, прежде всего, самими авторами, публикации которых обнаруживают, в той или иной мере, тенденцию к междисциплинарности (см., например: [45; 70; 56; 19]). Междисциплинарность дает возможность «перепроверки» собственных результатов на материалах других дисциплин, уточнения их трактовки, а также помогает компенсировать недостаточность данных. При этом в том, что касается лингвокультурологических и лингвоантропологических исследований, их конечной целью является получение *результатов в области культуры* через анализ языковых маркеров, в процессе анализа и систематизации которых создается особый вид

этносоциологических и культурологических источников (см., например: [1; 18; 5]).

Хотя в целом участие в ромологических исследованиях большинства специалистов-востоковедов является ограниченным, они внесли в заметный вклад в эту область. В прошлом это А.Ф. Потт [67; 68], М.Ж. де Гойе [46], Дж. Грирсон [47], Р.А.С. Макалистер [61], Р.Л. Тернер [80, 81], А.П. Баранников, Т.В. Вентцель [3], в наше время – В. Де Гила-Кохановский [45; и др.], М. Хюбшманова [24; и др.], Д. Кенрик [58], В. Восканян [84; и др.].

Но зачем нужно специальное выделение ИРП? Осознание его как особой области исследований нужно, в первую очередь, цыганологам, работающим в указанной области, так как может помочь им осознать и решить ряд регулярно возникающих методологических проблем, связанных:

1) С трактовкой данных литературных памятников вне их историографического контекста (в том числе регионального). Индийские литературные памятники «как правило, имеют общеиндийский характер, и их трудно или невозможно локализовать не только хронологически, но и географически» [4, с. 272]. В то же время, следует обращать внимание на то, что данные, приводимые в ряде памятников, относятся к конкретным историко-географическим областям Индии, и это необходимо учитывать при их трактовке, не распространяя на пространство всего индийского культурного ареала. Особенно это касается анализа данных по этносоциальной ситуации на его периферийных территориях.

2) С недостаточным учетом регионального фактора в этносоциальной истории народов Индии, а также факторов социокультурной и этнокультурной динамики. Например, группы, носящие название **dom** и сходные названия, фигурируют в ромологических публикациях в основном как каста или же как низшие этно-социальные группы [63, с. 14-18; 14; 44, 45], хотя на западных границах индийского культурного ареала они являются подразделениями племен. Это указывает на то, что в прошлом носители самоназвания **dom** были в указанной области народом, с соответствующей парадигмой межэтнических отношений.

3. С недостаточностью междисциплинарных подходов. Эта последняя проблема непосредственно связана с тем, что исследования довизантийского периода истории предков ромов, а также генезиса культуры проторомов традиционно проводились в основном в рамках лингвистической методологии, при этом не применялись лингвокультуроло-

гические и лингвоантропологические подходы. Эта методологическая проблема в цыгановедении сохраняется до сих пор и осложняется тем, что среди цыганологов все еще относительно мало носителей цыганской культуры и языка, которые могли бы *одновременно* осознавать явления языка в контексте культуры, а явления культуры – в контексте их проявлений в языке. Свидетельством этого является почти полное отсутствие цыгановедческих междисциплинарных работ в сферах «язык – культура», «язык – социальная антропология», а также полноценных филологических версий цыганских словарей, содержащих фразеологический и идиоматический материал, а не простых «словников» (это демонстрирует библиография публикаций по ромской лингвистике: [29]). Что касается немногочисленных сравнительных исследований в рамках физической антропологии, то мы их процитировали выше.

Исследования, проводимые в ИРП, связаны не только с понятным интересом цыганологов к индологии, но и с тем, *чем* ромология может быть полезна индологам. Представляется, что это те культурные феномены и социальные механизмы, которые сохраняются еще у ряда групп цыган с периода формирования их культурного ядра в районе индийского культурного ареала, и которые уже частью трансформировались, а частью исчезли в самой Индии. Их анализ может помочь изучению парадигм этносоциальных процессов, происходивших в Индии тысячелетие и более назад. Е.Н. Успенская пишет об архаичных установлениях цыган:

«В такой форме сохраняются древнейшие стереотипы социального общения, характерные для индийской цивилизации... [...] Теперь ромская культура предоставляет уникальные сведения, помогая реконструировать этносоциальные реалии, утраченные в ходе развития кастового общества в самой Индии» [21, с. 13-14].

Источники и литература

1. *Бенвенист Э.* Словарь индоевропейских социальных терминов. – М., 1995.
2. *Бируни абу Рейхан.* Индия. – М., 1995.
3. *Вентцель Т.В.* Цыганский язык (севернорусский диалект). – М., 1964.
4. *Вигасин А.А.* Раздел четвертый. Южная Азия // Источниковедение истории Древнего Востока. – М., 1984.

5. *Воробьев В.В.* Лингвокультурология. – М., 2008.
6. *Дзибель Г.В.* Термин родства и система терминов родства: лингвистический контекст в отношении к этнографическому // Алгебра родства. – Вып.2. – СПб., 1998.
7. *Добронравин Н.А.* Термины родства, имена родства и компаративистика // Алгебра родства. – Вып.2. – СПб, 1998.
8. *Законы Ману.* – М., 1992.
9. *Зубов А.А.* Первые итоги одонтологических исследований в Индии // Очерки экономической и социальной истории Индии. – М., 1973.
10. *Ключевский В.О.* История России. Специальные курсы. – М., 2003 (репринтное издание курса лекций 1885–1886 гг.).
11. *Маретина С.А.* Ассам и Мегхала // Этногенез и этническая история народов Южной Азии. – М., 1994.
12. *Марушиакова Е., Попов В.* Историческая судьба и современная картина на цыганских общности в Восточной Европе // Марушиакова Е., Попов В. *Studii Romani*. Т. VII. – София, 2007.
13. *Марушиакова Е., Попов В.* Цыганите в Османската империя. – София, 2000.
14. *Матрас Я.* Обзор ромологических работ по довизантийскому периоду истории цыган // Смирнова-Сеславинская М.В., Цветков Г.Н. Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование. – София, Москва, 2009.
15. Махабхарата. Книга вторая. Сабхапарва или Книга о собрании. – М.-Л., 1962.
16. *Патканов К.П.* Цыганы. Несколько слов о наречиях закавказских цыган Боша и Карачи. – СПб, 1887.
17. *Попов В.А.* Номенклатура родства и система терминов родства; соотношение лингвистического и этнографического // Алгебра родства. Вып.2. – СПб., 1998.
18. *Попов В.А.* Системы родства аканов как этносоциологический источник // Африканский этнографический сборник. Вып. 13. – Л., 1982.
19. *Смирнова-Сеславинская М.В., Цветков Г.Н.* Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование. – София, Москва, 2009.
20. *Степанов Ю.* «Слова», «понятия», «вещи». К новому синтезу в науке о культуре // Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. – М., 1995.
21. *Успенская Е.Н.* Предисловие научного редактора // Смирнова-Сеславинская М.В., Цветков Г.Н. Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование. – София, Москва, 2009.

22. *Успенская Е.Н.* Раджпуты: традиционное общество, государственность, культура. – СПб, 2003.
23. *Успенская Е.Н., Смирнова-Сеславинская М.В.* Индийский *grihapatti* и ромский *пативало мануш* // Радловский сборник. – СПб, 2009.
24. *Хюбшманова М.* Икономическа стратификация и взаимодействие: ромите, една етническа страта в източна Словакия (1984) // Циганите. Интердисциплинарна антология. България, 2003.
25. *Чатонадая В.А.* Индийские термины, обозначающие род // Вопросы истории доклассового общества. – М.– Л., 1936.
26. *Чебоксаров Н.Н.* Новые данные по этнической антропологии Индии // Очерки экономической и социальной истории Индии. – М., 1973.
27. *Apte V.Sh.* Revised and enlarged edition of Print V.S. Apte's The practical Sanskrit-English Dictionary. – Poona, 1957–1959.
28. *Baines Ath.* Ethnography (Castes and Tribes). – Strasbourg, 1912.
29. *Bakker P., Matras Y.* Bibliography of modern Romani linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 2003.
30. *Bhalla V.* On ethnicity and Indian origins of gypsies of Eastern Europe (USSR included): a bioanthropological perspective // Этносоциальная ситуация в Индии и СССР. – М., 1993.
31. *Biswas S.S.* Bengali-English dictionary. 3rd ed. – Calcutta, 2000.
32. *Brahmāṇḍa-Purāṇas.* – Bombay, 1913.
33. *Burton R.* Sindh and the races that inhabit the Valley of Indus. – London, 1851.
34. *Candravṛtti* on Candra. – Leipzig, 1928.
35. Catalogue of Coins in the British Museum, Ancient India. By Allan J. – London, 1936.
36. Cologne Digital Sanskrit Lexicon // <http://webapps.uni-koeln.de/tamil>
37. *Cunningham A.* Ancient geography of India. – Calcutta, 1924.
38. *Cunningham A.* Archæological survey of Western India. Reports. Vol. V. Calcutta, 1875.
39. *Dasgupta K.K.* The Audumbaras. – Calcutta, 1965.
40. *Fink F.N.* Die Sprache der armenischen Zigeuner. – St.Petersburg, 1907.
41. *Fraser A.* The Gypsies. – Oxford, 1992.
42. Gaṇapāṭha of Pāṇini
43. *Ghurye C.S.* Caste and class in India. – Bombay, 1957.
44. *Gila-Kochanowski V. de.* Migrations aryennes. – Diogènes, 1990.
45. *Gila-Kochanowski V. de.* Parlons tsigane. Histoire, culture et langue du peuple tsigane. – Paris, 1994.

46. *Goeje de, M.J.* Mémoire sur les migrations des tsignes à travers l'Asie. – Leide, 1903.
47. *Grierson G.A.* Doms, Jats, and the origin of the Gypsies // Journal of the Gypsy Lore Society. 1th series, 1888.
48. *Grierson G.A.* Lingvistic Survey of India. Vol. XI. – Calcutta, 1922.
49. *Guha B.S.* The Racial Affinities of the People of India // Census of India, 1931. Vol.I. Pt. III-A. – Simla, 1935.
50. *Hancock I.* On Romani origins identity: questions for discussion // Gypsies and the Problem of Identities. Transactions of the Swedish Research Institute in Istanbul. № 13. Malmö and Istanbul, 2003.
51. *Hancock I.* The emergence of Romani as a Koïné outside of India // Scholarchip and the Gypsy Struggle: Commitment in Romani Studies. – Halfield, 2000.
52. *Hancock I.* The Indian origin and westward migration of the Romani people. – Texas, 1998.
53. *Ibbetson D.Ch.J.* Outline of Panjab Ethnography. The Panjab Census report of 1881. – Calcutta, 1883.
54. Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1914.
55. *Jukes A.* Dictionary of the Jatki or Western panjabi language. – London, 1900.
56. *Kalaydjieva L., Gresham D., Calafell F.* Genetic studies of the Roma (Gypsies) // Medical Genetics, Biomedcentral 2001, № 2.
57. *Kalhana's Râjatarangiṇī.* Vol.1. Bombay, 1892. Vol.2. – Westminster, 1900.
58. *Kenrick D.* Gypsies from India to the Mediterranean. – Toulouse, 1993.
59. *Kitts J.* A compendium of the casts and tribes. – Bombay, 1885.
60. *Llorens M.J.* Diccionario gitano y sus costumbres. – Madrid, 1991.
61. *Macalister R.A.S.* The language of the Nawar or Zutt, the nomad smitshs of Palestine // Gypsy Lore Society Monographs 3. – London, Edinburgh, 1914.
62. *Mārkandeya-Purāṇas.* – Calcutta, 1904.
63. *Matras Y.* Romani. A Lingvistic Introduction. – Cambridge, 2002.
64. *Matras Y.* The State of Present-day Domari in Jerusalem // Mediterranean language review. Wiesbaden, 1999, № 11.
65. *Patañjali.* Mahābhāshya. – Bombay, 1880-1885.
66. *Pliny.* Natural history. – London, 1989.
67. *Pott A.F.* Die Zigeunerin Europa und Asien. Ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen. – Halle, 1844–1845.
68. *Pott A.F.* Über die Sprache der Zigeuner in Syrien. Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache. 1846.

69. *Przyłuski J.* Ancient People of the Punjab. The Udumbaras and the Salvass. – Calcutta, 1960.
70. *Rishi W.R.* Roma. – Chandigarh, 1996.
71. *Sampson J.* On the origin and early migration of the Gypsies // Journal of the Gypsy Lore Society. 3th series, vol. 2. – Edinbourgh, 1923.
72. *Sampson J.* The dialect of the Gypsies of Wales. – Oxford, 1926.
73. *Sankalia H.D.* Studies in the historical and cultural geography and ethnography of Gudjarat. – Poona, 1949.
74. *Sherring M.A.* Hindu tribes and castes as represented in Benares. Vol.1. Calcutta, 1872.
75. *Sherring M.A.* Hindu tribes and castes as represented in Benares. Vol.2. – Calcutta, 1879.
76. Supplementary Catalogue of Coins in the Indian Museum. By Bidyabinod B.B. – Calcutta, 1923.
77. The Pali Text Society's Pali-English dictionary. Pali Text Society, – London. Chipstead, 1921–1925.
78. *Turner R.L.* A comparative and etymological dictionary of the Nepali language. – London, 1931.
79. *Turner R.L.* A comparative dictionary of Indo-Aryan languages. London, 1962-1966. Includes three supplements, published 1969-1985.
80. *Turner R.L.* The position of Romani in Indo-Aryan // Journal of the Gypsy Lore Society. 3th series, vol 5. – Edinbourgh, 1926.
81. *Turner R.L.* The position of Romani in Indo-Aryan: a reply to Dr. J. Sampson // Journal of the Gypsy Lore Society. 3th series, vol.6. – Edinbourgh, 1927.
82. *Varahamihira.* Bṛihatsamhitā. Bangalore, 1957.
83. *Vāyu-Purāṇas.* – Poona, 1905.
84. *Voskanyan V.* The Iranian loanwords in Lomavren, the secret language of the Armenian Gypsies. Paper presented at the annual Conference on Romani Linguistics. – Vienna, 2002.

Условные сокращения

<i>греч.</i> – греческий <i>дом.</i> – домáри, язык азиатских цыган-домов <i>индоар.</i> – индоарийский	<i>иран.</i> – иранский <i>лом.</i> – ломавтíк, язык армянских цыган-ломов <i>ром.</i> – романи, язык европейских цыган-ромов

Марианна Смирнова-Сеславинская (Москва, Россия) Методологические аспекты использования источников по локальной истории Индии в цыгановедении

В статье рассматривается ряд индийских источников поздней древности и средневековья, которые до сих пор не были использованы в научной

разработке проблем генезиса индийских предков цыган и их культурного ядра. Анализируются методологические причины, до последнего времени препятствовавшие использованию этих источников в цыгановедении. Предлагаются междисциплинарные подходы исследования указанной проблематики и рассматриваются этносоциологические источники, возникающие в ходе этнолингвистических и лингвокультурологических исследований. В ходе изложения очерчивается индолого-ромологическое поле исследований.

Ключевые слова: генезис проторомов, культурное ядро, региональный фактор, динамика этносоциальных процессов, междисциплинарный подход, социальная терминология, индолого-ромологическое поле

Марианна Смирнова-Сеславинська (Москва, Росія) Методологічні аспекти використання джерел з локальної історії Індії в циганознавстві

У статті розглядається низка індійських джерел пізньої давнини і середньовіччя, які досі не були використані в науковій розробці проблем генезису індійських предків цыган та їхнього культурного ядра. Анализуються методологічні причини, що до останнього часу перешкоджали використанню цих джерел в циганознавстві. Пропонуються междисциплинарні підходи дослідження вказаної проблематики і розглядаються етносоціологічні джерела, що виникають у ході етнолінгвістичних та лінгвокультурологічних досліджень. У ході викладу окреслюється індо-ромологічне поле досліджень.

Ключові слова: генезис проторомів, культурне ядро, регіональний чинник, динаміка етносоціальних процесів, міждисциплінарний підхід, соціальна термінологія, індо-ромологічне поле

Marianna Smirnova-Seslavinskaya (Moscow, Russia) Methodological aspects of the using of local Indian history sources in Romology

The article overviews several Indian sources of later antiquity and medievalism which were not utilized until recently for scientific formulation of the genesis of Indian ancestors of Roms and their cultural core. The work analyzes the methodological reasons, restraining from utilizing such sources in Romology. The study offers interdisciplinary approaches to insight into the mentioned problematics as well as overviews the ethno-sociologic sources, appearing in the course of ethno-linguistic and linguo-culturological studies. In the course of exposition we emphasize the Indianist-Romologic area of research.

Key words: proto-Roms' genesis, linguistic, anthropological and ethno-social sources, cultural core, dynamics of ethno-social processes, regional factor, interdisciplinary approach, social terminology, Indianist-Romologic area

Наталія ЗІНЕВИЧ
(Київ, Україна)

Цигани/роми в проблемному полі локальної історії (методологічні підходи)

Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом “від примітивних до високорозвинених”, нині постають як втілення “інакшості”. Типологічний локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до багатовимірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає в широкому соціальному контексті і у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями [4, С.13-14]. Популярні на межі тисячоліть міждисциплінарні підходи, які нині тяжіють від міждисциплінарності через інтердисциплінарність до трансдисциплінарності створили ґрунт для перенесення ваги в соціогуманітарних дослідженнях на локальні соціуми – об’єкти, які традиційно вважалися другорядними чи периферійними для істориків. В контексті “глоболокалізму” (local-global nexus), на думку Я. Верменич, на перший план виходить розгляд “локусів” в історико-культурологічному аспекті, під кутом зору того, як впливає регіональна строкатість на життєдіяльність соціумів” [2, С.6.].

Цигани, прабатьківщиною яких була Індія, як етнос формувалися на європейському континенті з XII ст. на перетині різних систем: етнічних, соціальних, релігійних, – а нерідко й на перетині протилежних культур. Кордони між цими етнокультурними системами проходили, в тому числі на українських землях, деякі з них поділяли циганські етнічні групи на окремі частини, зокрема за релігійними та історико-культурними зонами: східнохристиянську (православну), західноримську (католицьку), мусульманську. На історико-культурні зони нашаровувалися ще й етнічні, мовні, соціальні, політичні структури, створюючи перед-

умови для формування ієрархічності етнічної культури та локальних її осередків. Регіональність та варіативність циганської культури – одна з найхарактерніших її особливостей, як самобутньої і оригінальної системи, вплетеної у загальноєвропейський етнокультурний процес.

Дослідження спільності етнічного рівня циган/ромів, яка має в різних країнах схожі найменування – ‘*čigáni*’, ‘*čikáni*’, ‘*čiganie*’, ‘*čiganoi*’, ‘*čigâni*’, ‘*čiganuok*’, ‘*řigani*’, ‘*çingeneler*’, ‘*αθιγγανοί*’, ‘цигани’, ‘цыгане’, вимагає урахування кількох важливих обставин, розгляд історичної долі, етносоціальної структури і етнокультурних характеристик циган, також сучасного їх стану в різних країнах Східної Європи (циганознавці Є. Марушиакова та В. Попов – в цей регіон виокремлюють наступні країни – Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Болгарію, Албанію, країни, утворені в межах колишньої Югославії (Сербія, Чорногорія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Хорватія і Словенія) і європейську частину колишнього СРСР (Литву, Латвію, Естонію, Російську Федерацію, Україну й Республіку Молдова), а також Грецію та Туреччину).

Цигани в усі часи і всюди в світі існують, так би мовити в “двох вимірах”, живуть в двох системах координат – як окрема спільність, і як спільність (точніше відмежована її інтегральна частина у відповідній нації держави проживання). З цієї точки зору підчас конкретних досліджень циган важливо враховувати: цигани є специфічною спільністю, яка не має аналогів серед інших народів в Європі, т.зв. “міжгрупове етнічне утворення”. Ця спільність розділена на підрозділи різного рівня, кожний з яких дотримується своїх, більш або менш специфічних етнокультурних характеристик. В зв’язку з вищезазначеним говорити про ‘циган’ як ціле треба з певною умовністю, в процесі дослідження необхідно враховувати, яких саме циган маєте на увазі [19].

Сучасне територіальне розташування циган стало результатом різних за часом міграцій, які подекуди продовжуються і до сьогодні. Цигани прибували на терени України різними міграційними маршрутами і осідали в різні історичні періоди протягом XV–XX ст. Збереження тісних зв’язків між циганами в країнах Східної Європи відбувається завдяки їх спільній спадщині, яка сягає століть та внутрішній специфіці циганської спільноти, яка є неоднорідною і характеризується багаторівневою структурою груп. Для сучасного становища циган особливе значення має історичний та соціокультурний контекст, в якому ті жили в минулому, так само як і сучасна соціальна, економічна

і політична ситуація в різних країнах. В зв'язку з цим будь-який аналіз сучасного становища циган вимагає урахування специфіки країни (або групи країн), в якій вони проживають (або жили раніше).

Дисперсний характер розселення етносу обумовлює поліваріантність етносоціальних моделей розвитку циганської культури. В цій розвідці подано спробу охарактеризувати евристичні можливості локальної історії, як специфічної стратегії дослідження з орієнтацією на методи, адекватні образу соціальності, побудованій на різноманітному ґрунті дискретної, гетерогенної, мозаїчної соціокультурної реальності. Усі вищезазначені характеристики притаманні циганській етнічній спільноті вже протягом століть, а поряд з цим, характеризують сучасні зміни соціокультурного простору.

Соціокультурний простір – простір соціальної діяльності людей, життя людини, соціуму, розповсюдження культури – багатовимірний, але такий що має певні межі, насамперед культурно-цивілізаційні, часові, кількісні і якісні характеристики суспільного розвитку. Розрізняють насамперед локальний, регіональний, етнічний та глобальний виміри ідентичності в умовах мережевої організації інформаційного суспільства [2, С.21].

Наростаюче (на ґрунті глобалізації) включення ціннісних механізмів у регулювання розвитку суспільства впливає на долі не тільки окремих країн, але й найбільших світових співтовариств. Важливим виявляється усвідомлення ролі культури як чинника, що визначає загальний напрям трансформаційних процесів та його специфічні особливості на місцях. Глобалізація створює не національну, а глобальну локальність, яка одночасно й зв'язує людей у планетарному масштабі, і розрізняє їх залежно від зробленого ними культурного вибору. Глокалізація, як характеристика складної, “компонентної” світобудови транс- і інтернаціональних суб'єктів неоднорідного територіального масштабу й калібру впливу, а також напрямків їх діяльності й просторового розвитку, позначила більш пильне прочитання феномену глобалізації.

Розпад соціальної реальності на різноманітні поля і анклавів, множинність типів індивідуального досвіду, плюралізм практик повсякдення призвели до зростання наукового інтересу до локальних соціокультурних форм буття, стимулювали актуалізацію проблеми простору і просторових вимірів історичних досліджень. В фокус дослідження потрапили розмаїття життєвих світів й індивідуальних траєкторій, які традиційно вважалися другорядними чи периферійними. Вплив цих

змін на характер наукової раціональності виявився, зокрема у виокремленні напрямку – *локальної історії* [3; 4; 7; 16; 17] – з характерним проблемним полем та специфічною стратегією дослідження з орієнтацією на методи, адекватні новому образу соціальності, побудованій на різнорідному ґрунті дискретної, гетерогенної, мозаїчної соціокультурної реальності. Перехід від методологічного монізму до наукового плюралізму виявився в становленні таких субдисциплін, як: історична антропологія, історична психологія, гендерна історія, мікроісторія, історія праці, локальна історія.

Особливу увагу дослідники локальної історії приділяють методологічним принципам мікроісторичних досліджень, серед яких: зміна масштабу спостереження, реконструкція апріорних схем соціальної стратифікації, урахування принципу неоднорідності і динамічності соціального контексту, нове трактування граничного випадку з позиції історичної генералізації. Пріоритетними настановами в методологічному плані виступають проблематизація історичної дійсності, ставлення до джерела не як до речового свідчення, а як до смислової реальності, за допомогою якої уможливується опосередкований діалог між минулим і майбутнім в науках про культуру [8].

Зростання “епістемологічної довіри” до позанаукового соціального знання, стимульоване феноменологічним поворотом значно активізувало тему повсякденності як передумови знань про людину і суспільство [15]. Різні аспекти концепції повсякденності обумовили появу досліджень в царині соціології повсякденності, історії повсякденності, гносеології і психології повсякденності, естетики повсякденності, семіотики повсякденності тощо [15, С.8]. В сучасній культурі соціально-гуманітарні науки потроху позбавляються месіанства і спрямовують свій евристичний потенціал на формування життєздатних стратегій дослідження феномену соціокультурного універсуму та його цивілізаційної складової.

В руслі полідисциплінарного методологічного синтезу в останні роки гуманітарії здійснюють дослідження різних сфер життя людей минулого крізь призму соціальних зв’язків і культурно-історичних традицій [24].

Оскільки центральна позиція в українському науково-публічному дискурсі належить історії, особливої уваги потребує експлікація та аналіз стратегій локальної історії в історичних дослідженнях та на міждисциплінарно-інтердисциплінарно-трандисциплінарному рівні до-

сліджень – розгляд конструюючого впливу історіософської складової.

Я. Верменич вказує на новітні тенденції у просуванні від традиційних до інноваційних підходів у дослідженні локальних форм буття людини, які виявляються в стрибкоподібному переході від осмислення фрагментарного як неістотного, другорядного, ілюстративного через визнання його самоцінності як дослідницької проблематики до вписування локальності у більш широкий контекст [4, С.21]. В українській гуманітаристиці можемо назвати приклад вписування історії циган Закарпатського регіону підчас дослідження історичної традиції поліетнічності, етнонаціонального розмаїття та конфесійної строкатості Закарпаття авторським колективом монографії “Закарпаття в етнополітичному вимірі” [10, С.201, 219, 261, 613-617].

Історія експліцитно звертається до інших наук про людину. Вона не розглядає свій об’єкт незалежно від цих останніх. Сьогодні історична дисципліна рішуче переходить від Історії до численних історій.

Особливо цінним уявляється застосування у дослідженнях міждисциплінарних методологічних підходів і дослідницького інструментарію, які відкривають додаткові можливості ведення наукових пошуків із використанням набору методів соціально-гуманітарних дисциплін. Локальна історія, передбачає дослідження не тільки території, «історії місця», але й історії певних співтовариств, сукупностей людей і соціокультурного контексту їх діяльності. Відхід від метанаративу стає можливим через дослідження культурного різноманіття, в тому числі й через дослідження історії міжкультурних зв’язків на рівні локальних співтовариств, історії регіонів, у яких присутні яскраві риси культурного різноманіття. Увагу істориків привертають різні аспекти історії багатозарових культурних смуг, феноменів «культури розмаїття». Досліджуючи подібні проблеми можна досягти перенесення акценту з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні середовища. Нова локальна історія у якості об’єкту також нерідко обирає смуги (локуси) активного культурного обміну і контактів. На думку низки істориків важливим принципом нової локальної історії, який відрізняє її від традиційного підходу до вивчення місцевої історії, є те, що «нова локальна історія сама встановлює об’єкт свого вивчення, він не заданий їй заздалегідь територіальними рамками» [16, С.26].

Таким чином локальна історія перетворюється на майданчик випробування методів, придатних для вивчення національної історії в

загальній перспективі. Різні дослідницькі практики локальної історії, в центрі яких пильна увага і детальне вивчення різних дискурсів історичних подій, можуть істотно розширити дослідницькі горизонти традиційної історії як університетської дисципліни [13, С.86]. Виокремлення нових рівнів історичного пізнання відбуваються в контексті переосмислення проблеми “час – простір” і вдосконалення дослідницьких методів. Зокрема, через визначення епістемологічного статусу мікроісторії як дослідницької стратегії.

Продуктивність вибору мікомасштабу в історичних дослідженнях виявляється у можливості реконструювати життєві стратегії, які можна побачити лише з близької відстані, і дозволяє поглянути на минуле як на переплетіння різноманітних можливостей. Завдяки застосуванню дослідницького інструментарію мікроаналізу створюється можливість відмови від апріорних конструкцій та погляду на соціокультурні процеси як динамічні, відкриті, неоднорідні в залежності від контексту. Підвищена увага до дослідницької техніки мікроаналізу історичного минулого, до індивідуального в мікроісторії – це не нехтування соціокультурними спільнотами; навпаки, індивідуальні стратегії поведінки розглядаються у напрямку формування групової ідентичності. В межах локальної історії спостерігається вирішення проблеми історичного нарративу, поставленої в ході лінгвістичного повороту й постмодерністської експансії, зокрема, в контексті методологічної рефлексії на базі мікроісторичного підходу відбулось “перевідкриття” історичної біографії.

Значні запозичення методів мікроаналізу напрацьованих соціологією дають можливість досліджувати продукування соціального шляхом звернення до індивідуального. Це перш за все методи і стратегії якісної соціології: етнографічне дослідження, “кейс-стаді”, “обґрунтована теорія”, “усна історія”, “історія життя”. Використовуються епістемологічні можливості конструктивістської парадигми, мережевого аналізу міжособистісних взаємодій, біографічного підходу та методів нарративного аналізу – як міждисциплінарних стратегій в соціально-гуманітарних науках. Цілісну картину історичного процесу може забезпечити багаторівневий підхід, коли мікро-, мезо- і макрорівні співіснують на основі інтеграції. Тобто творення моделі “соціального простору” має виходити із дослідження різнорівневих міжгрупових і міжособистісних контактів. В методологічному аспекті вони втілюються в таких принципах, як необхідність зміни “фокусних” від-

станей, поєднання різних дослідницьких стратегій, варіювання масштабу спостереження. Стратегії мікроаналізу змінюють розуміння проблемності, відкриваючи її нові виміри і ракурси. Це формує в свою чергу дискурси з підвищеною увагою до мікромеханізмів відтворення культури в соціумі.

Теоретичні дослідження останніх років досить аргументовано обґрунтовують епістемологічний статус мікроісторії та мікромасштабу як основи дослідницької стратегії локальної історії; вказують на розширення інформативності історичного нарративу з точки зору мікроісторії [8; 9].

Сучасні стратегії дослідження локальної історії обумовлені також постструктуралістською відмовою від образів уніфікованої соціальної реальності та заміною їх моделями, в яких домінують ідеї розбіжності, дискретності, розриву.

Зменшення масштабу, або “застосування мікроскопа” в історії означає і локалізацію спостереження, і можливість відкрити механізми конструювання відтворених соціальних порядків, тобто реконструювати життєві стратегії, які можна помітити тільки з дуже близької відстані. Застосування стратегії мікроаналізу стає актом деконструкції апріорних соціальних стратифікацій. Як зазначає Я. Верменич, сполучення макро- і мікропідходів найбільш продуктивним виявляється на проміжному рівні, у локально-територіальних структурах середньої ланки [3].

Зміна масштабу стає основою стратегії, що дозволяє досліджувати організацію життя в локальних громадах, заснованих на особистих зв'язках людей. При цьому увага дослідника фокусується на таких об'єктах, як структура родини й домогосподарства в локальній громаді, системи родинних і сусідських зв'язків, місцеві політичні структури, культурні стереотипи, засоби соціального контролю, тобто на сукупності факторів, які формують життєві стратегії, надають імпульси цій складній соціальній динаміці [22]. Соціальні групи з'являються як конфігурації, які сформувалися в ході свідомого або стихійного перетинання індивідуальних траєкторій.

В мікроісторії діє установка не на аналогію, а на аномалію (випадки, які неможливо редукувати до типового, які не укладаються в певні норми й вимагають інтерпретації з урахуванням специфіки контексту). На перший план за виразом Дж. Леві висуваються “засори” у соціальних системах [9], в яких проявляється можливість свободи ви-

бору індивідів, стратегії “маленьких людей”. Підвищена увага до індивідуального в мікроісторії – це не зневага до соціального; навпаки, індивідуальні поведінкові стратегії розглядаються в напрямку формування групової ідентичності. Оскільки будь-який історичний персонаж уписаний у безліч контекстів, відносини між мікро- і макроісторією можна інтерпретувати на основі принципу доповнюваності.

Отже, погляд на етногрупи циган як на унікальні локальні співтовариства надає можливості формулювати нові дослідницькі завдання, які ще на ставилися вітчизняною історіографією. Чи можливо простежити реакцію цих локальних співтовариств на різноманітні зовнішні впливи? Чи можливо виявити шляхи залучення іншого досвіду, як безпосередні, так й опосередковані? Одночасно виникає питання щодо можливості поставити названі дослідницькі завдання до комплексу джерел, який зазвичай використовували задля позначення основних параметрів циганського етносу, чисельності, соціокультурних складових, головних віх історії цього етносу, тобто «зовнішньої» історії циган?

Уважаємо, що застосування при аналізі комплексу джерел з історії та культури циган досвіду, накопиченого в межах перш за все історії повсякденності та компаративістики, й погляд на етногрупи циган як осередки утворення і існування локальних співтовариств, надасть новий імпульс до вивчення історії циганського етносу в цілому. Існують всі підстави стверджувати, що дослідження зовнішньої історії циган, які проводилися традиційними усталеними методами роботи з історичними джерелами, вичерпали свій потенціал й зайшли у глухий кут.

При застосуванні дослідниками таких визначень, нерідко без зазначення критеріїв, які лежать в основі їхніх міркувань, достатньо важко визначити місце циган в етнонаціональних процесах, які відбувалися як на локальному, регіональному, так й загальноєвропейському рівні з часів пізнього середньовіччя.

Більшість писемних джерел з історії циган, зокрема, законодавчого та статистичного характеру, досить поверхово торкалися цього народу, який протягом століть виробив механізми самоуправління та самоізоляції, шляхом мінімізації офіційних та родинно-побутових стосунків з оточуючим населенням, оскільки до останнього часу більшість державних заходів було спрямовано на пряму чи опосередковану асиміляцію цього народу.

Незважаючи на тривале проживання циган на українських землях, їх досить погано знає українське суспільство. По відношенню до них

продовжують панувати стереотипні уявлення, головним чином негативні або зневажального плану. На циган зазвичай дивляться як на соціальне «дно» суспільства, маргіналізовані маси без власної етнокультури. Лише наукова та навчально-популяризаторська діяльність спроможна розвінчати пануючі стереотипи і показати, що цигани це носії давньої і специфічної культури, а їхній фольклор не тільки досить багатий і різноманітний, але й до певної міри живий і активно функціонує в сучасному суспільстві.

Вивчення життєдіяльності циганського етносу передбачає діахронний аспект – розгляд у діалектиці минулого, сучасного і майбутнього, та синхронний в плані етнологічного й міжетнічного розвитку.

Визначення загальних проблем, які тією чи іншою мірою вирішуються в межах різних соціогуманітарних наук, часто спільними методами, на нашу думку, це та висота, з якої особливо проглядаються об'єднуючі потенції циганознавства як галузі народознавства. Вона фокусує “бачення” різних дисциплін в одній точці. Однак, на нашу думку, аби визначитися з методами і методологією таких міждисциплінарних досліджень, необхідно враховувати диференційованість вітчизняної науки. Це можливо, за умови вироблення концепції циганознавчих досліджень в Україні та залученням до співпраці фахівців різних галузей знань із різних наукових установ для вирішення актуальних проблем історії і культури цієї етнічної спільноти.

На нашу думку, наявність суперечливих тверджень є відбитком дослідження «зовнішніх» ознак циганської культури. Джерела, на які спиралися такі розвідки, фіксували ті чи інші формалізовані показники, що відбилися у загальнодержавних актових матеріалах, й характеризували «загальні» риси циган в окремих державах. У той же час соціокультурні процеси, які відбувалися на повсякденному рівні, залишалися поза увагою. Втім, існують джерела, які дозволяють розпочати нові розвідки. Особливе значення для джерелознавчих розвідок такого типу мають справочинні та особові джерела, художні й наукові твори, усноісторичні та зображальні джерела.

Досліджуючи опанування циганами досвіду адаптації в іноетнічному, зокрема слов'янському оточенні, необхідно розуміти й більш загальний контекст, на тлі якого розгорталися такі культурні стосунки. Слід враховувати, що цей досвід сприймався як через безпосередні контакти (торгівля, родинні зв'язки), так й опосередковано, через залучення циган до більш загальних соціокультурних процесів.

Важливою є не лише регіональна, але й персоналізна «локальність» – погляд на особу, її оточення та навіть час через призму її особистого, у тому числі сімейного, життя, – чинника, який у більшій чи меншій мірі впливав на формування етносоціальної спільноти. Біографічна форма стає сполучною ланкою між мікро- й макроракурсами дослідження, оскільки в ній, з одного боку, запам'ятовуються матриці культури, з іншого боку – унікально-особистісне: пам'ятні події й дати в житті конкретної людини, її переживання, поворотні моменти життєвого шляху. Різні формати біографічних оповідань несуть у собі детермінацію культурних змістів і соціальних практик; вибір тієї або іншої фігури оповідання багато в чому визначає, як буде позиціонуватися головний персонаж того або іншого життєпису [5]. Зіставлення різних масштабів аналізу виявляє ракурси, у яких по-новому відкривається соціальна реальність. У світі постсучасності, де індивідуалізація стала однією з домінуючих форм соціалізації особистості, за визначенням Жака Ле Гоффа біографічна стратегія виступає «глобалізуючим» організатором всього поля дослідника [14; 23, С.15-16]. Нині можна ознайомитись з досвідом створення колективних біографій локальних спільнот в жанрі «історій життя» (life story).

При всіх складнощах з виявленням біографічних даних, вважаємо можливим застосування просопографічних методів у вивченні цих локальних співтовариств. Складання бази біографічних даних окремих представників циганського етносу надасть можливість вибудувати узагальнюючий образ. Сучасні засоби формалізації інформації дозволяють обробити звіти за допомогою статистичних та кліометричних методів. Наявність чіткого формуляру дозволяє застосувати й комплексні методики, які вже розроблені для аналізу масових джерел. Такі дослідницькі методики дозволять заповнити прогалину наукової історичної літератури щодо творця/діяча місцевої локальної культури, подолати ті доволі необгрунтовані оцінки, які нерідко надаються істориками на підставі окремих даних, які важко аналізувати самі по собі.

Відтворення культурного феномену цих локальних співтовариств, мультикультурних ознак і нашарувань, можливо завдяки залученню всього наявного спектру справочинної документації, джерел особового характеру, наукових і літературних пам'яток, застосування до них міждисциплінарних методів дослідження.

З появою жіночих та гендерних студій в галузі історії, які набули розвитку в американській та західноєвропейській історіографії у 1970-х,

а на пострадянському просторі у 1990-х рр., звернення до повсякденної історії та жіночих спогадів стало одним з пріоритетних в історичних дослідженнях. Щодо циганської етнічної спільноти вдалими є студії болгарського соціолога О. Пампорова [22]. Широкого застосування набувають автобіографічні дані, біографічні студії в цілому та їх різнобічне використання у подальших дослідженнях також в українській історіографії [27].

Соціальна пам'ять історичного типу є одним з основних елементів самоідентифікації етнічної, соціальної або професійної групи, на чому наголошував ще на початку ХХ ст. засновник соціології пам'яті М. Хальбвак [21]. Політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Сучасні вітчизняні та закордонні вчені застерігають від намагання політиків використовувати історичну пам'ять за принципом політичної доцільності – спроби виокремити одну універсальну національну лінію в історії й підпорядкувати їй усе багатоманіття історичної традиції може викликати протилежний ефект посилення антагонізмів. Для того, щоб не виникали лакуни у документальній соціальній пам'яті та для забезпечення її повноти існує нагальна потреба комплектування архівів фондами особового походження, матеріалами усної історії, створення колекцій документів з історії окремих регіонів, ініціативного документування певних історичних подій. Досвід формування спеціалізованих архівів при циганознавчих центрах Болгарії, Великобританії, Сербії, Франції, Чехії заслуговує на вивчення та застосування в Україні [11].

Геополітичні зміни на планеті і вплив постмодернізму на осмислення підвалин суспільного буття, зокрема специфічність буття людини у локалізованих соціокультурних середовищах, стимулювали актуалізацію проблеми простору і просторових вимірів історичних досліджень. В усьому світі зріс інтерес до вивчення регіональних культур і їхніх взаємовпливів, історії повсякденності, менталітету, впливу на життєвий уклад природно-географічних, соціоетнічних, геополітичних, історико-культурних чинників. Значний досвід аналізу локальних культурних спільнот накопичено в міжнародній регіоналістиці і пов'язаний зі створенням цілісного образу іншої культури. Дослідники більш уважно вивчають альтернативні форми історичної репрезентації, визнаючи множинність історичності [18, С.384].

Таким чином, ідеї дискретності й гетерогенності, локалізму, що стали атрибутом соціальної реальності у філософській рефлексії й

концепціях соціально-гуманітарних наук у другій половині ХХ ст., одержали своє конкретно-наукове втілення у піднесенні значення локального виміру дослідження минулого, розробці та вдосконаленні технік мікроаналізу. Зменшення масштабу лежить в основі дослідницької стратегії, співрозмірної новому образу соціального універсуму.

В умовах сучасного плюралізму дослідницьких методик сама проблема в історії стає багатодискурсним поняттям. Локальні дискурси відкривають простір для репрезентації минулого окремими етносоціальними та соціокультурними групами, які розвивались локалізовано. В такій ситуації локальна перспектива історичного дослідження не є механічною фіксацією фактів минулого, якщо застосовується мікроісторичний методологічний інструментарій. Історіописання в напрямку локальної історії базується на трьох позиціях: ідеї уможливлення співіснування багатьох інтерпретацій реальності минулого, установці на відмову від натуралістичного підходу до минулого, проблематизації суб'єкту історичного пізнання.

У сучасному циганознавстві маємо розрізнити два напрямки: прикладний і фундаментальний. Проблеми, що вирішуються у межах прикладного напрямку – це етнографічні, соціологічні, джерелознавчі студії з окремих питань; написання підручників для вивчення мови *романі* і ромської історії та культури, укладання словників і довідників. Фундаментальні дослідження відображають циганознавство як систему. Для їх належного наукового рівня необхідно паралельно вирішувати низку загальнотеоретичних проблем, а саме: особливості функціонування розмовної мови (запозичення, діалекти, розвиток); міграції як явище біологічне та соціальне; механізм консервації (аккультурації) культурного ядра етносу; співвідношення прогресу і архаїки, традиції і новачі як історіософські проблеми, явища орієнталізму та вестернізації тощо.

Як відомо, історіографія починається там, де закінчується пам'ять. Тому історія як продукт історіографії абстрактна, на противагу пам'яті, яка належить певній групі і виражає конкретну ідентичність. Інтерес сучасних істориків до форм культурної пам'яті, яка передує історії та існує поряд з нею, демонструє зміни етичних підходів вчених до того, що раніше вважалося “помилковим”, “ненауковим” [18, С.385]. Цигани/роми виступають у контексті циганознавчих студій не просто як етнічна або соціальна спільнота, що підлягає комплексному аналізу у часі і просторі, чи не вперше актуальних рис набирає дослідження насичена

емоційним психологізмом етнічної свідомості циганського етносу його історична пам'ять, що з минулого перекидається у світ надій і сподівань майбутнього, формує уявлення про історичну долю народу [12].

Нині циганознавчі дослідження, досить розвинені в світі, набуваючи професійного рівня, мають відіграти важливу роль у формуванні етнічної самосвідомості розвитку та збереженні національно-культурної самобутності, ромів (циган) України.

Аналітична діяльність гуманітаріїв має одну істотну особливість – вона включає (і це не можна ігнорувати) багатовекторність інтересів і зусиль суб'єктів історичного процесу. Кращими “ліками” від тиску тих самих інтересів є професіоналізм історика, базований на широкій ерудиції, високорозвиненій інтуїції, володінні на гарному рівні методологічним інструментарієм, у першу чергу в роботі з джерелами. Тільки за цих умов історик буде не тільки й не стільки пояснювати й оцінювати події, явища, тенденції, скільки їх реконструювати в “історії зсередини”, “співпереживаючи”, намагатися їх зрозуміти. Інакше історики ще довго будуть приписувати людям інших епох і культур власні способи сприйняття світу й реакції на соціальне й природне оточення [18, С. 382].

Із соціології й культурної антропології до істориків прийшло розуміння, що локальне співтовариство, не применшуючи самоцінності його дослідження, може бути розглянуте в якості компактного “мікрокосму”, з наступним порівняльним аналізом подібних явищ і введення його через глобальну до тотальної історії у всіх її соціальних вимірах. Саме це дослідницьке поле має значний евристичний потенціал. Інтеграційні процеси в історичних науках, на нашу думку, у перспективі створять передумови до вироблення більш продуктивної теорії соціокультурної стратифікації; у її рамках буде відведено адекватне місце тим або іншим локалізованим у часі й просторі подіям (процесам, явищам), цілісним суб'єктам історії (індивідам з масштабом, тривалістю життя, ритмом існування), культурному середовищу мікро- й макро-рівнів, яке продукує ідеологічні пріоритети, міфи (включаючи й сучасні) прямо або опосередковано, що впливають на людину поряд із традиційними стереотипами минулого.

Джерела та література

1. *Бабаєва А.В.* Роль междисциплинарных исследований в изучении проблем повседневности // *Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана.*

Материалы международной научной конференции. 18 мая 2001 г. Санкт-Петербург. Серия «Symposium». Выпуск №12. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 177-179.

2. *Верменич Я.В.* Исторична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. – 2002. – №2. – С.3-26.

3. *Верменич Я.* Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С.13-28.

4. *Верменич Ярослава.* Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С.9–40.

5. *Голофаст В.Б.* Многообразие биографических повествований // Социологический журнал. – 1995. – №1. – С.71–88.

6. *Голубович И.В.* Язык «историй жизни» и ренессанс биографического метода // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – К.: Вид.дім Дмитра Бурого, 2003. – Вип. 6. – Т. 1. Філософія мови і культури. – С. 114–121.

7. *Гомаюнов С.А.* Местная история: проблема методологии // Вопросы истории. – 1996. – №9.

8. *Гусева И.И.* Микроистория как методологическая стратегия // Человек. История. Культура: Исторический и философский альманах. – Саратов: ПАГС, 2005.

9. *Гусева И.И.* Стратегии социально-гуманитарного знания в философской рефлексии и научной практике. – Саратов: СГСЭУ, 2007.

10. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІпіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682с.

11. *Зіневич Н.О.* Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела). Автореф. на здобуття наук. ст. канд.іст.наук. – К., 2005. – 19 с.

12. *Зіневич Н.О.* Український вимір існування циганської етнічної спільноти // Університет. – № 1. – 2006. – С. 66-71.

13. *Кирчанів Максим* Регіональні дискурси української історії // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип.1. – 2007.

14. *Ле Гофф Ж.* С небес на землю // Одиссей. – 1991.

15. *Лелеко В.Д.* Пространство повседневности в европейской культуре / Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств. – СПб., 2002.

16. *Маловичко С.И., Мохначева М.Н.* Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышление о порогах и пороках «не/совместимости» // Харківський історичний збірник. – Вип.8. – Х., 2006.

17. *Маловичко С.И., Булыгина Т.А.* Современная историческая наука и изучение локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/boQkshelf>.

18. *Маловичко Сергей*. История&этика: формирование новой историографической культуры // Эйдос. Альманах теории та історії історичної науки. Вип.3. Ч.1. – К. 2008. – С. 371-388.

19. *Марушиакова Е. Попов В.* Студии Романи. Том VII. Избрано. – София: Парадигма, 2007.

20. Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований / Под ред. Л.П. Репиной, Б.Г. Могильницкого, И.Ю. Николаевой. – М.: ИВИ РАН, 2004.

21. *Нора П.* Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3 (40-41).

22. *Пампоров Алексей*. Ромского всекидневие в България. – София. 2006. – 395с.

23. *Репина Л.П.* Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). Препринт WP6/2003/7 – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С.15-16.

24. *Репина Л.П.* Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории // <http://www.history.vuzlib.net/book..>

25. *Розенберг У.Г.* Является ли социальная память «полезной категорией исторического анализа»? // Историческая память и общество в Российской империи и Советском Союзе (конец XIX – начало XX века). Международный коллоквиум. Научные доклады. Санкт-Петербург 25-28 июня 2007 г. – СПб., 2007.

26. *Яремчук Віталій*. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. / Кол-на моногр. за ред. Леоніда Запшкільняка. – Львів, 2004. – С. 74-94.

27. Curriculum vitae. Збірник наукових праць. – Вип. 1. Біографічний метод у гуманітарному знанні. – Одеса, 2009.

Наталія Зіневич (Київ, Україна) Цигани/роми в проблемному полі локальної історії (методологічні підходи)

В статті розглянуто методологічні засади дослідження локальних соціокультурних форм буття циган/ромів. Дисперсний характер розселення етносу обумовлює поліваріантність етносоціальних моделей розвитку циганської культури. Охарактеризовано евристичні можливості локальної історії, як специфічної стратегії дослідження з орієнтацією на методи, адекватні образу соціальності, побудованій на різномірному ґрунті дискретної, гетерогенної, мозаїчної соціокультурної реальності. Окреслено напрацювання і перспективи дослідження циганознавчої тематики, зокрема,

специфічність буття людини у локалізованих соціокультурних середовищах, в проблемному полі локальної історії.

Ключові слова: цигани/роми, локальна історія, мікроісторичні підходи

Наталья Зиневиц (Киев, Украина) Цыгане/ромы в проблемном поле локальной истории (методологические подходы)

В статье рассмотрены методологические основы исследования локальных социокультурных форм бытия цыган/ромов. Дисперсный характер расселения этноса обуславливает поливариантность этносоциальных моделей развития цыганской культуры. Охарактеризованы эвристические возможности локальной истории, как специфической стратегии исследования, с ориентацией на методы, адекватные образу социальности, построенной на разнородной основе дискретной, гетерогенной, мозаичной социокультурной реальности. Очерчены наработки и перспективы исследования цыгановедческой тематики, в частности, специфичность бытия человека в локализованных социокультурных средах, в проблемном поле локальной истории.

Ключевые слова: цыганы/ромы, локальная история, микроисторические подходы

Natalia Zinevych (Kyiv, Ukraine) Roma/Gypsies in the problematic field of the local history (methodological approaches)

The article describes the methodological basis for the studies of local socio-cultural forms of existence of Gypsies / Roma. The dispersed character of the ethnic group's settlement specifies multiple choices of the ethno-social models of Gypsy's culture development. Heuristic possibilities of the local history are characterized as a peculiar research strategy, oriented towards the methods, adequate to the image of sociality, built on the heterogeneous basis of discrete, mosaic socio-cultural reality. Achievements and prospects of researching gypsology subject are considered, in particular, the specificity of human existence in localized socio-cultural environment in the problematic field of local history.

Key words: Roma/Gypsies, local history, microhistorical approaches

Елена МАРУШИАКОВА,
Веселин ПОПОВ
(София, Болгария)

**От локальной к общей истории
(на примере двух цыганских
микрорупп в Карпатском регионе)**

Осенью 2003 г. с группой студентов Лейпцигского университета мы провели полевые исследования среди цыган, населяющих территорию Карпат (Польша, Словакия, Украина, Румыния, Венгрия и Чехия) [1]. На Буковине (Украина) и в Трансильвании (Румыния) мы посетили два села и живущих в них цыган, которые до сих пор не были описаны в научной литературе¹. Оказалось, что существуют некоторые общие характеристики двух исследованных общностей, позволяющие сделать важные выводы об их историческом развитии.

* * *

В селе Глинница, близ Черновцов, на Буковине, цыган около 250 – 300 человек (50 – 60 домов). Они составляют одну треть населения. Остальные жители села этнические украинцы. Дома цыган не обособлены, расположены обычно на отдельных улицах (но не всегда) и в основном не отличаются от жилищ остального населения (в селе и регионе), а некоторые даже выглядят богаче. У цыган определенно хорошая социальная позиция. Мэр и директор школы “тоже из наших”, есть несколько магазинчиков в деревне, которые являются собственностью цыган. Профессия (основная или дополнительная) большинства цыган (музыканты) дает им больше возможностей зарабатывать, в отличие от занятых сельским хозяйством украинцев, которые преимущественно рассчитывают на натуральные доходы.

Во дворе сельской церкви есть могила цыгана. Во дворе церкви хоронят только уважаемых членов села, их несколько десятков, а осталь-

¹ Научную литературу о цыганах на Буковине (Украина) и в Трансильвании (Румыния) см. в [2].

ных хоронят на деревенском кладбище. Надпись на могиле на румынском языке, текст написан кириллицей, виден год смерти (1928) и имя Драгош (?). По словам жителей села там похоронен Алека. Он был “шефом-капитаном” цыган села, которые собирали оркестры и играли в Польше (после Первой мировой войны село входило в состав Румынии, а граница с Польшей проходила по-близости, по реке Прут).

Идентичность цыган села комплицирована и неоднозначна. Первоначально они называют себя “украинцами”, но впоследствии, после разговоров, когда доверие нарастает, они признаются, что они цыгане, хотя и с недомолвками (*напр.* используют определения типа “наши люди”). По их объяснениям, в то время, когда село входило в состав Румынии (между двумя мировыми войнами), их заставляли декларировать, что они “румыны”, а во времена СССР – что они “украинцы”, хотя было известно, что они цыгане. Их основным языком украинский (местный диалектный вариант), а русским они владеют слабо (в отличие от всех остальных цыган в бывшем СССР). Они вообще не говорят на *Романѐс*, знают только несколько слов, которые называют “музыкантскими” (их используют музыканты, когда торгуются, для того, чтобы их не понимали окружающие).

Цыганские оркестры села с непостоянным составом, их организуют в зависимости от повода. В оркестр обычно входят аккордеон, скрипка, тромпет и тарамбука, при необходимости еще контрабас и цимбалы. Цыган нанимают в качестве музыкантов на свадьбы и другие торжественные поводы в основном украинцы, у румын региона есть свои музыканты. Окружающее население знает, что они цыгане, но последних это несколько не обижает, а только помогает им, так как цыгане в регионе, как и во всем пост-советском пространстве, пользуются славой наилучших музыкантов. Цыганская музыка тоже очень популярна, и часто их просят играть и цыганские песни (известны в основном песни из репертуара театра “Ромэн” и из кинофильмов).

Музыканты гордятся своей известностью, и не только как цыганских музыкантов, но и как украинских. Они участвовали в ансамблях украинской народной музыки, выступали на региональных и республиканских фестивалях, на конкурсах художественной самодеятельности, как украинские народные музыканты. Особенно в разговорах подчеркивалось, что их отцы играли музыку к фильму “Білий птах з чорною ознакою”.

По преданию местная община цыган ведет свое начало от двух братьев, которые пришли с севера, с другого берега реки Прут (из По-

кутья, когда регион входил в состав Речи Посполитой). Один брат поселился в Глиннице, другой в Шипинцах (соседняя деревня). Они стали родоначальниками местных цыган.

Эта модель устной истории локальных общностей хорошо известна и часто встречается у цыган других стран и регионов. В архивах Черновцов, однако, есть сведения, что цыгане в деревне упоминаются еще в XVIII в. Описываемая общность в настоящий момент имеет ясные границы – живущие в деревнях Глинница и Шипинцы, как и отдельные семьи в близких деревнях. Брачность ограничена рамками общности, причем, население каждого из двух основных сел считают жителей другого “более низкими”, “более слабыми музыкантами” и т. д., и предпочитают брать оттуда невест, чем отдавать им своих девушек. По той же модели есть и смешанные браки (в основном это жены, местные украинки, которых общность инкорпорирует).

Познания о других цыганах, вне собственной общности, исключительно слабы. В районе Черновцов живут несколько различных, сравнительно малочисленных общностей, которые говорят на *Романес*, как и румыноязычные цыгане, но с ними они не поддерживают никаких контактов. Но существует, хотя и довольно абстрактно, идея о единой цыганской общности (как в рамках бывшего СССР, так и в глобальном масштабе).

Самоназвание, которое они используют – “цыгане”. Термин “ромы” совершенно не знаком, хотя слухи о деятельности современного ромского NGO-сектора в Украине до них дошли. Например, говорят, что недавно в Черновцы приезжали люди, которые составляли список цыган в регионе, так как умер их барон во Франции, а он завещал по 5 000 марок пострадавшим при нацистской оккупации во время Второй мировой войны...

* * *

Село Уила (в немецком варианте Вайлау) находится неподалеку от города Регин, в Трансильвании. В настоящий момент в деревне проживает около 200 румын, 200 венгров и 200 цыган. В прошлом в селе преобладали немецкие колонисты (*т. наз.* “саксонцы”), которые поселились здесь еще во времена Средневековья. При Чаушеску это население переселяется в Германию, причем последние “саксонцы” уезжают из села в 1990-е гг., а на их место постепенно поселяются венгры и румыны из соседних сел.

Цыгане живут в селе с XVIII в., о чем свидетельствуют метрики местной евангелистской церкви (лютеране Аугсбургского вероисповедания). Цыгане приняты в церковную общину, хотя и выделены в отдельную категорию – в церковных архивах отмечены мужчины, женщины и цыгане. Церковная община в настоящий момент продолжает существовать благодаря цыганам. Куратор церкви цыган, и после отъезда “саксонцев” он получил церковный дом, который поддерживает и принимает в нем гостей, а цыганские дети учат немецкий язык в церковной школе, и, в сущности, сегодня они остаются единственными носителями протестантской немецкой культуры (или хотя бы ее элементов) в селе. Цыгане живут в отдельной, но не специально обособленной части села. Их дома ничем не отличаются от домов окружающего населения, с которым у них нормальные отношения.

В прошлом, как и сейчас, цыгане из Вайлау зарабатывали себе на жизнь наемными сезонными работами в сельском хозяйстве. Во времена социализма в деревне существовала агро-ферма, производившая яблоки. В последние десятилетия существуют проблемы, все еще не решены земельные вопросы и вопросы собственности, и для них нет достаточно работы. Поэтому, используя контакты с церковными службами, часть цыган нанимается на работу в Германии – около Нюрнберга, Бауцена и других местностях, – в основном на сезонные работы в земледелии (*напр.* сбор клубники), причем иногда уезжают целые семьи, на более долгий период.

Ранее цыгане села были довольно известными музыкантами. Они играли не только в саксонских селах, но, по их рассказам, их приглашали и в Трансильванию, даже за Карпаты в Молдову, на Буковину, в основном для того, чтобы они играли на свадьбах и сельских праздниках. Они с гордостью рассказывали нам, что их слава “точных” (по немецким стандартам) была так велика, что было достаточно отправить телеграмму, что они приедут и подтверждение не было необходимо. Сейчас их музыка уже не находит такой широкий спрос, они востребованы в основном в регионе, играют и в венгерских и в румынских селах...

Оркестры цыган из Вайлау не имеют постоянного состава, а формируются по поводу, например, две скрипки, две гитары, аккордеон, контрабас и тарамбука. Их репертуар очень разнообразен. Кроме того они считаются с публикой, например для студентов из Германии они исполняли как популярные традиционные венгерские и румынские

мелодии, так и “Лили Марлен”, и цыганскую музыку, известную в мире по репертуару театра “Ромэн”. Когда они празднуют в собственной среде, в исполнение включаются и женщины и дети, которые поют евангельские гимны.

При нашем первом вопросе к цыганам мужчины сказали, что вообще не понимают *романес*, но впоследствии оказалось, что все говорят на нем, и мужчины, и женщины, сравнительно хорошо и свободно, однако дети понимают язык слабо. Они говорят на типичном т. наз. карпатском (или центрально-европейском) диалекте *романес*, но имеют и некоторые специфические слова, знакомые из других диалектов (*напр.* ‘*думизарав*’ – говорю, ‘*зилабел*’ – пою). Одна из девушек в деревне учила *романес* на курсах Министерства образования в Бухаресте. Сейчас она учитель ромского языка, который изучается факультативно в соседней деревне, где учатся цыганские дети из нескольких сел. Она говорила на *романес* сравнительно слабее всех остальных, с кем мы разговаривали в деревне, хотя и знала несколько слов из “международного ромского” языка.

Цыгане из Вайлау ясно осознают себя отдельной цыганской общностью. Они называют себя *саситка рома* (т.е. немецкие цыгане), с подчеркиванием обстоятельства, что они живут в “саксонской” деревне и были связаны с немецкими колонистами. Границы общности ясно очерчены – цыгане из Вайлау и из соседнего села Батош (немецкое название Ботш), как и отдельные семьи в нескольких близких селах. Браки заключаются в рамках общности, причем предпочтительный вариант, чтобы они были в рамках одного села. Смешанные браки существуют, но они скорее исключение.

Отношение к другим цыганам определенно негативное и они избегают любых контактов с ними в целом. Они не дифференцируют их по группам, выделяют только кочевников, которых называют общим презрительным *нанге рома* (голые цыгане). Различают также, хотя и довольно неясно, румыноязычных цыган (*ватраши* и *беяши*), как и венгрияязычных *румунгри*. По их словам, когда они говорят по-румынски, они используют термин “цыгане”, это их не смущает и не обижает, а “ромы” им кажется чужим и непривычным. Они знают о существовании ромских политических партий и об активности ромских неправительственных организаций в Румынии, но не проявляют интереса к контактам с ними.

Из приведенных описаний ясно видно, что в обоих случаях речь идет о существовании специфических и довольно сходных цыганских общностей. Основная таксономическая единица у цыган *т. наз.* “цыганские группы”, и, соответственно, суб-групповые подразделения (обособленные по родовому и/или территориальному признаку) и метагрупповые объединения [3]. Цыганские группы не статичное и неизменное социо-культурное образование. Под влиянием различных факторов, в них постоянно протекают разносторонние процессы, с различной скоростью и интенсивностью, которые можно свести к двум основным противоположным и взаимосвязанным тенденциям – сегментации и консолидации. С одной стороны, протекает процесс сегментации группы на отдельные суб-групповые подразделения, которые формируются на базе семейно-родовых и/или территориальных признаков; с другой стороны, отдельные, обособленные таким образом суб-группы постепенно консолидируются между собой в одну группу; в обоих случаях новоформирующиеся общности постепенно обретают параметры новой, обособленной цыганской общности [4]. В сущности, это две стороны одного общего процесса, который был присущ цыганам и в более ранние исторические периоды.

В описанных двух случаях эти исторические процессы ведут к результатам, которые можно было бы определить как формирование цыганских “микро-групп”. Явление “микро-группа” среди цыганских общностей не уникально. Чаще всего “микро-группы” возникают среди кочующих цыганских групп (или бывших кочевников). Эти процессы мы описали в наших предыдущих работах на примере активно мигрирующих кочевых групп, где перемена пространства (и социо-культурной среды) оказалась наиболее важным фактором для развития указанных процессов [4]. Такие микрогруппы например “*заргари*” в Иране [5, с.406–411] или “*шанхайцы*” в Одессе [4]. В Карпатах тоже есть такая микро-группа, живущая в селах Подвиноградово и Королево, которая не имеет устоявшегося самоназвания. Когда им приходится себя обозначить, они используют венгерское название своего местожительства (напр. *киральхази рома*) или название, которое отражает их взгляд на их место в иерархии цыганских общностей (*ле ром ле чаче* – настоящие цыгане)², а в редких случаях в последнее время они называют себя по ремеслу –

² Это название впервые записал Лев Черенков, см. [6, с.5-15].

чокэнаря [7]. Под тем же названием известна группа цыган в Молдавии, но это две различные группы с общим профессионализмом.³

В конкретном случае с двумя рассмотренными микрогруппами факторы их формирования явно различны, и на первом месте стоит профессиональная специализация этих цыганских общностей и специфический “рынок”, где они предлагают свои “товары и услуги”. В обоих случаях речь идет об оседлых цыганах, которые живут за счет наемной работы в сельском хозяйстве, в сочетании с музыкальной деятельностью. “Рынок”, где они предлагают свои услуги музыкантов этнически обособлен, и цыгане считаются с этим.

Никак не случайно обстоятельство, что в основе обеих микрогрупп стоит дуальное разделение – по два основных села, в которых они сконцентрированы. Упомянутая легенда, в сущности, один исключительно распространенный по всему миру фольклорный мотив. Основывается ли она на реальных исторических событиях, в данном случае не имеет значения. Несомненно, что в основе возникновения двух микро-групп лежат процессы трансформации одной расширенной семьи в два дуальных экзогамных рода, которые формируют одну эндогамную общность.

Особенно важен в процессах формирования двух микро-групп социально-культурный контекст, в котором они протекают (в первую очередь общности, которые они обслуживают как музыканты). В обоих случаях речь идет о меньшинствах – украинцах и “саксонцах” – что несомненно обусловило их специфическое развитие. Так, на Буковине, которая до 1774 г. находилась в составе Речи Посполитой и Княжества Молдова, до конца Первой мировой войны в составе Австрийской (в последствии Австро-Венгерской) империи, а до конца Второй мировой войны в составе Румынии, украинцы долгое время были меньшинством. Историческое развитие двух меньшинств, которых цыгане обслуживали как музыканты, пошло, однако, диаметрально противоположно. Украинцы постепенно обрели статус доминирующего большинства, а “саксонцы” – наоборот, постепенно убывали (а потом и вовсе покинули регион). Этими процессами отчасти были обусловлены и перемены в языке двух рассматриваемых цыганских общностей (его утрата в первом случае и сохранение во втором). Исходя из исторических данных, географического расположения и этнографических характеристик,

³ Один и тот же профессионализм могут использовать различные группы, подробнее см. [5, с.297–314].

можно быть уверенными, что когда-то, может быть три-четыре столетия тому назад, обе микро-группы были частью одной диалектной общности *романес* (т. наз. карпатские или центрально-европейские диалекты)⁴, в которой постепенно проходили процессы сегментации, параллельно с переходом от кочевничества к седентарности (процесс, который продолжался веками). Время формирования двух цыганских микро-групп можно определить лишь приблизительно. По историческим данным (включая и устную традицию) видно, что его начало можно отнести к концу XVIII в., и, вероятно, спустя несколько поколений они уже приобрели законченные формы. Эти формы оказались достаточно стабильными и дожили до наших дней, хотя это, конечно, не означает, что они останутся неизменными и в будущем.

Источники и литература:

1. *Losemann A., Schwanke, H.* Eine Karpatenreise. Tsiganologische Beobachtungen. Arbeiten aus dem Institut für Ethnologie der Universität Leipzig. Band 5. – Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2005.

2. *Zigeuner des Schwarzmeergebietes. Eine Bibliographie.* Hrsg. von Bernhard Streck unter Mitwirkung von Jens Bengelsdorf, Fabian Jacobs, Cornelia Klippenstein, Elena Marushiakova, Udo Mischek, Vesselin Popov, Simone Willner // Die Materialien des SFB “Differenz und Integration”, Orientwissenschaftliches Zentrum der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Heft II / 2003.

3. *Marushiakova E., Popov V.* Gypsies (Roma) in Bulgaria. – Frankfurt am Main, 1997, с. 56-58.

4. *Marushiakova E., Popov V.* Segmentation vs Consolidation. The example of four Gypsy Groups in CIS. // *Romani Studies.* – Ser. 5. – 2004, 14, 2: 145-191.

5. *Марушиакова Е., Попов В.* Студии Романи. Избрано. – София, 2007, с. 406-411.

6. *Черенков Л.* Некоторые проблемы этнографического изучения цыган СССР. // *Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР,* – М., 1985, с. 5-15.

7. *Бессонов Николай.* В России первые таборы появились триста лет назад. Как и чем сейчас живут цыгане в нашей стране? // *National Geographic Magazin* – Россия, Апрель 2007.

8. *Matras Y.* Romani. A Linguistic Introduction. – Cambridge, 2002.

⁴ О классификации диалектов романес см. [8]

Елена Марушиакова, Веселин Попов (София, Болгария) От локальной к общей истории (на примере двух цыганских микрогрупп в Карпатском регионе)

Впервые рассмотрены две цыганские микрогруппы в с. Глинница и Шипинцы на Буковине (Украина) и с. Уила (Вайлау) в Трансильвании (Румыния), которые начали формироваться с конца XVIII в. В основе возникновения двух микро-групп (в ходе сегментации из карпатской или центрально-европейской этнодиалектной общности *романес*) стоят процессы трансформации одной расширенной семьи в два дуальных экзогамных рода, формирующих одну эндогамную общность. В этом процессе важную роль имел социокультурный контекст длительного сосуществования с украинцами и “саксонцами”.

Ключевые слова: цыганская микрогруппа, Карпатский регион, романес, устная история

Елена Марушиакова, Веселин Попов (София, Болгария) Від локальної до загальної історії (на прикладі двох циганських мікрогруп в Карпатському регіоні)

Вперше розглянуто дві циганські мікрогрупи в с. Глинниця та Шипинці на Буковині (Україна) та с. Уїла (Вайлау) в Трансильванії (Румунія), які почали формуватись з кінця XVIII ст. В основі виникнення двох мікрогруп (в ході сегментації із карпатської чи центрально-європейської етнодіалектної спільності *романес*) стоять процеси трансформації однієї розширеної родини в два дуальних екзогамних роди, які формують одну ендогамну спільність. В цьому процесі важливу роль відігравав соціокультурний контекст тривалого співіснування з українцями і “саксонцями”.

Ключові слова: циганська мікрогрупа, Карпатський регіон, романес, усна історія

Elena Marushyakova, Veselin Popov (Sofia, Bulgaria) From local to general history (on the example of two Gypsy micro-groups in the Carpathian region)

For the first time, two Gypsy micro-groups pp. Glynitsya and Shypyntsi in Bukovina (Ukraine), pp. of Uila (Vaylau) in Transylvania (Rumania), which began their formation in the late eighteenth century, are examined. In the base appearance of two micro-groups (in the processes of segmentation from Carpathian or the Central European ethnodialectal community Romanes) lay the processes of transformation of one extended family in two dual exogamous families that form one endogenous community. In this process the important role has the cultural context of a long coexistence with Ukrainian and Saxons.

Key words: gypsy, micro-groups, Carpathian region, romani, oral history

Ион ДУМИНИКА
(Кишинев, Молдова)

**Лэутары из Дурлешть
в «пространстве истории».
Этнофольклорное наследие
Республики Молдова**

Исходя из факта, что язык во все времена является основным носителем культуры народа, а цыгане, которые, как известно, на протяжении длительного периода не обладали единым литературным языком (несмотря на то, что говорили на одном языке, имеющем свои диалекты), сохранили, тем не менее, свою принадлежность к мировой цивилизации на протяжении многих веков, лишь благодаря бережному отношению к своим традициям. Сопоставив этот аспект с вековой устной традицией, мы приходим к выводу, что именно фольклор в значительной степени способствовал сохранению языка и культуры цыганского народа. В целом, фольклор цыган Европы внес огромный вклад в формирование вечных ценностей (песни, танцы, музыка) всей мировой культуры: 1. Исполнительское искусство цыганских романсов в рамках хорового пения цыган России. 2. Танец Фламенко (театр, включающий танец и музыку) своими корнями уходит в культуру андалузских цыган. 3. Музыкальные произведения лэутаров, исполняемые цыганскими оркестрами (тарафами), которые формировались исключительно из придворных крепостных, проживающих в дунайских княжествах (Молдавии и Валахии). Имеющая место импровизация, которая изначально положена в основу всей лэутарской песни, контраст нюансов и акцентов, также как и лиризм, присутствующий в этих музыкальных произведениях, объясняется романтическим течением, доминировавшим в придворной музыкальной культуре первой половины XIX в. [16, 24-27].

Этнофольклорное наследие цыган Молдовы давно ждет своего исследователя, способного не только увлечься этим малоизученным явлением, но и собрать по крупицам все, что еще чудом сохранилось

в век технического прогресса и культурного регресса. Изучение обычаев и традиций, оценка всего этнофольклорного комплекса наследия цыган Молдовы является актуальной задачей местной этнологии.

Лэутары (с рум.: «lăutari») – традиционные молдавские певцы и инструменталисты) – музыканты из народа, играющие на любом струнном инструменте, в основном, в тарафе. Слово «лэутар» произошло от названия старинного лютневидного инструмента «лэута» или «алэута». Несмотря на то, что лэута впоследствии вышла из моды и на смену ей пришла скрипка (еще в начале XV в.), музыканты по старой народной памяти в дунайских княжествах именовались «лэутарами». Предки цыган-лэутаров еще с древних времен были профессиональными музыкантами¹. Многих цыганских музыкальных виртуозов во время странствий задерживали и селили при господских и боярских дворах, откуда и идет их определение, как «придворных». Вследствие изменения их кочевого образа жизни на оседлый, цыгане-лэутары, в отличие от других молдавских цыганских племен, кочевавших на этой территории, утратили часть общих традиций и забыли свой цыганский родной язык. С другой стороны, в отличие от своих кочевых собратьев, цыгане-лэутары со временем выросли с точки зрения профессионализма, доведя до совершенства свою технику исполнительского мастерства, создавая новые музыкальные произведения [3, 84–86].

¹ До великой миграции цыганского народа из древней Индии в начале X в., большинство из них являлись частью нижней касты «дром» (с цыг.: «drom» – дорога), представители которой были бродячими актерами (не имея постоянного местожительства, они всегда были в дороге) и обладали особыми привилегиями развлекать своими представлениями господский двор. Во время междоусобных войн эта каста, оставшись без работы, была вынуждена скитаться в поисках нового государства, которому не были чужды развлечения. Согласно строгой кастовой системе Древней Индии, эта низшая каста музыкантов не имела права делать ничего, кроме как петь и играть, развлекая правителей. После массового вторжения мусульман в X–XI вв. на их территорию, «дромы» были вынуждены эмигрировать из Индии, где уже не было места веселью. После длительного периода миграции потомки этой низшей касты, оказавшись в XIV в. в Дунайских княжествах, стали называться «лэутарами», благодаря, во многом, профессиональному исполнению музыкальных произведений на лэуте, их главном инструменте, сохранившемся еще со времен Византийской империи, где они проживали несколько столетий.

Художественный мир лэутаров во многом обогащался близостью к природе, к жизни и быту молдавского народа. Их музыка, то задумчиво спокойная или протяжно печальная, то бурная и радостная, отражавшая духовное состояние крестьян, всегда находила отклик в их сердцах. В противовес знати, которая относилась к лэутарам с пренебрежительной высокомерностью, видя в них лишь слуг, призванных развлекать бояр, крестьяне ценили исполнительское мастерство лэутар и относились к их искусству как почетному ремеслу. Странствующие певцы и музыканты поначалу получили признание в селах, а потом и в городах. Постепенно, в начале XVI в., наиболее талантливые лэутары оседали в городах, где начинали создавать свои оркестры (тарафы), играя на разных молдавских народных гуляньях. Они были самого разнообразного состава. Сельские лэутары, в большинстве своем странствующие, так называемые «чофлингары» (с *цыг.*: «*cioflingari*» – непрофессиональные музыканты) состояли из скрипки, флуера (молдавская дудка) и барабана. В городах наиболее известные оркестры цыган-лэутаров, которые находились при дворах молдавских господарей или в домах богатых бояр, состояли из 12-18 профессиональных музыкантов, исполнявших обычно свои произведения на скрипке, контрабасе, кобзе, цимбале, флуере, кларнете, нае (продольная многоствольная флейта), чимпое (разновидность волынки), трубе и ударных инструментах. Но главенствующее место в оркестре занимала скрипка – «царица музыки», которая ценилась в народе за гибкость и красочность звучания. Ведущий скрипач обычно возглавлял такие народные оркестры лэутаров, исполняя свои виртуозные мелодии, стоя перед оркестром. Развивая и ревностно оберегая свое искусство, лэутары со временем достигли высокой степени мастерства, чем завоевали себе народное признание. Имена таких скрипачей навсегда вписаны в историю молдавской культуры. Это Барбу Лэутар, Янку Пержа, Костаке Марин, Георге Херар, Костаке Парно, Тимофей Няга, Георге Мурга, Ангелуцэ, Нэстасе, Параскив, Лемиш, Албин, Бурзой, Корницэ, Поляков, Прокупец, и др. Исполнительские традиции лэутаров продолжают жить и в наше время в профессиональных и самодеятельных коллективах народного творчества [12, с.3–5].

Об их существовании, как профессионалов, мы впервые узнаем из царской грамоты, датированной 1570 г., по которой Богдан Водэ, господарь Молдавского княжества, закрепляет за боярином Динга Ворникулом право на владение и покупку различных дарственных, в

число которых входили и лэутары: «*Стойка лэутар, Русте лэутар, Тымня лэутар*». Первые двое были подарены боярину Динга в 1558 г. Мирчей Чобану, господарем Валашского княжества, в то время как третьего купили за 4000 аспр (османская серебряная монета) у «Баркана Комиса». В средние века лэутары зачастую упоминаются без имен, лишь как профессиональные музыканты. Так, например, они упомянуты в 1599 г. при вступлении валашского господаря Михая Витязула в город Алба-Юлия; а также при встрече с некоторыми иностранными деятелями, которые направляясь на царские свадьбы и народные гуляния, проезжали через столицы княжеств Молдовы и Валахии. С 1570 по 1861 гг., когда начался процесс эмансипации цыган, подавляющее большинство лэутаров упомянуто в грамотах, однако лишь в связи с дарением и продажей цыган-рабов.

Немецкий дипломат А. Адербасх, подробно описывая свадебные торжества по случаю бракосочетания дочери молдавского господаря Василия Лупу, Руксанды и сына Богдана Хмельницкого Тимофея в 1652 г., сообщает, что на этой свадьбе, длившейся неделю, кроме молдавского тарафа, играл и домашний оркестр украинского гетмана. От господарей не отставали и помещики, стремившиеся перещегоолять друг друга своим домашним оркестром. Некоторые из них имели даже по два оркестра. Таким образом, в отличие от остальных кочевых музыкантов, которые, находясь постоянно в пути и проезжая зачастую по разным местам, исполняли одну и ту же музыку, цыгане-лэутары, ведущие оседлый образ жизни, были вынуждены каждый раз менять свой репертуар, развлекаая бояр и весь боярский двор, где постоянно собирались гости и проходили всевозможные гуляния [15, с.5-15].

С установлением господства фанариотов в княжествах Молдовы и Валахии, бояре начинают оседать в городах, особенно в двух столицах: Яссах и Бухаресте, формируя новую социальную группу. В этой ситуации они переняли не только язык, на котором говорило окружение господаря, то есть греческий, но и манеру одеваться и обычаи, привезенные фанариотами из Константинополя. Располагая обширнейшими владениями, а также огромной «армией» цыганских рабов, которые обрабатывали их земли, принося тем самым значительный доход, молдавские бояре начинают вести более роскошную жизнь, полную развлечений. Однако для хорошей организации помпезных вечеринок при боярских дворах нужны были лэутары. Позже, по примеру греческих правителей, каждый боярин, становящийся хозяином рабов-цыган, при-

обретал свой тараф, в состав которого входили лэутары, которым он распоряжался по своему усмотрению. Нужно отметить, что реформы по отмене крепостного права, проведение которых относится в Бессарабии к 1861 г., коснулась молдавских цыган лишь отчасти. Они не были наделены землей, так как их приравнивали к дворовым Российской империи. Им приходилось существовать в обстановке полного бесправия; даже те немногие законы, которые охраняли их права, фактически существовали только на бумаге и всячески попирались [4, 100].

Бояре обладали безграничной властью над своими рабами: могли заставить их выполнять любую работу и подвергать любому наказанию; могли заточить в темницу, посадить на кол или приковать цепями, подвергать пыткам, издевательствам, забрать самое лучшее из имущества, даже жену и ребенка; они могли продать их, подарить, отправить в тюрьму, лишь права убивать раба у них не было. Однако хозяин был обязан заботиться о них: должен был предоставить им жилье, одежду, продукты питания, необходимые для существования, так как потеря раба была для него ощутима, ибо раб становился частью боярского имущества. Состоятельность бояр часто оценивалась количеством имеющихся у него цыган-рабов: чем больше их было, тем богаче считался боярин; то есть, чем больше у него было дополнительных рабочих рук, тем более богатыми были и урожаи, и само поместье.

Из цыган-рабов набирали батраков, пастухов, табунщиков, погонщиков буйволов, свинопасов, чернорабочих, пропольщиков, жнецов, а также поваров, кучеров, садовников, сапожников, кузнецов, лэутаров и др.

Барышни из состоятельных семей брали цыганок в услужение (в качестве горничных, портних, прачек и пр.). В отличие от своих собратьев по крови лэутары-цыгане, как исключение, и во многом благодаря своему музыкальному таланту, пользовались, в целом, некоторыми льготами: они выплачивали ежегодный оброк (налог) хозяину и жили, зарабатывая на хлеб, только для того, чтобы петь в кабаках, на свадьбах, празднествах и других массовых гуляниях. Когда боярин возвращался в усадьбу, лэутары должны были быть в поместье, чтобы уладить своего хозяина новыми песнями. Барыня, если она была молодой, должна быть разбужена утром на рассвете бодрой (как горячий кофе) песней, исполняемой на однострунном инструменте, на выбор боярина, который в этот момент курил трубку и смотрел в окно барышни. В некоторых поместьях бояре имели по два таких тарафа лэутаров,

один из которых постоянно играл во время боярской трапезы, исполняя музыкальные произведения в зависимости от подаваемых блюд: то-скливые или нежные, пикантные или непристойные [9, 135-136].

В 1774 г. становятся известными братья Ивэницэ, кобзари, а также Станку, флуерист, которыми заинтересовался сам генерал-фельдмаршал П.А. Румянцев, чтобы отправить в Петербург играть при дворе императрицы Екатерины II. В состав цыганского хора, привезенного графом Г. Орловым к концу XVIII ст. из Бессарабии в Петербург, входили и молдавские лэутары.

К концу XVIII в. цыгане упоминаются все чаще и чаще, с одной стороны, благодаря тому, что все большее распространение получает праздный образ жизни молдавских бояр, составной частью которого были и лэутары, а с другой стороны, в этот, относительно мирный период без войн, появляется все больше документальных источников, в которых упоминаются цыгане. Однако, в большинстве случаев, в документах того времени даются лишь имена людей и названия тех музыкальных инструментов, на которых они играли. Обычно в те времена название музыкального инструмента (лэута, кобза, скрипка, чимпой и другие) уже с XV в. становились их прозвищем. В дальнейшем эти ремесленные прозвища закреплялись как фамилия и переносились на членов их семьи. Интересно отметить, что большое количество скрипачей среди цыган и их широкое участие в народном музицировании привело со временем к тому, что в молдавском народном обиходе, такие слова как скрипкарь, лэутар и цыган, стали употребляться как синонимы. В одном прошении от 1814 г. сообщается:

«сын Антона говорит, что его принимают за цыгана потому, что он играет на скрипке, и просит митрополита Гавриила, чтобы его детей не считали цыганами, чтобы они были свободными и могли жениться на молдаванках».

Поэтому при упоминании в старинных молдавских памятниках слов *цыган* и *лэутар* бывает трудно определить, идет речь о национальной или о профессиональной принадлежности [2, 33].

Длительное исполнение народной музыки привело к созданию и развитию определенного интерпретационного стиля, который имел некоторые отличительные черты от уже известных. Одной из характерных особенностей этого стиля является яркий динамизм, рожденный богатством художественных образов музыкального народного творче-

ства, присущей ему импровизационностью. У лэутаров импровизация проявляется в быстрой смене образов и настроений, которые в своем произвольном чередовании внутренне тяготеют к одной цели, к единой эмоциональной дисциплине ведущего творческого начала. Импровизационное начало нашло яркое отражение в мелодиях типа плача-причитания и особенно в дойнах. В многогранности дойна как жанра заложены предпосылки не только для контрастного воплощения лирики и драматизма, тоски и восторга, жалобы и протеста, но и само сопоставление в едином художественном целом двух разных эмоциональных сфер: певуче песенной и стремительно танцевальной. Благодаря своему уникальному стилю эта музыка, исполняемая лэутарами, пришлась по вкусу аристократам Средневековья, войдя впоследствии в творчество композиторов Нового времени. Интерес к «цыганской» музыке стремительно растет. В.А. Моцарт (1756–1791) использовал в некоторых своих музыкальных произведениях не столько мелодии, исполняемые лэутарами, сколько, по крайней мере, т.наз. «цыганскую гамму». Это растущее влияние цыганской музыки во второй половине XVIII в., объясняется появлением нескольких оркестров цыган-лэутаров в Венгрии, Валашском и Молдавском княжествах и цыганских хоров в России. Интерес к цыганской музыке достиг своего апогея в начале XIX в., когда композиторы пытались конкурировать, используя в своих произведениях мелодии, исполняемые лэутарами, интерес наблюдался также и в плане сбора и публикаций песен этого жанра [5, 123-124].

При скрещивании стольких влияний, искусство лэутаров приобрело значение важного фактора в становлении молдавского национального фольклора. А.С. Пушкин во время своего пребывания в Кишиневе в 20-х гг. XIX ст. полюбил молдавский фольклор, который получил отражение в ряде его произведений. Одной из мелодий, услышанных Пушкиным от лэутаров была «Ardemă, frigemă» (*с рум.*: «Жги меня, режь меня»). Эта мелодия вдохновила поэта на создание песни Земфиры в поэме «Цыгане».

По просьбе А.С. Пушкина эта песня была записана и в лэутарском инструментальном варианте включена военным капельмейстером Ф. Ружицким в первый сборник обработок для фортепиано молдавских и валашских народных мелодий, под названием «Восточная музыка», опубликованный в Яссах в 1834 г. Таким образом, образцы лэутарского репертуара стали известны русским композиторам, которые входили в круг друзей поэта. Этим в частности, можно объяснить последующий

интерес многих русских композиторов к молдавскому фольклору, нашедший отражение в ряде произведений – музыке М. Глинки к драме А. Вахтурина «Молдавская цыганка», в опере М. Виельгорского «Цыгане», в «Валашском танце», включенном А. Верстовским в свою оперу «Громобой», в романсе П. Чайковского «Песнь Земфиры» (на стихи А. Пушкина) и др. [14, 40–44].

Венгерский композитор Франц Лист (1811–1886) более чем кто бы то ни было содействовал продвижению цыганского музыкального искусства, особенно своим известным сочинением «Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie» (Paris, 1859), в котором говорится о гениальности музыкального мастерства цыган.

На пути в Одессу (1857) Ф. Лист остановился в Молдавском княжестве, где он дал несколько концертов. Один из них проходил в доме казначея Алеку Бальша, на который был приглашен староста Барбу Лэутарул (1804–1842) со своим тарафом. Старый лэутар сыграл несколько народных молдавских мелодий, среди которых была и одна цыганская, чем очень удивил присутствующих, особенно Листа. Цыганская музыка, своими звуковыми переходами, наполненными меланхолией и тоской, печалью и эмоциональными взрывами очень впечатлила композитора. Поздравив старого музыканта, он сказал: «Барбу, ты познакомил меня с твоей музыкой, а теперь я хочу познакомить тебя со своей». Лист сел за клавиш и начал свой концерт с необычайным вдохновением и нервным напряжением, импровизируя венгерский марш. Слушатели (бояре), не слишком разбираясь в музыке, слушали внимательно и аплодировали; единственным, кто понял эту музыку, был Барбу Лэутарул. После окончания концерта Барбу поздравил композитора и попросил разрешения попробовать сыграть эту же пьесу, которую только что исполнил великий композитор. Лист недоверчиво улыбнулся, но кивнул головой в знак согласия. Барбу Лэутарул, окинув взглядом свой тараф и вытянув вперед свой прямой смычок, сделал знак, после чего коснулся смычком струн скрипки и с легкостью начал исполнять венгерский марш. Когда песня закончилась, Лист тут же поднялся, тепло обнял и поцеловал старого скрипача, а затем, по старому обычаю, подняв бокал шампанского и протянув его музыканту, сказал: «Пей, Барбу Лэутар, хозяин мой, пей, так как Бог сделал тебя большим артистом и за то, что ты превзошел меня!» [7, 80-81]

Молдавский поэт Василе Александри в своем родовом поместье Мирчешть, пишет в 1863 г. канцонетту «*Барбул Лэутарул*», посвященную старосте лэутарской брясле (музыкальное братство) из Ясс, крепостному цыгану логофета (канцлер, хранитель большой государственной печати) Константина Гика. Барбу Лэутар самый известный молдавский народный исполнитель I пол. XIX в. Одним из фактов, свидетельствующих о признании таланта и популярности молдавского лэутара, является его приглашение в 1812 г. на празднества по случаю посещения Александром I Кишинева. Канцонетта «*Барбул Лэутарул*» была представлена впервые на сцене Национального театра в Бухаресте в феврале-марте 1864 г. в исполнении румынского актера Матея Милло.

Я Барбу Лэутар

Я великий Барбу Лэутар, староста и кобзарь!
Но сейчас, незавидна моя доля!
С тех пор как я мало пою, голос мой утерян в народной памяти!
С тех пор как я не пою у бояр при венчаниях, на улице остался я!
Моя кобза была известна всем!
Дорогие бояре нового мира!
Доброго дня желаю я вам и полного кармана золотых монет!
И на прощание я вам спою свой последний куплет:
От бояр я здешних убегу, а иначе в нищете пропаду!
Ох, ох, ох! Помнится с болью на сердце мне,
Ох, ох, ох! Подумайте, кем я был когда-то,
Ох, ох, ох! Когда-то я был чарующим голосом мира!
Ни один праздник не проходил
И ни один стакан не поднимали
Без кобзы бедного Барбу Лэутару!
«Господи, прости нас за грехи наши! Годы идут, старики уходят,
обычай изменяются, люди меняются, песни поются по-другому,
лэутары умирают от голода!.. Во времена бояр что ходили в меховых шапках и в кафтанах, как мой (имеется в виду фанариотский период правления дунайских княжествах — *И.Д.*), какие были гулянья! Какие праздничные столы! На свадьбе гуляли всю неделю с гиканьем и хохотом! При боярских дворах жарили целого вола, откупоривали целые бочки котнарского вина, в то время как слуги стреляли из пистолетов, бояре наверху пили водку из башмачков барышень... А потом они плясали с русскими мазурку, вальс с немцами и с французами кадрили. И один лишь Бог ведает о том, что плясать станут они завтра. Мне бояре подносили большой

наполненный стакан вином с золотыми, заставляя его выпить до дна. Я выпивал его залпом за здоровье невесты и начинал петь... Однако, как бы то ни было, тогда было хорошо, так как у Барбу молоко лилось рекой и золотые в кобзу... Но это еще не все!... Когда случалось, что влюблялся какой-нибудь молодой барин в барышню и желал ей открыть душу, вы думаете, он ей писал записочки по-французски, как это делают сегодня?... Он заставлял меня петь все ночи напролет под ее окнами, и в то время как сам барин сидел преспокойно в бричке за углом дома, я вместо него вздыхал и охал, пока не пересыхало в глотке... Нынче песни старые не в моде, люди обмельчали... И вынужден был я на старости лет выучить новые песни для театра, оперы, то есть, для всех новомодных заведений... И спрашиваю я вас, господа бояре, а что, наши народно-крестьянские песни, не были красивее? Такие как: *Дойна, Песнь гайдука Бужора, Под сенью кодр зеленых?* ... Да уж! Где такие песни встретишь теперь в городе! ... Разве что только в деревне!... Только там и осталось нам, лэутарам, заработать себе на хлеб...».*

В этом трагикомическом монологе В. Александри воссоздал образ легендарного народного музыканта, который к концу своей жизни обднел и был позабыт всеми; но который на пике своей карьеры заворожил своим творчеством многих местных жителей: бояр и людей из народа, простых обывателей, а также многих иностранцев, однажды слышавших этого самоучку, музыканта-слухача, не имевшего понятия что такое музыкальные ноты [1, 73-77].

Вильгельм Августович Коцебу (1813–1887), тайный советник Российской империи, драматург и дипломат, воссоздал в романе «Ласкар Виореску» чарующую виртуозность игры цыган-лэутаров Барбу и Ангелуцэ:

«...когда играют цыгане-лэутары Барбу и Ангелуцэ, ноги сами пускаются в пляс! Посмотрите на этот замечательный оркестр, на эти смуглые и выразительные лица. Черные волосы цвета вороного крыла дико развеваются в разные стороны, так как голова помогает отсчитывать такт, и не только голова, но и глаза находятся в постоянном движении. Трое лэутар играет на скрипке, четверо гусиными перьями защищают струны кобзы, а остальные, как одержимые дуют в най; и все это создает такое своеобразное целое, что

* подстрочный перевод автора статьи

молодые волей-неволей пускаются в нескончаемый пляс, пожилые подымая в такт ноги, вспоминают свою бурную молодость, а одинокий старичок сидя хотя бы пальцами щелкает, смотря с добродушной улыбкой на разгулявшуюся молодежь» [6, 212].

Основоположник молдавской исторической новеллы, Костаке Негруци, описывая в середине XIX ст. (1840) обычаи молдаван и их песни, подчеркивает, что в центре музыкального быта – фигура лэутара. То он стоит в кругу танцующих, вызывая всеобщее веселье своей игрой, то обращается к присутствующим с веселыми шутками и прибаутками, подбодряя застенчивых юношей или высмеивая сварливых старух и нерасторопных стариков. И чтобы он ни делал, его колоритная фигура всегда выделяется на общем фоне народных гуляний. К. Негруци рассматривает географическое положение Молдавии как предрасполагающее к разным весельям; горячая кровь молдаван особенно выливается в танцах. Благоприятные климатические и природные условия, создают богатые урожаи, вырабатывая умеренный беспечный народный характер, который не слишком заботится о завтрашнем дне, довольствуется минимальным (дом, семья, еда, вода, одежда), веря что на все есть воля Господня. Свои внешние невзгоды (связанные с военными вражескими агрессиями, боль утраты близких и любимого) как и внутренние радости (красота природы, сладкая любовь, вкусные блюда, близкие родственные отношения), молдаване воспевают в своих песнях на всеобщих народных гуляньях, которые организуются после христианского поста в каждое воскресенье, в центре села, в летний период или во время домашних зимних посиделок. Молдаване считают свое время не по часам, а по удовольствиям, наступающим после разных народных праздников, где вино льется реками, столы сгибаются от множества блюд, пыль подымается столбом от танцев и сердце радуется от песен лэутаров. Поэтому, лэутары были «любимчиками» молдавского народа, их пение прогоняло тоску крестьянского быта и подбадривало в тяжелые минуты личного горя [8, 208-216].

После освобождения из рабства всех цыган, лэутары имели двойной статус: работников и музыкантов, по причине того, что они сами должны были обеспечивать себя необходимым для жизни минимумом (питание, одежда, жилье). Денег, вырученных во время концертов, часто не хватало для содержания многочисленной семьи цыганского лэутара. Поэтому многие из них в воскресенье оставляли кузнечный молот, брали скрипку и заводили в селах праздники. Именно в такие

моменты зарождалась истинная любовь к искусству лэутаров, так как они в своих песнях говорили не только о своих привязанностях, но и о жизненных невзгодах. Многие представители цыган-лэутаров являются традиционными хранителями мелоса, а также активными распространителями народной музыки. Таким образом, роль хранителя музыкальных традиций была характерна не только для лэутаров, но и выступает в качестве специфической особенности всего цыганского этноса. Завидная целеустремленность в деле сохранения традиционного ремесла, несмотря на завоевания научно-технического прогресса, свидетельствует о приверженности этого народа традициям и профессионально-культурному наследию. Одной из таких цыганских семей, с верностью берегущей традиции мастерства лэутаров, является семья братьев Раю из города Дурлешть (сектор Буюкань, пригород Кишинева).

По данным Национального бюро статистики, при проведении общей переписи населения Республики Молдова (5–12 октября 2004 г.), общая численность населения города Дурлешть была 15 394 чел., из которых 48 цыганской национальности. Николае Раю, художественный руководитель ансамбля цыганской музыки и танцев «*Frații Raiu*» (Братья Раю), отмечает, что эта цифра условна, так как большинство цыган г. Дурлешть являются из рода *придворных* (музыкантов по профессии). Их число в настоящее время достигает 300 человек. Во время Второй мировой войны родители Н. Раю: мать Елена Дамаскин-Раю и отец Андрей Раю, как и большинство цыган из Дурлешть, после того, как узнали о массовой депортации румынских цыган в Приднестровье, начали отдавать ценные вещи из дома в качестве благодарения своим молдавским соседям, рядом с которыми долго жили вместе, для того, чтобы они помнили о них только хорошее. Глава местной жандармерии, услышав об этих «благотворительных» акциях цыган начал их критиковать. Цыгане, однако, упрекнули его в том, что они так или иначе совсем скоро будут депортированы, как и все остальные цыгане, поэтому там им уже будут не нужны вещи, заработанные честным трудом. Тогда начальник жандармерии Дурлешть привел всех цыган в примэрию (орган местной администрации), где им выдали свидетельства, в которых в графе национальность указывалась молдавская, объяснив, что давно получил приказ эвакуировать их из города, однако, поскольку они были трудолюбивыми цыганами и искусными музыкантами, решил их оставить на своем месте. С тех пор цыгане г. Дурлешть стали «мол-

даванами». Мама Николае Раю работала при боярском дворе Маноле прачкой, а отец был кузнецом-музыкантом. Именно поэтому цыгане из Дурлешть самоидентифицируются как «придворные».

В отличие от других цыганских групп, «придворные-лэутары» водили своих детей в школу для того, чтобы в дальнейшем они могли свободно общаться с мажоритарным населением, которое приглашало их играть на вечеринках. Таким образом, благодаря вниманию, которое уделялось образованию, цыгане стали «на равне со всеми людьми». В отличие от других кочующих цыганских групп, которые с детства были приучены воровать («куриц, лошадей и красивых девушек»), лэутары свободно могли завязать разговор с местными властями и местной элитой, и не в последнюю очередь, могли читать и ставить свою подпись. Цыгане-лэутары никогда не были инициаторами конфликтов, которые могли стать причиной физических травм. Они избегали драк, поскольку лицо, губы, и пальцы служили необходимыми вспомогательными инструментами музыкантов для успешного выступления на празднике. Ссоры между лэутарами заканчивались не более чем просто насмешками, проклятий старались избегать. Поскольку цыгане-лэутары не владели цыганским языком, цыгане-кочевники относились к ним с пренебрежением, поскольку считали себя более традиционными по сравнению с придворными цыганами. Тем не менее, уважение мажоритарного населения к цыганскому этносу в Республике Молдова обусловлено во многом уважением к цыганам-музыкантам.

Настоящими лэутарами, с точки зрения Н. Раю, являются цыгане Молдовы и Румынии, которые исполняют народную румынскую и цыганскую музыку. В отличие от других музыкантов нецыганского происхождения, настоящие лэутары не поют по нотам, именно поэтому лэутарскому мастерству не учат в консерватории. Оно передается из поколения в поколение, благодаря врожденному музыкальному таланту цыган.

В праздники, Николай шел с отцом на самодеятельные конкурсы, организованные лэутарами из Дурлешть. После прослушивания по «портативному радио» различных музыкальных произведений, лэутары начинали соревноваться в том, кто лучше исполнит их. Музыка лэутаров – это приятная на слух мелодия, построенная на постоянной импровизации различных народных песен, которые исполняются каждый раз по-разному, в зависимости от того, как ее чувствует музыкант. Так как лэутары не играли по нотам, а от

души, то их музыка приносила большее удовольствия, чем та, что звучала по радио. Как и его отцу, Николае Раю понравилась труба, на которой он научился играть еще будучи ребенком. Отец дал напутствие сыну стать музыкантом, как и вся цыганская династия Раю, сказав ему однажды, что *«независимо от того, с какими материальными трудностями ты встретишься на своем жизненном пути, труба поможет тебе заработать на кусок хлеба»*.

Таким образом, в течение всей своей жизни, Николае Раю после окончания средней школы в городе Дурлешть работал в Кишиневе, где был художественным руководителем (1974–1986) оркестра народной музыки при пивзаводе, при заводе по производству железобетонных изделий № 4, при Кишиневском заводе по производству шампанского; а с 1986 по 1992 г. он работал художественным руководителем оркестра «Молдова», наряду с Василием Гоя.

В советское время каждый завод, как и любое государственное предприятие, обязан был иметь свой оркестр народной, эстрадной или духовой музыки, который должен был выступать на демонстрациях 1 мая и 7 ноября и участвовать в различных конкурсах. В течение этого «золотого» для молдавских лэутаров периода, в ресторане «Beciul Vechi» («Старый Погреб») находилась, имея неофициальный статус, своего рода «Биржа лэутаров», на которой разрешались многие вопросы относительно того: «кто, где и когда сможет играть на различных народных праздниках и гуляниях, организованных строго в нерабочие дни недели». Иногда люди приходили к уже знакомым им лэутарам домой, ожидая по 4–5 часов, чтобы договориться, когда они смогут сыграть на их свадьбе. Зачастую, поскольку лэутаров, имеющих свой хороший тараф, было немного, а спрос на них был высокий, проведение многих свадеб откладывалось только из-за того, чтобы пригласить именно тех, кто мог предложить хорошую музыку. Более всего лэутары ценятся на севере Молдовы, где люди предпочитают хорошую музыку, исполняемую от всей души цыганами-лэутарами, в то время как на юге, на свадьбах приглашенные вливаются в разгоряченный круг хоры, где музыкальная составляющая уходит на второй план, и на первом месте выступает танец. Настоящий талант цыганских лэутаров Республики Молдова находит свое выражение в дойнах, исполняемых на похоронах, где чувства, наполненные болью утраты, должны с помощью музыки тронуть сердца близких родственников умершего.

Некоторое время Николае Раю выступал в качестве трубача в «Ансамбле молдавских цыган» под руководством Леонида Череповского. Однако, художественная программа, разработанная Л. Череповским, содержала лишь музыкальные произведения из репертуара цыган России, так как он постоянно находился в артистических турне по всему Советскому Союзу, где русский язык имел особый привилегированный статус. Получив воспитание в среде молдавских и цыганских музыкальных традиций, Николае Раю попытался в свои произведения, исполняемые на трубе, привнести особый лэутарский стиль, основанный на местных традициях, что вызывало у руководителя ансамбля неприятие. Этот конфликт не получил продолжения, поскольку Николае Раю понял, что стал «чужим» в ансамбле, который несмотря на свое название пропагандирует традиции русских цыган.

В настоящее время, по свидетельству музыканта из г. Дурлешть, ситуация не изменилась. В Кишиневе все также поддерживаются ансамбли цыганской музыки, которые исполняют песни цыган России, например: цыганский ансамбль «*Катуна*» (художественный руководитель Григорий Коранга), шоу-балет «*Ромэн*» (художественный руководитель Вячеслав Коржов) и др. Музыка и песни, исполняемые этими цыганскими ансамблями, являются весьма впечатляющими, интересными для публики, но они чужды молдавским цыганам, так как не отражают их традиции. Молдавские цыгане-лэутары исполняют румынскую народную музыку, сложившуюся в географическом пространстве Дунайских княжеств: от румынских лэутар из Баната они переняли дойну, от лэутаров Бухареста грустные меланхолические песни.

Исполнение румынского фольклора в особой эмоциональной манере является одной из характерных черт молдавских лэутаров, так как, в отличие от своих собратьев из Мунтении, Баната, Олтении и Ардяла, молдавские цыгане-лэутары исполняют музыкальные произведения всего румынского географического пространства. Этот благоприятный элемент оценки профессионализма послужил основанием для создания оркестра народной музыки «*Лэутары*» (худ. рук. Николае Ботгрос). В настоящее время большинство румыноязычных исполнителей народной музыки записывают музыкальные пьесы под аккомпанемент оркестра «*Лэутары*», который стал образцом для всех тарафов на румынском пространстве.

К сожалению, сегодня, румынские цыгане (в основном молодежь) предпочитают более так называемые «манеле», музыкальные произведения эстрадного жанра, которые сформировались в странах балканского региона. Цыганская музыка становится менее востребованной на румынских свадьбах, так как увлечение «манеле» наводнило все эмоциональное пространство румынского фольклора. Произведения цыганских лэутаров были более душевными музыкальными творениями, исполняемыми более «сладко» на классических инструментах тарафа: цимбале, скрипке, трубе, аккордеоне, кларнете, барабане, контрабасе. С появлением электрических клавишных инструментов, которые воспроизводят записи различных инструментов и даже целые музыкальные произведения, тарафы постепенно начали исчезать. Таким образом, балканские «манеле» явно пытаются уменьшить влияние духовного начала музыкальных произведений, исполняемых цыганскими лэутарами.

Для распространения живой качественной музыки, присущей молдавским лэутарам, Николае Раю, создал в 2005 г. ансамбль цыганской лэутарской музыки и цыганского танца «*Братья Раю*». Первое представление художественной программы молдавских лэутаров состоялось 8 апреля на сцене Бюро межэтнических отношений в Международном день цыган. К сожалению, несмотря на врожденный талант и профессионализм всех 15 членов ансамбля, из-за отсутствия финансовых средств цыганские лэутары вскоре были забыты, что не могло не привести к падению изначального энтузиазма, необходимого для дальнейшего продвижения лэутарской музыки. В настоящее время Николае Раю изредка выступает, играя на своей «магической трубе» на свадьбах, крестинах, похоронах, исполняя музыкальные произведения, унаследованные им от его предков лэутаров из Дурлешть. Помимо этого, в городе Дурлешть, известность династии лэутаров Раю пропагандируется и аккордеонистами Александру и Ромикэ Раю, кларнетистом Василе Раю, скрипачом Марин Раю и др. [13].

В настоящее время, на этой земле, славные традиции молдавских лэутаров продолжают трубачи Владимир Думиникэ, Симион Тыршу, Адам Стынгэ, Василе и Светлана Боц, которые переняли известную манеру исполнения лэутара Иона Карай (1936–2004); кларнетистами Георге Думиникэ, худ. руководителем оркестра народной музыки «Нистрений» («Днестровцы») из г. Сороки Андреем Брудару, последователями известного кларнетиста Алексея Ботошань, игравшего в 1950–

1980 г. в оркестре «Флуераш». Скрипач-виртуоз Николае Ботгрос, худ. руководитель оркестра народной музыки «Лэутарий», является «пре-емником» первых скрипачей лэутаров, прославившихся на этих землях в сер. XX в.: Владимира Барончука (Чимишлия), Георге Брудару (Басарабьяска) и Думитру Кэлдаре (Бельцы). Оркестр народной музыки «Чокырлия» из г. Единец (худ. руководитель Ион Попов) развивает необычный стиль исполнения, характерный для молдавских лэутаров северной части Республики Молдова. Здесь проявился музыкальный талант цыганской династии Чобану, Бану и Кока. Песни молдавских лэутаров завоевали популярность во многом благодаря исполнителям Василе Марин и Георге Черемуш, которые способствовали сохранению богатства румынского музыкального фольклора, наряду с талантливой певицей Марией Дрэган (1947–1986) [10, s.40].

Без этих имен культура Молдовы, вероятно, была бы беднее. В то же время сегодня традиционное народное творчество представляют шесть самодеятельных художественных коллективов, которые пропагандируют цыганские песни и танцы:

1. Духовой оркестр из с. Избешты, район Криулень (худ. руководитель – Думитру Скрипкару).
2. Цыганский фольклорный ансамбль из пригорода Слобозия Доамней, г. Орхей (худ. руководитель – Мария Препелицэ).
3. Детский цыганский ансамбль из с. Чокылтень, район Орхей (худ. руководитель – Александру Зубак).
4. Ансамбль цыганской песни и танца «Цыгане из Талмаза», с. Талмаза, район Штефан-Водэ (худ. руководитель – Галина Кайжбырнэ).
5. Ансамбль цыганской песни и танца «Амари» (с цыг.: «*amari*» – наши) из га Сынджерей (худ. руководитель – Анжела Черемуш).
6. Цыганский тараф «Сникушор» («Колосок») из са Пырлица, район Унгень (худ. руководитель – Тудор Боц).

Последние два художественных коллектива («Амари» и «Сникушор») отмечены Министерством культуры и туризма Республики Молдова как «образцовые». С другой стороны, именно природное художественное мастерство некоторых цыган, передаваемое и поколения в поколение, создали у подавляющего большинства населения ошибочное мнение, что цыгане могут только хорошо петь и танцевать. Этнологические исследования многих других цыганских «групп», проживающих на территории Республики Молдовы, позволяют говорить об обратном и свидетельствует о «разнообразном единстве» цыганского этноса [11, p.16–18].

Источники и литература

1. *Alecsandri Vasile*. Opere // Volumul 5. Teatru. – Chişinău: Editura Hyperion, 1992.
2. Arhivele Basarabiei, nr. 2 – 3 (aprilie-septembrie). – Chişinău, 1936.
3. *Burtea Vasile*. Rromii în sincronia şi diacronia populaţiilor de contact // Bucureşti: Lumina Lex, 2002.
4. *Ciobanu Gheorghe* Barbu Lăutarul. Contribuţii la cunoaşterea vieţii, activităţii şi a repertoriului pe care l-a cântat // Revista de Folclor, an. III, nr. 4. – Bucureşti, 1958.
5. *Ciobanu Gheorghe*. Despre aşa numita gamă ţigănească // Revista de Folclor, an. IV, nr. 1-2. – Bucureşti, 1959.
6. *Kotzebue Wilhelm von* Laskar Viorescu: Ein moldauesches Genrebild. – Leipzig, 1863.
7. *Merfea Mihai*. Cultură şi Civilizaţie Romani. – Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică, 1998.
8. *Negruzzi Costache*. Cîntece populare a Moldaviei // Alexandru Lăpuşneanul şi alte scrieri. – Bucureşti: Editura Militară, 1985.
9. *Sion Gheorghe*. Emanciparea ţiganilor // O mie de ani în singurătate. Rromii în proza românească. – Bucureşti: Centrul rromilor pentru politici publice “Aven amentza”, 2000.
10. *Staraşiuk Valentina*. Nume celebre // Collage-Moldova, Nr.12, Autumn. Chişinău: Organizaţia de Tineret a Adunării Cetăţeneşti „Helsinki” din Moldova, 2003.
11. Third Report submitted by Moldova pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities // Council of Europe, Strasbourg, 24 February 2009.
12. *Дайлис Дан*. Скрипка лэутара. – Кишинев: «Литература артистикэ», 1981.
13. *Думиника Ион*. Аудио-интервью с цыганом-лэутаром Николаем Андреевичем Раю (р. 25.06.1954), проживающим в городе Дурлешть (пригород Кишинева). Кишинев, 16.03.2008.
14. *Котляров Борис*. История песни Земфиры // Советская музыка, № 9. – М., 1964.
15. *Котляров Борис*. Молдавские лэутары и их искусство. – М.: Советский композитор, 1989.
16. *Миронко Яков*. Проблема идентичности в песнях цыган Молдовы // Цыгане Республики Молдова: история, культура, социальное положение. I научная конференция. Январь 1998. – Кишинев: Департамент Национальных Отношений, 1998.

Ион Думиника (Кишинев, Молдова) Лэутары из Дурлешть в “пространстве истории”. Этнофольклорное наследие Республики Молдова

Этнофольклорное наследие цыган Республики Молдова автор рассматривает как важную составляющую молдавской культуры. Рассмотрена история цыганского сообщества лэутар из города Дурлешть, описывает эволюцию и специфические традиции этой этнической группы. В своё время, общины цыган лэутаров в качестве основных ценностей рассматривали музыкальную культуру и воспитание, что привело к созданию образцового сообщества цыган Республики Молдова. Автор затрагивает некоторые проблемы, с которыми сталкиваются лэутары в процессе развития цыганской культуры.

Ключевые слова: этнофольклорное наследие, цыганы-лэутары, дворовые цыгане, цыганская музыка, цыганская культура, тараф, народные музыкальные инструменты

Ион Думініка (Кишинів, Молдова) Леутари з Дурлешть в “просторі історії”. Етнофольклорна спадщина Республіки Молдова

Етнофольклорну спадщину циганів Республіки Молдова автор розглядає як важливу складову молдовської культури. Розглянуто історію спільноти циган-леутарів з міста Дурлешть, описано еволюцію й специфічні традиції цієї етнічної групи. Свого часу, спільнота циган-леутаров в якості основних цінностей музичну культуру і виховання, що призвело до створення зразкової спільноти циган Республіки Молдова. Автор торкається низки проблем, з якими стикаються леутари в процесі розвитку циганської культури.

Ключові слова: етнофольклорна спадщина, цигани-леутари, дворові цигани, музика циган, культура циган, тараф, народні музичні інструменти

Ion Duminiika (Chisinau, Moldova) Lautars of Durllest in the “space of history”. Ethnic and folklore heritage of the Republic of Moldova

Roma ethnic and folklore heritage of the Republic of Moldova author considers as an important component of the Moldovan culture. The history of the Roma community of lautars from the city Durllesti is examined, the evolution and the specific traditions of this ethnic group are described. At one time, the society of Gypsy lautars put the right emphasis on the musical culture and education, which led to the creation of a model community of Roma of the Republic of Moldova. The author deals with some external problems faced by lautars in the development of Roma culture.

Key words: ethnic and folklore heritage, Gypsy lautars, yard gypsies, gypsy music, gypsy culture, taraf, folk musical instruments

Тетяна СТОРОЖКО
Наталя ЗІНЕВИЧ
(Київ, Україна)

Цигани Охтирщини
(за матеріалами усних джерел
та родинних фотоархівів)

У вітчизняній соціологічній та соціально-філософській літературі теоретично та методологічно опрацьована проблема нарративного аналізу та біографічних оповідей. До більшої частини методологічних праць при описі біографічних досліджень, крім даних інтерв'ю залучались інші способи документації життєвих історій: мемуари та записи із щоденників, офіційні документи та фотографії. За останніми визнавалась суттєва роль але майже ніколи не вдавалось запобігти зведенню фотографії до функції звичайної ілюстрації. Наприклад, фотографія розміщувалась на обкладинці, на початку, чи по ходу біографічного опису. В основі ілюстративного підходу лежить переконання, що фотографія зображує якусь “об’єктивну” реальність, а також, що сам знімок, зняті речі, й люди, що знімаються мають закінчений строго фіксований зміст, однаковий для всіх. В останні роки перехід до інтерпретативного підходу до фотографії здійснюється за рахунок відкриття її здатності зображувати різне для різних людей і прочитуватися по-різному. Це свідчить про те, що фотографія може стати основним джерелом в ході реконструювання біографічної повісті [8].

Вже з 20–30-х рр. ХХ століття фотографії стають відносно недорогими, але потяг до створення сімейних фотоальбомів не може пояснюватись лише економічною доступністю. Адже такі альбоми виконують функцію зміцнення родини, зберігання родинної пам’яті, конструювання сімейної ідентичності. Вони – частина сімейного капіталу. Найчастіше сімейні знімки залишаються практично єдиним, що зв’язує членів великої родини. Це добре прослідковується й на прикладі сімей, родичі яких жили в різних країнах.

Регулярний обмін такими фотоальбомами-історіями (про подорожі, значні події, наприклад, весіллях або народженнях дітей, сімейні свята) став традицією, особливою формою комунікації, способом інформування про події, що відбуваються в рамках родини, зв'язку між її географічно віддаленими частинами [9].

Об'єктом нашого дослідження стали фотоальбоми трьох циганських сімей, що проживають на території м. Охтирки. Це родини Волошиних, Кириченків та Лисенків. Саме вони поклали початок циганському населенню Охтирського району Сумської області.

Цигани (роми) у своєму етногенезі зупинились на стадії міжгрупової етнічної спільності і одночасно є екстериторіальним народом, дисперсно розселеним серед інших етносів. Характерною особливістю циганського етносу є те, що він перебуває і функціонує у вигляді етнічних груп, поділ на які був обумовлений його історичною долею: способом життя, часом і місцем розселення. Достеменно невідомо, до яких етногруп належали цигани, які в ХХ ст. кочували Слобожанщиною. Ми можемо лише припустити, що це були «руські» цигани (тобто цигани, що належать до групи *руска рома*), тому що *серви* в своїй більшості були вже давно осідлими. Цигани, що проживають зараз на території Охтирського району і відносять себе до *руських циган*, оселились тут в основному після заборони кочівлі в 1956 р. А от родоначальниками охтирських *сервів* були артистичні родини, які переїхали з Таганрогу [7]. Через досить тривалий і тісний зв'язок обох груп із корінним населенням їх традиції мають багато подібного, основною ж відмінністю залишається мова.

Циганська громада, що нині мешкає на території міста Охтирки належать до двох етнічних груп – це, як вже зазначалося вище, – *руска рома* та *серви* (українські цигани). Хоча за даними Охтирського відділу статистики в 2001 р. в Охтирці проживало 79 осіб, а по Охтирському району – 19, навіть без спеціальних підрахунків можна сказати, що їх набагато більше. За нашими спостереженнями кількість циганів принаймні втричі перебільшує дані відділу статистики.

Незадовго перед Великою Вітчизняною війною з Таганрога в Охтирку приїхав циганський ансамбль. З концертною програмою артисти їздили по всьому району. Основу ансамбля склали сім'ї Волошиних та Кириченків. Голову родини, Антона Волошина та його молодшого сина Івана в 1942 р. під час окупації було страчено німцями.

Артисти, в тому числі Мотрона Волошина, дружина Антона Волошина, та їх діти Микола та Дар'я, продовжували концертну діяльність і під час

*Волошини Іван, Микола, Дар'я (стоять) та їх батьки
Мотрона та Антон. Прибл. 1938 р.*

війни. Саме на одному з таких концертів танцівниця із ансамбля, Дар'я Волошина, познайомилась із Петром Ледіньовим, який повернувся з війни Героєм Радянського Союзу. Їх весілля відбулося відразу після закінчення війни. Забігаючи наперед, зауважимо, що її діти (як і мати) у свою чергу не пов'язали свого життя з циганським населенням [5].

А от нащадки Миколи Антоновича (точніш – його онуки), пішли стопами свого діда, а наприкінці 1980-х рр. склали основу циганського ансамблю «Ягорі».

Невістка родини Волошиних, в дівочтві Мотрона Кириченко, дружина покійного Івана, маючи на руках малу дитину, вийшла заміж удруге. Її діти, а їх було шестеро, продовжили династію Кириченків і також, як і нащадки М.А. Волошина пов'язали своє життя зі сценою.

В Охтирці кількість осілих циганів почала інтенсивно збільшуватись десь з 1960 р., тобто після переїзду із Вороніжської області Ю.М. Лисенка разом з його чисельною родиною (тільки дітей у нього семеро, не беручи до уваги матері, дружини, молодших братів, сестер з їхніми родинами) [7].

Хронологічні рамки досліджуваних фотознімків — від найдавніших, до 90-х рр. ХХ ст., часу появи в родинях так званих “мільниць” і коли сімейна чи любительська фотографія набула більш буденного вигляду.

Сімейний альбом – одна з форм масової культури, сучасний приклад фольклору, що містить у собі ряд образів, що дозволяють із часом судити про соціальні зміни. Це своєрідне дзеркало епохи, часу й у той же час – одного окремо взятого життя людини або родини [9].

Хоча, частіш за все фотографії зберігаються у недоступних для дітей місцях, все ж це не може вберегти їх від серйозних пошкоджень, чи навіть знищення. Знімки, які є особливо дорогими для господарів (як от єдине фото батька, чи бабусі) оберігають ретельніше, а вразі чого їх намагаються реставрувати. Не можна стверджувати, що чим старіше фото, тим його стан гірший. Часто буває зовсім навпаки. Знімки, зроблені 15-20 років тому мають убогіший вигляд, ніж ті, які нараховують більше 50-70 років.

Фотоальбом як явище являє собою спосіб організації фотографій; збереження інформації, демонстрації й інтерпретації фотознімків. Дослідження фотоальбому можна підрозділити на ті, які стосуються вивчення його змісту, розглядають його як колекцію знімків, що володіє деяким інформаційним, значеннєвим потенціалом, і ті, які вивчають саму форму альбому, власне феномен організації й подання зображень [9].

Усі три фотоальбоми важко назвати такими, це скоріш купа хаотично скомбінованих знімків. Але в цьому хаосі є свій порядок. Перш за все чорно-білі фотографії, тобто «старинні» чітко відокремлені від «нових», кольорових, що як правило, зберігаються в спеціально купле-

*Циганський ансамбль “Лаутари”. Сидить з гітарою
Руслан Булдиженко, праворуч біля нього Лідія Булдиженко.
На крилі літака – Рада Булдиженко. Сер. 1980-х рр.*

них сучасних альбомах для фотографій. Чорно-білі ж наклеєні на товстий картон, чи вставлені у великі «старомодні» альбоми. До таких альбомів внесено не всі фотографії, більша їх половина просто лежить поряд.

Слід зауважити, що хронологічний і наративний сюжетний принципи у фотоальбомі не обов'язкові, і можуть бути порушені. Оскільки сімейні альбоми Кириченків зберігаються у наймолодшого покоління, онуків вище згадуваної Мотрони Кириченко, Р.Р. та В.Р. Булдиженків, то фотографії впорядковувались відповідно до їх світобачення: “Це наші батьки на гастролях, а ось всі наші дідусі та бабусі разом з онуками...” [2].

Так на одній сторінці можуть розміщуватись тематично споріднені фотографії. Окремо може виділятися якась визначна подія в житті, наприклад весільні фото батьків, поряд з якими красуються портретні знімки, колишньої артистки театру «Ромен» Л. Булдиженко, доньки Мотрони Кириченко. Цікаво прокоментувала одну з таких сторінок Р.Р. Булдиженко: “А ось колишні дружини нашого дядька Петра. Все ж перша була найгарнішою” [2].

Знаковим є те, що молоде покоління більш схильне до розповідей та коментування щодо зображень на знімках. О.М. Лисенко так пояснює: “Краще я розповім. Мама з татом дуже засмучуються, коли бачать на фотографіях померлих” [6].

Найбільш інформативними в цьому плані є оповіді жінок. Так рідний син Дар'ї Ледіньової не зміг навіть назвати поіменно всіх своїх родичів, зображених на фотографіях. Тоді, як його дружина в більшості випадків точно вказала дати їх народження, весілля, чи похорон.

Із біографічних розповідей респонденти дуже часто виключають складний драгуючий досвід, який загрожує тій ідентичності, яку вони в даний момент репрезентують. “Невідповідні” моменти воліють не фотографувати, а якщо це сталося, то такі “незручні” фото намагаються зовсім вилучити з альбому або зберігають таким чином, щоб вони були відділені від презентабельних фотографій. В альбомах зустрічаються розірвані або розрізані знімки, що вказують на конфліктні ситуації минулого або сьогодення: розлучення подружжя, погіршення родинних або дружніх відносин: “це мама повідрізала, коли з татом розлучалася” [1]. Важливо, що фотографія не знищується, а розрізається. “Відрізаний” персонаж у такому випадку маркірується в якості виключеного із групи визнаних.

Як в альбомах городян (Кириченків, Волошиних), так і в сільських родин (Лисенків) присутня значна кількість похоронних фотографій. Останнє особливо важливо. Слід урахувати й готовність нести матеріальні витрати, адже фотографа потрібно спеціально запрошувати, часто з міста, і оплачувати його послуги. У чому трансцендентальний зміст фотографування похорону? Сумнівно, щоб інтерес фокусувався на самому обряді, його етапах, виконанні родинного обов'язку.

Швидше за все, фотографується не стільки покійний, скільки родичі та друзі, які приїхали на скорботну церемонію. Композиційно, фотографії побудовані так, що всі живі протистоять одному мертвому. Часто з'являється семиотично й соціально важлива перешкода у вигляді першого ряду, що полягає з дітей.

Практики фотографування в такому випадку заповнюють деякі соціальні “проломи”. У великому населеному пункті в похороні вже не можуть брати участь усі жителі, тому коло присутніх обмежується родичами, колегами, близькими друзями. Фотографія розширює коло учасників, вона може бути пред'явлена й тим, хто на похороні не був присутній, але, розглядаючи фотографію, вони також втягуються в роботу колективної пам'яті, вшановують пам'ять покійного.

У ході багатьох соціологічних досліджень виявляється необхідним актуалізувати автобіографічну пам'ять респондентів [8].

Галина Шульгіна та Галина Карамзіна. Прибл. 1970-ті рр.

Наприклад, якщо респондентів запитували про дату висадження на місяці або строках президентського правління, вони найчастіше намагалися спочатку відновити в пам'яті епізоди власного життя в цей

момент: “це було, коли мама з татом тільки покинули сцену”, “моя сестра тоді ще була незаміжня” та ін. [1, 4].

Особливий інтерес викликає спостереження, яким чином можуть бути задіяні “підказки”, що стимулюють спогади. Сама по собі календарна дата зазвичай неінформативна для респондента. Спогади стають більш чіткими й повними, якщо людині подають інформацію про учасників або місце подій, а кращою підказкою є свята й урочисті події [11]. Якщо припускати, що ці події звичайно фотографуються, то фотографія може бути й самостійним нагадуванням. Тоді сімейний альбом виявляється набором меморіальних пунктів, що дозволяють відновити зміст і контекст спогадів, що структурують біографічне оповідання [10, с. 191-239].

Коментувалися не всі фотознімки присутні в альбомі, тому що це не виправдано збільшувало б тривалість інтерв'ю, що стомлювало б інформанта. Крім того, не було технічної можливості сканувати всі наявні у фотоальбомах фотографії. Уже перші інтерв'ю показали, що в колекції присутні фотографії, що мають незначне біографічне значення, або такі, що зовсім його не мають. Тому під час інтерв'ю ми не наполягали на коментуванні всіх фотографій альбому, а поклалися на вибір інформанта.

Можна припускати, що коментуються в першу чергу біографізовані фотографії. Інформантові зазвичай нема чого сказати про тих, хто ледь знайомий або не знайомий зовсім. Лаконічним коментарем супроводжуються також похоронні фотографії. Справа переважно обмежувалась констатацією факту. Хоча варто було б уточнити, чи не є це мовчання явищем сучасної культури, де смерть табуована, а, отже, витиснута зі сфери фотообразів. Корисно з'ясувати, чи характерно таке мовчання для 1960-х рр., коли відповідна практика була широко розповсюджена [8].

Емоційна розповідь, викликана фотографіями, частіш за все стосується дитячих спогадів. Дитинство, саме по собі, несе емоційне навантаження. Сфотографовані події дитинства переживаються на високому ступені емоційності. Це відбивається на змісті й мовної організації коментарів, акценті на окремих деталях: “Як сьогодні пам'ятаю той день. Ми їздили в Москву, до брата на присягу. Мені мама тоді спеціально купила цей гарний костюм і нові сандалі, рожеві!” [6].

Оскільки родину Волошиних ідентифікуємо перш за все як артистів, то важливою в цьому плані є досить часта поява на знімках музич-

них інструментів (гітари). Характерним також є те, що не всі заміжні жінки мають на голові хустку. Це може свідчити про переосмислення народних звичаїв, чи можливе їх ігнорування. На фотознімках хустина з'являється в основному у літніх жінок. Ще однією цікавою деталлю є одночасне використання 2-х хусток у вбранні жінок, коли велика хустка-шаль вкривала плечі, а інша пов'язувалась на голові.

Івана та Миколу Волошиних легко впізнати на будь-якій з фотографій через досить специфічну зачіску. Навіть зараз старожили, їхні колишні сусіди, в інтерв'ю згадують, що вони були “такі чубаті” [3].

Показовим для сімейного фотоальбому Лисенків є відсутність портретних фотографій. В такій великій родині не приділяється увага чийсь окремій особистості, на передньому плані – сімейні, чи дружні відносини, спорідненість батьків та дітей. Чоловіки на знімках зображуються частіш за все під час рукостискання, не виключена присутність такої деталі як цигарка, що засвідчує поважність чоловіка.

Досить цікавим є фото, на якому зображені дві подружки: Г.І. Шульгіна та Г.М. Кармазіна. Присутність головного убору засвідчує, що обидві жінки на той час вже були заміжні. Зараз, коли навіть літні жінки забувають про призначення хустки, Галина Іванівна зберігає звичаї, яких дотримувалась все життя. Її неможливо побачити з непокритою головою, чи без фартуха. Навіть святковий одяг, яким би він не був дорогим, завжди доповнюється фартухом. По більш вишуканому покрою одягу можна побачити її вище становище в суспільстві. Зараз вона – одна з найзаможніших і шанованих циганок Охтирщини.

Альбом родини Кириченків, людей які провели на сцені більшу частину свого життя, переповнений фотографіями з виступів та гастролей. Подекуди зустрічаються знімки, зроблені під час родинних свят, та особлива увага приділяється культурі особистості. Тут присутні цілі серії портретних фотографій, зроблених у стилі тогочасного «Ромена». Впадають в око яскраві сценічні костюми, вишиті бісером, широкі паски у чоловіків та екстравагантні сережки у жінок, які ті носили навіть у будні.

На одній з концертних фотографій зображено весь склад ансамблю «Лаутари». Знімок зроблено на фоні літака, що додає більшої незвичайності. Якщо придивитись до артистів, легко помітити, що на той час в моді саме були пишні зачіски, як у чоловіків, так і в жінок. Присутність на крилі літака двох маленьких дівчаток нагадує про нелегке

життя артистів, адже дітям часто доводилось жити разом з батьками на колесах. Р.Р. Булдиженко так згадує своє дитинство: “Батьки увесь час були на концертах, а я завжди була у своєму розпорядженні. Мама, як сказала, відносились до своїх батьківських обов’язків дещо легковажно. Всі спортмайданчики, качелі, все довкола було моїм. Одного разу я розбила лобом величезну скляну вітрину, але швидко визивали наляканій мамі”[2].

В усіх трьох родинах було відмічено традицію обміну фотографіями. Подекуди фотографа запрошували спеціально, аби зроблені знімки переслати родичам, чи друзям. Відносно невелика кількість карток зберігається в єдиному екземплярі.

У родинах Волошиних та Кириченків прослідковується тенденція, згідно з якою жінки фотографувались майже вдвічі частіше, ніж чоловіки. При чому це стосується як дорослих, так і дітей. А от у родині Лисенків ця різниця зовсім незначна: із 33 дорослих людей, зображених на фото – 14 чоловіків та 19 жінок, хлопчиків та дівчаток порівну (по 9 чол.).

Легко помітити, що всі фотографії зроблені або в фотосалоні, або професійним фотографом. Це говорить про відсутність традиції аматорського фото. Це зовсім не дивно, адже на той час для того щоб зробити знімки в домашніх умовах, було потрібне спеціальне обладнання (яке коштувало чималі гроші), окрема кімната для проявлення плівки та фотодруку. Крім того для такої роботи були необхідні базові знання, які у циганів були відсутні.

Окремо взятий фотоальбом без коментарів, ніби німе кіно залишається загадкою для стороннього ока. Лише в поєднанні з усними розповідями фотографія допомагає реконструювати сторінки минулого, зробити логічнішою та цільнішою життєву історію однієї особи, родини, чи навіть окремої групи людей. Яскравим прикладом є цигани Охтирщини. За допомогою сімейних альбомів можна побачити як на протязі кількох поколінь перетинались долі трьох циганських родин, чітко встановити їх генеалогію.

Виходячи з отриманої інформації, далі можемо говорити про світоглядні особливості циган, про зміни моральних устоїв та звичаїв у їх середовищі.

Джерела та література

1. Інтерв'ю Т. Сторожко з В.Р. Булдиженком (1987 р.н.), руським циганом із роду глечики, м. Охтирка, 2009 р.
2. Інтерв'ю Т. Сторожко з Р.Р. Булдиженко (1978 р.н.), руською циганкою із роду глечики, м. Охтирка, 2009 р.
3. Інтерв'ю Т. Сторожко з Д.В. Голець (1920 р.н.), м. Охтирка, 2008 р.
4. Інтерв'ю Т. Сторожко з Р.В. Івановою (1976 р.н.), руською циганкою із роду юди, с. Кардашівка, 2008 р.
5. Інтерв'ю Т. Сторожко з О.В. Ледіньовою (1948 р.н.), м. Охтирка, 2008 р.
6. Інтерв'ю Т. Сторожко з О.М. Лисенко (1984 р.н.), руською циганкою із роду шишки, с. Кардашівка, 2009 р.
7. Інтерв'ю Т. Сторожко з Ю.М. Лисенком (1949 р.н.), руським циганом із роду шишки, с. Кардашівка, 2007 р.
8. *Власова Т.* Рассматривание, рассказывание, припоминание: нарративизация содержания семейных фотоальбомов // Визуальная антропология. 2007.
9. *Круткин В.* Антропологический смысл семейного альбома // Журнал социологии и социальной антропологии. 2005. – Т.8. – №1. – С.171-178.
10. *Подорога В.А.* Непредьявленная фотография // Автобиографии. К вопросу о методе. Тетради по аналитической антропологии. №1. – М.: Логос, 2001. – С.191-239.
11. *Садмен С., Брэдберн Н., Шварц Н.* Автобиографическая память // Социологический журнал 1995.
12. Фото із сімейного фотоархіву родини Лисенків, м. Охтирка, 1973 р.
13. Фото із сімейного фотоархіву родини Кириченків, 1986 р.
14. Фото із сімейного фотоархіву родини Волошиних, м. Охтирка, 1938 р.

Тетяна Сторожко, Наталя Зіневич (Київ, Україна) Цигани Охтирщини (за матеріалами усних джерел та родинних фотоархівів)

В статті за родинними фотоальбомами та усними джерелами досліджуються долі трьох циганських сімей, які поклали початок сучасному циганському населенню Охтирського району Сумської області. Продемонстровано, що в поєднанні з усними розповідями фотографія допомагає реконструювати сторінки минулого, зробити логічнішою та цільнішою життєву історію однієї особи, родини, окремої групи людей, зокрема циган Охтирщини.

Ключові слова: Охтирщина, цигани, фотоальбот, усні джерела

Татьяна Сторожко, Наталья Зиневич (*Киев, Украина*) **Цыгане Ахтырщины (по материалам устных источников и семейных фотоархивов)**

В статье на основе семейных фотоальбомов и устных источников рассмотрены судьбы трех цыганских семей, которые положили начало современному цыганскому населению Ахтырского района Сумской области. Продемонстрировано, что в сочетании с устными рассказами фотография помогает реконструировать страницы прошлого, сделать логичной и цельной жизненную историю одного человека, семьи, группы людей, в частности цыган Ахтырщины.

Ключевые слова: Охтырщина, цыгане, фотоальбом, устные источники

Tatiana Storozhko, Natalia Zinevych (*Kyiv, Ukraine*) **Ohtyrshyna Gypsies (according to verbal sources, family photo archive)**

Article, the fate of 3 gypsy families basing on the photoalbums of which gave the beginning to the modern gypsy population in Ohtyrka district of Sumy region is disclosed. It is demonstrated that in the combination with oral stories the photo helps reconstruct the past, and make logical and whole life story of one person, family, the group of people, including Gypsies of Ohtyrshyna.

Key words: Ohtyrshyna, Gypsies, fotoalbot, oral sources

**Марианна СМИРНОВА-
СЕСЛАВИНСКАЯ**
Георгий ЦВЕТКОВ
(Москва, Россия)

Традиционная экономика и уклад как фактор брачной политики у отдельных групп цыган

Межэтнические и внутриэтнические брачные правила

Брачные правила являются важнейшим *инструментом* создания и поддержания границ общности, границ, которые очерчиваются в процессе определения приоритетов в брачных контактах, но при этом они являются и *результатом* возникновения и сохранения этих границ. Несомненно, одним из основных маркеров разделения на «чужих» и «своих» является эндогамия (предпочтительность брака в своей группе), что наиболее очевидно проявляется в отношениях между различными народами.

При этом у народов с традиционной социальной организацией и сохраняющимся родовым структурированием встречаются различные варианты эндогамии: на уровне всей общности, отдельных групп, а иногда и на уровне отдельных родов. Так, в цыганских группах, сохраняющих традиционную социальную организацию, предпочтительность брачных связей существует внутри различных этнических групп (русских цыган, кэлдэрарей, влахов, крымских цыган и т.д.); в то же время эндогамные процессы при определенных условиях могут возникать и в рамках подразделений группы, и в рамках отдельных родов, в результате чего выделяется новая эндогамная общность, которая со временем приобретет культурные (в том числе языково-диалектные) отличия. И наоборот, при определенных обстоятельствах могут возникнуть устойчивые брачные связи между общинами, связанными по происхождению с разными этно-диалектными группами или их подразделениями, и потому традиционно не вступавшими друг с другом в брачные отношения.

Существуют различные причины изменения брачных правил, в результате чего в рамках одной общности могут образовываться новые группы и их подразделения. Это, например, миграция и последующая проблема поиска брачных партнеров, и соответственно, появление новых брачных контактов. Брачная политика в принципе определяется не одним, а целым рядом факторов, как правило, взаимосвязанных между собой, и сочетание которых в каждом конкретном случае требует отдельного анализа. В этой статье мы рассмотрим преимущественно *социально-экономический* аспект поддержания и изменения внутриэтнических брачных правил (принципов эндогамии и экзогамии), аспект, который является важнейшим в общинах, поддерживающих жизнеобеспечение средствами традиционной экономики. Вначале приведем основные характеристики социальной организации цыганского населения.

Особенности цыганского населения Европы и России

Цыганское население Европы, происхождение которого связывается со средневековыми индийскими мигрантами, делится на ряд групп, окончательное формирование которых связано с многовековым расселением в зоне того или иного региона Европы¹. При этом языково-диалектная принадлежность является одним из основных маркеров, отличающих представителей той или иной цыганской группы. Принято следующее деление носителей цыганского языка по географическому принципу: балканская группа, центральная, власская, северная. Каждая из этих крупных языковых групп делится на ряд подгрупп. Так, в северной группе выделяются северо-западная и северо-восточная; в северо-западную группу входят диалекты цыган *синти*, *мануш* и *каалэ* западной и северной Европы, а в восточную – диалекты цыган прибалтийских стран, Польши и севера России.

При этом цыганское население каждой страны в настоящее время неоднородно, что является результатом многочисленных больших и малых миграций². Сейчас на территории одной страны могут соседствовать цыганские общины, принадлежащие к группам, сформировавшимся в различных областях Европы. Кроме этого, у различных групп цы-

¹ Цыгане Америки являются выходцами из Европы.

² Крупнейшие миграции, произошедшие за последние два века – «большое кэлдэрарское переселение» второй половины XIX – начала XX в. и перемещения балканских цыган в XX в. в страны западной и северной Европы.

ганского населения существует различная степень сохранности собственно цыганской культуры, и связанные с ней *различные наборы признаков идентичности* (или *самоидентификации*). Так, по данным европейских исследований, около четверти цыганского населения Европы утратило родной язык, перейдя на языки окружающего населения. Часть цыганского населения балканских стран, сохранив язык, утратила традиционное структурирование, и вследствие этого, не только родовую, но и групповую идентичность. Этот слой полуассимилированного населения получил среди других цыган и окружающего населения Балкан название *дасиканэ рома* (условно переводится как «местные цыгане»), но на слух еще можно определить, что речь различных представителей этого слоя сохраняет особенности, связанные с их принадлежностью к той или иной цыганской группе. Традиционно у европейских цыган не существовало и общего самосознания как представителей единой общности. Как правило, о таком общем самосознании можно говорить лишь в пределах более или менее крупной территории, в рамках одного государства³.

Цыганское население России представлено следующими крупнейшими группами: *русска рома́*, или русские цыгане⁴ (северо-восточная языковая группа), *кэлдэраря*, *ловаря*, *влахи*, *кишиневцы* (влашская языковая группа⁵), *крымские цыгане* (балканская языковая группа⁶). От-

³ Единое самосознание европейских цыган представлено на уровне представителей появившихся в последние десятилетия международных цыганских организаций. Но для основной части цыган большая дисперсность их расселения, существующие культурные и языковые различия, преимущественное общение внутри своей группы и подразделения и/или цыганского населения определенной территории, не позволяют осознавать себя «единой общностью», но «общностями», в том числе на территории России. Эта ситуация, связанная с традиционным сегментарно-эгалитарным социальным устройством цыган, подтверждается и существующей дивергенцией на разных представительных общественно-политических уровнях. Поэтому Е. Марушиакова и В. Попов определяют цыган Европы как МЕРЭО – межгрупповое этническое образование [6, с. 13].

⁴ Русска рома представляют собой самый ранний и многочисленный слой цыганского населения России.

⁵ Первоначально представители этой диалектной группы цыган формировались в районе Валахии.

⁶ Крымские цыгане являются потомками цыганских мигрантов из района Балкан в район Крыма в XVII–XVIII вв.

носителем небольшой процент представляют цыгане-*сэрвы* (промежуточная языковая группа между владшской и центральной, основное расселение – Украина), *чухны* (северо-восточная группа, Прибалтика), несколько семей *синти* (северо-западная группа, Германия), так называемые *цыгане-молдаване*, говорящие по-молдавски (ассимилированное цыганское население Молдавии).

Традиционная социальная организация цыган

Часть цыганского населения Европы уже несколько столетий перешла к оседлости, а часть продолжала вести мобильный образ жизни вплоть до середины XX в. В России в 20-х гг. XX в. «кочевало» более 2/3 цыган, и только около 21 % проживало в городах [7, с. 76]. При этом основу социальной организации и у оседлых, и у «кочевых», традиционно составлял род с патрилинейной системой родства (patrilinea descent group). Мобильная община (табор) представляла собой один или несколько большесемейных коллективов⁷, как правило, состоящие в родстве, хотя могли объединиться и представители разных родов, принадлежащих к одной этнической группе цыган. К табору также могли примыкать отдельные нуклеарные семьи или одиночки. При оседании эта община поселялась в одном месте, и вместо шатров ставились дома. Каждая нуклеарная семья имеет собственный дом (в прошлом – шатер), которые в сельской местности расположены рядом, одной «слободкой». У оседлых цыган такие поселения могут постепенно разрастаться (в период до перехода к оседлости проблема разрастания мобильной общины обычно решалась с помощью отделения ее части и переселения на другую территорию). Особенно больших размеров достигли поселки давно оседлых цыган-*эрлиа* на Балканах, численность жителей которых может достигать нескольких десятков тысяч человек. В России наибольшая величина цыганского поселения (приблизительно в 500 семей – более 2000 чел.) обычно наблюдается у цыган-*кэлдэраря* (владшская этно-диалектная группа).

Цыгане владшских групп (*кэлдэраря*, *ловаля*, *влахи*) лучше других сохранили социальную структуру и традиционный культурный комплекс, и дисперсное расселение встречается у них гораздо реже, чем у

⁷ Такой большесемейный коллектив могли составить семьи нескольких взрослых братьев с их женатыми сыновьями и детьми или же семья одного пожилого мужчины и семьи его взрослых женатых сыновей.

представителей других групп цыган. Большесемейные коллективы, из которых состоит поселок влашских цыган, в зависимости от его величины, относятся к одной или же нескольким *ви́цам*⁸. Русские, крымские цыгане, кишиневцы и цыгане-молдаване в настоящее время расселены в различных областях России⁹. В сельской местности они также образуют компактные поселения, но, как правило, не такие крупные, как у влашских цыган.

Правила брачного поселения также одинаковы у всех групп и общин цыган. Брачное поселение патрилокально; молодая семья первые несколько лет живет в семье и в доме отца мужа, экономически полностью от него завися¹⁰. Только после рождения 1-2, а иногда и более детей, сын с семьей отселяется в отдельное жилище, которое в сельской местности расположено рядом с отцовским домом. С родителями до самой смерти остается жить младший сын с семьей, ему же переходит и их имущество (традиция минората).

В настоящее время в подавляющем большинстве стран Европы происходит деградация традиционной социальной организации у цыган, что выражается в укорочении родовой памяти у представителей даже наиболее ортодоксальных влашских групп, в первую очередь в областях их дисперсного расселения в Восточной Европе вне зоны начального формирования (находившейся в Румынии и Венгрии). Так, родовая память сокращается с 8–10-ти поколений до 4-х и менее, что постепенно начинает приводить к сужению круга осознаваемого родства. В России этот процесс быстрее происходит в группе *руска рома*.

По данным социологического исследования цыган Екатеринбургской области 2003 г., самая распространенная модель семьи – «расширенная трехпоколенная семья», современные нуклеарные семьи

⁸ Кэлд., лов. ви́ца – обозначение патрилинейного рода у влашских цыган от рум. вица «род».

⁹ Традиционные области расселения русских цыган – северо-западные области России, крымских – район Крыма, Ставропольский и Краснодарский край, Ростовская область. Сейчас в этих районах (кроме Крыма) сохраняется наибольшая плотность их расселения.

¹⁰ В прошлом для молодых ставился отдельный шатер или палатка, но вся хозяйственная утварь и телега с лошастью, как правило, находились в общей собственности с семьей отца, так же, как и доходы с заработков, распорядителем которых являлся отец.

составляют около ¼ всех исследованных цыганских семей [3, с.34]. В то же время, эти данные не указывают, в каких отношениях находятся проживающие в соседних домах жители цыганского поселка. Как правило, отделившиеся от отца старшие сыновья с семьями селятся рядом, образуя, таким образом, родственное поселение. Трехпоколенной является, как правило, семья младшего сына, поскольку он остается жить с отцом. Кроме того, в этих данных не проводилось дифференциации между русскими цыганами и кэлдэрарями, которые вместе составляют основное и самое многочисленное цыганское население области, но имеют между собой различия, связанные с уровнем сохранности социальной структуры. У кэлдэрарей сильнее сохраняется тенденция к совместному проживанию в одном строении трехпоколенных семейных коллективов. Так, по данным того же источника, в кэлдэрарском поселке Верх-Исетского микрорайона г. Екатеринбург, в домах площадью около 100 м². проживают семьи от 10-15 чел. [3, с. 30].

Хотя сохранение родового имени, происходящего от имени или прозвища мужского предка¹¹, позволяет всем членам рода осознавать свое родство, при укорачивающейся родовой памяти и ослаблении связей труднее становится просчитать родственников, связь с которыми простирается далее троюродного родства. Упомянутая выше утеря групповой идентичности у ассимилированных слоев цыганского населения на Балканах (*дасиканэ рома*) также, очевидно, начиналась с постепенной утери родовой идентичности. По ряду объективных социально-экономических причин в России пока что еще достаточно большой процент цыганского населения сохраняет родовую память и традиционное внутрigrупповое структурирование, а также парадигму межgrупповых эндогамно-экзогамных связей¹².

¹¹ Как правило, это настоящее родовое имя не вписывается в паспорт, так как цыгане в каждой стране принимают фамилии, распространенные среди окружающего населения. В прошлом чаще всего использовалась и система двойных личных имен (нецыганского и цыганского). В наши дни часто ребенку уже дается одно имя.

¹² Эти причины связаны с особенностями социально-экономического развития России, в частности, с долго сохранявшимися пережитками феодализма, что отсрочило и кризис традиционной социальной организации у российских цыган.

Монопрофессионализация как группообразующий принцип

Характерная черта традиционной экономики цыганских общин – монопрофессионализация, при которой ряд семей обеспечивает себя преимущественно с помощью какого-то одного основного занятия (которое, как правило, сочетается с торговлей). Так, цыгане-кэлдэраря традиционно занимались производством и лужением металлической посуды, влахи – кузнечеством, русские цыгане – меной и продажей лошадей и в городах – музицированием. Лошадьми также занимались цыгане-ловаря в Венгрии, а при миграции части их семейно-родовых групп в Россию они перешли на торговлю товарами потребления. При этом смена основного занятия частью группы цыган-ловаря повлекла ее отделение и эндогамное ограничение ее контактов, то есть фактически возникновение отдельной группы внутри общности ловаря.

Подобный же процесс описан М. Хюбшмановой на примере выделения группы *коллектори* (собиратели бутылок) из группы цыган-кэлдэрарей в Румынии [12, с.293], на примере выделения группы торговцев поросятами в Словакии [12, с.298, 312]. Можно сказать, что монозанятие у цыган является важнейшим признаком группы, с чем связан и тот факт, что названия многих этнических цыганских групп и/или их подразделений являются по происхождению *профессионалами* (подробнее см.: [8, с.298-314]). Такова, например, природа названий *ром. кэлдэраря* «производители ведер, котлов», *чоконаря* «кузнец», *лэутары* «музыканты – исполнители на лютне», *урсаря* «вожаки медведей» и проч. Этот механизм образования новых эндогамных общностей, связанный с экспансией (распространением) в *социальном* пространстве, является очень близким механизму образования новых *джати* (индийских кастовых подразделений)¹³. Некоторые обозначе-

¹³ Очевидная близость принципов действия указанного механизма у цыган и в индийских кастах-джати нередко вызывает попытки возвести отдельные цыганские группы к конкретным современным этно-кастовым группам Индии. Как представляется, объединяющим моментом здесь являются не конкретные профессиональные группы цыган и населения Индии, а принцип действия механизма этно-социальной стратификации, который является культурной универсалией, специфическим образом реализующейся в пространстве индийского культурного ареала. Происхождение же самой цыганской общности (общностей) следует связывать со слоем населения северо-западных областей средневековой Индии, этно-культурные осо-

ния, являющиеся по происхождению профессионалистами (это экзонимы, данные окружающим населением и другими цыганскими группами), сейчас функционируют в качестве этнонимов. При этом в настоящее время они маркируют не занятия (или не только занятия) группы, а и ее этнокультурные особенности. Таково, например, обозначение цыган-**кэлдэра**, которые отличаются от остальных групп цыган не только традиционным занятием, но и некоторыми особо ортодоксальными традициями в области семейно-родственных и социальных взаимоотношений. В настоящее время в странах Восточной Европы многие кэлдэра имеют строительные фирмы и занимаются бизнесом, и их название для других групп цыган является, прежде всего, символом старых цыганских традиций и строгих правил эндогамии. Представители других групп, как, например, **урсаря** («вожаки медведей»), или **чоко** («кузнецы») уже давно сменили свои занятия, но также сохраняют свое название в качестве этнонима и экзонима.

Очевидно, первоначальное профессиональное выделение этих групп в прошлом происходило по той же парадигме, что и выделение в XX в. цыганских групп, описанное М. Хюбшмановой [12], и так же сопровождалось развитием эндогамии и изменений в укладе, связанных с особенностями хозяйствования (то есть с новым монозанятием). Возникновение эндогамных рамок, в условиях устного функционирования языка, провоцирует и формирование языково-диалектных особенностей нового эндогамного подразделения. В некоторых случаях возникают и отличия в костюме, как, например, у цыган-музыкантов, или же у ловарей-Чокещи, где гадание из вспомогательного стало основным занятием (см. далее). С течением времени эта культурная дивергенция может становиться значительной, и представители некогда единой цыганской группы начинают воспринимать друг друга как представителей разных групп, что проявляется в языковых маркерах. Так, цыгане ловаря, кэлдэра, кишиневцы осознают свое общее происхождение, выражающееся в первую очередь, в близости их диалектов и ряда важнейших норм. В то же время, развившиеся между ними культурные, в том числе и языковые, различия уже давно не позволяют считать их одной общностью, чему соответствуют и существующие эндогамные правила.

бенности которого определили дальнейшее социальное развитие предков современных цыган в зонах миграций в Азии и Европе. Подробнее см.: [11, с. 489-560, 703-718].

Хотя образование новых цыганских групп (путем как отделения, так и объединения различных общин¹⁴) происходят в контексте изменения брачных норм, связь занятия с брачными правилами не является прямолинейной. И сами эти правила, поскольку они являются одновременно и *инструментом*, и *результатом* поддержания или создания границ общности, не могут быть причиной возникновения этих границ. Причины отделения лежат глубже – в этнопсихологических установках, связанных с традиционными групповыми ценностями.

Брачные правила как способ обеспечения социально-экономической стабильности

Ценностные установки цыганской семьи определяют критерии поисков наилучших брачных партнеров для своих детей. Традиционно наиболее желательным браком является брак с женщиной (мужчиной) из пользующейся хорошей репутацией, обеспеченной семьи своей этнической группы. Такой брак обеспечивает стабильность, экономическую и социальную: ввиду того, что жених и невеста с детства осваивают традиционные гендерные роли, связанные с принятым в их группе способом хозяйствования и традиционными обычаями; уклад семьи, куда уходит молодая невестка, в основных критериях соответствует укладу семьи ее родителей. Поэтому браки предпочтительно являются эндогамными, то есть совершаются внутри группы (у цыган, как мы показали, занятие входит в число групповых признаков). Сваты (родители жениха и невесты), вступая в отношения своячества, становятся потенциальными партнерами в делах, что было бы практически невозможно, если бы их традиционные занятия различались.

Залог экономической стабильности: занятие и гендерные роли

Рассмотрим предпочтительность соблюдения эндогамных установок на примерах, когда эти установки нарушаются.

1. Цыган-*кишиневец* договорился с девушкой из музыкальной группы *русска рома* вместе убежать¹⁵. Родители отказались принять

¹⁴ Ситуации образования новых цыганских групп в результате слияния общин наблюдаются в западно- и восточноевропейских странах. В России групповые границы соблюдаются очень четко.

¹⁵ Совместный побег и последующее представление девушки родителям жениха в качестве невесты являются условием так называемого «брака уведом», который обладает такой же правомочностью у цыган, как и брак сватовством.

невестку, поскольку девушка не имела навыков, которыми пользовались женщины-кишиневки этой семьи¹⁶.

2. Цыган из группы *ловарей-чокеци* уводом женился на девушке из группы *крымских* цыган-музыкантов. В дальнейшем семья испытывала большие материальные трудности. Так, у цыган-чокеци основная роль в обеспечении семьи принадлежит женщинам, уже не одно десятилетие занимающимся гаданием богатым людям. У тех семей крымских цыган, последние десятилетия занимавшихся музицированием, из которой происходила жена, активная роль в обеспечении семьи принадлежит обоим супругам. Мужчины не только (как и их жены) являются участниками музыкальных групп, но часто и их менеджерами. В данном случае молодой муж не умел играть на инструментах или петь, а жена не умела гадать. Проблемой стал, таким образом, не сам факт групповой принадлежности супругов, а несовпадение гендерных ролей в их группах. В результате молодая семья не могла достигнуть уровня жизни, соответствующего как данной подгруппе ловаля, так и семье отца супруги.

Эти случаи являются отрицательными примерами нарушения эндогамии, так как разница в экономических традициях и укладе семей мужчины и женщины лежала в основе экономической нестабильности семьи. Показательно также, что по этим причинам в обоих случаях родители с обеих сторон были против этих браков.

Залог социальной стабильности: уклад и моральные ценности

Стабильность семьи обеспечивается тем фактом, что одинаковые или, по меньшей мере, сходные занятия семей мужа и жены гарантируют подготовленность обоих к выполнению ими тех гендерных ролей, которых приняты в данной цыганской общности. Поскольку разница в занятиях и / или экономических возможностях потенциальных супругов нередко определяет и разницу в укладе, в том числе, в уровне жизни и материальных тратах, то некоторые женихи избегают брать невест из семей, уровень жизни в которых гораздо выше, чем в их собственной¹⁷.

Е. Иванова и В. Крастев пишут о брачных обычаях *кэлдэрарей / кардарашей* Болгарии: «Очень важно выбрать девушку... чтобы она была

¹⁶ Среди кишиневцев есть несколько маргинальных семей, члены которых занимаются карманными кражами.

¹⁷ Социальное расслоение между семьями/родами стало более определенно проявляться после перехода к оседлости.

настоящая цыганка («*фромни циганяке*»), которая всегда знает, как встретить и проводить гостей, приготовить «кэлдэрарский» кофе» [5, с.23].

Социальная стабильность группы определяется и соблюдением этических норм, поэтому важным критерием выбора брачного партнера становится оценка моральных качеств представителей семьи, соответствия их поступков критериям групповой морали. Так, О. Петрович (Мурша Сапоррони), в своей книге, посвященной истории вицы Сапоррони цыган-кэлдэраря в России, описывает ситуацию, как один-два проступка его родственников в прошлом создали плохую репутацию его роду в целом. В результате создавшегося общественного мнения, которое сохранялось даже по прошествии значительного времени, Мурша долго не мог найти себе достойную невесту, несмотря на то, что его семья была достаточно преуспевающей, по групповым меркам [9]. Внимание к репутации семей жениха и невесты отражены в левых материалах по культуре *русских цыган* [1, с.31].

«Конкуренция» цыганских родов и семей и брачные возможности

В прошлом большее значение придавалось репутации семьи потенциальной невесты, чем ее благосостоянию¹⁸. После перехода к оседлости материальное положение нередко становится одним из определяющих факторов в выборе брачного партнера, и *при прочих равных условиях* определяет различия в брачных возможностях различных семей и целых родов¹⁹. Так, вица Дукони в течение нескольких десятилетий являлась самой преуспевающей среди цыган-кэлдэраря, что выделило ее представителей из других кэлдэраря и в манере оде-

¹⁸ Как мы указали, и само экономическое расслоение до перехода к оседлости было менее явным, чем в наши дни.

¹⁹ Цыганские семейно-родовые группы по степени экономической успешности можно выстроить в условную иерархию, где их положение может с течением времени меняться в зависимости от меняющейся экономической ситуации [13, с.474-475]. Различный уровень экономической успешности родовых подразделений группы является предпосылкой социально-экономического расслоения, при котором на верху иерархии оказываются наиболее зажиточные слои. Эта культурная универсалия проявляется и в сложении иерархической структуры каст и подкастовых групп Индии различного уровня. Так, в этно-кастовой группе Дум [Doom] Кашмира высшую позицию занимает подгруппа Барвала [Barwala] «Богатые» [14, с.76].

ваться, и в устройстве быта, и в привычках, а также и во внешнем облике: среди кэлдэрарей-дукони очень много красивых людей, как мужчин, так и женщин [9, с. 12, 269-272]. Внешняя красота – результат возможностей выбора самых красивых невест, так как для родителей девушек возможность выдать дочь в семью Дукони представлялась наилучшей и в смысле ее материальной жизни в дальнейшем, и в смысле получения хорошего выкупа за невесту²⁰. При этом невесты из семей Дукони сами нередко оставались незамужними, хотя отличались красотой. Это связано с тем обстоятельством, что женихам из семей и родов среднего достатка (которых большинство) было трудно соответствовать материальным возможностям самих Дукони, прежде всего в проведении свадьбы [9, с. 273-274].

Несомненно, при прочих равных условиях материальное благосостояние расширяет выбор брачных партнеров и повышает статус рода. Поскольку лучшим брачным партнером является представитель собственной группы, из семьи материально состоятельной и соответствующей моральным нормам, то эндогамия (то есть выбор брачного партнера среди *своих*, в границах своей группы) больше соблюдается в ее «высших» и «средних» слоях (подразумевая под этим семьи, наиболее стабильные с точки зрения экономики и нормативности поведения). Нарушение эндогамии, как правило, происходит на периферии группы, чаще среди семей, которые по различным причинам менее котируются как брачные партнеры, и где в результате наблюдается нехватка женихов и невест. Именно в этих слоях чаще наблюдаются смешанные браки между представителями различных цыганских групп. Дети от этих смешанных браков принадлежат к тому роду и семье, где они реально воспитываются.

Ортодоксальные правила при межгрупповых браках

Такие межгрупповые браки между цыганами – конечно, более частое явление, чем межэтнические смешанные браки, при этом они стали чаще встречаться с послевоенного времени, обычно в зонах крупных городов. В первую очередь берут друг у друга невест представители групп цыган, у которых культурная и языковая дистанция оказывается наименьшей, например *ловаря* и *кэлдэраря*, *кэлдэраря* и *кишиневцы*, *цыгане-сэрвы* и *русска рома* [11, с. 534].

²⁰ У части цыганских групп (цыган-кэлдэраря, балканских эрлия) существует традиция выкупа невесты.

Условием межгрупповых браков у ортодоксальных групп цыган традиционно является полная культурная переориентация жены. Это, прежде всего, освоение особенностей гендерного поведения женщины в группе мужа, как правило, особенности традиционного занятия. Кроме этого, в ортодоксальных группах цыган семья мужа всегда строго следит за тем, чтобы невестка из другой группы переходила на язык семьи и говорила на нем с детьми [10]. Благодаря этому, даже при межгрупповых браках у цыган сохраняется языковая культура группы супруга, которая является основным маркером групповой принадлежности у цыган. Например, в первой половине XX в. несколько семей *ловаря-Чокéщи* брали жен из группы *русска рома*, так что сейчас их потомки на три четверти по крови – русские цыгане, по вице – Чокéщи, и по языку и культуре – ловаря.

Динамика брачных правил

Брачная политика ловаря-Чокéщи с конца XIX в. по начало XXI в.

Пример социального развития *ловаря-Чокéщи* показывает, каким образом брачные правила связаны с жизнеобеспечением группы и ее основным занятием.

Цыгане-ловаря России и Украины делятся на три подразделения: *бундаша*, *унгрии* и *чокéщи*. Вица Чокéщи, как считается, раньше входила в подразделение ловаря-унгрей. Ее выделение в отдельное подразделение следует связывать с социально-экономическими процессами. Так, с середины XIX в. началось расселение большой группы *влашских* цыган в страны Восточной и Западной Европы, а также в Америку.

Ловаря сформировались как группа в Венгрии, где занимались в основном торговлей лошаадьми; кроме того, одна большая семья имела артель по изготовлению конской оснастки, другая – пекарню. Одними из первых ловарей в России появились представители вицы Чокéщи. В России они столкнулись с представителями группы *русска рома* (русскими цыганами), которые занимали в России ту же экономическую нишу, что и ловаря в Венгрии. Чокéщи вступили в партнерские отношения с несколькими семьями русских цыган (Арбузовыми и Череповскими); при этом некоторые *ловаря-Чокéщи* женились на цыганках из группы *русска рома* – группы, с которой у них существует достаточно большая культурная дистанция (первоначально опубликовано в: [13, с. 480]). В XIX и начале XX в. сфера коммерческой деятельности Чокéщи была связана с транснациональной торговлей лошаадьми и неко-

торыми другими товарами в северо-западных областях России и Польше, через которую они пришли в Россию, а также в странах Прибалтики. Так, они закупали лошадей в Литве и Эстонии и привозили их в Россию. Таким образом, они смогли стать полезными своим партнерам из группы *русска рома*, и в то же время организовали свою собственную нишу в конной торговле.

В начале XX века у Чокёщи произошла смена основного занятия: их женщины стали заниматься гаданием, причем качественно отличным от традиционного уличного гадания цыганок других групп. Они стали гадать в основном городским образованным и богатым клиентам²¹, что потребовало смены традиционного женского костюма цыганки на европейское городское платье и усвоения навыков правильной речи и манер; у них рано появились предметы благоустроенного быта и даже роскоши²². В результате Чокёщи раньше других лова́ря стали оседать в городах, уже с начала XX в., и с тех пор основным местом их расселения являлись ареалы крупнейших городов России и Украины²³. Гадание у них стало *основным источником дохода*, а не вспомогательным занятием, как у других групп цыган. Экономическое положение семей Чокёщи выросло, что выделило их из других групп лова́ря, и они стали ограничивать брачные контакты членами только своей ви́цы с

²¹ По всей видимости, Чокёщи стали использовать моду на гадание, распространенную в образованных кругах, где успехом пользовались приезжие иностранные гадалки и гадатели. Будучи эмигрантами, и в течение длительного времени сохраняя иностранные паспорта, они пользовались своим происхождением из Австро-Венгрии как рекламой. Родовое предание о распространении гадания лова́рей-чокёщи от цыганки Мары (Банги) которая научилась приемам гадания у приезжих цыган [13, с.479-480], тем не менее, вовсе не является выдумкой, а лишь интерпретацией (мифологизацией) того факта, что реально существовавшая Мара одна из первых успешно использовала приемы гадания. Она была родной тетей Нэны, жены информатора, Милорда Ардомовича Цветкова (Чокёщи).

²² Уже в начале XX века Чокёщи стали снимать городские квартиры и хорошо обставлять их. При вторичной мобильности в 30-х гг. XX вв. они возили с собой в шатрах кровати, зеркала и другие предметы мебели и оседлого быта.

²³ Сейчас все Чокёщи в основном живут в Москве, где их численность составляет около 700 человек, часть Чокёщи (около 300 чел.) расселена в других странах, в основном в северо-западной Европе.

целью, во-первых, сохранения традиции главного занятия только внутри своей группы (ограничение конкуренции)²⁴, а, во-вторых, с целью сохранения и преумножения богатства в семьях.

Поскольку Чокешци материально зависят от клиентов, часть из которых пользуется их услугами постоянно, эти семьи живут только в крупных городах. После экономических реформ 90-х гг. XX в., когда частная торговля вновь стала легальной, некоторые мужчины Чокешци стали заниматься бизнесом. Материально и культурно Чокешци выделяются из других цыган-ловаря, в том числе модной одеждой; женщины по крайней мере два поколения не носят традиционную цыганскую юбку. Средний уровень образования Чокешци гораздо выше, чем у ловарей других подразделений и составляет 8 классов, некоторые молодые люди учатся в вузах. Язык этой подгруппы также приобрел отличия от языка ловарей-унгрей и бундашей. Так, произношение у Чокешци не сохраняет столь ярко выраженных особенностей, связанных с воздействием венгерского языка, что особенно проявляется в интонации. Указанная специфика языка чокешци сформировалась из-за усиления влияния русского языка, что связано с особенностями занятия их женщин, постоянно гадающих клиентам. Эта языковая специфика и отличия в укладе и гендерных ролях создают культурную дистанцию с другими подгруппами ловарей.

Хотя у Чокешци формально насчитывается пять «малых» ветвей внутри вицы²⁵, три ветви являются весьма немногочисленными, и реально механизм брачной политики осуществляется между двумя основными ветвями: *дошкешци* и *мишкешци*, которые восходят к Мишке и Дошке, племяннику и внуку Чоко. Фактически подгруппы *дошкешци* и *мишкешци* ловаря-чокешци являются двумя экзогамными половинами, обменивающимися невестами. В результате относительно небольшой численности эндогамной группы чокешци, разрешительной нормой для брака внутри нее стало троюродное родство. В то же время, известно, что еще в начале XX в., когда только происходила смена основного

²⁴ Молодая жена учится гаданию у своей матери или (реже) у свекрови. Активно гадать она начинает после экономического отдаления своей семьи от семьи свекра. При этом семьи разъезжаются на определенное расстояние, чтобы не находиться в одном районе и не конкурировать между собой.

²⁵ Сама вица восходит к одному предку, Чоко, откуда происходит ее название, и делится на более короткие ветви, названия которых восходят к именам младших родственников Чоко.

занятия Чокещи, эта норма соответствовала пятиюрродному родству [10].

Таким образом, к настоящему моменту чокещи являются подгруппой цыган-ловаря, наряду с унграми и бундашами, границы с которыми определяются эндогамными брачными предпочтениями, которые объединяют, прежде всего, ядро группы чокещи. Что касается «исключений» в брачных контактах, то есть нарушения предпочтительности эндогамии, то еще поколение назад в этом случае могли взять в семью невестку из группы *русска рома* (выйдя замуж, она училась гадать у своей свекрови). При этом, как показывают полевые материалы, чаще русских цыганок брали в те семьи, в которых уже ранее были подобные браки [10]. В последние годы контакты с русскими цыганами снизились, так как считается, что в последние десятилетия в культуре русских цыган стали утрачиваться черты «настоящей» цыганской культуры. В то же время, стали возрастать брачные контакты с подгруппами унгрей и бундашей, в чем определенную роль играет сужение брачных возможностей самих Чокещи (в связи с уменьшением количества детей в семьях), а также, возможно, тенденция к уменьшению культурной дистанции с этими подгруппами ловарей после окончательного перехода последних к оседлости.

*Универсальность взаимосвязи брачной политики и экономики
в условиях традиционного хозяйствования*

Действие механизма регулирования социально-экономических отношений с помощью сужения брачных связей описала И.М. Андроникова на примере двух родов русских цыган (*русска рома*), Мурашкиных и Головешкиных, восходящих к двум родным братьям и составивших дуально-экзогамную общность, бравших невест только друг у друга (в результате чего браки могли заключаться между двоюродными братьями и сестрами). Брачная политика этого фактически единого большого эндогамного рода была обусловлена экономическими причинами: контролем территории одной разделившейся на две родовой группой. Эти традиционно занимавшиеся барышничеством (меной и продажей лошадей) русские цыгане «кочевали» по нескольким смежным районам Псковской и Смоленской областей и жестко боролись с конкурентами [2, с.587-590].

Дуально-экзогамная организация является частным случаем брачной политики в процессе определения приоритетов в брачных контактах и конструирования границ, и очевидно, результатом реализации

брачных ограничений при небольшой численности эндогамной группы. При дуально-экзогамной организации браки между двоюродными родственниками становятся регулярными.

Материалы исследования цыган Болгарии показывают распространенность браков между троюродными родственниками в локальных общинах цыган-калайджей, кардарашей (*кэлдэрарей*), копанарей, а у кардарашей – даже между двоюродными братьями и сестрами [5, с.23], что тоже является следствием эндогамного ограничения границ группы. «Вот объяснения, которые даются кардарашами: «Мы не хотим знать чужих, хотим, чтобы все были близкие... надо, чтобы богатство осталось в роде (информатор – мужчина, 1949 г.) [5, с.23]. Рост благосостояния занимающихся торговым бизнесом цыган-лаеши в г. Пловдиве (Болгария) и контроль ими границ своей экономической сферы стали факторами ограничения их брачных связей [10]. Выделение ромов-музыкантов в Словакии из группы кузнецов сопровождалось развитием у них эндогамии [12, с. 290].

Мы видим на этих примерах, что занятие, обеспечивающее выживание и экономическую конкурентность семейно-родовой группы, накопление богатства, также, как обеспечение стабильности, связанной с хозяйственным укладом, являются одними из главных ценностей у цыган и определяют такую важную сторону их жизни, как брачная политика. Это стремление к стабильности хозяйственного уклада, а в ряде случаев – к сохранению богатства, создает приоритеты в брачных контактах внутри ограниченного круга общения среди «своих».

В конкретной цыганской общине, или же в зависимости от конкретной ситуации, под «своими» может подразумеваться различный по ширине охвата и социальным связям круг лиц: своя этническая группа, или ее подразделение, или же семейно-родовая группа. Это противопоставление «чужих – своих» внутри цыганской общности (общностей) проявляется в языке в виде противопоставлений: *лов. стрійна ром* «чужие цыгане» / *кавэр ром* «другие цыгане» / *ром анда кавэр вица* «цыгане из другого рода» – *нямо* «родственники» / *амарэ ром* «наши цыгане»; *русскором. чужа ромá* «чужие цыгане» – *пэскирэ ромá* «свои цыгане» / *амарэ ромá* «наши цыгане»²⁶. Так, например, в *ситуацши*

²⁶ Подобные дихотомии лишний раз подчеркивают непрерывность дробления и разграничения на «своих и чужих» по культурным, языковым и проч. признакам.

выбора невесты, любые семьи своей эндогамной группы осознаются как «свои», и девушку берут «из своих». Таким образом, в этой ситуации «чужими» являются цыгане других групп. *В ситуации экономического обеспечения семьи* «своими» являются члены своей семьи (или большесемейного коллектива), а также семей, являющихся экономическими партнерами. Под «чужими» здесь могут пониматься любые семьи, даже из своей цыганской группы, поскольку они рассматриваются как конкуренты.

Заключение.

Традиционная экономика и социальная стратификация

Представленный материал показывает, что вне зависимости от локальных брачных установок, которые всегда связаны с конкретной социально-экономической ситуацией, в целом в принципах брачной политики в условиях традиционного хозяйствования (в первую очередь при монопрофессионализации) большую роль играет фактор контроля границ родственной группы, что является и способом *контроля сферы ее экономической деятельности*.

Как мы увидели на представленном материале, принципы традиционной брачной политики цыган связаны с обеспечением экономического процветания и стабильности семейно-родовой группы и реализуются в разных формах в зависимости от состояния «экономики» коллектива. В случае, когда происходит хозяйственная экспансия группы, сопровождающаяся миграцией – группа ищет партнеров среди «хозяев» территории, для обеспечения «легитимности» своего участия в данном виде деятельности в новой местности. В этот период могут образовываться новые брачные связи. В случае, когда речь идет о сохранении достигнутого стабильного положения – брачные контакты ограничиваются рамками сложившейся эндогамной общности.

Кроме того, эндогамное ограничение контактов является основным механизмом социально-экономического выделения богатых родов как отдельной социальной прослойки внутри группы. В целом этот принцип лежит в основе начальной социальной стратификации в традиционных обществах и, несомненно, является культурной универсалией. В последние годы в крупных городах России наблюдается некоторая тенденция к бракам между представителями богатых семей разных групп цыган, что показывает усиление социально-экономического фактора в брачной политике. В то же время, нельзя сказать, что выде-

ление высшей прослойки в цыганском населении означает однозначную тенденцию к интеграции в культуру макро-общества.

В случае невозможности по каким-то причинам территориального распространения разрастающихся общин, «экономическая экспансия» и экономическая конкуренция родовых подразделений одной территориальной общности в условиях традиционной экономики (при преимущественном сохранении монозанятия как основного экономического принципа) приводят к смене занятия у новых дочерних общин с последующим развитием у них культурных отличий. Такая модель экономического развития цыганских общин, связанная со сменой занятия, характерна в первую очередь для стран Восточной Европы и Балкан, где плотность населения, в том числе цыганского, достаточно велика. Эта схема почти не реализовывалась в России по объективным причинам: небольшая плотность населения, «экономика дефицита» и отсутствие частной торговли, а также слабо развитая инфраструктура, способствовавшие консервации традиционных торговых занятий у российских цыган.

Здесь мы рассмотрели *социально-экономические* причины внутриэтнической (межгрупповой) и внутригрупповой эндогамии и экзогамии; при этом представления о необходимости сохранения этнической (в том числе генетической) чистоты группы являются *другим* очень важным фактором брачных правил у цыган, определяющим не только межгрупповые, но, в первую очередь, межэтнические отношения.

Рассмотренные *социально-экономические* аспекты поддержания и изменения внутриэтнических брачных правил, в сочетании с факторами так называемого «*поколенческого распространения*» разрастающихся семейно-родовых групп и периодически возникающей в связи с этим *проблемы поиска экономических ниш*, могут определять особенности процессов социальной стратификации в традиционных обществах.

Описанные выше правила и тенденции, определяющие брачные отношения у цыган в ядре и на периферии эндогамной группы, принципиально схожи с соответствующими правилами и тенденциями эндогамных кастовых подразделений в североиндийских обществах [4, с. 134-143]. Учитывая, что традиционные социальные механизмы сформировались у предков современных цыган еще в зоне индийского культурного ареала, было бы интересно более предметно сопоставить материалы по социальной культуре цыган с соответствующими материалами по культуре групп населения северо-западной Индии и использовать в исследованиях индийской касты.

Источники и литература

1. *Абраменко О.* Очерки языка и культуры цыган Северо-Запада России (русска и лотфитка рома). – СПб, 2006.
2. *Андроникова И.М.* Закономерности расселения русских цыган в связи с их миграциями // Язык цыганский весь в загадках. Народные афоризмы русских цыган из архива И.М. Андрониковой. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. – С. 585-593.
3. Доклад круглого стола «Положение рома в Уральском регионе России». Екатеринбург, 28-29 июля 2003.
4. *Дюмон Л.* Homo hierarchicus. Опыт описания системы каст. – СПб, 2001.
5. *Иванова Е., Кръстев В.* Ромската жена. Пространства и граници в живота. – Стара Загора, 2006.
6. *Марушиакова Е., Попов В.* Историческа съдба и съвременна картина на циганските общности в Източна Европа // Studii Romani. Т. VII. – София, 2007.
7. *Марушиакова Е., Попов В.* Циганите в СССР (до 1938 г.) // Марушиакова Е., Попов В. Studii Romani. Т. VII. – София: Парадигма, 2007.
8. *Марушиакова Е., Попов В.* Циганската група – етноними VS професионими // Марушиакова Е., Попов В. Studii Romani. Т. VII. София: Парадигма, 2007.
9. *Петрович О.* (*Муриша ле Ристоск`ай ла Ленако*). Бароны табэра Сапоррони. – СПб, 2007.
10. *Смирнова-Сеславинская М.В., Цветков Г.Н.* Полевые материалы по социальной культуре цыган. 1990–2009. Находятся в полевом архиве авторов.
11. *Смирнова-Сеславинская М.В., Цветков Г.Н.* Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование. – М.– София, 2009.
12. *Хюбшманова М.* Икономическа стратификация и взаимодействие: ромите, една етническа страга в източна Словакия (1984) // Циганите. Интердисциплинарна антология. България. – София, 2003.
13. *Цветков Г.Н.* История и социальное развитие цыган-ловаря // Наукові записки. Т. 15. Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008.
14. Census of India, 1901. Vol. Pt. I, II. XXIII. Kashmir, 1902.

Условные сокращения

кэлд. – язык группы *цыган-кэлдэра*

лов. – язык группы *цыган-лова*

рум. – румынский язык

русскором. – язык группы *русских цыган*

Марианна Смирнова-Сеславинская, Георгий Цветков (*Москва, Россия*)
Традиционная экономика и уклад как факторы брачной политики у отдельных групп цыган

В статье на примере традиционных цыганских общин анализируются некоторые универсальные особенности механизмов брачной политики родового общества в их взаимосвязи с принципами традиционной экономики. Рассматривается, каким образом процессы хозяйственной экспансии традиционной цыганской общины и контроля ее границ связаны с развитием процессов экзогамии и эндогамии и с этно-социальным структурированием. Рассматриваемая модель может определять особенности процессов социальной стратификации в традиционных обществах, в частности механизмов развития индийской касты.

Ключевые слова: традиционная экономика и уклад, монопрофессионализация, поколенческое распространение, экономическая экспансия, смена занятия, динамика брачных правил, социальная стратификация

Маріана Смірнова-Сеславінська, Георгій Цветков (*Москва, Росія*)
Традиційна економіка та устрій як чинник шлюбної політики у окремих груп циган

У статті на прикладі традиційних циганських громад аналізуються деякі універсальні особливості механізмів шлюбної політики родового суспільства в їх взаємозв'язку з принципами традиційної економіки. Розглядається, яким чином процеси господарської експансії традиційної циганської громади та контролю її кордонів пов'язані з розвитком процесів екзогамії і ендогамії і з етно-соціальним структуриванням. Розглянута модель може визначати особливості процесів соціальної стратифікації в традиційних суспільствах, зокрема механізмів розвитку індійської касты.

Ключові слова: традиційна економіка і уклад, монопрофесіоналізація, міжпоколінне поширення, економічна експансія, зміна заняття, динаміка шлюбних правил, соціальна стратифікація

Marianna Smirnova-Seslavinskaya, Georgiy Tsvietkov (*Moskow, Russia*) **Traditional economy and lifestyle as factors of matrimonial policy at particular Rom groups**

The article, on the example of traditional Rom communities, analyzes certain universal specificities of matrimonial policy characteristics of clannish society in their correlation with the principles of traditional economy. Thus, we study how the processes of economic expansion of a traditional Rom community and the control of its borders are interrelated with the development of exogamy and endogamy processes as well as with ethno-social structuring. The studies model can define the characteristic features of social stratification processes in traditional societies, in particular, the mechanisms of Indian caste development.

Key words: the traditional economy and lifestyle, mono-professionalization, generational dissemination, economic expansion, occupation change, matrimonial rules dynamics, social stratification

Олександр БЄЛІКОВ
(*Донецьк, Україна*)

**Матеріали діловодчої документації
державних установ 1920–1950-х рр.
як джерело вивчення циган
(на прикладі Донецької області)**

Цигани є складовою сучасного українського суспільства. Дослідження минулого цього етносу в Україні є важливим не тільки для більш повного осмислення вітчизняної історії, але й для кращого порозуміння, зростання взаємодовіри між народами, зміцнення української нації. До того ж, досвід здійснення державної політики (як позитивний, так й негативний) щодо циган є дуже корисним і має бути врахованим при створенні сучасної етнонаціональної політики держави. На жаль, існує проблема, з якою зустрічається майже кожен науковець, який зацікавився циганською тематикою. Це значна розпорошеність інформації у різноманітних джерелах, її фрагментарність. Джерела є, проте потрібно багато часу та зусиль, щоб їх відшукати й зібрати. Буває навіть так, що дані стосовно циган можна знайти випадково, у джерелах, у яких цієї інформації просто не мало бути.

Величезну групу джерел складають матеріали діловодчої документації державних органів влади, як центральних, так і місцевих. Це офіційні документи організаційно-правового, розпорядчого, інформаційно-довідкового, довідково-аналітичного за звітного характеру. Аналіз фактів, що містяться в цих документах, дозволяє з'ясувати не тільки те, як формувалася правова база стосовно циган, але й якою ж була реальна політика щодо циганського народу з боку владних структур.

До цієї групи належать матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Серед документів фонду Секретаріату Ради Міністрів УРСР (ф. 2) містяться матеріали про залучення до праці циган, які займалися бродяжництвом у 50–60-і рр. ХХ ст. [1–3].

Серед матеріалів фонду Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (1923–1932 рр.) (ф. 413), зібрані документи про роботу серед національних меншин, постанови, протоколи, листування стосовно залучення циган до землеробства, створення циганських колгоспів [4–8].

Особливо чисельними є матеріали місцевих органів влади. Зокрема, це діловодне листування вищих та нижчих інстанцій – рапорти, що містять інформацію про отримані накази та стан їх виконання; донесення, журнали засідань різних колегіальних органів, довідки комісій, службові листи, запити, скарги, реєстри тощо. Отже, документи обласних архівів містять у собі значний пласт інформації. Цю тезу автор проілюструє, спираючись на фонди Донецького обласного архіву.

Донбас завжди посідав чільне місце в Україні за представництвом циганського населення. Ще з XVIII ст., а особливо з початком промислової розбудови цього регіону, чисельність циган тут постійно зростала. Зрозуміло, що згадки про наявність циган можна знайти в офіційних документах. Матеріали, що зберігаються у Донецькому державному архіві, зокрема у фондах Юзівського окружного виконавчого комітету, Ради робочих, селянських та красноармійських депутатів м. Юзівки, Сталінського окружного виконкому Ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів м. Сталіна 1921–1931 рр. (Ф. Р-2); Виконкому Донецької міської ради депутатів трудящих м. Донецька (Ф. Р 279), Виконкому Сталінської обласної ради депутатів трудящих м. Сталіна (Ф. Р 2794) містять відомості про взаємовідносини державних органів з циганським населенням на місцевому рівні, про чисельність циган у регіоні, склад циганських родин, стан їх матеріального забезпечення, заняття, писемність, настрої циган [9–21].

Період 1920–1950-х рр. – це час, коли радянська влада здійснила комплекс заходів щодо циган, а саме: прийняття правових актів; створення циганських колгоспів та промислових артілей; циганської суспільної організації. Головним завданням радянської влади відносно циган було проголошено залучення їх до виробничої праці у промисловості та землеробстві. Друга Світова війна розірвала цей процес.

1 жовтня 1926 р. було прийнято постанову ЦВК СРСР “Про заходи щодо сприяння переходу кочових циган до трудового осілого способу життя”, у якій було запропоновано ЦВК й РНК союзних республік здійснити заходи щодо першочергового пільгового наділення землею циган, які бажають перейти до осілого способу життя. У випадку пере-

дачі землі циганам у сільських місцевостях, на них розповсюджувалися усі пільги, встановлені для переселенців.

23 лютого 1927 р. була прийнята постанова ВУЦВК УРСР щодо землеустрою циган й заходів сприяння переходу циган-кочовиків на осілість “Про заходи допомоги до переходу кочових циган до трудового осілого населення”. Витяг з протоколу засідання Президії був розісланий по областям. У постанові було визначено:

1. Циганам, що бажають перейти до трудового осілого життя, надати право діставати землю поза міськими місцевостями порядком п. “б” арт. 6 зазначеного Кодексу.
2. Наділяти циган землею треба на загальних підставах порядком переселення з земель державного колонізаційного земельного фонду УСРР і з призначених для УСРР земель колонізаційного фонду Союзу РСР. Крім того, наділяти циган землею можна з земель фонду внутрішньо окружного розселення, що є у віданні окружних виконавчих комітетів, а також порядком арт. 46 Земельного Кодексу УСРР, із запасних невикористаних земель земельних громад.
3. На циган, що дістали землю на трудове користування порядком арт. 2 цієї постанови, поширюються всі пільги встановлені чинним законодавством для переселенців.
4. ...землі міст і селищ міського типу дається циганам тільки на праві забудування.
5. Запропонувати Урядові АМСРР й окружним виконавчим комітетам передбачити у своїх переселенських і розселенських планах відвід певної кількості землі для наділення циган, що бажають перейти до осілого життя.

Взявши на увагу необхідність переходу кочових народів УСРР до трудового осілого життя, доручити Наркоматам Внутрішніх справ і Земельних справ, а також ЦКНМ розробити інструкцію, якою передбачити низку заходів – з одного боку щодо адміністративного впливу, а з другого – до надання можливості переходу кочових народів УСРР до трудових процесів; до розробки інструкції залучити також Кустекспорт та кооперацію [12, арк. 128].

Для виконання постанови була розроблена «Інструкція про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та залучення їх до трудових процесів» [13]. В інструкції йшлося про те, що «багато-

віковий кочовий образ життя циган виробив в них ряд особливостей в характері і звичаях, які є гальмом для переходу їх до осілого життя та залучення до трудових процесів». Було зрозуміло, що нормальними «міроприємствами», без утворення особливих сприятливих умов, неможливо оселити кочуючих циган й залучити їх до трудових процесів. Для вирішення цього завдання потрібно було здійснити низку економічних та організаційно-адміністративних заходів. Серед них були:

- виявлення та облік всіх осілих та кочуючих циган;
- з метою виявлення настрою осілих та кочуючих циган і бажання їх перейти до осілого життя, перевести відповідну роз'яснювальну роботу, шляхом скликання на місцях (в районах чи в округах) зборів та нарад циганського населення;
- для втягування циганського населення в радянське будівництво – оргвідділу ВУЦВК та ЦКНМ вжити заходи до забезпечення за ними участі в виборах Рад, шляхом виділення уповноважених сільрад по населених пунктах й таборах, і притягненню їх через відповідні комісії до практичної роботи.
- приведення до осілого життя циган та втягування їх до трудових процесів повинно йти по 3-х напрямках: а) втягування до сільського господарства; б) утворення кустарно-виробничих артілей; в) втягування до промисловості.

Для здійснення цього пропонувалося «всім циганам, які бажають перейти до сільського господарства, надати в першу чергу на місцях їх перебування землю в порядку постанови ВУЦВКу від 23/II-1927 р., а коли на місці вільної землі не буде, то переселяти на вільні землі колонізаційного фонду, прирівнюючи їх у всіх відношеннях до переселенців. Допомогати хліборобам-циганам в агрономічному відношенні через низову агромережу – інструктуванням про ведення сільського господарства; всім переселенцям-циганам видавати, по можливості повністю, переселенський кредит. Кредитування проводити у всіх випадках тільки за умов максимальної гарантії з боку циган осілого життя й заняття відповідними трудовими процесами. Щоб запобігати випадкам невиконання циганами зобов'язань по кредитуванню, необхідно, по можливості, всі види кредитової допомоги видавати не індивідуально окремим селянам, а колективам; вжити всі заходи для утворення найбільш сприятливих умов для організації з кочуючих циган кустарних виробничих та ремісничих об'єднань; розробити заходи по втягуванню контингенту з кочуючих циган, які бажають

перейти до осілости, в виробництво та промислові підприємства; житлоспілкам належить чинити зазначеним циганам всебічну допомогу для одержання ними відповідної житлової площі в кооперативних будівлях.

Відносно тих циган, які дали зобов'язання при кредитуванні перейти до осілого життя й інших трудових процесів, і не будуть їх виконувати – належить вживати термінові заходи для притягнення їх до відповідальності. Для більш успішного переходу кочуючих циган до осілости й нормальних трудових процесів, необхідно створювати серед них компактні об'єднання, як підчас наділення землею, так і підчас організації кустарних і виробничих артілей.

Щорічні плани роботи ЦКНацмен (ЦКНМ) серед малочисельних національностей в Україні на 1926–1930-і рр. завжди включали й циган. Увага зосереджувалася передусім на виявленні циганського населення, розробці необхідних заходів стосовно економічного сприяння циганам та сприяння Наркомпросу в культурному обслуговуванні циган [11]. Водночас у звітах підкреслювалося, що ЦКНМ робила спроби охопити роботою малочисельні національності, проте відсутність працівників та засобів гальмувало розвиток роботи [22]. Питання щодо циган постійно розглядалося на засіданнях ЦКНМ.

З повідомлення про стан роботи серед циганського населення Сталінським окружним бюро у 1929 р. можна дізнатися, що циганського населення в окрузі нараховувалося 420 осіб, які «займаються... торгівлею, не мають права голосувати й мешкають дуже розпорошено, внаслідок чого не обслуговується бюро» [23].

Важливим джерелом є матеріали ділового листування, у яких приватні особи звертаються с заявою до установи, яка представляє державну владу. Вони є дуже цінними, адже розкривають особисте ставлення авторів до подій. Протоколи Сталінського окружного бюро національних меншин зафіксували звернення циган м. Сталіна: 11 січня 1930 р. цигани, у кількості 30 родин, звернулися з проханням отримати землю на «Пісках» (сьогодні тут розташовані дачні ділянки сучасних донетчан). Зі слів циган усі вони незаможні (за виключенням 3-5 господарів, що мають власні хати), займаються торгівлею й не мають права голосу [24].

У січні 1933 р. до Сталінської міської ради звернулися 95 циган з заявою, у якій висловлювали бажання організувати колгосп. Цей документ відображає дух доби (орфографію документу збережено. – *О.Б.*):

“Просим президиум Горсовета обратить внимание на наше заявление от массы нацменов (цыган) желающие организовать коллектив так как мы отсталые народы. Как мы кочующие и бродячие были при царизме то мы считаем, что советская власть нас не оставит у разбитом корыте чтобы мы имели право голоса как все народы трудящиеся нещитаця из нацией, вы обратите внимание товарищи наше занятие одно и давно сотни годы, так при царизме нам не давали развиваця учение даже у некоторых бродяг не допускали нит о уче (?) А мы у советский республике живемо и так защищали наши некоторые товарищи у рядах Красной Армии, так вы не можете лишать нас из-за кнута права голоса. Так вот ми просимо колективно маса нацменів циган встановити нам право избрания голосов и выдать нам землю и организовать колектив чтобы работали мы как все пролетариаты” [17].

Після тексту додаються прізвища 36 циган та кількість членів їх родин та припис «ещо примкнет маса». Серед родин найбільш чисельні – Юрченків – (4 сім’ї, 25 осіб), Свидченків (5 сімей, 22 особи), Демьяненків (2 сім’ї, 18 осіб), (Сизоненків (3 сім’ї, 15 осіб), Швидченків (2 сім’ї, 12 осіб), Баглиєнків (2 сім’ї, 10 осіб).

У Донецькому обласному архіві зберігається ще один дуже показовий документ – службова записка від 27 листопада 1933 р. на ім’я голови Сталінської міської Ради щодо «сербів та румунів-кочівників» у складі 26 родин (146 осіб), які «прибули наприкінці жовтня в м. Сталіне безо всякого плану й запрошення, а просто за своїм бажанням і вибором». Надається інформація стосовного того, хто вони: «всі вони біженці імперіялістичної війни, що вже в СРСР кочували по Україні, Північному Кавказі, перебуваючи, за їхніми словами не більше року в кожному окремому місті, тобто до цього часу осілими хоч на короткий час не були». Крім того, «70 відсотків їх належить до одного роду й тому ніяк не хочуть і слухати про роз’єднання їх по окремим квартирам не то що поодинці, а навіть невеликими групами, вимагаючи для них одного приміщення на всіх». Далі: «пристосовані вони до роботи лише великої кухонної посуду та лудіння її, до других робіт в промисловості, або у сільському господарстві не звичні і нічого робити не можуть: організовано ще ніколи не робили, а завжди примітивно кустарно поодинці».

Стосовно побуту міститься інформація, що

«оселилися у приміщенні бувшої конюшні – розп’яли у конюшні шатра й там живуть, використовуючи дерев’яні частини об став-

лення на паливо... Вони, як люди не звикли до додержання якогось хоч би мінімуму санітарії, і забруднюють не тільки двір, а й навколишню територію».

Далі ми дізнаємось, що

«14 листопада 1933 р. Металопромсоюз організував їх у промислову артіль по виробництву кухонного посуду. Добув їм для перероблення 5 тонн аркушевого заліза. Це залізо вони роздали кожному для переробки. Виробляють казани кожний з самого примітивного горна (багаття з дров) без будь-яких струменів, а просто на куску рельса маючи поганенький молоток. Про якість продукції після такого процесу говорити не доводиться. Обліку матеріалів ніякого не ведеться, що утворює великі можливості збувати матеріал на ринок» [16].

Таким чином, головні етапи політики радянської влади стосовно циган у 1920–1930-х рр. можна простежити на матеріалах місцевих архівів. Зрозуміло, що не все репрезентовано у повному обсязі, але навіть окремі документи, фрагменти є дуже яскравими свідченнями, що передають дух доби, настрої людей, їх ставлення до ситуації.

Цікавий блок документів присвячений повоєнним рокам. Війна мала важкі наслідки для циган України: жертви, каліцтва, діти-сироти, руйнація майже усіх досягнень 1930-х рр. тощо. У складні повоєнні роки багато з них повернулося до кочового способу життя. Такий “паразитичний спосіб життя” не вписувався до радянських ідеалів. Влітку 1956 р. перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, перебуваючи на Донбасі, зустрівся з кочовими циганами [25]. Ця зустріч мала великі наслідки для циган, бо вже 5 жовтня 1956 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про залучення до праці циган й заборону бродяжництва”. Третій пункт указу встановлював кримінальну відповідальність за заняття бродяжництвом у вигляді заслання до п’яти років з обов’язковим притягненням до праці (цей пункт втратив силу лише 25 березня 1961 р.). 27 жовтня 1956 р. Рада міністрів УРСР прийняла відповідну постанову за № 1342 [20]. Облвиконкоми були зобов’язані у тримісячний термін розселити на постійне місце проживання циган, що займаються бродяжництвом, працевлаштувати їх і організувати культурно-побутове обслуговування. Було затверджено перелік районів розселення циган в УРСР (копія цієї постанови також зберігається у Донецькому архіві).

За рішенням Сталінської облради цигани-кочовики повинні бути розселені по всіх районах області, крім міст: Сталіна, Горлівки, Макіївки, Жданова, Артемівська, Слов'янська, Єнакієве, Харцизька (вважалося, що циган тут вже достатньо) [19].

Органами внутрішніх справ Сталінської області було складено контрольний лист щодо соціально-демографічної характеристики циган станом на 27 жовтня 1956 р. (див. Табл. 1).

Таблиця 1. Контрольний лист-характеристика осілого циганського населення Сталінської області станом на 27 жовтня 1956 р.[25]

Назва відділів та відділень	Родин	Кількість осіб	Чоловіки	Жінки	Діти	Працює	Паспорт	Прописка
Артемівський	7	35	4	18	13	2	-	22
Горлівський	1	5	-	5	-	2	5	5
Жданівський	11	47	14	13	20	-	-	-
Амвросієвський	19	83	28	32	23	16	11	22
Червоноармійський	24	121	28	37	56	27	12	15
Харцизький	1	4	1	2	1	-	-	-
Андріївське	8	30	6	11	13	17	-	-
Ольгінське	5	14	3	6	5	3	1	1
Селідовське	5	20	7	7	6	7	-	-
Разом	81	359	91	131	137	74	29	65

Наведені у таблиці дані свідчать, що з 222 дорослих циган більшість не мала паспортів (193) та постійної роботи (148). З 358 осіб мали прописку лише 65.

У листопаді 1956 р. виконком Сталінської обласної Ради згідно з постановою № 1342 прийняв рішення щодо розселення та працевлаштування ще 141 циганських родин (див. Табл. 2).

Таблиця 2. Контрольний лист-рознарядка по Сталінській області стосовно розміщення кочових циганських родин (16.11.1956 р.)[26]

Назва відділу	Кількість родин	Назва відділу	Кількість родин
Артемівський	5	Новоселківський	10
Амвросієвський	5	Олександрівський	10
Будьонівський	5	Ольгінський	5
Волноваський	5	Первомайський	4
Володарський	5	Приморський	3
Добропільський	5	Слов'янський	5
Дружківський	3	Сніжнянський	3
Дебальцевський	3	Старо-Бешевський	5
Єнакієвський	3	Тельманівський	8
Костянтинівський	5	Червоно-Лиманський	5
Мар'їнський	4	Чистяківський	3
		Ямський	3
Разом – 141 родина			

З наведених у таблиці даних ми бачимо, що розселення циганських родин планувалося перш за все у сільські райони області.

Згідно з цим рішенням голови міських і районних виконкомів зобов'язувались: сприяти циганським родинам в отриманні земельних ділянок та кредитів на будівництво індивідуальних житлових будинків; виявляти у циганських родинах дітей шкільного віку і залучати їх до навчання у школах за місцем проживання. Органи міліції зобов'язувалися затримувати циганські табори, забезпечувати документами членів

осілих циганських родин. Але ця спроба прилучити циган до сільсько-господарської праці не вдалася, бо більшість циган намагалися жити у містах (див. Табл. 3)

Таблиця 3. Циганське населення Донецької області у 1970, 1979, 1989 рр.[29].

	1970 р.	1979 р.	1989 р.
Міське	3349	4307	4633
Сільське	87	175	173
Разом	3436	4482	4806

Головним наслідком акції 1956 р. було зовнішнє припинення кочування циганами. Так, наприклад, у середині 50-х рр. ХХ ст. тільки у с. Ново-Троїцьке Донецької області приїхало 34 родини (понад 200 осіб) циган-сервів з Київської та Полтавської областей, що поновили кочування під час Другої Світової війни та післявоєнні роки. По приїзду вони працювали у колгоспі, чоловіки працювали також ковалями [26]. Після примусового оселення переважна більшість, а саме – 90,5 % циганських сімей, мешкали у власних будинках, 9,3 % – у державних і лише 0,2 % – у кооперативних квартирах.

Таким чином, можна дійти висновків, що регіональна діловодча документація державних установ 1920–1950-х рр. є цінним джерелом інформації щодо циган України. Вона містить дані щодо різноманітних аспектів життя циган, особливо у транзитивні періоди. Ці матеріали віддзеркалюють процеси, що відбувалися у політичному, економічному, національному житті країни, й дозволяють відслідковувати, як здійснювалась державна етнополітична політика у центрі та на місцях. На жаль, матеріали діловодчої документації радянських державних установ стосовно циган залишаються малодослідженими, хоча цей напрям є досить перспективним у дослідженні циганської тематики.

Джерела та література

1. Центральний Державний архів (далі – ЦДАВО України) – Ф.2: Секретаріат Ради Міністрів УРСР. – Оп. 9. – Спр. 4362. Документи про залучення до праці циган, які займалися бродяжництвом (довідки, інформації). – 31 січня 1958 р. – Арк. 10–31, 38–44.
2. ЦДАВО України – Ф.2: Секретаріат Ради Міністрів УРСР. – Оп. 9. – Спр. 8040. Документи про залучення до праці циган, які займалися бро-

дязництвом (довідки, інформації), 5 січня – 3 березня 1960 р. – Арк. 25–28, 34–67.

3. ЦДАВО України – Ф.1: ВУЦВК. – Оп. 3. – Спр. 1756. Постанова ВУЦИК та СНК УССР про заходи сприяння переходу кочових циган до трудового осілого способу життя. – Арк. 60–62.

4. ЦДАВО України – Ф.413: ЦКНМ (1923–1932). – Оп.1. – Спр. 527. Доповідь “Про переселення нацменшостей на Україні” та Постанова ЦКНМ по доповіді наркомземправ (1930). – Арк. 2–7.

5. ЦДАВО України – Ф. 413: ЦКНМ (1923–1932). – Оп. 1. – Спр. 452: Документи про роботу серед нацменшостей, витяги з протоколів, висновки, тези доповідей, таблиці. Звіт про роботу серед нацменшостей Мелітопольської округи з Х.1928 по Х.1929. – Арк. 39–82.

6. ЦДАВО України – Ф. 413: ЦКНМ (1923–1932). – Оп. 1. – Спр. 452: Документи про роботу серед нацменин, витяги з протоколів, висновки, тези доповідей, таблиці “Нацменшості УСРР до XII роковин Жовтня”. – Арк. 85.

7. ЦДАВО України – Ф. 413: ЦКНМ (1923–1932). – Оп. 1. – Спр. 548 (1 квітня 1931 – 2 серпня 1932): Переписка з Наркомземом УССР, райвиконкоммами про проведення колективізації серед нац. меншин. Проект постанови ЦКНМ про прискорення залучення малокількісних нацменшостей (асірійців та циган) до землеробства. – Арк. 39.

8. ЦДАВО України – Ф. 413: ЦКНМ (1923–1932). – Оп. 1. – Спр. 84. (ВУЦИК) Лист голови КЦНМ від 6 вересня 1929 р. “Про скликання Всеукраїнської конференції трудящих циган в листопаді 1929 р.” – Арк. 109.

9. Держархів Донецької області (*дали* – ДАДО) – Ф. Р–279. – Оп. 1. – Спр. 225. Тези доповіді про стан нацменроботи на Україні та її перспективах. 1930. – Арк. 15.

10. ДАДО – Ф. Р–279. – Оп. 1. – Спр. 472. Протокол № 15/75 засідання ЦКНМ при ВУЦВК від 23.12.1931. – Арк. 52.

11. ДАДО – Ф. Р–279. – Оп. 1. – Спр. 759. План роботи ЦКНацмен при ВУЦИКу серед малочисельних національностей на Україні в 1926–1927 рр. – Арк. 37.

12. ДАДО – Ф. Р 2. – Оп. 1. – Спр. 759. Витяг із протоколу засідання Президії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету. Харків, 23 лютого 1927. – Арк. 128.

13. ДАДО – Ф. Р 279. – Оп. 1. – Спр. 759. Інструкція про економічні та організаційно-адміністративні заходи для заохочення кочуючих циган до осілого способу життя та залучення їх до праці 1928 р. – Арк. 127–128.

14. ДАДО – Ф. Р–2. – Оп. 1. – Спр. 1004. Про чисельність циганського населення Сталінського округу. – Арк. 61.

15. ДАДО – Ф. Р–2. – Оп. 1. – Спр. 1004. Усна заява циган м. Сталіно від 11.1.1930. – Арк. 63.

16. ДАДО – Ф. Р–2794. – Оп. 1. – Спр. 1024. (Сталінська міська рада робочих, селянських та красноармійських депутатів. 24 травня – 24 грудня 1933). Службова записка “Про обстеження стану життя та роботи сербів та румунів-кочівників”. – Арк. 48–50.

17. ДАДО – Ф. Р–279. – Оп. 1. – Спр. 1032. Заява циган м. Сталіна щодо надання їм землі та створення колгоспу. – Арк. 15.

18. ДАДО – Ф. Р–1838. – Оп. 1. – Спр. 2. Доповідна записка про звірства німецьких окупантів в Артемівському районі. – Арк. 21–25.

19. ДАДО – Ф. Р–2794. – Оп. 2. – Спр. 266. Рішення Сталінської обласної ради депутатів трудящих «Про виконання Указу Президіума Верховної Ради СРСР від 5 жовтня 1956 р. «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом» від 16 листопада 1956 р. – Арк. 91–93, 95, 96.

20. ДАДО – Ф. Р–2794. – Оп. 2. – Спр. 266: “Постанови Ради міністрів УРСР з № 1301 по № 1436 Постанова Ради міністрів УРСР № 1342 від 27 жовтня 1956 р. – Арк. 86–90.

21. ДАДО – Ф. Р–2794. – Оп. 2. – Спр. 266. “Постанови Ради міністрів УРСР з № 1301 по № 1436. Контрольний лист. «Наявні цигани в області станом на 27.10.1956 р.»». – Арк. 94.

22. ДАДО – Ф. Р–2. – Оп. 1. – Спр. 759. Звіт про діяльність Центральної комісії національних меншин при ВУЦИКу за термін з 1.4.1926 по 1.10.1926. – Арк. 49.

23. ДАДО – Ф. Р–2. – Оп. 1. – Спр. 1004. – Повідомлення окружного бюро національних меншин Сталінського окрвиконкому ЦКНМ про проведеної роботу серед циганського населення округу. – Арк. 61.

24. ДАДО – Ф. Р–2. – Оп. 1. – Спр. 1004. – Протоколи Сталінського окружного бюро національних меншин та матеріали до них про кадри по обстеженню роботи серед національних меншин по Старобешівському, Селідовському та ін. районам. – Арк. 61.

25. ДАДО – Ф. Р–2794. – Оп. 2. – Спр. 266. “Постанови Ради міністрів УРСР з № 1301 по № 1436 Контрольний лист. «Наявні цигани в області станом на 27.10.1956 р.»». – Арк. 94.

26. ДАДО – Ф. Р–2794. – Оп. 2. – Спр. 266. Додаток до рішення Сталінської обласної ради депутатів трудящих «Про виконання Указу Президіума Верховної Ради СРСР від 5 жовтня 1956 р. “Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом» від 16 листопада 1956 р.” – Арк. 93

27. *Герценов Б.* Два цвета времени. Как Н.С. Хрушев хотел сделать оседлыми цыган // Первая линия. – 1993. – № 42 (200).

28. *Гармаш Л.Н.* Новотроицкие цыгане (по материалам целевых исследований 1993 г.) // *Летопись Донбасса. Краеведческий сборник.* – Вып. 3. – Донецк, 1995. – С. 62–66.

29. Национальный состав населения Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) // *Статистический сборник.* – Донецк, 1992. – № 4. – С. 5-6

Олександр Беліков (Донецьк, Україна) Матеріали діловодчої документації державних установ 1920–1950-х рр. як джерело вивчення циган (на прикладі Донецької області)

У статті розглядаються матеріали діловодчої документації центральних і місцевих державних органів влади як джерело з історії циган. Аналіз фактів, що містяться в цих документах, дозволяє з'ясувати, як формувалася правова база стосовно циган в Україні, якою була реальна політика щодо циганського народу з боку владних структур.

Ключові слова: матеріали діловодної документації, державні установи, Донецький обласний архів, осілі цигани, кочові цигани

Александр Беликов (Донецк, Украина) Материалы делопроизводственной документации государственных учреждений 1920–1950-х гг. как источник изучения цыган (на примере Донецкой области)

В статье рассматриваются материалы делопроизводственной документации центральных и местных государственных органов власти как источник по истории цыган. Анализ фактов, содержащихся в этих документах, позволяет выяснить, как формировалась правовая база относительно цыган в Украине, какой была реальная политика относительно цыганского народа со стороны властных структур.

Ключевые слова: материалы делопроизводственной документации, государственные органы, Донецкий областной архив, оседлые цыгане, кочевые цыгане

Alexander Belikov (Donetsk, Ukraine) Materials of the office work documentation of government institutions in 1920th – 1950th years as a source of research of Gypsies (on example of Donetsk region)

The article reviews the materials of the office work documentation of central and local government institutions as a source of the history of Gypsies. The analysis of the facts contained in these documents, allows the understanding of how regulatory framework for Gypsies in Ukraine was formed, what was the real policy towards Gypsy people from the authoritative side.

Key words: office work documentation, government bodies, Donetsk regional archive, settled gypsies, nomadic gypsies

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Беліков Олександр Володимирович – к.і.н., доцент кафедри гуманітарних і суспільних дисциплін Донецького державного інституту штучного інтелекту
E-mail: belikoff-al@yandex.ru *Коло наукових інтересів: циганознавство, проблеми етнічної ідентичності циган України*

Бобровський Артем Сергійович – к.і.н., доцент кафедри історії та політології Донбаської Національної Академії будівництва та архітектури
E-mail: art_bob_box@mail.ru

Коло наукових інтересів: соціальна історія України, соціальна політика радянської держави повоєнного періоду

Волошенко Вікторія Олександрівна – к.і.н., доцент кафедри історії і політології Донбаської національної академії будівництва і архітектури

E-mail: VA_VOL@mail.ru

Коло наукових інтересів: соціальна історія селянства України кінця XIX – першої чверті XX ст.

Воронко Олег Григорович – к.і.н., доцент кафедри етнології та краєзнавчотуристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
E-mail: voronco@rambler.ru

Коло наукових інтересів: етнонаціональні процеси в Україні другої половини XX – початку XXI ст.

Гузенков Сергій Григорович – к.і.н., доцент кафедри філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін КЗ “Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти” ЗОР
E-mail: guzenkovs@km.ru

Коло наукових інтересів: джерелознавство, локальна історія Запорізького краю

Дорох Тамара Павлівна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Інституту історії, держави і права Придністровського державного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Тираспіль, Молдова)
E-mail: sveta.n-9@mail.ru

Коло наукових інтересів: музеєзнавство, місцева історія Придністров'я

Дубик Марина Григорівна – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
E-mail: iuad@mail.ru

Коло наукових інтересів: культурна та економічна політика нацистів в окупованій Україні (1941–1944), німецька історіографія періоду Другої світової війни

Дубиківська-Кальненко Лідія Петрівна – завідувача відділом архівів Національного центру народної культури “Музей Івана Гончара” *E-mail: dubikovskalidia@mail.ru*

Коло наукових інтересів: меморіальний архів Івана Гончара, історичний контекст збиральницької діяльності та дослідження мистецької спадщини Івана Гончара

Думініка Іон Борисович – доктор політології, провідний науковий співробітник, керівник групи “Етнологія ромів” секції “Етнічні меншини” Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови (м. Кишинів, Молдова) *E-mail: johny_sunday@yahoo.com*

Коло наукових інтересів: циганознавство, культурологія, політологія

Дьякова Олена Василівна – викладач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету *E-mail: elena_djakova@mail.ru*

Коло наукових інтересів: біографістика, усна історія, дослідження історичної пам’яті про Велику Вітчизняну війну

Забіяка Іван Михайлович – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту журналістики Київського національного університету імені Т. Шевченка *E-mail: zabijaka2003@ukr.net*

Коло наукових інтересів: історія науки, джерелознавство, біографістика

Зіневич Наталя Олексіївна – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України *E-mail: iuad@mail.ru*

Коло наукових інтересів: історіографія, історія науки, джерелознавство, циганознавство, локальна історія, етнологія

Златогорський Олексій Євгенович – директор Волинської філії державного підприємства НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України *E-mail: vf_oasu@i.ua*

Коло наукових інтересів: археологія та культурні пам’ятки Волині

Караманов Олексій Владиславович – к.пед.н., доцент, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Львівського національного університету імені І. Франка *E-mail: akaramanov@gmail.com*

Коло наукових інтересів: історія освіти, музейна педагогіка, музейна комунікація, актуальні проблеми сучасної філософії освіти, підготовка вчителя за собою музейної педагогіки

Ковальчук Володимир Миколайович – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України *E-mail: kov_v@ukr.net*

Коло наукових інтересів: писемні джерела ОУН і УПА, біографістика

Кононська Олена Петрівна – вчитель загальноосвітньої школи (селище Морозівка Малинський район Житомирської області) *E-mail: kononskaja@yandex.ru*

Коло наукових інтересів: краєзнавчий компонент в програмі початкової школи, народознавство Малинщини

Константінова Вікторія Миколаївна – к.і.н., доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету *E-mail: VNKonst@ukr.net*

Коло наукових інтересів: історична урбаністика, локальна історія, археографія

Коротенко Володимир Васильович – заступник начальника відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області *E-mail: korotenko@mail.ru*

Коло наукових інтересів: історія архівної справи Полтавщини

Крупник Любов Орестівна – к.і.н., доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін Навчально-наукового інституту підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Київського національного університету внутрішніх справ *E-mail: Krupnik0104@rambler.ru*

Коло наукових інтересів: історія розвитку української культури в умовах радянської тоталітарної системи у повоєнні роки

Кухарєва Наталія Михайлівна – завідувачка Музею Заповіту Т.Г. Шевченка Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” (м. Переяслав-Хмельницький) *E-mail: museum_adm@ukr.net*

Коло наукових інтересів: джерелознавство, музеєзнавство, проблеми остарбайтерів в роки Другої світової війни

Кучеренко Світлана Володимирівна – старший викладач кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури *E-mail: kusve@inbox.ru*

Коло наукових інтересів: українознавство, методика викладання історії України

Латишева Людмила Павлівна – к.і.н., доцент Одеської державної академії будівництва та архітектури *E-mail: kusve@inbox.ru*

Коло наукових інтересів: історія містобудування, історія архітектурного комплексу старої Одеси

Левикін Володимир Валерійович – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України *E-mail: levukin@i.ua*

Коло наукових інтересів: історія військового полону, ідеологія та пропаганда тоталітарних режимів

Мареш Тереза – ад’юнкт кафедри дидактики історії та європейської освіти Інституту історії та міжнародних відносин Університету Казимира Великого (м. Бидгощ, Польща) *E-mail: teresamarezs@neostrada.pl*

Коло наукових інтересів: теоретико-методологічні засади дослідження регіональної та локальної історії Польщі, історія педагогіки

Марушіакова Єлена Андріївна – д.і.н., завідувач відділу Етнології Балкан Етнографічного інституту з музеєм Академії наук Болгарії (м. Софія, Болгарія)
E-mail: studiioromani@geobiz.net

Коло наукових інтересів: етнологія, циганознавство, сучасні етнокультурні процеси серед циган Європи

Магрос Марина Григорівна – вчитель середньої школи № 15, м. Новомосковськ *E-mail: kheylik@mail.ru*

Коло наукових інтересів: краєзнавство Півдня України

Михайлюк Марина Володимирівна – к.і.н., завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кіровоградського інституту розвитку людини “Україна” *E-mail: m.mykhayluk@mail.ru*

Коло наукових інтересів: Друга світова війна, нацистський окупаційний режим, нацистська пропаганда

Набок Людмила Миколаївна – провідний науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав” меморіальний музей архітектора В.Г. Заболотного, *E-mail: museum_adm@ukr.net*

Коло наукових інтересів: музеєзнавство, історія Переяславицини

Осиньки Томаш – доктор філософії Інституту національної пам’яті (м. Люблін, Польща) *E-mail: tosiniski17@wp.pl*

Коло наукових інтересів: історія органів державної влади у XIX–XX ст., соціально-економічний розвиток Польщі у 1944–1956 рр., регіональні дослідження

Панишко Сергій Дмитрович – к.і.н., доцент кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Л. Українки *E-mail: vf_oasu@i.ua*

Коло наукових інтересів: рятівні археологічні дослідження будівель та культурних пам’яток Волині

Пастушенко Тетяна Вікторівна – к.і.н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України *E-mail: tetiana_p@ukr.net*

Коло наукових інтересів: усна історія, дослідження проблем остарбайтерів з України в роки Другої світової війни

Патлань Юлія Валеріївна – завідувача сектором відділу архівів Національного центру народної культури “Музей Івана Гончара” *E-mail: patlan_yu@ukr.net*

Коло наукових інтересів: етнологія, дослідження предметної, фотодокументальної колекції меморіального архіву І.М. Гончара

Песчаний Олег Олександрович – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України *E-mail: oleg_peschanyy@ukr.net*

Коло наукових інтересів: соціально-культурна історія Швейцарії, історія Чехії, Словаччини

Попов Веселін – асоційований професор відділу Етнології Балкан Етнографічного інституту з музеєм Академії наук Болгарії (м. Софія, Болгарія)

E-mail: studiromani@geobiz.net

Коло наукових інтересів: циганознавство, етносоціальні та культурні процеси у суредовищі різних груп циган європейських країн

Попов Олексій Дмитрович – к.і.н., доцент кафедри суспільних наук Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана *E-mail: popalex79@mail.ru*

Коло наукових інтересів: історія вітчизняного туризму та міжнародних зв'язків України

Пронь Тетяна Михайлівна – к.і.н., доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені П. Могили

E-mail: pron@bigmir.net

Коло наукових інтересів: історія українсько-польських відносин, історія України другої половини ХХ ст., міграційні та етнічні процеси на Півдні України за радянської доби, історичне краєзнавство

Пуларія Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри культурології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

E-mail: tpulariya@rambler.ru

Коло наукових інтересів: історія культури України, архетипи в українській культурі

Реброва (Склокіна) Ірина Євгенівна – аспірантка кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна *E-mail: rebrova.iryna@gmail.com*

Коло наукових інтересів: радянська політика пам'яті та історична пам'ять про Другу світову війну, усна історія, дискурс-аналіз

Рибченко Людмила Вікторівна – аспірантка Київського Національного університету імені Т. Шевченка, зав. відділом Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Коло наукових інтересів: джерелознавство, історія Другої світової війни, дослідження проблем радянських військових мобілізацій 1943–1944 рр.

Савенко Наталя Олександрівна – директор музею історії міста Горлівка, Почесний працівник культури України *E-mail: gorlovka2006@rambler.ru*

Коло наукових інтересів: краєзнавство, генеалогічні дослідження сімейних архівів горлівчан, надгробні унікальні старовинних погостів м. Горлівка

Сєбта Тетяна Миколаївна – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України *E-mail: iuad@mail.ru*

Коло наукових інтересів: джерелознавство, архівознавство, українські культурні цінності під час Другої світової війни

Слісаренко Олександр Миколайович – к.і.н., доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара *E-mail: kheylik@mail.ru*

Коло наукових інтересів: історико-правові дослідження, міжнародне право колоніальної епохи, історія нового часу другої пол. XIX – першої пол. XX ст.

Смірнова-Сеславінська Маріанна Володимирівна – к.філос.н., завідувач Лабораторією освіти ромів Центру національних проблем освіти ФГУ “Федеральний інститут розвитку освіти” (м. Москва, Росія)

E-mail: romaunion@mail.ru

Коло наукових інтересів: циганська культура, історія, етногенез ромів, культурологія

Сокирська Влада Володимирівна – к.і.н., старший викладач Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини

E-mail: sokirskavv@mail.ru

Коло наукових інтересів: краєзнавство, історія Уманщини

Соломонова Тетяна Робертівна – к.і.н., старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського

E-mail: urasim@list.ru

Коло наукових інтересів: історія бібліотечної справи в Україні, історія культури Поділля

Старков Валерій Андрійович – к.і.н., провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України *E-mail: starkov.valerij@gmail.com*

Коло наукових інтересів: традиційна і сучасна ігрова культура людності та історико-етнографічна спадщина України

Стародубець Галина Миколаївна – д.і.н., професор кафедри економічної теорії та історії Білоцерківського національного аграрного університету

E-mail: starodubec@gmail.com

Коло наукових інтересів: український національно-визвольний рух періоду Другої світової війни

Сторожко Тетяна Вікторівна – студентка I курсу історичного факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка

E-mail: aza017@gmail.com

Коло наукових інтересів: циганознавство, усна історія, історія Охтирщини, українознавство

Стрекалова Олена Миколаївна – к.і.н., доцент кафедри історії Росії Ставропольського державного університету *E-mail: strecalova-lena@yandex.ru*

Коло наукових інтересів: нова локальна історія, усна історія, неофіційна пам'ять про війну фронтового покоління

Суржикова Наталія Вікторівна – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту історії та археології Уральського відділення Російської Академії наук (м. Єкатеринбург, Росія) *E-mail: snvplus@mail.ru*

Коло наукових інтересів: іноземні військовополонені в Росії в роки Першої та Другої світових воєн та повосенні роки, історія повсякдення, локальна історія

Темірова Надія Романівна – д.і.н., професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету *E-mail: temirov@telenet.dn.u*

Коло наукових інтересів: історія поміщицьких родів Півдня України, сучасна історіографія історії Донбасу

Цветков Георгій Ніколаєвич – старший науковий співробітник Лабораторії освіти ромів Центру національних проблем освіти ФГУ Федеральний інститут (м. Москва, Росія) *E-mail: romaunion@mail.ru*

Коло наукових інтересів: культура та лінгвістика циган

Чиркова Марина Юрївна – магістр державного управління, викладач кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Ю. Кондратюка *E-mail: chirkovam@ukr.net*

Коло наукових інтересів: історична пам'ять, регіональна ідентичність

Шеремет Олена Миколаївна – студентка III курсу історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

E-mail: 5j-element@ukr.net

Коло наукових інтересів: українська національно-визвольна боротьба 1917–1921 рр., історія повсякденності у великих соціальних містах в добу хрущовської “відлиги”, особливості розвитку української тележурналістики у 50–60-ті рр. XX ст.

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 19

Книга II

Частина 2

Фахова реєстрація у ВАК України:

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у «Бюлетень ВАК України» (К., 1999. – № 4).

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ №15259-3831Р

видано Міністерством юстиції 30.04.2009

Редактор *Наталія Зіневич*

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 24.12.2009. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 42,5. Обл.-вид. арк. 38,24.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 19. (у 2-х кн.). Тематичний випуск: “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. Книга II, частина 2. – Київ, 2009. – 676 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4